История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ ТРЕТИ

ВТОРА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

СОФИЯ / 1982

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

ЕДИНЕН ЦЕНТЪР ПО ИСТОРИЯ

ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ЧЕТИРИНАДЕСЕТ ТОМА

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ

Б 3932

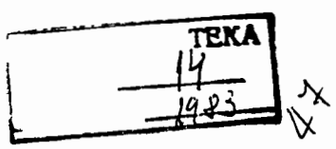

ИНДЕКС 941 Ю

©

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
c/o Jusautor, Sofia
1982
ОТПЕЧАТАНО В НР БЪЛГАРИЯ

ИЗДАНИЕТО
Е ПОСВЕТЕНО
НА
1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА
БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

**Димитър КОСЕВ /председател/,
Христо ХРИСТОВ /заместник-председател/, Николай ТОДОРОВ /заместник-председател/, Васил ВАСИЛЕВ /отговорен секретар/, Димитър АНГЕЛОВ, Воин БОЖИНОВ, Христо ГАНДЕВ, Илчо ДИМИТРОВ, Мито ИСУСОВ, Любомир ПАНАЙОТОВ, Веселин ХАДЖИНИКОЛОВ, Крумка ШАРОВА**

Уредник Методи ПЕТРОВ

Владислав ПАСКАЛЕВ /главен художник-оформител/

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ III

**Страшимир ЛИШЕВ /отговорен редактор/,
Васил ГЮЗЕЛЕВ, Петър ТИВЧЕВ, Геновева ЦАНКОВА-ПЕТКОВА**

**Редактори на научния апарат и библиографията Веселин ВЪЛЧЕВ и Мара МАТАКИЕВА
Редактор на показалците Веселин ВЪЛЧЕВ
Художествен редактор Данаил ДОНКОВ
Технически редактор Кирил ВАСИЛЕВ**

АВТОРИ

Димитър АНГЕЛОВ, Соня ГЕОРГИЕВА, Васил ГЮЗЕЛЕВ, Любомир ЙОНЧЕВ, Страшимир ЛИШЕВ, Петър ПЕТРОВ, Борислав ПРИМОВ, Петър ТИВЧЕВ, Геновева ЦАНКОВА-ПЕТКОВА

**Библиография МАРА МАТАКИЕВА
Карти Петър КОЛЕДАРОВ
Показалци Лилия РАДКОВА
Хронологическа таблица Петър АНГЕЛОВ**

Художник-илюстратор и оформител на тома Владислав ПАСКАЛЕВ

Съдържание

Предговор 13

ДЯЛ I

ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО 21

ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД СЛЕД ПАДАНЕТО МУ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ 23

1. **Военно-административно и църковно устройство** /акад. Д. Ангелов/ 23
2. **Въстание начело с Петър Делян** /ст.н.с. Г. Цанкова-Петкова, акад. Д. Ангелов/ 28

ГЛАВА ВТОРА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ XI–XII В. 34

1. **Българските земи в системата на византийския феодализъм** /проф. П. Тивчев/ 34
2. **Стопански живот** /д-р и.н. Стр. Лишев/ 54

ГЛАВА ТРЕТА

ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XI И ПРЕЗ XII В. 63

1. **Нашествия, етнически промени, въстания** /проф. П. Тивчев/ 63
2. **Нападения на нормани. Кръстоносни походи** /проф. П. Тивчев/ 75
3. **Българската народност през XI–XII в.** /акад. Д. Ангелов/ 81

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XI–XII В. 88
1. **Материална култура** /ст.н.с. С. Георгиева/ **88**
2. **Образование и книжнина** /акад. Д. Ангелов/ **92**

Бележки 105

ДЯЛ II

ОСВОБОЖДАВАНЕ ОТ ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО. РАЗЦВЕТ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА 115

ГЛАВА ПЪРВА

ВЪСТАНИЕТО НАЧЕЛО С АСЕНОВЦИ /акад. Д. Ангелов/ **117**
1. **Вътрешно и международно положение на Византия през втората половина на XII в. 117**
2. **Подготовка и обявяване на въстанието 118**

ГЛАВА ВТОРА

УТВЪРЖДАВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА В КРАЯ НА XII И НАЧАЛОТО НА XIII В. /ст. н. с. Б. Примов/ **125**
1. **Преминаване на войските от Третия кръстоносен поход. Войни с Византия 125**
2. **Издигане на българската държава при цар Калоян. Отношения с Византия, Унгария и папството. Иванко и Добромир Хриз 131**
3. **Отношенията между България и Латинската империя . . . 138**
4. **България при цар Борил 148**
5. **Разпространение и влияние на богомилството в Европа . . 152**

ГЛАВА ТРЕТА

ВЪЗХОД НА БЪЛГАРИЯ ПРИ ЦАР ИВАН АСЕН II /ст. н. с. Г. Цанкова-Петкова/ **162**
1. **Укрепване и териториално разширение. Битката при Клокотница 162**
2. **Съюз с Никейската империя 171**
3. **Последните години от управлението на цар Иван Асен II . 178**

Бележки 179

ДЯЛ III

ФЕОДАЛНО РАЗДРОБЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА 189

ГЛАВА ПЪРВА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ XIII–XIV В. 191

1. Селско стопанство, класи, класови отношения /акад. Д. Ангелов/ 191
2. Градско стопанство /д-р и.н. Стр. Лишев/ 216
3. Търговия и парично-стокови отношения /д-р и.н. Стр. Лишев/ 225
4. Политически статут и социална структура на българския средновековен град /д-р и.н. Стр. Лишев/ 241

ГЛАВА ВТОРА

ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО ПРЕЗ XIII–XIV В. /акад. Д. Ангелов/ 254
1. Държавно-административна уредба 254
2. Църковна организация 263

ГЛАВА ТРЕТА

ОТСЛАБВАНЕ НА ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ. ИЗОСТРЯНЕ НА КЛАСОВАТА БОРБА /проф. П. Петров/ 264
1. България при приемниците на цар Иван Асен II 264
2. Въстанието на Ивайло 277

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIII И ПЪРВИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV В. /доц. В. Гюзелев, ст. н. с. Л. Йончев/ 290
1. Политическо раздробяване 290
2. Татарска хегемония 294
3. Политическо развитие през първите две десетилетия на XIV в. 299
Бележки 309

ДЯЛ IV

ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРИ ШИШМАНОВЦИ /1323–1396/ 321

ГЛАВА ПЪРВА

ОПИТ ЗА ВЪЗОБНОВЯВАНЕ МОГЪЩЕСТВОТО НА ДЪРЖАВАТА. ЦАР МИХАИЛ ШИШМАН /1323–1330/ /доц. В. Гюзелев/ 323
1. Българо-византийските отношения през 1323–1328 г. . . . 323
2. Българо-византийският съюз срещу Сърбия /1329–1330/ . 327
3. Цар Иван Стефан /1330–1331/ 332

ГЛАВА ВТОРА

ВРЕМЕННА ПОЛИТИЧЕСКА СТАБИЛИЗАЦИЯ. ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР /1331–1371/ /акад. Д. Ангелов/ 334

1. Външна и вътрешна политика през 1331–1341 г. 334
2. Участие на българите във византийската гражданска война /1341–1347/ 338
3. България през последния период от царуването на Иван Александър 344

ГЛАВА ТРЕТА

БОРБАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД СРЕЩУ ТУРСКИТЕ НАШЕСТВЕНИЦИ /1371–1396/ /акад. Д. Ангелов/ 351
1. Отделните български държави в хода на турското завоевание /1371–1380/ 351
2. Залезът на средновековната българска държава /1382–1396/ 358
Бележки 370

ДЯЛ V

КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIII–XIV В. . 377

ГЛАВА ПЪРВА

МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА И ИЗКУСТВО /ст. н. с. С. Георгиева/ 379
1. Градоустройство и крепостно строителство 379
2. Архитектура 381
3. Пътища и съобщения 386
4. Изобразително изкуство 389
5. Художествени занаяти 394
6. Бит и облекло 396

ГЛАВА ВТОРА

ДУХОВНА КУЛТУРА 399
1. Идеен живот /акад. Д. Ангелов/ 399
2. Образование /доц. В. Гюзелев/ 414
3. Наука /доц. В. Гюзелев/ 415
4. Книжнина /доц. В. Гюзелев/ 424
5. Фолклор и музикално творчество /доц. В. Гюзелев/ 457
Бележки 465

СПРАВОЧЕН АПАРАТ 477

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА /к. и. н. П. Ангелов/ 479
ПОКАЗАЛЦИ 483
Показалец на личните имена /Л. Радкова/. 483
Показалец на географските и етническите имена /Л. Радкова/. 490
БИБЛИОГРАФИЯ. Втора българска държава /М. Матакиева/ 501

Предговор

Третият том от „История на България“ обхваща два големи периода на Българското средновековие — византийското владичество в българските земи и Втората българска държава. В тези хронологически рамки — от началото на XI до края на XIV в. — са разгледани последователно политическите събития, процесите на социално-икономическото развитие, държавните и църковните институции, връзките и взаимоотношенията на българския народ с други народи, разцветът на българската средновековна култура.

Включените в тома материали съдържат достатъчно данни по въпроса за отрицателните последици на византийското владичество в българските земи и за усилията на българския народ да запази историческите си традиции, устоявайки срещу гнета на чуждоземните поробители. Българският народ бил лишен от своя държава и не бил в състояние да се-развива пълноценно в етническо и културно отношение. Под властта на Византия останали да съществуват предимно онези български боляри, които водели провизантийска политика. Императорите облагодетелствували представителите на българската феодална аристокрация, които се изявили като крепители на византийската власт и се влели в редовете на византийската господствуваща класа.

Българският народ обаче никога не престанал да се бори с поробителите и нахлуващите отвън врагове. Българите се опълчвали срещу опустошителните набези на печенеги, узи и кумани, вдигали големи въстания против византийския гнет, оказвали отпор на кръстоносците, които подлагали на грабеж подвластните на Византия български земи. Богомилите ставали патриоти, идеализирали българското историческо минало, превръщали се в борци срещу византийската държава и църква.

По време на византийското владичество българската народност въпреки влошените политически и социални условия запазила своята самобитност в трите географски области — Мизия, Тракия и Македония, — където се била обособила като монолитна етническа общност още през периода на Първата българска държава. Заселилите се в българските земи печенеги, узи и кумани постепенно били асимилирани, защото българската народност, в която те се инфилтрирали, отдавна се била изградила като устойчива етническа общност, с добре развито народностно съзнание и с висока материална и духовна култура. За това говорят най-вече запазените книжовни паметници от разглеждания период, съхранили историческия спомен за славното минало на българския народ.

Въз основа на обилен фактически материал е разгледан друг важен въпрос — за характера на социално-икономическите отношения в българските земи през XI–XII в.

Установено бе, че тези отношения са се развивали до известна степен по силата на започналия още през IX—X в. процес на феодализация в българското общество. През византийското владичество този процес получил нов тласък — българските земи били включени непосредствено в системата на византийския феодален, обществено-политически и държавен строй и българското общество усвоило някои елементи от чуждата система. Така от Византия бил възприет отчасти институтът на робството, изчезнал почти напълно през Първата българска държава. Укрепнали имунитетните права на феодалната светска и църковна аристокрация, появил се прониарският институт. Фискалната система на Византия, свързана отдавна с наличието на развити стоково-парични отношения, наложила в българските земи разпространението на паричните платежи, редовно парично обръщение. Тези чужди елементи невинаги съответствували на вътрешното закономерно развитие на българското общество през XI—XII в. Налагането на византийския феодализъм в българските земи довело до засилване на данъчния гнет, изразен в разнообразни и многобройни задължения в ангария, натура и пари. Заменянето на натурални даньци с парични се извършвало по цени, много по-високи от пазарните, и се превърнало в средство за изнудване на българското производително население.

След освобождаването от византийско владичество възобновената българска държава продължила традициите на Първата българска държава. Самите Асеновци се смятали за приемници на тези традиции. Характерът на възглавената от тях държава е изяснен в светлината на важни данни от изворите и преди всичко от стигналите до наши дни официални писма и документи. В преписката си с папа Инокентий III например Калоян изрично споменава царете Петър и Самуил като свои предци. Същевременно възобновената държава станала носител и на чертите, усвоени по време на византийското владичество. Византийското влияние се изразило и в приемането на византийската терминология и титулатура от съответните институции на Втората българска държава: чуждата терминология и титулатура се употребявали в България през XIII—XIV в., след като били съответно приспособени по форма и по съдържание към българския социално-икономически и държавен строй, който следвал и своето вътрешнозакономерно развитие независимо от външните влияния.

Втората българска държава се изградила като феодална монархия начело с цар — възстановена била една традиция само временно прекъсната през периода на византийското владичество. Продължавало да бъде в сила утвърденото от църквата схващане, че владетелят е поставен от бога, за да управлява своите поданици. През Втората българска държава обаче царската власт имала много по-широки правомощия — резултат от едно по-развито патримониално-теологично разбиране за същността на тази власт. Идеята, че държавата е имущество /патримониум/ на владетеля, с което той може да се разпорежда както намери за добре, не била чужда и на Първата българска държава, но пълно разгръщане и теоретична обстановка тя получила по времето на Втората българска държава под въздействието на много по-напредналото формиране на едрата феодална собственост, ускорено именно през периода на византийското владичество в българските земи. По този начин се стигнало до свързване на теологични и патримониални елементи в теорията за същността на царската власт — държавната власт била вече отъждествявана с царската власт. Тези положения са отразени в съхранилите се до днес официални документи /грамоти/, издадени през XIII—XIV в. от царската канцелария.

Втората българска държава станала важен фактор в Европа. Укрепнала и териториално разширена в края на XII и в началото на XIII в., тя започнала да играе значителна роля в международните отношения. През този период историята на България е свързана с големи събития от историята на Европа: Третия и Четвъртия кръстоносен поход, създаването на Латинската империя на мястото на разгромената Византия, стремежите на папа Инокентий III да постави под своя върховна власт народите на Европейския югоизток и особено българите, търговската експанзия на италианските градове-републики на Изток. Границите на България отново обхванали земите, които влизали в нейните предели през периода на Първата българска държава. България при управлението на Калоян се изявила като първостепенна военна и политическа сила на Балканския полуостров — такава, каквато била при най-видните владетели на Първата българска държава. С удара, нанесен на Латинската империя при Одрин, българите попречили на западноевропейските феодали да осъществят завоевателните си цели на Балканския полуостров и в Близкия изток.

При управлението на Иван Асен II България станала една от най-мощните държави в средновековна Европа — сега тя постигнала голямо териториално разширение,като границите ѝ опрели до Черно, Адриатическо и Егейско море. За вътрешното положение на страната по същото време са характерни политическата стабилизация, засилването на вътрешната и външната търговия, разширяването на външнополитическите връзки с други страни и народи.

Последвалото отслабване на държавата и на царската власт било свързано с развитието на феодализационния процес. Между юридически неограничената царска власт и нейното фактическо съдържание се появило противоречие: едрите феодали, укрепили вече класовото си господство, започнали все повече да проявяват склонност към неподчинение и политически сепаратизъм, което довело до фактическо отслабване на царската власт и до нарушаване на държавното единство. През XIII—XIV в. феодалният строй в България бил в своя разцвет. Той се характеризирал с господство на едрото земевладение, със значителни имунитетни права, с увеличаване броя на зависимото население, с поставяне на задълженията му във връзка с волята на местните господари — единството на правовия режим постепенно се губело и отстъпвало място пред разнообразните норми на производствени отношения, определяни от личните интереси на отделния феодал. Нарасналата мощ на някои боляри им давала възможност да се обособяват в своите владения като полусамостоятелни господари, без да се съобразяват с наредбите и законите на централната власт. Проявили се дори стремежи към пълно откъсване от държавата, към създаване на изцяло независими политически формации. Подобни тенденции, възникнали като резултат от напредналия феодализационен процес, подкопавали военната сила и финансовите ресурси на държавата. Същевременно нарасналата феодална експлоатация, свързана с възможности за засилване на произвола на местните господари над зависимите люде, станала причина за крайно изостряне на класовите противоречия и на класовата борба на потисканите слоеве. А това водело в последна сметка пак до общо отслабване на държавата и на нейната отбранителна мощ.

Класовата борба достигнала върхна точка в селското въстание на Ивайло. Тя намерила израз и в засилената дейност на богомилите. За разлика от началния стадий на своето развитие, когато било предимно селско движение, богомилството през XIII—XIV в. имало доста привърженици и в градовете. Този факт може да се обясни с назряващи-

те там условия за антифеодална борба поради съществуващата градска беднота.

Богомилската идеология прехвърлила границите на средновековна България и се разпространила във Византия, Сърбия, Босна, Италия, Франция, Русия и Румъния. Особено масов характер получили дуалистичните еретически движения през XIII в. в Италия и Франция, където българските богомили със своята организация и книжнина изиграли важна роля при формирането на катаризма като мощен протест срещу господството на католическата църква на Запад. Голяма заслуга имали те и за формирането на патаренството и албигойството. Изобщо българските богомили направили много за възникването на прогресивна за времето си идеология в страните на Западна Европа и допринесли за разпространението на възгледи с ясно изразена насоченост към социална справедливост. Важно доказателство за безспорната връзка на катаризма с богомилството е и широкото разпространение на името българи като синоним на „еретици" в средновековна Европа, особено във Франция и Италия.

Събраните напоследък документи дават възможност да се изясни по-пълно и въпросът за причините, довели до падането на България под османско владичество. Без съмнение то е част от съдбоносните събития, разиграли се на Балканския полуостров през втората половина на XIV в. Една от основните причини е добре известна: твърде напредналата феодализация на балканските държави ги довела до такава степен на вътрешна слабост и политическа разпокъсаност, че те не само не виждали растящата заплаха, идваща от Мала Азия в лицето на османците, но дори предпочитали да търсят от време на време тяхната „помощ" в своите непрекъснати междуособици и взаимни териториални конфликти. Накрая и България, и Византия, и Сърбия се оказали изтощени и разединени пред настъплението на военно-феодалната османска държава, а султаните умело се възползували от съществуващото несъгласие, за да ги разгромят поотделно.

Балканските държави не били в състояние да създадат общ фронт срещу настъплението на османците. Не могло да се разчита и на помощ от европейските държави поради противоречивостта на интересите им в Близкия изток.

Безсилието на България и на другите балкански държави да дадат отпор на османското нашествие се дължало още на обстоятелството, че централната власт в лицето на владетелите нямала социална база, на която да се опре в борбата срещу политическия сепаратизъм на феодалната аристокрация: липсвал необходимият на владетелите съюзник в лицето на едно организирано и икономически силно градско съсловие, с чиято помощ те биха могли да ограничат центробежните сили на феодалната аристокрация и да изградят здрава и единна държавна власт. За разлика от редица средновековни градове в Централна и Западна Европа през XIII—XIV в. в балканските градове не съществувало градско съсловие, способно да се противопостави на властта на местните феодали. Онова, което в Западна и Централна Европа отделни владетели били постигнали в борбата срещу феодалната аристокрация чрез сътрудничество с градските жители, не могло да се осъществи на Балканския полуостров по силата на известни социално-икономически порядки, а най-вече поради положението, че пространствен /териториален/ център на болярството не били селата, а градовете: в градовете живеела феодалната аристокрация и там най-пряко се чувствувало нейното господство. Превръщането на редица градове в опорни точки на властта на местни боляри било решаващата причина за раздробяването и отслабването на българската държава, за да стане тя накрая плячка на

османския завоевател.

Българското население обаче съвсем не посрещнало османците като „освободители от болярски размирици", съвсем не било „бързо и лесно" проникването им на Балканския полуостров. Безспорни данни говорят за геройска съпротива, за кръвопролитни боеве на българите почти за всяко по-важно селище, град и крепост.

Спомен за последните усилия на народа да отблъсне поробителите се е запазил и в някои народни песни, възникнали още по време на трагичните събития — като жив отклик от тях. В тези песни централна фигура е българският цар Иван Шишман, когото народният певец представя като мъжествен борец и олицетворение на юначната съпротива на народа.

Последните изследвания показаха, че независимо от политическия упадък през разглеждания период в българската държава настъпил значителен подем на градския живот и било налице високо културно развитие. През XIII—XIV в. градовете играели активна роля, въпреки че продължавали да се развиват в рамките на феодалната икономика. Маркс нарече средновековния град „най-хубавото цвете на феодализма". Градът се характеризирал преди всичко с напредък на производителните сили, със значително съсредоточаване на свободни занаятчии, с растящо разделение на труда, с укрепване на стоково-паричните отношения. Външната търговия помагала за разширяване на стопанските и културните връзки на българските градове със Западна Европа, за формиране на местно търговско съсловие. Наистина те не успели да стигнат до такова развитие, че да станат опора на централната власт в борбата срещу феодалите, както на Запад. Независимо от това напредъкът бил безспорен. Броят на градовете значително нараснал. По-големите от тях имали типична морфологична структура, тясно свързана със социалната структура: в отделни квартали били групирани болярските къщи, занаятчийските работилници, колониите на западноевропейските търговци, евреите, духовенството и др.

Българската култура от XIII—XIV в. отразявала постиженията на българския народ предимно в областта на книжнината, фолклора, изобразителното изкуство и архитектурата. Броят на книжовниците бил твърде голям. Значителни успехи отбелязала монументалната и миниатюрната живопис, създадена била българска архитектурна школа, официалната църковна и светска литература се демократизирали и се проникнали от множество апокрифни и фолклорни елементи, грамотността получила значително разпространение.

Нови моменти отбелязало развитието на духовната култура и идейния живот в България през XIV в. Успоредно с напредъка на градския живот нараснали и интересите към по-голяма светска култура. Във връзка с търговската си дейност определен слой граждани се нуждаели от повече знания и действително те придобивали такива знания в резултат на пътувания, на общуване с дубровничани, венецианци, генуезци и други чужденци, които имали колонии в България. Не е случайно реалистичното изображение на италиански кораб с неговите моряци в стенописите на Боянската църква — такива кораби посещавали българските пристанища и допринасяли за общуването със Запада.

Рационалистически кълнове се появили и във варлаамитското учение, и в народната книжнина; в нея се разяснявали разнообразни явления — между тях и такива, които издавали светски интереси у читателите и желание да се запознаят и с културната история.

През XIV в. българската книжнина била обогатена с голям брой научнопознавателни елементи. Понякога в нея проникнали и сведения по зоология, анатомия, минералогия, ботаника и пр. Някои книжовни произведения били предназначени за задоволяване географските интереси на тогавашния българин — появили се описания на пътувания до Палестина, в които се разказвало за страните и народите в Близкия изток. В житията се забелязвали опити за насочване към човешката личност, за индивидуализиране на образите, за реалистичен похват, за използуване на по-богат географски и исторически материал. Утвърдило се вече и понятието отечество в смисъл на „родна земя" и се свързвало с изява на патриотизъм, с прослава на историческото минало на българския народ.

Кълновете на граждански светоглед били нещо ново за средновековната българска действителност. Тяхното по-нататъшно развитие се забавило поради османското завладяване. Разцветът на българската книжнина обаче оставил дълбока историческа следа през XIV—XV в., когато влиянието на българската книжовна традиция било изключително голямо в Сърбия, Русия, Влахия и Молдова. То проникнало там чрез дейността на българските книжовници и техните ученици, чрез пренасянето и преписването на български книжовни творби. Благодарение на широкото си разпространение и влияние на Балканския полуостров и в Русия българската книжнина изиграла значителна роля за културното развитие на народите в тази част на континента — тя била големият принос на средновековна България в европейската култура, принос с общославянско значение. По-сетне постиженията на българската средновековна култура от XIII—XIV в. намерили приемственост в творчеството на възрожденската епоха.

Българската средновековна история от началото на XI до края на XIV в. бе изучавана от значителен брой буржоазни изследвачи, които събраха и обилен фактически материал. Като приноси в това отношение могат да се посочат трудовете на Константин Иречек, Марин Дринов, Васил Златарски, Петър Мутафчиев, Петър Ников, Йордан Иванов, Ф. Успенски, Ф. Дьолгер, Г. Острогорски, В. Макушев, К. Радченко, П. А. Сирку, Т. Н. Флорински и др. Характерно за техните изследвания, особено за синтезиращите и обобщаващите трудове, е, че те засягат предимно политическата, военната и църковната история. На стопанската история отдели повече внимание Иван Сакъзов, който разработи някои въпроси от икономиката на Българското средновековие. Социалните проблеми бяха оставени настрана по класови съображения.

През последните 30 години тази слабост в българската историография бе преодоляна. Българските медиевисти-марксисти разшириха тематичния обсег на своите изследвания, отдадоха подобаващо значение и на социално-икономическите, етническите и културноисторическите въпроси. Излязоха от печат трудове за аграрните отношения, за генезиса на феодализма в България, за образуването на българската народност и нейния териториален обхват, за социално-икономическото и политическото положение на българския народ през XI—XII в., за етническите и политическите взаимоотношения в днешна Северна България, свързани с дунавския лимес през X—XII в., за богомилското движение, за българския средновековен град, а също и за културните взаимоотношения и връзки на България със средновековна Европа. Изследванията върху средновековния Кипър хвърлиха нова светлина относно политическото положение в Близкия изток и на Балканския полуостров при обстановката на засилващото се османско настъпление към Проливите и разкриха още по-ясно противоречивостта на интересите на западноевропейските държави в тази област на света. В посочените и в редица други трудове бяха

разгледани закономерностите на общественото развитие и ролята на народните маси в историческия процес.

Събрани, преведени и пуснати в научно обръщение бяха нови и недостатъчно използувани византийски и западноевропейски извори, както и важни домашни източници. Направена бе съществена крачка напред и в интерпретацията на изворите. Тук трябва да се изтъкне, че докато за българската политическа история се използуват повече византийските извори, за българската културна история се разчита предимно на домашните източници. Изследванията върху достоверността на византийските хронисти показаха, че те пишат от пристрастни, провизантийски позиции, поради което към тях трябва да се подхожда с необходимата критичност, когато се използуват като извори за Българското средновековие. Натрупването на нов фактически материал разкри възможност за все по-голямото приложение на комплексния метод на работа, при който историческата интерпретация обхваща материал, произхождащ от разнородни източници — исторически, археологически, епиграфски, нумизматически, етнографски, топонимични, лингвистични и др. Резултатите от новите изследвания и приноси създадоха условия за написването на по-големи, обобщаващи трудове.

През 1954 г. излезе от печат колективен труд върху историята на България, написан от български историци-марксисти и преиздаден през 1961 г. В него е включено и цялостно сбито изложение на историята на Българското средновековие — от основаването на държавата до края на XIV в. Почти едновременно бе обнародвана и „История Болгарии", колективно дело на съветските историци. На тогавашния етап тези две издания изиграха важна роля за популяризирането на научните постижения на историците-медиевисти.

Предлаганият том III от многотомната „История на България" съдържа пълно и подробно изложение на българската средновековна история от XI до края на XIV в. При написването му са използувани най-новите приноси на българската и чуждестранната медиевистика. Наличието на сравнително подробна библиография облекчава изложението, като в него се цитират само основните извори и литература. Последната окончателна редакция на тома бе извършена и от члена на Главната редакция Димитър Ангелов.

Π΄
ΒΟΥΛ

Дял I

ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО

Въстаналите българи обявяват Петър Деляи за свой цар – миниатюра от Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица /XII–XIII в./. Национална библиотека – Мадрид

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД СЛЕД ПАДАНЕТО МУ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ Стр. 23/34. СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ XI–XII В. Стр. 34/63. ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XI И ПРЕЗ XII В. Стр. 63/88. БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XI–XII В. Стр. 88/105. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ I. Стр. 105/113

ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД СЛЕД ПАДАНЕТО МУ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ

1. Военно-административно и църковно устройство

ТЕМНА ОРГАНИЗАЦИЯ. През 1018 г. цяла България се намирала вече под византийска власт. За българския народ, загубил политическата си независимост за повече от век и половина, настъпил един от най-тежките периоди в историческото му съществуване, през който той нямал възможност за пълноценна и свободна изява на творческите си сили.

Веднага след падането под чужда власт българската държава получила нова организация съобразно със съществуващата по това време във Византия административно-военна уредба. Цялата страна била разделена на отделни области /теми/, начело на които стояли местни управители, назначавани от византийския император като негови преки органи. Най-напред била създадена тема Паристрион /т.е. Подунавие/, която обхващала североизточните български земи между Дунава, Стара планина и Черно море. Тема Паристрион е възникнала вероятно в началото на XI в., след успешния поход на Василий II, завършил с покоряването на Плиска, Преслав и други градове в тази област. За неин център бил определен Доростол /Дръстър, дн. Силистра/, където се намирало седалището на местния управител /дук/. След 1018 г., когато България загубила окончателно своята независимост, била образувана тема България, или катепанат България. В нея влизала почти цялата територия на Самуилова България, без някои области по Адриатическото крайбрежие и в Северна Гърция. Териториалното ядро на тема България се състояло от югозападните и западните български краища, а неин център станал градът Скопие. Пръв императорски наместник в Скопие бил пълководецът Давид Арианит, комуто Василий II дал титлата катепан на България. По-късно управителите на тема България носели и други титли, например дук, сатрап, проноит и пр.

Третата тема, наречена по името на нейния център Сирмиум /дн. Сремска Митровица/, обхващала част от северозападните български земи. Поради оскъдните изворни данни не може да се каже с положителност дали тя е била образувана още по времето на Василий II или е възникнала по-късно; нейното самостоятелно съществуване през XI и през по-голямата част от XII в., до края на управлението на Мануил I Комнин /1143–1180/, обаче е несъмнено.[1]

Формираните на територията на завладяната през 1018 г. българска държава теми се делели от своя страна на по-малки военно-административни единици начело с пряко подчинени на главния управител на темата сановници. Най-често тези сановници се наричат в изворите архонти или стратези, докато управителите на главните теми носят обикновено титлата дук или катепан.

Управителите на отделните области, на които били разделени покорените български земи, разполагали с административна, военна и съдебна власт. Най-много сведения има за функциите на дука на катепаната България. Под негова власт се намирали не само стратезите на по-малките административни единици, на които се делял катепанатът, но и различни други чиновници, като практори /събирачи на данъци/, анаграфевси /органи на финансовата администрация, които определяли размера на данъчното облагане/, съдии и др.[2]

И така изградената в българските земи военно-административна организация обхващала Северна и Североизточна България като тема Паристрион, Северозападна България като тема Сирмиум и Западна и Югозападна България като тема или катепанат България.[3] Земите, населени с българи на юг от Стара планина – в Тракийската низина, в Рило-Родопския масив, по Беломорско-

то крайбрежие, — които се намирали под византийска власт още преди 1018 г., били включени в няколко други военно-административни области. Най-голямата от тях обхващала територията приблизително от р. Места на изток докъм Черноморското крайбрежие. В нея влизали такива големи градове като Филипопол /дн. Пловдив/, Берое /Боруй, дн. Стара Загора/, Адрианопол /дн. Одрин/ и др. Тази военно-административна единица се среща в изворите от XI—XII в. под названието Македония, а жителите ѝ твърде често се означават с регионалното име македонци. В същност става дума за тракийските българи. Областта по течението на Места е известна като тема Смолян,[4] а областта по средното и долното течение на Струма била поделена между темите Солун и Стримон.[5] Ивицата по Беломорското крайбрежие приблизително от долното течение на Места до долното течение на Марица влизала в пределите на тема Волерон. Що се отнася до източнотракийските селища Димотика, Цурулум /дн. Чорлу/, Редесто /Родосто, дн. Текирдаг/ и др., те попаднали в обсега на тема Тракия. С други думи, българското население на юг от Стара планина било включено в няколко теми, най-обширна от които била тема Македония.

С течение на времето броят на малките военно-административни единици, на които се делели темите, нараствал и понякога те обхващали само един град с неговата непосредствена околност. Така например в югозападните български краища през XII в. почти всеки град представлявал отделна военно-административна единица, която също била наричана тема. В изворите се споменават „тема Охрид", „тема Струмица", „тема Мъглен", „тема Прилеп", „тема Верея" и др.[6]

ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ. Въвеждането на новата военно-административна организация в покорените български земи било придружено с важни изменения от демографско и политическо естество, които имали за цел да се закрепи поздраво властта на завоевателите. Предприето било на първо време масово изселване на български войници вън от пределите на страната, за да се намали живата сила на народа и да се лиши той от най-боеспособните си елементи. За тази мярка, осъществена от Василий II, отбелязва изрично арменският историк Аристакес Ластивертци, чието съчинение е написано след 1072 г. „Българските войски той /византийският император — б.а./ чрез измама събрал на едно място под предлог, че ще им раздаде награди, а след това наредил да ги включат всички в един списък и да ги отправят на изток по пътища, от които няма вече връщане."[7] От друго известие може да се направи заключение, че главното ядро на така изселената българска войска е било отправено към далечната арменска област Васпуракан.[8]

Изселена била и част от болярската аристокрация, преди всичко роднините и потомците на последния български цар Иван Владислав: съпругата му Мария, синовете му Алусиан, Арон, Пресиян, Траян и Радомир и шестте му дъщери, от които по име е известна само една — Екатерина. Отведен бил като пленник във византийската столица и Петър Делян, внук на цар Самуил и син на Гаврил Радомир от първия му брак с дъщерята на унгарския крал.

Някои от изселените знатни българи останали в Цариград, но повечето били изпратени в далечните византийски провинции Армения и Грузия. Там те получили земи и служби и много от тях се сродили с видни византийски семейства.[9] За това сродяване на „българи" и „ромеи" говори арабският писател Яхия Антиохийски /X—XI в./, който е един от най-добре осведомените автори за събитията, настъпили в българските земи след завладяването им. „И встъпиха в брак — пише той — дъщерите на българите със синовете на гърците и дъщерите на гърците със синовете на българите. И той /Василий — б.а./ смеси едните с другите и чрез това унищожи старата вражда, която имаше между тях."[10] Така българският народ се оказал лишен от част от своите бивши водачи, които се влели в кръга на византийската аристокрация и постепенно загубили народностното си съзнание.[11]

Непосредствено след завладяването на България били изпратени ромейски войски както в поголемите центрове на страната, така и в някои новоиздигнати или възстановени крепости, предимно в граничните области. В ръцете на ромеи, верни сътрудници на императора, били поверени най-важните длъжности в новообразуваните военно-административни единици. Управлението поела изобщо една ръководна ромейска прослойка от катепани, дукове, стратези и др., чиято задача била да държи здраво властта в покорената страна. За така провежданата политика на Василий II свидетелстват преки сведения в хрониката на византийския летописец Симеон Метафраст и Логотет /X в./ и в съчинението на Яхия Антиохийски. „Василий — се казва в Логотетовата хроника — разори едни от градовете, а други укрепи и в тях постави достатъчно войска."[12] „И остави за себе си Василий — пише Яхия Антиохийски — силни крепости и назначи над тях управители из средата на

Никифоров пръстен /XI в./. Национален археологически музей — София

гърците, а останалите [крепости] срина."[13]

Укрепвайки господството си над новозавладените територии чрез настаняване на гарнизони и назначаване на управници, Василий II оставил по изключение някои от представителите на българското болярство на предишните им военно-административни длъжности. Тези български боляри изявили готовност да се подчинят на императора и предали доброволно крепостите си в навечерието на окончателното покоряване на страната. „И прие [Василий] — пише Яхия Антиохийски — техните крепости и им стори милости и даде на всеки от тях длъжности според неговите заслуги."[14] В случая византийският император се ръководел от съображението, че капитулиралите вече български боляри, на които той запазил политическия и социалния статут, ще се превърнат в негови послушни и верни поданици. По този начин пресметливият завоевател търсел да опре властта си на облагодетелствувани и при това влиятелни кръгове из средата на покореното население.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА. Василий II отделил особено внимание и на въпросите, свързани с организацията на българската църква. За дейността му в тази насока свидетелствуват запазените до наши дни три негови грамоти, издадени съответно: първата — през 1019, втората — през 1020 и третата — вероятно наскоро след 1020 г.[15]

Вместо да се управлява от патриарх, както било по времето на свободната българска държава, сега ръководството на българската църква се поело от архиепископ. По същество ранговото понижение на българския църковен глава било естествен резултат от коренно изменилите се политически отношения в страната. При това вместо в Дръстър, както било по времето на Симеон и Петър, центърът на българската църква се установил в Охрид. За охридски архиепископ Василий II назначил дебърския монах Йоан, по произход българин.[16] Така създадената Охридска архиепископия била подчинена пряко на византийския император.

В обсега на Охридската архиепископия влизали общо 31 епископства от различни краища на българските земи,[17] т.е. всички епископства, съществували в тях по времето на Петър и Самуил. Епископствата, подредени според императорските грамоти, били следните: Костур, Главиница[18], Мъглен, Битоля, Струмица, Моровизд, Велбъжд, Триядица, Ниш, Браничево, Белград[19], Срем, Скопие, Призрен, Липлян, Сервия, Дръстър, Видин, Раса, Орея, Черник, Химара, епископство с незапазено в списъка местно име, Адрианопол, Ботрот, Янина, Козел, Петра, Риги, Стаг и Верея.

Съхранявайки териториалната цялост на българската църква от времето на свободната българска държава, византийският император запазил и нейните предишни привилегии на феодален собственик. В грамотите се определя изрично по колко парици и клирици трябва да притежават охридският архиепископ и подчинените му епископи. Василий II се стараел да не променя броя на зависимите люде, които епископите имали по времето на последните български владетели. Направени били само няколко малки изменения, които по същество не внесли нещо ново. Без промяна оставало и задължението да се плаща на висшите църковни служители съществуващият от времето на свободната българска държава църковен данък каноникон.[20]

Като запазвал в основни линии социалноправния статут на българската църква, Василий II подчертавал, че независимо от изменилите се политически условия българското висше духовенство и българските манастири получавали значителна вътрешна независимост и могли сами да се грижат за своите дела, без да им се месят и без да им пречат органите на нововъведената в страната византийска администрация. В такъв смисъл е формулиран заключителният пасаж на втората грамота, който гласи: „И всички стратези в България и останалите чиновници и архонти да почитат високо и да слушат думата и наставленията на архиепископа, да не се месят в делата нито на български манастир, нито на църква, нито в каквато и да е църковна работа и да не се бъркат нито нему, нито да пречат на подчинените му боголюбиви епископи, за да не би такива да понесат голямото и безмилостно наказание на царството ми."[21]

Политиката на Василий II по отношение на българската църква е още едно доказателство за стремежа му да търси опора за закрепване на византийската власт в покорената страна сред нейните най-влиятелни слоеве. Византийският император съзнавал огромната роля на църквата и особено на висшите ѝ представители в лицето на архиепископа и епископите. Както във Византия, така и в България църквата представлявала през Средновековието първостепенна сила, способна да оказва всестранно въздействие върху съзнанието на хората. Запазването на нейните юридически и социални привилегии било добре замислен ход, цел да породи благоразположение в средите на българския клир към новия господар на страната

Карта към географския трактат на Идриси /XII в./ с изображение на българските земи. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

и да притъпи до известна степен острото чувство на ненавист към завоевателите.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД. Още през първите години след падането на България под византийска власт положението на народа се влошило значително. Страната била опустошена от продължителните войни, които се водели главно в нейните югозападни краища и били придружени с масови разрушения и изселвания. Към бедствията, предизвикани от завоевателните действия на нашественика, се прибавила тежка и продължителна суша /от 1022 до 1025 г./. Последвали налитания на скакалци, болести и епидемии. Положението се усложнило и от започналите нашествия на печенегите, които по това време обитавали Влашката низина северно от Дунава. През 1032 г. един печенежки отред преминал реката и извършил големи опустошения в днешна Северна България.[22] Ново нахлуване имало през 1034 г., когато печенегите, след като разорили земите между Дунава и Стара планина, проникнали дълбоко на югозапад и стигнали до Солун.[23]

Положението на покореното население се утежнявало и поради наложилата се практика българите да бъдат привличани на военна служба и да се изпращат по различните фронтове, за да се бият за интересите на цариградската власт. Вплетени в тежки войни в Мала Азия и Италия срещу араби и нормани, византийските управници се нуждаели от големи военни набори, от поданици, които да проливат кръвта си за запазване владенията на империята и за отбиване ударите на нейните врагове. Има сведения, че през 1025 г. български военни отреди са участвували в боеве в

Южна Италия, където настъпвали норманите. Покъсно пак българи се сражавали срещу печенеги, узи, селджукски турци и други противници на Византия.[24] Участието във военните действия естествено изтощавало силите на българския народ; същевременно обаче то имало и положителна страна, тъй като българите придобивали боен опит и могли при благоприятни обстоятелства да се организират по-лесно за борба за собственото си освобождение.

Бедственото положение, в което изпаднал българският народ след установяването на византийската власт, предизвикало засилване и разрастване на богомилството. При условията на чуждия гнет това учение придобивало все по-ярък народностен и патриотичен облик, превръщало се в движение за борба не само против социалните неправди, но и против политическото господство на Византийската империя. Пред своите слушатели богомилите започнали да описват в светли краски живота в някогашната свободна държава, да се отнасят положително към нейните предишни управници. Показателен в това отношение е т.нар. Апокрифен български летопис, съставен към средата на XI в., в който прозират богомилски възгледи и се чувствува възхищение от славното минало на българския народ, от благополучието, което царяло при неговите владетели, от военните и културните постижения на българите.[25]

2.
Въстание начело с Петър Делян

През 1036 или в началото на 1037 г. починал охридският архиепископ Йоан Дебърски, който, както вече бе изтъкнато, бил българин, и неговото място заел Лъв, грък по произход, родом от провинция Пафлагония (в Мала Азия).[26] Станалата промяна говори за стремежа на византийските управници да засилят ромейския елемент в ръководството на българската църква, а това било в разрез с настроенията на българския народ и не могло да не предизвика неговото недоволство.

Още по-враждебно и направо насочено срещу интересите на българското население било извършеното през 1040 г. важно изменение във връзка с плащането на поземления данък. Както е известно, след завладяването на България Василий II запазил данъчната система в българските земи такава, каквато била тя по времето на Самуил. „Всеки българин — отбелязва по този повод византийският летописец Скилица /XI в./, — който имал чифт волове, [трябвало] да дава на държавата по една крина жито и толкова просо и по една стомна вино."[27] Това облагане напълно съответствувало на господствуващото в страната натурално стопанство. Основна податна единица било земеделското стопанство на един средноимотен стопанин, притежаващ земя, обработвана с помощта на чифт волове. През 1040 г. обаче всесилният по това време византийски висш сановник Йоан Орфанотроф, брат на император Михаил IV Пафлагон /1034—1041/, издал наредба, според която вместо с жито, просо и вино българските селяни трябвало да плащат данъците със златни монети /номизми/.[28]

Наредбата от 1040 г. предизвикала голяма тревога сред българското селячество, тъй като по това време в страната се чувствувал недостиг от храни, а поради господствуващото натурално стопанство парите били редки и скъпи. За да ги получи, селянинът трябвало да се лиши от твърде необходими за живота му продукти и да търси връзка с един още несигурен и нередовен пазар. При това облагането с паричен данък не ставало в съответствие с реалните пазарни цени, а за оценката на селскостопанските произведения при замяната на натуралния данък с паричен се вземали пред вид високи цени, каквито селяните не получавали.[29] Общо брожение обхванало цялата страна. Българите, които по думите на Скилица „отскоро подложили врат под ярема и силно се стремели към свобода", използували този повод, за да се организират и вдигнат на бунт срещу омразната им чужда власт.

ИЗБУХВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО.[30] Начело на освободителното движение застанал Самуиловият внук и син на Гаврил Радомир Петър Делян, у когото за разлика от други потомци на бившата царска династия родолюбивите чувства и споменът за някогашното минало на българския народ продължавали да бъдат твърде силни. Избягал от Цариград, където бил държан като пленник, Петър Делян се движел известно време из поробеното си отечество, за да се озове накрая в Белград, т.е. в една от най-отдалечените от центъра на империята област, където властта на византийските управници се чувствувала по-слабо и възможностите за организиране на въоръжена борба били по-големи.[31] Тук именно през 1040 г. избухнало първото въстание на българите против византийската власт. Под знаменатa на Петър Делян се стекли хиляди въодушевени хора, а самият той бил вдигнат на щит според древния обичай и бил провъзгласен за „цар на България"[32]. Последвали бързи и стремителни действия. В ръцете на въстаниците паднал Ниш, а след това и Скопие. Както вече се каза, по това време Скопие би-

ло център на тема България и седалище на прекия императорски наместник /дук/.

Разтревожен от широкия размах на въстанието, Михаил IV наредил на управителя на Драчката тема Василий Синадин да се отправи незабавно срещу войските на Петър Делян, „преди злото да се е увеличило и да пламне пожар", както се изразява по този повод враждебно настроеният към освободителната борба на българите Скилица. Синадин веднага се отправил на поход, но наскоро бил сменен поради обвинение, че сам готви заговор срещу императора, и мястото му заел Михаил Дермокаит. Воденатa от него обаче войска, набрана в Драчката тема, където по това време живеели главно българи и албанци, се оказала твърде ненадеждна. Войниците на Михаил Дермокаит явно не желаели да се сражават срещу своите сънародници и сами вдигнали бунт в подкрепа на започналото се освободително движение. За свой вожд те избрали един от изтъкнатите воини — Тихомир, — по произход българин /ἐκ δὲ γένους... Βουλγαρικοῦ/, както бележи изрично византийският летописец Йоан Зонара /XII в./.[33] Тихомир също бил провъзгласен за цар на България, което ясно показва крайната цел на започналите под негово ръководство военни действия. По такъв начин освободителното движение срещу византийската власт имало вече двама водачи. Петър Делян и Тихомир се срещнали и започнали преговори за обединяване на силите в борбата за отхвърляне на чуждото господство. Всички желаели двете въстанически войски да действуват заедно, но не могли да постигнат съгласие относно личността на ръководителя на движението. Надделяло убеждението, че въстанието трябва да се оглавява от един водач и че предимство в това отношение има Петър Делян поради царския си произход. Тихомир бил убит от насъбралото се по време на разгорещените спорове множество и начело на освободителното движение като „цар на българите" застанал Петър Делян.

След този епизод, който временно забавил хода на въстанието, военните действия на обединената вече под единно ръководство българска войска продължили с нова сила. Предприето било под личното командуване на Петър Делян мощно настъпление срещу Солун, където по това време се намирал самият император. При вестта за приближаването на българската войска Михаил IV изпаднал в паника и побързал да поеме пътя към Цариград, като наредил на един от своите приближе-

Печат на българина на византийска служба Самуил Алусиан /XI в./. Национален археологически музей — София

ни, Мануил Ивац, да прибере и докара допълнително изоставения от него обоз /шатрата му, злато, сребро и пр./. Мануил Ивац обаче, който бил от български произход и вероятно роднина на прочутия Самуилов воевода Ивац, минал на страната на Петър Делян и му предал цялото имущество на избягалия император.[34] Как са се развили по-нататък събитията, не се знае. Сигурно е само това, че Солунската крепост устояла на напора на българите, защото по-късно отново била обсаждана.

Едновременно с настъплението срещу Солун друг български отред, командуван от близък съратник на Петър Делян, напреднал в западна посока и завзел Драч, който бил по това време едно от най-значителните византийски пристанища на Адриатическото крайбрежие. Този Делянов военачалник носел титлата кавхан[35] — обстоятелство, което говори за стремежа на ръководителя на въстанието да изгради военно-административния си апарат в съответствие с традициите на някогашната българска държава. Друга войскова част под водачеството на Антим проникнала дълбоко на юг в тема Елада и разбила в околностите на Тива /град в Беотия/ изпратените срещу нея византийски войски.[36] Антим продължил настъплението си и стигнал скоро до Коринтския провлак.

Докато българските войски напредвали стремително, срещу византийската власт вдигнало бунт населението на Навпактската тема, която обхващала Албания, Епир и Югозападна Македония. Жителите на тази тема, в мнозинството си българи и само отчасти гърци, албанци и власи, отдавна негодували срещу произволите на тамошния главен събирач на данъци Йоан Куцо-

Лагерът на българския цар Петър Делян в Острово и пристигането на неговия братовчед Алусиан – миниатюра от Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица /XII–XIII в./. Национална библиотека – Мадрид

мит, който вършел големи злоупотреби при изпълнение на служебните си задължения.Силно възмущение предизвиквала сред тях и посочената вече наредба на Йоан Орфанотроф за заменянето на натуралния данък с паричен. Йоан Куцомит бил убит и въстаналото население се присъединило към напредващата войска на Петър Делян. Според разказа на Скилица жителите на Навпактската тема се обявили срещу ромейската власт „не толкова от благоразположение към Делян, колкото поради ненаситността на Орфанотрофа и поради прекомерното увеличение на данъците“[37]. Явно е, че наред с политическите мотиви за отхвърляне на чуждото владичество много важен фактор се е оказало и недоволството на намиращото се под тежък фискален гнет население в тази обширна област.

Продължавайки настъплението си на юг, войските на Петър Делян проникнали в Тесалия, където завладели Димитриада /недалеч от дн.гр. Волос/. Охраната на града Делян поверил в ръцете на стария и опитен във военните дела челник /т.е. военен предводител/ от Девол по име Литовой. Литовой положил големи усилия за възстановяването на крепостните стени на Димитриада, които се намирали в лошо състояние, и построил различни съоръжения и машини, необходими за отбраната ѝ.[38] Българите превзели и други градове в тази

област, като стигнали дори до Атика.

Победоносният ход на въстанието, което обхванало постепенно обширна територия в западните и югозападните области на Балканския полуостров, предизвикал широк отзвук по всички краища на империята. За успехите на българите узнали и онези представители на бившата царска династия, които живеели в далечните византийски провинции в Мала Азия. Между тях бил и един от синовете на последния български цар Иван Владислав — Алусиан, — който притежавал големи поземлени владения в съседната на Армения Харсианска тема. По това време Алусиан, след като години наред се ползувал от благоразположението на византийските василевси, бил изпаднал в немилост и му било забранено да посещава столицата.[39] В своето раздразнение Ароновият потомък решил да се присъедини към въстанието на сънародниците си с надежда, че ако то завърши с успех, той в качеството си на пряк наследник на последния български цар ще получи по право престола. Воден от подобни замисли, Алусиан избягал тайно от своя дом, пристигнал преоблечен в арменска носия в Цариград, след което успял да се добере до Острово /дн.Арниса/, където се намирал лагерът на Петър Делян.[40]

Появата на един нов царски потомък предизвикала смущение в редовете на въстаниците, още повече, че Алусиан имал известно предимство като син на последния български владетел. За да предотврати възможния конфликт, Петър Делян, който не искал да се получи разцепление на силите, приел беглеца сърдечно и се съгласил да му повери една от главните военни задачи — превземането на Солун. Начело на 40-хилядна войска Алусиан потеглил срещу града и го подложил на обсада, но бил разбит пред крепостните стени и едва се спасил с бягство.[41] Той се оказал не само лош военачалник, но и жалък изменник: търсейки пътища за помирение с императора, наскоро след поражението при Солун по време на едно угощение Алусиан ослепил Петър Делян, след което избягал при византийците. Като награда той получил високата титла магистър и бил изпратен в Цариград,където постъпил отново на византийска служба.[42] Така завършила злокобната по своите последици авантюра на Иван Владиславовия син, присъединил се временно към въстанието не от родолюбиви чувства, а от стремеж към по-голяма власт.

Неуспешната обсада на Солун и измяната на Алусиан се оказали от решаващо значение за по-нататъшния ход на освободителното движение. Останали с ослепен водач, въстаниците се разколебали и духът им се понижил. Византийците пък, зашеметени първоначално от бързите успехи на българите, се съвзели и минали в настъпление. За почнало постепенното възстановяване на византийската власт в посока от юг на север. Най-напред византийците си върнали Тесалия, а след това навлезли в Албания и в тема България. При потушаването на въстанието наред с редовните войски голяма роля изиграла една норманска наемна дружина начело с прочутия по това време Харалд Хардрад. В Исландската сага, описваща неговите дела, той е наречен „разорител на България“[43].

Неуспешната обсада на Солун от войските, предвождани от Алусиан — миниатюра от Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица /XII–XIII в./. Националиа библиотека – Мадрид

Дейно участие в борбата срещу въстаналите българи взел и самият византийски император. Начело на големи военни сили Михаил IV навлязъл в югозападните български предели и завзел Средец /наричан тогава Триадица, дн. София/, както и намиращата се в полите на Витоша яка крепост Бойон /Бояна/. Тук византийците срещнали упорита съпротива, но накрая надделели. За превземането на Бояна е запазено интересно известие в съчинението на Кекавмен /средата на XI в./. „Там — пише той — имало прочути и войнствени мъже българи, а началник им бил така нареченият Ботко. Уповавайки се на храбростта си, те излезли да се бият вън от крепостта, сякаш се срамували да седят вътре. Като се завързало сражение и започнала ожесточена борба, онези прочути българи били разбити.“ [44]

След завземането на Средецката област Михаил IV потеглил към Илирик, т.е. към северозападните краища на Балканския полуостров, където се намирал първоначалният център на въстанието на Петър Делян. „[Императорът] обърнал — пише византийският историк Михаил Аталиат /XI в./ — въстаниците в бягство и покорил със сила земята им, която е обширна и голяма, мъчно достъпна и [която] дълги години се била съпротивлявала на царувалите преди него императори поради трудно проходимите теснини, които се намирали в нея.“ [45] Походът се е състоял вероятно през пролетта на 1041 г. След това Михаил IV се отправил на юг и пленил Петър Делян, чиято войска се намирала някъде близо до Острово. Последвал удар и към Прилеп, където една българска войскова единица начело с Мануил Ивац била загра-

дила планинските теснини с дървени съоръжения. Византийците разрушили преградите и самият Ивац паднал в плен. Наскоро след това сражение въстаниците сложили окончателно оръжие. Императорът се върнал в Цариград, като водел със себе си пленените Делян и Ивац.[46]

Въстанието на Петър Делян е една от най-героичните страници в историята на българския народ през средновековната епоха. Започнало с голям ентусиазъм и с ясно очертана политическа цел — отхвърляне на чуждото владичество и възстановяване на българската държава, — то обхванало обширни области от територията на страната и под знамената на пламенния му и даровит ръководител се стекли хиляди бойци. Действувайки умело и решително, Петър Делян създал силна и боеспособна армия, която в кратко време постигнала големи успехи. Той вдигнал на бунт не само българското население, но и други поданици на империята, които негодували от произволите на централната власт и от феодалния гнет и хранели надежда, че при евентуален успех на започналото се освободително дело ще се подобри и тяхното положение.

В такъв смисъл въстанието на Петър Делян получило не само политически, но и социален характер.

Въпреки своя обхват и първоначален успех въстанието завършило с поражение. Византия организирала значителни военни сили за потушаване на бунта. Неблагоприятен за хода на движението се оказал и фактът, че на борба срещу византийската власт се вдигнали само западните и югозападните краища на България. А поради измяната на Алусиан въстаниците били лишени от своя вожд, и то в един критичен момент, когато настъпвал обрат в развитието на военните действия. Византийците получили възможност да се съвземат, да преминат в настъпление и постепенно — с цената на много кръв и жертви — да разгромят въстаниците.

Българският народ обаче чакал само сгоден момент, за да продължи борбата си за освобождение.

Споменът за въстанието на Петър Делян се запазил дълго в съзнанието на хората. В Българския апокрифен летопис Петър Делян е наречен „цар Гаган" с прякор „Оделян", като се добавя, че той е приел „българското и гръцкото царство"[47]. Приписва му се също и заслугата, че е създал три града в „българската земя" — Червен, Месемврия и Щип. Това известие носи несъмнено легендарен характер, но то свидетелствува за безспорната популярност на прославения вожд на освободителното движение на българския народ.

ГЛАВА ВТОРА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ XI–XII В.

1. Българските земи в системата на византийския феодализъм

СВЕТСКО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ. Падането на България под византийска власт означавало не само политическо подчинение на една чужда сила, но и въвличане на българските земи в системата на византийския феодализъм — факт, който дал важно отражение върху цялостното обществено икономическо развитие в покорената страна за един период, продължил повече от век и половина.

Българските земи били смятани за домен на цариградските императори, т.е. за територия, с която те могли свободно да разполагат. Това положение било последица от обстоятелството, че България паднала под властта на Византия в резултат на успешна война, водена от Василий II. Както личи от някои изворни данни, обширни императорски домени имало в Североизточна България. Те се управлявали от специални чиновници, снабдени със съответни права.[1] В ръцете на цариградския император минали всички бивши владения на представителите на последната българска царска династия, както и на онези воеводи и боляри, които Василий II изселил след покоряването на страната. Тези бивши владения на български аристократи, придобити от императора, са известни с името василикати. Създаден бил по същество един обширен поземлен фонд, който василевсите използували за различни цели и от който правели дарения.[2]

Освен византийския император, очертал се като най-едър земевладелец, значителни поземлени имущества в покорените български земи получили и някои представители на византийската светска феодална аристокрация — предимно висши военни и граждански сановници. Сведенията за византийското едро светско земевладение се отнасят главно до югозападните български земи, както и до някои области в Тракия; в голямата си част тези сведения са от втората половина на XI и от XII в.

Един от византийските феодали по това вре-

ме — вестархът Лъв Кефала — получил от Никифор III Вотаниат /1078—1081/ земи в темите Солун и Стримон.[3] Това дарение било потвърдено през 1081 г. от Алексий I Комнин /1081—1118/,[4] който три години по-късно подарил на Лъв Кефала имението Месолимна заедно с работния добитък и париците.[5] През 1086 г. заради заслуги в борбата срещу норманите същият висш сановник станал собственик на с. Хостиани /Фущане, дн. Европос/ в тема Мъглен.[6]

В тема Мъглен притежавал владения и Йоан Дука, чичо на Исак II Ангел.[7] В темите Солун и Стримон имал владения севастократор Исак, брат на Алексий I Комнин.[8] Около Скопие родът Ангел владеел обширни земи.[9]

Един от най-едрите феодали по времето на Алексий I Комнин бил изтъкнатият пълководец Григорий Бакуриани, грузинец по произход. През 1083 г. той основал манастира „Св.Богородица Петрицонитиса" /Петричка/, т.е. дн. Бачковски манастир, в който били настанени грузински монаси. На манастира Григорий Бакуриани подарил част от многобройните си имения. Известният типик на манастира съдържа сведения за селата и другите имоти на този висш византийски военачалник: едни от своите имущества той придобил сам, а други — в резултат на императорски дарения.[10]

Едър феодален господар в българските земи по времето на византийското владичество бил и братът на Григорий Бакуриани — магистър Абазий.[11]

По всяка вероятност към тази грузинска фамилия на византийска служба са принадлежали и богатите собственици Симватий Бакуриани и неговата съпруга Кали. През 1093 г. Симватий Бакуриани направил завещание, с което оставил на съпругата си и на своя брат Сергий Бакуриани имениятa си Радоливо, Судага, Велемисда и Мущениана в областта на Сяр. Симватий притежавал в тях зависими селяни и много роби, както и значителни движими имущества. След смъртта му неговата съпруга Кали, също със завещание, оставила с.Радоливо на светогорския манастир Ивирон, а имението Судага — на своя братовчед протовестиария Лъв. Освен поземлени и други недвижими имоти Симватий и Кали Бакуриани притежавали много добитък, коне, огромни запаси от храни, богати одежди, скъпоценности, пари и пр.[12]

Друг едър поземлен собственик от XII в. в българските земи бил севастократор Исак Ком-

Фрагмент от Успение Богородично от слонова кост /XI—XII в./, намерен във Велико Търново. Национален археологически музей — София

1
2
3
4
5
6

нин, третият син на император Алексий I Комнин. Той основал през 1152 г. манастира „Св. Богородица Космосотира" близо до гр. Енос. В съставения от Исак Комнин устав се изброяват подробно подарените от него на манастира имоти. Тези имоти по собственото му признание той получил като наследство с хрисовули и други дарствени грамоти. Сред владенията, завещани на манастира, били крепостта Неокастрон, имението Каниклион, Ново село, всички имоти във и извън Енос, имението Неохорион, селата Ликохорион, Драх, Трифилион, Вацинея, Софус, Черник, двете стратиотски села Делян и Драгаваста, тържището Сагудаус и много други.[13]

Наред с византийските аристократи, които придобили обширни владения в покорените български земи, частично запазили правата си на богати поземлени собственици и някои представители на българското болярство. Те били именно онези български боляри, които влезли в споразумение с Василий II по време на завладяването на България и на които той разрешил да останат на своите места и служби. За местни боляри от български произход има сведения в изворите. Споменатият вече Мануил Ивац първоначално бил служител на Михаил IV, а по-късно минал на страната на Петър Делян. За един български архонт на име Михаил, очевидно местен феодал, става дума във връзка с действията на византийците срещу печенегите в района на Овче поле през 1048 г.[14] Боляри от български произход били Борил и Герман, изтъкнати сановници и съветници на Никифор III Вотаниат.[15] За български архонти се споменава в един документ на манастира „Св.Богородица Милостива" от 1085 г.[16] Данни за български боляри съдържат и житията на българските светци Гаврил Лесновски, Прохор Пчински и Йоаким Осоговски.[17] За някои представители на местната българска аристокрация може да се направи заключение и от сведения в изворите, отнасящи се до кръстоносните походи. Общо взето, доколкото може да се съди от стигналите до наши дни известия, българското болярство запазило своите позиции предимно в югозападните български земи. Местна българска аристокрация, отчасти смесена с новопридошли чужди елементи /кумани, печенеги, руси и др./, се създала обаче и в североизточните български предели през средата и втората половина на XII в. Към нея принадлежали водачите на успешното въстание срещу Византия — братята Асен и Петър.

Наличието на българска аристокрация в завладяната страна свидетелствува, както вече бе отбелязано, че византийските императори търсели опора за своята власт в лицето на местни български боляри, като запазвали правата и привилегиите им и ги включвали в редовете на византийската господстваща класа. Този подход съдействувал до известна степен за разединяване на силите на българския народ. Съществуването обаче на български боляри, силни икономически и влиятелни политически, могло да има и обратно въздействие. При съответна обстановка и условия твърде вероятно било някои от тези боляри да се превърнат във врагове на Византия и да застанат начело на съпротивителни и освободителни движения.

ФОРМИ НА СВЕТСКОТО ФЕОДАЛНО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ. По време на византийското владичество във формите на светското земевладение се забелязва голямо разнообразие — резултат от по-нататъшното развитие на процеса на феодализацията, обхванал и включените в територията на империята български земи. Общо взето, формите на феодалната поземлена светска собственост могат да се сведат до две главни групи — безусловна и условна.

При безусловната поземлена собственост притежателят имал пълни права над своята земя. Той можел да я продава, да я завещава, да я предава по наследство на децата си и пр. Такава собственост се означава във византийските източници най-често с израза „дадена за вечни времена"[18]. Режим на безусловна поземлена собственост имали много от владенията на византийските феодали през разглеждания период, и то не само на територията на империята, но и в покорените български области. Подобен режим на безусловна собственост е характерен, както се знае, и за феодалния строй в България преди падането ѝ под византийска власт. Безусловна собственост съществувала в българските земи още през IX—X в.

Условната собственост обаче била нещо ново за българските земи — тя се появила като типичен продукт от развитието на феодалните отношения през епохата на византийското владичество. Най-разпространена форма на тази собственост е т.нар. прония, за която се споменава за пръв път по времето на Константин IX Мономах /1042—1055/. Под термина прония се крие различно съдържание,[19] но най-често и особено през XII в. с него се означава земя, дарявана от императора на представители на светската аристокрация. Над тази земя — често пъти твърде обширна и

Оръдия на труда /XI—XII в./, намерени при археологически разкопки. Окръжен народен музей — Перник /1, 2, 4, 5, 6/; Национален военноисторически музей — София /3/

1

2

1. Църквата „Св. Йоан Канео“ на Охридското езеро

2. Изображение на архангел — стенопис от конхата на олтарната абсида. Бачковска костница /XI в./

3. Богородица от Дейсиса — стенопис от конхата на олтарната абсида. Бачковска костница /XI в./

включваща едно или повече села заедно с жителите им — прониарът получавал известни собственически права, докато е жив или докато изпълнява определена служба. Юридически върховен собственик над пронията оставал императорът, а прониарът придобивал само фактическото притежание /владение/. Срещу предоставената му в прония земя той трябвало да изпълнява известни задължения спрямо централната власт. Задълженията били от различно естество, но с течение на времето се очертало и се наложило едно главно — набирането на военни отреди, с които прониарът трябвало да се явява по призива на централната власт. Военните набори прониарът комплектувал из средата на подвластните му люде, т.е. между жителите на селата, които се намирали на територията на неговата прония.

Пронията като форма на условна собственост със задължение срещу притежаването ѝ да се набират военни отреди се явява главно в края на XI в., при управлението на Алексий I Комнин и на неговите приемници от същата династия. Свързването на прониарството със задължението за военна служба било естествен резултат от обстоятелството, че през периода на византийското вла-

дичество съществуващият някога в империята институт на свободни селяни-войници /т.нар. стратиоти/ бил вече в упадък. Голяма част от селското население попаднала във феодална зависимост, което довело до отслабване на военната организация и военното дело. Задачата да се организират войскови отреди и да се обучават на военна служба селяните била предоставена на прониарите.

За раздаването на пронии се използувал главно поземленият фонд от императорските домени, пръснати по всички краища на империята. Такъв фонд византийските василевси притежавали и на територията на бившата българска държава.

Съхранените до днес сведения говорят за сравнително голям брой пронии в българските земи. Така например една грамота на Алексий I Комнин от 1104 г. съобщава, че управителят на Тракия и Македония Андроник Склир отнел от лаврата „Св. Атанасий" имението Варзаханион и го дал на някакъв стратиот.[20] Този стратиот очевидно не е бил представител на обикновеното войнишко население, а прониар. Споменатото имение било твърде голямо — състояло се от 7000 модия земя, имало мелница, градина, в него работели много парици.[21]

За прониари в българските земи се говори и в един важен и интересен документ от 1162 г. Чрез него се урежда спорът между лаврата „Св. Атанасий" и един съседен прониар, Панкратий Анема /Коскина/, за едно манастирско място, взето от него под аренда.[22] Българските селяни страдали от своеволията на прониара, който не само жестоко ги експлоатирал, но ги и разселвал по свое желание. Същото ставало и в имотите на другите светски и църковни феодали. Сведенията от този документ имат голямо значение за изясняване положението на българското население под византийска власт, и то в прониарските владения. Местните и личните имена, споменати в документа, с малки изключения са български.[23]

За прониари в българските земи /в темите Верея и Мъглен/ се говори и в други две грамоти на лаврата „Св. Атанасий". От тях се вижда, че пронии са били раздавани и на чужденци, в това число и на кумани.[24]

ЦЪРКОВНО-МАНАСТИРСКА ФЕОДАЛНА СОБСТВЕНОСТ. През XI–XII в. във Византия наред със светската аристокрация като едър земевладелец се издигнала и църквата. И през този период тя получавала дарения от императори, от членове на императорската фамилия, от отделни феодали и по-заможни градски и селски собственици. С течение на времето в ръцете на църквата се съсредоточили големи поземлени и други

3

богатства. От една грамота на Йоан II Комнин /от 1124 или от 1139 г./, с която се забранява на събирачите на данъци да влизат в имотите на църкви, останали без епископ, се вижда, че църквите са притежавали имения, села, ниви, добитък и други имущества.[25]

Наред с представителите на висшето византийско духовенство като едър поземлен собственик по време на византийското владичество се издигнала и Охридската архиепископия. Издигането ѝ се дължало на политиката на византийските императори, които търсели в църковната организация опора за своята власт в покорените земи. В трите дарствени грамоти на Василий II се потвърждават не само правата на охридския архиепископ и на подведомствените му епископи, но се определя и броят на зависимите люде /парици и

клирици/, които всеки един могъл да притежава. Така охридският архиепископ можел да има в градовете на своята епархия 40 клирици и 30 парици; епископът на Костур — 40 клирици и 30 парици; епископът на Главиница — 40 клирици и 30 парици; епископът на Мъглен — 15 клирици и 15 парици; епископът на Битоля — 15 клирици и 15 парици; епископът на Струмица — 12 клирици и 12 парици и т.н. Клириците трябвало да бъдат освободени от данъка икомодион и от другите тегоби, както било по времето на Самуил.[26]

Принципът, по който се определял броят на клириците и париците, не е съвсем ясен, защото в грамотите не се казва нищо за размера на собствеността на епископите, както и за размера на техните епархийски владения. По всяка вероятност определянето е ставало въз основа на размера на поземлените владения. Епископите, които притежавали по-голям брой зависимо население, имали по-голямо влияние в църковните и в политическите дела независимо от равенството на сана.[27]

От грамотите на Василий II не може да се направи извод за пълния брой на париците и клириците, които притежавали епископите в българските земи. По всяка вероятност в тях е означен броят само на париците и клириците, които били освободени от някои държавни налози. Посочени са при това най-важните населени пунктове в епархиите на всеки епископ и се определя общото число на зависимите селяни за тези пунктове. В същите документи не са споменати селата, които църквата била придобила още през X в. Всяко от тези села представлявало отделна данъчна единица и било вписано в кадастрите.[28]

Особено богата била Охридската архиепископия по времето на Теофилакт Охридски. Под негова власт се намирали двете села Църкви и Могила, една местност край Вардар, имоти във Воден, рибни езера, планински пасища, лозя, няколко мелници и др.[29] Част от тези имущества принадлежали на архиепископията като църковна институция, а други били лична собственост на Теофилакт. От запазената богата кореспонденция на охридския архиепископ може да се направи заключение, че под феодална зависимост в ръководената от него църковна организация се намирали немалък брой селяни, които признавали архиепископията за свой „господар“[30].

През XI—XII в. в българските земи имало много манастири. Някои от тях били български по характер и съществували още от времето на свободната българска държава, например Рилският манастир, Виргинският манастир и др. По време на византийското владичество били основани и

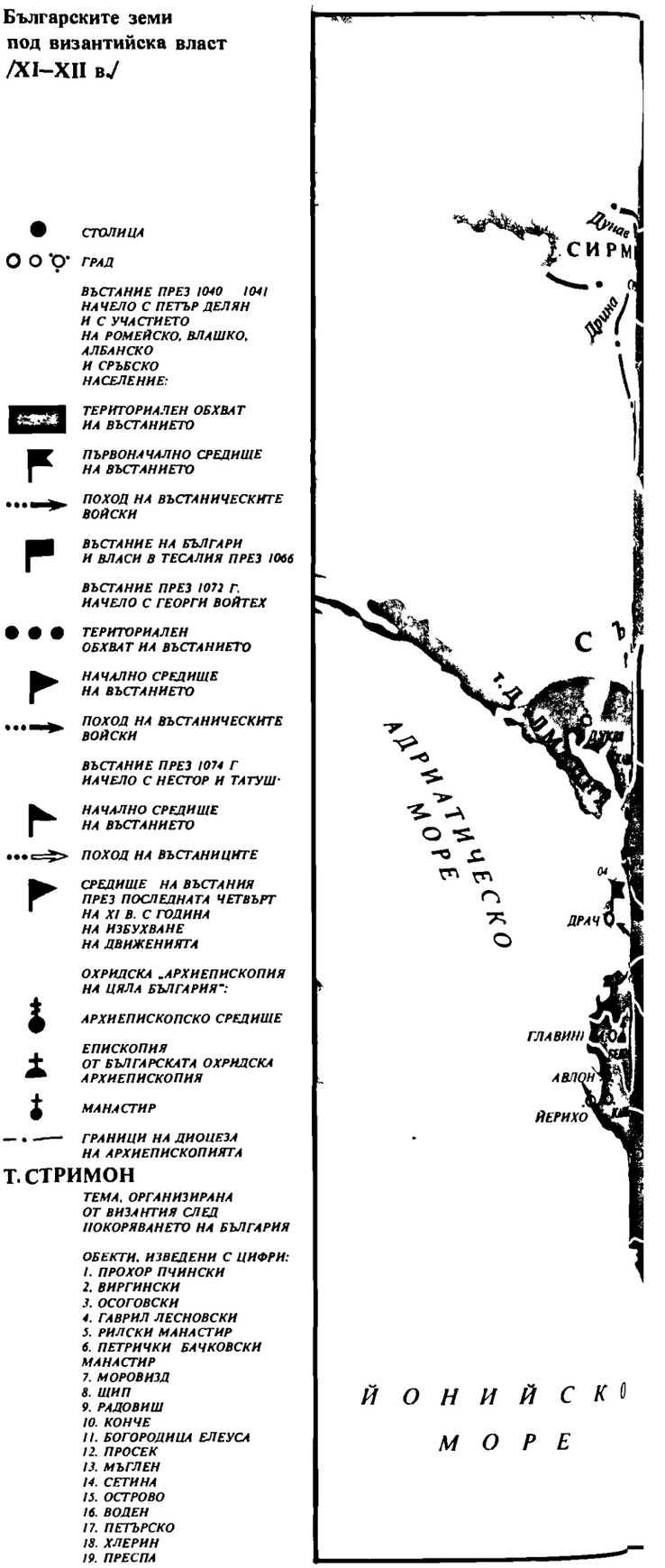

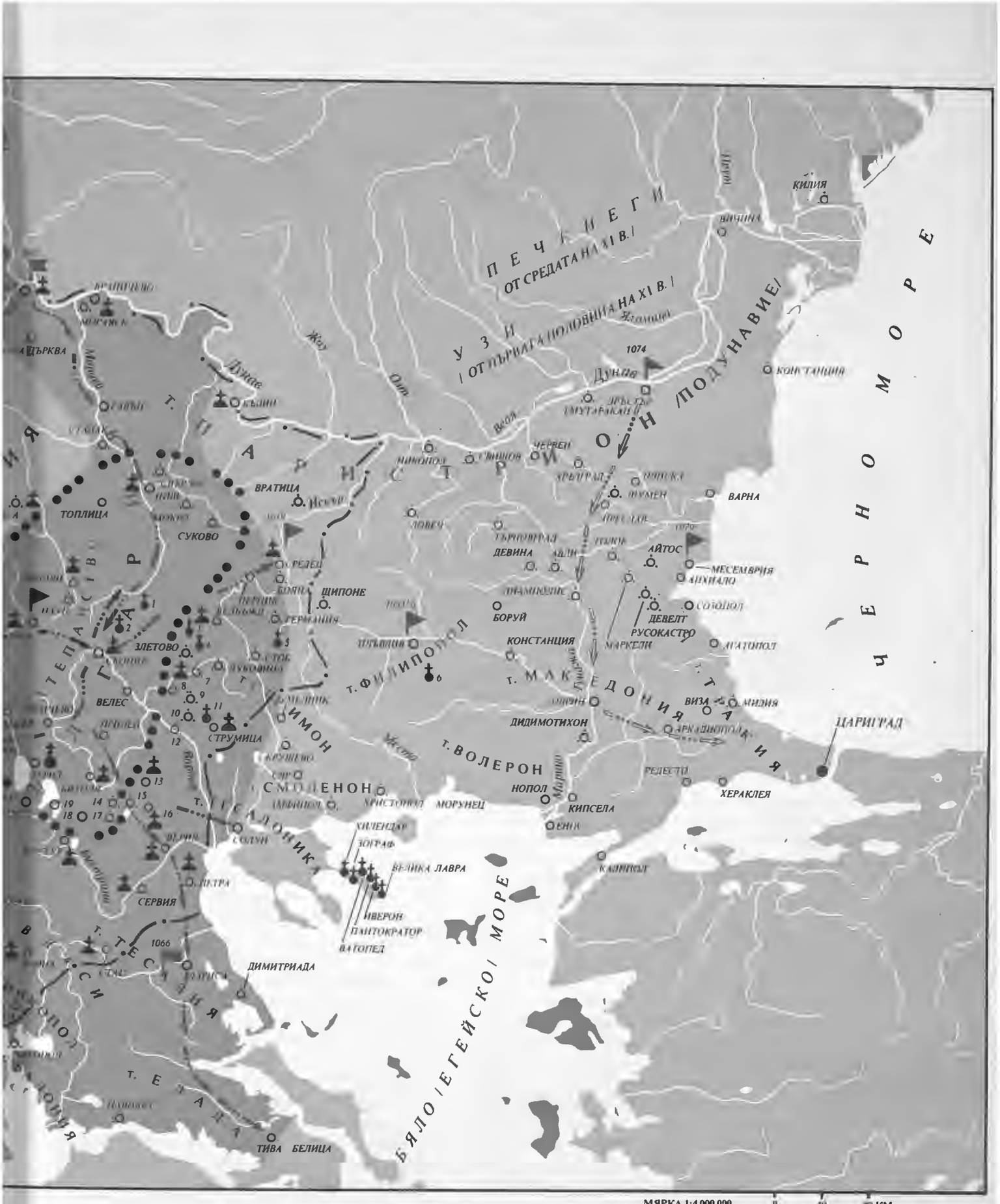
ПЕЧЕНЕГИ
ОТ СРЕДАТА НА XI В.
УЗИ
ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XI В.
ЧЕРНО МОРЕ
БЯЛО (ЕГЕЙСКО) МОРЕ
КИЛИЯ
ВИЧИНА
КОНСТАНЦИЯ
1074
Дунав
ЧЕРВЕН
ВАРНА
АЙТОС
МЕСЕМВРИЯ
АНХИАЛО
СОЗОПОЛ
ДЕВЕЛТ
РУСОКАСТРО
МАРКЕЛИ
АГАТОПОЛ
ДЕВИНА
БОРУЙ
КОНСТАНЦИЯ
ЛОВЕЧ
ВРАТИЦА
ТОПЛИЦА
СУКОВО
ЩИПОНЕ
ЗЛЕТОВО
ВЕЛЕС
СТРУМИЦА
СМОЛЕНОН
МОРУНЕЦ
ХИЛЕНДАР
ЗОГРАФ
ВЕЛИКА ЛАВРА
ИВЕРОН
ПАНТОКРАТОР
ВАТОПЕД
СЕРВИЯ
1066
ДИМИТРИАДА
ТИВА
БЕЛИЦА
ДИДИМОТИХОН
НОПОЛ
КИПСЕЛА
ВИЗА
МИДИЯ
ЦАРИГРАД
ХЕРАКЛЕЯ
РЕДЕСТО
КАЛИПОЛ
т. ПАРИСТРИОН (ПОДУНАВИЕ)
т. ФИЛИПОПОЛ
т. МАКЕДОНИЯ
т. ТРАКИЯ
т. ВОЛЕРОН
т. СМОЛЕНОН
т. ТЕСАЛОНИКА
т. ТЕСАЛИЯ
т. ЕЛАДА
МЯРКА 1:4 000 000
0
40
80 КМ

други български манастири, главно в югозападните краища на страната, като Пчинския, Лесновския, Осоговския. От това време водят началото си и някои византийски манастири, които веднага се очертали като едри поземлени собственици. Типичен пример за подобен манастир бил Бачковският. Още при възникването си манастирът получил като собственост много села, крепости, ниви, лозя, пасища и други имоти. Владенията му се намирали главно в Пловдивската област, но той притежавал имоти и в темите Волерон, Сяр и Солун. Общо земите на манастира възлизали на няколко хиляди декара.[31]

Богат собственик бил и манастирът „Св. Богородица Космосотира", разположен по долното течение на Марица, близо до Енос. В неговия устав наред със сведения за реда в манастира се засягат въпроси, свързани с манастирските имоти. Братството разполагало със значителна собственост, която се състояла от около 20 имения, 15 села, укрепени места и др. В устава ктиторът на манастира, севастократор Исак Комнин, дава указания как да се управляват имотите, как да се изразходват средствата и какво да бъде отношението към париците. Той предвижда преместването на цели села близо до манастира, без да се съобразява с желанието на техните жители.[32]

Със сравнително по-скромна поземлена собственост разполагал манастирът „Св. Богородица Милостива", близо до Струмица, основан през 1080 г. Този манастир, отначало съвсем беден, чрез последователни дарения на Алексий I Комнин, Йоан II Комнин и Мануил I Комнин забогатял и по-сетне минал към владенията на известния светогорски манастир Ивирон. Въз основа на запазените документи може по-точно да се проследи изграждането на едрата манастирска собственост в покорените български земи. По-голямата част от личните имена, от имената на селищата, реките и местностите, споменати в тези документи, са български. В една от дарствените грамоти ясно се казва, че подарената земя се намирала в българските теми.[33]

Имотите, които получил манастирът „Св. Богородица Милостива", се намирали в землищата на селата Кръстовица, Рулина, Лесковица, Конда-

Печати на византийски феодали и управители в българските земи /XI–XII в./

рат, Палеокастро, а може би и Мостеница, чието име носел метохът на манастира. По този начин била разорена не една община, а цял район, известен дотогава със своето плодородие.[34]

Друг манастир в българските земи по това време бил „Св. Йоан Предтеча", близо до Месемврия. Той се намирал в упадък, но чрез даренията на Алексий I Комнин, Йоан II Комнин и Мануил I Комнин отново се издигнал. Монашеското братство при неговото обновяване се увеличило на 170 души.[35]

В българските земи притежавали имоти и светогорските манастири. Документите от техните архиви говорят за бързо нарастване на имотите им в Македония. Многобройни са императорските дарения за манастирите „Св. Атанасий", Колову, Рудавон, Продром и др., с които те получавали села, ниви, лозя, ливади, пасища, гори, рибни ловища, воденици и др.[36]

СТРУКТУРА НА ФЕОДАЛНОТО ИМЕНИЕ. Както по времето на свободната българска държава, така и през периода на византийското робство владенията на светските и църковните феодали се състояли от две части — „господарска земя" и „селска земя". В господарската земя влизали личните имения на феодала, а в селската — имотите на подвластните му селяни.

Господарската земя обикновено не представлявала цялостен в териториално отношение комплекс, а била пръсната из различни краища. Типичен пример за това предлагат сведенията за владенията на Бачковския манастир, едни от които се намирали в Тракия, а други — в югозападните български предели и около Солун.

В личните домени на феодала влизали големи дялове обработваема земя, а също така пасища, гори и ливади.[37] Отделни едри собственици притежавали права над реки, блата, езера, мелници и др., или, с други думи, имали регални права, които са един от типичните белези на феодализма не само за разглеждания период, но и за по-ранната фаза на феодалните отношения във Византия.

В селската земя влизали паричките имоти /стаси/, които обикновено имали малки размери. Те или не достигали, или не били плодородни, поради което париците се принуждавали да вземат допълнително земя от феодала при различни условия /на изполица, под аренда и пр./.[38]

Понякога във феодалното имение били включвани и имоти на свободни селски общини или на части от села, какъвто е случаят с имотите на манастира „Св. Богородица Милостива" до Струмица.

Стопанската структура на феодалното имение се усложнявала и от наличието на разни видове имоти — не само земи, но и постройки, работилници, килии, тържища, дюкяни и др., — които били придобивани по различен начин.[39]

Феодалната поземлена собственост била обработвана главно чрез труда на зависимите селяни /париците/. Византийските феодали — светски и църковни — полагали усилия да привличат и настаняват в своите земи селяни, които да обработват тези земи и да плащат за тях рента.[40] Така лаврата „Св. Атанасий" притежавала значителен брой парици, част от които произхождали от българските земи.[41] Манастирът „Св. Богородица Милостива" също разполагал със зависими селяни.

През XI—XII в. централната власт наред със земи предоставяла и определено число парици на феодалите. Императорите от династията Комнин ограничавали броя на подарените парици и изобщо контролирали работната ръка в имения на феодалите, макар контролът им невинаги да бил ефикасен.

ИМУНИТЕТ. В тясна връзка с едрото феодално земевладение във Византия, включително и в българските земи през XI—XII в. стои развитието на имунитетните права над зависимото население. Имунитетът, както се знае, се свеждал към забрана на органите на централната власт да се намесват в имения на едрия поземлен собственик. Това е т.нар. екскусия, което ще рече освобождаване, опрощаване, даване привилегии. Във владения, снабдени с екскусия, не се разрешавал достъпът на финансово-административните държавни органи. Събирачите на данъци и другите служители нямали право да влизат там и да описват имуществата, нямали право да налагат данъци, да искат доставки и пр.

Успоредно с „изземването" на феодалното имение от обсега на органите на централната администрация се пораждали и правата на феодала над подвластните люде. Феодалът получавал възможност да събира данъци от тях, да ги привлича към съдебна отговорност и пр. В това се състои втората страна на имунитета, която идва като последица от наличието на екскусия. Властта на феодала да получава данъци от зависимите селяни се означава обикновено като финансов имунитет, а властта му да ги съди — като съдебен имунитет.[42]

За наличието на екскусия и имунитет през XI—XII в. има значителен брой сведения, някои от които се отнасят и до българските земи. Така например финансова екскусия била дадена на лаврата „Св. Атанасий", т.е. на един от най-богатите манастирски собственици в Атонския полуостров, в чиито владения влизали и села, населени с българи.[43] Финансова екскусия над имения си имали Лъв Кефала[44], Григорий Бакуриани[45], игуменът на манастира „Св. Богородица Милостива"[46] и др. Като следствие от дадената екскусия посочените светски и църковни феодали получавали правото да събират за себе си данъците от зависимото селячество.

През XI—XII в. отделни феодали притежавали и съдебен имунитет. Охридският архиепископ Теофилакт например имал право за някои простъпки да съди сам своите парици. Съдебни функции упражнявал във владенията си и византийският писател и висш военен Кекавмен.[47] Ярки примери за наличие на съдебен имунитет предлага уставът на манастира „Св. Богородица Космосотира"[48]. Трябва да се отбележи обаче, че централната власт не се отказвала напълно от своите права да се намесва като решаващ съдебен орган, особено при някои по-тежки престъпления /убийства, заговори срещу властта и пр./.

За да могат феодалите да осъществяват на практика своята власт, т.е. да накарат париците си да им се подчиняват, да работят ангария и пр., те притежавали свой апарат за принуда. Григорий Бакуриани владеел например много крепости, в които имало и военна сила.[49] С военна сила разполагал и охридският архиепископ Теофилакт.[50] Без въоръжени отреди, тъмници и други средства за принуда византийските феодали не биха били в състояние да накарат париците да работят безплатно и да дават феодална рента.

Във феодалното имение имало специални служители, които се грижели за стопанисването на имотите, за събирането на реколтата и доходите, за изпълнението на различните задължения. На чело на тези служители стоял управител, наречен проноит. Проноитът бил доверен човек на феодала, който му прехвърлял част от своите права. За проноити се споменава в документи на манастира

Крепостта Перперек, Кърджалийски окръг — въздушна снимка

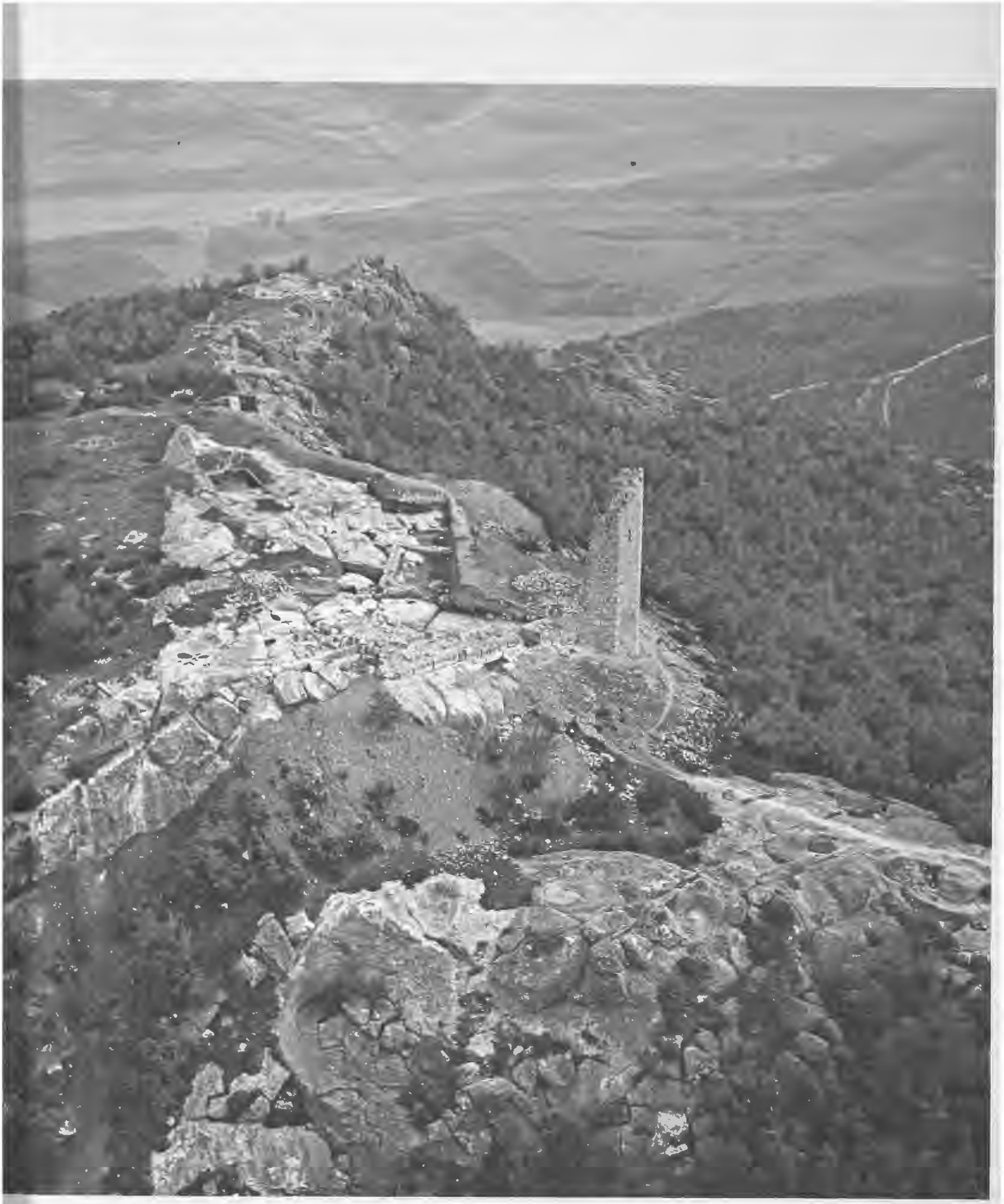

„Св. Богородица Милостива“ [51], в типика на Григорий Бакуриани [52] и др.

СЕЛСКО НАСЕЛЕНИЕ. КАТЕГОРИИ СЕЛЯНИ. Селското население в пределите на Византийската империя през XI–XII в., включително и в новозавладените български земи се деляло в основни линии на две големи групи — свободни /държавни/ селяни и частновладелски селяни, подчинени на властта на отделни феодали. Това разделение на селячеството не е нов момент в социалната структура на българското общество. То е характерен белег за феодалните и аграрните отношения още от времето на свободната българска държава /IX–X в./. Нова е обаче терминологията, която се употребявала за означаване на различните категории селяни с оглед на техния социален, имуществен и правен статут. Тази византийска по произход терминология се среща както в наративни извори, така и в юридически паметници, императорски грамоти, манастирски архиви и други документи от разглежданата епоха.

Държавните селяни били пряко подчинени на органите на централната власт. Те плащали данъците си на императорските чиновници, а освен това изпълнявали различни тегоби във връзка с нуждите на войската и администрацията. За разлика от частновладелските селяни държавните селяни били пълни собственици на имота си и могли да се разпореждат с него както пожелаят /да го продават, завещават, даряват и пр./. Държавни селяни имало в различни краища на България. Най-много сведения за тях са запазени в извори, които се отнасят до югозападните български земи, например в писмата на Теофилакт Охридски, [53] в документи за манастира „Св. Богородица Милостива“ [54], в грамотата на Алексий I Комнин за владенията на Лъв Кефала идр.[55]

Държавните селяни не представлявали еднородна в имуществено отношение маса. Сред тях се наблюдавала значителна имуществена диференциация.[56] Сравнително по-богатите селяни били незначителен слой. Основната част се състояла от дребни селски собственици, които постоянно се разорявали.[57] Така в житието на Йоаким Осоговски се съобщава, че някои свободни селяни от областта на Овче поле били принудени да се занимават с лов, тъй като техните разорени стопанства не могли да осигуряват препитание на семействата им.[58]

Държавните селяни в пределите на Византийската империя, включително и в българските земи продължавали да живеят в общини. Българската селска община представлявала съседска община с наследствени отчуждаеми участъци в частна собственост и с неподелени общински имоти, над които общината като цяло запазвала върховна собственост.[59]

За общината в българските земи през XI–XII в. са характерни остатъците от големи семейства, които владеели общо цели комплекси, известни под името стаси. В някои от документите на лавра „Св. Атанасий“ и на манастира „Св. Богородица Милостива“ обаче се споменават селяни, които очевидно са владеели само част от стаси. В грамотата на Мануил I Комнин от 1156 г. се подчертава, че ако някои от париците имат пълнолетни синове, които не притежават свои ипостаси /части от стаси/ и живеят заедно с родителите си, те могат да останат заедно с бащите си и да не се отделят.[60] По този начин манастирът разполагал с по-голям брой парици и плащал по-малък данък.[61]

Селските общини в българските земи били застрашени от светски и църковни феодали, които ги поставяли под своя опека и подчинение. Подложени на експлоатация от византийската държава, голяма част от българските селяни едва изплащали тежките данъци и постепенно се разорявали и изпадали във феодална зависимост.

СЕЛЯНИ СТРАТИОТИ. Към групата на държавното селячество спадали и т.нар. селяни стратиоти /войници/. Освен обикновените дялове земя тези селяни притежавали и специална категория имоти, наречени войнишки земи, които били неотчуждаеми и чиито доходи те се задължавали да употребяват, за да се въоръжават и да се явяват по призива на централната власт.[62] Институтът на стратиотите бил добре познато явление във военно-административната организация на Византийската империя през VIII–X в. Той продължил да съществува и през XI–XII в., т.е. по времето, когато българските земи се намирали под византийска власт. Има данни, че стратиотският институт е бил въведен и в покорената страна и че отделни български селяни са били включени във „войнишката категория“. Селяни-стратиоти, в мнозинството си очевидно българи, живеели например през втората половина на XI в. в селищата край Дунава и имали задачата да пазят границата на империята срещу нахлуващите от север племена /печенеги, узи, кумани и др./. За тях се споменава в съчинението на византийския историк Михаил Аталиат.[63]

Сведения за стратиоти в българските земи се съдържат и в споменатия устав на манастира „Св. Богородица Космосотира“: в селата Делян и Драгаваста имало стратиоти, които минали под властта на манастира. За стратиоти, жители на войнишки села, се споменава и в устава, съставен през 1136 г. за манастира Пантократор в Цариград. От споменатите в него имена се вижда, че подарените

на манастира села и други имоти имали смесено българо-гръцко население, следователно част от стратиотите са били по народност българи.[64]

Освен стратиоти-българи в българските земи по време на византийското владичество живеели и организирани групи от стратиотско население от други народности. Става дума главно за пленници, заселени от византийски императори на територията на България след сполучливи войни. Така например след разбиването на печенегите при Левунион /1091/ Алексий I Комнин заселил пленниците заедно с жените и децата им в Мъгленската тема. Той съставил от тях според думите на Йоан Зонара отделен отред.[65] В качеството си на стратиоти били заселени на територията на България и разбитите от Йоан II Комнин през 1123 г. при Боруй печенеги.[66] Същата политика продължил и Мануил I Комнин. През 1149 г., след успешен поход в сръбските земи, той отвел много пленници, които заселил в Средец и в други области.[67]

ЗАВИСИМИ /ЧАСТНОВЛАДЕЛСКИ/ СЕЛЯНИ. През XI–XII в. броят на зависимото селячество в пределите на Византийската империя, включително и в покорените български земи значително нараснал. В изворите от това време се споменават различни категории селяни: парици, зевгарати, воидати, актимони, проскатимени, елевтери, парици-дулевти и др. Пъстротата в терминологията показва сложността на отношенията между селяните и феодала и говори за начините и условията, при които те попадали в зависимост, за имущественото им състояние, за социалноправното им положение и пр.

Характерно за зависимите селяни с малки изключения е, че всички те притежавали земя, но не били пълноправни нейни собственици, а имали само фактическо притежание /владеене/. Върховен собственик над земята оставал феодалът и това обстоятелство водело до различни ограничения върху притежавания от селянина имот, както и до известни задължения спрямо феодалния му господар.

Селяните попадали във феодална зависимост главно по два начина: 1/ чрез обезземляване и минаване под властта на феодала по силата на икономическа принуда и 2/ чрез пряко поставяне под негово господство по силата на дарствени грамоти, издавани от императора или от висши военни и граждански сановници. Този двоен път на възникване на феодални отношения е типичен за историята на византийското общество и през предходните столетия /IX–X в./;[68] типичен е той и за развитието на феодалните отношения през Първата българска държава.

Главната категория зависимо население се състояла от т.нар. парици. Париците били селяни, снабдени със земя, над която имали известни права. Те могли да я оставят в наследство на своите деца и да я продават, но със съгласието на феодала, който бил неин върховен собственик. В мнозинството си париците били светски лица, но някои от тях принадлежали към низшето духовенство и затова са наречени в изворите клирици. Имущественото положение на париците не било еднакво. В зависимост от размерите на притежаваната земя и от количеството работен добитък те се делели на няколко групи – дизевгарати, зевгарати, воидати и актимони. Дизевгаратите притежавали два чифта работен добитък. Зевгаратите имали един чифт добитък, с който се обработвала сравнително по-малка по размери площ. Воидатите разполагали само с един вол, откъдето идва и названието им. Като по-бедна категория от зевгаратите те били икономически по-слаби и давали по-малка феодална рента. Най-бедни били актимоните, които изобщо не притежавали нито земя, нито какъвто и да е инвентар за обработването ѝ. Интересни сведения за тях се съдържат в уставите на манастирите „Св. Богородица Милостива“ и „Св. Богородица Космосотира“.[69]

През разглеждания период се среща и една друга група селяни – т.нар. елевтери /т.е. свободни/. В същност елевтерите не притежавали земя и поради това не плащали данъци на държавата или, както се отбелязва, „били непознати на държавното съкровище“[70]. Почти винаги към термина елевтери в грамотите се прибавят и определенията „неплащащи данък“, „нямащи собствена земя“, „незаписани в държавните данъчни регистри“[71]. В някои от изворите елевтерите се споменават наред с робите.[72] Този факт дава основание да се смята, че положението на елевтерите е било твърде тежко. Някои от елевтерите се издигали до положението на доверени лица или на телохранители, а други били слуги или ратаи във феодалното имение.[73]

Едрите феодали полагали всички усилия да привлекат в своите земи останалите без средства за препитание елевтери, които се съгласявали да работят и при тежки условия. По такъв начин господарите се снабдявали с евтина работна ръка.[74]

Елевтерите били междинна категория селяни. Настанявани във феодалните стопанства, те се превръщали в парици-проскатимени /букв. настанени, заселени/. Този термин се употребява за голяма част от париците, които били настанявани в имения на манастири и църкви. За тях се казва в изворите, че не плащали данъци, че нямали собствена земя. По всяка вероятност те са били разорени свободни селяни, които по една или друга

причина напускали своите имоти и били настанявани във феодалните имения.[75]

В изворите от XI—XII в. се говори и за парици-дулевти, или дулопарици.[76] И дулопариците, както париците, имали самостоятелно стопанство. Тяхното положение обаче било по-тежко от положението на останалите зависими селяни. Дулопариците изпълнявали предимно отработъчни повинности. Предполага се, че тази категория зависими люде са били роби, снабдени със земя за обработване.[77] Някои учени са на мнение, че дулопариците съответствуват на отроците през този период. В преписката на Теофилакт Охридски се споменава специален държавен данък, събиран от феодалите под името отрочина.[78] Този данък по всяка вероятност се е събирал от феодалите за владеенето на отроци. Дулопариците, или отроците, представлявали категория зависими селяни, които заемали средно място между робите и парите. Тяхното положение през XI—XII в. било все още близко до положението на робите, но съществувала тенденция да бъдат приравнени към зависимите селяни.

Друга категория зависими селяни, за които става дума през XI—XII в. както в пределите на Византийската империя, така и в покорените български земи, са т. нар. мистии. Мистиите били наемни работници /ратаи/, които, макар и юридически свободни, били принудени да обработват срещу незначително възнаграждение земите на феодала.[79] Наличието на наемни селскостопански работници не е непознато явление за феодалния строй, но то не е определящо за тогавашното селско стопанство. Селски ратаи е имало, както се знае, и в българското село през X—XI в., т. е. през ранната фаза от развитието на феодалните отношения в България.

РОБИ. Известно е, че докато робството в българската държава през IX—X в. било рядко явление, с тенденция към пълно изчезване, във Византийската империя през същия период броят на робите бил значителен. Това се дължало на специфичните условия на селското и градското стопанство в империята и на възможността да се набавят роби посредством войни или закупуване.[80] По време на византийското владичество робският институт продължил да съществува и дори получил известно засилване. При превземането на Североизточна България например били отвлечени много българи, които впоследствие били продадени на робските тържища. В българските земи се разширила и търговията с роби. В една новела на Йоан Цимисхи /969—976/ относно митото върху търговията с роби се съобщава за лица, които купували роби от специални търговци.[81]

След падането на България под византийска власт през 1018 г. в положението на роби се озовали много пленени българи, които били отведени в Цариград или в други краища на империята. Засилването на робството се дължало и на твърде тежките условия на живот за част от селското население в пределите на империята и особено в покорените български земи. Известно е, че през втората половина на XI в. вследствие на непоносимия данъчен гнет, вражески нахлувания и други фактори някои лица продавали себе си и децата си в робство, за да не умрат от глад. В една новела на Алексий I Комнин от 1095 г. става дума за роби българи, които се обърнали към солунския архиепископ Теодул с молба да бъдат освободени, понеже произхождали от свободни родители. Молбата им била уважена при условие, че ще представят необходимите за целта свидетели.[82]

Особен интерес представлява една приписка от епохата на византийското владичество, в която се съобщава за своеобразна сделка — предаване в лично владение, или в робство, на едно дете от бедно семейство. Майката на име Добрина дала детето си на един свещеник, като получила срещу това нива, памучно и ленено платно и известно количество жито.[83]

Робите през този период били използувани в селското стопанство, в занаятчийското производство и най-често като домашна прислуга. Независимо от известно смекчаване на отношението към тях /те могли да имат семейство, да се явяват като свидетели/ положението им си оставало твърде тежко. Кекавмен например съветва своите деца да не съжаляват за починал роб, както и за някакъв загубен съд.[84]

ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ. ДАНЪЦИ И ФЕОДАЛНА РЕНТА. Падането на България под византийска власт означавало преди всичко значително увеличаване на задълженията на селското население. Селяните, както личи от многобройните данни на изворите, били натоварени с разнообразни данъци в натура и пари; същевременно те трябвало да изпълняват голям брой повинности /ангарии/. Онези селяни, които се намирали в непосредствено подчинение на органите на централната власт, плащали данъците направо на държавното съкровище и изпълнявали повинностите по нареждане на държавната военна и гражданска администрация. Селяните, които се намирали в частновладелска зависимост /парици, дулевти, проскатимени и др./, изпълнявали задълженията си в полза на прекия си господар във вид на феодална рента, особено в случай, когато земите на феодала били снабдени с екскусия. Наред с рентата в полза на господаря си

зависимите селяни били задължени и с някои тегоби и данъци към централната власт. Двойното задължение — към феодала и към фиска — било следствие от обстоятелството, че подарените от императора селяни на някой феодал невинаги минавали изцяло под негова власт. Това е една от особеностите в развитието на византийския феодализъм, дължаща се на наличието на силна централна власт и на една значителна група от господствуващата класа, заинтересована от редовното постъпление на данъците и тясно свързана с управлението на държавата. Тази аристокрация градяла своето благополучие на доходите от фиска.[85]

АНГАРИИ /ПОВИННОСТИ/. Ангариите, възлагани на селското население, имали различен характер и били изпълнявани или в полза на прекия феодален господар, или в полза на органите на централната власт.

Както личи от трите грамоти на Василий II, издадени между 1019 и 1025 г., с различни ангарии били натоварени зависимите селяни /парици и клирици/ в земите на висшето духовенство.[86]

Ангарии изпълнявали и селяните, подвластни на отделни манастири. Данни за подобни ангарии се срещат в типика на Григорий Бакуриани за Бачковския манастир.[87] В този манастир бил използуван трудът и на подвластните на игумена селяни.[88] За ангарии се споменава и в завещанието на Кали Бакуриани.[89] Ангарията намирала широко приложение и във владенията на севастократор Исак Комнин, а по-късно и в земите на манастира „Св. Богородица Космосотира". Париците се грижели за добитъка,[90] поправяли манастирските сгради и църкви.[91] Български селяни работели безплатно и в земите на манастира „Св. Богородица Милостива"[92].

Безплатната работа в полза на феодалния господар и на държавата е известна не само под името ангария. Терминът ангария често е заменян с „варос" /тегоба/ или пък с „дуля", което означава безплатна работа.[93] Ангарията включвала всякакъв вид селскостопанска работа за феодалното имение. Какъв е бил обаче размерът на ангарията през този период, не е ясно. От по-късни сведения се вижда, че селяните били длъжни да работят определено число дни в годината. Някъде ангарията стигала до два дни седмично,[94] а по време, когато се прибирала реколтата, селяните трябвало да работят и повече. Времето за работа във феодалното стопанство ги откъсвало от собствените им ниви, което било в ущърб на техните интереси.

Селяните били натоварени с разнообразни държавни ангарии. Тези ангарии имали тясна връзка с изпълнението на служебните задължения на финансово-административния и съдебния чиновнически апарат. Най-тежките ангарии се налагали главно във връзка с военните нужди на империята. Българските земи, изложени на чести вражески нахлувания, били най-пряко засягани от подобен род ангарии. Йоан Кинам /XII в./ например пише в своята история, че за похода на Мануил I Комнин срещу селджукските турци през 1176 г. от тракийските села византийците реквизирали „неизброимо множество" волове и над 3000 коли.[95]

Тежка ангария била кастроктисията — строеж и поправяне на крепости. Кастроктисията отнемала много сили и време на населението, тъй като честите войни изисквали поддържане на старите и построяване на нови крепости.[96] Централната власт избягвала да дава екскусия /освобождаване/ от тази ангария, понеже била от извънредно голямо значение за държавата. Твърде показателен е фактът, че за разглеждания период почти липсват сведения за освобождаване от кастроктисия,[97] а в някои дарствени грамоти от XIII в. изрично се казва, че не се допуска освобождаване от тази повинност.[98] За строеж на крепости било привличано предимно населението в застрашените от вражеско нахлуване провинции и в граничните райони. За останалото население кастроктисията постепенно била превърната в постоянен паричен данък.[99]

Други ангарии в полза на държавата били одостразия и гефире — задължително участие на населението в безплатен строеж на пътища и мостове.[100]

НАТУРАЛНА РЕНТА. Данъците в натура съставлявали значителен дял от общите задължения на селското население в пределите на Византия, включително и в покорените български земи. Както се каза, до 1040 г. натуралните данъци, изисквани от българското селячество, били същите, каквито то плащало по време на българските владетели Петър и Самуил. По-късно обаче данъчният гнет се увеличил много и се появили различни задължения в натура.

Едно от главните задължения на селяните било даването на хранителни продукти на прекия феодален господар. За даване на жито, вино, зеленчуци и други храни се говори в устава на Григорий Бакуриани — във връзка с поддържането на трите манастирски странноприемници. Продуктите трябвало да се доставят от париците в селата Стенимахос, Здравикион и Прилонкион.[101] За даване на продукти на феодалния собственик изрично се съобщава и в устава на манастира „Св. Богородица Космосотира". Ктиторът на манастира нарежда игуменът и монасите да не изискват от париците повече от определените храни.[102]

Натурална рента плащали на лаврата „Св. Атанасий“ и зависимите власи, които пасели своя добитък в темите Мъглен и Верея.[103]

Париците на манастира „Св. Богородица Космосотира“ изпълнявали в полза на монасите и натуралната повинност псомозимия, за която се предполага, че е била доставка на храни за гражданските чиновници по определена ниска цена[104] или пък задължение за приготвяне на хляб.[105]

Значителна част от феодалната рента заемали натуралните десятъци. През XI—XII в. съществувал десятък върху животните, по-специално върху неработния добитък.[106] Изобщо данъците били многобройни и разнообразни. Доставките в натура, даването на квартира и пр. са известни под общото име епирии. Осигурявани били подслон и безплатна храна на военни отреди, когато минавали през някое село. Тази епирия се наричала митатон.[107] Същото задължение, но вече комутирано /плащано в пари/, е известно под името антимитатикия.[108] Подобна епирия била даването на квартира и храна на управителите на темите, на събирачите на данъци, на съдиите и на други чиновници — т.нар. апликтон.[109] На чиновниците били поднасяни по Великден подаръци в натура /пилета и др./, които се наричали каниски — и съответно антиканискии, ако се давали в пари.[110]

През този период селяните били задължени и със синона — доставяне на зърнени храни на ниски цени за войската.[111] Синоната била натурален данък, който през втората половина на XI в. започнал да се плаща в пари. През XII в. в документите синоната отново се среща като натурално задължение.[112]

Към епириите спадало и снабдяването на крепостите с храни — ситаркезис кастрон.[113] Не е напълно изяснен характерът на т.нар. икомодион. Изказано е мнение, че той е представлявал вид възнаграждение, плащано на чиновника, който измервал зърното и определял размера на данъка. Според друго гледище икомодионът е бил един от важните видове поземлени данъци, плащан от всички притежатели на имоти.[114]

Към епириите спадали различни видове доставки — на коне, на работен добитък, на варива, на месо, на вино и пр.[115]

ПАРИЧНА РЕНТА. Плащанията в пари, които съставлявали част от фискалната система във Византия още през началната фаза от развитието на феодалните отношения /IX—X в./, били запазени и дори до известна степен разширени през разглеждания период. До 1040 г. българските селяни били освободени от парични данъци, но след издаването на наредбата на Йоан Орфанотроф държавните служители започнали да облагат притежателите на земя с паричен данък в размер на ед-

1

2

на номизма. От сведения на по-късни извори може да се направи заключение, че наред с отработъчната и натуралната рента рентата в пари е заела значително място сред задълженията на селското население в покорените български земи.

Като общо название за паричния данък през XI–XII в. се наложил терминът телос. В него влизали в същност няколко вида парични плащания, разни такси, глоби и пр.[116]

Един от основните парични данъци бил т.нар. капникон. Този данък заменил известния от ранновизантийската епоха поголовен /личен/ данък — capitatio humana, — но сега се събирал не на човек, а на огнище, т.е. на домакинство. Не от всички парички домакинства обаче била вземана еднаква сума капникон. При облагането с този данък се имало пред вид общото имотно състояние на селянина. Размерът на капникона варирал между 1/6 и 1/2 номизма /до XV в./.[117]

Зависимите селяни плащали и т.нар. зевгаратикион. Той също влизал в телоса и се явявал като допълнителен данък, събиран в пари. Неговият размер не бил голям: от 2 до 12 милиарисия /сребърни монети/. Предполага се, че завгаратикионът е бил допълнителен данък, размерът на който се определял в зависимост от категорията и имуществото на парика. От париците-актимони бил събиран допълнителен данък, наречен актимонитикион. Зевгаратикионът и актимонитикионът представлявали по всяка вероятност определения на парикиатикиона — допълнителен данък, плащан от частновладелските парици на държавата;[118] париците са давали парикиатикион,[119] който в зависимост от категорията и имуществото на селянина се наричал зевгаратикион или актимонитикион.

Зависимите селяни били задължени и с данък за впрегатен добитък — т.нар. зевгологион.[120] Всеки, който притежавал чифт работни волове, трябвало да плаща този данък. И зевгологионът бил включван в общата сума на телоса, което пречи да се определи неговият размер.

Селяните плащали и енномион — данък за ползуване на пасища, които влизали във владенията на феодала. Държавните селяни пък плащали енномион на фиска. Наред с този данък селяните внасяли и мелисоенномион — данък за пчели или за пчелна паша.[121] Към данъците върху добитъка спадал и мандриатиконът — данък за кошари. Той се събирал предимно от населението, което се занимавало със скотовъдство.[122] В изворите от XI–XII в. се среща и аерикон, за който се приема, че е бил някаква съдебна глоба, превърнала се впоследствие в постоянен данък.[123]

Селяните плащали и някои допълнителни вноски, които се събирали в полза на финансовите чиновници — практори, анаграфевси и др. Били давани т.нар. „обичайни вноски“ /синития/[124] и подаръци /милигмата/, които в същност представлявали своеобразна форма на подкуп, и пр.[125]

Някои селяни били задължени и с ред плащания, когато вземали земя или други имоти под аренда. По същество арендата е феодална форма на експлоатация. Недостигът от работна ръка не бил единствената причина феодалите във Византия да дават земя под аренда. Арендата била източник на постоянни доходи и средство за въвличане на селяните във феодална зависимост. Арендатори ставали обикновено дребни селски собственици, които страдали от липса на земя. Те били принуждавани да вземат земя под аренда при тежки условия и да плащат типична феодална рента.[126]

3

1. Крепостта Момина кула край с. Буково, Благоевградски окръг — въздушна снимка

2. Църквата „Св. Стефан“ в Костур, X–XI в.

3. Църквата „Св. Йоан Кръстител“ в Несебър /X–XI в./.

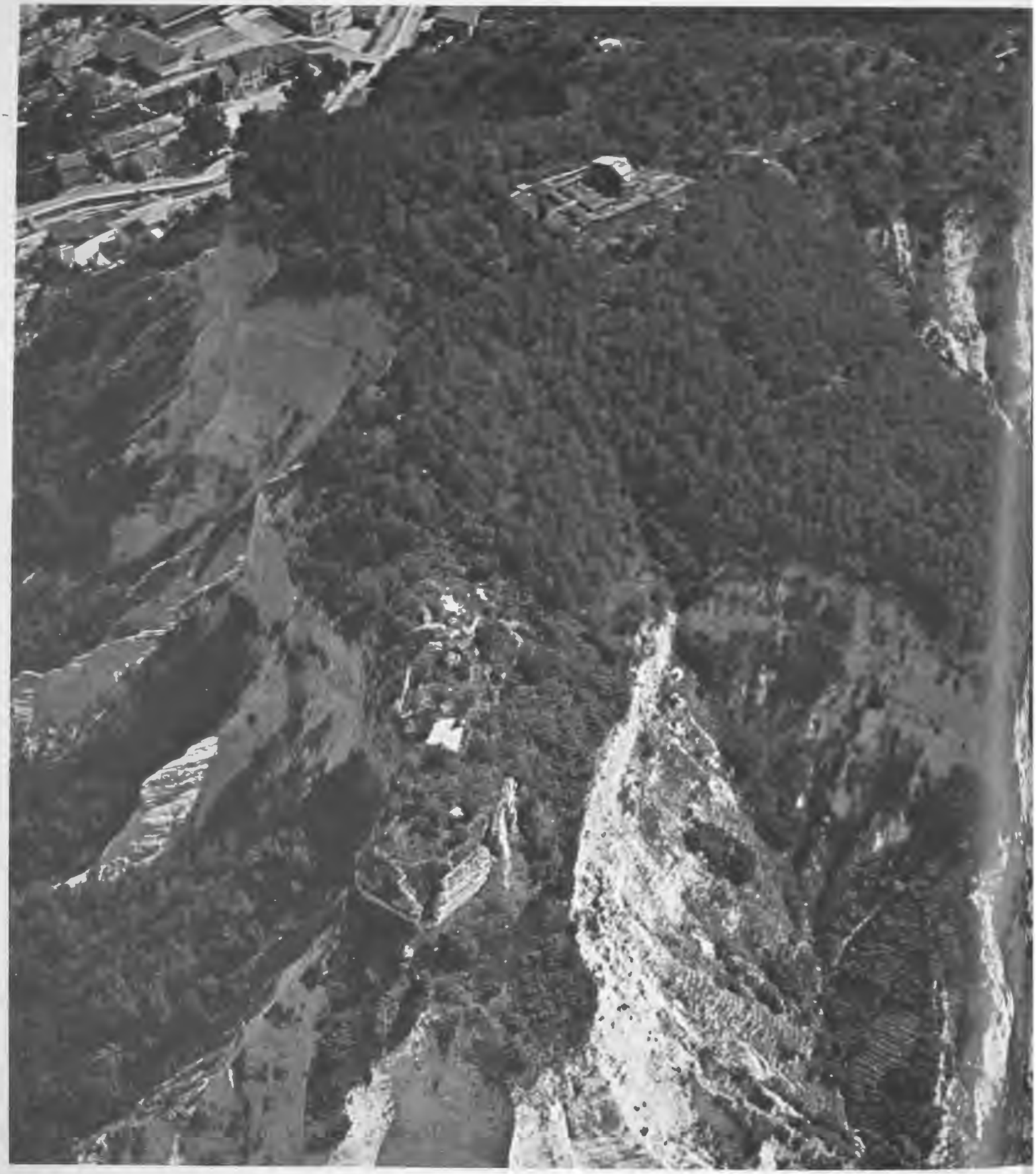

Мелнишката крепост — въздушна снимка

Арендата за земя /хоропактон/ се плащала по една номизма за десет модия площ.[127] Съществувала и аренда за лозя. Селяните-арендатори давали 1/10 от реколтата на земевладелеца.[128]

Арендата за мелница се наричала милопактон, а за използуването на рибни ловища — виваропактон или опсонион. Доходите от рибните ловища били подарявани на манастири или на прониари.[129]

Размерът на феодалната рента бил определян въз основа на количеството на земята и притежавания добитък. За да се определи количеството земя, били правени чести измервания, които невинаги се оказвали точни, а понякога били и твърде произволни.

Когато се определял общият размер на феодалната рента, от значение била и степента на зависимост на съответния селянин от феодалния господар. Вземали се пред вид също данъците и задълженията, с които той бил натоварен спрямо органите на централната власт преди попадането му във феодална зависимост.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ФЕОДАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XI—XII В. Феодалните отношения в българските земи през XI—XII в. се развивали до известна степен по силата на процеса на феодализация, който протичал в средновековното българско общество още през IX—X в. Същевременно обаче тези отношения получили нов тласък и насока, защото в покорената страна била въведена военно-административната и обществено-икономическата система на Византийската империя, и то през период на твърде интензивно развитие на византийския феодализъм.

Средновековното българско общество, влязло в състава на византийската държавноправна и социално-икономическа общност, възприело някои нови форми, които му били наложени отвън. По силата на обстоятелствата то се подчинило на една чужда власт и се ръководело от нейните закони и от господствуващите тенденции на обществено-политическото й развитие. Така например от Византия бил възприет изчезналият почти напълно през Първата българска държава институт на робството. По византийски образец укрепнали и се разширили имунитетните права на феодалната светска и църковна аристокрация. Византийската практика наложила появата и разпространението на пронията в българските земи. В съответствие с фискалната система на Византия, пригодена за едно общество, в което стоково-парич-

ните отношения отдавна играели значителна роля, били възприети и разпространени в българските земи паричните плащания било под форма на държавни данъци, било под форма на данък в полза на прекия феодален господар. Падането на България под византийска власт допринесло за внасянето на ред нови елементи в обществено-икономическия живот на покореното население, които имали по същество чужд произход и били резултат не толкова от вътрешното закономерно развитие на българското общество през XI–XII в., колкото от налагането на една нова държавноправна и социално-политическа система. Това е крайната констатация, до която води един преглед на феодалните отношения в българските земи през разглеждания период, сравнени с феодалните отношения в свободната българска държава през IX–X в.

Византийският феодализъм, наложен в подчинените български земи през XI–XII в., довел до голямо засилване на данъчния гнет върху местното население. Въведени били разнообразни и многобройни задължения в труд, натура и пари, които легнали като тежко бреме преди всичко върху селячеството. Изпълняването на ангариите и събирането на данъците били придружавани от големи злоупотреби, от насилия от страна на държавните служители и на местните феодали. Богат материал в това отношение съдържат съчиненията на съвременни писатели като Никита Хониат, Теофилакт Охридски и др. Към данъчния произвол и гнет се прибавяли и постоянните военни задължения, с които покорените българи били товарени било в качеството им на стратисти, било поради положението им на обикновени поданици, свиквани под знамената чрез принудителни набори. Многобройни са примерите за участие на българи във византийската армия по време на честите войни на империята с различни противници през XI–XII в.

2.
Стопански живот

ЗЕМЕДЕЛИЕ И СКОТОВЪДСТВО. И по време на византийското владичество като основен поминък на българското население се очертали земеделието и скотовъдството.[130] Това личи както от данни на писмени извори, така и от веществени паметници /селскостопански сечива, кости на животни и пр./. Българите сеели пшеница, просо, ечемик, занимавали се с овощарство и зеленчукопроизводство. Отглеждали овце, кози, свине, коне, крави, волове, биволи, кокошки, гъски. Развито било и пчеларството. Земеделието и скотовъдството процъфтявали и в трите главни области на България, т. е. в Мизия, Тракия и Македония.

От описанието на арабския географ Идриси, съставено през 1153 г., както и от други сведения се вижда, че със земеделие и скотовъдство са се занимавали не само селяните в българските земи, но и голям брой градски жители.[131] Важни известия по този въпрос се съдържат в писмата на византийския сановник Григорий Антиох, който между 1173 и 1175 г. пребивавал в Средец. В две свои писма той разказва за отглежданите в околността на града ябълки, круши, грозде и смокини и за търговията с тях.[132] Интересни са сведенията му за хляба в Средец. Според Григорий Антиох хлябът не бил по вкуса на византиеца — средечани го правели от трици или просо, не го изпичали достатъчно и го продавали изцапан със сажди и пепел. Григорий Антиох пише и за местното сирене, което се продавало в кошници.[133]

Интересни заключения могат да се направят и за развоя и характера на тогавашната агротехника. Известно е, че наскоро след заселването си на Балканския полуостров славяните и особено онези от тях, които заели южните му области, постепенно изоставили триполната плодосменна система, при която нивата всяка трета година се оставя на угар, и възприели от византийците по съвършената двуполна система с напълно или отчасти заета от бобови растения угар при съчетание на есенни житни и летни бобови култури. За тази замяна до голяма степен благоприятствувала меката и продължителна есен, която е характерна за някои райони на Балканския полуостров. Новата практика се засилила през X–XII в.

Съвсем точно и по едно и също време /началото на X в./ е отразена споменатата двуполна система в известния „Шестоднев“ на Йоан Екзарх и във византийския селскостопански трактат „Геопоника“: „По нивите има пъстроцветна красота от житни и бобови растения“ /т.е. зеленеели житните посеви и пъстреели цветовете на баклата, леща и граха/; „... сеели се бобови растения в равнините след прибиране на зърнените оттам“[134] Изследванията установиха, че посочената модификация на двуполната система е била усъвършенствувана още повече през XI–XIII в. Тя започнала да се прилага и в други варианти, за което говорят извори от XI в. Има се пред вид споменатото вече известие у Скилица за данъка по времето на Самуил, плащан и през XI в.: „От всеки земеделец, който имал чифт волове, [да се взема] по една крина жито, по една крина просо и по едно ведро вино годишен данък.“

Разпределянето на данъка поравно между

есенните зърнени култури /пшеница/ и пролетните зърнени култури /просо/ за един и същ земеделец, т.е. за единица стопанство, свидетелствува, че неговата поземлена площ се е деляла по начало между тези култури. С други думи, съществувало е двуполие при съчетание на есенни зърнени /пшеница и ръж/ и пролетни зърнени култури /ечемик, просо, овес/.[135] Интересни сведения по този въпрос могат да се открият у византийския историк Никифор Григора /XIV в./. Той говори за съществуването на такива пролетни и есенни парцели, когато по нивите могли да се видят едновременно и млади, още зелени посеви, и вече съвсем узрели култури.[136] От тези данни личи, че освен двуполие със заета угар при съчетание на есенни зърнени и летни бобови култури в българските, а вероятно и в други области на Балканския полуостров се е прилагало и друг вариант двуполие със заета угар при съчетание на есенни зърнени и пролетни зърнени култури. От есенните зърнени култури се сеели пшеница и ръж, а от пролетните – ечемик, просо и овес.

ЗАНАЯТИ. Сведенията за развитието на занаятите по време на византийското владичество са сравнително малко. Интересен материал в това отношение предлагат отчасти съчинението на Идриси, отчасти веществените паметници, намерени при археологически проучвания. Установяването на хронологията на някои паметници обаче е твърде трудно и поради това те невинаги могат да се използуват като сигурно доказателство за разглежданата епоха.

От запазените данни може да се направи заключение, че занаятчийското производство в българските земи през XI–XII в. е било разнообразно и сравнително добре специализирано. Развити били главно занаятите, свързани с производството на хранителни продукти и напитки, на хляб, сирене, масло, вино и др. На второ място следва да бъдат посочени занаятите, имащи за предмет на своята дейност производството на селскостопански инвентар /ковачество, дърводелство, сарачество, седларство и др./. Процъфтявали и занаятите, намиращи се във връзка с изготвянето на покъщнина и облекло /тъкачество, предачество, шивачество, обущарство и др./. Значителен тласък получили и занаятите, свързани със строителното дело – с градежа на крепости, мостове, пътища, църкви, манастири. При тях бил използуван трудът на хиляди зидари, каменоделци, дърводелци, железари, грънчари, резбари, зографи и др.[137] С оглед на политически, военни, стопански и църковно-религиозни цели византийската власт предприемала в покорените български земи различни строителни мероприятия, които независимо от своя принудителен характер допринасяли за усъвършенстването на занаятите, за тяхното специализиране.

Занаятчийското производство било съсредоточено предимно в градовете, много от които водели своето начало от IX–X в. Важен занаятчийски център бил Авли /град в Сливенско/. В описанието си Идриси говори освен за „непрекъснато следващите обработени полета“ още и за сръчни занаятчии, които изработвали от желязо всякакви редки предмети.[138] Във връзка с железарския занаят стои и турското име на този град – Бургуджии /от бургу – свредел, т. е. град, в който имало добри майстори-железари, изработващи свредели/. Железарското производство задоволявало очевидно местни потребителски нужди.

Сведения за местно потребителско производство и размяна са запазени и за средновековния град при днешното селище Бисерикуца /Гарван/ в крайния северозападен ъгъл на Добруджа. Независимо от наличието на известно специализиране на труда, стимулирано отчасти от връзките с Византия и с Киевска Русия, през XI–XII в. занаятите в това селище още не се били отделили напълно от земеделието. Тук продукцията на градския занаятчия не излизала от тесните рамки на потребителския местен пазар: тя минавала от производителя у потребителя без търговско посредничество. Според последните изследвания на материали от разкопки в това средновековно градище едва ли може да се говори за обособено стоково производство.[139] Твърде голямото количество намерена шлака /желязна сгурия/ обаче показва, че преработването на желязна руда е било важна съставна част от местната металургия. В същото селище се обработвали мед и олово, постигнали значително развитие грънчарството, дърводелството, кожухарството, каменоделството, изработвани били предмети от рог и кости, ръчни мелници и др.

Особено внимание заслужава железодобиването и железопреработването, защото тези отрасли са най-важен показател за равнището на градската занаятчийска база – майсторите-железари изготвяли оръдия на труда и сечива както за всички останали занаяти, така и за земеделието. Съществуват сведения за наличието на металургия и в градището край днешното село Попина, Силистренско. И тук са намерени разнообразни железни предмети, голяма част от които се отнасят към XI–XII в. и са местно производство. В същото градище се откриха и многобройни каменни блокове с жлебове – те са били използувани при топенето на метал, за което свидетелствуват значителните късове от желязна и стъклена сгурия, на-

1

1. Стеатитова иконка на св. Йоан Богослов /XI–XII в./. Окръжен исторически музей — Шумен

2. Релефна икона на св. Георги /XI–XII в./. Национален археологически музей — София

3. Карта на света, копирана през 1448 г. от Андреа Валспергер по архитип от X–XI в., с обозначение на България със столица Велики Преслав. Ватиканска апостолическа библиотека

мерени в съседство с тях. Силно развитие достигнало и керамичното производство.[140]

През XII в. българската металургия направила важна крачка напред: в нея си пробила път т.нар. многослойна заварка — нов, по-съвършен способ, чрез който железарските изделия ставали едновременно и твърди, и еластични. За изработване връх на стрела например се наслоявали няколко листа от твърда стомана и меко желязо и се изковавали заедно в монолитно парче. Изследванията разкриха прилагането на този технологически способ при железни предмети, намерени в средновековното градище в чашата на язовир „Георги Димитров“ /западно от Казанлък/ и датирани към XII в. Проучването засега е регионално.[141]

Безспорно е, че по време на византийското владичество производителните сили на Византия са упражнили в някои отношения положително влияние върху развитието на производителните сили в българските земи. Същевременно обаче материали от XI–XII в., открити при разкопките в Плиска и Преслав, свидетелствуват за явен упадък на някои занаяти в тези градове. При сравнително изучаване на керамиката от музеите на Плиска и Преслав се забелязва влошаване на качеството ѝ през епохата на византийското владичество. Вместо финитe изделия на многоцветната керамика от X в. в Преслав през XI–XII в. се появяват съдове, които учудват със своята пониже на техника на производство. Този художествен за наят, задоволявал някога предимно нуждите на аристокрацията, сега, когато Преслав престанал да бъде столица на българската държава, запад нал. Откритите погребения в Преслав, датирани към XI–XII в., се отличават с твърде беден инвен тар и свидетелствуват за явното обедняване и ра зоряване на местните жители: най-често мъртвите били погребвани с камък или кирпич под главата, в бедняшко одеяние и с груби евтини накити. Град ското население значително намаляло. Такъв упа дък през този период е налице не само в Плиска и Преслав, но и в Ловеч.[142]

Упадъкът в някои от градовете на Северна България се дължал не само на засилената фео дална експлоатация, на постоянния грабеж на ви зантийските чиновници и на всевъзможните данъ ци и повинности, налагани на производителното население. Не бива да се забравя, че чуждата на българския народ византийска власт не се е грижела достатъчно за отбраната на тази отдалечена област: през разглеждания период тя, както вече бе посочено, много по-често от останалите области на империята била превръщана в арена на опустошителни нашествия. Унищожаването на част от производителните сили в резултат на войни и вражески нападения, византийският гнет и експлоатация нарушавали нормалния процес на развитие в някои градове независимо от обстоятелството, че българските земи били включени в пределите на страна като Византия, която се намирала на значително по-високо производствено и икономическо равнище.

2

3

ПАРИЧНО-СТОКОВИ ОТНОШЕНИЯ. Развитието на производителните сили допринесло за изграждането на икономическа база в българския град още през периода на Първата българска държава. Следователно, когато през 1040 г. византийското правителство превърнало в парични някои натурални данъци на българите и въвело в земите им редовно парично обръщение, то извършило това върху основата на възникналия вече градски пазар:наред с натуралната размяна между града и селото отдавна били в употреба, макар и частично, византийски монети. Въвеждането на паричен данък принуждавало българския селянин да търси по-редовно градския пазар, за да превръща част от своите продукти в стоки, които да продава срещу пари. По този начин развитието на съществуващия вече градски пазар се ускорило и именно от подобен критерий трябва да се разглежда циркулацията на византийските монети и изобщо влиянието на по-развитата византийска икономика върху българските земи.

За паричното обръщение свидетелствува наличието на обилен нумизматичен материал.[143] Хиляди византийски монети от XI–XII в. са намерени в районите на тогавашните български градове Овеч /дн. Провадия/, Преслав, Варна, Дръстър, Вратица /дн. Враца/, Търново, Видин, Кутловица /дн. Михайловград/, Пловдив, Велбъжд /дн. Кюстендил/, Стоб /дн. село в Станкедимитровско/, Средец, Боруй, Крън /дн. село в Казанлъшко/, Копсис /неут., в Карловско/ и др. — очевидно посочените градове са били центрове на оживени пазарни връзки. Особено голямо разпространение

Страница 58/59
Карта на света на Андреа Валспергер /1448/ — детайл с изображение на Балканския полуостров. Ватиканска апостолическа библиотека

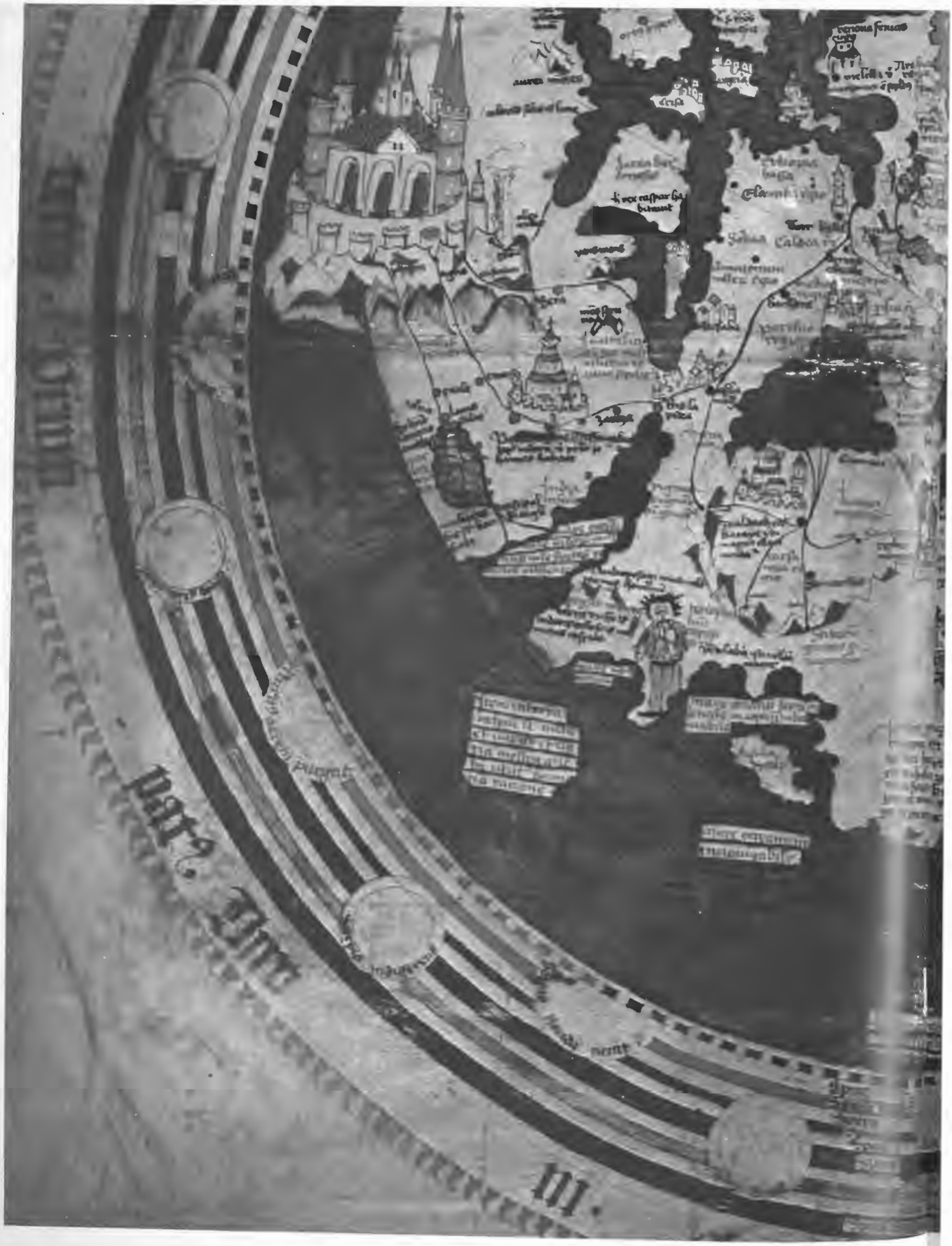

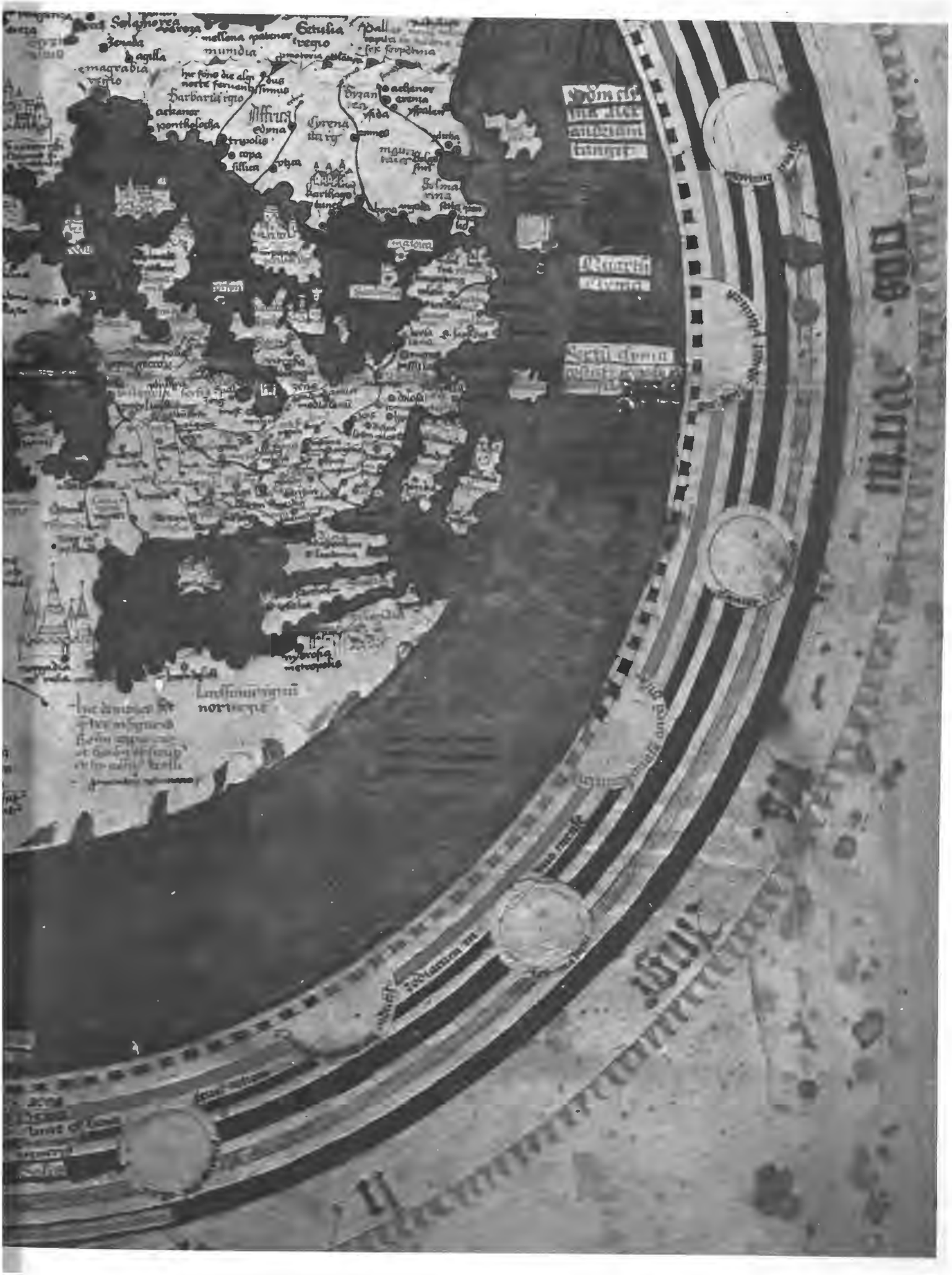

през целия XI в. получили дребните медни монети на Йоан Цимисхи /969–976/ – най-често те се откриват в районите на Шумен и Варна, където са служели за дребна размяна.[144] За употребата на тези монети през XI в. свидетелствува фактът, че те се откриват заедно с монети на императори от това столетие. Разпространени били и монетите на Василий II /976–1025/, Михаил IV Пафлагон /1034–1041/, Константин IX Мономах /1042–1055/, Исак I Комнин /1057–1059/, Константин X Дука /1059–1067/, Роман IV Диоген /1067–1071/, Михаил VII Дука /1071–1078/, Алексий I Комнин /1081–1118/, Йоан II Комнин /1118–1143/, Мануил I Комнин /1143–1180/, Андроник I Комнин /1183–1185/, Исак II Ангел /1185–1195/.

През XI в. на тържищата в по-големите български градове се оформила вече и категорията пазарна цена, основана на разменна стойност. Архиепископ Вилхелм Тирски съобщава, че през 1096 г. византийската власт снабдила с пари кръстоносците, предвождани от Валтер Голтака, и им дала разрешение да купуват на пазара в Средец хранителни продукти по точни мерки и теглилки /aequa mensura/ и на справедлива пазарна цена /justo pretio/.[145] В ст. 10 на договора на кръстоносците с византийското правителство от 24 февруари 1190 г. също става дума за пазарната цена на българските тържища.[146] Кръстоносците купували стоки и в Пловдив, чието тържище е споменато от тях като „стоков пазар" /forum rerum venalium/: там се продавали в изобилие зърнени храни, вино и грозде.

Прочуто било тържището до Скопие, където всяка година на 8 ноември манастирът „Св. Георги Бързи" устройвал панаир, на който се стичали както местни търговци, така и търговци от стара Гърция, Италия и Дубровник, а също албанци и власи. Панаир се уреждал всяка година на 10 септември и в близкото до Скопие село Брод: на това място ставал всяка неделя пазар. Панаирите до Скопие, възникнали още по времето на Първата българска държава, продължавали да съществуват и през XI–XII в., а и по-сетне, при Втората българска държава.

Характерното за всички пазари чувствително вариране на цените, различни в отделните градове, зависело от местните условия и от закона за търсенето и предлагането. Тази констатация се потвърждава и от Идриси, който, описвайки българските градове, изрично споменава къде цените на зърнените храни и на другите продукти, търсени от чуждестранните търговци, били по-ниски. Силното колебание в цените като постоянно явление се обяснява със затвореността, раздробеността и натуралния характер на феодалната икономика.

Данните за градски тържища и намерените големи количества монети в градове и в градски райони свидетелствуват за стопанското оживление на някои български градове през XI–XII в. Византия не само въвела редовно парично обръщение в покорените от нея български земи, но и отворила по-широко своите пазари за българското население. Създали се известни условия за по-нататъшното развитие на стоково-паричните отношения. На пазара в Солун идвали да търгуват българи дори от Северна България. А търговско-промишлените градове на Византия по това време се намирали в своя разцвет, въвличали и българските градове в по-оживена търговия и давали тласък за разширяване на стоковото производство. В Солун, Цариград, Тива и Коринт работели хиляди занаятчии – производители на копринени платове, на пурпурни тъкани и други промишлени изделия. В Коринт, Спарта и Атина цъфтяло високоспециализирано керамично производство. В Цариград се произвеждали прочутите византийски парфюми, луксозни сапуни, златарски изделия, приготвяна била сушена риба и пр.[147] Българите, които още през IX–X в. идвали в Солун и Цариград да разменят своите земеделски продукти, мед и ленено платно, през XI–XII в., вече като поданици на Византия, разширили още повече търговските си връзки с нея.

Все пак не трябва да се надценява развитието на византийските градове и тяхното влияние върху българските. Дори в най-напредналите византийски градски средища икономическият живот не надхвърлял рамките на едно типично средновековно просто стоково производство, което се характеризирало с тесни връзки на занаятите със селското стопанство, с широко разпространение на панаирните форми на търговия, с липса на посредник между занаятчията и консуматора в основните отрасли на производството, с ограничение на търговския капитал /той няма нищо общо с модерните форми на капитала, при които търговският капитал е част от функциониращия капитал/ в две области – в търговията със скъпи тъкани и в търговията с хранителни продукти. Вносът и износът се свеждали главно до предмети на разкош, производството и потреблението на които не били масови. При условията на господствуващото натурално стопанство както в града, така и в селото само малък брой продукти или само малка част от тях се превръщали в стоки.

За равнището на стоково-паричните отношения говорят и монетните находки: монетите от XI–XII в. се откриват най-често в големи коли-

Съкровище от златни византийски монети /XI–XII в./, намерено във Велики Преслав

чества /колективни монетни находки/ — събрани в гърнета и закопани в земята като съкровища. Масовото тезавриране на монети показва, че те често пъти са били изтегляни от обръщение и усядали в натуралната си форма, в ролята си на слитък от ценен метал.[148] Това явление е характерно за господствуващото натурално стопанство. Силното преобладание на медни монети в находките свидетелствува за дребна размяна на вътрешния градски пазар, за просто стоково производство, типично за предимно натуралното стопанство на раннофеодалния период.[149]

За господство на натуралното стопанство и в градовете на Византия са налице още данни, които също изключват каквото и да било основание да се смята градското стопанство за парично и да се противопоставя на селското. Възнаграждението на държавните служители и в града се основавало до голяма степен на поземлената собственост, от която те вземали на натуралностопански начала основната маса необходими продукти за всекидневните си нужди. На военните и административните чиновници се зачислявали поземлени имения със закрепостено работно население, от което те получавали в натура главните си приходи. Най-важните данъци и тегоби били в натура и в ангариен труд. Издръжка в натура от поземлена собственост била осигурена и за висшето духовенство в градовете — Василий II, както е известно, след завладяването на България потвърдил

правото на българските епископи да притежават поземлени имоти със закрепостени към тях земеделски работници. Дори в Цариград служителите получавали в натурална дажба /ситиресион/ хляба си — най-важната част от своята всекидневна издръжка независимо от паричните субсидии. Когато Евстатий Солунски бил съкратен от длъжността дякон на „Св. София" в Цариград и лишен от натурална дажба, той се оплакал направо на патриарха.[150]

МЕЖДУНАРОДНА ТЪРГОВИЯ. През XI—XII в. градовете в българските земи заемали вече определено място в международната търговия. За чуждестранните търговци българският град придобил значение главно като пазар за износ на зърнени храни. Това положение е отразено най-ясно в съчинението на Идриси,[151] придворен географ на краля на Сицилия, Италия, Ломбардия и Калабрия Рожер II /1130—1154/. Тъкмо през този период италиански търговци, покровителствувани от Рожер II, постепенно проникнали на Балканския полуостров и станали фактор в стопанския живот на Византия.

Още през 1082 г. заради услугите, които Венеция оказала на Византия в борбата ѝ против норманите, Алексий I Комнин издал грамота за изключителни привилегии на венецианските търговци в пределите на империята, като ги освободил от каквито и да било мита и такси при покупко-продажба на стоки. През 1111 г. същият император дал някои привилегии на Пиза. През 1126 г. Йоан II Комнин, притиснат от Венеция със силата на оръжието, потвърдил нейните привилегии. През 1148 г. Мануил I Комнин разширил привилегиите на Венеция, а към 1169—1170 г. привилегии получила и Генуа.[152]

БЪЛГАРСКИЯТ ГРАД ПРЕЗ XI—XII В. Най-много сведения за българските градове през XI—XII в. се съдържат в съчинението на Идриси. Данните, които той предлага за градовете, са с оглед на възможността западните търговци да намерят в тях „многолюден пазар". Тази тенденция придава до известна степен едностранчив характер на разказа му.

Идриси описва градовете по следния начин: Мелник бил голям и прочут град с обработени полета, села и ниви, които следвали непрекъснато. Германия /дн. Сапарева баня, Станкедимитровско/ също била великолепен град с хубави лозя и богати земеделски култури. Средец се отличавал с многолюдни квартали и многобройни сгради, непрекъснато следващи обработени полета и различни овощни дървета. Костур, също многолюден и богат град, имал в околностите си хубави села и обработени полета. Пловдив бил голям и многолюден град. Константия /по-вероятно дн. гр. Марица на р. Марица, отколкото Костенец, Ихтиманско/[153] била голям и добре населен град, чиито полета били засети с различни земеделски култури. Родосто заемало обширна градска площ, в околностите му имало непрекъснато следващи обработени полета и много лозя. Ниш бил великолепен град, с много месо, мед и мляко, продавани винаги на ниски цени.

За Шумен Идриси казва, че бил голям и многолюден град, с многобройни пазари. Там дори имало и търговско посредничество /представителство/ на Русия. Видин също бил голям град. Пътят от Боруй до Пацимиск /неизвестен град/ водел през непрекъснато следващи обработени полета, през големи села, хубави лозя и овощни градини, покрай многобройни стада овце, едър и дребен добитък. Свищов бил хубав, многолюден и цветущ град. Дръстър бил известен със своите многолюдни пазари и разнообразен поминък. Мачин /при устието на Дунава/ бил цветущ град, с обработени полета, засети с различни земеделски култури — тук се продавали всички видове зърнени храни на ниски цени. В Ермукастро /при устието на Дунава/ могли да се купят стоки на ниски цени. Русокастро бил град с добре населени райони, много добитък и пазари с евтини стоки. Градът Мегали Терме /дн. с. Банево, Бургаско/ се отличавал с хубавата си местност и широки квартали; в околностите му се сеели земеделски култури и зеленчуци, имало богати пазари и много добитък. За Аетос /дн. Айтос/ са посочени неговите пазари и търговски магазини, стоварища за внос и износ, лозя и зърнени храни. Сливен бил голям град.[154] В такъв аспект разказва Идриси и за много други градове на Балканския полуостров.

Сведенията на писмените извори и археологическите проучвания говорят за известен подем на някои южнобългарски и крайбрежни градове, като Пловдив, Велбъжд, Перник, Средец, Варна, Дръстър и др. Особено много нараснал през XII в. Пловдив: според някои известия през 1189 г. в него могла да се побере и разквартирува за презимуване цялата стохилядна кръстоносна армия на Фридрих Барбароса, а след настаняването ѝ се оказало, че „едва половината от всички къщи са запълнени". За големите размери на Пловдив, очевидно преувеличени, съобщават участвувалите в похода кръстоносци Арнолд Любекски и Гизлеберт. Епископ Дитполд Пасавски, също кръстоносец от армията на Фридрих Барбароса, пише през 1189 г. за Пловдив: „Намерихме града празен от хора, но пълен с вино и жито" — изплашени от нахлуването на рицарите, пловдивчани напуснали домовете си и избягали в околността.[155]

КЛАСОВА СТРУКТУРА НА ГРАДА. Освен господствуващата феодална класа, състояща се от византийските сановници и от онази част на местната българска аристокрация, която още при завладяването на България минала на страната на Византия и продължавала да подкрепя византийската власт, в българските градове според данните на изворите съществували и други класи и прослойки: закрепостени граждани, свободни дребни собственици и безимотни.

Градски земеделци, закрепостени към имоти на епископи в градски землища, се споменават, както вече се каза, под названията парици и клирици още в грамотите на Василий II за Охридската архиепископия; тези грамоти не само потвърждават заварени отношения от преди завладяването на България, но и санкционират тяхното понататъшно съществуване през периода на византийското владичество в българските земи.

По всичко изглежда, че в градовете са преобладавали свободните дребни собственици. За това може да се съди по активната роля, която са играли те на вътрешния градски пазар. През 1189 г. например такива собственици открили пазара в Пловдив за войската на Фридрих Барбароса. Настанилата се в града кръстоносна армия прекарала там зимата и се нуждаела най-много от вино и жито. Кръстоносецът Ансберт в своите спомени описва по следния начин създалите се отношения: „Арменците и някои от българите, които обитават част от тамошната земя срещу плащане на данък, дойдоха при император Фридрих Барбароса и при началниците на войската и получиха здрав мир за себе си и за своите села при условие, че ще отворят пазара в Пловдив — за войската, докато тя пребивава там. Те вярно изпълниха това.“[156] За местните арменци, граждани на Пловдив, за оживената им търговия с кръстоносците съобщава и византийският историк Никита Хониат, който по това време се намирал в лагера на византийската армия.[157] В Големия кьолнски летопис /XII в./ е отбелязано, че пловдивските арменци обикаляли навсякъде и предлагали на кръстоносците богат избор на стоки.[158] Активната роля на такива дребни собственици — производители от града и от градската околност — проличава и в Средец: в 1189 г. тези собственици не изпълнили нареждането на феодалната власт и не доставили припаси на кръстоносците, тъй като се разбрало, че рицарите, минавайки през града, били готови повече да грабят, отколкото да купуват.[159]

В големите градове имало и известен слой безимотни лица. Когато кръстоносците на Фридрих Барбароса влезли в Пловдив, те заварили там някои крайно бедни жители, споменати от Никита Хониат като „просяци“. Тези „просяци“ не напуснали града, тъй като нямало защо да се боят от грабежите на кръстоносците: „Имуществото им — пише Никита Хониат — се състоеше само от ризата, която носеха на гърба си.“[160] За наличието на градска беднота говори и възникването на еретически антифеодални движения в някои градове. В Средец през 1078 г. избухнал бунт срещу византийската власт начело с павликянина Лека, който дошъл от Пловдив, при масово участие на местни богомили и павликяни. Голям конфликт се разразил през 1082 г. между пловдивските павликяни и Алексий I Комнин. През 1084 г. бунтът се разширил при масовото участие на богомили и павликяни от Пловдивската област. Между 1111 и 1114 г. се засилила отново дейността на богомилите и павликяните в Пловдив и в околността му.

В заключение може да се каже, че по време на византийското владичество в някои български градове се наблюдавал икономически подем — разширил се градският пазар и било въведено редовно парично обръщение; усъвършенствували се също някои занаяти, особено свързаните с нуждите на строителството. Същевременно обаче нараснали неимоверно много данъчното бреме и произволите на византийската администрация и на византийските феодали.[161]

ГЛАВА ТРЕТА

ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XI И ПРЕЗ XII В.

1. Нашествия, етнически промени, въстания

НАПАДЕНИЯ НА ПЕЧЕНЕГИТЕ. След неуспешното въстание на Петър Делян през 1040 г. българският народ в продължение на повече от век и половина трябвало да живее при тежка и напрегната обстановка. Особено неспокоен бил периодът между 1040 и 1108 г., когато Балканският полуостров пострадал от честите нашествия на печенеги, узи, кумани и нормани и от грабителските действия на кръстоносците. По това време външнополитическото положение на Византия се влошило твърде много. През 1042 г. от византийска власт се освободили сръбските земи и било по-

ставено началото на нова сръбска държава с център Зета /Черна гора/. През 1054 г. настъпил разрив между двете църкви — цариградската и римската — и в Западна Европа се появили силни антивизантийски настроения, подклаждани от католическата църква. През 1071 г. византийците загубили последните си владения в Южна Италия, където се настанили норманите. През същата година голяма част от Мала Азия паднала в ръцете на селджукските турци. Към военните неуспехи се прибавили остри вътрешни борби между две групировки на византийската феодална аристокрация, които се домогвали до върховната власт. Особено ожесточена била борбата между 1025 и 1081 г., когато избухвали нееднократно бунтове на претенденти за императорската корона. Такава била външнополитическата и вътрешнополитическата обстановка, при която трябвало да живее покореното българско население.[1]

Първите удари, които поробеният български народ изпитал след неуспешното въстание на Петър Делян, дошли от страна на печенегите.[2] Към средата на XI в. тюркските печенежки племена продължавали да обитават земите северно от Дунава, във Влашката низина. Намиращи се в стадия на т.нар. военна демокрация, тяхно главно занимание били войните и грабежите и погледите им се отправяли непрестанно към богатите и плодородни земи на юг от голямата река.

Към средата на XI в. сред печенегите възникнал племенен съюз начело с хан Тирах.[3] Скоро започнали обаче вътрешни размирици, при което две племена начело с вожда Кеген се обявили против господството на Тирах. Кеген и неговите привърженици /около 20 000 на брой/ с разрешение на императора преминали на византийска територия. Те получили земя за обработване и им били отстъпени три крепости край Дунава. Печенегите се заселили като византийски съюзници със задача да охраняват границата, покръстени били във водите на Дунава, а предводителят им Кеген получил титлата патриций. Това било първото масово заселване на печенеги в Северна България.[4]

Наскоро Кеген започнал да предприема дръзки нападения отвъд реката, срещу племената, подвластни на Тирах. При тези нападения той избивал много хора, а пленените предавал на византийците като роби. От своя страна Тирах изпратил пратеници при Константин IX Мономах и го предупредил да не нарушава договора и да принуди Кеген да прекрати своите нападения. Печенежките пратеници били върнати, без да постигнат някакъв резултат.

Византийският император взел предпазни мерки, засилил охраната на Дунава и изпратил сто кораба, за да попречат на евентуално вражеско нахлуване. Възползуван обаче от суровата зима, в края на 1048 г. Тирах заедно с всички свои поданици преминал замръзналата река. Печенегите се впуснали да грабят и убиват. Византийският военачалник Михаил Аколут поискал незабавно помощ. Особено активно се включило в борбата срещу печенегите българското население, тъй като то било изложено на непосредствена опасност. В помощ на управителя на дунавските градове били изпратени двама пълководци със значителна военна сила. Единият от тях бил управителят на тема България Василий Монах, или Синкел, а другият — управителят на тема Македония и Тракия Константин Арианит. С обединени сили и с помощта на Кеген византийците успели да разбият печенегите. Тяхната задача до известна степен била улеснена от обстоятелството, че сред печенегите се появила стомашна епидемия, от която те масово измирали. Много от тях били пленени. Предал се в плен и Тирах, който по-сетне се покръстил заедно със своите приближени. Пленените печенеги били заселени около Средец, Ниш и Овче поле,[5] където имало много пустеещи земи.

Както е известно, по стара традиция византийското правителство размествало част от населението, за да осъществява по-лесно своите политически и военни предначертания. С подобни действия то целяло да разрежда българския елемент и да държи в покорство българското население. Към такива мерки прибягвала Византия поради липса та на достатъчно войници. Заселените печенеги били използувани като стратиоти.[6]

Византийското правителство решило да си послужи със заселените печенеги за борба с нахлуващите от изток селджукски турци. По нареждане на императора от печенегите били набрани 15 000 най-добри войници, командувани от четирима вождове — Сулца, Селте, Караман и Каталим. Печенегите били прехвърлени в Мала Азия със задача да се отправят към Иверия. Но още докато се намирали във Витиния /в Северозападна Мала Азия/, сред тях настъпило колебание. Войниците се върнали назад, преплували Босфора на конете си и продължили пътя си към Средец, за да се присъединят към своите съплеменници. Печенегите, които вече се занимавали със земеделие, се разбунтували и въоръжени с брадви, коси и други земеделски сечива, се насочили към Тракия. Като стигнали Пловдив, те свърнали на север, преминали Стара планина и се настанили в местността, известна с името Сто могили /някъде в Добруджа/. Оттам те започнали да нападат съседните области.[7] Междувременно към тях се присъединили и печенегите на Кеген. Византийският император из-

пратил срещу тях войски, които претърпели голямо поражение /1050/.

Ново поражение нанесли на византийските войски при Одрин нахлулите в Тракия печенеги. Техните отреди кръстосвали и опустошавали цялата област. Постепенно обаче византийските войски взели инициативата в свои ръце и разбили отделни откъснали се печенежки отреди. Печенегите отново се оттеглили на север от Стара планина.

През 1053 г. византийците решили да пренесат военните действия отвъд Стара планина. Събраната византийска армия обаче, обградена при Преслав, претърпяла поражение. При своето отстъпление тя била почти напълно унищожена.[8] При това положение византийското правителство се видяло принудено да сключи 30-годишен мирен договор. Според този договор на печенегите били предоставени земи за заселване в Паристрион, а те от своя страна се задължавали да не преминават Стара планина и да не предприемат нападения срещу византийските територии.[9]

Така завършила продължителната война с печенегите. През изминалия петгодишен период немалко българи загинали в редовете на ромейските войски, а българските земи пострадали сериозно от военните действия и от грабежите на печенегите.[10]

Ново раздвижване на печенегите настъпило по време на унгарското нападение през 1059 г. С унгарците империята отдавна не била влизала в стълкновения. Неочаквано обаче унгарски войски нахлули в северозападните български предели. По внушение на унгарците се разбунтували и печенегите в тема Паристрион. Техните отреди отново нахлули в Тракия. Исак I Комнин разбил печенежките отреди и те се оттеглили на север от Стара планина. От своя страна византийският император се насочил с войските си към Средец, където смятал да се подготви за предстоящите военни действия. Тук обаче пристигнали пратеници на унгарския крал Андрей I /1046—1061/ с предложение за мир. Мирният договор бил сключен при старите условия, без промяна на границите.[11]

Сега Исак I Комнин потеглил срещу печенегите в тема Паристрион. Той преминал Стара планина по всяка вероятност през Етрополския проход. Поради липса на единство сред печенежките племена и родове те не оказали сериозна съпротива и бързо били подчинени. По-голям отпор византийците срещнали от страна на печенежкия вожд Селте, но и той претърпял поражение, а лагерът му бил разграбен. Исак I Комнин възстановил разклатената византийска власт в тема Паристрион, но печенегите запазили своите земи и продължавали да се управляват от собствени племенни вождове.[12]

Влизане на Христос в Ерусалим — стенопис от църквата „Св. Пантелеймон" в Нерези /1164/

НАПАДЕНИЯ НА УЗИ И КУМАНИ. НОВИ ПЕЧЕНЕЖКИ НАХЛУВАНИЯ. Не по-малко опасно било нашествието на едно друго тюркско номадско племе — узите /гузи, огузи/. Узите постоянно воювали с печенегите, след чието придвижване на запад заели техните земи между Дон и Днепър. Нападани постоянно от по-силните и войнствени кумани, узите се насочили към границите на империята. През 1064 г. трите орди на узите, чийто брой е значително преувеличен от византийските автори, преминали Дунава и се пръс-

нали из България. Някои техни отреди стигнали далеч на юг, до Солун и Гърция. При минаването на узите през Дунава пограничните войски, състоящи се от българи и ромеи, се опитали да им попречат, но били разбити, а византийските военачалници попаднали в плен.[13]

Михаил Аталиат, който е един от най-важните извори за това време, съобщава, че узите разбили българите и другите стратиоти, въпреки че те храбро се сражавали.[14]

Константин X Дука не бил в състояние да се справи с новата опасност. Узите при своето нахлуване заграбили огромна плячка и така наплашили жителите на Тракия, че някои пожелали да се изселят.

Сред узите обаче избухнала епидемия, от която мнозина измрели. Византийските отреди, подпомагани от българи и печенеги, които също страдали от нашествието на узите, успели да унищожат част от тях. Много узи попаднали в плен. Само малка част от това многобройно племе се оттеглила отвъд Дунава в старите си селища. Пленените узи според византийската практика били покръстени и заселени на държавни земи в Македония. Някои постъпили на ромейска служба и достигнали високо положение.[15]

Очевидно византийската държава не била в състояние да защити своите дунавски граници. Българското население било оставено в много случаи на своите собствени сили — при това положение недоволството от византийското владичество постоянно нараствало.[16]

Заселените печенеги и други номади в днешна Северна България и в Добруджа били асимилирани от местното българско население. В крайдунавските земи /по долното течение на Дунава и в Добруджа/ се образувало едно смесено население, което, въпреки че изпълнявало военна служба към империята, в известни моменти се обявявало против византийците. В Дръстър се разпореждал Татуш /Хали/, а във Вичина и други селища на Добруджа властта била в ръцете на Саслав и Саца.[17]

В българските земи многократно се заселвали печенеги. Византийската писателка Ана Комнина съобщава за „скитски народ", който се заселил в днешна Добруджа през 1084 г.[18] Започнали да нахлуват и куманите. Едно съвместно нападение на печенеги, унгарци и кумани в Източна Тракия е отбелязано през управлението на Алексий I Комнин /1087/. Начело на печенежките войски

Крепостта Константция край гр. Марица, Хасковски окръг — въздушна снимка

стоял Челгу, който станувал с племето си отвъд Дунава. Печенегите преминали реката и нахлули в Мизия. Към тях се присъединил лишеният от престола унгарски крал Соломон със свои отреди от унгарци и кумани. Обединените войски проникнали в Източна Тракия и ограбвали земите по своя път. Византийците разбили техните отреди и печенегите се оттеглили на север от Стара планина.[19] През 1088 г. Алексий I Комнин преминал Стара планина и се насочил към Дръстър. Печенегите обаче влезли във връзка със стануващите на левия бряг на Дунава кумани. Тъй като не успял да превземе Дръстър, Алексий I Комнин бързо се оттеглил. По своя обратен път византийските войски претърпели големи загуби от печенегите, които били подпомагани и от местното българско население.[20] След това поражение заплахата от печенегите се засилила. Византийският император успял да осигури мир с тях срещу големи парични суми.[21]

Особено тежко било положението на балканските земи на империята през 1090 и първите месеци на 1091 г. По това време печенегите влезли в съюз със селджукските турци за общи действия срещу византийската столица. В помощ на печенегите от север нахлули и куманси войски под предводителството на Тугортак и Боняк /Мъняк/. Благодарение обаче на умелите действия на Алексий I Комнин, който с помощта на щедри подаръци привлякъл на своя страна куманите, печенегите били разгромени в кървавата битка при Левунион /29 април 1091 г./. Мнозина загинали, а останалите попаднали в плен. Поради това, че броят на пленените бил много по-голям от броя на византийските войници, те избили през нощта част от пленниците. Останалите печенеги заедно с жените и децата били заселени в Мъгленско. Алексий I Комнин образувал от тях специален отред. Тези печенеги останали да живеят там и започнали да се наричат мъгленски печенеги.[22] В битката при Левунион на византийска страна взели участие и българи.[23] Поражението направило толкова силно впечатление на съвременниците, че във византийската столица се пеела песен за печенегите, които „заради един ден не видяха май“[24]. По-съществен резултат от поражението било възстановяването на византийската власт в тема Паристрион.

През същата 1091 г. обаче в тази област и на юг в Тракия нахлули куманите, които се явили в подкрепа на един претендент за византийския престол. Алексий I Комнин с хитрост успял да премахне претендента, с големи усилия разбил и изтласкал обратно куманите и възстановил византийската власт в Паристрион.[25]

Куманите и по-късно нападали империята, но особено опасни станали те през последните десетилетия на XII и в началото на XIII в.

През есента на 1122 г. печенегите отново нахлули, като „опустошавали по-лошо от скакалци всичко, каквото срещали“[26]. Йоан II Комнин, току-що завърнал се от Мала Азия, се отправил срещу тях, но останал в Боруй, за да се подготви по-добре за предстоящите боеве. Чрез подаръци и други подкупи той привлякъл на своя страна част от печенежките племенни вождове. През пролетта на 1123 г. императорът разбил печенегите при Боруй. Взетите пленници били заселени в българските земи като войнишко население. След това поражение печенегите престанали да бъдат опасни за империята. В чест на тази победа във Византия бил въведен празникът Печенежки петък, че ствуван тържествено до края на XII в.[27] Оттогава печенегите изчезнали от историческата сцена. Постепенно те се слели с местното население и се претопили сред него.

На мястото на печенегите по северната граница на Византия се появили не по малко войнствените племена на куманите /също от тюркски произход/. Още по времето на Алексий I Комнин кумани и печенеги, както вече бе изтъкнато, понякога действували заедно в общата борба срещу империята, а понякога влизали в стълкновение помежду си. Към средата на XII в. куманите заемали вече плътно обширна територия на север от Дунава, която обхващала Влашката низина, Молова и част от Седмиградско /Трансилвания/.[28] Тези области получили тогава името Кумания. Намиращи се в стадий на военна демокрация, ръко одени от смели и войнствени племенни вождове, куманите били готови при всеки удобен случай да предприемат в различни посоки походи за грабеж и плячка.

ВЪСТАНИЯ НА БЪЛГАРИ И ВЛАСИ. Притискан от гнета на византийската администрация, безпокоен от набезите на печенеги и кумани, българският народ не понасял равнодушно постигналата го тежка съдба. Неуспешното въстание на Петър Делян не могло да го накара да се примири със съществуващото положение. През 1066 г. българите се разбунтували отново, като този път център на движението станала Тесалия. Освен българи по това време там живеели още гърци и власи. Бунтът избухнал в Лариса. Главна

Оръжие от средновековната крепост край Перник /XI–XII в./

1. Бойна топка. 2. Железен меч. 3. Кама. 4. Железен шлем. Окръжен исторически музей — Перник

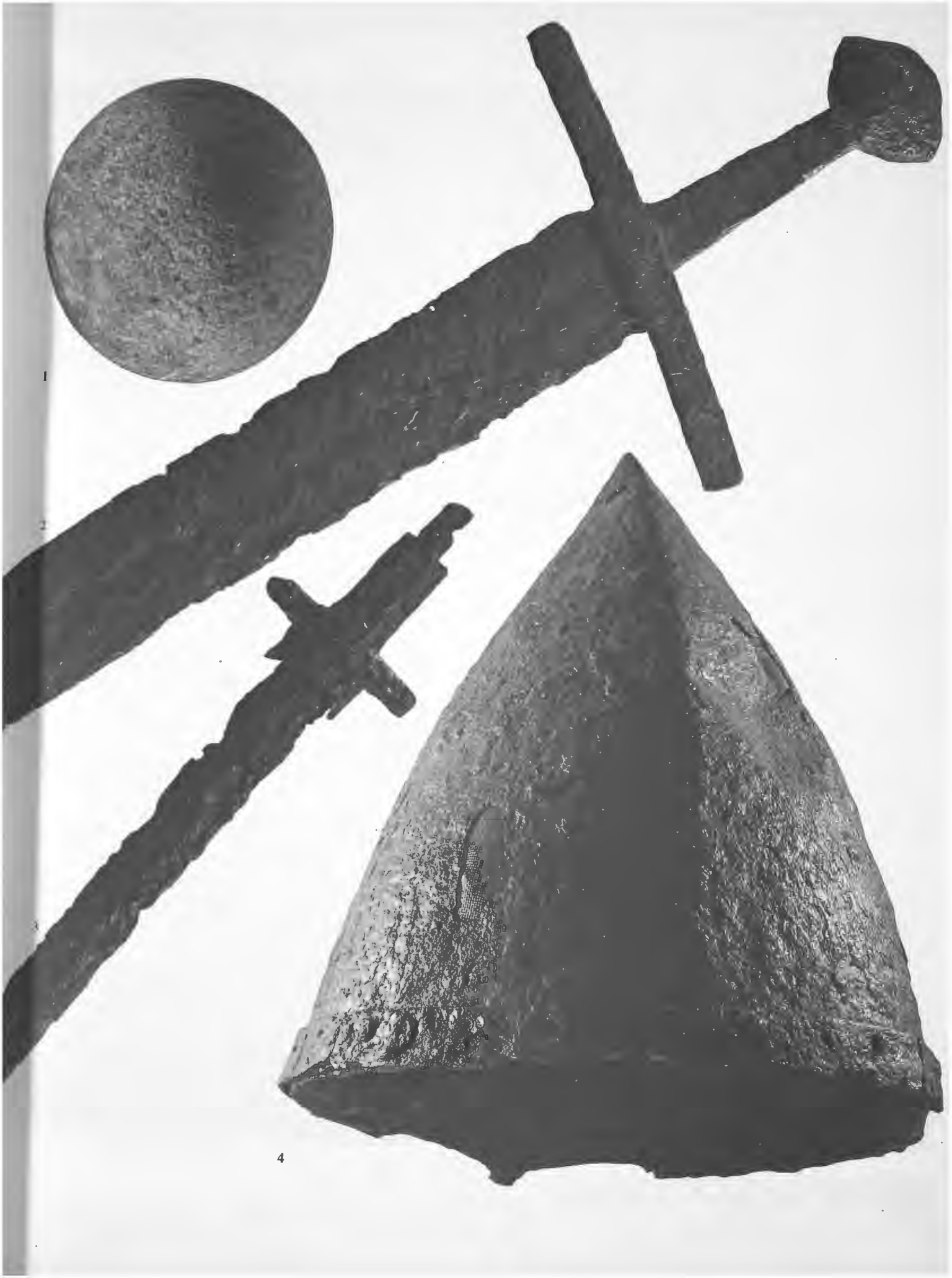

причина за започналото вълнение било недоволството от данъчната политика на цариградското правителство, която засягала еднакво интересите и на българи, и на гърци, и на власи. Особено раздразнено било влашкото пастирско население, поради което то също се включило активно в подготовката на бунта.[29]

За вожд на въстанието бил избран едрият феодал Никулица Делфина, един от най-влиятелните първенци в този край, разполагащ с военна сила и крепост. На поканата да възглави въстанието, както съобщава основният извор за тези събития Кекавмен, Никулица отказал, като обърнал внимание върху обстоятелството, че императорът разполагал с големи сили. Той изтъкнал също неудобството, че било месец юни и ако се вдигнел бунт, реколтата щяла да остане неприбрана. На власите казал: „Къде са сега вашите стада и жените ви?“ Те отвърнали: „В планините на България.“ Защото те имали такъв обичай — стадата и челядта им от месец април до месец септември да прекарват по високите планини и най-студените места. Но Никулица ги предупредил, че българите могат да отвлекат стадата им.“[30] Въпреки многократните му откази въстаниците го принудили да застане начело на бунта, което впоследствие се отразило крайно неблагоприятно върху хода на събитията.

Въстаналите българи и власи се събрали на полето около р. Плирис и Никулица Делфина сформирал от тях доста голяма войска. Един отред се насочил срещу крепостта Китрос /на брега на Солунския залив/, която била нападната и разрушена. Самият Никулица с останалата част от войската се отправил срещу силната крепост Сервия и въстаниците успели да я превземат след няколко дни. Междувременно обаче пристигнало императорско клетвено писмо, с което се опрощавали бунтовниците.

Никулица Делфина направил всичко възможно, за да прекрати бунта. Той показал императорското писмо и приканил събрания народ да се разотиде по домовете си. Бунтовниците обаче се разпръснали едва след като Никулица заловил техните водачи. По-късно заедно с някои от първенците той отишъл при катепана на България Андроник Филокалес, който не вярвал, че Никулица иска мир. Срещата между двамата се състояла в крепостта Петърско /дн. Петрес, Леринско/.[31]

Очевидно поведението на византийския едър феодал Никулица Делфина, граничещо с преда-

Крепостта Устра край с. Устрем, Кърджалийски окръг — въздушна снимка

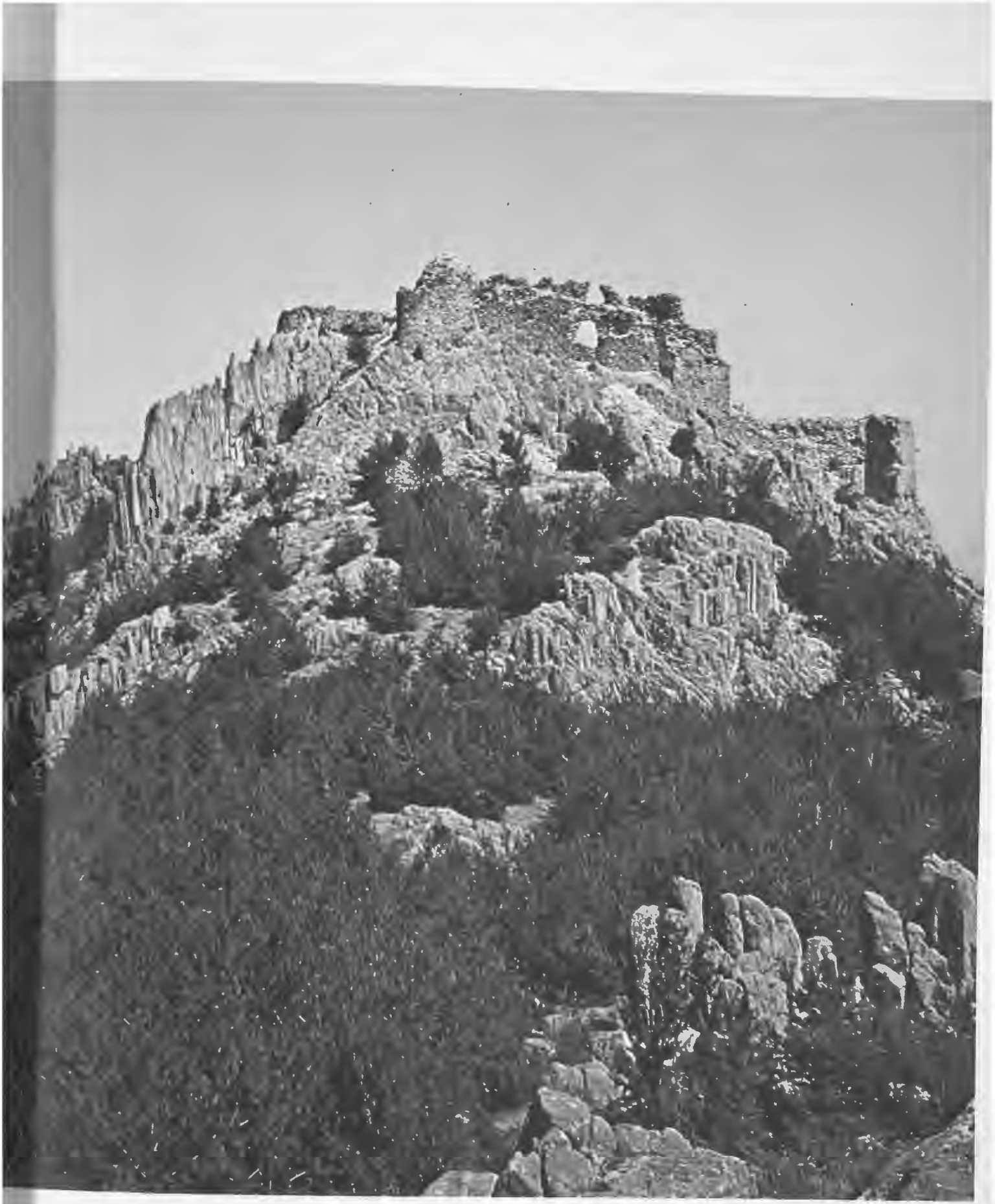

телство, предопределило по-нататъшния ход и края на въстанието. Никулица нямал желание да участвува в бунта поради свои съображения — за да не пострада сам той или семейството му — и неколкократно предупредил устно и писмено императора за подготвяния бунт.

Въстаналото смесено българско, влашко, пък и гръцко население в желанието си да привлече на своя страна силен и влиятелен феодал, който със състоянието си, с военната си сила и боен опит да го подпомогне в борбата срещу произволите на централната власт, поверило своята съдба в ръцете на Никулица Делфина, без да подозира неговата предателска роля.

Така и това въстание, което се разширило към българските предели и изплашило извънредно много византийските власти в България, завършило с неуспех.[32]

ВЪСТАНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ 1072 Г. НАЧЕЛО С ГЕОРГИ ВОЙТЕХ. Наскоро след въстанието в Тесалия сред българския народ избухнало ново движение. Център станали този път югозападните български земи, както по времето на Петър Делян. Непосредствен повод за недоволство дала данъчната политика на Никифор /Никифорица/, логотет на Михаил VII Дука. По подобие на Йоан Орфанотроф Никифорица вършел големи злоупотреби и увеличил извънредно много данъчните тежести.[33] Жизнените интереси на българите били чувствително засегнати и реакцията не закъсняла.

За започване на бунт срещу византийската власт благоприятствувала и външнополитическата обстановка. Към 60-те години на XII в. Византийската империя била заета в тежки войни на югоизток, където се появила голяма опасност в лицето на селджукските турци. През 1055 г. селджукските турци били унищожили вече Багдадския халифат и настъпвали постепенно към границите на Византия. По време на управлението на Константин X Дука те проникнали във византийската част на Мала Азия, възползувани от упадъка на стратиотския институт в тази област. При следващия император Роман IV Диоген, който се опитал да отбие техните удари, селджукските турци нанесли на византийците катастрофално поражение близо до арменския град Манцикерт при езерото Ван /на 10 август 1071 г./.[34] Последвало неудържимо настъпление и в кратко време почти цялата византийска част на Мала Азия паднала в ръцете на врага. По същото време в Южна Италия появилите се в началото на XI в. нормани продължили своите завоевателни действия и превзели последната византийска крепост тук, града Бари.[35] При това тежко за цариградските управници положение, когато империята понасяла загуби по всички фронтове, започнало новото освободително движение на българския народ.

Въстанието било подготвено от българските първенци в Скопие начело с Георги Войтех, който бил от кавхански род.[36] Българите се обърнали за помощ към княза на Зета Михаил, който им изпратил своя син Константин Бодин заедно с един отред от 300 души, оглавяван от воеводата Петрила. Въстанието било обявено в Призрен, където се събрали скопските първенци начело с Георги Войтех. Там дошъл и Константин Бодин, който бил провъзгласен за български цар и приел името Петър.

Въстаниците се сблъскали с византийските войски и им нанесли поражение. Ромейските войски били командувани от скопския дук Никифор Карантин и неговия заместник Дамян Даласин. Въстаниците избили много ромеи, взели голям брой пленници /между тях били Дамян Даласин, Прова т, Лонгивардопул и други началници/ и завладели и разграбили ромейския лагер. След тази голяма победа войските се разделили на две, като Константин Бодин /Петър/ тръгнал към Нищ, а другата част от войската начело с Петрила потеглила срещу ромеите в Костур. По пътя си въстаниците завзели Охрид. В Костур се били събрали и укрепили охридският стратег Мариан, девол ският стратег Теогност Вурца, стратегът на Костур и много други византийци, които под заплахата на въстаналите българи потърсили убежище в тази крепост. Византийците извършили внезапно нападение. Петрила влязъл в сражение, но бил разбит и едва се спасил, като избягал през планините в Зета.[37]

Срещу Константин Бодин в Нищ бил изпратен византийският военачалник Михаил Саронит със силна войска, в която имало и много наемници от западен произход. Саронит обаче се насочил преди това срещу Скопие, където се намирал Георги Войтех, и завзел града, без да срещне съпротива. Войските на Константин Бодин по призива на Георги Войтех потеглили от Нищ към Скопие, но били пресрещнати от ромеите и разбити в голямо сражение в южната част на Косово поле, при Таоний /дн. Паун/. Сражението, което станало през декември, било толкова ожесточено, че почти всички въстаници паднали в боя. Константин Бодин бил пленен. Междувременно неговият баща му изпратил на помощ голяма войска от нормани и сърби, начело на която стоял плененият Лонгивардопул, но той отново минал на византийска страна.

Константин Бодин, окован във вериги, бил изпратен в Цариград, а оттам — в Антиохия. По-

късно с помощта на подкупени от неговия баща венециански моряци той успял да избяга. Бодин заел сръбския престол към 1081 г.

Георги Войтех, измъчван жестоко, починал по пътя за византийската столица. Населението било предоставено на ромейските войски и наемните отреди, които се спуснали да грабят и безчинствуват. „Алеманите, пък и франките — пише Скилица, — пуснати из страната, унищожили останалите в Преспа български дворци и ограбили местния храм, издигнат на името на св. Ахил, като не пощадили никоя от светините му.“ [38] Въстанието било потушено през 1073 г.[39]

Въстанието от 1072 г. в сравнение с въстанието на Петър Делян не било така масово. То обхващало по-ограничена територия, но получило военна помощ отвън и представлявало много сериозна заплаха за византийската власт в българските земи. Разделянето на въстаническите сили позволило на византийците да се справят с тях поотделно. За неуспеха на въстанието допринесло и обстоятелството, че на византийска страна участвували и някои български боляри със свои отреди, което попречило на българския народ да излезе сплотен в борбата срещу поробителите и да извоюва своята свобода.[40]

НОВИ БУНТОВЕ И ВЪСТАНИЯ. Българите не се отчаяли и от този неуспех. Последвали бунтове и въстания, които ясно показват неустойчивостта на византийската власт в българските земи през последните десетилетия на XI в.

Българското население от крайдунавските градове например взело активно участие в бунта на Нестор през 1074 г. В тези краища на империята живеело смесено население, което изпълнявало стратиотска служба. Византийското правителство престанало да изпраща годишните заплати и подаръци, давани обикновено на граничните войници. Тогава те замислили бунт и изпратили пратеници при печенегите за помощ. Дръстър бил откъснат от империята и се намирал в ръцете на печенежкия вожд Татуш. За катепан на Дръстър византийците изпратили българина Нестор с цел да усмири недоволното население и да върне разбунтуваните градове към империята. Нестор обаче било поради българския си произход, било поради недоволство от споменатия логотет Никифор, който му конфискувал къщата и имотите, влязъл в съюз с Татуш и двамата започнали да се готвят за война с Византия.[41] На помощ им дошли и много печенеги.

Нестор преминал заедно с войската си Стара планина, нахлул в Източна Тракия и започнал да опустошава областите чак до стените на столицата. Той разположил своя стан пред Цариград и поискал да му бъде предаден логотетът Никифор. В столицата започнал глад и недоволното население настоявало Никифор да бъде предаден или поне отстранен от управлението на държавата. Михаил VII Дука, който се намирал под влиянието на силния логотет, отказал да стори това. Междувременно в лагера на бунтовниците настъпило разложение. Заплашен да стане жертва на заговор в собствения си стан, Нестор се оттеглил, като по пътя си опустошил цялата страна.[42]

Под знамето на бунта се вдигнало и населението на Средец и Месемврия /средн. и дн. Несебър/ през 1079 г. В Средец действувал пловдивският павликянин Лека, който поддържал тесни връзки с печенегите. От оскъдните и неясни сведения на византийските извори за тези събития се знае, че жителите на Средец се разбунтували и тогава Лека умъртвил тамошния епископ Михаил, който, „облечен в свещените църковни одежди, държал страната на императора и увещавал града да постъпва по същия начин“[43].

В Месемврия и в областта ѝ начело на бунта застанал някой си Добромир. Как точно са протекли събитията, не е ясно, но и двата бунта завършили безуспешно. В изворите се съобщава, че ръководителите на бунта, Лека и Добромир, поискали и получили прошка от императора, който им дал високи титли и награди.[44]

Към въоръжената борба на българския народ против Византия се отнасят и събитията около 1092 г. Тогава претендентът за императорския престол Константин Диоген минал през българските земи и с куманска помощ се опитал да завземе властта. Жителите на градовете Голое /дн. Лозарево, Бургаско/, Диампол /дн. Ямбол/ и др. се предали на куманите и приели самозванеца Диоген.[45]

Изобщо българското население използувало всеки благоприятен момент, за да отхвърли византийската власт. Алексий I Комнин обаче успял да се справи с възникналата опасност и да залови и обезвреди претендента за престола.[46]

Българите подкрепили и някои от византийските аристократи, които се опитали да свалят императора. Така българското население било използувано за постигане на користни цели на отделни претенденти за цариградския престол. Тук несъмнено голяма роля е играла жаждата за свобода у българите. Те били съгласни да участвуват на страната на един или друг узурпатор с надеждата, че тяхното положение ще бъде подобрено. Претендентите за византийския престол с лека ръка сипели обещания, за да могат да спечелят на своя страна българите и да съберат повече войска. Опитите за заграбване на престола особено

много зачестили през управлението на Никифор III Вотаниат, който сам станал император в резултат на заговор. Такива опити в балканските земи на империята направили Никифор Вриений и Никифор Василаки. В изворите изрично се споменава, че във войската на втория от тях е имало и българи. Скилица пише, че протопроедър Никифор Василаки, дукът на Драч, събрал голяма войска от франки, българи, ромеи и албанци[47] и се отправил към Солун. Никифор III Вотаниат изпратил срещу него своя млад, но опитен пълководец, „великия доместик на Запада" Алексий Комнин, бъдещия император, който успял да разбие войските на бунтовника, а след това и да го пленни.

Твърде допустимо е участието на българи и в движението на Никифор Вриений, който бил дук на Драч преди Никифор Василаки и се разбунтувал преди него. Вриений въстанал в Драч и с голяма войска се отправил към Цариград. Неговите сили били разбити от споменатия вече Алексий Комнин. Участието на българи във войската на бунтовника е много вероятно, тъй като събитията ставали в български земи, а освен това Никифор Вриений, ако се вярва на византийските извори, се радвал на симпатиите на българите.[48]

Друга форма на съпротива от страна на българите било разграбването или опожаряването на феодални имения. В типика на манастира „Св. Богородица Космосотира" се предвиждат специални мерки за защита на манастирските имоти било от нападения, било срещу парици, които палели манастирската собственост. Такива нападения, както се казва в устава, „ставали често и на много места". За запазването на манастира и неговите села и имоти от въоръжени нападения, каквито били извършвани от околните селяни, ктиторът на манастира севастократор Исак Комнин дава редица съвети на игумена. Исак Комнин извършил и разместванията на някои села, преселил жителите им близо до манастирската крепост и наредил игуменът да използува помощта на стратиоти и вестиарити за защита на манастира от тия, които биха се опитали да му пакостят и да опустошат имотите му.[49]

Чрез дребни отстъпки на определени слоеве от подвластното население споменатият севастократор Исак Комнин искал да създаде надеждна защита за манастира и за именията на подчинените му по-дребни феодали. От тези грижи се вижда колко реална е била опасността от нападения. Такива нападения били извършвани от недоволни селяни, които образували цели групи. Военни сили били използувани и срещу посегателствата на съседни феодали, и срещу вражески нападения, но ктиторът Исак Комнин се грижел да организира за себе си и за манастира сериозна военна охрана преди всичко за борба с недоволните и бунтуващи се български селяни.[50]

Недоволството на селячеството се изразявало и чрез антицърковните и социалните движения на павликяни и богомили, които се активизирали извънредно много към края на XI и началото на XII в.

БУНТ НА ПАВЛИКЯНИТЕ ОКОЛО ПЛОВДИВ. Голям брой павликяни живеели в българските земи, където били заселени на няколко пъти от византийските императори през VIII и X в. като стратиоти. Те били по произход главно арменци, но тяхното учение се разпространило и сред местното българско население. През 1081 г. павликянските отреди начело със своите команди ри Ксант и Кулеон отказали да се бият при Драч. В решителния момент те не влезли в бой с норманите и с това свое действие допринесли за поражението на Алексий I Комнин. Византийската власт се разправила сурово с тях. В отговор павликяните от Пловдивско вдигнали голям бунт, който продължил от 1084 до 1086 г. Те повикали на помощ печенегите и от крепостта Белятово вършели нападения чак до Пловдив. Начело на бунта застанал павликянинът Травъл, който поддържал тесни връзки с печенегите.

Византийската централна власт разбрала веднага опасността от този бунт и взела сериозни мерки за неговото потушаване. Алексий I Комнин изпратил срещу съюзените с печенегите павликяни опитните си пълководци Григорий Бакуриан и Врана. Сражението станало в Белятовската долина. Григорий Бакуриани преценил, че войските на бунтовниците заедно с печенегите превъзхождат византийските войски, и не искал да влезе в бой с тях. Той смятал, че е по-добре в този момент да запази войските си. Под натиска на Врана обаче Бакуриани дал заповед за нападение. В ожесточеното сражение загинали и двамата пълководци. След това поражение императорът бил принуден да събере нова войска под ръководството на Татикий. Византийците трудно се справили с бунта на павликяните, и то едва след като печенегите се оттеглили.[51] В изворите не се дават повече сведения за Травъл и движението му, но по всяка вероятност, останали без военната подкрепа на печенегите, разбунтувалите се павликяни са сложили оръжие.

От бунта на павликяните се вижда, че и такива форми на класова борба като ересите понякога вземали характер на открити въстания и въоръжени движения.

Императорът разбрал, че нищо няма да постигне, ако не се опита да премахне причините за

засилването на еретическите движения. Той раздал земя на тия, които се отказали от павликянството, и заповядал да се изгради специално ново селище, наречено на негово име Алексиупол, или Неокастрон, някъде около Пловдив. Там всеки един от бившите еретици получил жилище, ниви, градини и други имоти.[52] Предприемайки тази мярка, императорът се ръководел от правилното схващане, че една от главните причини за недоволството срещу византийската власт под формата на ереси като павликянството и богомилството е липсата на земя у селячеството. Затова именно той решил да създаде от новопокръстените сектанти едно ново селско население, разполагащо със свои жилища и имоти и подчинено пряко на държавната администрация. Тази мярка на Алексий I Комнин дала известни резултати, но далеч не могла да задоволи мнозинството от еретиците, нито пък да премахне причините за ересите в цялата империя. Тя засегнала незначителна част от недоволното селячество и не могла да спре по-нататъшното разпространение на ересите. Мярката на Алексий I Комнин, макар и представена в благоприятна светлина от неговата дъщеря Ана Комнина, била в същност твърде ограничена.[53]

БОГОМИЛСТВОТО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ. През XI–XII в. богомилството продължавало да се шири из българските земи, като постепенно проникнало и в други територии на Византийската империя.[54] Особено добра почва за разпространение намерило то в Мала Азия. Малоазийските богомили били известни и с прозвището фундагиагити. Техен главен проповедник към средата на XII в. бил някой си Йоан Чурила, вероятно българин по народност.

По своята същност богомилството продължавало да бъде ярко антифеодално учение и поради това негови привърженици били главно отрудените селяни и градските бедняци. При условията на чуждоземния гнет то придобивало обаче все по-подчертана антивизантийска насоченост и стрелите на еретиците били отправяни главно срещу представителите на ромейската власт и нейния идеологичен крепител в лицето на византийското висше духовенство. За крайно враждебното отношение на богомилите към византийската църква може да се съди от разпространяваното от тях твърдение, че главният представител на злото начало — Сатанаил — си бил избрал за жилище храма „Св. София“ в Цариград.[55] Така чрез своя дуалистичен религиозен възглед те давали израз на силната ненавист на поробения български народ към ромейската власт.

Особено активна станала дейността на богомилите към края на XI и началото на XII в., когато начело на движението застанал известният Василий, наричан врач /лекар/. Със своите 12 ученици, между които имало и жени, той обикалял най-вече тракийските земи и разпространявал ревностно възгледите си. Привърженици на богомилството имало дори в самата византийска столица.

Изплашени от дейността на богомилите, светската и църковната византийска власт организирали преследвания и процес срещу еретиците. Ересиархът Василий заедно с много други богомили бил заловен и отведен в Цариград. Алексий I Комнин под предлог, че сам желае да стане привърженик на ереста, поискал от Василий да разкрие пред него своето учение, като наредил тайно един от неговите секретари да записва разговорите. След това императорът разобличил ересиарха и настоял той да се откаже от учението си. Василий обаче останал твърд и непоколебим в своите убеждения.

През 1111 г. Василий бил осъден при участието на самия император и на най-видни византийски сановници на смърт чрез изгаряне. Ана Комнина описва твърдостта на богомилския водач пред лицето на смъртта. На хиподрома в присъствието на многохиляден народ била запалена огромна клада. Там били отведени и много еретици, за да наблюдават края на своя водач. Василий не се уплашил от страшната гледка, а се отнесъл с пренебрежение към предстоящото наказание. Ана Комнина пише, че „нито огънят смекчи желязната му воля, нито пък го промениха изпратените до него императорски послания“.

След екзекуцията на Василий някои от богомилите се отказали от ереста, а тези, които останали непреклонни, били хвърлени в затвора.[56] Въпреки жестоките преследвания обаче богомилското учение не могло да бъде изкоренено и неговите привърженици продължавали да разпространяват своите антифеодални и антиромейски възгледи.

2.
Нападения на нормани. Кръстоносни походи

НОРМАНСКО НАПАДЕНИЕ НАЧЕЛО С РОБЕРТ ГИСКАР. Докато северните и североизточните български земи през XI–XII в. пострадали от набезите на печенеги, узи и кумани, по същото време югозападните български краища изпитали неведнократно ужаса на норманските нашествия.

Известно е, че норманите след продължителни настъпления успели да отнемат от арабите остров Сицилия, а в началото на XI в. нахлули и в

много зачестили през управлението на Никифор III Вотаниат, който сам станал император в резултат на заговор. Такива опити в балканските земи на империята направили Никифор Вриений и Никифор Василаки. В изворите изрично се споменава, че във войската на втория от тях е имало и българи. Скилица пише, че протопроедър Никифор Василаки, дукът на Драч, събрал голяма войска от франки, българи, ромеи и албанци[47] и се отправил към Солун. Никифор III Вотаниат изпратил срещу него своя млад, но опитен пълководец, „великия доместик на Запада" Алексий Комнин, бъдещия император, който успял да разбие войските на бунтовника, а след това и да го плени.

Твърде допустимо е участието на българи и в движението на Никифор Вриений, който бил дук на Драч преди Никифор Василаки и се разбунтувал преди него. Вриений въстанал в Драч и с голяма войска се отправил към Цариград. Неговите сили били разбити от споменатия вече Алексий Комнин. Участието на българи във войската на бунтовника е много вероятно, тъй като събитията ставали в български земи, а освен това Никифор Вриений, ако се вярва на византийските извори, се радвал на симпатиите на българите.[48]

Друга форма на съпротива от страна на българите било разграбването или опожаряването на феодални имения. В типика на манастира „Св. Богородица Космосотира" се предвиждат специални мерки за защита на манастирските имоти било от нападения, било срещу парици, които палели манастирската собственост. Такива нападения, както се казва в устава, „ставали често и на много места". За запазването на манастира и неговите села и имоти от въоръжени нападения, каквито били извършвани от околните селяни, ктиторът на манастира севастократор Исак Комнин дава редица съвети на игумена. Исак Комнин извършил и разместванията на някои села, преселил жителите им близо до манастирската крепост и наредил игуменът да използува помощта на стратиоти и вестиарити за защита на манастира от тия, които биха се опитали да му пакостят и да опустошат имотите му.[49]

Чрез дребни отстъпки на определени слоеве от подвластното население споменатият севастократор Исак Комнин искал да създаде надеждна защита за манастира и за имената на подчинените му по-дребни феодали. От тези грижи се вижда колко реална е била опасността от нападения. Такива нападения били извършвани от недоволни селяни, които образували цели групи. Военни сили били използувани и срещу посегателствата на съседни феодали, и срещу вражески нападения, но ктиторът Исак Комнин се грижел да организира за себе си и за манастира сериозна военна охрана преди всичко за борба с недоволните и бунтуващи се български селяни.[50]

Недоволството на селячеството се изразявало и чрез антицърковните и социалните движения на павликяни и богомили, които се активизирали извънредно много към края на XI и началото на XII в.

БУНТ НА ПАВЛИКЯНИТЕ ОКОЛО ПЛОВДИВ. Голям брой павликяни живеели в българските земи, където били заселени на няколко пъти от византийските императори през VIII и X в. като стратиоти. Те били по произход главно арменци, но тяхното учение се разпространило и сред местното българско население. През 1081 г. павликянските отреди начело със своите командири Ксант и Кулеон отказали да се бият при Драч. В решителния момент те не влезли в бой с норманите и с това свое действие допринесли за поражението на Алексий I Комнин. Византийска а власт се разправила сурово с тях. В отговор павликяните от Пловдивско вдигнали голям бунт, който продължил от 1084 до 1086 г. Те повикали на помощ печенегите и от крепостта Белятово в р шели нападения чак до Пловдив. Начело на б н та застанал павликянинът Травъл, който поддържал тесни връзки с печенегите.

Византийската централна власт разбрала веднага опасността от този бунт и взела сериозни мерки за неговото потушаване. Алексий I Комнин изпратил срещу съюзените с печенегите павликяни опитните си пълководци Григорий Бакуриани и Врана. Сражението станало в Белятовската долина. Григорий Бакуриани преценил, че войските на бунтовниците заедно с печенегите превъзхождат византийските войски, и не искал да влезе в бой с тях. Той смятал, че е по-добре в този момент д запази войските си. Под натиска на Врана обаче Бакуриани дал заповед за нападение. В ожесточеното сражение загинали и двамата пълководци. След това поражение императорът бил принуден да събере нова войска под ръководството на Татикий. Византийците трудно се справили с бунта на павликяните, и то едва след като печенегите се оттеглили.[51] В изворите не се дават повече сведения за Травъл и движението му, но по всяка вероятност, останали без военната подкрепа на печенегите, разбунтувалите се павликяни са сложили оръжие.

От бунта на павликяните се вижда, че и такива форми на класова борба като ересите понякога вземали характер на открити въстания и въоръжени движения.

Императорът разбрал, че нищо няма да постигне, ако не се опита да премахне причините за

засилването на еретическите движения. Той раздал земя на тия, които се отказали от павликянството, и заповядал да се изгради специално ново селище, наречено на негово име Алексиупол, или Неокастрон, някъде около Пловдив. Там всеки един от бившите еретици получил жилище, ниви, градини и други имоти.[52] Предприемайки тази мярка, императорът се ръководел от правилното схващане, че една от главните причини за недоволството срещу византийската власт под формата на ереси като павликянството и богомилството е липсата на земя у селячеството. Затова именно той решил да създаде от новопокръстените сектанти едно ново селско население, разполагащо със свои жилища и имоти и подчинено пряко на държавната администрация. Тази мярка на Алексий I Комнин дала известни резултати, но далеч не могла да задоволи мнозинството от еретиците, нито пък да премахне причините за ересите в цялата империя. Тя засегнала незначителна част от недоволното селячество и не могла да спре по-нататъшното разпространение на ересите. Мярката на Алексий I Комнин, макар и представена в благоприятна светлина от неговата дъщеря Ана Комнина, била в същност твърде ограничена.[53]

БОГОМИЛСТВОТО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ. През XI–XII в. богомилството продължавало да се шири из българските земи, като постепенно прониквало и в други територии на Византийската империя.[54] Особено добра почва за разпространение намерило то в Мала Азия. Малоазийските богомили били известни и с прозвището фундагиагити. Техен главен проповедник към средата на XII в. бил някой си Йоан Чурила, вероятно българин по народност.

По своята същност богомилството продължавало да бъде ярко антифеодално учение и поради това негови привърженици били главно отрудените селяни и градските бедняци. При условията на чуждоземния гнет то придобивало обаче все по-подчертана антивизантийска насоченост и стрелите на еретиците били отправяни главно срещу представителите на ромейската власт и нейния идеологичен крепител в лицето на византийското висше духовенство. За крайно враждебното отношение на богомилите към византийската църква може да се съди от разпространяваното от тях твърдение, че главният представител на злото начало — Сатанаил — си бил избрал за жилище храма „Св. София“ в Цариград.[55] Така чрез своя дуалистичен религиозен възглед те давали израз на силната ненавист на поробения български народ към ромейската власт.

Особено активна станала дейността на богомилите към края на XI и началото на XII в., когато начело на движението застанал известният Василий, наричан врач /лекар/. Със своите 12 ученици, между които имало и жени, той обикалял най-вече тракийските земи и разпространявал ревностно възгледите си. Привърженици на богомилството имало дори в самата византийска столица.

Изплашени от дейността на богомилите, светската и църковната византийска власт организирали преследвания и процес срещу еретиците. Ересиархът Василий заедно с много други богомили бил заловен и отведен в Цариград. Алексий I Комнин под предлог, че сам желае да стане привърженик на ереста, поискал от Василий да разкрие пред него своето учение, като наредил тайно един от неговите секретари да записва разговорите. След това императорът разобличил ересиарха и настоял той да се откаже от учението си. Василий обаче останал твърд и непоколебим в своите убеждения.

През 1111 г. Василий бил осъден при участието на самия император и на най-видни византийски сановници на смърт чрез изгаряне. Ана Комнина описва твърдостта на богомилския водач пред лицето на смъртта. На хиподрома в присъствието на многохиляден народ била запалена огромна клада. Там били отведени и много еретици, за да наблюдават края на своя водач. Василий не се уплашил от страшната гледка, а се отнесъл с пренебрежение към предстоящото наказание. Ана Комнина пише, че „нито огънят смекчи желязната му воля, нито пък го промениха изпратените до него императорски послания“.

След екзекуцията на Василий някои от богомилите се отказали от ереста, а тези, които останали непреклонни, били хвърлени в затвора.[56] Въпреки жестоките преследвания обаче богомилското учение не могло да бъде изкоренено и неговите привърженици продължавали да разпространяват своите антифеодални и антиромейски възгледи.

2.
Нападения на нормани. Кръстоносни походи

НОРМАНСКО НАПАДЕНИЕ НАЧЕЛО С РОБЕРТ ГИСКАР. Докато северните и североизточните български земи през XI–XII в. пострадали от набезите на печенеги, узи и кумани, по същото време югозападните български краища изпитали нееднократно ужаса на норманските нашествия.

Известно е, че норманите след продължителни настъпления успели да отнемат от арабите остров Сицилия, а в началото на XI в. нахлули и в

Южна Италия, където постепенно изтласкали византийците от техните владения в Апулия и Калабрия. Заключителният удар бил нанесен с превземането на гр. Бари през 1071 г., след което византийската власт в тази област престанала да съществува. В новозавладените територии норманите начело с Роберт Гискар създали империя, построена на феодални начала и поддържаща тесни връзки с Римската курия. В съюз с папата и уверени в своето превъзходство, норманите започнали да насочват вниманието си и към Балканския полуостров.. Целта им била да разширят на първо време завоеванията си в югозападните предели на Византийската империя, а след това по възможност да я унищожат изцяло. Като повод за започване на военни действия срещу Византия послужила появата на един самозванец, който се представял за бившия император Михаил VII Дука. Норманският крал го взел под свое покровителство и под предлог, че защищава свалената династия Дука срещу узурпатора Алексий I Комнин, искал да осъществи своите завоевателни планове. От своя страна Алексий I Комнин взел някои мерки, за да засили отбраната и чрез дипломатически действия да отклони Роберт Гискар от замисления удар.[57]

През май 1081 г. със силна флота и голяма войска Роберт Гискар се отправил от Бриндизи срещу византийските владения по Адриатическото крайбрежие. По пътя си норманите завзели остров Корфу и дебаркирали в Епир. След като завладели няколко града в тази област, през юни 1081 г. те обсадили важната византийска крепост Драч. Византийският император взел мерки за отбраната на града и сам се придвижил срещу неприятеля начело на голяма войска. Помощ на обсадените в Драч оказали венецианците със своята флота. В състоялото се сражение обаче Алексий I Комнин претърпял поражение, а войските му били разпръснати. Драч бил завзет от норманите /февруари 1082 г./. Роберт Гискар завладял Костур и неговите околности. Създала се реална заплаха за Солун. В този момент във владенията на Роберт Гискар избухнал бунт, подготвен от хора на византийския император, които щедро раздавали пари на противниците на Гискар. Големи суми и други дарове били изпратени и на немския император Хенрих IV, който обещал да навлезе в норманските владения в Италия. При създалата се обстановка Роберт Гискар отпътувал бързо за Италия, за

Карта на света – планисфера, изработена върху бронзов лист през XV в. по архитип от X–XI в., с обозначение на българските земи. Ватиканска апостолическа библиотека

Europa: ꝺ̄ pars orbis tra:
Asia:
Africa:
mediterraneum mare
Hungaria
Bohemia
Polonia
Italia
Gallia
Hispania
Britannia
Germania
Dacia
Sclauonia
Bulgaria
Grecia
Turcia
Tartaria
Gothia magna
Ruscia
Norwegia
Suecia
Dacia
Prussia
Lituania
Ruthenia
Tartaria
Arabia
Egyptus
Nubia
Barbaria
Mauritania
Numidia
Libia
Ethiopia
Persia
Armenia
Mesopotamia
Syria
Palestina
Arabia
Babylonia
Caldea
Media
Hircania
Bactria
Sarmatia
Scythia
Tartaria
Cathay
India
Taprobana
Ethiopia
Nubia
Egyptus
Arabia
Persia
Armenia
Mesopotamia
Syria
Palestina

да се справи с бунтовниците. Командуването на норманските войски поел синът му Боемунд.[58]

ДЕЙСТВИЯТА НА БОЕМУНД. ОТБЛЪСКВАНЕТО НА НОРМАНИТЕ. Боемунд решил да се откаже от похода срещу Солун, за да овладее по-добре земите от Драч до Арта, които да му послужат за база при бъдещите военни действия. Той се оттеглил да презимува в Янина. Междувременно византийският император подготвил нова армия. През 1083 г. Алексий I Комнин претърпял две последователни поражения. Норманските войски станали господари на значителни територии — Албания, Епир, част от Македония, част от Тесалия. В техни ръце паднали много градове и крепости в югозападните български земи: Скопие, Охрид, Верея, Сервия, Соск /Съботско, дн. Ардея в Мъгленско/, Воден, Мъглен, Битоля и др. Голяма съпротива оказала Лариса, която била обсаждана в продължение на шест месеца.

В последвалите боеве обаче императорът постигнал успехи. Боемунд бил разбит, а лагерът му попаднал в ръцете на византийците. Поради тежката обстановка в Италия той не могъл да получи помощ оттам. Византийското злато внесло разложение сред най-близките му съратници. В норманската войска се появило брожение и недоволство, ловко използувани от Алексий I Комнин. Боемунд бил принуден да отиде в Апулия, за да набави средства за заплати на войниците си. В негово отсъствие Костур бил овладян от византийските войски. През 1084 г. с помощта на венецианците те си върнали и Драч. Сред норманите избухнала епидемия.

През 1085 г. норманската флота била унищожена от съединените сили на византийци и венецианци. Смъртта на Роберт Гискар /17 юни 1085 г./ и избухналите размирици сред неговите наследници принудили норманите да се откажат от своите завоевателни намерения спрямо Византия.[59] Земите и островите, завзети от норманите, отново минали към империята.

Норманското нахлуване на Балканския полуостров и продължилите почти четири години военни действия се отразили крайно неблагоприятно върху положението на българския народ. Особено засегнати от грабежите и опустошенията били областите, където се водели боевете. Не само нападателите, но и византийските войски, които имали твърде пъстър етнически състав, ограбвали населението. За снабдяване на ромейската войска били събирани извънредни доставки от цялата страна. Набирани били и много войници от българските земи, тъй като силите, с които разполагал византийският император, се оказали крайно недостатъчни. Империята излязла победителка в схватката с норманите, но това станало с цената на голямо напрежение. При отблъскването на норманите българският народ дал не само материални жертви — той заплатил и тежък кръвен данък, тъй като много от неговите синове загинали по бойните полета.

ПРЕМИНАВАНЕ НА ВОЙСКИТЕ ОТ ПЪРВИЯ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД. Наскоро след норманското нашествие част от българските земи пострадали от преминаващите участници в Първия кръстоносен поход /1096/.

Кръстоносните походи представляват, както е известно, масови военно-религиозни движения, организирани в Западна Европа под прякото ръководство на римските папи.[60] Целта на тези походи била да се освободят „светите места“ в Ерусалим, който в края на XI в. се намирал вече под властта на селджукските турци. От походите била заинтересована преди всичко католическата църква, тъй като те повишавали нейния авторитет и подчертавали ролята ѝ на ръководен център за цялото християнство. В кръстоносните начинания се включили и видни западноевропейски феодали с надежда, че ще завладеят в „Приказния изток“ обширни земи и ще увеличат властта и богатствата си. В походите участвували и голям брой западноевропейски дребни феодали /рицари/, както и обеднели жители на села и градове, които се надявали, че ще намерят по-добри условия за живот при евентуален успех в голямата борба срещу „неверниците“.

Кръстоносните походи започнали при твърде враждебна обстановка между Европейския запад и Европейския югоизток, създадена след острия конфликт и окончателното разделяне на римската от цариградската църква през 1054 г. /т. нар. велика схизма/. Надъхани от католическата пропаганда, „западните хора“ гледали на гърците, на българите и на другите балкански жители като на „схизматици“ и „еретици“, а от своя страна и балканското население изпитвало към тях чувства на неприязън и недоверие.

Първите кръстоносни отреди, организирани в Западна Европа начело с Валтер Голтака, след като минали през Унгария, навлезли в балканските земи и стигнали до Белград. Византийските власти се постарали да уредят снабдяването на хората на Валтер Голтака с храни, но необуздаността на кръстоносците довела до сериозни сблъсквания с населението.[61] Кръстоносците се опитали да ограбят цели стада волове и друг добитък. Отно-

Богородица от Страшния съд — стенопис от Бачковската костница /XI в./

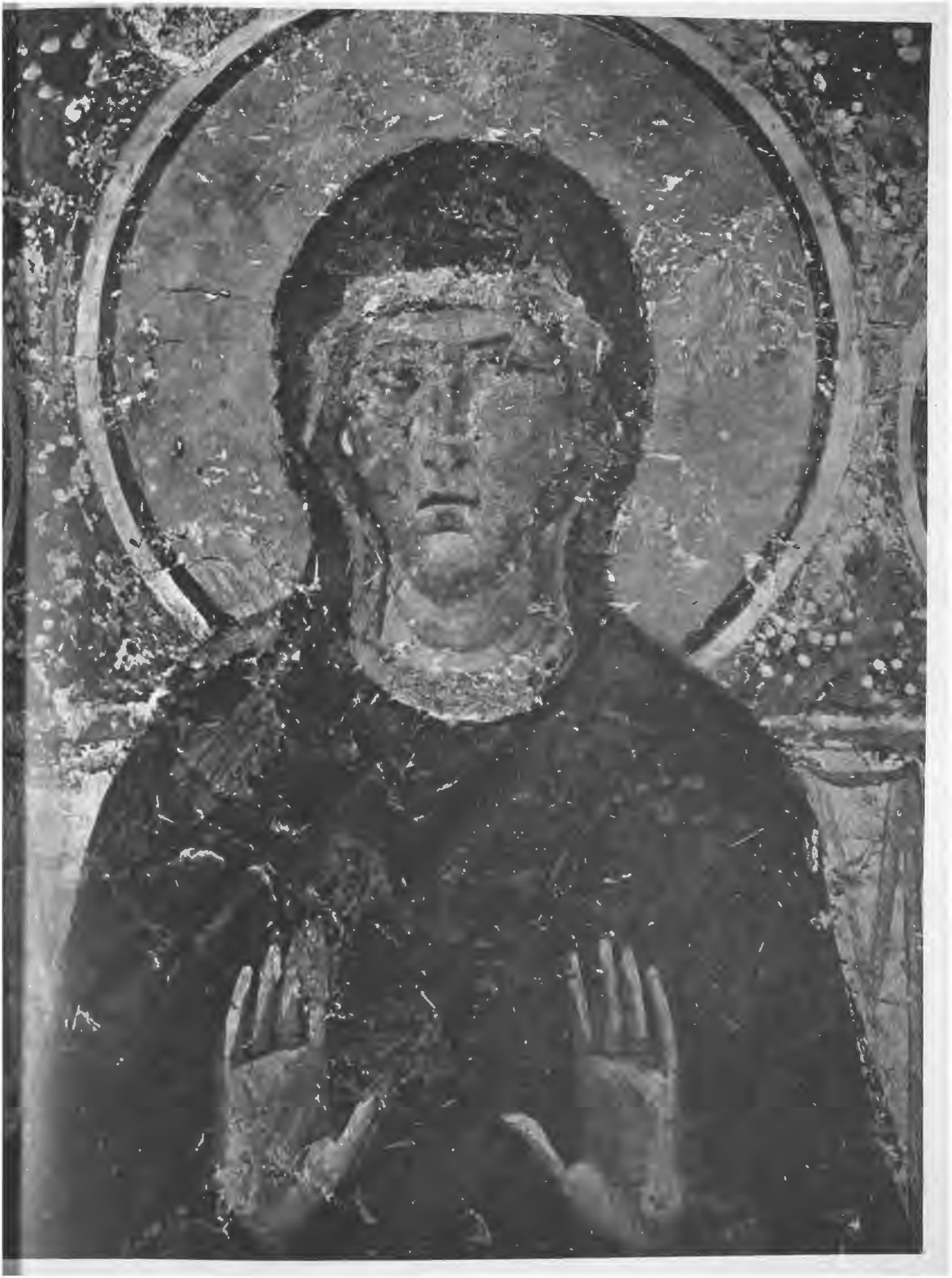

шенията между тях и местното българско население се изострили извънредно много. Кръстоносната войска се разпръснала из гъстите гори и дала значителен брой жертви.

Още по-сериозни сблъсквания станали при преминаването на кръстоносците, водени от Петър Пустинника /Петър Амиенски/. Сбръсканията при Ниш се превърнали в сериозен въоръжен конфликт. Белградският дук Никита Карики, който се оттеглил от Белград в Ниш, изпратил силен наемен отред от кумани, унгарци и печенеги след ариергарда на кръстоносната войска. Сред наемниците имало и много българи. Отредът разбил изостаналата част от колоната на кръстоносците и се върнал обратно в Ниш. В последвалите сражения с кръстоносците българите участвували на византийска страна и отбелязали голям успех. Кръстоносците били разпръснати и едва след няколко дни малка част от тях се събрали и потеглили за Средец. Там те били посрещнати от пратеници на византийския император и по-нататъшното им пътуване през българските земи към Цариград минало почти безпрепятствено.[62] След прехвърлянето на кръстоносците в Мала Азия те били нападнати от турците и в по-голямата си част загинали. Малцина се завърнали обратно, за да изчакат пристигането на войските на феодалите.[63]

Походът на феодалите бил много по-добре организиран. В него взели участие рицари от Франция и Италия и норманси войски от Южна Италия. Кръстоносните войски минали по различни пътища, но всички трябвало да се съберат под стените на Цариград. И действително през есента на 1097 г. отделните отреди били вече пред византийската столица.[64]

По своя път през балканските области на империята кръстоносците грабели населението, а понякога давали израз на натрупаната омраза към „схизматиците“ и „еретиците“, за каквито смятали жителите на Византия. От своя страна и местното население, в това число и българите, било по собствена инициатива, било подбуждано от византийските власти, нападало кръстоносците и им нанасяло загуби.

През 1096 г. норманският владетел Боемунд заедно със своя племенник Танкред и с десетхилядна войска минал през Македония, отправяйки се към Цариград. По своя път норманите ограбвали населението, отнемали насила добитък и всякакви хранителни припаси. В Битолско кръстоносците ограбили и опожарили едно укрепено селище, в което живеели еретици. Едни от жителите му загинали от меч, а други — в пожарищата.[65] По всяка вероятност селището е било богомилско.[66]

Естествено при такива действия от страна на норманите и на другите кръстоносци българското население не е могло да остане безучастно. Българите — самостоятелно или в редовете на византийската армия — зорко следели придвижването на Боемунд и при всеки удобен случай влизали в сражение с войската му. Алексий I Комнин наредил на военачалниците да преследват непрекъснато норманите. Те нападнали Боемунд при минаването му през Вардар, но нямали успех. Норманската кръстоносна войска стигнала до Цариград и съединявайки се с другите кръстоносци, се прехвърлила на малоазийския бряг за борба с турците.[67]

Кръстоносците от Южна Франция начело с граф Раймунд Тулузки пътували по суша, придвижвайки се по брега на Адриатическо море, през Хърватско и Далмация до Драч. Оттам те продължили по стария римски път Виа Егнация и били нападнати от византийски отреди. Един от участниците в похода пише, че отпред и отзад, и от дясната, и от лявата страна кумани, узи, печенеги и българи им устройвали засади.[68] Очевидно нападали и византийски наемници, и българи, които били на служба във византийската войска

Алексий I Комнин като ловък дипломат използувал първия кръстоносен поход, за да върне на империята някои територии в Мала Азия. За тази цел той повел преговори с кръстоносците преди още те да минат в Мала Азия. Чрез подаръци и подкупи императорът принудил повечето от кръстоносните водачи да положат клетва, че ще върнат на Византия онези градове, които ще превземат от турците и които някога са били византийско владение. Докато траяли преговорите, рицарите безпокоели и ограбвали околното население, а императорът изпращал войски, които нападали кръстоносците, устройвали им засади и им нанасяли щети.[69] След постигнатото споразумение кръстоносците се прехвърлили на малоазийския бряг.[70]

НОВО НОРМАНСКО НАПАДЕНИЕ. Българските земи били подложени на ново норманско нападение през 1107 г. След превземането на Антиохия норманите не я предали на византийския император, както изисквали условията на сключения договор. Боемунд замислил създаването на силна държава в Сирия с център Антиохия. В състоялите се сражения с турците обаче той претърпял няколко поражения и сам паднал в плен. Откупен от пленничеството, Боемунд оставил властта в Антиохийското княжество на своя племенник Танкред и сам заминал за Италия /1104/. С помощта на папата и на френския крал той събрал силна войска и през лятото на 1107 г. дебаркирал на албанския бряг. Норманите се придвижили по посо-

ка на Драч. Боемунд искал да реализира плана на своя баща.

Алексий I Комнин предварително се подготвил да посрещне нападателите. Той събрал значителни войски главно от югозападните български земи. Ана Комнина съобщава, че императорът заминал за Солун и сам обучавал новобранците.[71] След като норманите нахлули в пределите на империята, Алексий I Комнин потеглил срещу тях и се разположил на лагер около Девол. Извличайки поука от миналите събития, той избягвал да влезе в генерално сражение с норманите. Византийската флота прекъснала подвоза на храни и на други припаси за войските на Боемунд. Войските на империята обградили отвсякъде норманите и въпреки отбелязаните частични успехи срещу отделни византийски отреди Боемунд не могъл да пробие обръча. Заплашен от глад, той трябвало да започне преговори с императора. Сключен бил мирен договор през 1108 г., според който Боемунд се признал за васал на византийския император. По силата на този договор норманите се отказали от Антиохия и Лаодикея и се задължили да не предприемат враждебни действия срещу Византия. От своя страна Алексий I Комнин предоставил на Боемунд Антиохия като ленно владение, почетната ти ла севаст и значителна парична сума при условие след смъртта на норманския вожд градът да бъде предаден на Византия.[72] След смъртта на Боемунд през 1111 г. обаче Танкред отказал да признае договора и не върнал Антиохия на империята.

Българските земи пострадали не само от норма ските нашествия, но и от военните набори и рек изиции, налагани от византийската власт.

ПРЕМИНАВАНЕ НА ВОЙСКИТЕ ОТ ВТОРИЯ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД. Войските от Втория кръстоносен поход /1147/ преминали на две вълни: пръв се придвижил германският император Конрад II с огромна армия, а след него — фре ският крал Людовик VII.

Въпреки предварително сключените споразумен я за мирно минаване през територията на Византия местното население било изложено на грабежи и насилия, особено от страна на немското кръс оносно опълчение. Стигнало се до въоръжени стълкновения. Мануил I Комнин изпратил войски, които да следят движението на кръстоносците и при случай да ги нападат. У кръстоносците, особено сред френската кръстоносна армия, симпатизираща на норманите от Сирия, с които Византия била във враждебни отношения, назряла идеята за завладяване на византийската столица. Мануил I Комнин, като разпространил слухове за блестящи военни успехи на немската кръстоносна войска в Мала Азия, успял да накара и френската войска да се прехвърли на малоазийския бряг. Френският крал дал на византийския император ленна клетва.[73]

УНГАРСКИ НАПАДЕНИЯ. През XI—XII в. част от българските земи страдали и от нападения на унгарците. Известно е, че унгарската държава укрепнала през разглеждания период и че нейните владетели започнали да се намесват в събитията на Балканския полуостров. През 1059 г. по време на управлението на Исак I Комнин унгарците, вероятно в съюз с печенегите, нахлули в северозападните български краища.[74] Особено активна роля започнала да играе Унгария след 1102 г., когато по силата на една уния във владение на унгарската корона преминала значителна част от северозападните краища на Балканския полуостров. В съюз със сръбските жупани, които искали да отхвърлят васалната си зависимост от Византия, унгарските крале започнали все по-често да участвуват като деен фактор в балканската политика и да водят войни с Византийската империя.[75] Това се отразявало главно върху положението на северозападните български земи, които служели на византийците като изходен пункт при действията срещу унгарците, а понякога, както станало през 1182 г., били и пряк прицел на унгарските нахлувания.[76]

3.
Българската народност през XI—XII в.

По време на византийското владичество българската народност, обхващаща главно трите географски области — Мизия, Тракия и Македония, — където се била оформила като монолитна етническа общност в края на IX и първата половина на X в.,[77] запазила своята самобитност въпреки влошените политически и социални условия. Нещо повече, в обстановката на тежък вътрешен гнет и на чести набези на различни нашественици /печенеги, узи, нормани, кръстоносци и др./ българският народ укрепил още повече своето единство и дал ярък израз на стремежа си да брани своята родина и да извоюва свободата си. Народностното съзнание на българина, принуден да се бори на два фронта — срещу поробителите и срещу външните врагове, — все повече укрепвало.

За българското население в Мизия, Тракия и Македония и неговата активна роля в борбата срещу византийската власт, както и в съпротивата срещу нашествениците се говори нееднократно в

съчиненията на византийски и на западни автори /Скилица, Аталиат, Кекавмен, Псел, Зонара, Алберт Аквиенски, Одон дьо Дьои и др./. Българи били тези, които се опълчвали срещу нахлуващите на юг от Дунава печенеги, узи и кумани.[78] Българи вдигнали големите въстания в северозападните и югозападните български краища през 1040 и 1072 г.[79] Българи били противниците, с които се срещали в ожесточени схватки кръстоносните отреди след преминаването на Дунава и по време на движението си през т. нар. „българска гора“ /silva bulgarica/.[80] За българите като главен враг говорят западните извори във връзка с движението на кръстоносците от брега на Адриатическо море в източна посока. Така например в едно известие от 1096 г. се чете, че един от видните духовници от отреда на Раймунд Тулузки бил пленен близо до Битоля „от нападащите българи“ /a Bulgaris irruentibus captus est/.[81] За българите като основно население в югозападните български земи говори неведнократно в своите писма охридският архиепископ Теофилакт, подчертавайки при това тяхното дръзко и враждебно отношение към ромейската власт. В едно свое писмо той изказва опасение, че ще забрави гръцкия език сред чуждия нему народ, където бил принуден да живее.[82]

Българи съставлявали основното население и на юг от Стара планина, в Тракийската низина и в Родопската област. В уводните части на устава на Бачковския манастир Григорий Бакуриани ги нарича „неспокоен народ“ /ἀνῆρυτον ἔθνος/.[83] Чрез думата неспокоен се подчертавало враждебното им отношение спрямо ромейската власт и тяхната готовност всеки момент да се вдигнат на борба. Подобно на българите в Северозападна и Югозападна България и тракийските българи създавали немалко неприятности на минаващите през техните земи кръстоносци, както личи от някои данни в съчиненията на западни автори, описващи тези събития.

За народностното съзнание на българите от Тракия и Македония свидетелстват интересни пасажи от съчинението на византийския историк Георги Акрополит /втората половина на XIII в./. Когато говори за българо-византийската война от 1256 г. и за похода на Михаил Асен в Родопската област, византийският писател отбелязва, че българският цар успял лесно да освободи тамошните крепости, тъй като жителите на тези места „били българи и с готовност преминавали на страната на сънародниците си, като отхвърляли игото на чуждоезичните“[84]. По-нататък Георги Акрополит отбелязва, че сред византийските управници настъпила голяма уплаха от успешните действия на Михаил Асен, тъй като се знаело, „че по-голямата част от западните области наскоро били подчинени на император Йоан, но покоряването им не било заздравено и те винаги таели омраза срещу ромеите“[85]. Под „западни области“ Георги Акрополит има пред вид Тракия и Македония, където през 1246 г. нахлул никейският император Йоан III Дука Ватаци и завладял някои селища. Констатацията на византийския историограф за безпокойството, което обхванало дворцовите среди в Никея, е твърде показателна. Тя свидетелствува за силата на народностното съзнание на българите в

Срещата между Петър Делян и Тихомир — миниатюра от Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица /XII–XIII в./. Национална библиотека — Мадрид

Тракия и в югозападните краища, което се било запазило и укрепило през периода на византийското владичество и което продължавало да бъде един от главните двигатели в поведението на тамошното население и по-късно, по време на споменатите военни действия.

НАИМЕНОВАНИЕТО БЪЛГАРИЯ. Територията, където през XI—XII в. живеели българи, в домашните паметници се означава описателно с думите „българска земя“ или „всичката българска земя“[86]. Във византийските и западните извори пък се употребява името Βουλγαρία, съответно Bulgaria. В случая не става дума за „България“ във военно-административен смисъл, т. е. за една от темите, създадена след 1018 г. и обхващаща само югозападните и западните краища, а за „България“ в смисъл на цялата страна, където живеели българи и където някога се простирала българската държава /т.е. за трите области — Мизия, Тракия и Македония/. Примерите за употреба на думата България в този смисъл са твърде много и те се срещат както в съчинения на византийски автори, така и в съчинения от западен произход. В широк смисъл на думата се употребява името България и в грамотите на Василий II.[87]

Относно обсега и границите на България през XI—XII в., преценени през погледа на западния човек, особен интерес предизвикват някои пасажи в съчинението на Вилхелм Тирски, един от най-добре осведомените историци за кръстоносните походи. От неговия разказ се вижда, че според представите на кръстоносците България започвала

непосредствено след преминаването на Дунава при Белград и на Драч на Адриатическото крайбрежие. Тя била, както пише френският историк, огромна страна, за която се казвало, че „на дължина има тридесет дни път, а на ширина десет и повече дни". Вилхелм Тирски се спира с няколко думи върху образуването на някогашната българска държава, като отбелязва, че „българското племе" било завоювало „всички области от Дунава до Константинопол и пак от същата река до Адриатическо море"[88]. Откъде е черпил френският летописец познанията си по този въпрос, не е известно, но очевидно той е имал пред очи данни, които се отнасят до най-голямото разширение на българската държава през царуването на Симеон.

БЪЛГАРИ В ПЕРИФЕРНИ ОБЛАСТИ. Освен в границите на България, т. е. в Мизия, Тракия и Македония, българско население през XI—XII в. се срещало и в други краища на Балканския полуостров. Българи имало преди всичко в днешните албански земи, които по това време влизали във византийската тема Драч. Това именно българско население вдигнало, както се знае, през 1040 г. бунт срещу цариградската власт и избрало за свой водач един местен жител и опитен военачалник, Тихомир, за когото изрично се казва, че бил „българин по род". Обстоятелството, че в Драчката област живеело българско население, давало основание на минаващите през Драч кръстоносци да смятат, че още веднага след стъпването си на брега на Адриатическо море те навлизат в България. Показателни в това отношение са таки-

ва пасажи в съчинения на западни автори, които описват кръстоносните походи от 1096, 1147 и 1189 г.: „Прочее те всички преминали морето /Адриатическото — б. а./ и достигнали до земите на България“[89]; „Хуго Магнус ... стигнал със своите хора град Дирахуим в България“[90]; „Тези всички преминали морето и достигнали земите на България“[91].

Наред с данни от писмените извори запазен е и значителен топонимичен материал, който свидетелствува за присъствие на българско население в албанските земи. Могат да бъдат посочени стотици имена на реки, селища и местности, като например Белица, Бистрица, Блатен, Бяла вода, Блатени, Водица, Враня, Глина, Грачица, Галица, Доброш, Жабово, Извор, Коренища, Крушовица, Луково, Лук, Лесковица, Могила, Ноково, Осеница, Просяк, Ресник, Слатина, Сенище, Сеница, Сухи дол, Торище, Шумница и др.[92]

С наличието на българско население се обяснява значителното влияние на славянския език върху албанския.Това влияние се изразява главно във възприемането на някои думи от славянски произход, като стряха, зид, праг, обор, кош, градина, котел, сито, чеп, лопата, коса, кочан, коруба, топор, риза, закон, кнез, воевода, владика и др.[93]

Българско население имало през разглеждания период и в областта около Солун, както и в Халкидическия полуостров. За това свидетелствуват главно данни от топонимията и антропонимията. Така в един документ от края на IX в. се говори за село Друговити до Солун. Връзката му с наименованието на славянското племе драгувити /драговичи/ е очевидна.[94] В същия документ се споменава личното име Деврот, което е пак от славянски произход. В друг документ /от 943 г./, където се определят границите на имоти на гр. Йерисо и някои светогорски манастири, между имената на свидетелите, подписали спогодбения акт, се срещат български имена, като Горазд, Невпровад и др.[95] Че в областта на Йерисо са живели българи, личи и от грамотата на Роман II от 960 г., издадена в полза на манастира Колову до този град.[96]

В един по-късен документ /от 982 г./, издаден от жителите на Йерисо в полза на манастира Ивирон, наред с имената на гърци-свидетели се срещат подписи и на лица, които са очевидно българи, например Василий Стоимир, Василий Владко, Никола Дядко и др.[97]

Топонимични и антропонимични наименования с български характер, които се отнасят до областта около устието на Струма и Халкидическия полуостров, се срещат и в документи от XI в. Така в една разпоредба от 1008 г. се споменават двама българи — Велирух и Добрил, — жители на с. Радохаста /името на селото е също българско/. В разпоредбата е посочен и един манастир[98] с неизвестно местонахождение, назован Рудава, което може да се свърже с българската дума руда. В разпоредба пак от 1008 г. става дума за някой си Павел с прякор Плавица и за Иван с прякор Звездица[99] — и имената, и прякорите са очевидно български. За българско население в Халкидическия полуостров направо се говори и в един документ от

Мануил Ивац издига дървена преграда при Прилеп, за да възпре византийската армия — миниатюра от Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица /XII–XIII в./. Национална библиотека — Мадрид

архива на руския светогорски манастир „Св. Пантелеймон“ от 1068 г.[100]

Българските местни имена Валовища, Добровикия, Бобляне се срещат в една разпоредба от 1081 г., издадена по време на Алексий I Комнин за светогорския манастир Космидион.[101]

Между изворите от XII в., които подсказват за българско население в областта около Солун и в Халкидическия полуостров, може да се спомене един акт за определяне границите на манастира Лавра. В него става дума за местност Лозикион и за село Баница.[102] Български топоними и антропоними изобилстват в грамотата на солунския дук Йоан Кондостефан, издадена през 1162 г. по повод на спорове за граници на имоти на манастира Лавра.[103] Славянски имена носят и манастирски парици, за които вече се спомена.

Живеещото около устието на Струма и в Халкидическия полуостров по време на византийското владичество българско население се запазило там и през следващите столетия /XIII—XIV в./. За това може да се съди главно от съдържанието на документите, в които се описват имотите на отделни манастири, като се изброяват и имената на селяните, намиращи се под властта на манастирската управа. Става дума за описни книги, издадени за светогорски манастири, като Зограф, Ксенофон, Ивирон, Хилендар и др. Между личните имена, споменати в тези книги, голям брой са български — Богдан, Добромир, Доброта, Зорана, Стана, Марица, Аница, Владо и др.[104] Център на това българско население през XIII—XIV в. бил светогорският манастир Зограф, наричан в извори от същото време понякога „манастир на българите“[105].

Българско население по време на византийското владичество имало и в Тесалия. Преки данни за това се съдържат в Стратегикона на Кекавмен и по-специално в неговия разказ за въстанието на тесалийските жители срещу византийската власт през 1066 г. Там е отбелязано, че вождът на въстанието Никулица Делфина събрал под своите знамена българите и власите, които живеели наблизо, и така при него се набрала много войска. За присъствието на български етнически елемент в Тесалия свидетелстват някои местни топоними, произхождащи от българското народностно име — „български“, „българин“ и др.

Живеещото по време на византийското владичество българско население в Тесалия се запазило и през следващите столетия. Това се вижда от една грамота на византийския император Андроник III Палеолог от 1336 г., издадена в полза на епископията в тесалийския град Стаг. Грамотата потвърждава дадени по-рано права и привилегии на тази епископия и на намиращите се в нейната епархия „духовници и светски лица власи, българи и албанци“. В грамотата са споменати и редица местни български топоними,[106] като Черничева, Слатина, Сушица и др.

Освен в Тесалия по време на византийското владичество българско население имало и в Епир, където то живеело смесено с гърци и албанци. Корените на българския етнически елемент отвеждат тук към твърде стара епоха /края на VI и началото на VII в./, когато в Епирската област се заселило славянското племе ваюнити /или войничи/. За наличието на българи в Епир свидетелстват многобройни топоними, които се запазили там в продължение на столетия.[107]

От казаното дотук се вижда, че етническите граници на българската народност през XI—XII в., а и през следващите столетия били твърде широки. Основното ядро образували Мизия, Тракия и Македония, но българи живеели и в някои съседни области, главно в албанските земи, Халкидика, Тесалия и Епир. Това личи както от данни на нарративни източници, така и от много топоними и антропоними, чийто български произход е несъмнен.

По време на византийското владичество в българските земи /главно в Североизточна България и отчасти в Македония/ се установили етнически групи от тюркски произход — печенеги, узи, кумани, — които играли значителна роля в политическите събития, особено през втората половина на XI в. Част от новодошлите пришелци загинали в резултат на войни, епидемии и пр. Останалите, пръснати из различни краища, постепенно били асимилирани. В случая явилият се допълнително тюркски „адстрат“ се оказал неособено силен и постепенно загубил значение. Българската народност, в която се инфилтрирали чуждите етнически елементи, била отдавна изградена като монолитна общност, с добре развито народностно съзнание и със значително по-висока материална и духовна култура от културата на посочените номадски племена.

Изказано е предположение, че независимо от сравнително бързата асимилация на дошлите през XI—XII в. тюркски етнически групи все пак известна част от тях е запазила своята самобитност. Приема се за възможно потомци на това запазено тюркско население /като амалгама от печенеги, узи и кумани/ да са т.нар. гагаузи.[108] Този въпрос

Карта на Европейския Изток към съчиненията на Йероним Блажени /1150/ с обозначение на България. Британски музей — Лондон

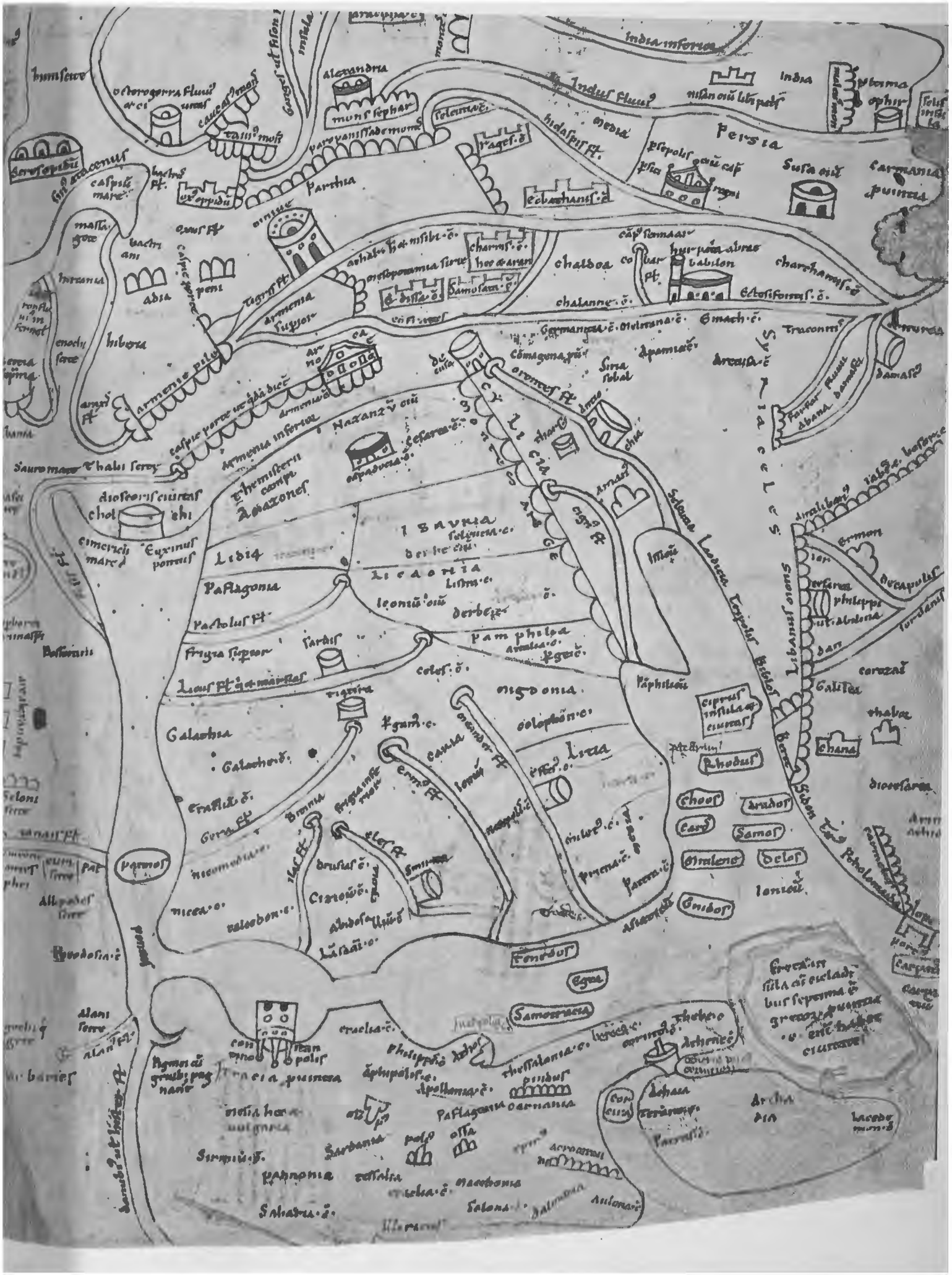
India inferior
India
Indus fluuius
Persia
Parthia
Media
Susa
Babylon
Armenia
Syria
Cilicia
Lydia
Paflagonia
Galathia
Bithynia
Macedonia
Thessalonica
Athenę
Rhodus
Cyprus insula
Galilea
Iudea
Libanus mons
Sidon
Tyrus
Damascus
Caspium mare
Euxinus pontus
Mare Mediterraneum
Tigris fl.
Euphrates fl.
Nilus fluuius
Hydaspis fl.
Alexandria
Babylon
Susa
Persepolis
Ecbatana
Charra
Samosata
Zeugma
Hierapolis
Antiochia
Damascus
Tripolis
Tyrus
Sidon
Ptolemais
Cesarea
Nazanzum
Ephesus
Smyrna
Pergamus
Troas
Sardis
Laodicea
Colosse
Derbe
Lystra
Iconium
Pamphilia
Pisidia
Cilicia
Tarsus
Adana
Mopsuestia
Germanicia
Comagena
Edessa
Hierapolis
Zeugma
Samosata
Charra
Ecbatana
Susa
Babylon
Persepolis
Media
Parthia
Armenia
Armenia inferior
Armenia superior
Caspie porte
Caucasi montes
Sauromate
Thabi scythe
Amazones
Themisceri campi
Cimerici montes
Euxinus pontus
Lydia
Paflagonia
Galathia
Bithynia
Frygia
Caria
Lycaonia
Isauria
Pamphilia
Cilicia
Macedonia
Thessalia
Achaia
Epirus
Illyricum
Dalmatia
Pannonia
Thracia
Scythia
Sarmatia
Germania
Britannia
Hibernia
Gallia
Italia
Rhodus
Cyprus
Creta
Samos
Chios
Lesbos
Delos
Euboea
Corcyra
Corinthus
Athenę
Thessalonica
Philippi
Neapolis
Troas
Ephesus
Smyrna
Pergamus
Laodicea
Colosse
Derbe
Lystra
Iconium
Tarsus
Adana
Mopsuestia
Antiochia
Seleucia
Tripolis
Tyrus
Sidon
Ptolemais
Cesarea
Nazanzum
Damascus
Galilea
Iudea
Samaria
Nazareth
Bethsaida
Capharnaum
Jericho
Jerusalem
Bethlehem
Hebron
Gaza
Ascalon
Azotus
Joppe
Lydda
Emmaus
Bethania
Jordanis fl.
Mare Mediterraneum
Mare Rubrum
Arabia
Egyptus
Alexandria
Memphis
Nilus fluuius
Babylon
Heliopolis
Pelusium
Thebe
Ethiopia
Libya
Cyrene
Carthago
Numidia
Mauritania
Hispania
Gallia
Britannia
Germania
Italia
Roma
Sicilia
Sardinia
Corsica
Creta
Rhodus
Cyprus

обаче все още не е разрешен със сигурност.

В българските земи през XI–XII в. наред с придошлите тюркски етнолингвистични групи имало и известен брой власи – т.е. потомци на някогашните романизирани траки. Власите били пастирско население, което се движело със своите стада през лятото из планинските краища, а през зимата се спускало в равнините. Те водели, както отбелязва Ана Комнина, „скитнически начин на живот“ /τὸν νομάδα βίον/.[109] Подробно за живота и нравите на власите говори Кекавмен в своя „Стратегикон“. Той свързва произхода на власите с бесите и даките, т. е. с едни от най-големите тракийски племена, [110] и посочва изрично обичая им „от месец април до месец септември да прекарват по високите планини и най-студените места“ [111]. Тъй като власите се занимавали главно със скотовъдство, всяко увеличение на натуралния данък върху добитъка ги подтиквало към бунтове, както станало през 1066 г. С течение на времето наименованието влах придобило наред с етническото си съдържание вторичен социално професионален смисъл и с него били означавани понякога селяни-пастири без оглед на народностната им принадлежност.[112]

В българските земи през XI–XII в. живеели и известен брой гърци, главно в градовете по Черноморското крайбрежие. Гърци имало и в някои градове в Тракия, както и в Южна Македония. Това се потвърждава от данните на някои манастирски документи и особено от актовете на Охридската архиепископия по времето, когато архиепископ там бил Димитър Хоматиан /1215–1230/.[113]

В българските земи, главно в Македония и Тракия, живеели и известен брой арменци. Най-много арменци имало в Пловдив и неговата околност, където те били заселени през втората половина на X в. от византийския император Йоан Цимисхи.[114] Предимно сред арменското население се ширело сродното с богомилството павликянско учение. За еретическите възгледи на арменците в Македония и по-специално в областта на Мъглен през средата и втората половина на XII в. се съдържат данни в житието на мъгленския епископ Иларион, съставено от Патриарх Евтимий.[115]

Наличието на смесено население в отделни области разкривало възможност за засилване на асимилационните процеси. Особено добра почва за протичане на подобни процеси имало в онези периферни за българската народност краища, където българите живеели в пряко съседство с гърци, албанци и власи – например в днешните албански земи, в най-южните краища на Македония с Халкидическия полуостров, в Тесалия, Епир, Източна Тракия и по Черноморското крайбрежие. Благоприятен фактор за смесването на различните етнически групи била не само териториалната близост, но и общата за всички християнска религия. От значение се оказало и обстоятелството, че през разглеждания период липсвали политически граници между българския елемент и другите етнически групи, тъй като всички се намирали под общата власт на Византийската империя.

В резултат на извършващите се асимилационни процеси – главно чрез смесени бракове – се появили семейства и родове с различен етнически произход, с различни по езиковия си характер имена и в някои случаи и с недостатъчно отчетливо или двойствено народностно съзнание. Терминологичен израз за подобно състояние на „етническа хибридност“, явяваща се при асимилационните процеси, са такива означения за отделни лица като „българоалбановлах“, „сърбоалбанобългаровлах“, които се срещат в някои византийски извори.[116]

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XI–XII В.

1. Материална култура

КРЕПОСТНО СТРОИТЕЛСТВО. През византийското владичество се разгърнало значително строителство на крепости в българските земи, което се дължало главно на необходимостта да се защитят границите от честите нападения на печенеги, узи, нормани и др. Крепости издигали и отделни представители на феодалната аристокрация, които се стремели да се обособят в своите земи като независими господари.

Най-много данни за крепости от XI–XII в. са запазени за Южна България. Крепости притежавал например във владенията си в Родопската област висшият византийски сановник Григорий Бакуриани. В устава за Бачковския манастир се говори за две от тях – Воден и Ваниста.[1] Голяма и непревзимаема за времето си била и крепостта над Стенимахос /Станимака, дн. Асеновград/, позната по-късно под името Асенова крепост. Между по-добре запазените родопски крепости от същото време е и крепостта над с. Мезек /близо до Свиленград/. Тя имала кръгли кули и крепостните стени били високи около осем метра.[2]

С редица крепости били увенчани и височините на Стара планина. Една от тях била Търнов-

ската крепост, станала опора на освободителите на българския народ от византийско иго — братята Асен и Петър. По повод на тяхната борба Никита Хониат пише, че те проявявали дързост, уповавайки се на непристъпните си крепости, разположени на високи и стръмни скали.[3]

Като значителен крепостен център по време на византийското владичество се очертал Перник, което се доказва от направените през последно време археологически проучвания. Намерени са голям брой печати, от които се вижда, че Перник е бил важно средище на византийската администрация.[4]

Строителната техника на крепостните съоръжения и на по-значителните граждански постройки от същото време се отличава от техниката на монументалните строежи на старите български центрове Плиска, Преслав, Мадара и Дръстър. Вместо с големи дялани блокове сега започнали да строят предимно с ломени камъни или с малки дялани блокове, с пълнеж в средата и със спойка от бял хоросан. За заздравяване на стените в тях се вграждали често дървени скари от напречни и надлъжни греди /т.нар. сантрачна система/, които заменили известния opus mixtum, т.е. градежа от редове камъни с няколко реда тухли.[5]

ЖИЛИЩА. Сведенията за вида и характера на жилищните сгради в българските земи през XI—XII в. са малко. В градовете се строяли главно каменни къщи със споени с хоросан или с кал зидове. Горните етажи на някои от тях били изградени от пръстове и плет, замазани с глина. Останки от такива жилища от византийския период са разкрити на Царевец.[6] В по-малките селища от камък се градели само основите на жилищата, а стените се правели изцяло от плет, измазан с глина. По селата най-разпространени били полувкопаните в земята жилища — т.нар. полуземлянки.[7]

ЦЪРКВИ И СТЕНОПИСИ. В обстановката на чуждото владичество липсвали благоприятни условия за създаване на значителни архитектурни и художествени паметници. Монументален характер носело отчасти строителството на църквите. Те били изграждани главно с участието на български майстори, които спазвали местни строителни и художествени традиции.

Най-внушителен архитектурен и художествен паметник от това време е Бачковският манастир, известен тогава като Петрички манастир — по името на близката крепост Петрич. Манастирът бил основан, както е известно, през 1083 г. от Григорий Бакуриани, който съставил и устава му.

От първоначалните манастирски сгради досега се е запазила почти непокътната една двуетажна гробнична църква, наричана Костница, която както по своето архитектурно оформяне, така и по вътрешната си стенописна украса е истински шедьовър на изкуството от времето на византийското владичество в българските земи. Изградена на около 200 м източно от манастира, тя е съхранявала костите на починалите монаси. Долният етаж се състои от централно помещение — наос — с полукръгла апсида на изток и притвор на запад. В каменния под са издълбани 14 гроба. Горният етаж има същото разпределение. Долният етаж е изграден само от ломени камъни, като северната стена, стъпила на стръмния склон, служи и за подпорна стена. В нея има пет дълбоки ниши, които облекчават тежестта ѝ. Стените на горния етаж по стара балканска традиция са оформени декоративно от редуващи се пояси камъни и тухли.[8] Те са разчленени също от непрекъснато следващи двуетажни слепи арки, обкръжени с полуцилиндрични рамки — торуси. Тези елементи на украса са характерни за т.нар. живописен стил, който по-късно става отличителна черта на българската архитектура.

Живописният стил се явява още в някои плисковски и преславски църкви, а торусът се среща често като украса в преславската архитектура.[9] В Грузия и Армения съществуват образци на двуетажни църкви, чиито долни етажи били предназначени за гробници. Двуетажните църкви обаче водят началото си от раннохристиянските църкви-гробници /т.нар. мартириуми/.

По-голямата част от стените на Бачковската костница са покрити със стенописи от времето на византийското владичество. Фреските носят, общо взето, белезите на Комниновия живописен стил, характерен за XI—XII в. Религиозните сцени и отделните фигури не се отличават от утвърдените образци и са типични за византийската живопис от същото време.

През разглеждания период се формирал един тържествен стил, при който линията била основно средство за изграждане на образите. Лицата са строги, одухотворени и вглъбени в себе си. Фигурите са с издължени пропорции, което им придава лекота, и обикновено се изобразяват в статична фронталност.

Композициите са хармонично уравновесени. Колоритът е светъл и ясен, което създава атмосфера на празничност.[10]

Главно място в Костницата заемат композициите Страшният съд, Видението на пророк Йезекил, Второто пришествие и др.[11] По-късно са добавени и образите на трима грузински светци — Евтимий и Георгий Светогорци и Иларион Иверски, — почитани като дейци на грузинската църква.[12]

1

2

1. Релеф с изображение на лъв, намерен в Новозагорско /XI–XII в./. Национален археологически музей — София

2. Керамичен съд, намерен в крепостта край Перник /XI–XII в./. Окръжен исторически музей — Перник

3. Медальон с изображение на св. Акемпсимос с инкрустация на злато /XI–XII в./. Национален археологически музей — София

4. Жена, свиреща на флейта — релеф, намерен в Ново агорско. Национален археологически музей — София

В притвора на криптата е запазен надпис на гръцки език с името на майстора-грузинец — Йоан Зограф.[13] В долния етаж на Костницата са представени ктиторите Григорий Бакуриани и брат му Абазий с модела на църквата в ръце, както и други двама ктитори-монаси.[14]

От първоначалната средновековна манастирска църква са запазени само основите, които са разкрити под основите на съществуващата днес църква, строена през XVII в. По план тя била триконхална. Този манастирски тип църква е най-често срещаният на Балканския полуостров от IX в. насам. Поставянето на две странични конхи — полукръгли издатъци на север и на юг — било продиктувано от нуждите на богослужението.

Към византийската епоха се отнася и църквата „Св. Арахангели Михаил и Гавраил", намираща се до сегашната съборна църква в Бачковския манастир. Построена е на два етажа, долният от които представлява открита аркада. Външната ѝ украса напомня украсата на Костницата.[15] По време на византийското владичество била построена и първоначалната /източната/ част на Боянската църква. Тя е малка сграда с полукръгла апсида и цилиндричен купол, който е крепен от вградени в четирите ъгли на вътрешното пространство подпори. Отвън южната и северната стена са разчленени с по три слепи арки.[16] Открити са части от първоначалната живопис, която носи характерните белези на византийската живопис от XI–XII в. — издължени фигури, изпълнени с тънка, понякога стилизирана линия, ясен и светъл колорит и строги одухотворени лица. Фигурите и композициите на по-късна а живопис, които следват установената иконография на източноправославната църква, са нанесени на места върху еднакви образи и сцени от по ранната живопис.[17]

От времето на византийското владичество водят началото си и част от фреските в църквата „Св.Георги" в София, която била оформена върху късноантична сграда във вид на квадратна постройка с голям кръгъл купол. Най-старият пласт стенописи, който заема пространството в купола и между прозорците под него, произхожда още от края на IX–X в. и е един от най-ценните запазени паметници от времето на Първата българска държава. Образите на тази живопис се отличават с монументалност и реализъм.[18]

Голямо църковно строителство през разглеж-

3

4

дания период е отбелязано и в Охрид и неговата околност. Най-значителният архитектурен и художествен паметник тук е църквата „Св. София", построена вероятно още от княз Борис I или от цар Самуил.[19] Първоначално тя била трикорабна базилика, но по-късно, по времето на византийския охридски архиепископ Лъв /1037—1056/, претърпяла основно преустройство. Към сградата, която получила разширение на запад, бил прибавен нов притвор.[20]

Живописта на „Св. София" се отличава с известен архаизъм, който напомня за раннохристиянските мозаични образи и я отдалечава от изтънченото изкуство на византийската столица.[21] Стенописите следват стари български културни традиции и спадат към най-изтъкнатите паметници на Охридската живописна школа, създадена тук още по времето на Първата българска държава.[22]

Друг интересен паметник е кръстокуполната църква в манастира при с. Нерези, недалеч от Скопие. Над входната ѝ врата стои надпис, в който е отбелязано, че била украсена през 1164 г. от внука на Алексий I Комнин по поръка на майка му Теодора. В средата на църквата се издига голям осмостранен купол. Строена е с клетъчен градеж /дялани камъни, обградени от четирите страни с тухли/, характерен за църквите в югозападните български земи по това време. Стенописите на църквата в Нерези имат не по-малка художествена стойност от стенописите на църквата „Св. София" в Охрид. Те все още носят белезите на типичния за епохата стил — линията е основното средство за оформяне на образите и сцените, фигурите са издължени и аскетични. Силата на стенописите в Нерези обаче е преди всичко в реализма на отделните сцени — Рождество Богородично, Снемане от кръста и др.[23] С това свое качество те принадлежат към Охридската живописна школа.

Интерес предизвиква и построената през 1080 г. църква на манастира до с. Велюса, Струмишко. По план тя е четириконхална сграда с купол, поради което се предполага, че първоначално е служела за частен параклис.[24]

Особено красива по архитектурното си оформяне е църквата до с. Дряново, Кавадарско. По план тя е скъсена куполна базилика, чиито външни фасади били богато разчленени със слепи арки.[25]

КЕРАМИКА. Глинените съдове през XI—XII в. били изработвани с по-съвършена техника от предишната, на тежък грънчарски кръг, с по-разнообразни форми. Украсата обаче останала същата — врязани прави и вълнисти линии, издълбани ямички и точки, нанасяни в най-различни комбинации. Само по някои съдове се появила украса, характерна за византийската керамика — леко вдълбани по-широки ивици, които придавали вълнообразно нагънатата повърхност на съдовете, и ивици от червена, а понякога и от златиста боя. Народът си служел със скромно украсени глинени съдове. За представителите на феодалната кла-

са се внасяли художествено украсени съдове предимно от типа на т.нар. ранна сграфито керамика. Тя била още рядкост във Византия и се произвеждала само в по-големите градски центрове.[26]

ОБЛЕКЛО. Българският народ пазел своето традиционно облекло: къса горна риза върху тесни панталони. Григорий Антиох отбелязва, че българите били облечени в ямурлуци и овчи кожи, а на главите си носели калпаци от дебело кече.[27]

Голяма разлика съществувала между облеклото на народа и облеклото на господстващата класа. За него може да се съди например от завещанията на византийския висш сановник Симватий Бакуриани и на неговата съпруга Кали. В тези документи става дума за копринени и златотъкани дрехи и наметала,някои от които били обшити с бисери. Освен скъпи одежди двамата съпрузи притежавали голям брой художествени изделия — икони и евангелия със сребърни обковки, златни и сребърни богато украсени съдове, кутии и ковчежета, златна юзда и седло и др.[28]

Скъпи одежди и художествено изработени предмети имал и Григорий Бакуриани. Между подарените от него на Бачковския манастир ценни вещи се споменават икони, евангелия и кръстове със златни и сребърни обковки, дискоси, кандила, потири и др.[29]

Разкошни и скъпи били и накитите на жените от аристокрацията. Това личи пак от завещанията на Симватий и Кали Бакуриани.[30] В сравнение с тях твърде скромни изглеждали накитите на обикновеното население. Жените носели гроздовиден тип обици с украса от кухи топчета или с луновидна украса. Все още се употребявали старите гривни от четворно увит тел, гривните, завършващи със змийски и животински глави или с разширяващи се краища, стъклените гривни и др. Носени били и пръстени с различна украса.[31]

2. Образование и книжнина

Падането на България под византийска власт и последвалият продължителен период на чуждо владичество се отразили неблагоприятно не само върху социално-икономическия и политическия живот на българското общество, но и върху развитието на неговата култура. В продължение на около две столетия българският народ бил лишен от възможността да бъде пълноценен творец на своята съдба, да създава свободно материални и духовни ценности в духа на изградилите се по времето на Първата българска държава традиции.[32]

Както вече бе изтъкнато, част от българската болярска аристокрация се отделила от своите сънародници и постепенно се сляла с византийската феодална класа. Този процес започнал още през първите години след завладяването на страната, когато на престола стоял Василий II. Раздавайки щедро титли и материални блага, византийският император привлякъл отделни боляри на своя служба и ги включил в кръга на ромейската аристокрация. Между тези боляри имало роднини и потомци на последната българска царска династия, някои от които се оженили за видни византийки и се превърнали в служители на цариградските василевси. Свързалата се с Византия болярска аристокрация била постепенно включена в сферата на византийската образованост. Децата на богатите и влиятелни български боляри посещавали византийски училища, обучавали се на „елински науки", преподавани в Цариград и в други големи градове на империята. По такъв начин един, макар и незначителен слой от българското общество започнал постепенно да се ромеизира, да се откъсва от своя род и език.

Що се отнася до останалото население в покорените земи, на първо време то запазило сви ята възможност да посещава български училища, да чете и пише на роден език. Това било в духа на политиката на Василий II, който се стараел да създаде впечатление, че в покорената страна нещата вървят по старому и че той не е против запазването на съществуващите традиции и наредби и по-специално на съществуващата църковно-манастирска организация. Тази прокарвана от него линия се забелязва най-ясно в грамотата от 1019 г., в която се казва, че на византийските сановници не се разрешава „да се намесват в делата нито на български манастир, нито на църква, нито в каквато и да е църковна работа"[33]. А както е и естествено, една от главните грижи на църквите и манастирите по това време била да организират просветния живот, да създават и ръководят училища за елементарно образование. Като потвърждавал правата и организацията на българската църква и на българското монашество, Василий II им давал възможност да продължат и занапред своята просветна дейност.

Сравнително благоприятните условия за развитие на българската просвета били твърде краткотрайни. През 1037 г. охридският архиепископ Йоан Дебърски, по род българин, починал и Охридската архиепископия била оглавена от висшия

Стенопис от църквата „Св. Пантелеймон" край Нерези /1164/

духовник Лъв /от малоазийската провинция Пафлагония/. Лъв бил, както се казва в един списък на охридските архиепископи, „пръв от ромеите“ [34] и с неговото назначение влязла в сила практиката най-висшият представител на църквата в покорените български земи да се подбира из средата на византийското духовенство. Гърци били всички изредили се след Лъв Пафлагонски охридски архиепископи, най-известен от които е Теофилакт Охридски.[35] Гърци по народност започнали да заемат епископските катедри в различните градове на страната. Така например през XI–XII в. се споменават във Велбъжд двама епископи-гърци – Йоан и Никифор. Никифор бил един от най-начетените духовници и е известен със своите коментари към произведенията на Йоан Златоуст.[36] Негов съвременник, също грък, бил Михаил, който заемал епископския престол в Средец и бил убит по време на бунта на Лека през 1078 г.[37] Освен висши духовници в отделни български селища изпълнявали различни служби към църквата и немалък брой низши духовници /свещеници и иподякони/, също гърци по народност.[38]

С преминаването на висшите църковни длъжности и изобщо на цялата църковна йерархия в ръцете на византийците развитието на българската просвета ставало все по-трудно. Някогашните блестящи школи в Охрид и Преслав били напълно занемарени и прекратили своето съществуване. Все по-често се разнасял от църковните амвони гръцкият език и нараствала по обем гръцката богослужебна и религиозна книжнина. Това ставало с дейната подкрепа на висшето гръцко духовенство и, на първо място, на главата на Охридската архиепископия. Особено внимание в това отношение заслушава дейността на Теофилакт Охридски. Той е известен като автор на голям брой произведения/жития, похвални слова, коментари към евангелията и пр./, написани на гръцки с цел да популяризират и наложат този език сред българското население. За да стане това по-лесно и по-приемливо, Теофилакт се стараел да пише такива творби, чието съдържание би заинтересувало българския читател и би отговаряло на неговите предпочитания. Така се обяснява фактът, че той съставил едно пространно житие на Климент Охридски,[39] чийто спомен се пазел дълбоко в съзнанието на българите и чиято литературна и просветна дейност били добре познати и ценени. Това произведение имало за цел да засили интереса към гръцкия език и всеки, който искал да се запознае с живота и заслугите на охридския просветител, трябвало да се научи да чете и да разбира гръцки. С подобна тенденция било съставено към края на XII в. и едно гръцко житие на св. Иван Рилски от византийския писател Скилица, управител на Средец от 1143 до 1180 г.[40] От същото време водят началото си едно житие на Наум, както и служби в памет на Климент и Седмочисленици-те.[41]

Опитвайки се да популяризират и да направят необходим гръцкия език, византийските висши духовници се стараели да внушат, че българският език е груб и прост, че се говори от „варвари“, които не познават силата и дълбочината на елинската култура. Особено рязък в това отношение бил Теофилакт Охридски. В своите многобройни писания той неведнъж изразявал отрицателно и враждебно отношение към българите, към техния бит и начин на живот. Оплаквал се, че се бил „оварварил“ поради това, че живеел сред българите, че в българската земя „дивотата“ му е станала „съжителница“ и „сътрапезница“ [42]. Твърдял, че „българската природа била хранителка на всякакво зло“, че българите „по богатство на злонравието и бедност на живота си“ надминават всички, че нито един охридчанин „не почита нито бога, нито човека“, че „българите обливат с презрение началниците“, и пр.[43]

Въпреки усилията да се популяризира гръцкият език и да се внушават представи за ниското културно равнище на българина българският народ не допуснал да бъде обезличен в етническо и духовно отношение. Наистина известна част от населението, и то предимно в градските центрове, където управлявала византийска администрация и църковният живот се ръководел от византийски духовници, била задължена да изучава гръцки и да го прилага в своето ежедневие. Но това в дело само в редки случаи до промяна на народностното съзнание и до елинизация в истинския смисъл на думата. В огромното си мнозинство българското население пазело твърдо своя език, обичаи и традиции. Създадената и укрепнала вече напълно българска народност била достатъчно сплотена, за да устои на натиска на поробителя и да не се остави да загине. На враждебното отношение, проявявано от византийския висш клир, българите отговаряли също с враждебност и отрицание. Особено показателно в случая е поведението на богомилите, които били през този период едни от най ревностните борци срещу византийската църква. Богомилските проповедници твърдели, както личи от разказа на техния водач Василий, че главният представител на злото начало — Сатанаил — се е преместил от Ерусалим след неговото разрушаване и сега си е избрал за жилище храма „Св. София“ в Цариград.[44] Така богомилите обявили самия център на византийската църква, ръководена от цариградския патриарх, за средище на най-върлия

противник на бога, давайки по този начин израз на антиромейските настроения на поробеното българско население.

КНИЖОВНИ СРЕДИЩА. Един от главните фактори, който съдействувал за запазване на етническата и културната самобитност на българския народ през тежките години на чуждото иго, били несъмнено различните манастири в страната, някои от които имали по-стар произход, а други възникнали през разглеждания период. Най-голяма роля на просветно и книжовно средище през XI–XII в. започнал да играе Рилският манастир. За неговия основател Иван Рилски се пазел скъп спомен в съзнанието на хората като за „свят човек“ и „съгражданин на българите“[45]. Наред с Рилския манастир се издигнали по време на византийското владичество и други манастирски общежития, пак в югозападните български краища, които също се превърнали постепенно в центрове на образованост и книжовен живот. Известни били Осоговският манастир /близо до Велбъжд/ с основател Йоаким Осоговски, Лесновският манастир /близо до с. Лесново, Кочанско/, наречен така по името на основателя си Гаврил Лесновски, и Пчинският манастир /на р. Пчиня, приток на Вардар/ с основател Прохор Пчински.[46]

Значение на просветен център придобил и Бачковският манастир, основан, както вече се каза, през 1083 г. от Григорий Бакуриани. Манастирът се ползувал с вътрешна автономия и още от самото начало по волята на неговия ктитор, отразена в манастирския устав,[47] било изградено специално училище, в което се приемали деца от най-ранна възраст /след навършване на шест години/. Предвиждало се децата да не бъдат повече от шест, като за обучението им било наредено да се грижи опитен монах, „изпълнен с добродетели и знания“, който да ги въведе „в светите книги“. Целта била най-трудолюбивите и ученолюбивите да бъдат подготвени за духовен сан, а онези, които не покажели необходимата ревност, трябвало да се отстраняват. Първоначално в това училище се приемали само деца от грузински произход. Между възпитаниците се отличил особено много Йоан Петриций, един от най-изтъкнатите грузински учени и философи от края на XI и първата половина на XII в. Впоследствие Бачковският манастир, разположен в чисто български край, изменил първоначалния си облик и започнал да се превръща в средище на българска образованост и книжовна дейност. В него се обучавали деца от местното население и звучало родното българско слово. Като хранител на българския дух и на българската книжовност Бачковският манастир се очертал не само през епохата на византийското владичество, но и по-късно, през периода на османското иго.

КНИЖНИНА. В резултат на просветната и книжовната дейност, развивана главно в манастирите, през XI–XII в. били създадени литературни произведения, които свидетелствуват за непресъхващите духовни интереси на българина и за неговия стремеж да запази етническата си самобитност въпреки тежкия социално-икономически и политически гнет. Съставители на тези произведения били предимно духовни лица /свещеници и монаси/, които се обучавали в манастирските учи-

Евангелист Марко — миниатюра от Слепченското евангелие /XV в./. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

БЪ

лища и получавали сравнително добро за времето си образование. В това отношение намерила продължение традицията на Първата българска държава, когато писателите произхождали пак предимно из средата на църковното и монашеското съсловие поради неговата по-голяма подготовка и възможности за занимания с литературна дейност.

Запазената от XI–XII в. старобългарска книжнина е твърде разнообразна по характер и отразява основните тенденции в развитието на обществената мисъл на българския народ по време на византийското владичество. Преобладават произведения с религиозно съдържание, което е напълно в духа на епохата. Превеждали се и се пишели множество книги, предназначени за нуждите на богослужението /евангелия, триоди, месецослови и др./. Към този род произведения спадат Зографското глаголическо евангелие /края на X или началото на XI в./, Асеманиевото глаголическо евангелие /XI в./, Савиното евангелие /XI в./, Добромировото евангелие /XI в./, Синайският глаголически сборник /XI в./, Супрасълският сборник /XI в./, Битолският триод /XII в./ и др.[48] Към кръга на тази литература принадлежи и откритият преди няколко години Енински апостол[49], който бил съставен в източнобългарските земи вероятно през втората половина на IX в.и имал предназначението да задоволява нуждите на някоя малка църква. Характерно за тези книги е, че само част от тях са писани с глаголическата азбука, а за останалите е употребена вече кирилицата. Повечето от преписвачите не са известни. Познати са самo имената на поп Сава — съставителя на Савиното евангелие, на поп Добромир — преписвача на Добромировото евангелие, на Ретко — преписвача на Супрасълския сборник, и на Георги Граматик — преписвача на Битолския триод. Повечето от тези книги произхождат от югозападните български земи, т.е. от областта, където били разположени споменатите няколко манастира начело с Рилския.

Наред с богослужебните книги важен дял в литературното творчество на българския народ през XI–XII в. заемали различни жития. Най-голям интерес предизвиква т.нар. Народно житие на св. Иван Рилски, което било съставено в Рилския манастир или в Средец вероятно през XII в.[50] Към времето на византийското владичество се отнася и Краткото житие на Константин-Кирил, където са предадени главните моменти от живота и дейността на славянския първоучител.[51] Вероятно към този период се отнасят и първите редакции на жи-

Бачковски манастир — въздушна снимка

тията на такива прочути светци и отшелници от югозападните български краища като Йоаким Осоговски, Гаврил Лесновски и Прохор Пчински.[52] Едновременно с тази житийна книжнина, съставена на старобългарски език, през епохата на византийското иго се появили и жития за български светци, написани на гръцки език.

Едни от най-популярните и разпространявани сред българското население книжовни творби по време на византийското владичество били апокрифите /т. е. тайни книги/. По съдържание апокрифите са легендарно-религиозни съчинения със сюжети главно из областта на Стария или Новия завет. Някои от тях били създадени още през първите векове на християнството. По-важните апокрифи с подобна тематика са „Сказание за Адам и Ева", „Книга за Енох", „Книга за Варух", „Видение Исаево", „Откровение Исусово", „Томино евангелие" /„Детство Исусово"/, „Ходене на Богородица по мъките", „Беседа на трите светители" /„Разумник"/, „Йоанов апокалипсис", „Прение на Исус Христос с дявола", „Видение Данилово" и др.[53] Тези съчинения били разпространявани в продължение на столетия във Византийската империя и оттам преминали и в България. Кога са се появили те в българските земи, е трудно да се каже, тъй като повечето от тях са познати по твърде късни преписи /от XII—XIV в./. Със сигурност може да се приеме, че по време на византийското владичество голяма част от апокрифите били вече преведени от гръцки на старобългарски и намирали добра почва за разпространение сред българското общество. Преводите били направени главно из различните манастири на страната, където работели добре подготвени лица, отлични познавачи на гръцкия език и на гръцката религиозна книжнина. Повечето от преводите следват буквално гръцкия текст, но се срещат в отделни случаи и някои изменения, отразяващи специфичните условия на българската действителност и вижданията на съответния преводач. Такъв е случаят например с апокрифа „Беседа на трите светители", който съдържа в българския си превод интересни добавки.

Наред с апокрифите, дошли от Византия и преведени от гръцки на старобългарски, на българска почва възникнали през XI—XII в. и местни апокрифи, които носят оригинален характер и отразяват в по-голяма или по-малка степен духовния живот на българското общество през разглеждания период. Тук спадат апокрифи, написани от гледна точка на богомилската дуалистична религия, между които най-голямо внимание заслужава т.нар. „Йоаново евангелие" /или „Тайна книга"/.[54] Кога точно е бил съставен този апокриф, не се знае, но сигурно е, че в края на XI и началото на XII в. той е бил вече добре познат на богомилите и им е служел като настолно четиво. Друго интересно произведение, в което се смесват православни и богомилски възгледи, е известният Български апокрифен летопис[55]. Точното време на съставянето му не се знае, но има основания да се предполага, че в първоначалния си вид е бил написан през втората половина на XI в. Засега е познат само по един по-късен препис в сръбска редакция. Българският апокрифен летопис започва с известния разказ за възнесението на пророк Исая на небето, следван от изложение на събития из българската история — от заселването на славяни и прабългари на юг от Дунава. Съчинението има полулегендарен характер и историческата достоверност на редица от съдържащите се в него сведения е съмнителна. Полулегендарен характер носи и една друга творба, която е създаден може би пак по време на византийското владичество и е позната под името „Солунска легенда"[5]. Това е кратък биографичен разказ на самия Кирил Философ за дейността му по покръстването на българите и съставянето на азбуката.

По богатство на мисли, образи и идеи създената по време на византийското владичество разнообразна книжнина може да се разглежда като един от най-типичните паметници за разкриване душевността на българина. В нея е отразен, на първо място, стремежът към повече знания, към изясняване на вълнуващи средновековния човека въпроси около сътворението на света, живота на първите хора, борбата между доброто и злото, крайната съдба на вселената и пр. Отговор на тези въпроси, който официалната каноническа литература и по-специално Библията не давала, се съдържа в ред апокрифни произведения, като „Сказание за Адам и Ева", „Видение Исаево", „Йоанов апокалипсис", т.нар. „Тайна книга", „Беседа на трите светители" и др. Особен интерес заслужава последното произведение, познато още под името „Разумник". Под форма на запитвания и отговори в него се разясняват различни въпроси, например: „От какво е направил господ небето и земята", „Какво е слънцето", „Кой държи земята", „От колко части направи бог Адам", „На какъв език проговори най-напред Адам" и пр.[57] Наред с въпроси, свързани непосредствено с библейския разказ, Разумникът отговаря и на запитвания, които издават светски интереси на читателя и стре-

Благославящ Христос — мраморен релеф, намерен в Несебър /XII—XIII в./. *Национален археологически музей* — София

меж да се запознае с някои факти от културната и стопанската история на човешкия род. За това свидетелствуват запитвания като „Кой е първият пастир“, „Кой научи ратая да оре“, „Кой изнамери латинската книга“, „Кой изнамери гръцката книга“, „Кой изнамери българската книга“[58]. Последният въпрос е очевидна добавка на славянския преводач на Разумника и свидетелствува за подчертания интерес на българина да узнае нещо повече за произхода на своята писменост, която го крепяла в дните на тежкото иго. Отговорът на този въпрос е: „Кирил Философ.“ Трябва да се предполага, че в случая съставителят на Разумника е имал пред вид полемичното съчинение на Черноризец Храбър „За буквите“, където се разказва по-подробно за заслугата на Кирил като създател на славянската азбука.

С познавателна стойност, в духа на стремежа да се узнае нещо повече, е и споменатият Български апокрифен летопис. Тук интересът към изясняване на възгледи, свързани с религиозния светоглед, е останал сравнително на заден план и в цялото съдържание на разказа преобладава тенденцията да се разкрият събития из областта на българската история. Читателят узнава кога и защо са дошли далечните прадеди на българския народ на юг от Дунава и коя област са заели най-напред. Дадени са сведения за политически и културни събития, свързани с управлението на Испор /Аспарух/, на Борис, на Петър, на Симеон, на Роман и на други действителни или мними български владетели и управници. Независимо от легендарния характер на изложението и от хронологическата объркаността на отделни факти като цяло това произведение свидетелствува за несъмнен стремеж към разширяване умствения кръгозор на средновековния българин, към даване познания за неговото далечно минало, т.е. към опресняване историческата му памет, заглушена и избледняла в значителна степен по време на византийското владичество. За разлика от повечето апокрифни произведения, чието предназначение е да изяснят въпроси от космогонично и есхатологично естество в духа на монотеистичния или дуалистичния светоглед, целта на този апокриф е далеч „по земна“ и същевременно дълбоко свързана с конкретната обстановка и с интересите на българското общество през разглеждания период.

Някои произведения на старобългарската книжнина от XI–XII в. са наситени със социално-религиозни и етични идеи. В житийната литература тези идеи са оформени под прякото въздействие на църковно-религиозния и монашеско-аскетичния светоглед. Като образец на истински „вярващ“ се смята онзи, който не се стреми към

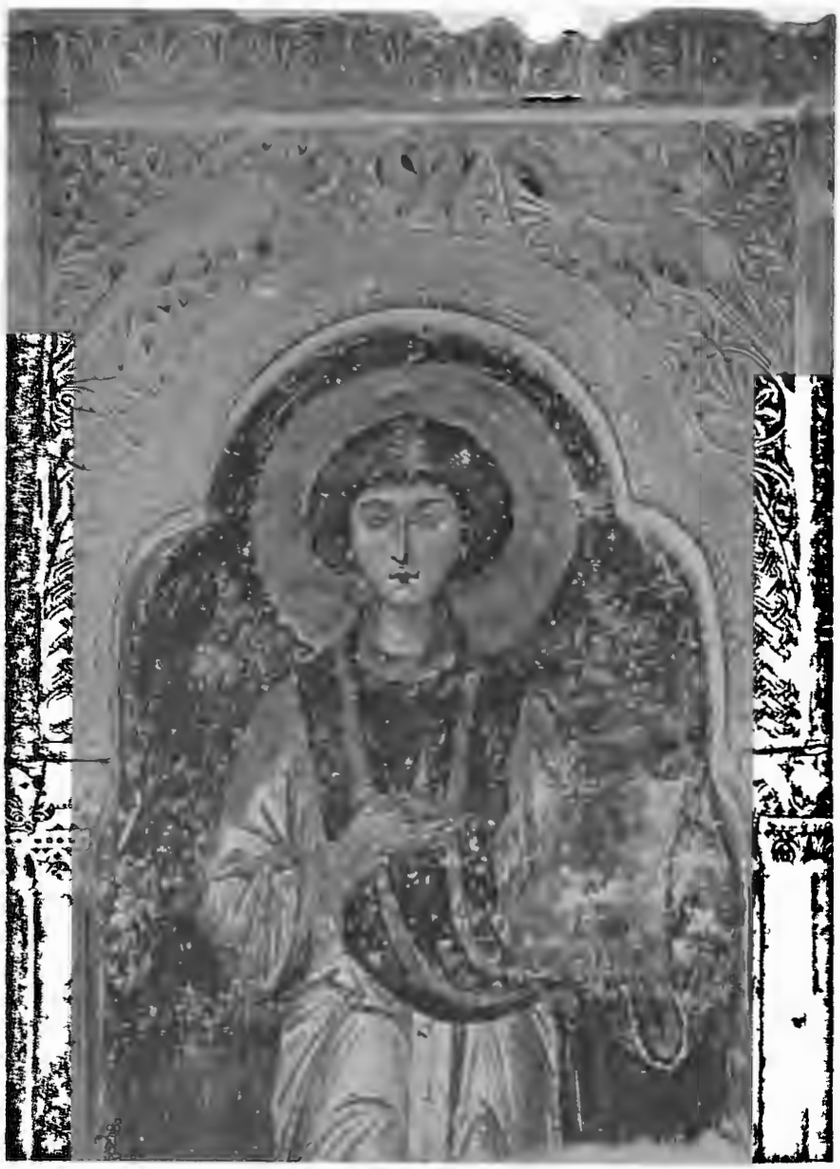

1

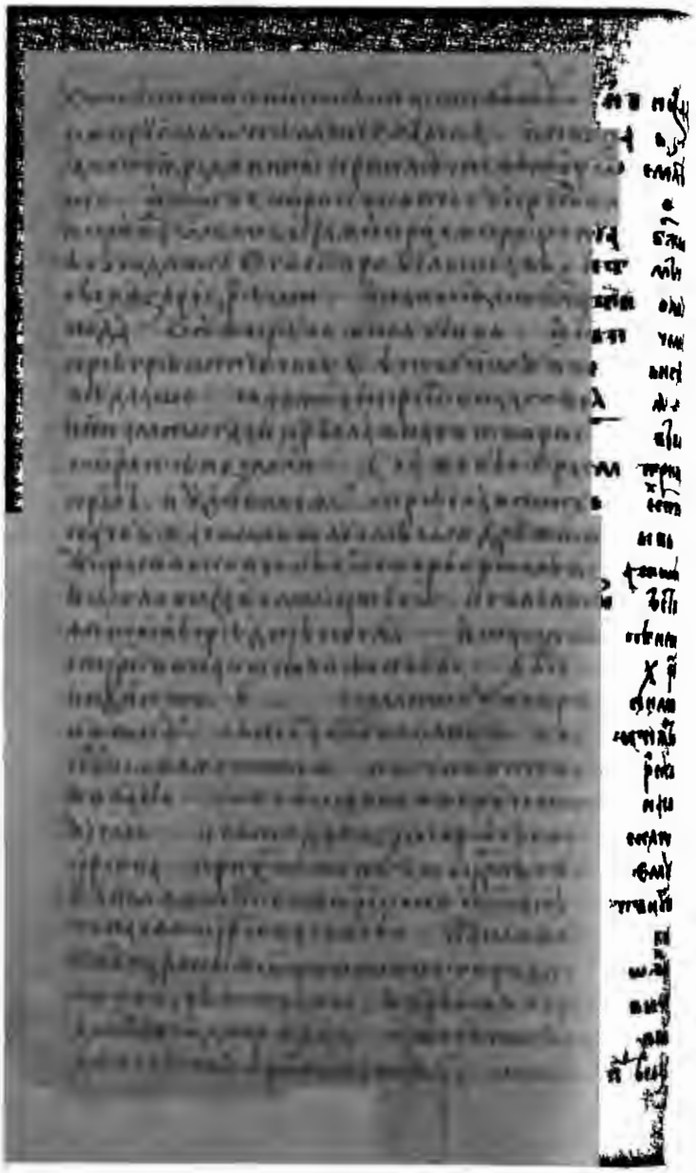

2

угода на плътта и към материални блага, а се грижи преди всичко за спасението на душата си, за нравствена чистота в духа на евангелските принципи. Житиеписците славят най-вече проявите на аскетизъм у своите герои, тяхната непреклонна воля в борбата срещу изкушенията на „злата сила“ и стремежа им да скъсат с миражните примамки на земния свят и да се отдадат на духовен и съзерцателен живот. В такава светлина са обрисувани и Иван Рилски, и Гаврил Лесновски, и Йоаким Осоговски, и Прохор Пчински в написаните в тяхна памет житийни творби.[59]

Докато в житийната литература социално-религиозните и етичните идеи не излизат вън от рамките на възхвала на „светеца“ и не засягат недъзите на обществения морал и ред, в някои произведения на апокрифната книжнина тези въпроси са поставени пряко и остро. Особено внимание в това отношение заслужава апокрифният разказ „Ходене на Богородица по мъките“, познат по голям брой български, руски и сръбски преписи, най-старият от които е от XII в.[60] Изграден върху представа за страшния ад, където се мъчат грешните души, този апокриф разкрива по образен и ярък начин пороците на тогавашното общество, почиващо върху основата на социални контрасти и на противопоставянето на „бедни“ и „богати“, на „властници“ и „подчинени“. Поставени да се мъчат в огнена река в ада са царете, князете, патриарсите, епископите, към които се отправят обвинения, че са „сребролюбци“, че „заграбват чужди ниви“, че „ядат чужд труд“. Лихварите са обесени

3

4

1. Стенопис от църквата „Св. Пантелеймон " край Нерези /1164/

2. Лист от „Слово за пренасяне мощите на Иван Рилски от София в Търново" — ръкопис № 73 /XIII в./ от Библиотеката на Българската академия на науките

3. Св. Симеон — стенопис от църквата „Св. Пантелеймон" край Нерези /1164/

4. Лист от Кюстендилския палимпсест /XII в./. Народна библиотека „Иван Вазов" — Пловдив

за краката, тъй като вземали лихва от своето злато и сребро и събирали големи богатства за сметка на сиромасите. Социалният смисъл на този апокриф, разпространяван в години на икономически, политически и духовен гнет, е несъмнен. Наистина „Ходене на Богородица по мъките" не е богомилско произведение, а стои на позициите на православната вяра, което личи от факта, че в ада наред с другите грешници се мъчат и тези, които не са посещавали в неделя църковна служба, не са почитали свещениците, не са изпълнявали техните поръки. Като цяло обаче апокрифът съдържа остро разобличителни тенденции на недъзите на обществото и в такъв смисъл той бил близък и приемлив за обикновения трудов човек, стремящ се към по-добър живот и социална правда.

Ярко изразени социално-етични мотиви съдържа и апокрифният „Йоанов апокалипсис", който също бил разпространен в българските земи по време на византийското владичество. Една от

основните идеи на това произведение е за пълното изравняване на хората в деня на Страшния съд, който ще отреди на всеки заслуженото без оглед на неговото положение — дали е богат или беден, дали е властник или подчинен. Нескрита социално-нивелираща тенденция звучи в думите на безименния съставител на апокрифа, че в този последен за човечеството миг грешните „патриарси, князе, бедни и богати ще загинат като добитък и ще заплачат като деца и ще бъдат разпределени в един кладенец със седем отвора, а други ще бъдат гризани непрекъснато от червеи“[61]. По същия начин — напълно „изравнени“ — са според пророческите му слова праведниците, изпратени в рая, където не ще има „ни житейски скърби, ни родителски мъки, ни братска ненавист, ни лоши помисли, ни лукав дух, ни смърт, ни бедни, ни богати, но всички ще бъдат едно стадо“[62]. Така, макар и в замъглен от религиозната фантазия вид, са отразени стремежите към едно по-справедливо общество, лишено от страсти и пороци, от болести и страдания, от социални контрасти. Несъмнено и този апокриф подобно на „Ходене на Богородица по мъките“ е вълнувал силно съзнанието на обикновения човек и е отговарял на неговите съкровени въжделения.

Отличителна черта на произведенията на старобългарската книжнина от XI—XII в., възникнали на местна почва, са съдържащите се в тях патриотични тенденции. Тази черта е напълно разбираема, като се има пред вид обстоятелството, че те са създадени в период на чуждо владичество. Утвърдил се като обособена етническа и културна общност от края на IX и началото на X в., българският народ не е могъл да стои равнодушен пред наложения му политически и духовен гнет и да не даде израз на своето народностно самочувствие, на стремежа си да постигне отново загубената свобода и да възстанови своята държава. На тази основа се породили силни родолюбиви настроения, които намерили изява както в упоритата борба срещу поробителя, така и в литературното творчество.

Един от най-ярките примери за начина, по който се прокарвали патриотичните тенденции, ни предлага споменатият вече Български апокрифен летопис. Основната идея на това интересно произведение е, че българите са дошли в заеманите от тях земи южно от Дунава чрез намесата на пророк Исая, който действувал по нареждане на бога. Съответният пасаж, където говори сам Исая, гласи: „И след това чух глас, който друго ми казваше: „Исае, възлюбленi мой пророче, иди на запад от най-горните страни на Рим, отлъчи третата част от куманите, наречени българи, и насели земята Карвунска, която опразниха римляни и елини.“ Тогава аз, братя, по божия повеля дойдох на лявата страна на Рим и отделих третата част от куманите и поведох ги на път, посочвайки с пръст, и ги доведох до реката, която се нарича Затиуса, и при друга река, наречена Ереуса. И тогава имаше три големи реки. И населих земята Карвунска, наречена българска: беше опустяла от елини преди 130 години. И населих я с множество люде от Дунава и поставих им цар от тях. Името му беше Слав. И тогава този цар прочее насели села и градове.“[63]

Както се вижда от този пасаж, неизвестният съставител на апокрифа прокарва схващането, че българите са богоизбран народ, който заема своето отечество по божие повеление. Патриотичната тенденция на подобен възглед, пропит с религиозно-мистични представи в духа на времето, е съвсем очевидна. Българите са дошли в своите земи не случайно, а като поселници по божия воля и създадената от тях държава е благословена от самото небе. Завладяването им от византийците тук е именно скритият смисъл/ е лишено от основание, още повече, като се има пред вид, че населената от цар Слав територия е била вече опразнена от „елини“ и „римляни“ и стояла пуста в продължение на 130 години. Така прочее въз основа на аргументи от религиозно и историческо естество се обосновава правото на българите да имат своя държава, т.е. отхвърля се и се смята за ненормално съществуващото чуждо владичество.

Ярко проличават патриотичните тенденции на Българския апокрифен летопис и в изложението за последвалите събития. Те се изразяват главно в идеята на автора да представи владетели е на българската държава като неуморни строители и дейци, които създават бележита култура. Като пръв строител е посочен Слав, „който построи сто могили в земята българска“. След него идва Испор цар, който по думите на съставителя на апокрифа „създаде велики градове: на Дунава Дръстър град; той създаде и Плиска град“[64]. Неговите традиции следва Борис, който издига „църкви по българската земя“ и „бели църкви“ на Овче поле. Наследява го Симеон, който „създаде градове велики по морето и великия град Преслав той създаде и там прие царството“. Обширна строителна дейност е приписана на цар Селевкия с прозвище Семеклит, който според думите на летописеца „създаде пет града по българската земя: 1. Пловдив, 2. Срем, 3. Брезник, 4. Средец, 5. Ниш. И царува

Св. Василий — стенопис от църквата „Св. София“ в Охрид /XI в./

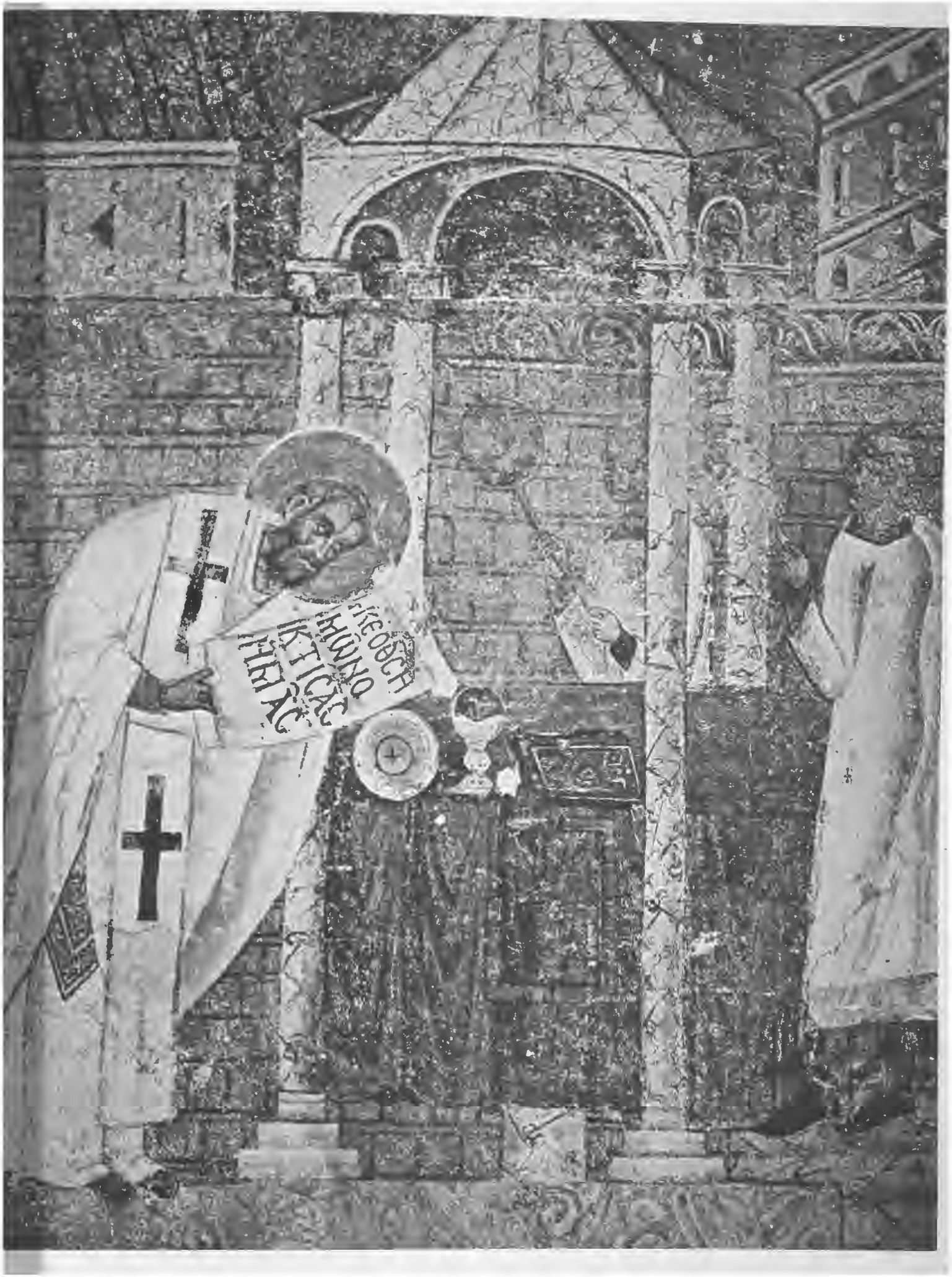

Селевкия в града Средец и по българската земя 37 години."[65] Кой се крие под това легендарно звучащо име, не е ясно, но характерна в случая е тенденцията да се усилва представата у читателя за неспирното строителство на българските владетели. Като строител е представен и Одолян /вероятно Петър Делян/, комуто е приписано създаването на три града: Червен, Месемврия и Щип.[66] Както се вижда, съставителят на апокрифа не е достатъчно запознат с действителния ход на българската история и посочва мними заслуги и мнима строителна дейност на отделни български владетели. За целта на написаното от него произведение обаче това не е така важно. Важна е основната идея да се представят българските царе като велики културни деятели, за да се повиши самочувствието на покорените българи, да се види, че са имали славно минало и че са предопределени за по-добра съдба.

В дух на разкрасяване на миналото на българския народ и на повишаване на неговото самочувствие са и съдържащите се в Апокрифния летопис пасажи относно голямото благоденствие на страната през царуването на Симеон и Петър. За Симеон се казва: „И тогава, в това време, когато цареше цар Симеон, той вземаше данък от цялата земя, от всяка област на своето царство: едно повесмо и лъжица масло и яйце на година. Това бе неговият данък от неговата земя, от неговите люде и нищо друго не искаше той. И много изобилие имаше в онова време при тоя цар Симеон." А за времето на Петър се казва: „И след неговата смърт прие българското царство син му Петър и той бе цар на българите, още и на гърците. И царува на българската земя 12 години, без да има ни грях, ни жена и благословено бе неговото царство. Тогава прочее, в дните и годините на свети Петър цар български, имаше изобилие от всичко, сиреч пшеница и масло, мед и мляко и вино. И вреше и кипеше от всяко божие дарование и нямаше оскъдност от нищо, но имаше ситост и изобилие от всичко по божие изволение." Тази картина на добър живот по времето на Симеон и Петър авторът на апокрифа противопоставя на безрадостната действителност в съвременната му епоха, когато българският народ плащал множество данъци и изпълнявал тежки тегоби по нареждане на византийската администрация.

Подобно предназначение имала и Солунската легенда — едно от популярните произведения по това време. И в нея е прокарана мисълта за „богоизбрания български народ", комуто бог изпраща Кирил Философ, за да го обърне в правата вяра и да му даде закон. „Кириле, Кириле — чул тайнствен глас солунският просветител, — иди в обширната земя и сред славянските народи, наречени българи, защото господ те е определил да ги покръстиш и да им дадеш закон."[67] И това божие повеление, както гласи по-нататък легендата, Кирил изпълнил незабавно въпреки противодействието на солунския митрополит Йоан, който го предупреждавал да не отива в българската земя: „О, старче безумни — казал му той, — българите са човекоядци и ще те изядат." Тенденцията е съвършено очевидна — българите са под божие покровителство и по божие нареждане при тях бива изпратен Кирил, а гърците в лицето на солунския митрополит се противопоставят на небесната повеля. Така Солунската легенда не само повишавала народностното самочувствие на българина, но и усилвала ненавистта му срещу чуждата власт и византийския висш клир.

От патриотични тенденции е проникнато Краткото житие на Кирил, възникнало също по време на византийското владичество. Прави впечатление уводът на тази житийна творба, където солунският просветител е наречен българин по род.[68] С това определяне на народностната принадлежност на Кирил Философ се отнема още от началото възможността на византийците да твърдят, че неговото дело е резултат от собствената им политика. За автора на житието Кирил е преди всичко българин, а не представител на византийската власт, и като българин именно изпълнява той своята мисия на християнски проповедник и създател на славянската азбука и книжнина. Тази мисъл е залегнала като основа в житието и тя намира израз в разказа за дейността на Кирил сред славянските племена по р. Брегалница, които той според думите на житиеписеца покръстил и за които написал книги на славянски език.[69] Очевидно и тази творба е съдействувала за усилване родолюбивите настроения сред българите, за повдигане народностното им самочувствие.

Както се вижда, по време на византийското владичество била създадена въпреки неблагоприятните условия значителна по обем и разнообразна по характер старобългарска книжнина, в която, макар че преобладавали съчинения, преведени от гръцки, имало и значителен брой оригинални творби, възникнали на местна почва. Тази книжнина с предимно религиозно съдържание трябвало да задоволява нуждите на християнската проповед и църковното богослужение. Сега се появили и разпространили и апокрифни съчинения със сюжети главно от Стария и Новия завет. Докато при едни от апокрифите преобладавали елементи с познавателна стойност /съобразно с насоките и възможностите на религиозния светоглед/, в други били прокарани различни религиозно-социал-

ни и етични възгледи, стоящи, общо взето, на основата на евангелското християнство и издаващи по-демократични тенденции. Значително място заемала житийната литература, която отразявала монашеско-аскетични настроения и поддържала изцяло позициите на православието. Най-голям интерес предизвикват обаче произведенията, в които са намерили изява патриотични мисли и чувства и които са свързани пряко с борбата на българския народ против чуждата власт и главния ѝ идеен крепител — византийското висше духовенство. Изобщо стигналите до наши дни старобългарски литературни творби от разглеждания период са богати и разностранни по съдържание и могат да служат като надежден източник за разкриване душевността на българина, на неговия поглед върху света и обществото. Те доказват, че въпреки тежките условия на чуждата власт българският народ не бил загубил своите духовни интереси, а продължавал неуморно да твори.

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 23/34
БЪЛГАРСКИЯТ НАРОД СЛЕД ПАДАНЕТО МУ ПОД ВИЗАНТИЙСКА ВЛАСТ

1. По въпроса за организацията на българските земи след падането им под византийска власт съществуват известни разногласия. Според В. Златарски Василий II запазил тяхната териториална цялост и създадената от него тема България обхващала почти всички български области, а тема Паристрион била образувана по-късно, вероятно към 60-те години на XI в., вж. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 2. С., 1972, 5—8, 16, бел. 1. По-приемливо е обаче гледището, че покорената страна още отначало е била разделена на трите посочени теми. Срв. *Скабаланович, Н.* Византийское государство и церковь XI в. СПб., 1884, с. 225 сл.; *Мутафчиев, П.* История на българския народ. 2. С., 1943, с. 1 сл.; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2. С., 1974, с. 101 сл.; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия в XI—XII вв. М., 1960, с. 250 сл. Според *Banescu, N.* Les Duches byzantines de Paristrion (Paradounavion) et de Bulgarie. Bucureşti, 1946, 25—42, завладените земи били разделени само на две теми — България и Паристрион.

2. *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., с. 288 сл.; *Ангелов Д.* История на Византия. 2, с. 102 сл.

3. *Тъпкова-Заимова, В.* Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад. С., 1976, с. 51 сл.

4. Срв. Menologium imperatoris Basilii, col. 24 B—C = *ГИБИ,* 6, с. 48; *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p. 303 = *ГИБИ,* 6, с. 253; *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, p. 715 = *ГИБИ,* 7, с. 202; *Ioannes Cinnamus.* Historia, p. 203 = *ГИБИ,* 7, с. 247; *Michael Psellos.* Chronographia. 2, p. 22 = *ГИБИ,* 6, с. 105; Annales Pegavienses. — *MGH SS,* 16, 232—270 = *ЛИБИ,* 3, с. 205.

5. *Дечев, Д.* Где са живели смолените. — В: *Сб. В. Н. Златарски.* С., 1925, с. 50 сл.

6. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 268 сл.

7. *Юзбашян, К. Н.* Повествование Вардапета Аристакеса Ластивертци. М., 1968, с. 57.

8. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 748; *Бартикян, Р. М.* О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов. — *ВОНАНАрмСССР,* 1973, № 10, с. 88 сл.

9. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 127 сл.

10. Срв. съответния текст в руския превод на *Розен, В. Р.* Император Василий Болгаробойца. СПб., 1883, с. 59; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 29.

11. Подробно изследване върху народностния състав на византийската господствуваща класа през XI—XII в., в която наред с гърци имало българи, албанци, араби, арменци и др., вж. у *Каждан, А. П.* Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв. М., 1974, с. 200, 202, 204, 215 сл.; Славяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI—XII вв. — В: *Славяне и Россия.* М., 1972, с. 32 сл.

12. *Симеон Метафраст и Логофет.* Съписание мира от Бытия и летовник собран от различных летописец. Изд. В. Срезневский. СПб., 1906, с. 106; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 284.

13. *Розен, В. Р.* Император Василий Болгаробойца, с. 59.

14. Пак там; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 5.

15. *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, 550—562 = *ГИБИ,* 6, 40—47.

16. Пак там, с. 550; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 17 сл.

17. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия-патриаршия. 1. С., 1924, с. 52 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 177 сл.

18. За местоположението на Главиница се спори. Според едни изследвачи тя се намирала на залива Авлона, а според други — северно от Охрид. Вж. *ГИБИ,* 6, с. 41, бел. 11.

19. Не е установено дали става дума за Белград или за Берат в Албания, вж. *ГИБИ,* 6, с. 43, бел. 12.

20. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 560.

21. Пак там, с. 561.

22. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p. 499 = *ГИБИ,* 6, с. 299.

23. Пак там, с. 512 = *ГИБИ,* 6, с. 300.

24. *Тивчев, П.* За участието на българи във византийската войска през периода на византийското иго /1018—1118/. — *ИП,* 1963, № 1, с. 79 сл.

25. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1970, 278—287.

26. За Лъв става дума в т.нар. Дюканжов списък на българските архиепископи, вж. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 566. Там той е наречен „пръв от ромеите" /πρῶτος ἐκ Ῥωμαίων/, тъй като дотогава главата на българската църква се избирал измежду българите.

27. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p.

530 = *ГИБИ*, 6, с. 304.

28. Пак там = *ГИБИ*, 6, с. 309.

29. *Литаврин, Г. Г.* Налоговая политика Византии в Болгарии в 1018—1085. — *ВВр*, 10, 1965, с. 86.

30. Главни извори за въстанието на Петър Делян са византийските писатели *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 527 sq. = *ГИБИ*, 6, с. 302 сл.; *Ioannes Zonaras*. Epitome historiarum, p. 145 sq. = *ГИБИ*, 7, с. 192 сл.; *Michael Psellos*. Chronographia. 1, p. 75 sq. = *ГИБИ*, 6, с. 94 сл.; *Michael Attaliata*. Historia, p. 9 sq. = *ГИБИ*, 6, с. 160. По-важна литература у *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 50 сл.; История на България. 1. С., 1961, с. 153 сл.; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 376 сл.

31. Относно произхода на Петър Делян сред византийските извори съществува разногласие, но най-убедителен е разказът на Скилица, от който личи, че Делян е бил син на Роман /Гаврил Радомир/ и внук на Самуил. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 537 = *ГИБИ*, 6, с. 302. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 44 сл.; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 110; *Цанкова-Петкова, Г.* Петър Делян през погледа на неговите съвременници. — *ИП*, 1966, № 4, с. 98.

32. *Michael Psellos*. Chronographia. 1, p. 77 = *ГИБИ*, 6, с. 95. За провъзгласяването на Петър Делян за цар има интересни миниатюри в Мадридския ръкопис на хрониката на Скилица. Вж. *Божков, Ат.* Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972, 156—157. На една от миниатюрите е представена срещата на Алусиан в лагера при Острово с Петър Делян, който носи знаците на царското достойнство, пак там, с. 171.

33. *Ioannes Zonaras*. Epitome historiarum, p. 598 = *ГИБИ*, 7, с. 192.

34. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 529 = *ГИБИ*, 6, с. 303.

35. Пак там.

36. Пак там.

37. Пак там = *ГИБИ*, 6, с. 304.

38. За превземането на Димитриада говори византийският писател и пълководец Кекавмен, вж. Советы и рассказы Кекавмена, с. 173 сл. = *ГИБИ*, 7, с. 16. За това събитие може да се направи заключение от едно известие в житието на Лазар Геласийски, вж. *ГИБИ*, 6, с. 90; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 386.

39. *Michael Psellos*. Chronographia. 1, p. 80 = *ГИБИ*, 6, с. 97. Срв. *Cankova-Petkova, G.* De nouveau sur Kékauménes. — *BHR*, 1973, No 3, p. 72.

40. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 531 = *ГИБИ*, 6, с. 304; *Michael Psellos*. Chronographia. 1, p. 79 = *ГИБИ*, 6, с. 97.

41. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 531 = *ГИБИ*, 6, с. 305. По-подробен разказ относно причините за поражението на Алусиан се съдържа в Стратегикона на византийския писател Кекавмен, вж. Советы и рассказы Кекавмена, с. 27.

42. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 533 = *ГИБИ*, 6, с. 305; *Michael Psellos*. Chronographia. 1, p. 82 = *ГИБИ*, 6, с. 98 сл.; *Ioannes Zonaras*. Epitome historiarum, p. 603 = *ГИБИ*, 7, с. 194.

43. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 80.

44. Советы и рассказы Кекавмена, с. 33, 180.

45. *Michael Attaliata*. Historia, p. 10 = *ГИБИ*, 6, с. 160.

46. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 533 = *ГИБИ*, 6, с. 306; *Michael Psellos*. Chronographia. 1, p. 83 *ГИБИ*, 6, с. 99.

47. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 287. Със спомена за Петър Делян може би трябва да се свърже и една каменна плоча, намерена близо до Голямата базилика в Плиска, където се чете „Делян Бань". Срв. *Цанкова-Петкова, Г.* Петър Делян през погледа на неговите съвременници, с. 42.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 34/63
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ XI—XII В.

1. *Маслев, Ст.* Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. — *ИАИ*, 20, 1955, с. 446; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия в XI—XII вв. М., 1960, с. 414 сл.

2. Най-много сведения за василикатите се съдържат в писмата на Михаил Псел. Срв. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 138 сл.

3. Acta Lavrae. 1. Ed. G. Rouillard et Collomp., No 37, 10—13.

4. Пак там, № 38, 2—7.

5. Пак там, № 38, 2—17.

6. Пак там, № 41, 7—17, 24—30.

7. Пак там, № 45, 4—7; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 134.

8. Acta Lavrae. 1, No 46, 13—15.

9. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 135.

10. Typicon Gregorii Bacuriani. Ed. L. Petit, 54—56 = *ГИБИ*, 7, 63—65; *Ка ухчишвили, С. Г.* Грузинские источники по истории Византии. Тбилиси, 1974, 12—14; *Тивчев, П.* Нарастването на едрото земевладение във Византия през XII в. — *ИИИ*, 9, 1960, 233—234; *Цанкова-Петкова, Г.* Феодалното земевладение в южните и югозападните български земи под византийско владичество. — *ИИИ*, 9, 1960, 287—288.

11. Typicon Gregorii Bacuriani, 12, 1—2.

12. *ГИБИ*, 7, 72—73. Срв. *Tivčev, P. et G. Cankova-Petkova*. Au sujet des relations feodales dans les territoires bulgares sous la domination byzantine a la fin du XIe et pendant la premiere moitie du XIIe siecle. — *BBg*, 2, 1966, 107 125.

13. Typicon monasterii Kosmosotirae, 52—53.

14. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 587 *ГИБИ*, 6, с. 315; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 129.

15. *Дуйчев, Ив.* Образи на д ама българи от XI в. — В: *Изсл. в че т Д. Дечев*. С., 1958, 747 758.

16. Acta monasterii Eleusae, p 27 *ГИБИ*, 7, с. 81.

17. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., 129—130; *Каждан, А. П* Славяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI XII вв. — В: *Славяне и Россия*. М., 1972, с. 32 сл.

18. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2. С., 1974, с. 145.

19. *Мутафчиев, П.* Войниш и земи и войници във Византия през XIII—XIV в. — *СпБАН*, 27, 1923, с. 37 сл.; *Острогорски, Г.* Проница. Прилог историји феодализма у Византији и у јужнословенским земљама. Београд, 1951; *Каждан, А. П.* Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв. М., 1952, с. 202 сл.; *Сюзюмов, Я. М.* Внутренная политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 г. — *ВВр*, 12, 1957, с. 60 сл.; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 145 сл.

20. Acta Lavrae. 1, No 51, 139—143.

21. *Острогорски, Г.* Размена поседа и сељака у хрисовуљи цара Алексија I Комнина светогорској Лаври 1104 године. — *ИЧ*, 5, 1955, с. 20; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 148.

22. Acta Lavrae. 1, No 57, p. 159.

23. Пак там, с. 160; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., 150—151;

Тивчев, П. Нарастването на едрото земевладение..., с. 242.

24. Acta Lavrae. 1, No 45, 47; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., 152–153.

25. Ius Graeco-Romanum. 1. Ed. Zepos. p. 363; *Тивчев, П.* Нарастването на едрото земевладение..., с. 231.

26. *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, 550–562.

27. *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., 76–77.

28. Пак там, с. 77.

29. *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 424 A, 445 A, и др.; *Тивчев, П.* Нарастването на едрото земевладение..., с. 232.

30. *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 500 A; *Тивчев, П.* Нарастването на едрото земевладение..., с. 449.

31. *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., с. 100.

32. Typicon monasterii Kosmosotirae, 52–53, 71–72 = *ГИБИ,* 7, 129–130, 134–135.

33. Acta monasterii Eleusae, p. 39. За имотите на манастира вж. пак там, с. 27, 29, 30, 33 и др.

34. *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., с. 109.

35. Пак там, 112–113.

36. Пак там, 96–97.

37. Typicon Gregorii Bacuriani, p. 48, 54 = *ГИБИ,* 7, 42–45; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., с. 160; *Тивчев, П.* Нарастването на едрото земевладение..., с.234; *Цанкова-Петкова,Г.* За аграрните отношения в средновековна България. /XI–XIII в./. С., 1964, с. 37 сл.

38. *Тивчев, П.* Нарастването на едрото земевладение..., с. 227.

39. *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., с. 162.

40. *ММ,* 6, 131–132.

41. Acta Lavrae. 1, No 57, p. 159; *Фрейденберг, М. М.* Развитие феодальных отношений в византийской деревне в XI–XII вв. – *УЗВЛПИ,* 1956, с. 126.

42. Относно екскусията и имунитета във Византия вж. *Яковенко, П. А.* К истории иммунитета в Византии. Юрьев, 1908; *Успенский, К. Н.* Экскуссия-иммунитет в Византийской империи. – *ВВр,* 23, 1923; *Острогорский, Г. А.* К истории иммунитета в Византии. – *ВВр, 13, 1958; Фрейденберг, М. М.* Экскуссия в Византии XI–XII вв. – *УЗВЛПИ,* 3, 1958, 343–345; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., с. 220; *Каждан, А. П.* Деревня и город в Византии IX–X вв. М., 1960, с. 179 сл.; Экскуссия и экскуссаты в Византии X–XII вв. – В: *Византийские очерки.* М., 1961, 186–216; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 149 сл.

43. Acta Lavrae. 1, 141–143.

44. Пак там, 110–112; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., с. 228. За други случаи вж. пак там, 224–228.

45. Typicon Gregorii Bacuriani, p. 55, 9–11, 56, 3–4.

46. Acta monasterii Eleusae, 29–30 = *ГИБИ,* 7, 82–83.

47. *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., 232–238; *Цанкова-Петкова, Г.* Югозападните български земи през XI в. според „Стратегикона" на Кекавмен. – *ИИБИ,* 6, 1956, с. 603.

48. Typicon monasterii Kosmosotirae, p. 26, 6–27, 3 = *ГИБИ,* 7, с. 132.

49. Typicon Gregorii Bacuriani, p. 48, 29–30, 10, 17–20; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., 239–240.

50. *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col.444, 445, 456 и др.; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., 240–241.

51. Acta monasterii Eleusae, p. 26 = *ГИБИ,* 7, с. 80.

52. Typicon Gregorii Bacuriani, p. 11, 5 = *ГИБИ,* 7, с. 43; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., 245–247; *Тивчев, П.* Нарастването на едрото земевладение...,237–238. За Вардан и други васали вж. *Шанидзе, А.* Грузинский монастырь в Болгарии и его типик. Тбилиси, 1971, с. 287, §5, 309, §9, 315, §3.

53. *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 449 A–C, col. 513 A, 533 D, col. 536 A.

54. Acta monasterii Eleusae, 43–44 = *ГИБИ,* 7, 89–90.

55. Acta Lavrae. 1, No 41, p. 111.

56. *Литаврин, Г. Г.* Крестьянство Западной и Юго-Западной Болгарии в XI–XII вв. – *УЗИС,* 14, 1956, с. 229.

57. Acta monasterii Eleusae, p. 44; *Тивчев, П.* Към въпроса за селското население във Византия през XII в. – *ГСУфиф,* 53, 2, 1959, 507–508.

58. *Литаврин, Г. Г.* Крестьянство..., с. 228.

59. Пак там, с. 229.

60. Acta monasterii Eleusae, 32–33; *Литаврин, Г. Г.* Крестьянство..., с. 230.

61. Acta monasterii Eleusae, 38–39.

62. *Мутафчиев, П.* Войнишки земи и войници във Византия през XIII–XIV в. – *СпБАН,* 27, 1923, 1–114; *Ангелов, Д.* История на Византия. 1. С., 1968, с. 249 сл.

63. *Michael Attaliata.* Historia, p. 204, 18–205, 10 = *ГИБИ,* 6, с. 183; срв. *Тивчев, П.* За участието на българи във византийската войска през периода на византийското иго /1018–1185/. = *ИП,* 1963, № 1, с. 92.

64. *Дмитриевский, А.* Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока. 1. Киев, 1895, с. 697; *Тивчев, П.* За участието..., с. 92.

65. *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, p. 740, 8–741, 5 = *ГИБИ,* 7, с. 210; срв. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 2. С., 1972, 204–209.

66. *Ioannes Cinnamus.* Historia, p. 7, 15–8, 22, 9, 5–6; *Nicetas Choniata.* Historia, p. 19, 19–23, 3; срв. *Тивчев, П.* Към въпроса за селското население..., с. 512.

67. *Ioannes Cinnamus.* Historia, p. 103, 6–10 = *ГИБИ,* 7, с. 229; *Тивчев, П.* За войнишкото население във Византия през XII в. – В: *Изсл. в чест М. С. Дринов.* С., 1960, 572–575.

68. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 12 сл.

69. Acta monasterii Eleusae, p. 29, 34–55; Typicon monasterii Kosmosotirae, p. 67.

70. *ММ,* 6, p. 121.

71. Пак там, с. 95.

72. *Цанкова-Петкова, Г.* Югозападните български земи през XI в. ..., 603–605.

73. *Литаврин, Г. Г.* България и Византия..., 178–179.

74. *ММ,* 6, 131–132.

75. *Фрейденберг, М. М.* Развитие феодальных отношений..., с. 124, 130–131.

76. Acta Lavrae. 1, No 47, p. 126; Acta monasterii Eleusae, 29–30 = *ГИБИ,* 7, 82–83; *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 424 A.

77. *Литаврин, Г. Г.* Крестьянство..., с. 235.

78. *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 517 A–B; *Цанкова-Петкова, Г.* За аграрните отношения..., с. 75, 106.

79. Typicon Gregorii Bacuriani, p. 9 = *ГИБИ,* 7, 41–42; *Тивчев, П.* Към въпроса за селското население..., с. 519; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 148.

80. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 18 сл.

81. Novella imperatoris Ioannis Tzimiscis, 257–258 = *ГИБИ,* 5, 236–238.

82. Novella Alexii Comneni,

341–346 = *ГИБИ*, 7, 95–101; *Сакъзов, Ив.* Една новела на Алексия Комнин за роби-българи. — В: *Сб. В. Златарски.* С., 1925, 367–387; *Ангелов, Д.* Робството в средновековна България. — *ИП*, 1945/1946, №2, 152–153; *Литаврин, Г. Г.* Налоговая политика Византии в Болгарии в 1018–1185. — *ВВр*, 10, 1956, с. 90 сл.

83. *Дуйчев, Ив.* Български спогодбен акт от епохата на византийското владичество. — В кн. му: *Бълг. средновековие.* С., 1972, 209–215.

84. Советы и рассказы Кекавмена, 239–241; *Литаврин, Г. Г.* Крестьянство..., с. 236.

85. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 17, 77 сл.

86. *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 550.

87. Typicon Gregorii Bacuriani, p. 51, 22–23 = *ГИБИ*, 7, с. 60.

88. Пак там, 10–11.

89. *ГИБИ*, 7, с. 76, 78.

90. Typicon monasterii Kosmosotirae, p. 68, 1–6.

91. Пак там, с. 68, 32–33.

92. Acta monasterii Eleusae, p. 29 *ГИБИ*, 7, с. 83.

93. *Ангелов, Д.* Принос към поземлените отношения във Византия през XIII век. — *ГСУфиф*, 47, 2, 1952, 75–76; *Каждан, А. П.* Аграрные отношения..., с. 117, 119.

94. *Каждан, А. П.* Аграрные отношения..., с. 118.

95. *Ioannes Cinnamus.* Historia, p. 199, 16–17 = *ГИБИ*, 7, с. 262.

96. *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 393 A, 541 A.

97. *ММ*, 6, p. 121, 30.

98. Пак там, 4, с. 335, 18; 5, с. 90, 1.

99. *Dölger, Fr.* Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. Leipzig, 1927, p. 62.

100. *ММ*, 6, p. 47.

101. Typicon Gregorii Bacuriani, p. 48, 19–22 = *ГИБИ*, 7, 58–59.

102. Typicon monasterii Kosmosotirae, p. 58, 34–59, 5 = *ГИБИ*, 7, 131–132.

103. Acta Lavrae. 1, No 47, 32–50. За други известия срв. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., 204–210.

104. *Xanalatos, D.* Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens. München, 1937, p. 48.

105. *Симеон митрополит.* Писмата на Теофилакта Охридски, с. 211; *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 525 C; Acta monasterii Eleusae, p. 36; Typicon monasterii Kosmosotirae, 71–72.

106. *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 448–449.

107. *ММ*, 6, p. 2, 20, 27, 28, 47; *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 473.

108. *ММ*, 6, p. 47.

109. Пак там.

110. Пак там, 5, с. 137, 143; 6, с. 2, 20, 22, 25, 28, 47; Acta Lavrae. 1, No 51, p. 138; *Тивчев, П.* За класовата борба във византийското село през XII в. — *ИП*, 1961, № 1, с. 85.

111. *Скабаланович, Н.* Византийское государство и церковь в XI в. СПб., 1884, с. 277; *Xanalatos, D.* Beiträge..., p. 48; *Острогорский, Г.* Византийские писцовые книги. — *BSl*, 9, 1948, № 2, с. 244, смята, че е поземлен данък. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 317, 326.

112. *Тивчев, П.* За класовата борба..., с. 85.

113. *ММ*, 6, p. 47.

114. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., 310 313; *Цанкова Петкова, Г.* Аграрните отношения..., с. 91.

115. *Литаврин, Г. Г.* Налоговая политика..., с. 107 сл.; Болгария и Византия..., с. 201 сл.; *Тивчев, П.* За класовата борба..., 85–86.

116. *Ангелов, Д.* Принос към поземлените отношения..., с. 76.

117. *Dölger, Fr.* Beiträge..., p. 52.

118. *Каждан, А. П.* Аграрные отношения..., с. 104.

119. *ММ*, 6, p. 47, 121.

120. Acta monasterii Eleusae, p. 29, 36, 38 = *ГИБИ*, 7, с. 83, 88–89; *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 516, 536; Ius Graeco-Romanum. 1, p. 366.

121. Acta monasterii Eleusae, p. 36 = *ГИБИ*, 7, 88–89; *Соловјев, А. и В. Мошин.* Грчке повеље српских владара. Београд, 1936, 415–416; *Каждан, А. П.* Аграрные отношения..., с. 124.

122. Acta Lavrae. 1, p. 126. Мандриатиконът отговаря на известната от българските грамоти кошарщина. Вж. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 63.

123. За аерикон вж. Acta monasterii Eleusae, p. 29, 36, 38 = *ГИБИ*, 7, 83, 88–89; *ММ*, 4, p. 17; 6, p. 121; *Острогорский, Г.* Византийские писцовые книги..., с. 299; *Каждан, А. П.* Аграрные отношения..., с. 146; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 237, 324.

124. *ММ*, 6, p. 138; *Dölger, Fr.* Beiträge..., p. 60.

125. *Xanalatos, D.* Beiträge..., p. 52.

126. *Осипова, К. А.* Развитие феодальной собственности на земли и закрепощение крестьянства в Византии X в. — *ВВр*, 10, 1956, с. 74.

127. *ММ*, 6, p. 6, 7, 15.

128. Пак там, 6–7.

129. *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus.* Epistolae, col. 449; *ММ*, 4, p. 3, 17, 21, 27, 31, 239; *Xanalatos, D.* Beiträge..., p. 43.

130. Подробно у *Ангелов, Д.* — В: *Икономика на България.* 1. С., 1969, с. 96 сл.

131. *Ангелов, Д.* По въпроса за стопанския облик в българските земи през XI–XIV в. — *ИП*, 1950/1951, № 4–5, с. 432 сл.

132. Писмата на Григорий Антиох са разгледани и преведени у *Цанкова-Петкова, Г. и П. Тивчев.* Нови данни за историята на Софийска област през последните десетилетия на византийското владичество. — *ИИИ*, 14–15, 1964, с. 318 сл.

133. Пак там.

134. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град. С., 1970, 63 64; *Кондов, Н.* К вопросу о системе п леводства в болгарских и суседних с ними землях Балканского полуострова в средние века. — *ВВр*, 20, 1961, 11 12.

135. *Кондов, Н.* Цит. съч., 12 13.

136. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 346, 21.

137. *Ангелов, Д.* — В: *Икономика на България.* 1, с. 100.

138. *Недков, Б.* България и съседните и земи през XII в. според „Географията" на Идриси. С., 1960, с. 87.

139. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 54.

140. *Вожарова, Ж.* Славян българското селище край с. Попина Силистренско . С., 1956, с. 19, 21–27, 32, 35–47, 52–56, 60–61.

141. *Русев, Р.* Върху технол гията на някои железни предмети от XII–XIII в. — *А*, 1961, № 2, с. 10.

142. По-подробно е разгледан този въпрос у *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 65 и цит. там лит.

143. Пак там, 37–40 сл. За нахията /община/ Гьопса с център Карлово вж. *Стойков, Р.* Селищни имена в западната половина на България през XVI в. — В: *Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски.* С., 1960, с. 433.

144. *ИАИ*, 13, 1939, с. 343; *ИБАИ*, 17, 1950, с. 314.

145. *Willermus Tyrensis.* Historia..., p. 49 = *ЛИБИ*, 3, с. 182.

146. *Лишев, Стр.* Третият кръстоносен поход и българите. — *ИИБИ*, 7,

1957, с. 215 сл.

147. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 43; *Каждан, А. П.* Деревня и город в Византии IX–X в. М., 1960, 203–248.

148. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 46.

149. *Соколова, И. В.* Клады византийских монет как источник для истории Византии VIII–XI вв. – *ВВр*, 15, 1959, приема, че тезаврирането на средновековните монети се е практикувало главно поради политическа несигурност /нашествия, войни, смутове/. В същност то било закономерно явление с икономически характер, а политическата несигурност само допринасяла за количественото натрупване – сама по себе си тя никога не е била основна причина за тезаврирането.

150. У *Каждан, А. П.* Неизданные сочинения Евстатия Солунского в экскуриальской рукописи, Y. II, 10. – In: *Polychronion*, 1966, p. 336, молбата на Евстатий Солунски се датира приблизително към 1170–1179 г.; *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 47–50.

151. *Недков, Б.* България и съседните ѝ земи през XII в. според „Географията" на Идриси.

152. *Соколов, П. Н.* Образование венецианской колониальной империи. Саратов, 1963, 284–295.

153. *Gjuzelev, V.* Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. 1. – *BBg*, 3, 1969, 156–157.

154. *Недков, Б.* България и съседните ѝ земи през XII в. според „Географията" на Идриси, с. 37, 39, 41, 43, 45, 47, 55 и др.

155. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 62, 89.

156. *Ansbert.* Historia..., p. 45 = *ЛИБИ*, 3, с. 268.

157. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 527.

158. *MGH SS*, 17, p. 798.

159. Historia peregrinorum, p. 134 = *ЛИБИ*, 3, с. 227.

160. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 527.

161. За господството на византийската аристокрация в градовете, довело постепенно до превръщането на някои от тях в опорни пунктове на феодален и политически сепаратизъм, т.е. в укрепени средища на отделни мощни феодали, които отказвали да се подчинят на наредбите на централната власт, вж. *Tivčev, P.* Sur cités byzantines aux XI–XII e siècles. – *BBg*, 1, 1962, 173–181.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 63/88
ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XI И ПРЕЗ XII В.

1. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2. С., 1963, с. 105 сл.; *Острогорски, Г.* Историја Византије. Београд, 1959, с. 304 сл.; История Византии. 2. М., 1968, с. 237.

2. *Васильевский, Г. В.* Византия и печенеги. – В кн. му: *Труды*. 1. Л., 1930; *Moravcsik, Gy.* Byzantinoturcica. 1. Berlin, 1958, p. 89 sq.; *Diaconu, P.* Les Petchénègues dans l'histoire des terres au Bas-Danube. – *EB*, 1971, No 3, p. 170 sq.; *Божилов, Ив.* България и печенезите /896–1018 г./. – *ИП*, 1973, № 2, с. 37 сл.

3. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p. 581 sq. = *ГИБИ*, 6, с. 312 сл.; *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, p. 174 = *ГИБИ*, 7, с. 197 сл.

4. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 2. С., 1972, с. 90.

5. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p. 578, 15 = *ГИБИ*, 6, с. 315; *Златарски, В.* История... Т. 2, 91–92.

6. *Тивчев, П.* За участието на българи във византийската войска през периода на византийското иго /1018–1185 г./. – *ИП*, 1963, № 1, 79–93; *Тъпкова-Заимова, В.* Византия и населението в крайдунавските земи през XI в. – *В*, 1973, № 3, 25–26.

7. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, 578–590 = *ГИБИ*, 6, с. 317 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, 95–97.

8. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p. 607, 8–608, 6 = *ГИБИ*, 6, с. 324; *Златарски, В.* История... Т. 2, 106–107; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 111.

9. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 108.

10. Пак там, 109–110.

11. Пак там, 110–111; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 118.

12. *Златарски, В.* История... Т. 2, 111–112; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, 118–119.

13. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p. 654, 16–20 = *ГИБИ*, 6, с. 331 сл.; *Тивчев, П.* За участието на българи..., с. 63.

14. *Michael Attaliata.* Historia, p. 83, 10–20 = *ГИБИ*, 6, с. 175.

15. Пак там, с. 83, 10–87, 22 = *ГИБИ*, 6, с. 178; *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, 654, 10–657, 6 = *ГИБИ*, 6, с. 333; *Златарски, В.* История... Т. 2, 116–119; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 127.

16. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 119.

17. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 155.

18. *Anna Comnena.* Alexias. 1, p. 222 = *ГИБИ*, 8, с. 54. За споровете около този скитски народ срв. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 155, бел. 7.

19. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 183 сл.

20. Пак там, с. 190 сл.; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, 155–156.

21. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 156.

22. *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, IV, p. 241,20–242,8 = *ГИБИ*, 7, с. 204 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 204 сл.

23. *Anna Comnena.* Alexias. 2, p. 8, 4–14; p. 11, 18–22 = *ГИБИ*, 8, с. 85 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, 204–206; *Тивчев, П.* За участието на българи..., 86–87.

24. *Anna Comnena.* Alexias. 2, p. 13, 31–15, 29 = *ГИБИ*, 8, с. 91; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 208. За битката при Левунион се споменава и в житието на Кирил Филеот, вж. *Гюзелев, В.* Сведения за историята на Варна и Анхиало /Поморие/ през XI в. в житието на Кирил Филеот. – *ИБИД*, 28, 1972, с. 322.

25. *Anna Comnena.* Alexias. 2, p. 62, 28–68, 5 = *ГИБИ*, 8, 102–112; *Златарски, В.* История... Т. 2, 209–218; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 157.

26. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 19, 21.

27. *Ioannes Cinnamus.* Historia, p. 7, 15–8, 22 = *ГИБИ*, 7, с. 210; *Nicetas Choniata.* Historia, p. 19, 19–23, 3; срв. *Златарски, В.* История... Т. 2, 367–370; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 183.

28. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 370.

29. *Цанкова-Петкова, Г.* Югозападните български земи през XI в. според „Стратегикона" на Кекавмен. – *ИИБИ*, 6, 1956, с. 624 сл.; *Литаврин, Г. Г.* Восстание болгар и влахов в Фессалии в 1066 г. – *ВВр*, 11, 1956, 123–134; Болгария и Византия в XI–XII вв. М., 1960, с. 400; *Дуйчев, Ив.* Някои бележки към Кекавмен. – *ЗбРВИ*, 5, 1958, 59–68.

30. Советы и рассказы Кекавмена, 258–259 = *ГИБИ*, 7, с. 26.
31. Пак там, 264–265 = *ГИБИ*, 7, с. 29.
32. История на България. 1. С., 1961, с. 160.
33. *Michael Attaliata*. Historia, p. 200 sq. = *ГИБИ*, 6, с. 180 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 137.
34. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 128.
35. Пак там, с. 129.
36. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 715, 19–20 = *ГИБИ*, 6, с. 335; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 138.
37. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 716, 14–717, 7 = *ГИБИ*, 6, с. 336; *Златарски, В.* История... Т. 2, 143–144.
38. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 718, 22–719, 8 = *ГИБИ*, 6, с. 337; *Златарски, В.* История... Т. 2, 144–148.
39. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 148.
40. Пак там, 148–149; История на България. 1, 160–161; *Лишев, Стр.* Към въпроса за неуспеха на въстанието в Македония през 1072 г. – *ИП*, 1956, № 1, 74–79.
41. *Златарски, В.* История... Т. 2, 154–159.
42. *Michael Attaliata*. Historia, p. 207, 21–209, 23 = *ГИБИ*, 6, 184–185; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 159.
43. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 741, 17–745, 2 = *ГИБИ*, 6, с. 339; *Michael Attaliata*. Historia, p. 302, 1–9 = *ГИБИ*, 6, с. 193; *Златарски, В.* История... Т. 2, 162–163, 495–496.
44. *Michael Attaliata*. Historia. 2, p. 302, 1–303 = *ГИБИ*, 6, с. 194.
45. *Anna Comnena*. Alexias. 2, p. 62, 28–63, 1 = *ГИБИ*, 8, с. 105 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, 213–214.
46. *Anna Comnena*. Alexias. 2, p. 66, 18–69, 5 = *ГИБИ*, 8, с. 110 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, 215–217.
47. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 739, 5–10 = *ГИБИ*, 6, с. 338; *Тивчев, П.* За участието на българи..., с. 85.
48. *Nicephorus Bryenius*. Historia, p. 102 = *ГИБИ*, 7, с. 116.
49. Typicon monasterii Kosmosotirae, 71–72 = *ГИБИ*, 7, 133–135; *Тивчев, П.* За класовата борба във византийското село през XII в. – *ИП*, 1961, № 1, 96–97.
50. *Тивчев, П.* За класовата борба..., с. 97.
51. *Anna Comnena*. Alexias. 2, p. 160 = *ГИБИ*, 8, с. 54 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 172, 177–187.
52. *Anna Comnena*. Alexias. 2, 259–262 = *ГИБИ*, 8, с. 140.
53. *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, 401–403; *Тивчев, П.* За класовата борба..., 93–94.
54. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 356 сл.
55. Пак там, с. 395.
56. *Anna Comnena*. Alexias. 2, 299–301 = *ГИБИ*, 8, с. 148; *Златарски, В.* История... Т. 2, 359–364; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, 391–400.
57. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 158.
58. Пак там, с. 159.
59. По-подробно у *Златарски, В.* История... Т. 2, 166–179; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 159.
60. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 163 сл. и библиогр. обзор.
61. *Albertus Aquensis*. Historia Hierosolimitanae expeditiones, 274–276 = *ЛИБИ*, 3, с. 145 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, 224–226; *Runciman, St.* The First Crusaders Journey across the Balkan Peninsula. – *Byz*, 19, 1949.
62. *Albertus Aquensis*. Historia Hierosolimitanae expeditionis, 278 281 *ЛИБИ*, 3, 151–155; *Златарски, В.* История... Т. 2, 227–233.
63. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, 161–162.
64. Пак там, с. 162.
65. *Willermus Tyrensis*. Historia..., 658–659 = *ЛИБИ*, 3, с. 192; *Златарски, В.* История... Т. 2, 236–237.
66. *Ангелов, Д.* Богомилството в България.
67. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 237.
68. *Raimundus de Aguilers*. Historia francorum qui ceperunt Hierusalem, 235–236 = *ЛИБИ*, 3, с. 56; *Тивчев, П.* За участието на българи... с. 88.
69. *Petrus Tudebodus seu Tudebovis*. Historia de Hierosolymitano itinere, 19–20 = *ЛИБИ*, 3, с. 15; *Тивчев, П.* За участието на българи... с. 88.
70. За договора между кръстоносците и Алексий I Комнин вж. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 163.
71. *Anna Comnena*. Alexias. 2, p. 145, 32–146, 2, 154, 14–18, 2, 178, 10 = *ГИБИ*, 8, с. 119 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, 242–243; *Тивчев, П.* За участието на българи..., с. 89.
72. *Златарски, В.* История... Т. 2, 247–250; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 165; *Любарский, Я. Н. и М. М. Фрейденберг*. Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Боэмундом. – *ВВр*, 21, 1962, 260–274.
73. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 376 сл.
74. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 124.
75. Пак там, с. 183 сл., 193 сл.
76. Срв. за това при изложението за въстанието на Асеновци.
77. *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност. С., 1971, с. 283 сл.
78. Ἡ συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη, p. 114,5 – 115,6 = *ГИБИ*, 6, с. 331 сл.; *Michael Attaliata*. Historia, p. 83 = *ГИБИ*, 6, с. 175.
79. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 527 = *ГИБИ*, 6, с. 302; *Michael Psellos*. Chronographia, 76–80 = *ГИБИ* 6, с. 94.
80. *Albertus Aquensis*. Historia Hierosolimitanae expeditionis, p. 276 = *ЛИБИ*, 3, с. 147; Annales pegaviens s, p. 266 = *ЛИБИ*, 3, с. 205.
81. *Willermus Tyrensis*. Historia ., p. 99 *ЛИБИ*, 3, с. 194.
82. Срв. съответния пасаж в ългарски превод у *Симеон митроп ит.* Писмата на Теофилакта Охридс архиепископ български, с. 67.
83. Typicon Gregorii Bacurian p. 9 *ГИБИ*, 7, с. 41.
84. *Georgius Acropolita*. Ope , p. 107 = *ГИБИ*, 8, с. 183.
85. Пак там.
86. Срв. например Бъл ски апокрифен летопис у *Иванов, Й* огомилски книги и легенди, с. 283 рв. и т.нар. Данилово тълкуване, ап криф, възникнал вероятно в края на X в., у *Иванов, Й.* Българите в Макед ия. С., 1917, с. 140. Че „България" и лгарската земя" по време на виза иското владичество са били схваща и като състоящи се от „три облас , или „три части", може да се на и заключение от един списък на а иепископите в българските земи, съставен към средата на XII в. Там м ду другото се казва, че по времето а княз Борис Климент бил натоваре „да надзирава и третия дял на бъл арското царство, т.е. от Солун до Йер хо и Канина или Тасипият". Срв. съответния текст у *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 565, пов орен в *ГИБИ*, 7, с.109. Под „трета ч т" в този текст, както се вижда, се имат пред вид югозападните български краища, включващи цяла Македония и част от Албания. А другите „две части", трябва да се предположи, са Мизия и Тракия.

87. Специално внимание заслужава например текстът на третата грамота, където се казва, че църковният данък каноникон трябва да се плаща от власите „по цяла България" /ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν/; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 561, 557.

88. *Willermus Tyrensis.* Historia..., p. 77 = *ЛИБИ,* 3, с. 190.

89. *Petrus Tudebodus seu Tudebovis.* Historia de Hierosolymitano itinere, p. 16 = *ЛИБИ,* 3, с. 16.

90. *Fulcherius Carnotensis.* Historia Hierosolymitana, p. 327 = *ЛИБИ,* 3, с. 72.

91. Gesta Francorum, p. 20 = *ЛИБИ,* 3, с. 26.

92. *Селищев, А.* Славянское население в Албании. С., 1931, дава многобройни примери. Още топонимичен материал у *Заимов, И.* Болгарские географические названия в Албании XV в. — *StB,* 1, 1970, 177–202.

93. *Селищев, А.* Славянское население в Албании, 140–200; *Десницкая, А. В.* Славянские заимствования в албанском языке. — В: *V Междунар. съезд славистов. Докл. советской делегации.* М., 1963; *Hamp, E.* Early Slavic influence on Albanian. — *LB,* 14, 1970, No 2, 11–19.

94. Acta Athoa, 1–3 = *ГИБИ,* 6, 13–14.

95. *Успенский, П.* История Афона. 3. Киев, 1877, с. 318; *Иванов, Й.* Българите в Македония. С., 1917, с. 124; Acta Athoa, p. 12, 28 = *ГИБИ,* 6, с. 14.

96. Текстът на тази грамота у *Dölger, Fr.* Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. — *SBAW,* 1952, p. I sq. = *ГИБИ,* 6, с. 38; срв. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 22 сл.

97. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 21 сл.

98. Acta Athoa, 45–46 = *ГИБИ,* 6, с. 15.

99. *Dölger, Fr.* Aus den Schatzkammern des heiligen Berges. München, 1948, No 109, p. 29 = *ГИБИ,* 6, с. 37.

100. *Иванов, И.* Българите в Македония, с. 134, използува съответния пасаж според съобщението у *Григорович, В.* Очерк путешествия по Европейской Турции. М., 1877, с. 67.

101. Acta Athoa, 93–94 = *ГИБИ,* 6, с. 18.

102. Acta Lavrae. 1, 150–152 = *ГИБИ,* 7, с. 140 сл. Баница е вероятно днешното село Баница, Зъхненско. Срв. *Кънчов, В.* Македония. Етнография и статистика. С., 1900, с. 182.

103. Acta Lavrae. 1, 159–163 = *ГИБИ,* 7, 142–146.

104. На това обстоятелство е обърнал внимание един от най-добрите познавачи на тези византийски документи — *Острогорский, Г.* Византийские писцовые книги. — *BSl,* 9, 1948, No 2, с. 306. Срв. и *Дуйчев, Ив.* Славянски местни и лични имена във византийските описни книги. — *ИИБЕ,* 7, 1962, 197–215, със съответен списък; Contribution à l'étude des praktika byzantines. — *EH,* 3, 1966, p. 123.

105. *Dujčev, Iv.* Contribution à l'étude..., p. 115.

106. *MM,* 5, p. 271.

107. *Vasmer, M.* Die Slaven in Griechenland. Berlin, 1941.

108. *Мутафчиев, П.* Съчинения. 4. Добруджа, с. 213, разглежда въпроса за гагаузите обстойно с посочване на различните становища. Вж. и *Иречек, К.* Няколко бележки върху остатоците от печенези, кумани, както и върху тъй наречените народи гагаузи и сургучи в днешна България. — *ПСпБКД,* 32–33, 1890, 211–241; *Младенов, Ст.* Печенези и узи-кумани в българската история. — *БИБ,* 4, 1931, № 1; *Тъпкова-Заимова, В.* Долни Дунав — гранична зона на византийския запад. С., 1976, с. 116 сл.

109. *Anna Comnena.* Alexias, VII, 3, p. 135 = *ГИБИ,* 8, с. 84 сл.; *Vucanović, T. P.* Les valaques habitants autochthones des pays balkaniques. — *Eth, N. s.,* No 56, 1962, p. 11 sq.; *Литаврин, Г. Г.* Влахи в византийских источниках X–XIII в. — В: *Юго-Восточная Европа в Средние века.* Киев, 1972; *Тъпкова-Заимова, В.* Долни Дунав — гранична зона на Византийския запад, с. 102, 122.

110. Советы и рассказы Кекавмена, § 75, с. 268 = *ГИБИ,* 7, с. 31.

111. Пак там, с. 258 = *ГИБИ,* 7, с. 26.

112. Срв. по-долу.

113. *Ангелов, Д.* Принос към народностните и поземлени отношения в Македония /Епирския деспотат/ през първата четвърт на XIII в. — *ИКНКсхн,* 1947.

114. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 136 сл.

115. Пак там, с. 410 сл.

116. Срв. например едно стихотворение от византийския поет Йоан Катралес /XIV в./ у *Дуйчев, Ив.* Проучвания върху българското средновековие. С., 1945, с. 136. Вж. и една хроника, позната доскоро погрешно под имената на Комнин и Прокъл, у *Vranoussis, L.* Deux historiens byzantins qui n'ont jamais existé Comnenos et Proclos. — *Ἐπετηρὶς τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου,* 5, 1965, p. 23. За така посочените смесени названия вж. *Moravcsik, Gy.* Byzantinoturcica. 2. Berlin, 1958, p. 106.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
Стр. 88/105
БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XI–XII в.

1. *ГИБИ,* 7, с. 43.

2. *Цончев, Д. и С. Стоилов.* Асеновата крепост. Пловдив, 1960, с. 6 сл.; *Рашенов, А.* Крепостта при Мезек. — *ИАИ,* 11, 1937, 171–189.

3. *Nicetas Choniata.* Historia. Ed. Bonn., p. 482, 5–8.

4. *Чангова, Й.* Проучвания в крепостта Перник. — *А,* 1963, с. 66.

5. *Цончев, Д.* К изучению особенностей болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма. — *ВВр,* 18, 1961, с. 206.

6. *Николова, Я.* Жилищната архитектура в Търново през XII–XIV в. — *ТВТУ„КМ",* 8, 2, 1971, с. 83; *Ангелов, Н.* Жилищното строителство през средновековието. — *Велико Търново,* 1968, с. 5.

7. *Николова, Я.* Цит. съч., 89–102.

8. *Миятев, Кр.* Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, с. 204.

9. Пак там, 109–113, обр. 109–114.

10. *Бакалова, Е.* Фрески церквы-гробницы Бачковского монастыря и византийская живопись XII века. — В: *Византия, южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа.* М., 1973, 218–222.

11. Пак там, с. 216.

12. Пак там, с. 218.

13. *Гошев, Ив.* Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. — *ГСУбф,* 8, 1931, 349–351.

14. *Иванов, Й.* Асеновата крепост над Станимака и Бачковският манастир. — *ИБАД,* 2, 1911, с. 212.

15. *Миятев, Кр.* Архитектурата в Средновековна България, с. 146, обр. 155.

16. Пак там, с. 180, обр. 199, 200.

17. *Миятев, Кр.* Боянските стенописи. С., 1961, с. 8.

18. *Цончева, М.* По въпроса за появата на монументална живопис в България /VIII–XI/. = *ИИИзИ*, 11, 1968, 38–41.

19. *Миятев, Кр.* Архитектурата в Средновековна България, с. 94; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 264.

20. *Мавродинов, Н.* Цит. съч., с. 264; *Цончева, М.* Цит. съч., с. 10.

21. *Цончева, М.* Цит. съч., с. 26.

22. Пак там, с. 28.

23. *Мавродинов, Н.* Цит. съч., 48–50.

24. Пак там, с. 9.

25. Пак там, 11–12.

26. *Георгиева, С.* Керамиката от двореца. – В: *Царевград Търнов*. 2. С., 1974, с. 9.

27. *ГИБИ*, 7, с. 264; *Цанкова-Петкова, Г. и П. Тивчев.* Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII в. – *А*, 1964, № 2, с. 43.

28. *ГИБИ*, 7, 68–69, 72–75; срв. *Цанкова-Петкова, Г.* За аграрните отношения в средновековна България /XI–XIII в./. С., 1964, с. 176, 187–189.

29. *ГИБИ*, 7, с. 47, 61, 62.

30. Пак там, 72–74.

31. *Георгиева, С.* Българските средновековни накити. – *А*, 1961, № 1, 4–10.

32. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 2. С., 1972; *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 130 сл.; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия в XI–XII вв. М., 1960.

33. *Иванов, И.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 36 = *ГИБИ*, 6, с. 47.

34. Става дума за т.нар. Парижки списък на охридските архиепископи. Вж. съответния пасаж в изданието на *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 566.

35. Списък на архиепископите в Охрид след Лъв Пафлагонски с данни за живот и дейност у *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия-патриаршия. 1. С., 1924, с. 195 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 534 сл.

36. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия..., с. 214, 274.

37. Пак там, с. 213.

38. Вж. примери у *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 368.

39. Последно издание на това житие у *Милев, Ал.* Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966. Съмнение в авторството на Теофилакт изказва *Snegarov, Iv.* Les sources sur la vie et l'activite de Clement d'Ochrida. – *BBg*, 1, 1962, p. 79.

40. Гръцкият оригинал на това житие не е запазен. Налице е само неговият старобългарски превод /в няколко преписа/, вж. *Иванов, И.* Жития на св. Ивана Рилски. – *ГСУ ифф*, 32, 1936, с. 8 сл. /обяснителни бележки/, с. 38 сл. /текст/.

41. История на българската литература. 1. С., 1962, с. 245.

42. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия..., с. 203.

43. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 369 сл. Като изхождат главно от дейността на Теофилакт Охридски и от неговото враждебно отношение към българите, някои изследвачи на периода на византийското владичество говорят за силни ромеизаторски тенденции и за политика на ромеизация спрямо българския народ, вж. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 41 сл., 167 сл. Такива тенденции са били наистина налице, но не са имали характер на една съвременна целенасочено и упорито провеждана асимилационна политика. Правилни и интересни констатации по този въпрос у *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 365 сл.

44. Това е отбелязано изрично в разказа на византийския богослов Евтимий Зигавин във връзка с разпита на Василий, вж. съответния пасаж в изданието на *Ficker, G.* Die Phundagiagiten. Leipzig, 1908, p. 96.

45. Така е наречен Иван Рилски в създадената в негова памет наскоро след смъртта му служба, вж. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 349.

46. За историята на тези манастири вж. *Иванов, И.* Северна Македония. С., 1906, с. 90 сл.

47. Уставът на Бачковския манастир, чийто оригинал е на грузински език, а впоследствие бил преведен на гръцки, е издаван няколко пъти. Последно критично издание на грузинския текст, придружен с паралелен текст на гръцки, у *Kauchtschischvili, S.* Typicon Gregorii Pacuriani. Thbilisiis, 1963; разпоредбата за организиране на манастирското училище е на с. 131, гл. 31.

48. История на българската литература. 1, с. 246.

49. *Мирчев, К. и Хр. Кодов.* Енински апостол. С., 1965, с. 188 сл., 192 сл.

50. *Иванов, И.* Жития на св. Ивана Рилски, с. 28 сл.

51. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 284 сл.

52. Пак там, с. 394 сл. /Житие на Гаврил Лесновски/, с. 401 сл. /Житие на Прохор Пшински/, с. 405 сл. Житие на Йоаким Осоговски/.

53. *Ангелов, Д.* Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в средновековна България. – *ИП*, 1949 1950, №4–5, с. 494 сл.; История на българската литература. 1, с. 178 сл. Редица апокрифи са издадени у *Иванов, И.* Богомилски книги и легенди. С., 1925.

54. Старобългарският оригинал на Тайната книга не е запазен и понастоящем е налице само превод на латински език в две версии, вж. *Иванов, И.* Богомилски книги и легенди, с. 60 сл.; *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 62 сл. Новобългарски превод на Тайната книга у *Иван в, И.* Старобългарски разкази. С., 19 5, с. 9 сл.

55. Издаден у *Иванов, И.* Богомилски книги и легенди, с. 277 сл.

56. Издадена у *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 282 сл. Ново, критично издание при съпоставяне на двата запазени преписа – Софийски и Тиквешки – у *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967. В съгласие с вече изказани мнения автоpът приема, че Солунската легенда има по късен произход и едва ли е от времето на византийското владичество, с. 56 сл. Въпросът за датировката на това произведение остава все още открит.

57. *Иванов, И.* Богомилски книги и легенди, с. 259 сл.

58. Пак там, с. 262.

59. *Ангелов, Д.* Светогледът на господствуващата класа в средновековна България, отразен в житиина а литература. – *ИИИ*, 14–15, 1964, с. 278 сл.; Общество и обществена мисъл в средновековна България IX XIV в.. С., 1979, с. 116 сл.

60. *Пыпин, А.* Древняя русская литература: Старинные апокрифы Хождение Богородицы по мукамь. – *ОЗ*, 115, ноябрь 1857, с. 333 сл.; *Тихонравов, Н.* Памятники отреченной русской литературы. 2. СПб., 1863, с. 23 сл. Подробно изследване у *Романска, Цв.* Апокрифите за Богородица и българската народна песен. – *СбБАН*, 34,

1940, 1–208. Вж. и История на българската литература. 1, с. 183 сл.

61. Срв. съответния пасаж в изданието на *Ангелов, Б. и М. Генов.* Стара българска литература. С., 1922, с. 248.

62. Пак там, с. 249.

63. *Иванов, И.* Богомилски книги и легенди, с. 281. Новобългарски превод у *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 155 сл. Срв. и *Ангелов, Д.* Общество и обществена мисъл в средновековна България, с. 259.

64. *Иванов, И.* Богомилски книги и легенди, с. 282.

65. Пак там, с. 285.

66. Пак там, с. 287.

67. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 282.

68. Пак там, с. 284.

69. Пак там, с. 285.

Дял II

ОСВОБОЖДАВАНЕ ОТ ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО. РАЗЦВЕТ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Оловен печат на цар Калоян
1197–1207/. Национален
рхеологически музей – София

ВЪСТАНИЕТО НАЧЕЛО С АСЕНОВЦИ Стр. 117/125 УТВЪРЖДАВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА В КРАЯ НА XII И НАЧАЛОТО НА XIII В. Стр. 125/162 ВЪЗХОД НА БЪЛГАРИЯ ПРИ ЦАР ИВАН АСЕН II Стр. 162/179 БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ II Стр. 179/186

ГЛАВА ПЪРВА

ВЪСТАНИЕТО НАЧЕЛО С АСЕНОВЦИ

1. Вътрешно и международно положение на Византия през втората половина на XII в.

През втората половина на XII в. положението във Византийската империя ставало все по-напрегнато. Честите войни, водени по времето на Мануил I Комнин /1143—1180/, допринесли за усилване на противоречията сред византийското общество.[1] Все по-тежки ставали данъците, налагани от органите на централната администрация и от местните феодали.[2]

В българските земи събирането на данъците било придружено винаги със злоупотреби. Чрез произволно изчисляване на данъчното облагане византийските чиновници прибирали за себе си големи парични суми — за сметка на отделните данъкоплатци.

Населението страдало много и от безчинствата на наемни войници, които кръстосвали надлъж и нашир Балканския полуостров. Наемниците, както и редовната войска били снабдявани с пари, храна и квартира от селищата, през които минавали.[3]

Като последица от влошените условия през разглеждания период се засилила отново практиката на доброволно продаване в робство. За този „ужасен обичай, който насмалко не стана закон", говори съвременникът на събитията, византийският писател Йоан Кинам.[4] Той отбелязва, че самият Мануил Комнин бил възмутен и пожелал да изтръгне този обичай „из корен от държавата", тъй като „искаше да управлява над свободни ромеи, а не над роби".

При изострените социални противоречия с нова сила започнали да се разпространяват богомилството и сродното с него павликянство. От данни на житието на Иларион Мъгленски /средата на XII в./ се вижда, че тези две ереси били проникнали дълбоко сред жителите в югозападните български краища /Македония/, та станало нужда Мануил Комнин да предприеме специални мерки за изкореняването им.[5] Според разказа на житиеписеца павликяните се отказали от своите възгледи, но богомилите упорствували и били осъдени на изгонване от страната. Някои от тях били наказани с изгаряне на клада, както някога постъпили с водача им Василий. Въпреки упоритите преследвания богомилството продължавало да печели привърженици. Едно известие на византийския юрист Теодор Валсамон, отнасящо се към 1170—1180 г., гласи, че по това време в пределите на империята имало цели градове и села, заразени от богомилската ерес.[6]

КРИЗА ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ. Към 80-те години на XII в. външнополитическото положение на Византийската империя се влошило много. Византия загубила голяма част от малоазийските си владения след едно катастрофално поражение, нанесено ѝ през 1176 г. от селджукските турци.[7] Окончателно пропаднали нейните опити да си върне земите в Южна Италия, загубени през втората половина на изминалото столетие. Вътре в страната едрата земевладелска аристокрация укрепвала все повече своите позиции и зачестили опитите за откъсване от централната власт. Безуспешни усилия да ограничи до известна степен произволите на феодалната аристокрация и да спре вътрешното разложение на държавата направил последният представител на династията на Комнините — Андроник I Комнин /1183—1185/.[8] След отстраняването му от властта на престола дошъл Исак II Ангел /1185—1195/, който се намирал изцяло под влиянието на едрите земевладелци. При неговото управление централната власт отслабнала още повече, а силата на местните феодали нараснала. Политическата слабост на империята се придружавала и със стопански упадък. Той се дължал, от една страна, на тежката експлоатация, упражнявана над населението,

а, от друга — на засилената конкуренция на италианските морски републики Венеция, Генуа и Пиза. Италианските градове и главно Венеция си извоювали големи търговски привилегии, които им давали възможност постепенно да изместят византийските търговци и да ги лишат от предишните им печалби. Цариградското правителство при Комнините на два пъти правело опити да ограничи неизгодните за него привилегии, дадени на италианците, и да анулира договорите с Венеция, но поради липса на флота претърпяло неуспех.

Особено тежко станало външнополитическото положение на Византия през годините 1183—1185. Тогава империята била изправена пред борба на два фронта. От северозапад нахлули унгарците в съюз със сръбския жупан Стефан, който искал да отхвърли васалната си зависимост от империята. Без да срещнат сериозна съпротива, войските на сърби и унгарци проникнали дълбоко на югозапад и завзели Белград, Браничево, Ровно, Ниш и Средец.[9] Две години след това от Италия предприели ново нашествие норманите, които отдавна си били поставили за цел да завладеят югозападната част на Балканския полуостров. През юни 1185 г. сицилийската флота превзела Драч. Последвал бърз поход към Солун. След кратка обсада на 24 август 1185 г. градът паднал в ръцете на норманите и бил жестоко разграбен.[10]

2.
Подготовка и обявяване на въстанието

При така създадената неблагоприятна за Византия обстановка започнало ново голямо въстание на българите, което завършило с успех и с възстановяването на българската държава.[11]

Център на въстанието станали североизточните български земи между Дунава и Стара планина, в които византийската власт и след победата над печенегите не била особено здрава. Сред местното население, свикнало да се бори срещу разни чужди племена /печенеги, узи, кумани/, които нахлували в продължение на повече от един век, се развил и съхранил дух на съпротива. Тук съществувал и се предавал от поколение на поколение боен опит, тъй като местни български отреди участвували нееднократно в сражения срещу нахлуващите на юг от Дунава нашественици. Всичко това благоприятствувало за организирането на борба и срещу византийското владичество.

От значение било и обстоятелството, че в североизточните български земи през разглеждания период наред с изпращаните там византийски сановници съществувала и влиятелна местна аристокрация. Тя разполагала със земи и с укрепени центрове и някои нейни представители участвували като прониари във византийската войска. Най-силни били тези земевладелци, чиито имения се намирали в областите около Стара планина и които разполагали с непристъпни, добре защитени крепости.

Такива местни боляри през втората половина на XII в. били братята Петър и Асен. Петър носел първоначално името Тодор, а Асен бил познат още с прозвището Белгун.[12] За пръв път се споменава за тях във връзка с един епизод, станал през есента на 1185 г. Двамата братя се явили тогава в лагера на Исак II Ангел в Кипсела /дн. Ипсала на Мраморно море/. По това време византийците били спечелили първите си победи над норманите и Исак II Ангел се готвел за нов и решителен поход срещу тях. Асен и Петър предявили молба да им бъде дадено едно поземлено владение в Стара планина и да бъдат зачислени в списъка на прониарите. Исак II Ангел отказал да изпълни искането им и ги отпратил с обидни думи. Братята се завърнали обратно, като заявили, че ще си отмъстят, и загатнали дори за възможно въстание.[13]

Заплахите на Асен и Петър не били случайни. Знае се, че по това време в североизточните български земи съществувало силно брожение срещу византийската власт. За това свидетелствуват и думите на Никита Хониат, казани във връзка с идването на двамата братя при византийския император. „Българите — пише той, — уповавайки се на непристъпността и дръзки поради своите многобройни крепости, издигнати на отвесни и отсечени скали, и друг път били проявявали надменност спрямо ромеите.“[14] Петър и Асен отишли в Кипсела в момент, когато населението в Старопланинската област, където се намирали владенията им, било особено зле настроено срещу ромейската власт. Това обстоятелство им давало основание да се държат смело при срещата си с императора и да отговорят със заплахи на неговия груб отказ.

Противовизантийските настроения на старопланинските жители се засилили още повече поради едно извънредно данъчно облагане, наложено от Исак II Ангел във връзка със сключения мир между Византия и Унгария и женитбата му с дъщерята на унгарския крал. Императорът наредил да бъдат събрани по този случай от цялата страна голям брой свине, овце и волове. Това е станало вероятно към ноември 1185 г. „И понеже българ-

ската земя — казва византийският историк Георги Акрополит — отглежда повече от другите такъв добитък, от нея било поискано по-голямо количество.“[15] За налагането на този данък говори и Никита Хониат, като го свързва също с женитбата на Исак II Ангел. Той отбелязва, че предприетата мярка засилила до крайност негодуванието на българите и че те, като сметнали за основателен предлог „откарването на собствените им домашни животни и своето бедствие, се хвърлили в открито въстание“. Пряката връзка между данъчното облагане и въстанието сочи и Георги Акрополит. Изобщо както при предишните въстания, така и сега увеличаването на данъчния гнет засегнало жизнените интереси на населението и станало решаващ повод да се разрази в открит бунт натрупаното в продължение на години недоволство срещу византийската власт. Недоволството обхванало не само българи, но и известен брой пастири-власи, които живеели по склоновете на Стара планина.[16]

ОБЯВЯВАНЕ НА ВЪСТАНИЕТО. Въстанието срещу византийската власт, организирано от братята Асен и Петър, избухнало в края на ноември 1185 г.[17] То било вдигнато в Търново, една от най-яките крепости по това време, която се намирала вероятно в центъра на родовите владения на Асеновци. Разказ за началото на бунта е даден в съчинението на Никита Хониат. Събрало се, пише той, огромно множество в новоосвещаваната търновска църква „Св. Димитър“ и се разнесъл слух, че в нея по тайнствен път е пристигнала една чудотворна икона от самия град Солун. Въодушевени и разпалени хора, продължава византийският историограф, започнали да викат високо, че „сам бог е съблаговолил да надари българите със свобода“ и да „смъкне дългогодишния ярем и че поради това именно мъченикът Христов Димитър бил напуснал главния град Солун и бил дошъл при тях да им бъде помощник и сътрудник в започнатото дело“. „Не е вече време — продължавали те — да се седи, а трябва да се вземе оръжие и дружно да се върви срещу ромеите.“ При общото въодушевление, обхванало присъствуващите, завършва разказа си Никита Хониат, „всички се въоръжили“ и въстанието срещу византийската власт започнало.[18]

Така описаното начало на бунта свидетелствува за неудържимия изблик на родолюбиви чувства, таени в продължение на години и намерили израз в един съдбоносен момент, който бележел предстоящата борба за освобождаване на поробеното отечество. Напълно в духа на времето патриотичните чувства били преплетени тясно с религиозно-провиденциални възгледи — т.е. с вярата, че бог е на страната на българите и ще им помага в започналото се начинание. Тук се крие смисълът на твърдението, разпространявано сред търновските жители, че солунският светец Димитър е напуснал своя град и че неговата икона е дошла в Търново, за да бъде в подкрепа на въстаналия народ. Този психологически момент изиграл важна роля при цялостната подготовка на въстанието и бил използуван умело от братята Асеновци, за да се създаде по-голямо въодушевление и увереност в предстоящата борба.

Медальон с изображение на животно /вероятно лъв/, намерен на Царевец във Велико Търново. Национален археологически музей — София

Страница 120/121
Търновград — столицата на Второто българско царство — въздушна снимка

ПЪРВИ УСПЕШНИ ДЕЙСТВИЯ. Започнало при голям ентусиазъм, въстанието получило още от самото начало широк обхват. Освободени били много „градчета и паланки“ в областта между Стара планина и Дунава.[19] Навсякъде с оръжие в ръка населението се вдигало на борба и прогонвало от родните си огнища поробителите. Окуражени от успехите, двамата водачи на бунта изявили ясно намерението си да възстановят българската държава и да застанат начело на управлението. По-старият от братята, Тодор, бил провъз-

гласен за цар, „като възложил на главата си златен венец, а на нозете си обул червени обувки“[20]. Вероятно тогава той е сменил името си и вместо Тодор се нарекъл Петър. Наскоро след това българите предприели поход за завземането на Преслав — „твърде старинен град — според Никита Хониат, — цял от печена тухла“, който в най-голямата си част бил заграден от „планината Хемус“[21]. За известно време византийците успели да задържат яката Преславска крепост, в която имали свой гарнизон, но по-късно и тя паднала в ръцете на въстаниците. Така цяла Североизточна България с изключение на Черноморското крайбрежие била освободена. Междувременно Асеновци пренесли военните действия на юг от Стара планина. Те освободили в подножието ѝ редица селища и взели голям брой пленници и богата плячка, състояща се предимно от работен добитък и други домашни животни.[22]

През първите седмици на въстанието Исак II Ангел нямал възможност да окаже противодействие, тъй като бил зает първоначално във войната срещу норманите, а по-късно трябвало да се справи с узурпатора Исак Комнин, който се бил откъснал от централната власт в остров Кипър. И едва към средата или края на декември 1185 г. императорът насочил вниманието си към все по-силно нарастващата заплаха от север. Изпратена била срещу въстаниците войска начело със севастократор Йоан, чичо на Исак II Ангел. В едно сблъскване с българските войски, които били навлезли вече в Тракийската равнина, Йоан успял да ги отбие и да ги накара да се оттеглят отново към планината. Наскоро след това обаче, заподозрян, че се стреми да заеме престола, той бил отстранен от своя пост.[23] Неговото място заел кесарят Йоан Кантакузин, зет на Исак II Ангел, за когото се твърдяло, че е твърде опитен във военното дело, и се очаквало, че ще поведе с успех борбата срещу българите.

Надеждите на византийците обаче останали напразни. През една нощ, използувайки недостатъчната укрепеност на византийския лагер и немарливостта на стражите, българите извършили ненадейно нападение, като се спуснали стремително от планинските склонове. В последвалата паника мнозина от ромеите били избити, други паднали в плен и само малцина успели да се спасят с бягство. Едва избягнал плена и самият Йоан Кантакузин, като оставил в ръцете на българите своята палатка заедно с тържествените си одежди.[24] Това било първото голямо сблъскване на въстаналия народ с неговия угнетител, което завършило с блестяща победа. Раздразнен от претърпя-

1

2

ната несполука, Исак II Ангел отстранил Йоан Кантакузин от заеманата длъжност и назначил на негово място един от най-изтъкнатите византийски пълководци, Алексий Врана, който неотдавна бил нанесъл решително поражение на норманите в битката при с. Димитрица /на 7 ноември 1185 г./. Смяната е станала вероятно през февруари 1186 г.

На първо време Алексий Врана повел с успех военните действия срещу Асеновци, но не след дълго, воден от честолюбиви замисли, вдигнал бунт против централната власт, провъзгласил се за император и вместо да продължи борбата с въстаналите българи, потеглил с цялата си войска към Цариград. Пламнала жестока междуособица, която продължила около два месеца. С цената на големи усилия Исак II Ангел успял да задържи властта и да се справи с метежника, който паднал убит.[25] През това време българите се укрепили още по-здраво в заетите от тях територии и се организирали за нови действия. Така вътрешните размирици във Византийската империя, плод на все по-силно развихрящия се политически сепаратизъм, обективно подпомагали освободителното дело на българите.

ВРЕМЕННО ОТСТЪПЛЕНИЕ НА АСЕНОВЦИ. През май 1186 г., когато почувствувал позициите си вече заздравени, Исак II Ангел решил да тръгне сам на поход срещу българите. Той прекосил с голяма армия източностаропланинските проходи и се явил в гърба на въстаниците, които не очаквали подобна маневра. Изненадани, Асен и Петър били принудени да отстъпят пред силата на превъзхождащия ги враг. Изглежда, че сега между двамата братя са се появили известни разногласия относно бъдещата им политика. Петър бил склонен да влезе в преговори с императора и да признае върховенството на византийската власт в земите между Дунава и Стара планина при условие, че ще остане и занапред да управлява своите владения. Асен обаче, зад когото стояли голяма част от местните първенци, не желаел в никакъв случай да се примири със създаденото положение и настоявал да се води борбата докрай.[26] Той именно заедно със своите привърженици се отправил на север, минал Дунава и отишъл при куманите, за да ги привлече като съюзници. Покъсно, доколкото може да се съди от твърде неясните сведения на изворите, противоречията между двамата братя били преодолени и самият Петър взел участие в преговорите с куманите във връзка с продължаването на войната срещу Византия.[27] Главна роля в по-сетнешните събития започнал да играе обаче вече Асен, който проявил по-голяма твърдост и последователност в критичния за хода на освободителното движение период.

Успокоен, както изглежда, от колебливото отношение на Петър, Исак II Ангел се завърнал в Цариград, без да остави византийски гарнизони в земите между Дунава и Стара планина. Той се задоволил само да опожари снопите по нивите, през които минавала византийската войска,[28] уверен, че след тази наказателна акция бунтът е вече смазан и изненади не могат да се очакват.

ПОДНОВЯВАНЕ И РАЗШИРЯВАНЕ НА ВОЕННИТЕ ДЕЙСТВИЯ. Надеждите на императора останали обаче напразни. Не след дълго Асен заедно с преминалата Дунава българска войска се върнал отново в своето отечество Мизия,[29] както нарича Никита Хониат днешна Северна България. Заедно с него бил и брат му Петър. „Българите — пише по-нататък византийският историк — се нахвърлиха в страната с още по-голям шум, като че водеха със себе си от Скития /т.е. от куманските земи — б.а./ цяла глутница демони.“[30] Така

3

1. Средновековната крепост край Айтос, Бургаски окръг

2. Средновековната крепостна стена с „Малката порта“ на Царевец — Велико Търново

3. Вход на крепостта Петрич кале край Провадия, Варненски окръг

образно и в свойствения му враждебен тон Хониат описва новата поява на българската войска и втората фаза на започналото се освободително движение, при което като съюзници на Асеновци се явили и куманските отреди. Куманите били привлечени на помощ с обещанието, че ще им бъде осигурена богата плячка, каквато неведнъж тези войнствени номади били придобивали по време на предишните си нахлувания на територията на Византийската империя. Използуването на куманските отреди било изобщо умел ход, който усилил боевата мощ на въстаналия български народ и създал допълнителни затруднения на цариградските управници.

В започващата се нова борба срещу империята двамата братя си поставили вече по-широка цел, а именно да възстановят българската държава в нейните предели, каквито тя имала при последните български царе преди завладяването ѝ от византийците. Ясно свидетелствуват за тази тяхна цел думите на Никита Хониат: „Въстаниците — пише той — не се задоволявали сега с това — да могат да спасят докрай замисленото от тях дело и да получат само наместничеството над Мизия, но те по никой начин нямало да се успокоят, докато не причинят най-големи вреди на ромеите и не съединят господството над мизи и българи в едно, както било някога си по-преди.“[31] Пред тях стояла задачата да се прогонят византийците от трите краища на България — Мизия, Тракия и Македония — и да се възстанови отново някогашната мощна и обширна българска държава. В това се състоял по същество планът на братята Асеновци, който отговарял напълно на желанията и надеждите на въстаналия български народ. В изпълнение на този план Асеновци повели действия на широк фронт. След като освободили отново североизточните български земи между Дунава и Стара планина /без Черноморското крайбрежие/, те започнали да навлизат в Тракия. Един български военен отред заедно с куманските съюзници проникнал чак до Агатопол /дн. Ахтопол/.[32] Тези действия трябва да се отнесат към август или септември 1186 г. По същото време в югозападните български краища започнал борба срещу византийската власт боляринът Добромир Хриз, един от близките сътрудници на Асен и Петър. Той действувал там, както отбелязва Никита Хониат, с 500 свои съотечественици.[33] Така въстаническото движение получило значително по-широк обхват и поставената от Асеновци цел за възстановяването на цялата българска държава в предишните ѝ предели се очертала съвсем ясно.

Разтревожен от неочаквания обрат на събитията, Исак II Ангел започнал да се готви отново за война. През есента на 1186 г. той се отправил към Одрин, където се събрала голяма войска, предназначена да прогони нахлулите в Тракия българи и кумани. Една част от войската била изпратена, за да пази крайбрежните области около Анхиало /дн. Поморие/, а с друга част сам императорът потеглил към Боруй. Междувременно му било съобщено, че неприятелски отреди се намират близо до крепостта Лардея /недалеч от Боруй/. Неза бавно той се отправил към посоченото място, където се завързало голямо сражение. Сведенията на византийските извори за битката при Лардея са противоречиви, но все пак става ясно, че византийците дали много жертви, без да нанесат особено поражение на врага.[34] Българите и куманите продължили да действуват със своите отреди в Тракия.[35] При това положение Исак II Ангел решил да проникне на север от Стара планина, за да удари въстаниците в самия им център. Този път обаче източностаропланинските проходи, през които византийският император възнамерявал да мине, били добре защитени и изпълнението на замисления от него план се оказало невъзможно. Исак II Ангел бил принуден да се оттегли нази пред в Пловдив, а след това в Средец. Наскоро настъпила зимата. Византийската войска остана в Средец, а Исак II Ангел се прибрал в Цариград.[36]

ЗАВЪРШЕК НА ВЪСТАНИЕТО И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА. На следната 1187 г., през ранна пролет, византийският император решил да повтори своя опит, като премине Стара планина през запа ната ѝ част. Той прекосил Старопланинския масив вероятно през Етрополския проход и стигнал до яката крепост Ловеч, която бранела подстъпите към Търново. Градът издържал тримесечната обсада и накрая Исак II Ангел се убедил, че по нататъшната борба срещу въстаналите българи става безпредметна и че ще изисква големи жертви. При това положение започнали преговори за примирие. Враждебните действия били прекратени и бил сключен договор между двете страни, при което най-младият от Асеновци, третият брат Калоян, трябвало да отиде в Цариград[37] като заложник за спазване на споразумението. Събитието се отнася вероятно към края на май или начало на юни 1187 г.

Със сключването на мирния договор в резултат на успешната защита на Ловеч фактически завършил първият и най-важният етап от освободителното дело на българския народ под водачеството на Асеновци. Възстановена била след продължителна и упорита борба отново някогашната българска държава. Неин център станал сега градът Търново, където избухнал бунтът срещу ро-

меите и откъдето потеглили първите въодушевени въстанически отреди. Изборът на новата столица бил твърде сполучлив преди всичко от стратегическа гледна точка, тъй като Търново със своите стръмни хълмове и с обграждащата подстъпите им змиевидно лъкатушеща река Янтра представлявало почти непревзимаема твърдина.

В пределите на новоосвободената държава влязла цяла Северна България от Западна Стара планина до Черно море заедно с Добруджа и областта Загора в Североизточна Тракия.[38] В ръцете на византийците за известно време останал само черноморският град Варна. Те запазили своята власт и над голяма част от Тракия, както и в югозападните български предели, където продължавал да действува Добромир Хриз. Освободителното дело все още не било завършено. Предстояли нови борби за окончателното премахване на чуждата власт от всички български земи.

Водейки се от типичното за Средновековието схващане, че наред със самостоятелна светска власт държавата трябва да притежава и самостоятелна църква, Асеновци побързали да намерят подходящо лице, което да възглави църквата в новоосвободената страна. За църковен ръководител бил избран търновският митрополит Василий, който получил архиепископски сан. Изборът е станал вероятно през есента на 1187 г. Наскоро след това събитие новоизбраният архиепископ коронясал тържествено Асен за цар на българите.[39] Даването на царска титла на по-младия от Асеновци било признание за неговите големи качества на политически и военен ръководител и за важната роля, която той изиграл през втората фаза на въстанието. Титлата цар, която носел още в началото на въстанието, запазил обаче и Петър. Получило се своего рода двувластие, при което върховната власт над по-голямата част от територията на България се давала на Асен, а за Петър оставала една по-малка област в североизточните български земи с център Преслав.[40]

ХАРАКТЕР НА ВЪСТАНИЕТО И ПРИЧИНИ ЗА НЕГОВИЯ УСПЕХ. Въстанието от 1185 г., завършило с освобождението на България от византийско владичество, било ярък израз на неоднократно изявявания стремеж на угнетения български народ да отхвърли чуждото иго и да извоюва отново политическата си независимост. То отговаряло и на стремежите на определени среди на болярската аристокрация, недоволни от действията на византийския император. Съвпадането на интересите на българските боляри начело с братята Асеновци с мислите и настроенията на нагналите се жители от различните краища на страната придало на въстанието масов и организиран характер, превърнало го в движение, в което взели участие всички слоеве на българското общество. Избухнало в североизточните краища на България, въстанието се разширило бързо извън първоначалния си център, като обхванало и югозападните български земи.

Опрени на широката подкрепа на народа, Асеновци могли да организират значителни военни сили срещу византийската власт и да действуват — особено по време на втората фаза на освободителното движение — едновременно на няколко фронта. Опитни във военното дело и в подготовката на въоръжени отреди, те проявили стратегическа и тактическа зрелост в борбата срещу противника и съумели добре да използуват слабостите на намиращата се по това време в криза Византийска империя. Твърде сполучлив техен ход било привличането на войнствените кумански дружини, чиито набези в Тракия хвърлили в тревога цариградските управници и не им позволили да разгърнат сили за борба срещу въстаналите българи.

Така поради своя масов и народен характер и под умелото ръководство на братята Асеновци въстанието срещу византийската власт през 1187 г. завършило с пълен успех — с възстановяването на българската държава.

ГЛАВА ВТОРА

УТВЪРЖДАВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА В КРАЯ НА XII И НАЧАЛОТО НА XIII В.

1. Преминаване на войските от Третия кръстоносен поход. Войни с Византия

АСЕНОВЦИ И ТРЕТИЯТ КРЪСТОНОСЕН ПОХОД. Въпреки споразумението между Византия и Асеновци, известно като Ловешки мирен договор /1187/, и двете страни разбирали, че в същност е постигнато само примирие. Византийците нямали намерение да оставят българските владетели спокойно да устроят и заздравят държавата си. Скоро обаче последвали събития, които дали на бъл-

гарската държава възможност да укрепне, докато Византия трябвало да преодолява нови заплахи, този път идващи от Запад.

През втората половина на XII в. под властта на султан Саладин възникнало мощно държавно обединение, в което влезли Египет, Месопотамия и част от Сирия. Саладин си поставил за цел да отвоюва земите, завладени по време на Първия кръстоносен поход. На 5 юли 1187 г. при Тивериадското езеро той разбил християните и превзел Сидон, Назарет, Цезарея, Акра, Аскалон и самия Ерусалим.

Тези събития станали причина да започне организирането на Третия кръстоносен поход, който трябвало да върне загубените градове и земи и да укрепи разклатения престиж на представителите на Християнския запад. Третият кръстоносен поход съвпаднал по време с първите стъпки на възстановената българска държава и се отразил върху нейната начална история. Неговата подготовка, започната през 1187 г., завършила успешно през 1189 г. с привличането на трима видни западноевропейски владетели за предводители на кръстоносците — германския крал и император на Свещената Римска империя на германците Фридрих I Барбароса, френския крал Филип II Август и английския крал Ричард I Лъвското сърце. Френският и английският крал със своите войски се отправили на изток през Средиземно море. Германците начело с император Фридрих предпочели да минат по пътя Белград — Ниш — Средец — Пловдив — Одрин — Цариград, т.е. през българските земи на юг от Стара планина, които се намирали все още под византийска власт.[1]

В края на декември 1188 г. в Нюренберг[2] бил сключен договор между пратениците на Исак II Ангел и Фридрих I Барбароса. Предвиждало се византийците да осигурят на кръстоносците безопасно преминаване, снабдяване с припаси и превоз през морето, а кръстоносците се задължавали да минат през византийските владения „мирно и тихо“[3].

Фридрих I изпратил свои представители в Цариград, за да поддържат връзка с византийските власти и да следят за точното изпълнение на сключения договор.[4]

Кръстоносната армия минала през Унгария и стигнала до р. Сава, на границата на Византия.[5] От Белград войската продължила пътя си на кораби до Браничево, откъдето — вече по суша — се отправила по посока към Ниш. Тогава между византийските и кръстоносните войскови части започнали първите недоразумения и сблъсквания, които по-нататък все повече се засилвали.

Изворите съдържат сведения за враждебни действия и от едната, и от другата страна, за взаимни обвинения в нарушаване на договора. Местните жители — предимно българи и сърби — нападали кръстоносците по пътя им след Браничево, когато те изпращали хора да събират фураж за конете.[6] Изобщо местното население страдало от нападенията и грабежите на кръстоносците, срещу които трябвало да се брани. Стълкновенията продължили до Ниш. Пътят минавал през т.нар.

Кръст на севаст Борислав /XII–XIII в./. Окръжен исторически музей — Велико Търново

Нагръдна иконка — реликварий с изображение на Богородица /XII–XIII в./, намерена в Елена, Великотърновски окръг. Национален археологически музей — София

Българска гора.[7]

Византийците от своя страна също допуснали нарушения на договорните задължения. Те не посрещнали кръстоносците и не им осигурили обещания пазар още в Белград и Браничево. При това византийският управител ги заблудил, като ги отпратил не по главния път, а по някакъв страничен и неудобен път, където им били устройвани засади.

Придвижвайки се към Средец, кръстоносната войска ставала все по-дръзка, като с необузданите си грабежи нарушавала установените договорни задължения.[8] Местното население продължавало да се отбранява и да напада кръстоносците.[9]

Независимо от подписания в края на 1188 г. договор в Нюренберг Исак II Ангел изпитвал недоверие към кръстоносците и предприел нови политически ходове.[10] Държавата на султан Саладин, която разширила своите владения далеч от византийските територии, не била опасна за империята. От изток опасността идвала от страна на Иконийския султанат, византийски съсед и завоевател на византийски земи в Мала Азия. А между иконийския султан Килидж Арслан и император Фридрих Барбароса съществували добри отношения, от които византийците се опасявали. Още през лятото на 1189 г., когато кръстоносната войска се намирала в Унгария, Исак II Ангел сключил съюз със Саладин против Иконийския султанат, насочен и против кръстоносците на Фридрих Барбароса.[10] Затова византийският император зел враждебно отношение към навлизащата в страната кръстоносна войска. Той не изпълнил договорните си задължения към кръстоносците и дори наредил да държат като заложници Фридриховите пратеници в Цариград. Така се стигнало до крайно изостряне на отношенията между кръстоносците и Византия.

Обратът в отношенията между двете страни се отразил върху външнополитическата ориентация на сръбския велик жупан Стефан Неман /1151—1195/ и на двамата български владетели Петър и Асен.

Сръбският жупан се намирал отдавна във враждебни отношения с Византия. През 1183 г. в съюз с унгарския крал Бела III той нахлул в българските земи и стигнал до Средец. Когато Бела III подобрил отношенията си с Византия чрез брака на дъщеря си Мария с Исак II Ангел, сърбите не могли вече да разчитат на подкрепа от страна на Унгария и се обърнали към Петър и Асен, владетелите на българската държава. Кръстоносецът Ансберт пише изрично, че Стефан Неман заедно с братята си Страцимир и Мирослав „сключиха съюз с Калопетър против константинополския император“[11]. Сключването на съюза се потвърждава и от автора на Historia peregrinorum.[12] Съюзните отношения отговаряли на интересите на Сърбия и България, които имали в лицето на Византия общ враг.Съюзът обаче не попречил на сърбите да се възползуват от преминаването на кръстоносците и да завземат, пак според Ансберт, „част от България“, като влезли в Ниш.[13] Именно в този град Стефан Неман и брат му Страцимир посрещнали тържествено Фридрих Барбароса и предложили въоръжена помощ срещу византийския император.[14]

Българските владетели Петър и Асен, макар да не били в състояние да установят пряка връзка с германския император като сърбите, побързали

да се ориентират към него.Чрез пратеници те предложили своята подкрепа на Фридрих, когато научили за конфликта му с Византия. Още в Ниш „Калопетър поздрави официално господаря император чрез писмо и пратеници, отдаде му дължимата почит, обеща му сигурна помощ срещу неприятеля и по този начин се приближи до неговата особа."[15]

Фридрих Барбароса не могъл да се възползува от предлаганата му сръбска и българска подкрепа срещу Византия, защото сам още не знаел дали ще се стигне до война с империята.

Средец, който в описанията на кръстоносците най-често се среща под името Стралиц, бил подложен на продължителен грабеж, тъй като византийците не осигурили на хората на Фридрих нито добър прием, нито пазар, който изрично били обещали. На път за Пловдив кръстоносците трудно преминали Ихтиманския проход, наричан Траянови врата, където трябвало да преодолеят барикади и прегради, а също и дебнещата византийска войска, която не се решила да ги нападне.[16] След това навлезли в Тракия, „в земя равна и изобилствуваща с всякакви блага, наречена Църквица"[17].

Интересни са сведенията на кръстоносците за богатите и надарени с изобилни блага български земи и градове. В Тракия „войската бе облекчена от всички лишения чрез божествената благодат"[18]. „На 26 август с голяма радост влязохме във Филипопол... намерихме в него много припаси за войската... ние се настанихме в този град като в наш собствен... обрахме и изстискахме гроздето на тази земя, извадихме закопаното в ями жито и всеки един от нас си прибра достатъчно запас в определеното му помещение."[19] Поради неразрешения конфликт с византийския император част от кръстоносната войска останала в Пловдив до следната 1190 г.; а друга след известен престой се настанила в Одрин. От Пловдив кръстоносците се отправили към някои градове в Тракия, откъдето ограбили богата плячка.[20]

През есента и зимата на 1189—1190 г. започнали преговори между кръстоносци и византийци, но били протакани дълго и не дали резултат. Сега, когато се очаквало обявяване на война срещу Византия, българите решили да предложат на германския император да му изпратят в помощ 40-хилядна войска, срещу което Фридрих трябвало да признае на Асеновци царско достойнство.[21]

Как точно българските владетели са очаквали да уредят отношенията си с германския император, чиято войска ограбвала българските земи, не е ясно. Безспорно е обаче, че Петър и Асен са намирали момента за подходящ с помощта на Фридрих Барбароса да постигнат независимост и международно признание.

На 24 февруари 1190 г. Фридрих Барбароса и Исак II Ангел стигнали обаче до споразумение. От 22 до 28 март цялата кръстоносна войска минала през Дарданелите в Мала Азия.[22]

Походът на германските кръстоносци начело с Фридрих Барбароса през Балканския полуостров и българските земи създал затруднения на Византия точно по времето, когато тя възнамеряваше да нанесе нови удари на българската държава. Това положение било умело използувано от Асеновци, които започнали отново военни действия срещу империята.

УСПЕШНИ ВОЙНИ С ВИЗАНТИЯ. През пролетта на 1190 г. българи и кумани нахлули в Пловдивската област и не могли да бъдат спрени от излязлата насреща им византийска войска.[23]

По същото време Исак II Ангел предприел голям поход по суша и по море срещу България. Сухопътната войска била пренесена на кораби до Месемврия, откъдето се отправила през Стара планина към Северна България, а флотата продължила към устието на Дунава — тя трябвало да попречи на куманите да изпращат на българите подкрепления от север.[24] Императорът наистина преминал източностаропланинските проходи и навлязъл в Североизточна България. За четирите години обаче, изминали от последното нахлуване на византийците в тази област, картината тук коренно се променила. „Той /императорът — б. а. намерил тамошните укрепления и градчета защитени много по-добре и заобиколени с новоиздигнати стени, които на някои места се увенчавали с кули."[25] Ето защо Исак II Ангел решил да съсредоточи всичките си сили върху столицата на българите Търново. Той стигнал до стените на здраво укрепения град, в който се бил затворил Асен, и го обсадил. Тук обаче според Георги Акрополит един българин, преструвайки се на беглец, ошъл при императора и му съобщил, че предстои нападение на куманите.[26] Уплашен да не стане от обсадител сам обсаден, Исак II Ангел побързал да се върне назад по най късия път. Когато византийците навлезли в Стара планина, те били нападнати в един тесен проход от българите. Малцина успели да се спасят. Самият император едва се добрал до Боруй с останките от разбитата си войска. Битката вероятно е станала някъде в Тревненския балкан. Никита Хониат, който дава подробно описание на събитията, съобщава, че неуспехът намалил гордостта и оказал силно въздействие върху императора, а Георги Акрополит обяснява, че голямата

Св. Арсений — икона от Рилския манастир /XIII в./

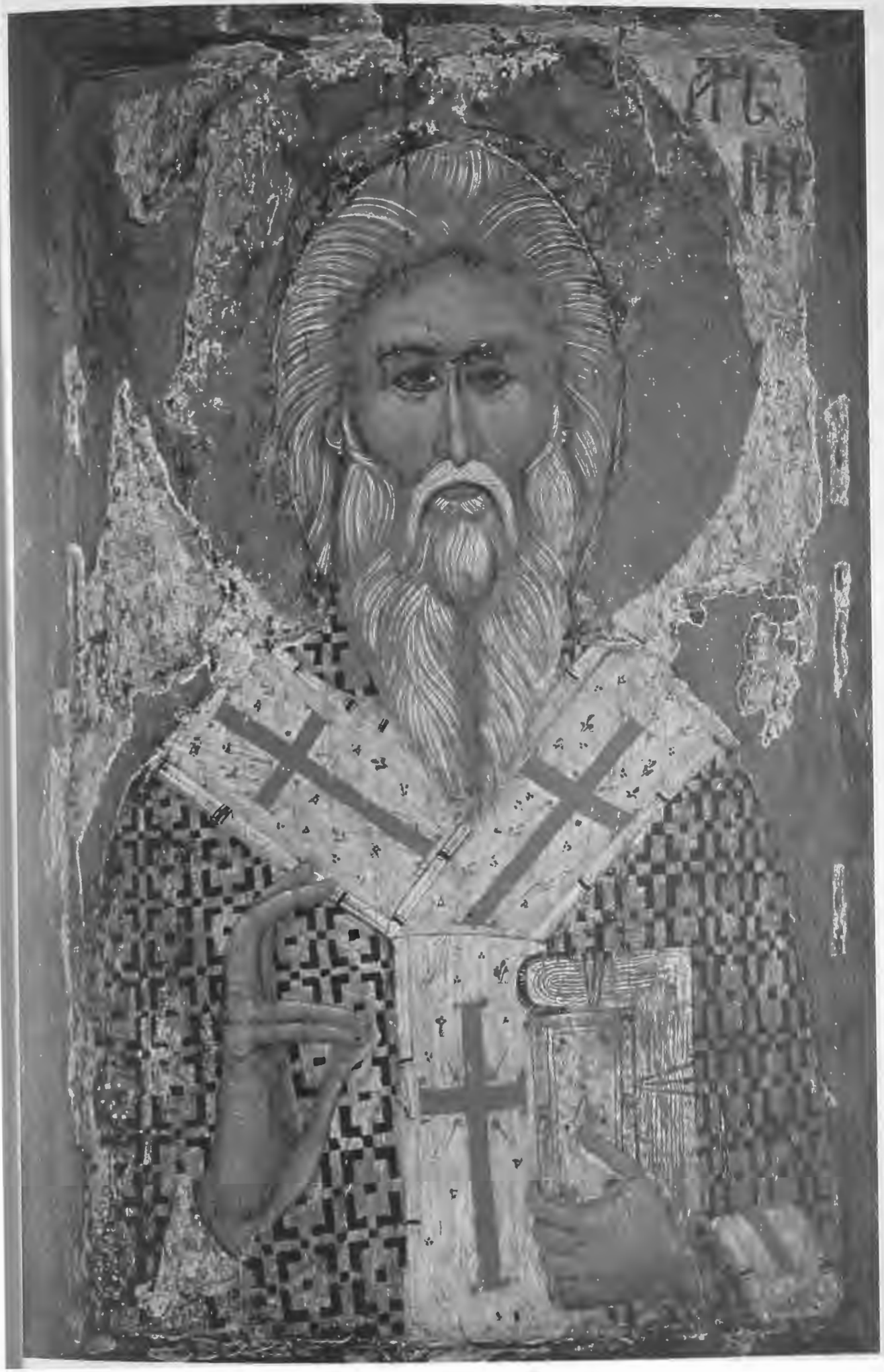

победа, която дарила българите и с огромна плячка, повишила самочувствието им.[27]

Благодарение на тази победа българската държава се закрепила здраво на север от Стара планина. Сега могло да се мисли за нейното разширение на юг и запад.

Сръбският велик жупан Стефан Неман не пропуснал възможността да се възползува от заетостта на византийската войска в Тракия и около Цариград, когато кръстоносците пребивавали там. Без да срещне съпротива, той заел земите около Българска Морава, а по-сетне и областите около Витоша, Осогово и Шар. Градовете Средец, Велбъжд, Скопие, Тетово, Призрен и др., владени дотогава от византийците, били завзети от сърбите.[28] Успехите на сърбите се оказали обаче твърде краткотрайни. Няколко месеца след тежкото поражение в Стара планина Исак II Ангел организирал поход, за да отвоюва загубените територии. Сега той имал успех. Близо до Ниш, някъде край Морава, императорът разбил сръбската войска, която понесла големи загуби[29] и се оттеглила на запад, а областта била опустошена и разорена.Сърбите се принудили да сключат мир и се отказали от всички свои завоевания. Споменатите градове, включително Ниш и Белград, били завзети наново от византийците.

Въпреки византийските успехи срещу сърбите още през 1191 г. Асен и Петър започнали нападателни действия в Тракия. Византия известно време удържала положението.

На връщане от похода си срещу сърбите Исак II Ангел се спрял в Пловдив и оставил своя братовчед Константин Ангел за управител на града и областта.[30] Константин Ангел оказал отпор на българите. Възгордян от успехите си обаче, той се обявил за император. Заловен и откаран в столицата, узурпаторът бил ослепен по заповед на императора. Петър и Асен тържествували и според Никита Хониат казвали, имайки пред вид ослепяването на Константин, че Исак Ангел не би могъл да направи по-голямо благодеяние на българите.[31] След отстраняването на Константин те предприели през 1193—1194 г. военни действия в голям мащаб.[32]

На запад българите завзели Средец и областта му, както и земите по Горна Струма.[33] Началникът на източните войски Алексий Гид и доместикът на западните войски Василий Ватаци били изпратени, за да спрат опасния за империята развой на събитията. При Аркадиопол /дн. Люлебургаз/ те срещнали българската войска и започнали голямо сражение, което завършило с пълно поражение за византийците. По-голямата част от войската на Алексий Гид понесла значителни загуби и той трябвало да се спасява с бягство, а Василий Ватаци, чиято войска била напълно унищожена, загинал на бойното поле.[34] Императорът решил сам да води бойните действия. Той се обърнал към своя тъст, унгарския крал Бела III, с когото още преди бил уговарял съвместни действия срещу България. Бела приел да изпълни обещанието си. Той трябвало да нападне българите от северозапад през Видин, когато византийците настъпят от югоизток. Планът за действията бил замислен добре, обаче не могъл да бъде изпълнен.

През март 1195 г. Исак II Ангел начело на голяма и добре организирана войска се отправил на поход срещу българите.[35] Този път обаче ударът дошъл не от страна на врага. Братът на Исак II Ангел — Алексий — оглавил заговор срещу него. Когато Исак II Ангел се намирал в Кипсела, където подготвял по-нататъшното настъпление срещу българите, той бил заловен от съзаклятниците, които го ослепили и отвели в Цариград.Тук Исак II Ангел бил хвърлен в тъмница заедно със сина си Алексий.[36] На престола застанал Алексий III Ангел /1195—1203/.

През лятото на 1195 г., когато Алексий III се намирал в Мала Азия, Асен възобновил военните действия срещу империята. Начело на войската той се спуснал по Струма на юг и стигнал до голямата и важна крепост Сяр, където разбил византийската войска, унищожил по-голямата част от нея и пленил самия пълководец Алексий Аспиет. Тогава били присъединени към България Мелник, Струмица и други градове по Долна Струма.[37]

През същата година българска войска била изпратена на северозапад, тъй като унгарците в съюз с Византия се готвели да нападнат България. Свалянето на Исак II Ангел обаче осуетило подготвяния унгарски поход. Българите се възползували от създаденото положение и завзели Видинската, Белградската и Браничевската област.[38]

На следната 1196 г. българите подновили военните действия по Струма към Бяло море. Те стигнали до стария град Амфипол /при дн. Неохорион/ на Орфанския залив, опустошили околностите на Сяр и заплашили самия град. Срещу българската войска действувал севастократор Исак начело на конница. Окуражен от някои незначителни успехи, той самоуверено нападнал българите, но се натъкнал на добре организирана от Асен съпротива. Като устроил засада, българският владетел обкръжил византийската конница, унищожил по-голямата част от нея и пленил Исак. Българите спечелили голяма плячка. Яките стени на Сяр приютили спасилите се византийци.[39]

ВЪТРЕШНИ РАЗМИРИЦИ В БЪЛГАРИЯ. След завръщането си от втория поход към Сяр през 1196 г. Асен станал жертва на заговор начело с неговия близък роднина, болярина Иванко.[40] Сведения за смъртта на Асен дава Никита Хониат. Той обяснява убийството като резултат от лична вражда, но от разказа му личи, че някои от болярите са били недоволни — вероятно поради провежданата от българския владетел политика на поголяма централизация, неотговаряща на техните интереси. Поради липса на достатъчно изворни данни остава неизяснен въпросът, дали в заговора срещу Асен е взел участие и намиращият се като пленник в Търново севастократор Исак.[41]

При настъпилата в България междуособица византийска войска начело с протостратор Мануил Камица се отправила през Пловдив към Стара планина. Походът обаче се провалил, тъй като войниците се разбунтували и отказали да навлязат в планинските теснини. Тогава императорът сам застанал начело на още по-голяма войска, но и той не постигнал успех.[42]

Обсаден в Търново от войските, които се събирали около Петър, изоставен и от своите привърженици, Иванко трябвало да дири спасение. Той успял да се измъкне тайно от столицата и избягал при византийците.

Петър влязъл в Търново и заел българския престол. Липсват сведения за неговото кратко управление /1196—1197/. През есента на 1197 г. той бил сполетян от участта на брат си. Неизвестни са обстоятелствата на неговото убийство, но и то ще да е било дело на недоволни боляри. Български цар станал третият брат на Асеновци — Йоан /или Йоаница/, известен най-вече с името Калоян /от Калойоан, което значи „Добрият Йоан“/.[43]

2.
Издигане на българската държава при цар Калоян. Отношения с Византия, Унгария и папството. Иванко и Добромир Хриз

ВОЙНА С ВИЗАНТИЯ. Калоян /1197—1207/ застанал начело на българската държава в момент на болярски размирици и политическа несигурност. Той познавал добре византийците, тяхната политика и методи на действие, тъй като след Ловешкия мир живял две-три години като заложник в Цариград, откъдето избягал може би към края на 1189 или в началото на 1190 г. През царуването на Петър Калоян участвувал пряко като негов пръв помощник в управлението на държавата.

През първите години на царуването си Калоян положил усилия да стабилизира вътрешно държавата и да закрепи своето положение. Сега се проявили сепаратистичните действия на някои български боляри, които се стремели да се откъснат от централната власт. Между тези местни владетели особено внимание заслужават Иванко и Добромир Хриз.[44]

Убиецът на Асен — Иванко, — както вече бе казано, избягал във Византия и минал на византийска служба. За кратко време той спечелил доверието на византийския император. Алексий III го приближил към себе си, въвел го в средата на византийската аристокрация и дори му предложил за жена своята внучка Теодора, дъщерята на севастократор Исак, умрял като пленник в Търново. Иванко бил назначен за управител на Пловдивската област, която била най-много застрашена от българите.[45]

Мерките, взети от Иванко, спрели временно нападенията на българите и на техните съюзници — куманите. Иванко обаче започнал да увеличава своите отреди, комплектувайки ги изключително от българи, предприел и усилен строеж на крепости в Родопите. Византийците, които наблюдавали действията на Иванко, многократно насочвали вниманието на императора към тях.[46]

Както могло да се очаква, през 1198 г. Иванко се обявил за независим от империята владетел. Срещу него била изпратена войска начело с протостратор Мануил Камица. Византийците успели да превземат само построената от Иванко крепост Кричим. Когато навлезли навътре в Родопите, те попаднали в обкръжение и дори самият Мануил Камица бил пленен. По това време вече Иванко действувал според Никита Хониат в „съюз и договор против ромеите“ съвместно с българския владетел Калоян. Византийците едва успели да се изтеглят от опасните планински места, изоставили Родопската област в ръцете на Иванко и се задоволили да задържат равнината с Пловдив.[47] От защитник на императорските земи Иванко се превърнал в опасен враг на Византия, като откъснал от нея Родопската област от средното течение на Арда до устието на Места и до планината Кушиница.

По същото време български и кумански военни части нанасяли големи щети на византийците в Тракия. Изпратеният някога от Асеновци в югозападните български предели болярин Добромир Хриз бил освободил с помощта на местното население Струмската област. Когато през 1195 г. Асен предприел поход към Средна и Долна Стру-

ма, Хриз влязъл във връзка с него и бил утвърден като управител на Струмица.[48] След убийството на Асен и последвалите събития в България Добромир Хриз скъсал с Търново. Притискан от Византия, той няколко пъти минавал на нейна страна, след което постигал самостоятелност и наново влизал във връзка с българския цар.[49]

През 1198 г. Алексий III предприел поход срещу Хриз. Наложило се обаче да се откаже от похода, защото Иванко му създавал затруднения, пък и трябвало да се отправи към Мала Азия против селджукските турци. Тогава Хриз разширил своите владения в Македония. Той завзел силната крепост Просек,издигаща се на стръмни скали върху левия бряг на Вардар, и я направил своя главна опора. Ето как Никита Хониат описва тази крепост: „Стръмни скали от двете страни така плътно се доближават една до друга, че между тях има само една тясна, недостъпна и стръмна пътека. Останалата част от скалите е недостъпна дори и за козите и е напълно непроходима. Дълбоката река Аксиὸс /дн. Вардар — б. а./ обикаля скалите и по невероятен начин ги прави още по-недостъпни. След това се явило и изкуственото укрепление, което, съперничейки с природата, ги направило почти напълно непревзимаеми. Здрави стени били издигнати и в единствения достъпен вход и те довършили това естествено укрепление.“[50]

Когато Алексий III начело на голяма войска предприел поход срещу Просек, Хриз се затворил в крепостта и се приготвил за отбрана. Византийците, въпреки че не носели със себе си необходимите обсадни съоръжения, положили големи усилия, но не могли да я овладеят. Следващият пристъп бил също безуспешен. През нощта по заповед на Хриз войниците пускали от стените надолу празни бъчви, които се търкаляли по стръмнината със страшен грохот и връхлитали върху изненаданите византийски войници. Императорът се убедил, че е безполезно да се щурмува непристъпната твърдина, влязъл в преговори с Хриз и го признал за независим владетел на Просек, Струмица и околните земи; дори бил уговорен брак между българина и една византийска принцеса.[51] Тези събития са станали по всяка вероятност през 1199 г. По това време Калоян изпратил в Тракия войска от българи и кумани, които проникнали в селищата близо до самата византийска столица, но скоро се оттеглили.

За да предотврати заплахата от страна на българската държава, Алексий III Ангел решил най-напред да се справи с Иванко, който държал непристъпните крепости и селища в Родопите и започнал дори да разпространява властта си на юг към Бяло море. През 1200 г. византийският император начело на голяма войска се отправил на поход срещу него. През Кипсела Алексий III дошъл до Одрин, а оттам продължил към Пловдивската област и стигнал до крепостта Стенимахос, която превзел с пристъп. Иванко изявил съгласие да сключи мирен договор с императора само ако му бъдат потвърдени с писмен акт владетелските права над всички държани от него земи и градове и му бъде изпратена сгодената за него Теодора. Договорното споразумение било подписано и потвърдено с взаимни клетви. Едва тогава Алексий III успял да склони Иванко да се срещнат, като предварително му дал гаранция за пълна безопасност. Повярвал на императорската клетва и гаранция, Иванко се явил на срещата, но бил заловен, окован във вериги и затворен.[52] За неговата по-нататъшна съдба не се знае нищо. Така слязъл от сцената този българин, който за около четири години играл една изпълнена с главоломни промени историческа роля: убиец на българския цар и сам злополучен кандидат за българския престол; служител на Византия, приятел и най довер но лице на византийския император, командуващ ви зантийските войски срещу българите; самостоя телен владетел в Родопската област, непреклонен пред византийските заплахи, враг на византиици те и съюзник на новия български цар.

През пролетта на следната 1201 г. бъл ари заедно с кумани навлезли отново в Тракия. Галичкият княз Роман обаче, който още през 1200 г. бил сключил съюз с Византия, нападнал н колкократно земите на куманите и те трябвало да се оттеглят на север, прекъсвайки временно св ите нападения срещу империята.[53]

През същата пролет голяма и добре в оръжена българска войска, командувана от самия Калоян, се явила пред крепостта Констанция и я превзела почти без съпротива.[54] След това Калоян бързо се прехвърлил в Северна България и се насочил с войската си към Варна, единствения град на Черноморското крайбрежие, който още оставал във византийски ръце. Българите обсадили Варна и на третия ден от обсадата, на 24 март 1201 г., я превзели с пристъп.[55]

През същата 1201 г. Хриз нарушил мира с империята и в съюз с миналия на негова страна византийски сановник Мануил Камица превзел някои градове в Македония, между които Битоля, Прилеп и др. Той нахлул и към Тесалия, като успял да разбунтува населението чак до Пелопонес.

По същото време срещу византийската власт се опълчил още един неин служител — новият управител на Смолянската област в Родопите Йоан Спиридонаки, който след ликвидирането на

Иванко бил изпратен в неговите земи.

Сега византийският император изпратил войски както срещу Спиридонаки в Родопите, така и срещу Камица и Хриз на запад. Спиридонаки не могъл да удържи натиска и бил принуден да избяга в България, което дава повод на някои изследвачи да предполагат, че е действувал в съгласие с Калоян.[56] Борбата срещу Хриз и Камица била потрудна и продължила повече. Към отправилата се против тях войска се присъединил и самият император. Първият успех на византийците се състоял в разкъсването на връзката между двамата. Хриз се отказал да поддържа Мануил Камица, който, бидейки изоставен, избягал в Тесалия и бил прогонен оттам; по-нататъшната му съдба остава неизвестна. Хриз влязъл в преговори с императора, без да напуска своята крепост в скалите. Той загубил обаче Битоля, Прилеп и други градове в Югозападна България. На връщане Алексий III превзел и старото му владение Струмица. От този момент Добромир Хриз слязъл от историческата сцена, без да е известно как е завършил живота си.[57]

В края на 1201 или в началото на 1202 г. след продължителни военни действия бил сключен договор за мир между Калоян и Алексий III Ангел.[58] Тракийските земи и Македония останали под византийска власт. Българският владетел освен Северна България запазил Поморавието, Браничевската и Белградската област. Това било безспорен успех за Калоян, но освободителното дело, започнато от неговите братя, все още не било завършено.

Междувременно, възползуван от заетостта на Калоян в Тракия и Македония, през 1202 г. унгарският крал Емерих II /1196—1204/ превзел Браничево и Белград и предоставил Ниш на своя васал, сръбския жупан Вълкан.[59]

Калоян, който току-що бил сключил мир с Алексий III, започнал да организира действия против унгарците. Още на следната 1203 г. той повел силна войска от българи и кумани и принудил сърбите да освободят Ниш. След няколко сражения с Емерих по течението на Морава Калоян изгонил унгарците от Браничево и Белград.[60]

Във връзка с тези събития крал Емерих се

1

2

3

1. Златен пръстен-печат на севаст Хинат, намерен във Враца. Окръжен исторически музей — Враца

2. Златен пръстен-ключ /XIII—XIV в./, намерен в Свищов. Национален археологически музей — София

3. Златен боздугановиден наушник, намерен в Стара Загора /XIII—XIV в./. Национален археологически музей — София

оплакал в писмо до папа Инокентий III, като отричал всякакви права на Калоян, дори и законността на неговата власт. Папата обаче писал на Емерих, че българският владетел и неговите предци Петър и Асен „са възвърнали най-голямата част от страната по бащино право“[61]. Така Инокентий III оправдал по начало политиката на Калоян да издигне своята държава, продължила прекъснатото съществуване на Първото българско царство, и признал законността на неговата власт.

УНИЯ С РИМСКАТА ЦЪРКВА. От XI до XIII в. папството достигнало върха на своето могъщество в политическия живот на Западна и Централна Европа. Неговите най-видни представители в своите действия се ръководели от амбициите да поставят под религиозна власт на „апостолския престол“ всички европейски държави. От подобни амбиции се вдъхновявали, на първо място, Григорий VII Хилдебранд /1073–1085/ и Инокентий III /1198–1216/. Инокентий III се намесвал в политическия живот на почти всички европейски държави. Той положил големи усилия, за да постави източното християнство под върховната юрисдикция на папството. Чрез Четвъртия кръстоносен поход, организиран под негова благословия, Инокентий III се надявал да привлече Цариградската патриаршия в сферата на Римската курия.[62]

Следейки внимателно първите стъпки на създадената от Асеновци българска държава и нейната борба за независимост, Инокентий III решил, че може да привлече България към папството. Той започнал кореспонденция с Калоян, а покъсно и с други видни представители на българската държава и църква.[63] Първото послание, с което папата се обърнал към Калоян, било писано в края на 1199 или в началото на 1200 г.; то било донесено в България от архипрезвитер Доминик. В това писмо папата нарича Калоян само „благороден мъж“, защото не желаел да се обвърже веднага с даване на владетелска титла. В същото писмо Инокентий III преувеличава някогашните връзки на българите с Рим. За да обоснове исторически своята цел – привличането на България към римската църква, – той дори извежда произхода на Калоян от „благороден род на град Рим“. Така възникнала легендата за римския /„влашкия“/ произход на Калоян.[64]

Калоян изпратил отговор на папата по същия пратеник едва през ноември 1202 г. Забавянето на отговора се дължало, на първо място, на колебанието на българския владетел да се свърже с Рим. Освен това Калоян бил твърде зает с военните действия срещу Византия и изчаквал резултата от тях. Вземайки под внимание обстоятелството, че българите и занапред ще имат отношения с византийците и особено с унгарците, които по това време се ползували от благоволението на папата, Калоян решил да отговори.

В своя отговор[65] Калоян сам се титулува „император на българите и на власите“ и обяснява, че бил правил опити да се свърже с папата, но безуспешно. Най-важното, което съдържа писмото, е искането папата да признае независимостта на българската държава в лицето на нейния владетел: „На първо място – пише Калоян – ние като любим син искаме от нашата майка, римската църква, корона и достойнство, според както са ги имали нашите стари императори. Както намираме записано в нашите книги, един е бил Петър, втори – Самуил и други, които са ги предхождали по царуване.“

Заедно с Калояновия отговор до папата било изпратено и писмо[66] с подобно съдържание от главата на българската църква Василий, наречен „архиепископ на Загора“[67]. Тези писма трябвало да занесат в Рим архипрезвитер Доминик и българският епископ на Браничево Василий.

Инокентий III веднага отговорил с писмо от 27 ноември 1202 г.[68] Въпреки голямото забавяне от българска страна папата бил доволен, че Калоян пристъпва към преговори с Рим, проявявайки готовност да се свърже с римската църква.

Инокентий III сметнал за необходимо да вземе под внимание предишните връзки на България с римската църква. Затова той напомнил на Калоян за отношенията на княз Борис-Михаил с папа Николай I и за последвалото скъсване с Рим и насочване към Цариград. Тези факти от миналото принуждавали папата да бъде предпазлив. Все пак той изпратил по капелан Йоан Каземарински палиум /знак за признаване на сана/ на българския архиепископ.

В това писмо за разлика от първото папата признавал на Калоян права на владетел, но не и императорско достойнство. Инокентий III искал Калоян да даде нови доказателства за вярност към римската църква. Папата подчертал същото и в писмото си до архиепископ Василий.[69]

Йоан Каземарински заминал за България вероятно наскоро след 27 ноември 1202 г. Тъй като трябвало да се отбие в Унгария и Босна, той закъснял много и пристигнал в Търново през юли или август следната 1203 г.[70] През това време на Балканския полуостров и във Византия се развили сложни събития и настъпили големи промени,

Посребрена плетена ризница /XIII–XIV в./. Национален археологически музей – София

дължащи се предимно на Четвъртия кръстоносен поход,[71] в който се включили главно френски и фландърски феодали, а по-малко италиански и германски рицари. Този поход най-ясно показва завоевателните цели на кръстоносците. Подготовката на похода започнала няколко години по-рано, но отправянето на кръстоносците на изток било предвидено да стане през 1202 г. Кръстоносците трябвало да се насочат към Египет, а оттам към Палестина. Според сключения договор с Венеция срещу 85 000 марки венецианците се задължили да превозят на кораби участниците в похода до Египет.

Първоначално за водач на похода бил избран френският граф Тибо, но след неговата смърт той бил заместен от италианския маркиз Бонифаций Монфератски.

Трудностите, които предизвикали забавянето и отклонението на похода от първоначалния план, започнали още през късната пролет на 1202 г., когато кръстоносците бавно и в по-малък от предвидения брой се събирали във Венецианската република. Те не успели да набавят и достатъчно пари, за да изплатят цялата определена по договора с венецианците сума — оставало да дължат около 34 000—36 000 марки. Това задължение поставило кръстоносците в положение на зависимост от Венеция. Венецианците се възползували от случая, включили се масово в похода начело със своя престарял, почти напълно сляп, но крайно жизнен и енергичен дож Енрико Дандоло, и получили възможност да диктуват условията, които кръстоносците трябвало да изпълняват. Първото условие, което Венеция поставила, било да се превземе известният търговски град на Далматинското крайбрежие Зара /Задар/, който някога се намирал под венецианско влияние, но по-късно минал под властта на унгарския крал. Търговските интереси на Венеция изисквали Зара да бъде отстранена като венециански конкурент. Кръстоносците и венецианците превзели Зара през ноември 1202 г. Цялата кръстоносна армия останала да прекара зимата в завладения град. През това време настъпили събития, които довели до ново отклонение на похода.

От Цариград избягал Алексий, синът на бившия император Исак II Ангел. Той поискал помощ от своя зет, германския император Филип Швабски, за да върне престола за себе си и за баща си. Пратеници на Алексий и на Филип Швабски се явили пред кръстоносците в Зара и направили следните предложения: ако кръстоносците отидат до Цариград и помогнат на Алексий, той се задължавал да признае върховенството на римската църква, да даде 200 000 марки, да достави

Коланен накит /XIII в./. Археологически музей — Пловдив

припаси за цялата войска, да вземе лично участие в кръстоносния поход и пр.[72] Кръстоносците приели предложенията и през пролетта на 1203 г. се явили пред Цариград. Алексий III Ангел бил принуден да напусне престола, а Исак II Ангел и синът му Алексий взели в ръцете си императорската власт.

Когато кръстоносците се явили пред византийската столица, Алексий III потърсил единствения възможен съюзник — българския владетел. Самият цариградски патриах Йоан Каматир се явил пред Калоян и пред българския архиепископ и предложил царска корона и независимост на българската църква начело с патриарх, ако българите се притекат на помощ.[73] В този решителен момент обаче Калоян намерил за уместно да не се обвързва, а да изчаква. Малко по-късно, когато Исак II Ангел и неговият син под името Алексий IV заели властта в Цариград, Алексий III избягал в Девелт /Дебелт/ и оттам влязъл във връзка с Калоян. Той отново помолил българския цар да му помогне,[74] но било вече късно — Калоян не можел да търси признание от един загубил престола си владетел.

Още през пролетта на 1203 г., когато кръстоносците наближавали до византийската столица, Калоян се възползувал от притесненото положение на империята и успял да присъедини югозападните български земи. От Средец българска войска се спуснала на юг и освободила Македония с градовете Призрен, Скопие, Охрид и др. По това време вероятно е била превзета и крепостта Просек.[75]

При новото развите на събитията във Византия Калоян, без да чака отговор на предишното си писмо, отправил друго послание до папата.[76] В него той уведомявал Инокентий III за готовността на Византия да му даде признанието, което искал

от Рим, и молел да бъдат изпратени кардинали, които да го коронясат за български владетел/цар/ и да поставят начело на българската църква патриарх.

Действително папският капелан Йоан Каземанински пристигнал в България и донесъл палиум за Василий, но Инокентий III не бързал да даде царска корона на Калоян. Йоан Каземанински напуснал българската земя към края на 1203 г. с писма от Калоян,[77] от архиепископ Василий[78] и общо писмо от митрополита на Велбъжд, митрополита на Преслав, епископа на Скопие, епископа на Призрен, епископа на Ниш и епископа на Видин.[79]

Важен външнополитически въпрос за България били отношенията с Унгария. Унгарците не признавали северозападните граници на българската държава, включващи Белград и Браничево, и имали претенции към тези земи. Затова Калоян искал с помощта на папата да уреди и този въпрос.

През март 1204 г., снабден с необходимите официални писма и пълномощия, от Рим тръгнал за България кардинал Лъв. Той бил задържан обаче от унгарския крал Емерих, който наредил да бъде пуснат само след като обещае да посредничи за разрешаване на българо-унгарските гранични спорове в полза на унгарците. Кардиналът заявил, че не може да се заеме с такава задача, защото му било възложено да привлече българския владетел към апостолския престол.

От кореспонденцията между крал Емерих и папа Инокентий III се разбира ясно позицията на двете страни. Кралят изтъквал, че Калоян не е законен владетел на завзетите от него земи. Папата пък твърдял, че Калоян е възстановил държавата на своите предци и властвува над земи, които са били български.[80] Освен това папата изразил съгласие да съдействува за разбирателство между двете страни само след като България бъде включена в лоното на римската църква. Емерих трябвало да отстъпи: кардинал Лъв бил пуснат да замине за България. Той носел много официални писма и документи от папа Инокентий III. Най-важно било писмото до самия Калоян, в което папата признавал кралска /царска/ титла на българския владетел.

В писмото се казва: „И затова ние изпращаме от наша страна в България и Влахия обичния син Лъв, презвитер и кардинал на Св. кръст, легат на апостолския престол... да ти даде царски скиптър и да ти наложи царска диадема.“[81] Официалната церемония по коронясването на Калоян се състояла в Търново на 8 ноември 1204 г. Наред с другите писма и документи папата изпратил послания до унгарците[82] и сърбите[83], за да ги уведоми, че българският владетел, българското духовенство и целият народ са минали към католическата вяра.

Така България получила независимост и самостойна църква под върховната власт на римския първосвещеник. Този факт имал безспорно важни политически последици, използувани умело от българския владетел. Калоян бил назован rex /крал/ — най-високата титла, която в същност е могъл да получи. Той обаче не останал напълно доволен и в писмата си продължавал да се титулува император. Титлата император не му била дадена от папата, защото според тогавашните схващания тя принадлежала само на византийския василевс и на владетеля на Свещената Римска империя на германците. Всички останали владетели, дори и на най-големите държави, били крале. Калоян получил титлата крал /rex/, която отговаря на титлата цар.

Унията подпомагала българите в отношенията им с унгарците. При българо-унгарския спор Инокентий III в желанието си да привлече Бълга-

рия на своя страна не подкрепил завоевателните стремежи на унгарския крал към тогавашните северозападни български земи. През същата 1204 г. Емерих умрял и наследникът му Андрей II /1204–1235/ не предявил териториални искания спрямо България до смъртта на Калоян.

С признаването на Калоян за „цар на България и Влахия" българската държава укрепила своето политическо влияние в земите на север от Дунава, т.е. в тези земи, които някога съставлявали част от територията на Първата българска държава. Това българско политическо влияние се доказва главно от титлата на Калоян – „цар на българи и власи" – и от въздигането на архиепископ Василий за „примат на българи и власи". Очевидно под „Влахия" се подразбират намиращите се под българско политическо влияние земи на север от Дунава.[84]

В същност сключената уния[85] не оправдала надеждите на папата за разпространение на католическото влияние сред българите. Тя останала само един политически акт, който поставял българската църква под върховенството на Рим, но който с нищо не променил православните обреди в България. Българското духовенство и българският народ останали свързани с православието и не попаднали под влиянието на католически мисионери и проповедници.

3.
Отношенията между България и Латинската империя

ОПИТИ ЗА УРЕЖДАНЕ НА БЪЛГАРО-ЛАТИНСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. Двамата императори – Исак II Ангел и Алексий IV – протакали изпълнението на договорните си задължения към кръстоносците. Те не могли да намерят и необходимите средства, защото били крайно непопулярни поради обстоятелството, че довели западноевропейските рицари до самата византийска столица. Сега започнал да назрява конфликтът между кръстоносците и Византия, който особено много се изостril, когато към края на януари 1204 г. един византийски сановник – Алексий Дука Мурзуфъл – заел насилствено властта под името Алексий V. Алексий IV бил удушен, а баща му Исак II Ангел наскоро след това починал.

Кръстоносците и венецианските предводите-

1

2

ли оправдавали отиването си в Цариград със задължението да върнат на власт законните владетели Исак II Ангел и сина му Алексий. Сега обаче, след насилственото им сваляне от престола, завладяването на Цариград отговаряло напълно на завоевателните цели на кръстоносците.

Битката за унищожаването на Византийската империя започнала. На 13 април 1204 г. венецианци и кръстоносци тържествували в разрушения, опожарен и варварски ограбен от тях град. На 16 май новата държавна организация на западните феодали била вече изградена с избора на фландърския граф Балдуин за император.[86] Бил изготвен договор за предварително разпределяне на византийските земи. Последвали военни действия за овладяване на балканските територии на империята. В продължение на няколко месеца в ръцете на завоевателите паднали Тракия, Южна Македония, Епир, Тесалия, Средна и Южна Гърция. Завладени били и островите в Егейско море. Така била създадена обширната Латинска империя с център Цариград. Император Балдуин получил една четвърт от територията, останалите три четвърти били разделени поравно между ръководителите на кръстоносците и венецианците. Така Венеция, която изиграла решителна роля за отклонението на похода към Цариград и за неговото превземане, била наградена щедро и нейният дож станал „господар на една четвърт и половина от цялата империя Романия", т. е. на три осми от всички земи.

Въпреки първоначалните успехи на латинските завоеватели Византийската империя не била напълно разгромена. Постепенно възникнали нови политически формации, които се превърнали в центрове на съпротива. Такава политическа формация се появила към края на 1205 г. в Епир, където местното население вдигнало бунт срещу латинската власт под ръководството на знатния византийски сановник Михаил Ангел Дука Комнин. По същото време в Мала Азия се изградила т.нар. Никейска империя, начело на която застанал друг виден византийски аристократ, Теодор Ласкарис. А още преди падането на Цариград под властта на кръстоносците възникнала на Южното черноморско крайбрежие една друга гръцка държавица, позната под названието Трапезундска империя. Нейни основатели били Давид и Алексий, внуци на някогашния византийски император Андроник I Комнин.[87]

ОТНОШЕНИЯТА НА БЪЛГАРИЯ С ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ ПРИ ЦАР КАЛОЯН. Първото сведение за българо-латинските отношения дава Роберт дьо Клари, рицар от Северна Франция, участник в Четвъртия кръстоносен поход и автор на една кратка история на този поход, написана на старофренски. Като излага събитията преди окончателното превземане на Цариград,[88] т.е. преди 13 април 1204 г., той съобщава, че Калоян предложил на кръстоносците да им помогне със стохилядна войска, за да превземат Цариград, при условие, че се съгласят „да го коронясат за цар"[89]. Кръстоносците надменно отхвърлили предложението.

По-късно, през лятото на 1204 г., когато византийската държавна власт била вече унищожена, Калоян предприел втори опит да уреди отношенията с новите си съседи. По негов почин той се срещнал някъде в Тракия с видния кръстоносец Пиер дьо Брашо. Според Клари българите изразили недоволство от латинското завоевание и не одобрили латинската политика на завладяване на чужди земи. Преговорите за уреждане на българо-

3

1. Църквата при Асеновата крепост край Асеновград, Пловдивски окръг

2. Църква край Мелнишката крепост

3. Наблюдателница на крепостта Света Устина, Пловдивски окръг

латинските отношения не дали резултат.[90]

За опит от страна на Калоян да постигне споразумение с новата империя говори и византийският историк Никита Хониат. Той пише, че на Калояновите предложения за „мир и приятелство" било отговорено с пренебрежение. В отговора си латинците му заповядали да се отнася към тях не като цар към свои равни, а като слуга към господарите си. Заплашили го в противен случай да опустошат и превърнат в пепел цяла Мизия, т.е. България, която той владеел не по право, като се вдигнал срещу законните ѝ владетели — византийците, — и да го върнат в предишното подчинено състояние.[91]

За опитите на Калоян да установи добри отношения с латинците съдържа сведения и преписката между българския владетел и папа Инокентий III. В едно писмо на Калоян до папата, което е загубено и чието съдържание се предава в Gesta Innocentii III Papae, се съобщава: „Когато чул за превземането на Цариград, Калоян изпратил пратеници с писма до латинците, за да има с тях мир. Те обаче отговорили най-надменно, като казали, че с него ще имат мир само ако върне припадащата се на Константинополската империя земя, която той насилствено бил завладял. Калоян им отговорил, че той владее земите си с поголямо право, отколкото те владеят Константинопол; защото той освободил земята, която неговите предци били загубили, а те завладели Константинопол, който дори най-малко не им принадлежал."[92]

Тъй като опитите за мирно уреждане на българо-латинските отношения през лятото на 1204 г. не се увенчали с успех, през ноември същата година българският владетел сметнал за необходимо да уведоми папата: „За латинците, които навлязоха в Константинопол, съобщавам на ваша светост да им пишете да стоят далече от моето царство — така моето царство не ще им стори никакво зло."[93]

От приведените данни се вижда, че латинците, подтиквани от стремеж към завоевания на нови земи, отхвърлили Калояновите опити за разбирателство.[94]

ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКИ СЪЮЗ. Вместо предлагания от Калоян българо-латински съюз бил постигнат съюз между българи и гърци,[95] насочен против общия враг — Латинската империя.

През лятото или в началото на есента на 1204 г., след като се установили здраво в Цариград, латинците започнали да разпределят отделните области между своите първенци. Така Пловдив и околността му получил Рение дьо Три и там било създадено т.нар. Пловдивско херцогство.[96]

Първоначално гърците нямали друга възможност, освен да се подчинят на латинската власт. Новите феодални владетели обаче започнали да проявяват прекомерна алчност,[97] която предизвикала недоволство у местното гръцко население. Същевременно видни латински предводители като Балдуин Фландърски, Бонифаций Монфератски и др. отхвърлили опитите на някои гръцки аристократи в Тракия да минат на латинска служба.[98] Изобщо латинските феодали не желаели да делят своите права и привилегии с местната гръцка аристокрация.

В момента, когато кръстоносните сеньори се пръснали из Тракия и Македония, гръцките аристократи се събрали да уговорят план за действие. Те се обърнали към своите доскорошни противници — българите, — проявявайки готовност да влязат дори в съюз с тях. Жофроа дьо Вилардуен дава ценното сведение за постигнатото между гърци и българи споразумение през зимата на 1204—1205 г., когато гърците видели, че латинците се пръснали из страната и че всеки действувал за своя сметка. Тогава гърците тайно събрали от всички градове пратеници, които отишли при Калоян, за да му съобщят, че ще го направят император, ще му се подчинят, ще избият всички латинци, ще му дадат клетва като на свой сеньор, след като и той им се закълне, че ще се отнася към тях като към свои.[99]

Гръцко българският съюз бил създаден не поради религиозно-догматичните различия между латинци и византийци, както смятат някои изследвачи.[100] Важното в случая било да се зачетат феодалните интереси на гръцките аристократи.[101] От Калоян гръцките феодали успели да получат това, което им било отказано от латинците — признаване на тяхната икономическа и политическа власт. Калоян в същност действувал в защита на българските интереси, тъй като в момента византийска опасност не съществувала, а заплахата идвала от страна на латинците.

ВОЙНА С ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ. Така бил постигнат гръцко-българският съюз. Гърците изпълнили поетите договорни задължения пред Калоян — градовете в Тракия започнали да въстават един след друг и да отхвърлят латинската власт.[102]

Събитията започнали в града-крепост Димотика, където гърците избили и пленили голяма част от латинците. Малцина се спасили и избягали в Одрин, който бил тогава под властта на вене-

Златен пръстен-печат на цар Калоян /1197—1207/, намерен в църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. Окръжен исторически музей — Велико Търново

цианците.[103]

Ударите следвали един след друг. Жителите на Одрин също въстанали и латинците го напуснали. Гърците въставали навсякъде и там, където намирали латинци, ги избивали.[104]

Положението на латинците ставало от ден на ден все по-тревожно и те не могли да открият начин да спрат опасния развой на събитията. Най-тежко било състоянието на Рение дьо Три, който със 120 рицари се настанил през есента на 1204 г. като феодален владетел в Пловдив и околните земи. Той бил изоставен от сина си, от брат си, от зет си и от много други рицари, които избягали, но впоследствие били заловени от гърците и предадени на Калоян. Рение дьо Три останал между гърците с малко хора /15 рицари/, избягал от Пловдив и се затворил в Станимака, където дълго бил обсаждан.[105]

Сега император Балдуин, дожът на Венеция Енрико Дандоло и граф Луи дьо Блуа решили да повикат на помощ колкото е възможно повече войски от изпратените в Мала Азия и да потеглят срещу гърците и българите.[106] Латинците тръгнали от Цариград, стигнали до Одрин, който бил много добре укрепен, а по стените и кулите му се развявали бойните знамена на Калоян. Те обсадили града на 29 март 1205 г. и стояли около него в бездействие в продължение на три дни.[107] През това време Калоян с голяма войска се приближавал към крепостта.

На 13 април Калоян, който се намирал в непосредствена близост до латинския лагер, изпратил лековъоръжени кумани срещу противника. Латинците се спуснали да преследват куманите, но те се върнали и започнали да ги обсипват със стрели. Вечерта Балдуин събрал своите хора и наредил да не се повтаря станалото: при друг подобен случай латинците трябвало да се строят в боен ред и да чакат втора заповед.[108] Това нареждане на императора не било изпълнено. На следния ден, веднага след като куманската конница напуснала лагера, латинците се спуснали да я преследват. Завързало се ожесточено сражение. Постепенно бойният ред на рицарите започнал да се огъва. Граф Луи, който бил нападнат пръв, получил тежка рана. Напорът на българи и кумани ставал все по-силен. „Императорът, който беше много застрашен — пише Вилардуен, — викаше хората и им казваше, че той не ще избяга и не ще ги изостави; тези, които бяха там, свидетелствуват ясно, че никога рицар от неговия ранг не се е защищавал по-добре от него. Битката продължи дълго: някои се държаха добре, но други избягаха... Накрая те бяха разбити. На бойното поле останаха император Балдуин, който съвсем не пожела да избяга, и граф Луи. Император Балдуин беше хванат жив, а граф Луи беше убит."[109]

Сред латинците настъпила голяма паника. Загинали значителен брой рицари. Калоян не знаел истинското състояние на своите противници, затова не се възползувал напълно от победата. Венецианският дож Енрико Дандоло и маршал Жофроа дьо Вилардуен спрели бягащите и организирали отстъплението. Българите пропуснали нощта и започнали преследването едва на другата сутрин, когато латинците вече се били отдалечили. Така Вилардуен описва сражението.[110]

Никита Хониат също дава сравнително подробно описание на битката, като подчертава майсторски устроената от Калоян засада. Без да обяснява поражението на латинците с тяхната малочисленост, Никита Хониат съобщава, че венецианският дож Енрико Дандоло успял да изведе остатъците от разбитата войска в Родосто[111]

Хенрих, братът на пленения Балдуин, който застанал начело на империята, в писмото си от 5 юни 1205 г. до папа Инокентий III обяснява поражението с малочислеността на латинците и с безбройното множество на врага.[112]

Калоян пък писал на папата, че битката при Одрин била предизвикана от латинците и че той бил заставен да действува в положение на самоотбрана.[113]

Победата на българите на 14 април 1205 г. при Одрин имала важни последици както за българската държава и за новосъздадената Латинска империя, така и за временно престаналата да води самостоятелен живот Византийска империя. Победата имала и общоевропейско значение. България била освободена от латинската заплаха, а Латинската империя получила такъв удар, че трябвало занапред да се грижи главно за своето спасение. Византийците, установили центрове на съпротива в покрайнините на своята унищожена империя, могли да укрепят силите си, а феодалната експанзия на Западна Европа в Европейския югоизток получила сериозен удар, който направил невъзможен нейния по-нататъшен успех и предрешил до голяма степен съдбата ѝ.[114]

Плененият при Одрин император Балдуин бил отведен в Търново. За края на живота му съществуват противоречиви сведения:[115] според едни той бил убит по заповед на Калоян, а според други — починал от естествена смърт. Безспорен е фактът, че императорът е умрял в Търново през 1206 г. Най-сериозни и заслужаващи доверие са сведенията на Жофроа дьо Вилардуен и на папа Инокентий III. Без да говорят за убийство, те твърдят, че Балдуин завършил последните си дни в двореца на Калоян.

След Одринската битка според сведенията на Вилардуен и Никита Хониат Калоян могъл да действува свободно из цяла Тракия. Латинската империя загубила почти всичките си владения там и се ограничила само с непосредствените околности на Цариград, Силиврия и Родосто.[116] Положението на латинците и в Мала Азия не било по-добро. Възползуван от удара при Одрин, Теодор Ласкарис укрепил новосъздадената Никейска империя.

Междувременно Калоян се отправил срещу Сяр и го завзел.[117] Последвал несполучлив опит за превземането на Солун.[118] В същност един български отред начело с Калояновия военачалник Чъсмен /Ецуисмен/, управител на крепостта Просек, проникнал в града, но като не успял да завземе централната крепост /акропола/, се оттеглил обратно.

Успехите на българи и гърци, достигнали връхната си точка при Одрин, не заздравили гръцко-българските отношения. Напротив, с отстраняването на латинската власт българският владетел и гръцките феодали отново се изправили едни срещу други.

Разривът започнал в Пловдив. След поражението на латинците при Одрин част от жителите на Пловдив се обърнали към българския цар и му предложили да приеме под своя власт града. Вилардуен пише: „Една голяма част от жителите, които бяха Popelican, се отправила към Йоанис /Калоян – б.а./, предала му се и му казала: „Господарю, ела пред Филипопол или изпрати войските си, ние ще ти предадем града.“ Споменатите тук под името Popelican били в същност живеещите в Пловдив български богомили и павликяни.

Когато Рение дьо Три узнал за това действие на пловдивчани, той се уплашил да не бъде предаден на Калоян и побързал да напусне града със своите хора. Като запалили българските квартали, където живеели „еретиците“, през юни 1205 г. латинците се оттеглили и укрили, както вече бе казано, в Станимашката крепост, която била обсаждана в продължение на 13 месеца.[119] Византийските аристократи поели управата на Пловдив в свои ръце и поставили начело гръцкия пълководец Алексий Аспиет.[120]

Силно разгневен от постъпката на пловдивските гърци, Калоян пристигнал с войската си и завзел града.[121] Така един от най-големите градове в Тракия влязъл отново в пределите на българската държава.

Събитията в Пловдив сложили начало на разпадането на гръцко-българския съюз,[122] което обаче на станало веднага. През зимата на 1205–1206 г. българи, кумани и гърци действували заедно срещу опитите на регента на Латинската империя Хенрих да възстанови латинската власт в тракийските градове.[123]

В началото на 1206 г. Калоян изпратил голям брой българи и кумани на помощ на Одрин и Димотика, които били нападани от латинците, но устоявали на техните удари. На 31 януари 1206 г. българи, кумани и местни гърци нанесли на латинците тежък удар, като при Русион /дн. Рускьой/ разбили напълно една латинска войскова част. От 120 латински рицари успели да избягнат смъртта не повече от десетина.[124] Военните действия продължили и през февруари и март 1206 г., като почти всички градове и крепости минали на страната на Калоян.[125]

Въпреки започналите несъгласия гръцко-българският съюз още не се бил разпаднал. Усилването на българската държава обаче тревожело византийците. През пролетта на 1206 г. те започнали да се отмятат от съюза си с Калоян и дори предложили на Хенрих да му предадат Одрин и Димотика и да минат на негова страна. Така бил сключен договор между гърци и латинци.[126]

През април Калоян се оттеглил от околностите на Цариград и се отправил към Одрин и Димотика. Византийците, които дотогава участвували в неговата войска, започнали да я напускат масово. Така през пролетта на 1206 г. се стигнало до пълно разкъсване на ония връзки, които повече от една година обединявали българи и византийци в един антилатински съюз.

Латинците и венецианците, за да запазят Цариград и застрашената Латинска империя, започнали да привличат на служба някои византийски аристократи и да ги използуват като посредници между своята власт и местното население. Калоян, който бил особено недоволен от случилото се в Пловдив, сега се видял изправен пред един общ латинско-византийски фронт.[127]

Едва след тежкия удар, който новата империя понесла при Одрин, папата започнал да проявява загриженост за подобряване на българо-латинските отношения. В същност той имал за цел да спаси Латинската империя от голямата опасност, надвиснала от българска страна. Папата писал на Хенрих и го съветвал да намери начин да освободи от плен брат си Балдуин и да установи мирни отношения с българите.[128]

Особено внимание заслужава писмото, което папата изпратил до Калоян.[129] От неговото съдържание става ясно колко много римският първосвещеник е бил загрижен за Латинската империя и колко големи дипломатически усилия е употребил той, за да убеди Калоян да приеме мира. Между другото папата заплашвал, че освен войската на Латинската империя друга огромна войска щяла

Средновековно българско оръжие и въоръжение от XIII–XIV в.

1. Умбо на щит. Градски народен музей — Казанлък

2, 3. Връх на стрела и боздуган. Археологически музей – Пловдив

4. Плетена желязна ръкавица. Окръжен исторически музей – Плевен

5. Железен боздуган. Окръжен исторически музей – Пазарджик

да се отправи от Запад към Гърция, и съветвал българския цар да сключи мир с латинците. В противен случай България щяла да бъде нападната от две страни — от латинците и от унгарците. Папата настоявал Калоян да освободи намиращия се в плен латински император Балдуин и чрез тази постъпка да постигне истински и здрав мир с латинците. В цитираното писмо, показвайки присторена загриженост за България, Инокентий III в същност си послужил с недействително съществуваща военна заплаха от Запад.[130] Той се стараел да привлече България към Римската курия, но много повече разчитал на Латинската империя, чрез която се надявал да разпростре своето влияние върху източните християнски църкви. Папата обаче останал излъган: чрез Латинската империя тази цел не била постигната, а сключената с българите уния, макар и да не била веднага прекъсната, не успяла да изиграе ролята, която той ѝ възлагал.[131]

След разпадането на гръцко-българския съюз Калоян не прекратил военните действия в Тракия. Той не могъл обаче да превземе Димотика въпреки поставените пред стените ѝ бойни машини и след безуспешна обсада се оттеглил.[132]

През юли 1206 г. след голяма подготовка Хенрих начело на силна войска предприел поход, за да възстанови латинската власт в Тракия. През Атира /дн. Бююкчекмедже/, Силиврия и Виза той стигнал до Одрин. Оттам латинците се опитали да догонят българската войска, но преследването им не дало резултат, тъй като българите успели да се оттеглят. Тогава Хенрих, продължавайки настъп-

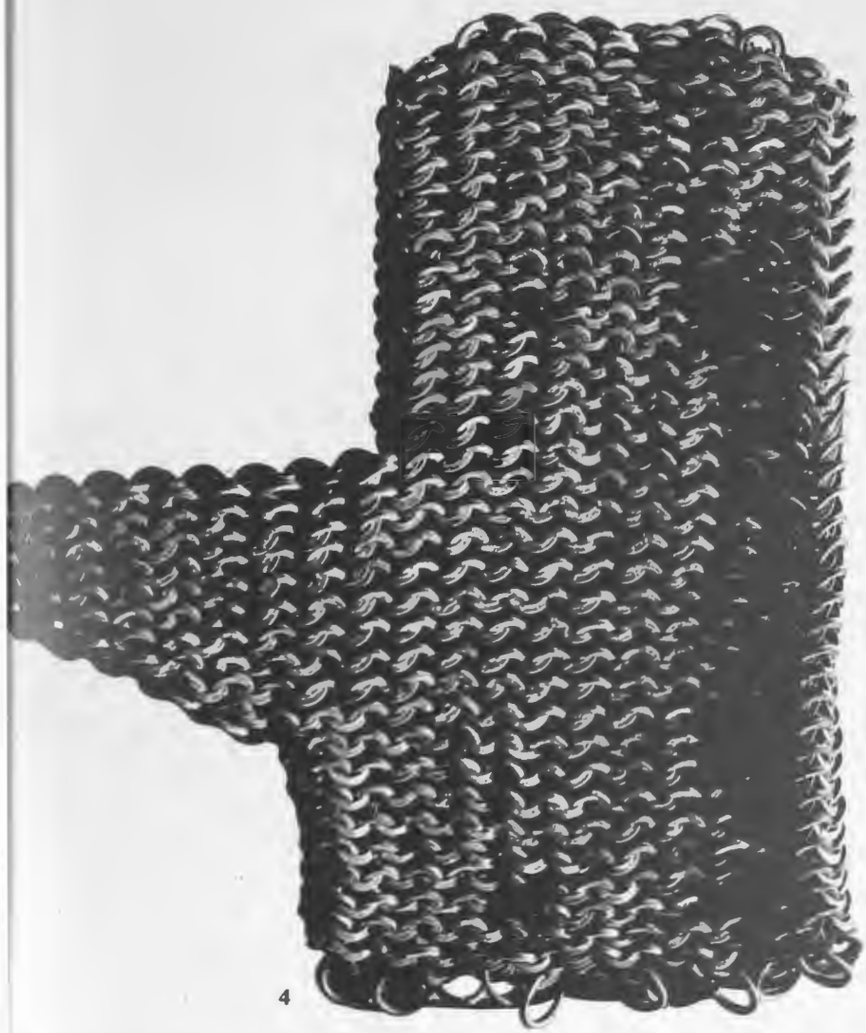

4

5

лението, навлязъл в Родопите, стигнал до крепостта Ефрем, а оттам — до крепостта Мъняк. Тук по-голямата част от войската останала да изчака един отред, който бил отишъл да освободи обсадения в Станимака Рение дьо Три. Начело на този отред стояли Конон дьо Бетюн и Жофроа дьо Вилардуен. В Станимака те били посрещнати с голяма радост от обсадените латинци. Тогава Рение дьо Три им съобщил, че плененият император Балдуин е починал в Търново.[133]

На 20 август 1206 г. Хенрих, който дотогава само управлявал като регент държавата, бил провъзгласен за император. През същата година той продължил настъплението в Тракия. Междувременно Калоян бил изпратил силни войскови части, които превзели Димотика. През есента обаче Хенрих, възползувайки се от оттеглянето на българите, настъпил чак до склоновете на Източна Стара планина и превзел Боруй, Аетос и др.[134]

На следната 1207 г. Калоян със силна войска от българи и кумани предприел нови действия в Тракия, като обсадил Одрин с 33 бойни машини, но не успял да го превземе. Тогава, изглежда, българите са действували по споразумение с никейските гърци в Мала Азия начело с Теодор Ласкарис, които през пролетта на същата година отвоювали от латинците много градове и земи.[135] През лятото в Кипсела се състояла среща между Хенрих и Бонифаций Монфератски, на която бил съставен план за общи действия против българите.[136]

Планът не могъл да бъде изпълнен, защото наскоро Бонифаций Монфератски бил убит от българите в южните склонове на Родопите, над Гюмюрджина. Според думите на Жофроа дьо Вилардуен тук той бил нападнат от местните българи и „убит, а главата му била изпратена на Калоян“[137].

Калоян преценил, че е настъпил удобният момент отново да се насочи към Солун. Той бързо се подготвил за поход и с голяма войска се явил пред солунските стени. Всичко било готово за решителния удар. Главните сили на българите се установили по северните хълмове на града, където се намирал и самият Калоян.[138] Атаката трябвало да започне на следната сутрин. През нощта обаче Ка-

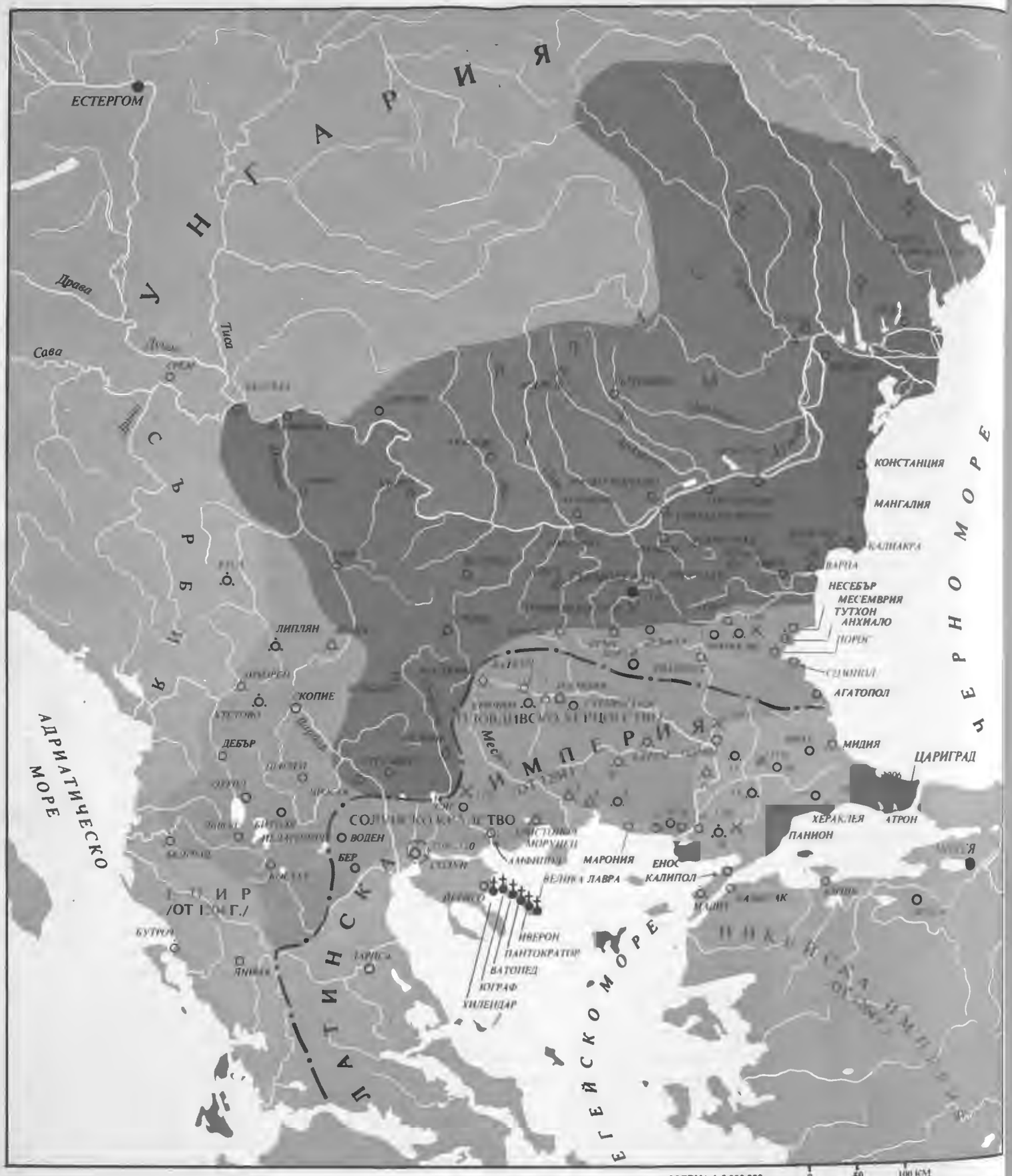

ЕСТЕРГОМ
УНГАРИЯ
Драва
Сава
Тиса
СЪРБИЯ
ЛИПЛЯН
СКОПИЕ
ДЕБЪР
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ВОДЕН
БЕР
ЛАТИНСКА ИМПЕРИЯ
ЕГЕЙСКО МОРЕ
ЧЕРНО МОРЕ
КОНСТАНЦИЯ
МАНГАЛИЯ
КАЛИАКРА
ВАРНА
НЕСЕБЪР
МЕСЕМВРИЯ
ТУТХОН
АНХИАЛО
ПОРОС
АГАТОПОЛ
МИДИЯ
ЦАРИГРАД
ХЕРАКЛЕЯ
АТРОН
ПАНИОН
МАРОНИЯ
ЕНОС
КАЛИПОЛ
ВЕЛИКА ЛАВРА
ИВЕРОН
ПАНТОКРАТОР
ВАТОПЕД
ЮГРАФ
ХИЛЕНДАР
МЯРКА 1:5 000 000
0
50
100 КМ

лоян бил убит в палатката си.

Подробно описание на последния поход и последните часове от живота на Калоян е дадено в „Чудесата на св. Димитър Солунски". Ето най-съществено: „С неудържим устрем той /Калоян — б.а./ се отправил и срещу Солун, като водел войнство, по-многочислено от морския пясък... И този велик град Солун се увенчал с венец не на слава, а на изпитание... Българският цар Йоан си легнал да спи, след като подготвил от вечерта всички бойни съоръжения..., та на другия ден още с настъпването на утрото, при изгрев слънце, да обкръжи града с войска и да го щурмува. Вече настъпила нощта на неговата смърт... И внезапно неуморимият наш страж и пазител на града Димитър, великият воин на великия владетел, се появил пред българския цар като конник, яхнал бял кон, и в миг нанесъл смъртна рана на нещастника. И той изведнъж изохкал и започнал да обвинява върховния военачалник на войската си Манастър, че бил наранен от него, защото му се сторило, че го е видял да влиза в шатрата, яхнал чистокръвен бял кон, и да забива в сърцето му копието, което носел... А Калоян не живял дълго след това, но още същия ден след залез слънце умрял от насилствена смърт."[139] Българските войски, стъписани и покрусени, бързо се върнали в страната си.[140]

Калояновата смърт е забулена в тайна. Налице са обаче безспорни сведения за насилствена смърт. Вероятно българският цар е бил убит в резултат на заговор, в който е взел участие куманският военачалник Манастър — извършителят на убийството. За наличието на съзаклятие говори и насилственият начин, по който българският престол бил зает от Калояновия сестриник Борил.

Трудно може да се каже дали недоволството и опозицията, на които Калоян станал жертва, са идвали от куманска партия [141] в българската държава, дали в заговора са влизали същите боляри, инспирирали някога убийствата на неговите братя, и дали в съзаклятието е била замесена и съпругата му куманка.[142] Несъмнено е обаче, че с някои свои действия Калоян е събудил недоволство в известни среди на болярската аристокрация, които намерили начин да го премахнат.

ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА НА ЦАР КАЛОЯН. ИСТОРИЧЕСКИ ЗАСЛУГИ. За вътрешната политика на Калоян се знае твърде малко. Изглежда, че още при възцаряването си той е взел строги мерки срещу онези боляри, върху които тегнела вината за убийството на двамата му братя. Калоян обаче не могъл да ликвидира напълно болярската опозиция и тя продължила да съществува и се проявила открито през 1205 г., при превземането на Пловдив. Тогава според краткото известие на Никита Хониат българският владетел бил принуден да се завърне в Търново, за да се справи с някакъв заговор и да накаже изменниците.[143] Очевидно Калоян е държал сметка за съществуването на враждебната болярска група, която той успял до известна степен да обезвреди, опирайки се на по-широки слоеве от народа. Това личи например в отношението на еретиците към него: в Пловдив през 1205 г. богомилите и павликяните поискали от българския цар защита срещу латинската и византийската власт в града. Въпреки широкото разпространение на богомилството Калоян не преследвал еретиците, а, както изглежда, използувал и тяхното съдействие при осъществяване целите на своята политика. Не може да се каже с положителност дали подкрепата на по-широките слоеве от народа или стремежът на Калоян да засили властта си е предизвикал противодействието, довело накрая до неговата гибел.

Калоян се справил успешно с големите задачи, които стояли пред възстановената българска държава. При неговото управление били утвърдени и разширени държавните граници, като обхванали голяма част от онези земи, които влизали в пределите на Първата българска държава. Той получил международно признание на своята царска власт и самостоятелна българска църква. За тези успехи допринесли качествата му на добър пълководец, държавник и дипломат. България се справила и с опасността откъм Византия, и с посегателството на Унгария спрямо тогавашните северозападни български земи, и със заплахите от страна на Латинската империя. Българската държава станала първостепенна военна и политическа сила на Балканския полуостров.

Като добър дипломат Калоян виждал проме-

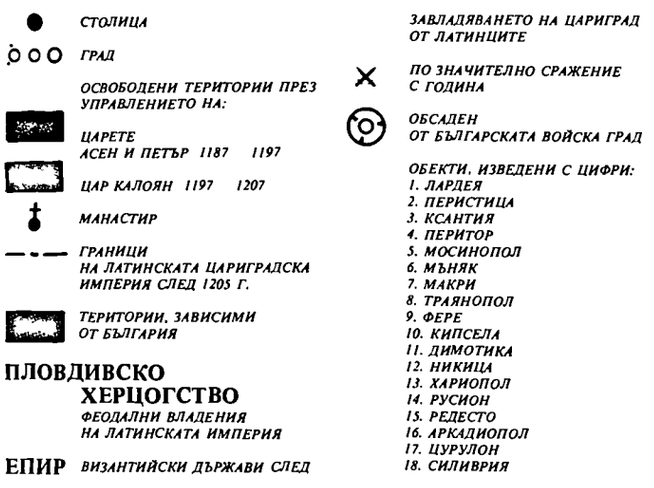

Българската държава в края на XII и началото на XIII в.

ните в сложната политическа обстановка в Европейския югоизток и успял да извоюва такова международно признание за България, каквото тя имала при най-видните владетели на Първата българска държава. При постигането на целите на своята външна политика, при осъществяването на връзките с Римската курия Калоян не допуснал да бъде разпространено католическото влияние сред българите, нито да се наруши православният характер на българската църква.

Благодарение на умелата политика на Калоян България попречила на Латинската империя да осъществи завоевателните си цели в Близкия изток и на Балканския полуостров. В това отношение ударът, нанесен на латинците при Одрин, имал важни исторически последици не само за България, но изобщо за Балканите. Действително и след поражението при Одрин Латинската империя продължила да съществува, но нейната по-нататъшна участ била вече предопределена: българите дали възможност на Никейската империя да засили съпротивата си срещу латинците откъм Мала Азия, да подготви окончателното ликвидиране на Латинската империя и възстановяването на Византия.

С удара, нанесен на Латинската империя, Калоян охладил и завоевателните стремежи на западноевропейските феодали, създателите на тази империя. В последна сметка за България било поизгодно да има за съсед слабата вече Византия, отколкото една мощна западноевропейска формация на Балканите.

4.

България при цар Борил

ВЪНШНА ПОЛИТИКА НА ЦАР БОРИЛ. АЛЕКСИЙ СЛАВ И СТРЕЗ. След убийството на Калоян българският престол бил узурпиран, както вече се каза, от неговия сестрин син Борил /1207–1218/.[144] Борил се оженил за овдовялата царица. Законният наследник на престола, по-големият син на Асен I — Иван — и брат му Александър били отведени от верни хора отвъд Дунава, откъдето по-късно избягали в Галичкото руско княжество.

Заемането на властта от Борил било посрещнато с недоволство от верните на убития владетел боляри и новият цар трябвало да се справи със създалата се опозиция: едни от недоволните били избити, а други били принудени да се спасяват с бягство. Сега друг сестрин син на Калоян — Алексий Слав, — който вероятно още от по-рано управлявал южнобългарските земи, се откъснал като самостоятелен владетел. Отначало той се настанил в крепостта Цепина /дн. с. Дорково, Пазарджишко/, в северните склонове на Родопите, а после станал независим владетел на земите около Западните Родопи и Пирин. Трети племенник на Калоян – Стрез — подирил спасение при сръбския велик жупан Стефан, син и наследник на Стефан Неман; по-късно Стрез бил изпратен от своя покровител в Македония, където също станал независим владетел. Така още в самото начало управлението на Борил довело до разпокъсване на държавата.

От вътрешната слабост на страната най-напред се възползували унгарците и сърбите.[145] Унгарците завзели Белградската и Браничевската област, а сърбите — Ниш и част от северозападните български земи. Зает с вътрешните си врагове, Борил не предприел нищо срещу външната опасност. Към нея се прибавили и заплахите на латинците.

Очаквайки нападение от латинска страна, през пролетта на 1208 г. Борил, за да го предотврати, сам нахлул с българска войска и куманси отреди в Тракия. Император Хенрих с цялата войска, която могъл да събере, предприел поход през Одрин към Боруй. Тук в една битка той бил отблъснат от Борил и се видял принуден да промени посоката на похода си. Латинците се оттеглили към Пловдив, където се организирали за решително сражение. Подробни сведения за тези военни действия между българи и латинци дава латинският писател Анри дьо Валансиен,[146] продължител на историята на Жофроа дьо Вилардуен. И двете войски изпитвали сериозни затруднения – между другото и поради големите летни горещини. Латинците били строени в 18 отреда, три от които се състояли от гърци. Българската войска наброявала около 33 000 души. Решителното сражение станало на 1 август някъде на север от Пловдив. Българите се опитали да приложат тактиката на одринското сражение от 1205 г. и да увлекат латинците в предварително устроена засада. Но Хенрих, имайки пред вид миналия опит, взел необходимите мерки. Куманите не успели да увлекат противника в засада. Латинците се нахвърлили върху централното ядро, командувано от самия Борил, разбили го, а останалата българска войска била обърната в бягство. След победата латинците се върнали в Пловдив, който паднал в техни ръце. Там Хенрих поставил за владетел Жирар дьо Стрем.[147] Така била загубена Тракия, за която българите при Калоян водили толкова много битки.

В земите около Родопите и Пирин обаче оставал да действува споменатият вече Алексий Слав.[148] Латинците превзели крепостта Кричим. Слав лично се явил пред Хенрих, признал се за не-

гов васал и го помолил да му даде дъщеря си за жена. Поради голямото значение, което имало за империята разпокъсването на българските земи, латинските първенци посъветвали настойчиво Хенрих да се съгласи. Така Слав с титлата деспот станал зет на латинския император и запазил властта си върху земите, които владеел.[149] По-късно той пренесъл своята главна резиденция в Мелник, като неговите владения се прострели на запад до долината на Струма.

За новия български владетел по-опасен от Слав се оказал боляринът Стрез, който, както бе споменато, бил племенник на Калоян и може би брат на Борил. След Калояновата смърт Стрез, преследван от Борил,[150] намерил убежище при сръбския велик жупан Стефан, бъдещия крал Стефан Първовенчани. Борил настоявал да му бъде предаден Стрез, но сръбският владетел отказал категорично да изпълни желанието му.[151]

Няма съмнение, че покровителството, което Стефан оказал на Стрез, се е дължало на политически съображения: приемайки видния български беглец, принадлежащ към Асеновия род и евентуален претендент за българския престол, великият сръбски жупан е искал да подклажда в България междуособици и да разшири своите владения на юг за сметка на югозападните български земи.[152]

Стрез се възползувал от сръбското покровителство и се настанил в Македония. Там той привлякъл на своя страна местните български боляри и управители на отделни градове, които убедил да се откажат от узурпатора Борил. Стрез образувал самостоятелно княжество в Средна Македония с център силната крепост Просек и откъснал тази област от властта на търновския цар. Отначало той признавал своята зависимост от сръбския владетел.[153]

Настанил се в непристъпния Просек, спечелил богатства, земи и привърженици, Стрез отхвърлил сръбската зависимост и станал самостоятелен владетел на земите от Струма до Охрид.[154] Той се съюзил с византийския аристократ Михаил Ангел Комнин, владетел на Епир и противник на Латинската империя. Стрез и Михаил създавали немалко затруднения на латинския император, който в писмо до папата се оплаквал, че те, макар да били дали клетвено задължение за вярност към латинската власт, многократно се отмятали, без да могат обаче да разширят територията си за сметка на Латинската империя.[155]

През 1211 г. българският цар трябвало да се справи с бунт във Видинската област. Сведения за бунта дава една грамота на унгарския крал Бела IV от 1 юли 1259 г.[156] В нея се казва, че българският цар Борил поискал помощ от тогавашния унгарски крал Андрей II срещу своите противници във Видин. Андрей II изпратил на помощ унгарска войска начело с Ивашин, който разбил при р. Обост /дн. Огоста/ разбунтувалата се войска. Така властта на Борил във Видин била възстановена с помощта на чужди военни сили.

През 1211 г. Борил се насочил отново към югозападните български земи. Сега той действувал заедно със Стрез, с когото подобрил отношенията си. Стрез получил военна помощ от Борил, навлязъл в земите на Солунското латинско кралство и нанесъл известни щети на латинците. Латинската войска обаче излязла срещу него и се отправила по Вардар направо към Просек. Двете войски се срещнали в Пелагонийското /Битолското/ поле, където българите понесли тежко поражение. С остатъка от войската си Стрез побързал да се оттегли на север.[157]

През есента на 1211 г. с голяма войска Борил се отправил на югозапад към земите на Солунското кралство. Той завзел Мелник, нанасяйки големи загуби на противниците си. На страната на латинците тогава се биел със своята войска деспот Алексий Слав, който с тяхна помощ се върнал в Мелник. Научил за настъплението на латинците, Борил побързал да се отдалечи без бой, но не успял да изтегли цялата си войска. Голяма част от войниците му били настигнати и пленени от латинците, след което били избити.[158] Така и тези действия на българския цар не довели до положителен резултат.

След този неуспех през 1213 г. Борил се опитал да подобри отношенията си с Латинската империя чрез сродяване с император Хенрих. Хенрих се съгласил да сключи мир с българите и взел за жена доведената дъщеря на Борил /дъщерята на Калоян/. Според сведенията на западния хронист Алберик в случая оказал въздействие самият папа Инокентий III.[159] А Роберт дьо Клари пише, че Хенрих се съгласил да сключи мир по съвета на своите барони, които много настоявали да оправи отношенията си с българите.[160] Така двете страни преустановили враждебните действия и дори влезли в съюз.[161]

През 1214 г. българи и латинци се насочили срещу сръбския велик жупан Стефан. По всяка вероятност походът е бил предприет по почин на българския владетел, който целел да върне завладените от сърбите западни български земи.

Когато обединените военни сили на българи и латинци стигнали до Ниш, една нощ в техния лагер настъпил такъв смут, че съюзниците започнали да се избиват помежду си.[162] По всяка вероятност някакво сръбско нападение[163] в нощния мрак е предизвикало паниката в лагера. След това съюз-

ниците се отказали от по-нататъшни действия и се върнали обратно.

Според плана на съюзниците по същото време срещу сърбите от юг трябвало да се насочи и Стрез. Той предприел уговорения поход, но една нощ станал жертва на насилствена смърт. Убийството било извършено по нареждане на сръбския велик жупан Стефан.[164] По същия начин загинал и епирският владетел Михаил Комнин, който трябвало да подпомогне действията на Стрез срещу сърбите.[165]

Така сърбите се справили с възникналата за тях опасност и задържали западните български земи. А след смъртта на Стрез Македония паднала в ръцете на новия епирски владетел Теодор Комнин, брат на загиналия през 1215 г. Михаил Комнин. Опитът на Борил да укрепи властта си в съюз с латинския император Хенрих не успял. Земите в Тракия били загубени. В Родопската област и в част от Македония властвувал самостоятелно Алексий Слав.

СЪБОР ПРОТИВ БОГОМИЛИТЕ. Отслабването на централната власт през царуването на Борил и засилването на феодалното болярство довели не само до териториални загуби, но и до значително влошаване на вътрешното положение. В обстановката на болярски междуособици, преплетени с намеса на външни сили, непривилегированите слоеве от българското население, подложени на тежка експлоатация, били принудени да прибягват до разни форми на съпротива. В тясна връзка с изостряне на класовата борба не само по селата, но и в градовете взело широки размери богомилското движение. Така например значителна част от жителите на Пловдив били „еретици". Мелник станал център на богомилска община, наречена Мелнишка църква. Важен еретически център през XI в. бил и Средец, в който пребивавал виден богомилски водач. Богомилски прояви имало и в Месемврия, а по-късно в Търново и в други градове.[166]

Богомилите проповядвали против държавната власт, против официалната църква. Ето защо Борил започнал гонение срещу тях и свикал църковен събор, открит тържествено на 11 февруари 1211 г. в една от големите църкви в столицата и председателствуван лично от него. Поканени били представители на светската и църковната власт и бил издаден т.нар. Синодик на цар Борил[167], който е ценен исторически извор за работата на събора и за мерките, взети на него против еретиците. От синодика става ясно как са били разпитвани

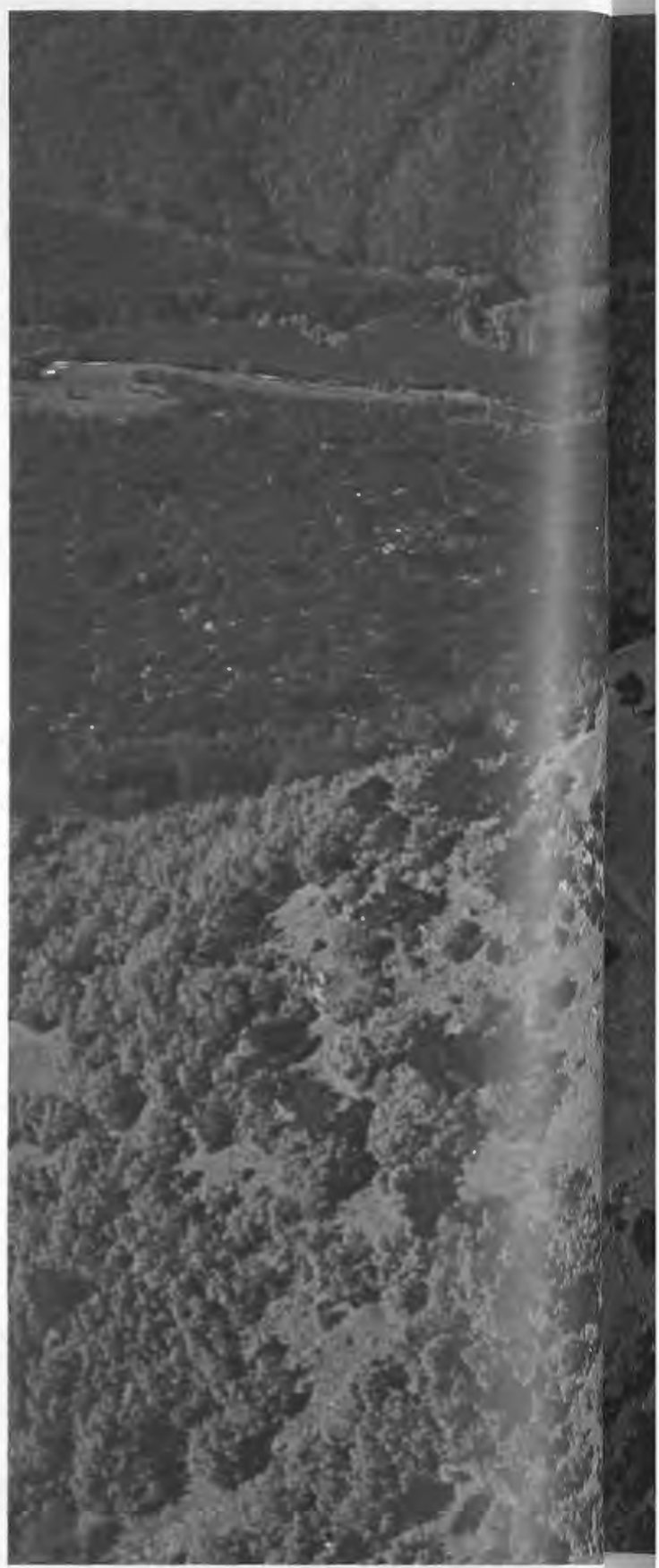

Крепостта Цепина край с. Дорково, Пазарджишки окръг

еретиците, кои са били техните най-видни проповедници. На събора те изложили подробно учението си. Не се казва какъв брой еретици са се върнали в лоното на официалната църква.[168] В синодика се говори и за еретици, останали верни на своето учение. Срещу тях били взети строги мерки.

Борил не успял да унищожи богомилското движение. Той не могъл да се справи и с опозицията, идваща от други слоеве на обществото. Положението му се влошило особено много през 1216 г., когато през юни починал неочаквано латинският император Хенрих. Той бил единственият съюзник, който можел да му окаже подкрепа, за да удържи разклатената си власт. В Цариград се пръснал слух, че Хенрих бил отровен от своята „жена-варварка" — доведената дъщеря на Борил.[169] Слухът се оказал неверен, но той имал отрицателно въздействие върху отношението на латинските среди към Борил.

През 1217 г. в България се явил с военна сила Иван, синът на Асен I, и бил посрещнат като освободител. Той бързо се наложил над по-голямата част от страната, а уплашеният цар бил принуден да се затвори в Търново със своите поддръжници, които скоро го напуснали. Борил бил заловен при опит за бягство и ослепен.

Така завършило през 1218 г. близо единадесетгодишното царуване на Борил, през време на което България загубила голяма част от своята територия и външнополитическата си мощ.

5.
Разпространение и влияние на богомилството в Европа

БОГОМИЛСТВОТО ВЪВ ВИЗАНТИЯ, В БАЛКАНСКИТЕ СТРАНИ И В РУСИЯ. Възникнало през X в. в България, богомилството играло важна роля не само в пределите на средновековната българска държава. Последователи на богомилите и повлияни от тях еретици се появили в различни страни — от Мала Азия до Атлантическия океан.

От България богомилството проникнало найнапред, както се каза, в пределите на Византийската империя, където намерило значителен брой привърженици.[170] В самата византийска столица в края на XI и през XII в. съществувала богомил-

1

2

ска община със свои ръководители. Във Византия еретиците били наричани най-често с българското име богомили, но се срещат още названията фундагиагити /т.е. торбоносци/ и масалиани. Разпространението на богомилството в пределите на Византийската империя се дължало на еднаквите социално-икономически условия в България и във Византия през разглеждания период. Същевременно богомилството в българските земи под византийска власт получило ярка антиромейска насоченост и изразявало стремежите на покореното население към отхвърляне на чуждото господство. Освен във Византия богомилството проникнало и в други страни. Борбата на богомилите срещу църквата и държавата като крепители на обществения строй и на феодалната експлоатация допадала на широките народни маси. През XII в. богомилството проникнало и в Сърбия, където по това време се утвърждавал феодализмът. По времето на сръбския велик жупан Стефан Неман ереста била вече широко разпространена и трябвало да се вземат мерки срещу нея. На свикания събор еретиците били анатемосани и подложени на жестоки наказания, както се разказва в житието на Стефан Неман.[171]

Въпреки гоненията богомилството не било изкоренено. То продължавало да се разпространява в Сърбия и през XIII и XIV в. Тук еретиците били наричани освен богомили още и бабуни. В Законника на Стефан Душан са предвидени специални наказания за тях.[172] Сръбските земи станали един от мостовете, по които ереста преминала на Запад.

Масово разпространение намерило богомилството и в западните части на Балканския полуостров — в Хърватско, Далмация и особено в Босна. Там се изградила мощна еретическа организация, известна под името Босненска църква[173], която играла важна роля като еретически център в средновековна Европа. Еретиците в Босна наред с името богомили са известни и с имената кудугери и патарени. Богомилството се разпространило масово в Босна в края на XII в., по времето на бан Кулин /1180—1204/ и особено при неговите приемници. Въпреки големите усилия на католическата църква, подпомогната от унгарски крале и други светски владетели, да унищожи „босненското богомилство“, то продължавало да съществува до втората половина на XV в., когато Босна и съседните славянски земи попаднали под турска власт.

В западните балкански земи били налице социално-икономически условия, сходни с условията в България, Византия и Сърбия. Съществуващите феодални отношения и феодализирането на църквата предизвикали недоволство сред населението. Тук борбата срещу католическата църква имала стари традиции, тъй като дори до средата на XI в. в Хърватско, Далмация и Босна били запазени славянската проповед и споменът за делото на Кирил и Методий. Местните духовници проповядвали на славянски език, съществуващата църковна организация запазила своята независимост от римската църква и имала здрави връзки с народа. Рим трябвало да води тук упорита борба, за да наложи своята върховна юрисдикция и да изкорени славянската проповед.[174] Сред славяните в западните части на Балканския полуостров римската църква се утвърдила едва през XI в., но опозицията срещу нея оставала и този факт улеснил дейността на проникналите там богомилски проповедници.[175]

Опозицията срещу католицизма се засил-

3

1. Балдуиновата кула на Царевец — Велико Търново

2. Средновековната крепост Кривус край с. Батево, Кърджалийски окръг

3. Църквата „Христос Пантократор /Вседържец/“ от XIV в. — Несебър

вала и от обстоятелството, че унгарските крале и феодали в единодействие с римската църква нападали и присъединявали тези земи към пределите на унгарската държава. Поради това в редовете на еретиците се включили широки слоеве от населението, представители на феодалната аристокрация, а така също и някои от самите владетели — банове и крале. Така при бановете Кулин и Нинослав в края на XII и началото на XIII в. босненската църква за известно време станала официална църковна организация в Босна и съседните земи.[176]

Богомилството се разпространило и в руските земи, особено в Киевското княжество, за което допринасяли стопанските[177] и културните връзки с българите. След приемането на християнството в Киевска Русия, утвърждаваща се като феодална държава, новата вяра срещнала противодействие сред част от населението, което държало на старите си езически обичаи. Създала се обстановка на „двуверие", която била твърде благоприятна за разпространението на богомилските дуалистични възгледи. Богомилският дуализъм проникнал в Русия главно чрез апокрифите, които се разпространявали там още от края на X и началото на XI в.

Проникване на богомилски идеи се забелязва дори и в официалната руска литература. Дуалистични възгледи за сътворението на света, богомилската космогоническа легенда за сътворението на човека от дявола са включени в разказа за въстанието на влъхвите в „Повесть временных лет" /под годината 1071/, също в разказите в Киевско-Печорския патерик на Никита Затворника /1096 и 1105 г./ и в разказите на Никоновския летопис за еретиците Адриан и Димитрий /1004 и 1123 г./.[178]

За проникването на богомилството в Русия свидетелствува разпространението на Беседата на Презвитер Козма. Особено важно е обстоятелството, че в Русия са открити много преписи на Беседата /досега са намерени 27 преписа/. Това означава, че разобличенията на Презвитер Козма срещу еретиците в България са били нужни и в Русия.[179] Официалната църква и светските власти в Русия изразявали своята ненавист към еретиците, влагайки отрицателно съдържание в името българи. Употребата на името българи като име на еретици показва, че руските еретици са били свързани с българските или са произхождали от тях.[180] Няма съмнение, че проникването на богомилските дуалистични възгледи и тяхното разпространение през изминалите столетия са повлияли за появата на „стриголниците" в Русия през XIV—XVI в.[181]

ВЛИЯНИЕ НА БОГОМИЛСТВОТО В ЗАПАДНА ЕВРОПА. Още през XI в. в някои страни на Западна Европа, на първо място в Италия и Франция, а по-късно в Германия, Фландрия и др., се забелязват прояви на подобни на богомилството еретически учения и движения. До края на следващия век се разпространили ученията на катари, патарени, албигойци и др. По начало както в България, така и в западноевропейските страни появата на ересите била обусловена от специфичните местни условия, от конкретната обществено-икономическа действителност.[182] Същевременно обаче при формирането на западните ереси голяма роля изиграло влиянието на дуалистичните учения от Балканския полуостров — т.е. на богомилството и сродното с него павликянство. Тези две учения предхождали хронологически западните ереси и оказали върху тях значително въздействие.

Въздействието на балканските ереси било възможно главно поради засилените търговски връзки между Византия и Запада от XI до XIII в. Особено оживени били връзките на Византийската империя с италианските градове Венеция, Генуа и Пиза. Досегът се засилил и в резултат на кръстоносните походи пак през същата епоха. По такъв начин се създавали благоприятни възможности за пряко запознаване на западния свят с еретическите догми.[183]

Търговските връзки и кръстоносните походи не били обаче единствените причини за създаване на връзки между Изтока и Запада. За установяването на връзки допринасяли и други фактори, като например войните, които Византия водила през XI—XII в. с норманите отначало в Южна Италия, а по-късно и на Балканския полуостров. По това време българските земи се намирали под властта на Византия. Има сведения /за годините 1027 и 1041/, които показват, че и българи са били включвани във византийските експедиционни войски, изпращани в Италия.[184]

Изобщо от XI до XIII в. развоят на историческите събития благоприятствувал за общуването на значителни маси от населението на Балканския полуостров, Италия, Франция и други страни на Западна Европа. Точно по това време дуалистичните ереси се появили в различни западни страни. Напълно естествено било при създадените условия еретиците от Запада да са използували опита на еретиците от Изтока.

За възприемането на богомилските възгледи от катарите в Западна Европа съществуват много данни. Несъмнена е еднаквостта на догматиката,

Изображение на воин — стенопис от Боянската църква /1259/

доказани са организационните връзки и единство между богомилството и катаризма. За силното влияние на богомилството свидетелствуват употребата на българското народностно име като име на катарите и разпространението на българската богомилска литература, преведена и използувана от западните еретици.

Основният белег в ученията на богомилите и катарите, както и на по-ранните източни еретици — манихеи, масалиани, павликяни и др. — е техният дуалистичен характер. Дуализмът лежи в основата на еретическото обяснение за сътворението на света, за видимия свят, за обществото, за светската и духовната власт, за човешкия морал.

Дуализмът на средновековните ереси обаче се делял на два основни вида — краен /абсолютен/ и умерен. Всички дуалисти схващали света като творение на две сили, или на две начала — добро и зло. Абсолютните /крайните/ дуалисти вярвали, че двете сили /или двете начала/ са съществували от безкрая независимо една от друга, като две отделни божества — лошо и добро. Те щели да съществуват вечно, те били еднакво силни. Умерените дуалисти също приемали съществуването на двете сили, но вярвали, че добрата сила /бог/ има преобладаваща мощ и власт. Само добрата сила съществувала от безкрая, тя била създала света и щяла да съществува вечно. А злата сила /лошото начало, дяволът/ се появила по-късно, следователно не била равна по мощ с добрата и имала ограничена власт в земния свят. Накрая според умерените дуалисти щяло да се стигне до пълното тържество на добрата сила — бог.

От гледна точка на своето дуалистично учение катарите се делели на две основни групи: едните застъпвали умерения, а другите — абсолютния дуализъм.[185]

От източните еретици в България и Византия освен богомилите с особено голямо влияние се ползували павликяните. Те били абсолютни дуалисти. Богомилството, напротив, се характеризирало с умерен, или смекчен дуализъм.[186] Изобщо богомилите създали и разпространили в Европа умерения дуализъм; от тях той бил възприет от катарите. В това отношение дава ценни сведения италианският теолог от XIII в. Райнер Сакони, който бил отначало еретик, а по-късно застанал на страната на католицизма и като инквизиторски ръководител участвувал в преследването на катарите.

Обяснявайки и други вярвания на катарите в

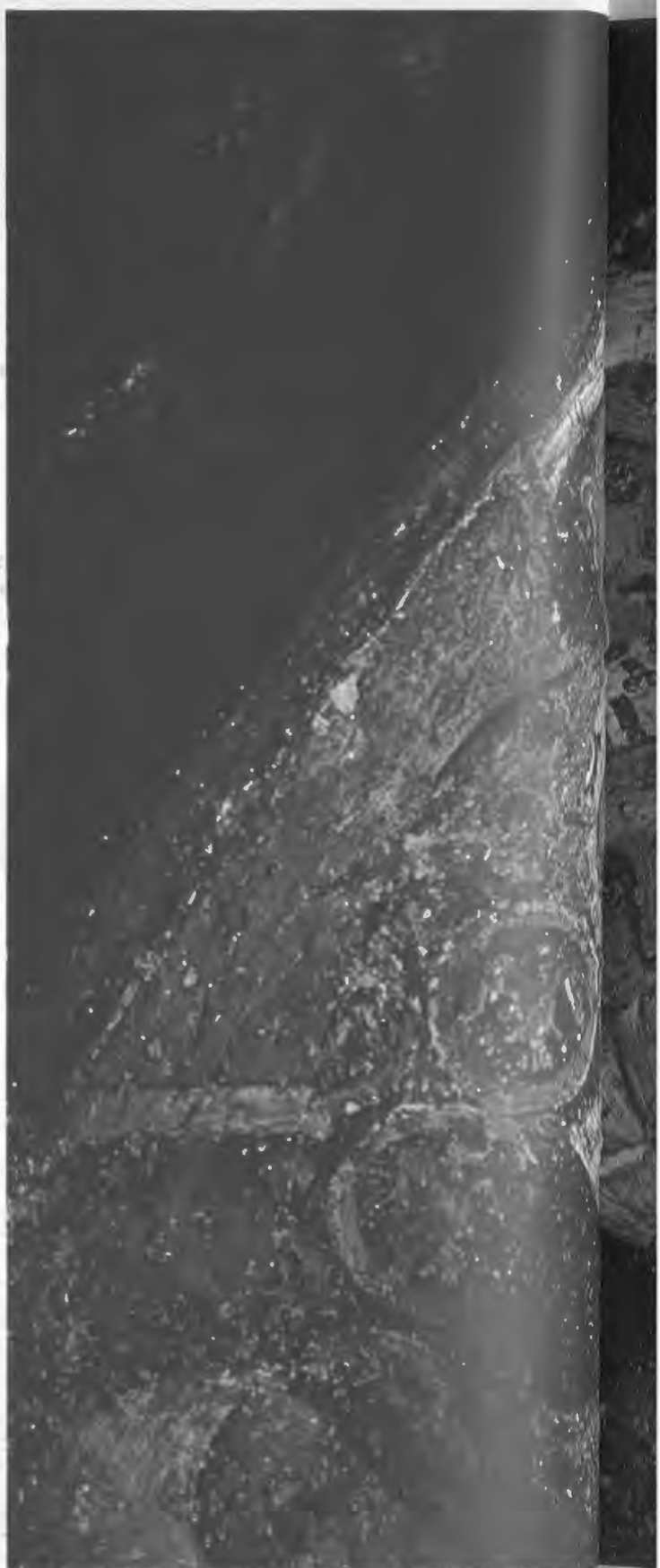

Христос с книжниците — стенопис от Боянската църква /1259/

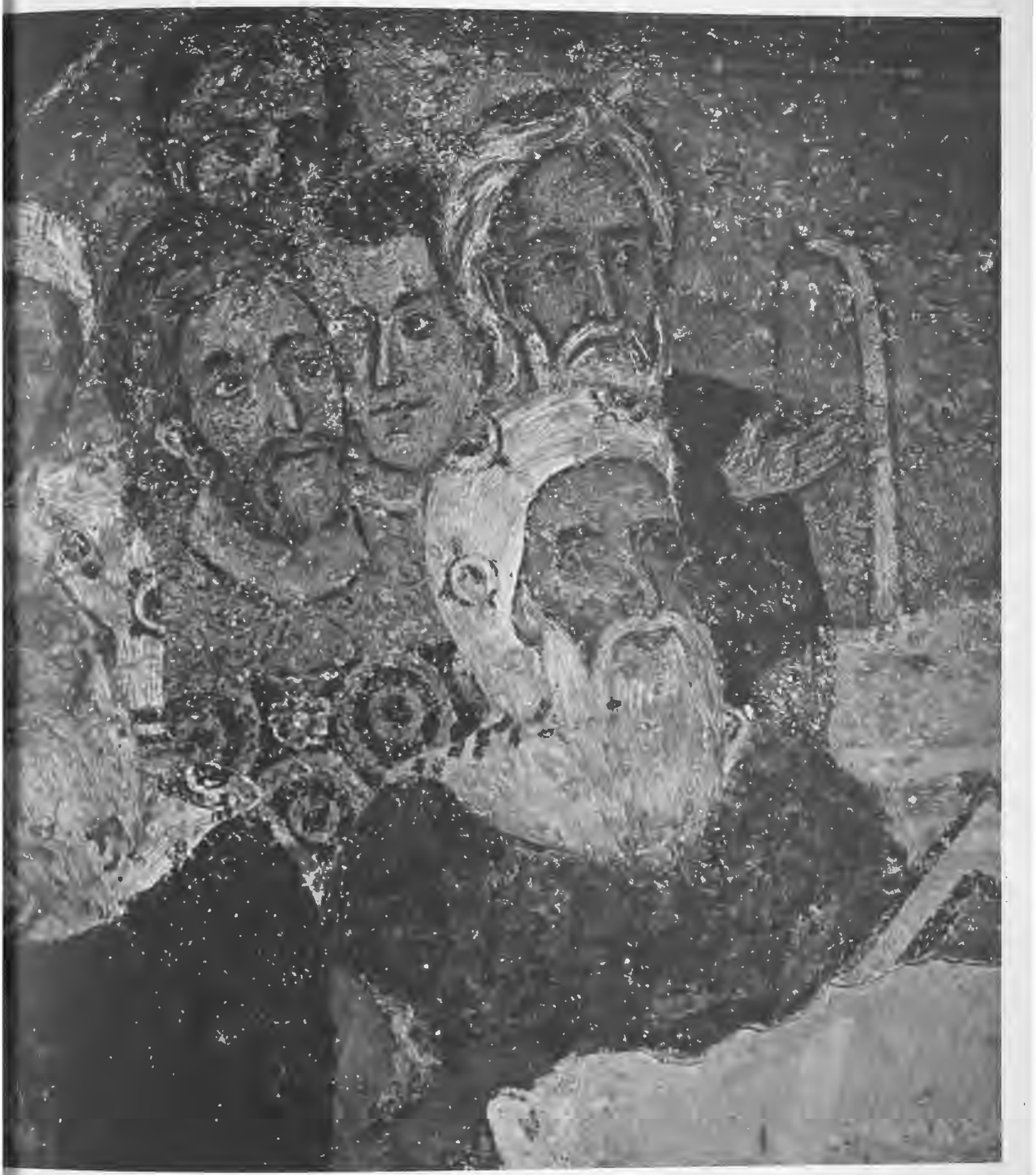

Разпятие Христово — стенопис от Боянската църква /1259/

Св. Никола с житийни сцени — икона от Несебър /XIII в./. Градски музей — Несебър

Италия, Райнер Сакони пише за „заблудите" на техния епископ Назарий. „Назарий, техен епископ и най-старши ръководител, пред мен и пред мнозина други е казвал..., че научил тази заблуда от епископа и от по-големия син на Българската църква още преди шестдесет години."[187] Споменатите „епископ" и „по-голям син" били първият и вторият по ранг ръководители на най-голямата българска богомилска община или организация.

Сведения за еднаквата умеренодуалистична догматика на катари и богомили се срещат и у Бонакурзус[188], Петър Цернайски[189], Козма[190], Евтимий от Акмония[191], Евтимий Зигавин[192] и др.

Еретиците както в средновековна България и на Изток, така и на Запад имали отрицателно отношение към светската власт, понеже по начало отричали намесата на бога в земните работи. Това тяхно схващане им давало възможност да се опълчат с остра критика срещу църквата и държавната власт. Известен е пасажът у Козма, чрез който най-ясно се изразява отношението на богомилите в България към представителите на господствуващата класа: „Като хулят богатите, учат своите да не се подчиняват на господарите; мислят, че са омразни на бога тези, които работят на царя, и заповядват на всеки слуга да не работи на своя господар."[193] В съчинението на Монета „Срещу катарите и валденсите" се срещат следните обвинения, излезли от устата на еретиците: „В римската църква се намират мнозина бедствуващи, които почти умират от глад, жажда и студ. Богатите в римската църква не им съчувствуват, а ги оставят да се оплакват, смазани от своите тегла. Следователно как може божията любов да пребивава у тях?"[194]

Разследванията на инквизиторите разкриват още много други обвинения за изпълнения с алчност и поквара живот на римските сановници, на прелатите на римската църква.[195] Еретиците на Запад насочвали своите обвинения и срещу светските владетели: „Римската църква опи с виното на своя разврат всички земни царе, които се увлякоха по земния блясък."[196] Изобщо дуалистичните възгледи подтиквали както богомилите в България, така и западните еретици да поведат борба и да създадат широки социални движения.

Освен богомилството на Запад оказало влияние и павликянството. То се изразявало във възприемането на абсолютни дуалистични възгледи, които са характерни за павликянското учение. Известно е например, че някои привърженици на катаризма в Италия и Франция са били абсолютни дуалисти.

Влиянието на богомилството и на павликянството върху дуалистичните ереси в Западна Европа се доказва и от организационните връзки и единство на тези еретически движения. Може да се приеме за сигурно, че такива връзки и единство са съществували и че еретическите организации на богомилите в българските и в съседните на България земи са играли особено важна и в много отношения ръководна роля сред всички дуалистични еретически организации в средновековна Европа.

Между еретиците на Запад се появявали спорове и несъгласия главно относно характера на дуализма. Известно е, че от Изток са пътували за Италия, Франция и други земи най-видни бого-

милски и павликянски ръководители, които давали напътствия и съвети и разрешавали спорове. Сведения за такава дейност са запазени предимно за XII в. Известният „папа Никита“ от Цариград например заминал за Италия, където дал на катарите съвети относно учението и организационната им дейност. През 1167 г. се състоял във френския град Сен Феликс дьо Караман еретически събор, на който присъствували представители на еретиците от всички западни земи. Споменатият Никита отишъл от Италия във Франция и лично председателствувал събора. Той настоявал западните еретици да приемат абсолютния дуализъм и бил един от главните павликянски водачи на Изток.[197]

Изглежда, че разпространението на умерения богомилски дуализъм е било една от причините за пътуването на Никита на Запад. Наскоро след Никита в Италия дошъл българският богомилски ръководител Петър, който действувал успешно и отклонил част от еретиците от абсолютния дуализъм. Тези факти показват твърде ясно как богомилите и павликяните от Изток се опитвали да наложат своето учение на Запад и да привлекат еретиците на своя страна. Безспорно е, че ръководителите на богомилите и на павликяните са се ползували сред катарите с по-голям авторитет дори от самите катарски ръководители.

Най-ценни сведения за връзките между западните еретици и еретиците от Изток дава Райнер Сакони. Той схваща всички еретически дуалистични организации в Европа по онова време — както на Запад, така и на Изток — като отделни клонове или съставни части на едно общо движение, което нарича катаризъм. В него Сакони включва катари, богомили и павликяни.

Особено важно е известието на Райнер Сакони за главните дуалистични организации в Европа към средата на XIII в., изброени в общ списък. Под заглавие „Тези са църквите на катарите“ той пише, че катарските организации /„църкви“/ били 16, и ги изброява поименно: „Църква на албанензите, или на Донезако, Църква на Конкорецо, Църква на байолензите, или на Байоло, Винцентинска църква, или Църква на Маркия, Флорентинска църква, Църква на Вале Сполетана, Църква на Франция, Тулузка църква, Каркасонска църква, Албигенска църква, Църква на Славония, Църква на латинците в Константинопол, Църква на гърците пак там, Църква на Филаделфия в Романия, Българска църква, Драговичка църква. И всички водеха произхода си от последните две.“[198] По-нататък се дават обяснения за земите, които тези „църкви“ обхващали, за броя на техните ръководители и пр.

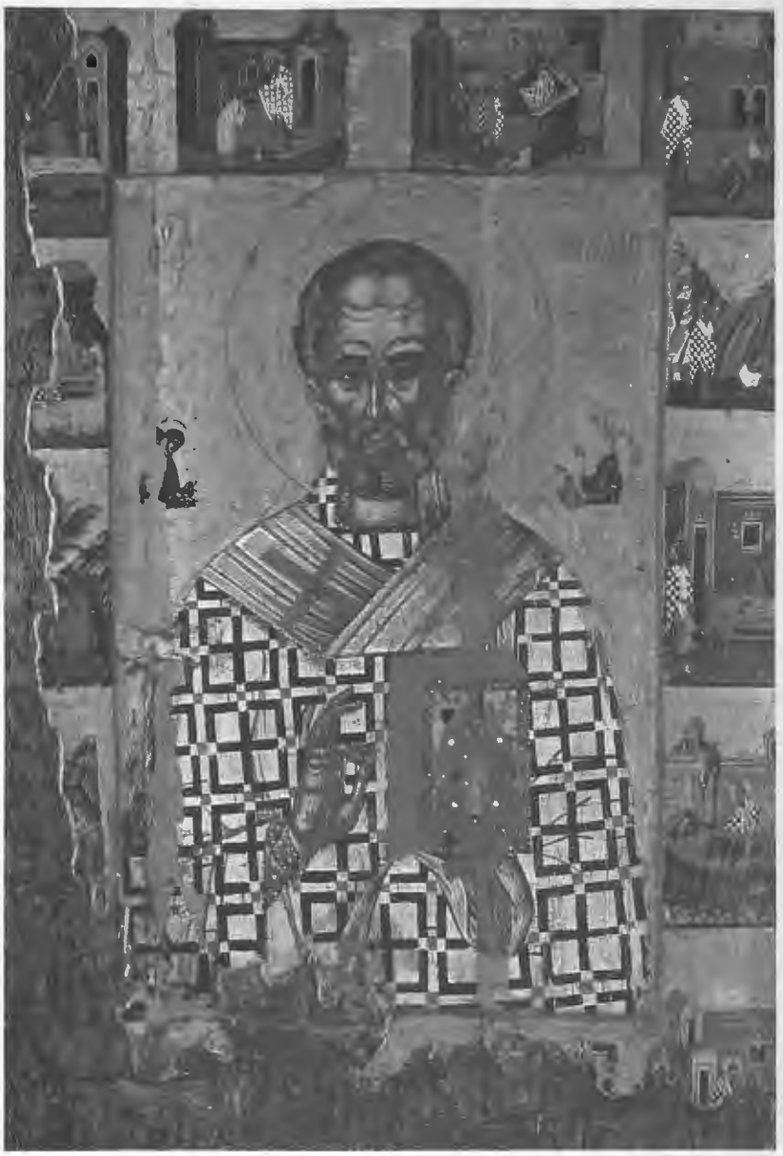

Първите шест от посочените „църкви“ били еретически организации в Италия. Следващите четири, които започват с „Църква на Франция“ /това е в същност Ил дьо Франс/, са организациите във Франция. Останалите са еретическите организации на Изток. „Църква на Славония“ е организацията в Босна, известна още като Босненска църква; тя обединявала също еретиците в западните части на Балканския полуостров — Хърватско, Далмация, Херцеговина. В Цариград действували, както личи, две организации — на гърците и на латинците. Особено значение има сведението за съществуването на латинската организация, т.е. за организацията на представителите на Запада; те играели важна роля като звено между източните и западните еретици. „Църквата на Филаделфия в Романия“ обединявала еретиците в

СЕВЕРНО МОРЕ
ШОТЛАНДИЯ
ИРЛАНДИЯ
АНГЛИЯ
ЛОНДОН
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН
ДАНИЯ
КБОЛДЕ
ШВЕЦИЯ
БАЛТИЙСКО МОРЕ
ХАМБУРГ
ГНЕЗНО
ГЕРМАНИЯ
ПОЛШ
ЧЕХИ
СВЕЩЕНА РИМСКА ИМПЕРИЯ
ПАРИЖ
РЕЙМС
ОРЛЕАН
ФРАНЦИЯ
АГЕН
ТУЛУЗСК
САН ФЕЛИКС ДЬО КАРАМАН
РОДЕНСК
БЕЗИЕ
БАРСЕЛОНА
ЛЕОН
КАСТИЛИЯ
АРАГОН
Ебро
КУРГУНДИЯ
ИТАЛИЯ
МИЛАНО
ВЕРОНА
ГЕНУА
ФЛОРЕНЦИЯ
РИМ
НЕАПОЛ
ПАЛЕРМО
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ТИРЕНСКО МОРЕ
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ

Мала Азия с център гр. Филаделфия в Лидия.

Най-важни според Райнер Сакони били последните две организации — Българската и Драговичката църква, — защото от тях „водеха произхода си“ всички останали организации. В същност става дума за двете най-големи еретически организации в българските земи. „Българската църква“ е организацията на богомилите, а „Драговичката“ по всяка вероятност е организацията на павликяните.[199]

Широкото разпространение на името българи на Запад като синоним на „еретици“ също показва, че катаризмът в Западна Европа е бил свързан с българското богомилство. Това име се среща в много варианти: Bulgari, Bulgri, Bugari, Burgari, Bugares, Bugri, Bogri, Boulgres, Bulgarorum haeresis.[200] Под това име били известни еретиците-дуалисти във Франция, Италия и други страни. Името българи се среща много често в хроники, исторически съчинения, писма и официални документи.

Един средновековен автор пише: „Ереста бе пренесена от земите отвъд морето, именно от България: оттам тя се разпространи из други страни, гдето после доби голяма популярност — именно в земите на Лангедок, на Тулуза и на Гаскон. Поради тези причини албигойците биват наричани също булгари...“[201]

В „Трактат за еретиците“ на Анселм от Александрия се дава обяснение на дуалистичните вярвания. Според него България била първата страна в Европа, в която се разпространило манихейството. „От нея най-напред били заразени и гърците в Константинопол, които са съседи на България на три дни път.“ По-нататък той добавя, че в цяла Франция еретиците били наричани българи.[202]

Подобни сведения дава и един друг католик-

● СТОЛИЦА
○ ГРАД

КАТАРИ
ИМЕ НА СРОДНО НА БОГОМИЛСТВОТО ДВИЖЕНИЕ

ЛОМБАРДИЯ
ИМЕ НА ЗАСВИДЕТЕЛСТВУВАНА В ИЗВОРИТЕ ОРГАНИЗАЦИЯ (ЦЪРКВА ИЛИ ОБЩИНА) НА ЕРЕТИЦИТЕ

● 1167 ЕРЕТИЧЕСКИ СЪБОР В САН ФЕЛИКС ДЬО КАРАМАН В 1167 Г.

\+ СЪБОРИ И СЪДЕБНИ ПРОЦЕСИ, ОРГАНИЗИРАНИ ОТ ЦЪРКВАТА СРЕЩУ БОГОМИЛИТЕ И ПРИВЪРЖЕНИЦИТЕ НА СРОДНИ УЧЕНИЯ

КЛАДИ И ГОНЕНИЯ НА БОГОМИЛИ И НА СРОДНИ НА ТЯХ ЕРЕТИЦИ

КРЪСТОНОСЕН ПОХОД И РЕПРЕСИИ НА ФРЕНСКИТЕ КРАЛЕ И ФЕОДАЛИ СРЕЩУ ЕРЕТИЦИТЕ В ЮЖНА ФРАНЦИЯ МЕЖДУ 1216 И 1244 Г.

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1. МЮРЕТ
2. АЛБИ
3. КАРКАСОН
4. ТЕРМЕС
5. КОНКОРЕНЦО
6. ВИЧЕНЦА
7. СПОЛЕТО
8. ОРВИЕТО
9. ВИТЕРБО

Разпространение и влияние на богомилството в Европа

доминиканец от XIII в. — Етиен дьо Бурбон, — който пише, че еретиците били наричани българи, понеже главното им убежище било в България.[203] Всички тези сведения говорят за историческата роля на българските еретици в Западна Европа.

Други доказателства за ролята на българските богомили се съдържат в някои литературни паметници. Създадената от еретиците апокрифна книжнина била не по-малко преследвана, отколкото самите те. Оскъдните запазени паметници на еретическата книжнина показват също, че българските земи са били един от техните главни центрове в средновековна Европа. Много от апокрифите били писани в България и били разпространявани в целия Балкански полуостров, в Русия и в Западна Европа.

Особено характерен е случаят с т.нар. „Тайна книга", известна още като „Лъжовно евангелие", „Йоаново евангелие" или „Книга на св. Йоан", която била широко разпространена сред еретиците. В нея е изложено гледището на богомилите за бога, за сътворението на света и за съдбата на човешкия род. Тя е известна само в латински превод в два ръкописа, докато нейният български оригинал не е намерен. Че това произведение е било пренесено на Запад от средновековна България, се вижда от следната приписка върху един от ръкописите: „Това е тайната книга на еретиците от Конкорецо /най-голямата катарска организация в Италия — б.а./, пълна със заблуждения, донесена от България от техния епископ Назарий."[204]

Друго произведение, известно в старофренски превод, което било заимствувано от средновековна България, е т.нар. „Катарски требник"[205]. Той не е известен в български или гръцки текст. Въз основа на някои данни, които показват еднаква обредност на западните еретици и на българските богомили, се приема, че Катарският требник е превод или преработка на богомилски требник.

Апокрифното богомилско произведение „Видение Исаево"[206], известно между еретиците на Запад под названието Visio Isaiae, също било заимствувано от българските еретици. Този апокриф за библейския пророк Исая е известен под наслов „Възнесение на Исая". По-късно втората му част била написана отделно на гръцки език под заглавието „Видение на Исая". Преведено на старобългарски, това произведение намерило добра почва между богомилите в България и на Изток поради съдържащите се в него дуалистични елементи. То било пренесено и преведено на Запад на латински.

Богомилството, зародило се в средновековна България, се разпространило в много страни и оказало силно влияние върху големите еретически движения на патарените, албигойците и катарите в Западна Европа. Така то изиграло важна роля в общоевропейската история, внесло своя принос в обществено-политическите борби на народните маси през Средновековието, създало и разпространило прогресивни за времето си идеи, които противопоставило на фанатизма на официалната църква. Чрез богомилството българският народ заема видно място в борбата на европейските народи срещу духовния гнет и феодалната експлоатация.

ГЛАВА ТРЕТА

ВЪЗХОД НА БЪЛГАРИЯ ПРИ ЦАР ИВАН АСЕН II

1. Укрепване и териториално разширение. Битката при Клокотница

УКРЕПВАНЕ НА ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ Новият български цар Иван Асен II /1218—1241 син на Асен I, както се вижда от едно известие н Георги Акрополит, бил роден около 1193/119 г.[1] При възцаряването на Борил, още непълно ен, той бил отведен тайно при куманите[2] от вер на Асеновци боляри, за да не пострада при нас пилите събития. След известен престой при куманите Иван Асен заедно с брат си Александър отишъл при русите /в Галичкото княжество , където останал от 1207 до 1218 г.[3]

През тези години двамата братя следел зорко събитията на юг от Дунава. Нужни им били военни сили и средства и те търсели надеждни ъюзници както сред българските боляри, така и сред русите и куманите. По това време в днешна Югоизточна Украйна се било обособило Галич о Волинското княжество. Към края на XII в. руските князе в Галиция били обединени под властта на княз Роман Мстиславич. Тук Иван Асен и Александър подготвили една добре обучена и въоръжена войска, набрана предимно между дружинниците на отделните руски князе. Двамата братя изчаквали благоприятния момент за военни действия срещу Борил, като поддържали връзка с недоволните български боляри.

През 1217 г., както се каза, с военната подкрепа на руси и кумани Иван Асен предприел обсада на Търново.[4] След като привържениците

на Борил разбрали, че превесът на силите е на страната на Иван Асен, те се присъединили към него. Той овладял столицата, а Борил, останал сам, се опитал да избяга, но бил заловен и ослепен. Новият български владетел поел управлението под името Иван Асен II.

Политическата обстановка през началните години от управлението на Иван Асен II била твърде сложна. Напредналият процес на феодализация и тенденцията към политически сепаратизъм довели до отцепването на Родопската област, където се бил утвърдил като самостоятелен владетел споменатият деспот Слав. Лавирайки умело между Латинската империя, епирската държава и България, деспот Слав все повече укрепвал своите позиции. Негова резиденция продължавал да бъде Мелник,[5] а главен съюзник — епирският владетел Теодор Комнин.[6] Със самочувствието на почти напълно независим владетел Слав издал през 1220 г. на гръцки език една грамота за манастира „Св. Богородица Спилеотиса" край Мелник, с която дарявал на манастира селото Катунци заедно с имотите и жителите му. Този документ следва образеца на византийските дарствени грамоти и видетелствува за независимостта на деспот Слав от българския цар, за когото в документа дори не е споменава.[7]

Феодален владетел в Скопската област през първите години от управлението на Иван Асен II бил протосеваст Прибо.[8] Безспорно е имало и други феодали, чиито имена не са стигнали до наши дни. Управителите на отделните административни области били и феодални владетели, които разполагали със зависими селяни и феодален имунитет. Под умелото ръководство на българския цар обаче техните земи постепенно минали под негова власт. Част от болярите заели добре платени административни служби, а непокорните били от транени. Така централната власт постепенно укрепнала.

Тежкото външно- и вътрешнополитическо наследство от времето на Борил, борбите между Латинската империя, Никея и Епир — наследниците на Византия — и изобщо сложната политическа обстановка налагали на българския владетел да действува предпазливо и по-скоро с дипломация, отколкото със силата на оръжието.

ОТНОШЕНИЯ С УНГАРИЯ И ЕПИР. През 1217 г. унгарският крал Андрей II предприел кръстоносен поход за освобождаване на Ерусалим, но след няколко безуспешни военни действия бил принуден да се върне обратно. На връщане от Антиохия, вече през 1218 г., той пристигнал в Никея, където сключил съюз с император Теодор I Ласкарис.

По-нататък войските на унгарския крал трябвало да минат през България. Иван Асен II се съгласил да разреши свободното им преминаване при условие Андрей II да сключи с него съюз и да му даде дъщеря си за съпруга. Предложението било прието и след като папата изпратил разрешение за брака, унгарската принцеса Ана-Мария била провъзгласена за българска царица през 1221 г.[9] Предишната съпруга на Иван Асен, която в Бориловия синодик се споменава също под името Ана, постъпила в манастир.[10] Едновременно със сключването на брака Белградската и Браничевската област, владени дотогава от Унгария, били присъединени към българската държава.[11]

Същевременно българите проникнали в западната част на днешно Влашко, между Железни врата и р. Олта.[12] При променената политическа обстановка в Европейския югоизток се засилили двете нови гръцки политически формации: епирската държава, станала притегателен център за гърците от континента, и Никейската империя, която обединила в своите предели повечето от малоазийските гърци. Владетелите на двете държави преследвали една и съща цел — да завладеят Цариград и да възстановят Византийската империя.

Епирската държава със столица гр. Арта обхващала първоначално Епир, част от Югозападна Македония и Южна Албания с Драч. През 1215 г., след смъртта на нейния пръв владетел Михаил Комнин, на престола дошъл неговият брат Теодор Комнин. Възползуван от слабостта на Латинската империя след смъртта на император Хенрих през 1216 г., както и от междуособиците при Борил, Теодор Комнин в продължение на няколко години завладял почти цяла Македония и Западна Тракия. След това той нападнал Солунското кралство и го присъединил към държавата си. Охридският архиепископ Димитър Хоматиан провъзгласил през 1224 г. Теодор Комнин за император.[13] Целта на епирския владетел обаче, както вече бе изтъкнато, била да влезе в Цариград и да възстанови Византийската империя.

Завладяването на Солунското латинско кралство и разширяването на територията на епирската държава увеличавали изгледите за успех на Теодор Комнин в борбата му за възстановяване на Визатийската империя. Същевременно обаче нараствала и мощта на никейската държава. Никейският император Йоан III Дука Ватаци /1222—1254/ завзел по-голямата част от латинските владения в Източна Тракия и много от Егейските острови. Владетелите на Епир и Никея не си сътрудничели в борбата срещу общия враг — Латинската империя, — а враждували помежду си и всеки се стремял да влезе пръв в Цариград и да

стане възстановител на Византийската империя. На фона на съперничеството между двете гръцки държави и на залязващата Латинска империя започнал и възходът на северната им съседка България при Иван Асен II.[14]

Издигането на българската държава се дължало не само на противоречивите интереси на съседните страни, но и на обстоятелството, че в голяма част от територията на епирската държава населението било българско, готово при първа възможност да се присъедини към своите сътечественици.

Разширяването на епирските владения в области с българско население е отбелязано и от съвременните византийски автори. В епирската държава живеело компактно българско население, с чиито традиции епирският владетел трябвало да се съобразява.[15] През 1225 г. Теодор Комнин завладял и почти цяла Източна Тракия, превзел Одрин и Димотика, опустошил околностите на Виза и стигнал до стените на Цариград.[16] Западните Родопи все още се намирали под властта на деспот Слав, по името на когото били наречени Славееви гори, но опасността от нахлуване на Теодор Комнин в южните български предели сериозно нараснала. Налагало се българският владетел да вземе мерки, за да се ограничи по-нататъшното напредване на този опасен съсед.

По същото време военните действия между Епир и Никейската империя не преставали. Борбата се водела за завладяването на Източна Тракия до долното течение на Марица с важния стратегически център Одрин. За да си осигури тила откъм българите, Теодор Комнин сключил съюз с тях. Съюзът бил скрепен чрез женитба на Мануил Комнин, брат на епирския владетел, с Мария, дъщеря на Иван Асен II от негов предишен брак.[17] Съюзът обаче се оказал нетраен. Противоречивите интереси на двете страни скоро довели до въоръжен конфликт.

Сблъскването станало неизбежно при новия обрат на събитията в Латинската империя. През 1228 г. починал император Роберт дьо Куртене и престолът бил зает от малолетния му брат, единадесетгодишния Балдуин II /1228—1256/. При нарастващото могъщество на Теодор Комнин, чиито владения се приближавали към Цариград, управляващите кръгове на Латинската империя решили да предложат българския цар за регент и настойник на малолетния Балдуин. Иван Асен II с готовност се съгласил с това предложение. Съ-

Мястото на полесражението на битката при с. Клокотница, Хасковски окръг, станала на 9 март 1230 г. — въздушна снимка

юзът бил скрепен с годежа на Балдуин с дъщерята на българския цар Елена, която тогава била едва на две-три години. С оглед на малолетието на годениците, а и поради настъпилата наскоро промяна в политиката на Латинската империя бракът бил отложен за по-късно.[18] При сключването на договора Иван Асен II поел задължението да отвоюва всички територии в Тракия, които Латинската империя била загубила.[19] Това свидетелство на западния хронист Марино Сануто разкрива причините, поради които латинците решили да привлекат българския цар като съюзник и регент на малолетния император. В лицето на Иван Асен II те виждали равностоен противник на епирската държава, който при това би могъл да им върне завзетите от нея земи в Тракия. По този начин пред българската държава се откривали широки възможности. Регентството над малолетния цариградски император означавало утвърждаване на българското влияние в Цариград.

Договорът с латинците дал възможност на българите да си върнат загубената по времето на Борил Пловдивска област.[20] Сега тя била отново присъединена към българската държава.[21] Споменът за тези събития е отразен в надписа, намерен южно от крепостта Кричим, на една скала на левия бряг на р. Въча. Надписът гласи: „На този камък седя цар Асен, когато завзе Кричим."[22]

Съюзът между българи и латинци разтревожил епирския владетел. Нарастващата мощ на българската държава осуетявала надеждите на Теодор Комнин за възстановяване на Византийската империя. Без открито да нарушава съюза с българите, той започнал да се готви за война. През 1229 г. Теодор Комнин се обърнал с молба за военна помощ към германския император Фридрих II Хохенщауфен, но не получил очакваното от него съдействие.[23] Все пак водените преговори за съюз с германския император разтревожили латинците и през есента на 1229 г. техният покровител папа Григорий IX предал на анатема Фридрих II Хохенщауфен и Теодор Комнин.[24]

Преди да насочи удара си към Цариград, Теодор Комнин решил да нападне българите. За тази цел той временно сключил примирие с другия си враг — Латинската империя.

БИТКАТА ПРИ КЛОКОТНИЦА. Според византийския летописец Георги Акрополит в ранната пролет на 1230 г. Теодор Комнин се отправил с многобройна войска срещу българите.[25] Гърците обаче не тръгнали по най-прекия път от юг през долината на Струма, а минали през Тракия, насочвайки се към Одрин. Епирският владетел вероятно е възнамерявал да завладее Пловдивската област и да изолира България от Латинската империя. Чрез нанасянето на съкрушителен удар на българите той смятал да осигури тила си и да нападне Цариград. От Одрин Теодор Комнин се насочил нагоре по течението на Марица.[26]

С неголяма войска от българи и с отред кумани, чийто брой не превишавал 1000 души, Иван Асен II смело се понесъл срещу врага, като издигнал на копие нарушения от епирците писмен договор. На 9 март 1230 г. двете войски се срещнали северозападно от Хасково на мястото, наречено Клокотница. Войските на Теодор Комнин били разбити, а самият той попаднал в плен заедно с близките си и висшите длъжностни лица. Заловени били и голям брой пленници. Иван Асен II се отнесъл човеколюбиво към тях и освободил обикновените войници, изпращайки ги по домовете им. Той постъпвал така не само от хуманни, но и от политически съображения, защото искал да ги спечели на своя страна. И наистина, когато продължил похода си, всички му се подчинявали без кръвопролития и под негова власт скоро пад али Одрин, Димотика, цялата тема Волерон, Сяр, Пелагония, Прилеп и земите около тях.[27]

Сега българският владетел кръстосал с войските си Велика Влахия /Северна Тесалия , завладял и Албанон /североизточно от Драч/. По игнал своята цел, той се върнал в страната си, оставяйки някои от крепостите да се управляв т от гърци.„Всички се възхищавали от него—пише еорги Акрополит, — защото не се опетнявал с убийства на гърци, както българите преди него." Затова бил обичан не само от българите, но и от гърците.[28] Успехите на Иван Асен II били улесн и от обстоятелството, че значителна част от населението в завладените области било българско и не оказвало съпротива при идването на българ ските войски.

Победата на Иван Асен II над епирск владетел представлява преломен момент в п литическите отношения на Балканския югоизток. Епирската държава била почти изцяло унищожена, а като първостепенна сила на полуострова се издигнала България. Плененият Теодор Комн н бил отведен в Търново. По-голямата част от неговите владения били присъединени към българската държава, а Солун, Тесалия и Епир останали под управлението на брат му Мануил Комнин, който носел титлата деспот, но фактически станал васал на българския цар. По такъв начин епирската държава заедно със Солунското кралство за известно

Средновековно българско въоръжение от XIII–XIV в.

1. Железен плетен шлем. 2. Боздуган. Национален археологически музей — София

1

2

ХАЛИЧКО РУСКО КНЯЖЕСТВО
Дунав
Прут
Драва
Сава
Дрина
СРЕМ
БЕЛГРАД
ТЪРГОВИЩЕ
КРАЛЕВО
РАСА
ТЪРНОВГРАД
КОНСТАНЦИЯ
МАНГАЛИЯ
КАЛИАКРА
ВАРНА
МЕСЕМВРИЯ
АНХИАЛО
СОЗОПОЛ
АГАТОПОЛ
МИДИЯ
ЦАРИГРАД
ЛАТИНСКА ИМПЕРИЯ
ХЕРАКЛЕЯ
АТРОН
НИКЕЯ
МАКРИ
ЕНОС
КАЛИПОЛ
ВЕЛИКА ЛАВРА
ХИЛЕНДАР
ИВЕРОН
ПАНТОКРАТОР
ВАТОПЕД
ЗОГРАФ
ЛАРИСА
ДРАЧ
БЕЛГРАД
АВЛОН
АРБАНАШКА ЗОРА
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ЙОНИЙСКО МОРЕ
ЕГЕЙСКО МОРЕ
ЧЕРНО МОРЕ
НИКЕЙСКА ИМПЕРИЯ
МЯРКА 1:5 000 000
0
50
100 КМ

време[29] престанала да играе някаква роля в тогавашните междудържавни отношения.

ПОСЛЕДИЦИ ОТ КЛОКОТНИШКАТА ПОБЕДА. Победата при Клокотница била ознаменувана от Иван Асен II с доизграждането и зографисването на една от търновските църкви, наречена „Св. 40 мъченици“ в чест на празника, когато българският цар разбил войските на Теодор Комнин.[30] По повеля на Иван Асен II върху една от предните колони на църквата бил издълбан надпис, който гласи: „В лято 6738, трети индикт,[31] аз, Иван Асен, в Христа бога верен цар и самодържец на българите, син на стария цар Асен, въздигнах от основи и с живопис украсих докрай пречестната тази църква в името на светите четиридесет мъченици, с помощта на които в дванадесетата година от царуването си разбих гръцката войска и самия цар кир Теодор Комнин плених всичките му боляри. И цялата му земя превзех от Одрин до Драч — гръцка, още и арбанашка и сръбска. Намиращите се около Цариград градове и самия този град владееха франките,[32] но и те се покоряваха под десницата на царството ми, понеже друг цар освен мен нямаха и благодарение на мен съществуваха. Защото така повели бог и без него ни дело, ни слово се изпълнява. Нему слава вовеки, амин.“[33]

От съдържанието на този паметник се вижда, че самият Иван Асен II, който тук се титулува „цар и самодържец на българите“, е съзнавал важността и величието на това единствено по рода си събитие.

Отзвук от победата при Клокотница е запазен и в краткото житие на Иларион Мъгленски, където се споменава, че Иван Асен II повелявал над българи, гърци и франки, също над сърби и албанци и над всички градове „от море до море“[34].

Тези данни отчасти съвпадат, отчасти се допълват от разказа на Патриарх Евтимий в съставеното от него житие на св. Петка. Иван Асен II според данните на това житие присъединил към българската държава „цяла Македония, още и Сяр и Атонската област, или по-точно Света гора, а заедно с това и славния Солун и цяла Тесалия, също и трибалите[35], както и Далмация, наречена още Албанска земя, дори и до Драч“[36].

След разгромяването на епирската държава сърбите минали под върховната власт на Иван Асен II. Син и наследник на крал Стефан Първовенчани бил Стефан Радослав /1228—1234/. Женен за дъщеря на Теодор Комнин, той до 1230 г. се намирал под негово покровителство. След битката при Клокотница обаче в Сърбия избухнала междуособица, която завършила с абдикацията на Стефан Радослав. Неговият брат Стефан Владислав /1234—1243/ заел престола с подкрепата на Иван Асен II, който го направил свой зет и го взел под покровителството си. Добрите отношения между България и Сърбия продължили през цялото царуване на Иван Асен II. Близки били отношенията и между двете църкви. По това време сръбски патриарх бил св. Сава. Според изворите той често посещавал българския владетел, който винаги го посрещал като желан гост.[37]

Наскоро след битката при Клокотница, през април същата 1230 г.,[38] Иван Асен II посетил Света гора. В тамошните манастири Зограф, Хилендар, лаврата „Св. Атанасий“ и Ватопед имало много български монаси. По време на престоя си в Протат, централно управление на всички светогорски манастири, при българския цар се явили представители на българското монашество и изобщо на тамошния православен клир, за да му засвидетелстват уважение и да приемат неговото покровителство.

Тази обиколка имала връзка с преустройството на църквите в югозападните български земи. Както личи от споменатото Евтимиево житие на св. Петка, българският владетел заменил католическото висше духовенство, установено там след разгрома на Византия, с православно.[39] Щедрите дарения на Иван Асен II за манастирите били потвърждавани с грамоти, някои от които видял лично самият Патриарх Евтимий. Запазена е грамотата, с която Иван Асен II подарил на Ватопедския манастир селото Семалто /дн. Шемолтос/ в околността на Сяр заедно с всичките му имоти и доходи. Жителите на това село били задължени да плащат всички държавни данъци в полза на манастира. За разлика от надписа в църквата „Св. 40 мъченици“ в тази своя грамота Иван

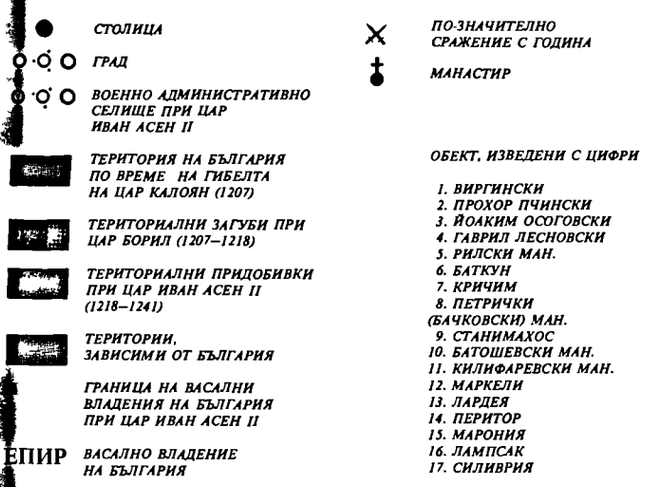

България през първата половина на XIII в.

Асен II се титулува „цар на българи и гърци", може би защото тя се отнася до територия, в която живеело и гръцко население. Особено богато бил надарен българският манастир Зограф.[40]

Политическото и църковното укрепване на България след битката при Клокотница били придружени с икономически подем. Тласък получило и развитието на занаятите, разширила се вътрешната и външната търговия на страната, която опирала сега до три морета. За разширяването на външната търговия свидетелствува издадената през 1230 г. грамота от българския цар в полза на адриатическата република Дубровник.[41] Грамотата дава големи привилегии на дубровнишките търговци, които посещавали България, и свидетелствува за нарасналите потребителски нужди на българското население и главно на феодалната аристокрация.

ВЛОШАВАНЕ НА ОТНОШЕНИЯТА С ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ. Междувременно в политическата ориентация на Латинската империя настъпили съществени промени. Договорът на Иван Асен II с цариградските барони от 1228 г. не получил единодушното одобрение на латинската върхушка в Цариград, както и на католическите съюзници на Латинската империя. Против него се обявили някои от латинските първенци, противници на малолетния Балдуин II, а също и венецианците. Най-голямата съпротива срещу този съюз идвала обаче от страна на папата и на католическото духовенство. При все че българският владетел се стремял да поддържа добри отношения с католическите страни и привидно все още спазвал сключената от Калоян и подновена през 1213 г. от Борил уния,[42] той явно предпочитал източноправославната църква. Тази негова склонност не била тайна за латинците, нито за енергичния и далновиден папа Григорий IX.

Папата разбирал, че един регент на малолетния Балдуин като Иван Асен II ще бъде толкова опасен за Латинската империя и за католическата църква, колкото би бил и Теодор Комнин или никейският император.

При това разгромяването на епирската държава от Иван Асен II през 1230 г. избавило латинските барони от най-опасния им неприятел — епирския владетел, — поради което съюзът им с българския цар вече ставал до голяма степен безпредметен.[43] Папата отказал да потвърди съюза, сключен с Иван Асен II. За регент-настойник на Балдуин II бил предложен бившият ерусалимски крал, осемдесетгодишният Йоан дьо Бриен, чиято преданост към католическата църква не подлежала на съмнение. Със съдействието и благословията на папата през април 1229 г. в Перуджия бил сключен таен договор, според който Йоан дьо Бриен се определял за настойник на Балдуин II. Бил обявен и годежът на Балдуин с дъщерята на стария рицар. Съгласно с този договор на Йоан дьо Бриен се давало право „да избира" като владение за себе си и за своите наследници „или цялата област отвъд Проливите, владяна някога от гърците и латинците, или цялата територия на Теодор Комнин до Димотика и Адрианопол, и цялото графство Пловдив, и цялата земя на Слав, и някогашните владения на Стрез с изключение на земите, които държи Иван Асен II, и на Солунското кралство"[44]. Както изглежда, този договор известно време останал в тайна за българския цар, пък и новоизбраният регент на Балдуин II повече от една година се забавил в Италия, за да подготви съюза си с венецианците, тъй като имал нужда от войска и средства.

През пролетта на 1231 г. Йоан дьо Бриен сключил съюз с венецианците при условие да получи от тях военна и парична помощ. Може би неговото забавяне да поеме поста си в Цариград да е станало отчасти и по внушение на латински цариградски първенци, които все още не скъсвали открито съюза си с българския цар, очаквайки той да изпълни поетото според договора от 1228 г. условие, а именно с негова помощ да си върне загубените земи в Източна Тракия. След Клокотнишката битка обаче българският цар било защото подозирал измяната, било по други съображения не бързал да изпълни условията на договора от 1228 г. и задържал всички земи от Одрин до Драч в пределите на българската държава. Безспорно това негово поведение довело до охлаждане на отношенията между българи и латинци. Няма сигурни данни, от които да може да се съди, че Иван Асен II е поел ролята на регент на малолетния Балдуин II. Изглежда, че и двете страни са изчаквали, стремейки се да печелят време, без привидно да нарушават сключения договор.

Благодарение на мирните отношения със съгласието на латинците и по искане на Иван Асен II били пренесени тържествено мощите на св. Петка от с. Епиват /на брега на Мраморно море, родно място на светицата, в столицата Търново, където бил издигнат храм на нейно име.

Когато обаче през лятото на 1231 г. Йоан дьо Бриен след известен престой в Рим пристигнал в Цариград и бил коронясан за император, разривът станал неизбежен. Огорченият и измамен в надеждите си български цар започнал да подсилва и възобновява крепостите в южнобългарските области, готвейки се за евентуална война с доскорошните си съюзници. От същата 1231 г. датира изсеченият по негова повеля надпис върху скала-

та на Станимашката крепост: „В лято 6739, индикт четвърти, [45] от бога въздигнатият Асен, цар на българи и гърци, а също и на други страни, постави Алексий за севаст и изгради тази крепост."

2.
Съюз с Никейската империя

ПРЕКРАТЯВАНЕ НА УНИЯТА. Сключената при Калоян уния с Рим осигурявала независимостта на българската църква, но католицизмът си оставал чужд на българите. При новата политическа обстановка, след прекъсването на съюза с латинците, унията вече не отговаряла на интересите на българската държава и Иван Асен II насочил вниманието си към Никейската империя — център по това време на византийската православна църква. Самата Никейска империя при управлението на енергичния Йоан III Дука Ватаци все повече се утвърждавала като обединителен център на малоазийските гърци в стремежа им да възстановят Византийската империя. В своята борба против латинците Йоан III Дука Ватаци се нуждаел от съюзници, а от своя страна Иван Асен II, раздразнен от настъпилата промяна след договора в Перуджия, също бил готов да търси нов политически съюзник. В такъв смисъл интересите на България и на Никейската империя през дадения момент съвпадали напълно. Фактически това означавало прекратяване на унията с Рим, която дотогава, ако и формално, все още била в сила.

Първата стъпка към премахване на унията била отстраняването на тогавашния български църковен глава, примат Василий, който йерархически бил подчинен на папата. Василий бил принуден да напусне Търново и отишъл като доброволен отшелник в Атон.

Междувременно и цариградският патриарх Герман II преместил резиденцията си от Цариград в Никея. От вниманието на никейските управници не убягнала промяната в политическите отношения между България и Латинската империя. Неслучайно в началото на 1232 г. анкирският митрополит Христофор бил изпратен от патриарх Герман II като негов наместник във владенията на Мануил Комнин, зет на Иван Асен II и в действителност негов васал. Митрополит Христофор имал широки пълномощия да решава местните църковни въпроси и да събира църковния данък в полза на пренесената в Никея Цариградска патриаршия.[46]

В качеството си на патриаршески наместник Христофор Анкирски известил за пристигането си на Иван Асен II. Митрополитът писал на царя, че имал намерение да влезе във връзка с него, но бил възпрепятстван от „светските бури"[47]. В това свое писмо той съобщавал, че се бил срещнал в Атон с бившия български архиерей /очевидно с напусналия Търново при прекратяването на унията български църковен глава Василий/. С други думи, митрополит Христофор бил вече уведомен, че българската църква е останала без ръководител. В писмото си патриаршеският наместник решително отклонявал мисълта за пълна автономия на българската църква. Той наистина възхвалявал Иван Асен II за неговото „благочестие" и обяснявал военните му успехи като божия награда за добродетелите му,[48] обаче заявявал, че новият български архиепископ трябвало да бъде поставен от патриарха или от неговия наместник.[49] Писмото показва, че между България и Никея са били водени преговори още преди изпращането на митрополит Христофор в Солун. Отправянето му в западните области на бившата Византийска империя имало за цел да привлече българската църква в сферата на патриаршията. От своя страна Иван Асен II след оттеглянето на дотогавашния български духовен глава, проводник на униатската политика, потърсил начин да се сдобие с църковна независимост чрез сближение с Никея. При тези обстоятелства се очертавала възможност за един съюз между двете страни.

Прекратяването на унията обаче довело до нарушаване на мира с унгарците. Крал Андрей II, верен защитник на папската политика, организирал поход срещу българите през 1232 г. Унгарски войски под предводителството на престолонаследника Бела окупирали Белградската и Браничевската област, навлезли и по-навътре в страната, обсадили Видин и плячкосали околността му. Срещу тях бил изпратен Александър, по-младият брат на Иван Асен II, със значителна войска от българи и кумани. Той успял да отблъсне унгарците, но те се отправили към Влашко, завзели областта на Турну Северин /дн. Дробета Северин/ и образували там т.нар. Северински банат. Във връзка с тези събития Андрей II се нарекъл „крал на България и Кумания"[50].

По същото време Никейската империя се намирала под заплахата от вътрешна междуособица. Управителят на остров Родос Лъв Гавала се обявил за независим и влязъл в съюз с венецианците. Сега латинският император Йоан дьо Бриен, възползуван от военните действия между Йоан Ватаци и Лъв Гавала, обсадил Лампсак, морската база на Никея. Притиснат от външни и вътрешни врагове, никейският император се разколебал във възможността да се бори с Римската курия и се опитал да отстрани каноническите разногласия

между източната и западната църква. С цел да подобри отношенията си с католическите държави той започнал преговори с папата. Йоан Ватаци отправил до папа Григорий IX писмо, в което настоявал за възстановяване на църковното единство. Неговият почин обаче не дал резултат.[51] По същото време и патриарх Герман II изпратил послание до римските кардинали, в което се изброяват народите, спадащи към православната църква; между тях се споменават и „победоносните българи“[52].

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ПАТРИАРШИЯ. Посланието на патриарх Герман II се отнася вероятно към края на 1234 г. или към началото на 1235 г. и показва, че по това време съюзът межу България и Никея е бил вече изграден. Според Георги Акрополит инициатор за сключването на съюза бил никейският император, който изпратил пратеници в Търново и предложил годеж между дъщерята на Иван Асен II Елена и престолонаследника на Никея Теодор Ласкарис.[53] Според друг византийски историограф, Никифор Григора, инициативата за съюза принадлежала на българския владетел.[54] Подобно твърдение има и в съчинението на западния летописец Дандоло,[55] както и в хрониката на Марино Санудо.[56] По-приемливо изглежда обаче обяснението на Акрополит, който е един от най-осведомените извори за това събитие и който е познавал много добре политиката на никейския владетел. По всичко изглежда, че Йоан Ватаци, разтревожен от надвисналата в момента латинска заплаха, е потърсил бързо съюз с българите.

Готов отдавна за сближение с Никея, Иван Асен II приел радушно никейските пратеници и се съгласил да влезе в съюз с Ватаци при условие да бъде призната от цариградския патриарх автокефалността /независимостта/ на българската църква, което по същество означавало и потвърждаване на българския държавен суверенитет. Искането на Иван Асен II за българска църковна независимост не било обаче веднага прието. То срещнало съпротива от страна на тогавашния никейски патриарх Герман II, а също и от страна на другите православни патриарси — александрийския, ерусалимския и антиохийския. Преговорите се затегнали и продължили повече от две години. Междувременно Иван Асен II издигнал за нов търновски архиепископ Йоаким,[57] който бил ръкоположен от българското висше духовенство със съгласието на царя. Според църковния канон новопо-

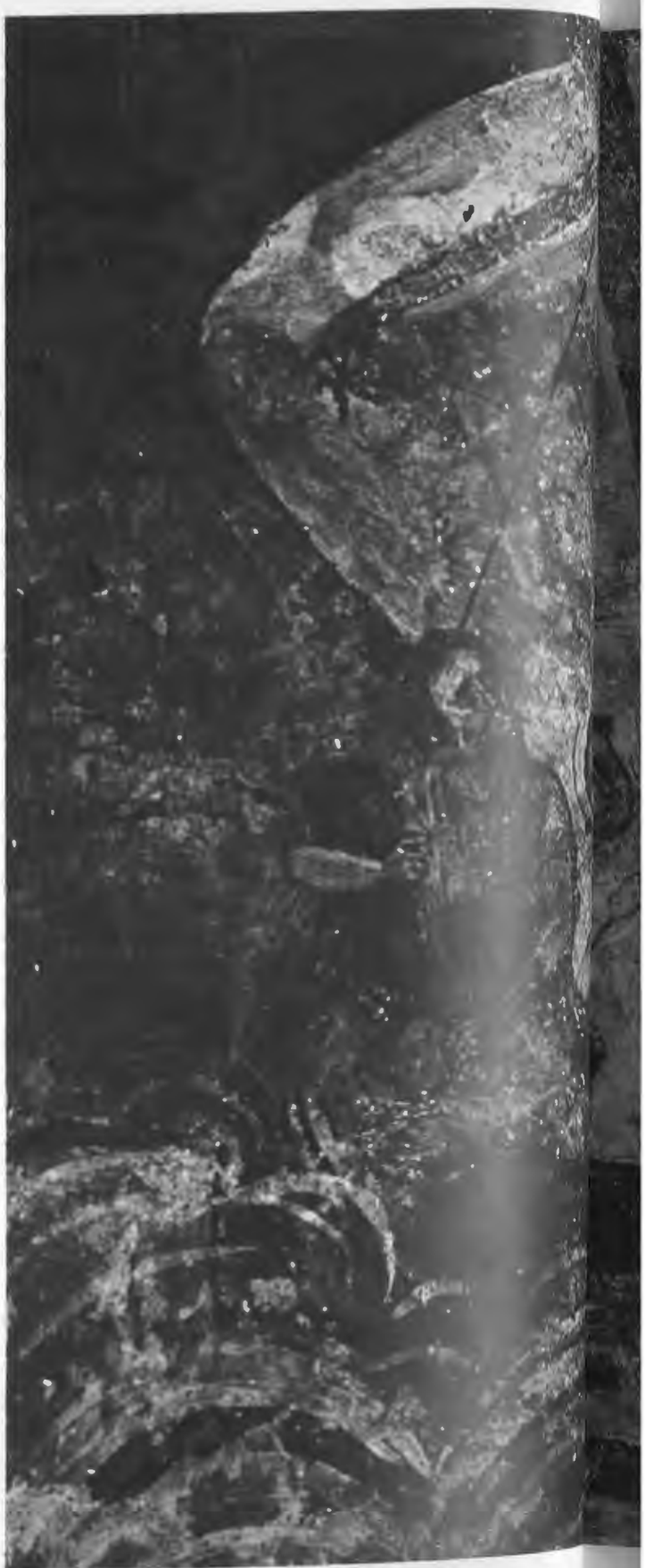

Св. Николай с кораб в морето — стенопис от Боянската църква /1259/

светеният архиепископ трябвало да бъде утвърден от патриарха като негов подчинен или пък да бъде официално провъзгласен за патриарх при спазване на съответния ритуал. Въпросът имал и друга страна — цариградският патриарх събирал църковен данък от подведомствените му епархии. Ето защо и двете страни упорито държали на своето.

Настъпилите политически усложнения в Никейската империя улеснили разрешаването на българския църковен въпрос в положителен смисъл. Преговорите между Йоан Ватаци и папските пратеници за сближение с Римската курия не довели до никакъв резултат и папските легати се завърнали в Рим, където докладвали за своя неуспех.[58] Те изтъкнали пред папата, че Латинската империя е заобиколена в момента от трима силни неприятели — от българския цар Иван Асен, от солунския владетел Мануил Комнин и от никейския император Йоан Ватаци.

Разочарован от опитите си да търси сближение с Римската курия, никейският владетел бил същевременно твърде разтревожен от подновените военни действия и от някои успехи, които Йоан дьо Бриен постигнал в Егейско море с помощта на венецианската флота. Все по-наложително ставало да се помисли за съюз с България и преговорите с Иван Асен II да доведат до положителен резултат. А това означавало да се придвижи напред и затегналият се въпрос за признаването на самостоятелността на българската църква. Към края на 1234 г. било постигнато най-сетне споразумение между двете страни и сключеният договор бил скрепен с взаимни клетви.

Първата част на договора предвиждала окончателното уреждане на църковния въпрос и по-специално признаването на независимостта на българската църква начело с патриарх. Предварително решение за това било взето, както изглежда, на една среща в Галиполи към края на 1234 г.,[59] а самото провъзгласяване на Българската патриаршия станало на църковен събор през 1235 г.[60] Последвало и сватбено тържество в Лампсак, където

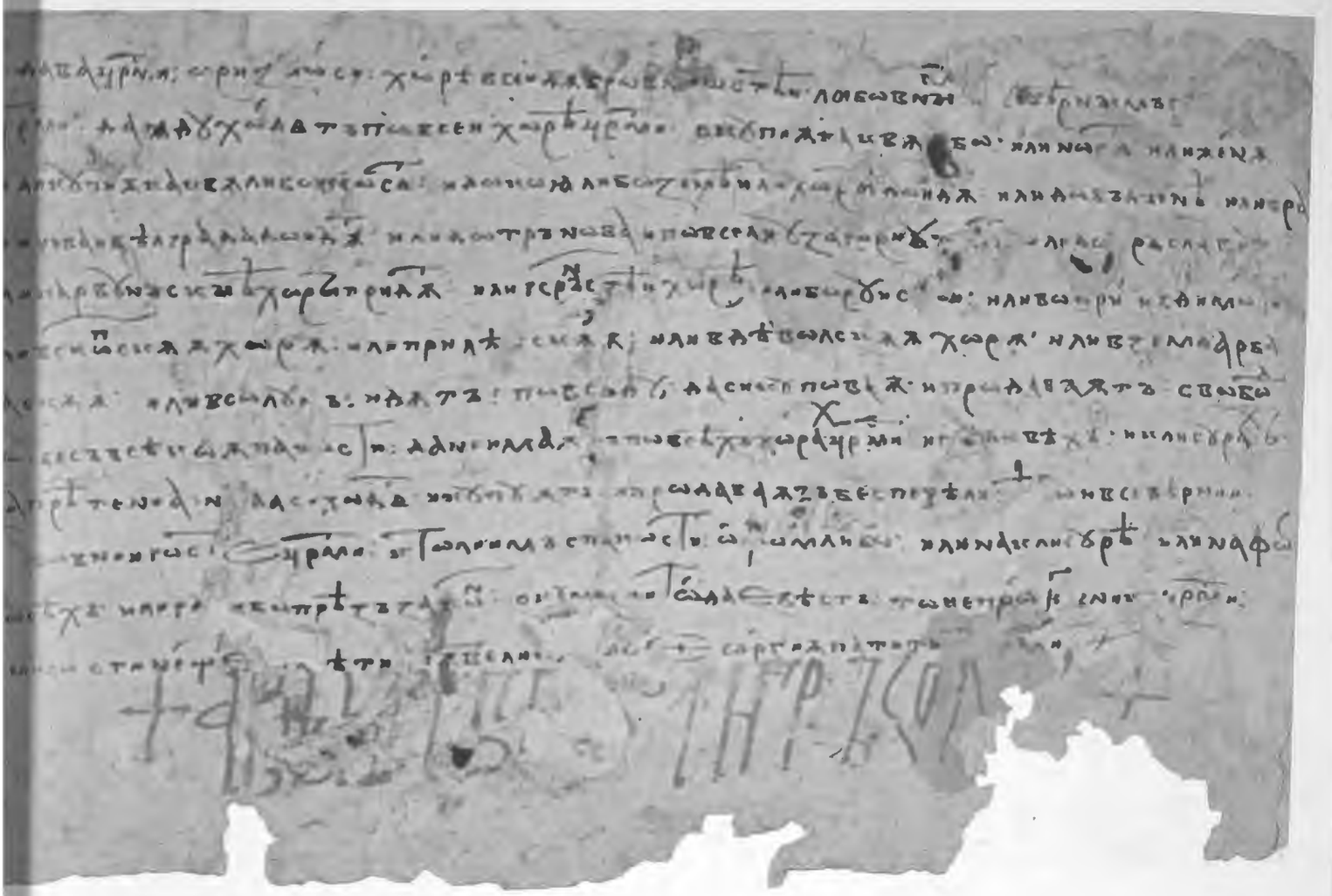

Манастирът „Зограф“ на Света гора — общ изглед

Дубровнишка грамота на цар Иван Асен II от 1230 г. Библиотека на Академията на науките на СССР — Ленинград

било обявено бракосъчетанието на българската принцеса Елена с никейския престолонаследник Теодор Ласкарис. В Лампсак бил провъзгласен тържествено и българският архиепископ за патриарх.[61]

Пръв български патриарх станал споменатият архиепископ Йоаким. Самостоятелността на българската църква била утвърдена с грамота на патриарх Герман II и на всички източни патриарси. Така прочее българската църква получила желаната независимост.[62]

Сега изпъкнал с особена острота въпросът за положението на Охридската архиепископия. По това време почти всички епархии на тази архиепископия се намирали на територията на българската държава и съвсем естествено било тя да бъде поставена като цяло под властта на новия български патриарх. И действително, макар и да запазила известна автономия, Охридската архиепископия минала след акта от 1235 г. под върховенството на Търновската патриаршия.[63] Навярно във връзка с това събитие Иван Асен II се заел да оформи и правата на новата патриаршия в югозападните български земи. Тук обаче той се натъкнал на съпротивата на гръцкото духовенство. Несполучлив се оказал и изборът на солунския митрополит, който побързал да се обяви против ръкоположилия го български патриарх. Накрая все пак Иван Асен II преодолял съпротивата на източните йерарси, които настоявали да бъде свален новоизбраният търновски патриарх. Вместо него бил свален солунският митрополит.[64]

Изворите за учредяването на Българската патриаршия единодушно свидетелствуват, че тя била равноправна по чин и звание на останалите православни патриаршии — Александрийската,

светеният архиепископ трябвало да бъде утвърден от патриарха като негов подчинен или пък да бъде официално провъзгласен за патриарх при спазване на съответния ритуал. Въпросът имал и друга страна — цариградският патриарх събирал църковен данък от подведомствените му епархии. Ето защо и двете страни упорито държали на своето.

Настъпилите политически усложнения в Никейската империя улеснили разрешаването на българския църковен въпрос в положителен смисъл. Преговорите между Йоан Ватаци и папските пратеници за сближение с Римската курия не довели до никакъв резултат и папските легати се завърнали в Рим, където докладвали за своя неуспех.[58] Те изтъкнали пред папата, че Латинската империя е заобиколена в момента от трима силни неприятели — от българския цар Иван Асен, от солунския владетел Мануил Комнин и от никейския император Йоан Ватаци.

Разочарован от опитите си да търси сближение с Римската курия, никейският владетел бил същевременно твърде разтревожен от подновените военни действия и от някои успехи, които Йоан дьо Бриен постигнал в Егейско море с помощта на венецианската флота. Все по-наложително ставало да се помисли за съюз с България и преговорите с Иван Асен II да доведат до положителен резултат. А това означавало да се придвижи напред и затегналият се въпрос за признаването на самостоятелността на българската църква. Към края на 1234 г. било постигнато най-сетне споразумение между двете страни и сключеният договор бил скрепен с взаимни клетви.

Първата част на договора предвиждала окончателното уреждане на църковния въпрос и по-специално признаването на независимостта на българската църква начело с патриарх. Предварително решение за това било взето, както изглежда, на една среща в Галиполи към края на 1234 г.,[59] а самото провъзгласяване на Българската патриаршия станало на църковен събор през 1235 г.[60] Последвало и сватбено тържество в Лампсак, където

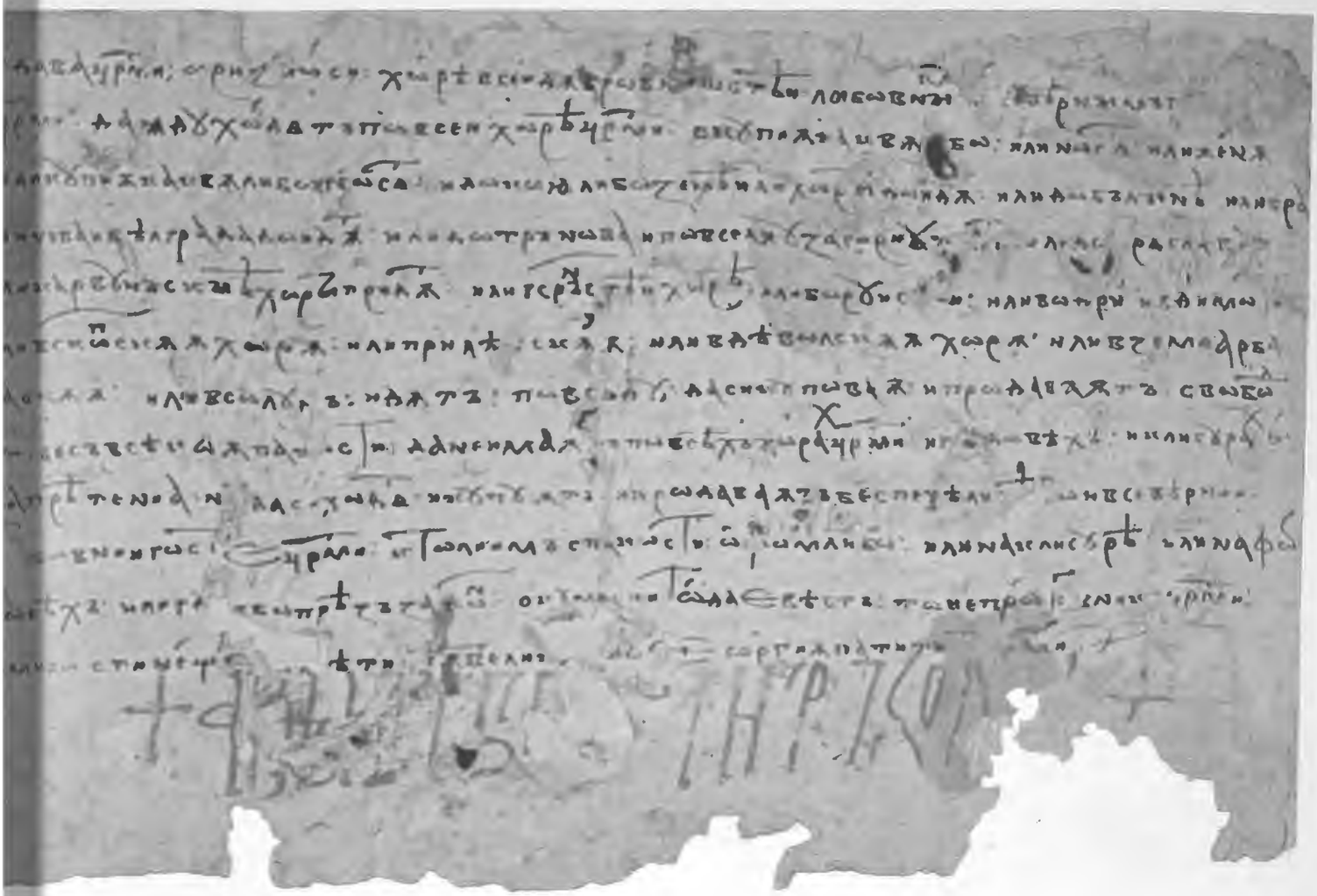

Манастирът „Зограф“ на Света гора — общ изглед

Дубровнишка грамота на цар Иван Асен II от 1230 г. Библиотека на Академията на науките на СССР — Ленинград

било обявено бракосъчетанието на българската принцеса Елена с никейския престолонаследник Теодор Ласкарис. В Лампсак бил провъзгласен тържествено и българският архиепископ за патриарх.[61]

Пръв български патриарх станал споменаният архиепископ Йоаким. Самостоятелността на българската църква била утвърдена с грамота на патриарх Герман II и на всички източни патриарси. Така прочее българската църква получила желаната независимост.[62]

Сега изпъкнал с особена острота въпросът за положението на Охридската архиепископия. По това време почти всички епархии на тази архиепископия се намирали на територията на българската държава и съвсем естествено било тя да бъде поставена като цяло под властта на новия български патриарх. И действително, макар и да запазила известна автономия, Охридската архиепископия минала след акта от 1235 г. под върховенството на Търновската патриаршия.[63] Навярно във връзка с това събитие Иван Асен II се заел да оформи и правата на новата патриаршия в югозападните български земи. Тук обаче той се натъкнал на съпротивата на гръцкото духовенство. Несполучлив се оказал и изборът на солунския митрополит, който побързал да се обяви против ръкоположилия го български патриарх. Накрая все пак Иван Асен II преодолял съпротивата на източните йерарси, които настоявали да бъде свален новоизбраният търновски патриарх. Вместо него бил свален солунският митрополит.[64]

Изворите за учредяването на Българската патриаршия единодушно свидетелствуват, че тя била равноправна по чин и звание на останалите православни патриаршии — Александрийската,

Антиохийската и Ерусалимската. Грамотата, която получил търновският патриарх, носела подписите на трите патриарси, както и подписа на вселенския патриарх Герман. Тъй като трите патриарси се намирали в известна каноническа зависимост от вселенския цариградски патриарх, и Търновската патриаршия признавала неговото върховенство.[65]

ВОЕННИ ДЕЙСТВИЯ НА БЪЛГАРИ И НИКЕЙЦИ СРЕЩУ ЛАТИНСКАТА ИМПЕРИЯ. Договорът в Лампсак предвиждал не само възстановяването на Българската патриаршия, но и политически и военен съюз между България и Никея за обща борба срещу латинците. В същност това била главната цел на споразумението между двамата владетели — да се прогонят латинците от Цариград и да се раздели освободената територия в Източна Тракия между България и Никея. „А крепостите и земята — пише по този повод Георги Акрополит — те /Иван Асен II и Йоан Ватаци — б.а./ разделиха помежду си според клетвеното споразумение."[66] Веднага след това войната започнала. Съюзените българи и никейци завзели цяла Източна Тракия. Крепостите Мадит /дн. Майто/, Цурулум /дн. Чорлу/, Кисос /дн. Кешан/ и планината Ганос минали към Никейската империя, след което границата ѝ с България стигнала до долното течение на Марица. Съюзниците настъпили до стените на Цариград, като го обсадили по суша и по море. Тогава Балдуин II се отправил на Запад, за да търси военна и парична помощ. Той останал във Франция и Фландрия няколко години.[67]

Във войските на Иван Асен II и Йоан Ватаци участвували кумани и власи. Към тях се бил присъединил и солунският владетел Мануил, брат на Теодор Комнин.[68]

Положението на обсадения Цариград станало тежко и предизвикало намесата на папата. С писмо от 16 декември 1235 г. Григорий IX увещавал унгарския крал Бела IV да се притече на помощ на латинския император, заплашен от „двама схизматици"[69].

Писмото на папата останало безрезултатно. По време на обсадата на Цариград българската войска действувала откъм сушата, а никейската флота — откъм морския бряг. Военните сили на съюзниците се оказали недостатъчни, а и защитата на Цариград била добре организирана. При това в началото на 1236 г. морейският владетел Жофроа дьо Вилардуен се притекъл на помощ на латинците. Начело на флота от 120 кораба той успял да проникне в Мраморно море и си пробил път през 300 никейски кораба, като потопил част от тях.[70] По тази причина обсадата на Цариград не се увенчала с успех и след настъпването на зимните студове Иван Асен II и Йоан Ватаци се оттеглили. Неуспешната обсада на Цариград до известна степен охладила отношенията между двамата съюзници.[71]

Обявяването на търновската църква за независима утвърдило държавния суверенитет и престижа на централната власт. Поради бляскавите военни успехи на Иван Асен II и ловките му дипломатически ходове международното значение на България нараснало. В западните извори намерило израз високото признание, което получила българската държава в тогавашна Европа.[72]

ПРЕКРАТЯВАНЕ НА СЪЮЗА С НИКЕЯ. Сложната международна обстановка през 40-те години на XIII в. наложила промяна и в политическата ориентация на българската държава. Българският цар предпочитал да урежда отношенията с другите държави по-скоро по дипломатически път, отколкото със силата на оръжието. Съюзът с Никея противопоставил България на католическите страни начело с папата. Григорий IX заплашил с отлъчване от църквата българския владетел, като се опитал да насочи срещу него и своя верен съюзник — унгарския крал.[73]

Същевременно надвисналата опасност от татарски нашествия принуждавала Иван Асен II да търси подкрепа от страна на Унгария. Не било изгодно за България и непосредственото съседство с Никея, която твърде много разширила владенията си в Източна Тракия. Иван Асен II разбирал, че залязващата латинска държава представлява за него по-малка опасност от силната Никейска империя.

През март 1237 г. починал латинският император Йоан дьо Бриен и пред българския цар отново се разкрила възможност да установи влиянието си в Цариград. Сега Иван Асен II решил да прекрати съюза с Никея и да сключи мирен договор с латинците. Във връзка с това свое решение българският владетел започнал да търси начин да раздели дъщеря си от съпруга ѝ Теодор Ласкарис и да скъса с Никея. Той съобщил на Йоан Ватаци, че се намира близо до Одрин, и го помолил да изпрати дъщеря му там, за да се видят. Никейският император разбирал, че това е само благовиден предлог, но все пак изпълнил желанието на царя. Иван Асен II прибрал дъщеря си и се отправил за Търново. Така съюзът с Никея престанал да съществува и била подготвена почва за мирни преговори с Латинската империя.[74]

През същата 1237 г. Иван Асен II отправил писмо до папа Григорий IX, засвидетелствувал му

Златна монета на цар Иван Асен II /1218–1241/. Национален археологически музей — София

своята преданост и го помолил да изпрати пратеници, за да преговарят. В отговор на предложението в Търново пристигнали двама епископи, които обещали пълно опрощаване на българския цар при условие, че окаже помощ на застрашената от никейците Латинска империя. По същото време латинците били заплашени и от многобройните кумански отреди, които през Дунава се спуснали на юг и по долното течение на Марица проникнали в Тракия около Одрин и Димотика, превзели много градове и разграбили цялата област.[75] Притиснати от две страни — от кумани и никейци, — латинците побързали да сключат съюз с Иван Асен II, привличайки и куманите, които се настанили край техните граници не без съгласието на българския цар.[76]

Сключеният съюз бил насочен срещу Никея. Военните действия започнали с обсадата на Цурулум — главната военна база на Никея в Източна Тракия. Подкрепяни от местното гръцко население, никейците посредством тази крепост държали в свои ръце подстъпите към Цариград. Обсадена от латински отреди, от кумани и от българска войска, крепостта едва се държала. Едно неочаквано събитие обаче, което Георги Акрополит тълкува като поличба, предотвратило падането на крепостта: по време на обсадата на Цурулум от Търново се получила вест, че са починали царицата, едно от децата на царя и патриархът.[77] Смятайки това нещастие за „божие наказание", както отбелязва Георги Акрополит, Иван Асен II изгорил обсадните машини и се оттеглил с войската си, а след него изоставили обсадата и другите съюзници. Непосредствено след това той се обърнал с молба към Йоан Ватаци да възобновят предишния съюз. Предложението му било прието. Елена се върнала в Никея и мирът бил възстановен.

Причината за подновяването на съюза, разбира се, едва ли се е криела само в страха на българския цар от „гнева божи". Иван Асен II се отказал от съюза с латинците главно поради това, че преговорите с папата не оправдали неговите надежди за възстановяване на българското влияние в Цариград. Разслабен бил междувременно и съюзът с Унгария след неочакваната смърт на българската царица Ана-Мария, дъщеря на унгарския крал Андрей II.[78]

3.

Последните години от управлението на цар Иван Асен II

Към края на 1237 г. Иван Асен II се оженил за Ирина, по-малката дъщеря на бившия епирски владетел Теодор Комнин. След 1230 г. той пребивавал в търновския дворец заедно със семейството си като пленник и отначало се ползувал с благоразположението на царя. По-късно обаче, уличен в заговор, Теодор Комнин бил ослепен по заповед на българския владетел.[79]

Честолюбивият Теодор Комнин се възползувал от благоприятните за него обстоятелства и с подкрепата на своя зет успял да изгони брат си Мануил и да възстанови властта си в Солун. Тъй като не бил в състояние да управлява поради слепотата си, той поверил властта на своя син Иоан Комнин, когото обявил за император, а самият той се задоволил с титлата деспот. По този начин българският цар се противопоставил на никейската държава, която все повече се очертавала като обединителен център за гърците. Съперничеството между Солун и Никея отново пламнало, а Иван Асен II се стремял да поддържа приятелски връзки и с двете страни.

Възстановяването на съюза с Никея отново предизвикало реакция от страна на папа Григорий IX. Още в началото на 1238 г. той отправил две послания до унгарския крал Бела IV, в които настойчиво го убеждавал да вземе участие в подготвяния кръстоносен поход срещу българите.[80] В отговор на това предложение Бела IV поставил на папата редица условия, като преди всичко настоявал да бъде сключен чрез съдействието на Григорий IX съюз между Унгария и Латинската империя срещу българите.

В Цариград обаче предпочели да поддържат мир с българската държава. По тази причина, както и поради опасността от татарите унгарският крал се отказал да участвува в кръстоносен поход срещу българите. Наистина по време на престоя си на Запад латинският император Балдуин II успял да събере една шестдесетхилядна армия от кръстоносци, които през Италия и Унгария се отправили към България.[81] Походът обаче вече не бил насочен срещу българската държава, а кръстоносните войски само трябвало да минат през нея. Когато наближили българската граница, Иван Асен II, при все че бил съюзник на Никея, се съгласил да им даде свободен пропуск. След като прекосили Тракия, кръстоносците обсадили Цурулум и го превзели с помощта на куманите.[82]

През последните години от управлението си Иван Асен II се стараел да поддържа мир със своите съседи. Настъпилите събития го принуждавали да лавира между засилващата се никейска държава и залязващата, но все още подкрепяна от западните си католически съюзници Латинска империя. Въпреки усилията на Иван Асен II да поддържа мир за папата той си останал схизматик и подобно на Йоан Ватаци бил смятан за отявлен

противник на католическия свят.

Малко преди смъртта си Иван Асен II отблъснал едно татарско нападение.[83] През същата 1241 г. той завършил земния си път.

През последните години в дейността на Иван Асен II се очертали две главни насоки: засилване на централната власт и създаване на по-благоприятни условия за търговския обмен и изобщо за стопанския живот на страната. Обширната българска държава граничела с три морета. В нейните предели живеели не само българи, но и други народности. В територията ѝ влезли и земите, които по-рано се намирали под властта на отцепили се боляри, като деспот Слав, Стрез и др.[84] Иван Асен II взел мерки да ограничи феодалния сепаратизъм. С малки прекъсвания в България настанал продължителен мир, който дал възможност на населението да си отдъхне и допринесъл за всестранното издигане на държавата. Подобрените отношения с латинците и разширяването на територията довели до засилване на стопанските връзки със Западна Европа. Иван Асен II е първият български владетел, който е сякъл монети. Характерна черта в политиката на Иван Асен II била и неговата търпимост към еретиците, които се ползували с известна свобода. В едно писмо на папа Григорий IX до крал Бела IV от 1238 г. се отправят нападки по адрес на българския цар, тъй като отказал да се присъедини към „стадото на апостол Петър, а приемал в земята си и защищавал еретиците, с които тогава била заразена цялата страна"[85]. При управлението на Иван Асен II българската държава достигнала върха на своето могъщество. Използувайки противоречивите интереси на съседите си, българският владетел още през първите години на своето управление закрепил външното и вътрешното положение на страната. Миролюбив по нрав, той проявил голям политически такт и далновидност. Клокотнишката победа остава една от величавите и светли страници в българската политическа история. С хуманното си отношение към пленниците и към покореното население в новоприсъединените земи Иван Асен II успял да създаде вътрешно единство в обширната българска държава. С обявяването на търновската църква за независима и с възстановяването на Българската патриаршия България получила международно признание. Този акт издигнал престижа не само на държавата, но и на нейния владетел, когото величаели като могъщ цар не само византийските, но и западните средновековни автори. Българската държава станала първостепенен фактор в международния живот на Източна Европа.

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 117/125
ВЪСТАНИЕТО НАЧЕЛО С АСЕНОВЦИ

1. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 256; *Литаврин, Г. Г.* Налоговая политика Византии в Болгарии в 1018—1185. — *ВВр,* 10, 1956, с. 91.
2. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 268.
3. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2. С., 1972, с. 205.
4. *Ioannes Cinnamus.* Historia, p. 275 = *ГИБИ,* 7, с. 269 сл.; *Ангелов, Д.* Робството в средновековна България. — *ИП,* 1945/1946, № 2, с. 152.
5. Житието на Иларион Мъгленски, съставено от българския патриарх Евтимий, вж. у *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke. Срв. *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 410 сл.
6. *Theodor Balsamon.* — *PGr,* 104, col. 1148.
7. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 197.
8. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 356; *Jurewicz, O.* Andronik I Komnenos. Warszawa, 1962; *Tivčev, P.* Le règne de l'empereur de Byzance Andronik Ier Comnène (1183—1185). — *BSl,* 23, 1962; *Сюзюмов, М. Я.* Внутренная политика Андроника Комнина и разгром при городов Константинополя в 1187. — *ВВр,* 12, 1957, 58—74.
9. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 215.
10. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 389; *Eusthatius mitropolita Thessalonicensis.* La espugnazione di Tassalonica.
11. По-важна литература за въстанието на Асеновци: *Успенский, Ф. И.* Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879, с. 974 сл.; *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 2. С., 1972, с. 410 сл.; *Дуйчев, Ив.* Проучвания върху българското средновековие. — *СбБАН,* 41, 1949, с. 44 сл.; Въстанието от 1185 г. и неговата хронология. — *ИИБИ,* 6, 1965, с. 327 сл.; История на България. 1. С., 1961, с. 166 сл.; *Литаврин, Г. Г.* България и Византия в XI—XII вв. М., 1960, с. 427 сл.; *Примов, Б.* Създаването на Втората българска държава и участието на власите. — В: *Балг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, с. 9 сл.; *Каждан, А. П.* Освобождение Болгарии из под византийского ига. — *ВИ,* 1973, № 11, с. 127 сл.; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 220 сл.
12. *Златарски, В.* Потеклото на Петра и Асеня, водачите на въстанието в 1185. — *СпБАН,* 45, 1933, 8—48; *Мутафчиев, П.* Произходът на Асеновци. — *МкП,* 4, 1928, № 4, 1—42. Безпочвени са твърденията за влашки произход на Асеновци, поддържани от някои румънски изследвачи, вж. напр. *Banescu, N.* Un problème d'histoire médiévale. Création et caractère du Second Empire bulgare (1185). Bucureşti, 1943. Няма основание и гледището, че Асеновци са потомци на старите български царе, както твърди *Николаев, Вс.* Потеклото на Асеневци и етническият характер на основаната от тях държава. С., 1950, срв. рец. на *Ангелов, Д.* —

ИП, 1946/1947, № 3, с. 374 сл.

13. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 482.

14. Пак там.

15. *Georgius Acropolita.* Opera. 1, p. 18 = *ГИБИ*, 8, с. 153.

16. История на България. 1, с. 168; *Примов, Б.* Създаването на Втората българска държава и участието на власите, с. 29 сл. Ненаучна и безпочвена е тезата за някакво предимство на влашкия елемент във въстанието на Асеновци и при възстановяването на българската държава. За подобно схващане, застъпвано главно от представители на румънската буржоазна наука, вж. *Dieten, T. L. van.* Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin, 1972, p. 66. Правилно осветление на въпроса у *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 431 сл. Допускайки участието на известен брой власи, Литаврин смята, че изобщо не може да има спор за ръководната роля на българите във въстанието на Асеновци и за решителното преобладание на българския етнически елемент в тема Паристрион през разглеждания период.

17. *Дуйчев, Ив.* Въстанието от 1185 г. и неговата хронология. — *ИИБИ*, 6, 1956, с. 343 сл. Според *Dieten, T. L. van.* Nicetas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin, 1972, p.69 sq., въстанието е избухнало през пролетта на 1186 г. Това датиране възприема и *Malingoudis, Ph.* Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen States. — *By*, 10, 1978, p. 113 sq.

18. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 485 sq.; *Дуйчев, Ив.* Проучвания върху българското средновековие, с. 44 сл.

19. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 486; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 411.

20. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 485, 16 sq.

21. Пак там, с. 486, 14—21.

22. Пак там, с. 487.

23. Пак там, с. 489.

24. Пак там, 489—490.

25. Пак там, с. 490, 10—514, 13.

26. *Дуйчев, Ив.* Проучвания върху българското средновековие, 52—90, където са привлечени неизползувани в Историята на В. Н. Златарски извор-ни данни; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия..., с. 450 сл.; *Каждан, А. Р.* La date de la rupture entre Pierre et Asen (vers 1193). — *Byz*, 35, 1965, No 1, p. 172.

27. За това свидетелствуват данни от т.нар. „Известително послание" на Исак Ангел до патриарха и сената в Цариград, вж. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 454 сл.

28. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 487. Между другото по време на този поход византийците намерили донесената от България чудотворна икона на св. Димитър Солунски, която била използувана във връзка с обявяването на въстанието. Исак II Ангел отнесъл иконата в Цариград и заповядал да я облекат в скъпа обковка. По негово нареждане Теодор Валсамон съставил стихове, които били гравирани върху обковката. Гръцки текст и български превод на стиховете с обяснителни бележки у *Дуйчев, Ив.* Проучвания върху българското средновековие, с. 48 сл.

29. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 488.

30. Пак там.

31. Пак там, 488—489.

32. Пак там, с. 515; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 458, бел. 1, с. 524 сл., се съмнява неоснователно, че по това време българите са могли да достигнат толкова далече при своето нахлуване в Тракия.

33. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 643 sq., 666 sq.; Подробности у *Мутафчиев, П.* Владетелите на Просек. — В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1973, с. 191 сл., 196 сл.

34. Срв. подробен разказ за битката при Лардея в Известителното послание на Исак II Ангел до патриарха и сената в Цариград. Ново критично издание на този извор: *Nicetas Choniata.* Orationes et Epistolae, p. 10; *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 549 сл.; Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958, с. 208, 540 сл.

35. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 520.

36. Пак там, с. 521.

37. Пак там.

38. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 472.

39. Като пръв български цар на освободената от византийците държава е посочен Асен в Синодика на Борил /Дриновски списък, с. 77, 891/. За пръв цар на българите /πρῶτος βασιλεύς βουλγάρων/го смята и *Georgius Acropolita.* Opera. 1, p. 32 = *ГИБИ*, 8, с. 156.

40. *Georgius Acropolita.* Opera. 1, p. 20 = *ГИБИ*, 8, с. 154. Подробно по този въпрос вж. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 477 сл.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 125/162
УТВЪРЖДАВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА ВТОРАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА В КРАЯ НА XII И НАЧАЛОТО НА XIII В.

1. За преминаването на войските от Третия кръстоносен поход през Балканите и българските земи вж.: *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1972, 1—59; *Георгиев, Св.* Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. — *БИБ*, 3, 1930, № 2, 103—149; Две писма на видни кръстоносци от Пловдив през 1189 г. — *ИИД*, 11—12, 1932, 249 264; *Лишев, Стр.* Към известията за преминаването на кръстоносците от Третия поход през българските земи. *ИИБИ*, 3—4, 1951, 273 278; Третият кръстоносен поход и българите. — *ИИБИ*, 7, 1957, 205 240.

2. *Ansbert.* Historia de expeditione Friderici imperatoris, p. 27 *ЛИБИ*, 3, с. 246. Ансберт участвувал в похода и бил добре осведомен.

3. Пак там.

4. *Георгиев, Св.* Император Фридрих Барбароса..., с. 117.

5. Historia peregrinorum, p. 132 = *ЛИБИ*, 3, с. 224.

6. *Ansbert.* Historia de expeditione..., p. 28 = *ЛИБИ*, 3, с. 253; Historia peregrinorum, p. 132 = *ЛИБИ*, 3, с. 224.

7. *Ansbert.* Historia de expeditione..., p. 28 = *ЛИБИ*, 3, с. 253.

8. Пак там = *ЛИБИ*, 3, с. 258.

9. Historia peregrinorum = *ЛИБИ*, 3, с. 226.

10. *Васильев, А. А.* Византия и крестоносцы. СПб., 1923, с. 65. Относно точното време на сключването на договора има различия. — *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 7, и *Георгиев, Св.* Император Фридрих Барбароса..., с. 128, допускат, че съюзът е бил сключен през юни 1189 г., когато кръстоносците се намирали още в Унгария, а *Zimmert, K.* Der deutsch-byzantinische Konflikt von Juli 1189 — Februar 1190. — *BZ*, 12, 1930, 49—50, приема края на юли. Първото мнение е по-вероятно.

11. *Ansbert.* Historia de expeditione... = *ЛИБИ*, 3, с. 257.

12. Historia peregrinorum = *ЛИБИ*,

3, с. 227.

13. *Ansbert.* Historia de expeditione... = *ЛИБИ,* 3, с. 257.

14. Пак там = *ЛИБИ,* 3, с. 254.

15. Пак там = *ЛИБИ,* 3, с. 257.

16. *Златарски, В.* История... Т. 3, 20–21; *Георгиев, Св.* Император Фридрих Барбароса..., 126–127.

17. *Ansbert.* Historia de expeditione..., p. 38 = *ЛИБИ,* 3, с. 261; Historia peregrinorum, p. 138 = *ЛИБИ,* 3, с. 232. За различни предположения относно името Църквица, вж. *Златарски, В.* История..., Т. 3, 21–22.

18. *Ansbert.* Historia de expeditione..., p. 38 = *ЛИБИ,* 3, с. 261.

19. Пак там.

20. За тези и други селища, ограбени от кръстоносците, вж. *Златарски, В.* История... Т. 3, 30–33.

21. *Ansbert.* Historia de expeditione..., 64–70 = *ЛИБИ,* 3, 284–291; Historia peregrinorum, p. 149 = *ЛИБИ,* 3, с. 241.

22. *Ansbert.* Historia de expeditione..., 64–70 = *ЛИБИ,* 3, 284–291; Historia peregrinorum, 149–152 = *ЛИБИ,* 3, 241–244.

23. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 561. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 3, 61–62.

24. Това мнение се изказва от *Мутафчиев, П.* История на българския народ. 2. С., 1943, с. 42.

25. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 561.

26. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 19 = *ГИБИ,* 8, 153–154.

27. *Nicetas Choniata.* Historia, 562–565; *Georgius Acropolita.* Historia, 19–20 = *ГИБИ,* 8, 153–154; *Златарски, В.* История... Т. 3, 71–72; *Мутафчиев, П.* История... 2, с. 43.

28. *Мутафчиев, П.* История... 2, 43–44.

29. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 569.

30. Пак там.

31. Пак там, с. 572.

32. Пак там, с. 573.

33. Пак там, с. 573 сл.

34. *Златарски, В.* История... Т. 2.

35. *Nicetas Choniata.* Historia, 587–589.

36. Пак там, 589–590, 592–596.

37. Пак там, 612–613. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 3, 82–83.

38. *Петров, П.* Към въпроса за освобождението на Видинска, Белградска и Браничевска област от византийското иго и за присъединяването им към Втората българска държава. – *ИП,* 1957, № 2, с. 84 сл.; История на България. 1. С., 1961, с. 172.

39. *Nicetas Choniata.* Historia, 615–617. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 3, 88–89.

40. *Nicetas Choniata.* Historia, 617–620. Български превод на подробното сведение на Никита вж. у *Златарски, В.* История... Т. 3, 89–91. Обяснение за убийството на Асен I вж. у *Макушев, В. В.* Болгария в конце XII и в первой половине XIII века. – *ВУИ,* 1872, № 3, 6–9; *Успенский, Ф. И.* Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879, 174–175; *Златарски, В.* История... Т. 3, 91–102; *Мутафчиев, П.* История... 2, с. 45; *Примов, Б.* Създаването на Втората българска държава и участието на властите. – В: *Бълг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965.

41. Макушев, Мутафчиев и Златарски не приемат мнението за първоначална византийска намеса. Най-силно поддържа твърдението за такава намеса Успенски. Срв. също История на България. 1, с. 173.

42. *Nicetas Choniata.* Historia, 620–621.

43. Пак там, 621–622. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 3, 103–106; *Мутафчиев, П.* История... 2, 45–46.

44. За Калоян през първите години на неговото управление, докъм 1201–1202 г., и за споменатите местни владетели вж.: *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 108 сл.; *Мутафчиев, П.* История... 2, 47–52; История на България. 1, 173–175; *Мутафчиев, П.* Владетелите на Просек. – *СбБАН,* 1, 1913, 1–80.

45. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 109 сл.

46. Пак там.

47. Пак там, 117–119.

48. Пак там, с. 123.

49. Пак там, 120–127.

50. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 666.

51. *Златарски, В.* История... Т. 3, 128–131.

52. Пак там, 132–134.

53. Пак там, 134–136.

54. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 706.

55. Пак там, 706–707.

56. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 140.

57. Пак там, 141–145; *Мутафчиев, П.* История... 2, с. 51.

58. *Златарски, В.* История... Т. 3, 145–148; *Мутафчиев, П.* История... 2, с. 52; *Дуйчев, Ив.* Проучвания върху българското средновековие. – *СбБАН,* 41, 1949, с. 108; *Ников, П.* Българска дипломация в началото на XIII в. – *БИБ,* 1, 1928, № 3; История на България. 1, с. 174. Както за времето на сключването на договора, така и за някои от неговите клаузи се срещат различия у изследвачите. Докато Златарски и Мутафчиев приемат, че договорът е бил сключен през 1202 г., другите автори смятат, че това е станало още към края на 1201 г.

59. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 149; *Мутафчиев, П.* История... 2, с. 52.

60. Пак там, с. 52, 150.

61. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 413–417 = *ЛИБИ,* 3, с. 353.

62. *Hurter, Fr.* Geschichte Papst Innocenz des Dritten und seiner Zeitgenossen. Bd. 1–4. Hamburg, 1834–1842; *Заборов, М. А.* Папство и крестовые походы. М., 1960; *Luchaire, A.* Innocent III. La question d'Orient. Paris, 1911; *Norden, W.* Das Papsttum und Byzanz. Berlin, 1903.

63. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae. Извлечения от някои писма се дават и в Gesta Innocentii. Ново критично издание на писмата у *Дуйчев, Ив.* Преписката на папа Инокентий III с българите. – *ГСУ ифф,* 38, 1942, с подробна лит. Вж. още: *Златарски, В.* История... Т. 3, 150–211; *Петров, П.* Унията между България и Римската църква през 1204 г. и Четвъртият кръстоносен поход. – *ИП,* 1955, № 2, 35–57; *Luchaire, A.* Innocent III. La question d'Orient, 183–211.

64. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 825 = *ЛИБИ,* 3, 308–309, 365. Според Migne и Златарски това писмо на папата е писано в началото на 1200 г., а според *Голубинский, Е.* Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской. М., 1871, и *Дуйчев, Ив.* Преписката..., с. 82, то е написано в края на 1199 г.

65. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 1112–1113 = *ЛИБИ,* 3, 309–311.

66. Пак там, кол. 1115–1116 – *ЛИБИ,* 3, 314–315.

67. Със „Загора" се означава Северна България, тук общо България.

68. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 1113–1115 = *ЛИБИ,* 3, 311–314.

69. Пак там, кол. 1116–1117 = *ЛИБИ,* 3, 315–317.

70. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 166.

71. Посочват се само по-важните трудове за връзката на Четвъртия кръстоносен поход с българската история: *Заборов, М. А.* Крестовые походы. М., 1956, 179–242; *Златарски, В.* История... Т. 3, 211–269; *Ников, П.* Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. – *СбБАН*, 20, 1921, 1–60; *Георгиев, Св.* Писмата на латинския император Хенриха като извор за българската история. – *ИБИД*, 16–18, 1940, 115–125; *Примов, Б.* Гръцко-български съюз в началото на XIII век. – *ИП*, 1947/1948, № 1; Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204–1205 г. – *ИБИД*, 22–24, 1948; Жофроа дьо Вилардуен, Четвъртият кръстоносен поход и България. – *ГСУисфф*, 45, 2, 1949; *Цанкова-Петкова, Г.* Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил. – *ИИИ*, 21, 1970, 149–172; *Tessier, J.* Quatrième croisade. La diversion sur Żara et Constantinople. Paris, 1883; *Заборов, М. А.* Папство и крестовые походы; *Prinzing, G.* Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwichlung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges. München, 1972; *G. de Villehardouin.* La conquête de Constantinople.

72. *Примов, Б.* Жофроа дьо Вилардуен..., с. 36.

73. *Златарски, В.* История... Т. 3, 168–169.

74. Пак там, 170–172 и бел. 1.

75. Пак там, 171–173.

76. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 155–156 = *ЛИБИ*, 3, 319–320. Според *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 173, 174 и бел. 1, писмото е от юни или началото на юли /до 4 юли/, а според *Дуйчев, Ив.* Преписката..., с. 91, то е от края на май.

77. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 290–291 = *ЛИБИ*, 3, 337–340.

78. Пак там, кол. 288–289 = *ЛИБИ*, 3, 334–337.

79. Пак там, кол. 289–290 = *ЛИБИ*, 3, с. 337.

80. *Златарски, В.* История... Т. 3, 193–194.

81. Вж. формулата за коронясването у *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 277–294 = *ЛИБИ*, 3, 323–342.

82. Пак там, кол. 296–297 = *ЛИБИ*, 3, 346–347.

83. Пак там, кол. 297–298 = *ЛИБИ*, 3, 347–348.

84. *Примов, Б.* Създаването на Втората българска държава..., 45–50 и цит. там лит.

85. *Петров, П.* Унията между България и Римската църква..., 35–37.

86. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3. С., 1974, с. 3 сл.

87. Пак там, с. 14 сл.

88. *Примов, Б.* Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. – *ГСУисфф*, 43, 1947, 4–6. Цитатите, които се дават от Клари тук, са от изданието: *Robert de Clari.* La conquête de Constantinople. Paris, 1924.

89. *Robert de Clari.* La conquête..., p. 62, cap. 64. Срв. *Примов, Б.* Роберт дьо Клари..., 6–12.

90. *Robert de Clari.* La conquete..., p. 101, cap. 106: „Сеньоре, ние се очудваме много на вашето голямо юначество, чудим се много какво търсите в тази страна вие, които сте от толкова далечни земи и сте дошли да завоювате земи. Нямате ли си земя във вашата страна, от която да се препитавате?" Сеньор Пиер отговори: „Е, не сте ли чували как великата Троя бе разрушена и чрез каква хитрост?" „Е, да – казаха влахът и куманите – ние сме чували да се разправя за това повече от другите." „Е – каза сеньор Пиер, – Троя беше на нашите прадеди и тези, които се спасиха, избягаха там, откъдето ние сме дошли; и понеже беше на наши прадеди, ние дойдохме тук да завоюваме земята." После се сбогува и се върна обратно. Срв. *Примов, Б.* Роберт дьо Клари..., 17–22.

91. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 809. Срв. *Примов, Б.* Жофроа дьо Вилардуен..., с. 64.

92. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 147 – 148 = *ЛИБИ*, 3, с. 378.

93. Пак там, кол. 551–553 = *ЛИБИ*, 3, 359–360 цитатът на с. 360.

94. *Примов, Б.* Жофроа дьо Вилардуен..., 66–67.

95. *Златарски, В.* Гръцко българският съюз през 1204–1205 г. – *ГСУисфф*, 8–9, 1914, 1–23; История... Т. 3, с. 214 сл.; *Примов, Б.* Гръцко-български съюз...; Жофроа дьо Вилардуен..., с. 69 сл.; *Prinzing, G.* Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens..., p. 44 sq.; *Κραντονέλλη, Ά. Ἡ κατὰ τῶν λατίνων ἑλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις ἐν Θράκη* 1204-1206. *Ἀθῆναι*, 1964.

96. *G. de Villehardouin.* La conquête... 2, 118–120, § 311.

97. Пак там, с. 112, § 303.

98. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 791. Срв. *Примов, Б.* Жофроа дьо Вилардуен..., 73–74.

99. *G. de Villehardouin.* La conquête... 2, 140–144, § 331–333; *Nicetas Choniata.* Historia, p. 808.

100. *Макушев, В. В.* Болгария в конце XII и первой половине XIII века, с. 35; *Успенский, Ф. И.* Образование Второго болгарского царства, с. 244; *Златарски, В.* История... Т. 3, 216–217.

101. *Примов, Б.* Гръцко-български съюз..., 28–29.

102. *Цанкова-Петкова, Г.* Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил, 151–152. Местното население било привлечено също в борбата срещу латинците.

103. *G. de Villehardouin.* La conquête... 2, 144–146, § 335.

104. Пак там, с. 146, § 336

105. Пак там, 154 156, § 345 – 346.

106. Пак там, 150–152, § 340 – 342.

107. Пак там, 158 160, § 349 350.

108. Пак там, 162 166, § 354 357.

109. Пак там, 166–170, § 358 361.

110. Пак там, с. 180, § 371.

111. *Nicetas Choniata.* Historia, 811–814, 105–106, 112.

112. *Innocentius III papa – Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 706–710 – *ЛИБИ*, 3, 365–368, цялото писмо цит. на с. 365–366.

113. Gesta Innocentii, cap 108 = *ЛИБИ*, 3, с. 378.

114. *Prinzing, G.* Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens... и цит. там лит.

115. *Nicetas Choniata.* Historia, 847–848; *Georgius Acropolita.* Opera. 1, p. 22 = *ЛИБИ*, 3, с. 155; *Albericus Monachus.* Chronica, p. 885; Писмо на император Хенрих до третия брат във Фландрия, писано през септември 1206 г., у *Bouchon, I.-C.* Recherches et materiaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siecles. 2. Paris, 1840, 153–156; *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke, p. 197. Сражението е оценявано от П. Медовиков, В. В. Макушев, Ф. И. Успенский, К. Иречек, В. Златарски, П. Мутафчиев, Б. Примов, П. Петров и др. *G. de Villehardouin.* La conquete... 2, 250–254, § 437–440; вече цитирано Калояново писмо до папа Инокентий III, предадено конкретно в Gesta Innocentii, cap. 108 = *ЛИБИ*, 3, с. 378; писмо на Инокентий III до графове, ба-

рони, рицари и всички кръстоносци от 11 декември 1206 г., вж. у *Innocentius III papa — Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 1036—1037 = *ЛИБИ,* 3, 369—370. Към тези сведения трябва да се добави и известието в една Анонимна хроника, вж. *Цанкова-Петкова, Г.* Българо-гръцки и българо-латински отношения..., 152—153. Вж. анализ на изворите у *Примов, Б.* Жофроа дьо Вилардуен..., 106—123.

116. *G. de Villehardouin.* La conquête... 2, 194—196, § 386—387.

117. Пак там, 202—204, § 392—394; *Nicetas Choniata.* Historia, 816—817.

118. *G. de Villehardouin.* La conquête... 2, 208—210, § 398—399; *Nicetas Choniata.* Historia, p. 818.

119. *G. de Villehardouin.* La conquête...2, 210—212, § 399—400. За действията на Калоян в Пловдив, за еретиците—богомили и павликяни,—които се обърнали към Калоян, вж. *Примов, Б.* Българи, гърци и латинци... За самото име popelican вж. *Примов, Б.* За името „попеликани" на еретиците в Западна Европа. — В: *Изсл. в чест Д. Дечев.* С., 1958, 763—777; *Loos, M.* Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, 1974, p. 236.

120. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 829. Той бил пленен от Асен I през 1195 г. при крепостта Сяр, вж. пак там, 612—613. Не е ясно как е избягал от български плен и как се е добрал до Пловдив. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 237, бел. 2.

121. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 829; *G. de Villehardouin.* La conquête... 2, p. 202, § 401.

122. Относно хронологията на разпадането на съюза съществуват противоречиви сведения в изворите. Най-достоверни са сведенията на Вилардуен, които са използувани тук.

123. *G. de Villehardouin.* La conquête... 2, 212—214, § 402.

124. Пак там, 218—224, § 406—410.

125. Пак там, 224—226, § 412.

126. Пак там, 234—236, § 422—423.

127. *Примов, Б.* Жофроа дьо Вилардуен..., 103—104.

128. *Innocentius III papa — Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 710 = *ЛИБИ,* 3, 368—369.

129. Пак там, кол. 705—706 = *ЛИБИ,* 3, 363—364.

130. *Примов, Б.* Международно значение на Втората българска държава в периода на нейното създаване и утвърждаване. — *ИП,* 1966, № 1, 40—41; The Papacy, the Fourth Crusade and Bulgaria. — *BBg,* 1, 1962, 209—210.

131. Пак там.

132. *Златарски, В.* История... Т. 3, 243—244.

133. Пак там, 245—246.

134. Пак там, 248—249.

135. Пак там, 249—250.

136. *Примов, Б.* Роберт дьо Клари..., с. 25.

137. Пак там, с. 25 и бел. 1.

138. *Златарски, В.* История... Т. 3, 252—256.

139. Пак там, 581—587.

140. Данните за смъртта на Калоян са взети от „Чудесата на св. Димитър" и от биографа на св. Сава Сръбски — Теодосий. Той прибавя и някои допълнения, между които и съобщението, че българските войници понесли тялото на любимия си цар, когато отстъпили от Солун. Вж. *Теодосий.* Живот светога Саве. Изд. Ђ. Даничић. Београд, 1860, 103—104. По-кратки сведения за убийството на Калоян дават и други извори. Вж. *Georgius Acropolita.* Historia, 22—24 = *ГИБИ,* 8, с. 156; *Robert de Clari.* La conquête..., p. 107, сар. 116. Срв. *Примов, Б.* Роберт дьо Клари..., 25—26; *Albericus Monachus.* Chronica, p. 886.

141. *Златарски, В.* История... Т. 3, 259—260; *Мутафчиев, П.* История... 2, с. 68, също приема заговор във висшите търновски среди. Напоследък *Цанкова-Петкова, Г.* Българо-гръцки и българо-латински отношения..., 160—162, като се позовава между другото и на *Успенский, Ф. И.* История Византийской империи. 3. М., 1948, с. 461, изказва мнение, че нишките на заговора не водят към Търново и че Калоян е бил убит от гърците.

142. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 260.

143. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 830; *Златарски, В.* История... Т. 3, 239—240.

144. *Златарски, В.* История... Т. 3, 270—323; *Мутафчиев, П.* История... 2, 68—76; История на България. 1, 179—181; *Ников, П.* Цар Борил в светлината на един нов паметник. — *СпБАН,* 3, 1912, 121—134; *Цанкова-Петкова, Г.* Българо-гръцки и българо-латински отношения..., 161—171. За узурпирането на престола от Борил свидетелствува латинският император Хенрих в едно писмо от 1212 г., в което казва, че Борил се наложил над българите с насилие, вж. *Buchon, I.-C.* Recherches et matériaux... 2, p. 211; *Prinzing, G.* Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. — *Byz,* 43, 1973, 395—431.

145. *Ников, П.* Цар Борил..., с. 124, 130—131; Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — *БИБ,* 3, 1930, № 1, 96—153.

146. *Henri de Valenciennes.* Histoire de l'empereur Henri. 3. éd. Paris, 1882, сар. II, 306—308, § 504—507.

147. Пак там, гл. V—VIII, 316—330, § 522—544. За същото сражение съобщил император Хенрих на папа Инокентий III с писмо от 1208 г., вж. *Innocentius III papa — Caloiohannes rex.* Epistolae, col. 1522—1523 = *ЛИБИ,* 3, 371—373.

148. Георги Акрополит пише, че Слав бил родственик на Асеновци, вж. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 39. Анри дьо Валансиен пък го нарича братовчед на Борил, вж. *Henri de Valenciennes.* Histoire..., сар. II, p. 308, § 505, сар. IX, p. 330, § 545.

149. За подробности вж. *Златарски, В.* История... Т. 3, 277—280.

150. *Теодосий.* Живот светога Саве, с. 103, 104; *Златарски, В.* История... Т. 3, 270—271.

151. За отказа свидетелствува житието на св. Симеон /Стефан Неман/, написано от неговия син Стефан Първовенчани, вж. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 281.

152. *Мутафчиев, П.* Владетелите на Просек..., 57—58.

153. *Теодосий.* Живот светога Саве, с. 105. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 282.

154. *Златарски, В.* История... Т. 3, 286—287.

155. *Buchon, I.-C.* Recherches et matériaux..., p. 211.

156. *Ников, П.* Цар Борил..., с. 133. *Цанкова-Петкова, Г.* Българо-гръцки и българо-латински отношения..., с. 163, коригира *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 307, който сочи 1212 г.

157. Вж. писмото на император Хенрих от 1212 г. у *Buchon, I.-C.* Recherches et matériaux..., p. 212.

158. Пак там.

159. *Albericus Monachus.* Chronica, p. 886.

160. *Robert de Clari.* La conquête..., p. 108, сар. 116. Срв. *Примов, Б.* Роберт дьо Клари..., 26—35.

161. *Златарски, В.* История... Т. 3, 308—310; *Цанкова-Петкова, Г.* Българо-гръцки и българо-латински отношения..., 165—168, приема, че тогава е бил сключен брак и между самия Борил и една латинска принцеса, племенница на император Хенрих.

162. *Златарски, В.* История... Т. 3, 310—311.

163. *Мутафчиев, П.* История... 2, с. 73.

164. *Мутафчиев, П.* Владетелите на Просек..., с. 70.

165. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 26 = *ГИБИ*, 8, с. 157; *Златарски, В.* История... Т. 3, 318–319.

166. *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 446; *Примов, Б.* Бугрите. С., 1970, 265–268.

167. Синодик царя Борила.

168. Пак там, с. 78 сл.

169. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 33 = *ГИБИ*, 8, 157–158.

170. *Angelov, D.* Der Bogomilismus auf dem Gebiete des byzantinischen Reiches — Ursprung, Wesen und Geschichte. — *ГСУифф*, 44, 2, 1948, 1–80; 46, 2, 1950, 1–58.

171. Извадки от житието на Стефан Неман у *Obolensky, D.* The Bogomils. Cambridge, 1948, p. 284.

172. *Новаковић, С.* Законник Стефана Душана, цара српског. Београд, 1898, с. 14, 67, стат. 10, 85.

173. *Ангелов, Д.* Богомилството в историята на славянските народи и влиянието му в Западна Европа. — *СФ*, 5, 1963, с. 170; *Примов, Б.* Бугрите, с. 204 сл.

174. Писмо на папа Йоан X до сплитския архиепископ Йоан, издадено у *Бильбасов, В. А.* Кирил и Методий. 1. СПб., 1868, с. 38, 152–153 = *ЛИБИ*, 2, 313–315.

175. *Thomas archidiaconus.* Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium, p. 49 = *ЛИБИ*, 2, 370–371.

176. *Mandić, O. D.* Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Chicago, 1962.

177. За стопански връзки между българи и руси през Средновековието вж. *Хаджиниколов, В.* Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго. — *ТВИИ„КМ"*, 1, 1957,27–37; *Примов, Б.* За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на средновековна Европа. — *ИП*, 1961, № 2, 33–62 и цит. там лит.

178. *Бегунов, Ю. К.* Козма пресвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 27.

179. Пак там, с. 50 сл., 114–118.

180. Освен труда на Ю. Бегунов за богомилското влияние и разпространението на ереста в Русия вж. още: *Казачкова, Д. А.* Към въпроса за богомилската ерес в древна Русия през XI в. — *ИП*, 1957, № 4, 45–78; Зарождение и развитие антицерковной идеологии в древней Руси XI в. — В: *Вопр. ист. религии и атеизма.* 5. М., 1958, 283–314; *Жужанадзе, О. Г.* К истории классовой борьбы в Киевской Руси в конце XI века. — *ВАНГрузССРоон*, 1963, № 3, 127–140.

181. *Казачкова, Д. А. и Я. С. Лурье.* Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI века. М., 1955.

182. За ориентиране в огромната литература вж. *Walther, D.* A survey of Recent Research on the Albigensian Cathari. — *ChH*, 34, 1965, No 5, 146–177; *Morgen, R.* Problèmes sur l'origine de l'hérésie au Moyen âge. — *RH*, 236, 1966, 1–26; *Grundmann, H.* Bibliographie zur Ketzergeschichte des Mittelalters (1900–1966). Rome, 1967.

183. *Primov, B.* Medieval Bulgaria and the Dualistic Heresies in Western Europe. — *EH*, 1, 1960, 84–85.

184. Annales Barenses, p. 53 = *ЛИБИ*, 2, с. 358.

185. *Примов, Б.* България като център на антицърковна и еретическа дейност в средновековна Европа. — *ИП*, 1959, № 2, с. 48.

186. *Примов, Б.* Богомилският дуализъм. Произход, същност и общественото значение. — *ИИИ*, 8, 1960, 73–151.

187. *Raynerius Sacchoni.* Summa de Catharis et Leonistis, p. 76. Срв. *Примов, Б.* Райнер Сакони като извор за връзките между катари, павликяни и богомили. — В: *Изсл. в чест М. С. Дринов.* С., 1960, 535–568.

188. *Bonacursus.* Manifestatio haeresis Catharorum.

189. *Petrus Monachus.* Historia Albigensium.

190. *Попруженко, М. Г.* Козма Пресвитер. Болгарский писатель X века. С., 1936, с. 9, 22, 26.

191. *Ficker, G.* Die Phundagiagiten. Leipzig, 1908, 33–34.

192. *Euthymius Zigabenus.* Panoplia dogmatica, tit. 27. Бълг. прев. и комент. у *Ангелов, Д., Б. Примов и Г. Бакалиев.* Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. С., 1967, 73–90.

193. *Попруженко, М. Г.* Козма Пресвитер, с. 35.

194. *Molinier, Ch.* L'Eglise et la société cathare. — *RH*, 94, 1907, 230–231.

195. Пак там, 230–232.

196. Пак там, с. 233.

197. *Ангелов, Д., Б. Примов и Г. Бакалиев.* Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори, 116–119.

198. *Raynerius Sacchoni.* Summa de catharis et Leonistis, p. 70.

199. *Ангелов, Д., Б. Примов и Г. Бакалиев.* Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори, с. 143, 155–156.

200. *Примов, Б.* Българското народностно име в Западна Европа във връзка с богомилите. — *ИИБИ*, 6, 1956, 359–403.

201. *Ангелов, Д., Б. Примов и Г. Бакалиев.* Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори, с. 18.

202. *Angelov, D.* L'influence du bogomilisme sur les Cathares. — *EH*, 4, 1968, 181–182.

203. Пак там.

204. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1970, 73–87; *Ангелов, Д., Б. Примов и Г. Батаклиев.* Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори, 98–108.

205. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, 131–164.

206. Пак там, 155 160; *Ангелов, Д., Б. Примов и Г. Батаклиев.* Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори, 109 115

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 162/179
ВЪЗХОД НА БЪЛГАРИЯ ПРИ ЦАР ИВАН АСЕН II

1. *Georgius Acropolita.* Hist a, p. 21 = *ГИБИ*, 8, с. 154, съобщава, че при убийството на Асен I от Иванко синът му Йоан /Иван Асен/ бил съвсем невръстен. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1972, 91–92, датира смъртта на Асен I към 1196 г. *Дуйчев, Ив.* Приноси към историята на Иван Асеня II. — *СпБАН*, 66, 1943, с. 148, отнася „крайната възможна дата" на раждането на Иван Асен към 1195–1196 г., а на брат му Александър — към 1196–1197 г.

2. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 24 = *ГИБИ*, 8, с. 156; *Дуйчев, Ив.* Приноси към историята..., 149–151.

3. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 33 = *ГИБИ*, 8, с. 158. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 322; *Кулаковский, Ю.* Где находилась Вичинская эпархия. — *ВВр*, 4, 1897, с. 33.Общо за събитията по Долния Дунав у *Левченко, М. В.* Ценный источник по вопросу русско-византийских отношений. — *ВВр*, 4, 1951, с. 69 сл.

4. *Златарски, В.* История... Т. 3, с.

323.

5. Пак там, с. 321; *Prinzing, G.* Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens..., p. 107.

6. Слав се оженил за племенницата на Теодор Комнин, дъщеря на Теодор Петралифа, негов шурей, вж. *ГИБИ*, 8, с. 160.

7. *Дуйчев, Ив.* Цар Иван Асен II, 1218–1241. С., 1941, с. 15.

8. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 317; *Петров, П.* О титулах „севаст" и „протосеваст" в средневековном болгарском государстве. – *ВВр*, 16, 1959, с. 55 сл.

9. *Ников, П.* Съдбата на северозападните български земи през средните векове. – *БИБ*, 3, 1930, № 1, с. 96 сл.; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 326.

10. Синодик царя Борила, с. 88, № 118.

11. *Цанкова-Петкова, Г.* Българогръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил. – *ИИИ*, 21, 1970, с. 163.

12. *Мутафчиев, П.* История на българския народ. 2. С., 1943, с. 21.

13. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3. С., 1974, с. 21.

14. *Златарски, В.* История... Т. 3, 327–333.

15. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 36 = *ГИБИ*, 8, с. 158; *Дуйчев, Ив.* Цар Иван Асен II, 17–18.

16. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 36 = *ГИБИ*, 8, с. 161; *Успенский, Ф. И.* История Византийской империи. 3. М., 1948, с. 524.

17. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 41 = *ГИБИ*, 8, с. 161, съобщава, че тя била дъщеря на Иван Асен от наложница. В такъв случай през 1224 г., когато приблизително бил сключен този съюз, Мария трябва да е била едва на шест години.

18. *Дуйчев, Ив.* Приноси към историята..., с. 162.

19. *Marinus Sanutus Torsellus.* Secreta fidelium crucis, p. 73.

20. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 277, 336–338.

21. Пак там, 336–337.

22. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 40.

23. Срв. *Васильевский, В. Г.* Обновление болгарского патриаршества при царе Йоане Асене II в 1235 г. – *ЖМНПр*, 238, 2, 1885, с. 24 сл.

24. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 338.

25. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 41 = *ГИБИ*, 8, с. 161.

26. Пак там, с. 42 = *ГИБИ*, 8, с. 161.

27. *ГИБИ*, 8, 161–162.

28. Пак там, с. 162. Под израза „както българите преди него" Акрополит има пред вид Калоян.

29. След 1237 г. пленените Теодор Комнин, като използувал благоразположението на Иван Асен II, който тогава се оженил за дъщеря му Ирина, успял да възстанови властта си в Солун.

30. Според *Успенский, Ф. И.* – *ИРАИК*, 7, 1905, с. 6 сл., и *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 341, тази църква била „новопостроена" от Иван Асен II. Съдържанието на надписа обаче показва, че тя е била само възобновена и зографисана през 1230 г.

31. Т.е. 1230 г.

32. Латинците.

33. *Златарски, В.* История... Т. 3, 592–593.

34. *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 420. Издателят датира под въпрос най-стария препис на това житие, известно обикновено като „проложно" житие на Иларион Мъгленски, през XIII в., пак там, с. 419.

35. Архаизиращо наименование на сърбите.

36. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 431–432. В това житие, съставено през управлението на Иван Шишман, близо век и половина след описваната в него епоха, са отразени и по-късни събития.

37. През 1235 г. на връщане от Ерусалим сръбският първосвещеник Сава се отбил в Търново, където се разболял и починал. Погребан бил с почести в църквата „Св. 40 мъченици", а по-късно, по настояване на крал Стефан Владислав, който лично пристигнал в българската столица, мощите на покойника били пренесени в Сърбия, вж. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 408 сл.

38. *Ласкарис, М.* Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. С., 1930, с. 29 сл.

39. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг в Болгарии в 14 веке. Т. 1. Вып. 1. Время и жизнь патриарха Ефимия Терновского. СПб., 1898, 312–313.

40. *Дуйчев, Ив.* Цар Иван Асен II, 26–27; Приноси към историята..., 152–159. За тези дарения се споменава в Сводната зографска грамота, покъсна компилация от XVI в., съставена въз основа на изчезнали сега оригинали. Вж. Синодик царя Борила, 83–84:„Той/Иван Асен II–б.а./ създаде манастири и ги украси с много злато и бисер, и скъпоценни камъни. И всички свети и божествени църкви с дарове много обдари и свобода чиста за тях обяви." Става дума за по-късни добавки в Бориловия синодик.

41. Издание на грамотата у *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 578.

42. *Цанкова-Петкова, Г.* Българогръцки и българо-латински отношения..., с. 137.

43. *Ostrogorsky, G.* Geschichte des Byzantinischen Staates. München, 1963, p. 388.

44. *Buchon, I.-C.* Recherches et matériaux pour servir à une Histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles. 2, p. 22; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 351, 357.

45. Т.е. в 1231 г. Срв. *Златарски, В.* Асеновият надпис при Станимъка. – *ИБАД*, 2, 1911, 231–232; История... Т. 3, с. 359; *Андреев, М.* Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965, с. 151.

46. Срв. *Васильевский, В. Г.* Обновление болгарского патриаршества..., с. 53; *Цанкова-Петкова, Г.* Восстановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение болгарского государства. – *ВВр*, 28, 1968, 136–149.

47. *Васильевский, В. Г.* Обновление болгарского патриаршества..., с. 53.

48. Очевидно става дума за клокотнишката победа, станала в същност преди прекратяването на унията.

49. *Васильевский, В. Г.* Обновление болгарского патриаршества..., с. 55.

50. *Златарски, В.* Иван Асен II /1218–1241/. – *БИБ*, 3, 1930, № 3, 27–28; История... Т. 3, 369–374.

51. *Упенский, Ф. И.* История Византийской империи. 3, с. 557.

52. Пак там, авторът допуска известна неточност. Използуваният тук текст е запазен само в латинска перифраза у Матей Парижки, вж. *Matheus Parisiensis.* Chronica maiora. Ed. Luard. IV, p. 460.

53. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 49 – *ГИБИ*, 8, с. 163.

54. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia, p. 29, 15–20. Историята на Григора е съставена по-късно и затова съдържа някои неточности. Съобщението, че Търновската архиепископия до 1235 г. е била подчинена на Охридската, се отнася навярно до онези бъл-

гарски епархии в югозападните области, които временно били присъединени от Теодор Комнин към епирската държава, а след 1230 г. отново преминали към България. Срв. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия-патриаршия. 1. С., 1924, 142—143. Общо за Охридската архиепископия у *Gelzer, H.* Der Patriarchat von Achrida. Leipzig, 1902, p. 10 sq.; *Beck, G. H.* Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München, 1959, 184—185.

55. *Prinzing, G.* Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens..., p. 139; *Dandulus.* Chronicon, p. 350.

56. *Marinus Sanutus Torsellus.* Secreta fidelium crucis, p. 73.

57. *Ников, П.* Църковната политика на Иван Асеня II. — *БИБ*, 3, 1930, № 3, с. 89.

58. *Mansi, D.* Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, 23, p. 294.

59. *Ников, П.* Църковната политика..., 90—91; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 379, отнася преговорите към 1234 г., без да определя мястото, където е била обявена патриаршията.

60. *Васильевский, В. Г.* Обновление болгарского патриаршества..., с. 208 сл.

61. *ГИБИ*, 8, с. 163.

62. Трябва да се отбележи, че сред част от византийското монашество извършеният през 1235 г. акт срещнал неодобрение, особено във връзка с опитите на българската църква за намеса в работите на Атонския полуостров. За това свидетелствува т.нар. Атоно-Ватопедско предание, вж. *Златарски, В.* Един гръцки фалсификат, който се отнася към българската история. — *BSl*, 2, 1930, No 2, 231—258; История... Т. 3, 361—395; *Цанкова-Петкова, Г.* Восстановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение болгарского государства. — *BBp*, 28, 1968, 141—144.

63. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия-патриаршия, 151—152; *Beck, G. H.* Цит. съч., с. 709.

64. Според Атоно Ватопедското предание свалениият солунски митрополит се казвал Михаил Братан, неизвестен от други извори.

65. В една по-късна грамота на цариградския патриарх Калист, издадена през 1355 г., се споменава, че на търновския патриарх бил връчен след ръкополагането му документ /томос/, който определял неговия статут. Този документ не е запазен, но е преразказан в Калистовата грамота, чието съдържание е тенденциозно и отразява развитието на политическите и църковните отношения между България и Византия в по-късна епоха, вж. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг..., 281—282.

66. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 50 = *ГИБИ*, 8, с. 164.

67. *Успенский, Ф. И.* История Византийской империи. 3, с. 481.

68. *Васильевский, В. Г.* Обновление болгарского патриаршества..., 218—221; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 393.

69. *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 393.

70. *Успенский, Ф. И.* История Византийской империи. 3, 480—481; *Златарски, В.* История... Т. 3, 389—393; *Albericus Monachus.* Chronicon, p. 998. Били потопени 15 никейски кораба.

71. *Cankova-Petkova, G.* Griechisch-bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246. — *BBg*, 3, 1969, 62—64.

72. *Marinus Sanutus Torsellus.* Secreta fidelium cruris, 72—73; *Philippe Mouskès.* Chronique rimee. 2, p. 673; *Tăpkova-Zaimova, V.* L'idee byzantine de l'unité du monde et l'Etat bulgare. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act.* 3. S., 1969, 296—297; *Cankova-Petkova, G.* Griechisch-bulgarische Bündnisse..., p. 61.

73. *Златарски, В.* История... Т. 3, 394—395, бел. 1; *Theiner, A.* Vetera Monumenta historica Hungariam illustrantia. 1, p. 144.

74. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 53 = *ГИБИ*, 8, с. 165; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 398.

75. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 54 = *ГИБИ*, 8, с. 166.

76. *Ostrogorsky, G.* Geschichte des byzantinischen Staates, p. 362.

77. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 56 = *ГИБИ*, 8, с. 167. Това станало през последните месеци на 1237 г., вж. *Ников, П.* Изправки към българската история. — *ИИД*, 5, 1922, 61—65.

78. Събитията се отнасят към последните месеци на 1237 г. Вж. *Ников, П.* Изправки..., с. 64 сл.

79. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 61 — *ГИБИ*, 8, 169—170.

80. *Theiner, A.* Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. 1, p. 160, No 283.

81. *Ников, П.* Църковната политика..., с. 109, *Дуйчев, Ив.* Прино и към историята..., с. 168, приема, че този кръстоносен поход се е състоя .

82. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 58 *ГИБИ*, 8, с. 168.

83. *Philippe Mouskès.* Chronique rimee, p. 681, v. 30959; *Cankova Petkova, G.* Griechisch bulgarische Bündnisse..., p. 63.

84. *Albericus Monachus.* Chronica, p. 949; *Златарски, В.* История.. Т. 3, с. 408. След 1229 г. вече не се споменава името на деспот Слав и неговата област навярно е била присъединена към българската държавна територия. Не са отбелязани и някакви опити за съпротива срещу централна а власт, нито се говори за български феодални или болярски партии през този период.

85. *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, 459—460.

Дял III
ФЕОДАЛНО РАЗДРОБЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Севастократор Калоян
и неговата
съпруга севастократорица
Десислава — стенопис
от Боянската църква /1259/

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ XIII–XIV В. Стр. 191/254. ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО ПРЕЗ XIII–XIV В. Стр. 254/264. ОТСЛАБВАНЕ НА ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ. ИЗОСТРЯНЕ НА КЛАСОВАТА БОРБА. Стр. 264/290. БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIII И ПЪРВИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV В. Стр. 290/309. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ III. Стр. 309/319

ГЛАВА ПЪРВА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ XIII–XIV В.

1. Селско стопанство, класи, класови отношения

България през XIII–XIV в. продължавала да бъде предимно аграрна страна. Земеделието и скотовъдството съставлявали основния поминък на населението.[1] За това свидетелствуват голям брой писмени паметници от домашен и чужд произход, а също така различни находки на селскостопански сечива /плугове, косери, мотики, ножове и др./. Главни райони на селскостопанско производство били плодородните равнини между Дунава и Стара планина, в Тракия и в Македония. От зърнените култури се сеели главно пшеница, просо и ечемик. За твърде добра по сорт се смятала пшеницата от околностите на черноморските градове Варна, Анхиало и Месемврия. Хубава пшеница се раждала в Тракия, около Пловдив и Боруй. Житни култури се сеели и в югозападните български краища. За това може да се съди от грамотата на Иван Александър, издадена през 1347 г. в полза на манастира „Св. Никола", близо до Радомир, и от грамотата на Иван Шишман, издадена през 1378 г. в полза на Рилския манастир.

Наред със зърнените храни значително разпространение през XIII–XIV в. получили зеленчукопроизводството и овощарството. С изобилие на плодове, с хубави сортове лозя и вина се славела предимно Тракия, както личи от описанията на византийски и западни автори от XII–XIV в.[2] С прочути лозя и вина било известно и Черноморското крайбрежие, главно около Варна и Месемврия. Богати земеделски села имало и в югозападните български краища. За развитието на лозарството може да се съди от грамотата, издадена от Константин Асен в полза на манастира „Св. Георги Бързи". В нея са изброени над 30 богати с лозя села в Скопско, Битолско, Прилепско, Гостиварско, Кичевско и Велешко.

По своя характер употребяваните през XIII–XIV в. оръдия на земеделския труд продължавали да се делят, както и през изминалите столетия, на две групи — оръдия, при които за тегловна сила служели домашни животни /волове, биволи и др./, и оръдия, за чието използуване бил необходим ръчен труд. Към първата група спадали ралото и дървеният плуг, а към втората — лопатите и различните видове мотики. Най-разпространен си оставал дървеният плуг, който завършвал с желязна риеща част /лемеж/. Съставни части на дървения плуг били чereслото /тежък железен нож/ и копралята /железен връх във форма на триъгълна огрибка с изострен ръб/.[3]

В сравнение с предходните столетия в земеделското стопанство настъпили големи изменения. Сеитбата се извършвала обикновено два пъти през първата година — през пролетта и през есента, през втората година само един път — през лятото, а всяка трета година земята се оставяла на угар. Това е т.нар. триполна система, която била разпространена през XIII–XIV в. не само в България, но и в другите балкански страни.[4] Наред с триполната система в отделни райони на страната — главно там, където имало по-мека и продължителна есен — се прилагала и двуполната система при съчетание на есенни житни и летни бобови култури или при съчетание на есенни зърнени /пшеница и ръж/ с пролетни зърнени култури /ечемик, просо и овес/. Тази практика свидетелствува за известен напредък в агротехниката и за по-добро използуване на благоприятните климатични условия най-вече в южните краища на българската държава.[5]

Вършитбата ставала на открито, на хармани /гумна/. Меленето се извършвало във водни мелници. Зърнените храни се прибирали в ями /рупи/, а за по-трайно запазване — в хамбари /житници/. Виното се складирало в изби, наречени винници.[6]

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ XIII–XIV В. Стр. 191/254. ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО ПРЕЗ XIII–XIV В. Стр. 254/264. ОТСЛАБВАНЕ НА ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ. ИЗОСТРЯНЕ НА КЛАСОВАТА БОРБА. Стр. 264/290. БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIII И ПЪРВИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV В. Стр. 290/309. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ III. Стр. 309/319

ГЛАВА ПЪРВА

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ XIII–XIV В.

1. Селско стопанство, класи, класови отношения

България през XIII–XIV в. продължавала да бъде предимно аграрна страна. Земеделието и скотовъдството съставлявали основния поминък на населението.[1] За това свидетелствуват голям брой писмени паметници от домашен и чужд произход, а също така различни находки на селскостопански сечива /плугове, косери, мотики, ножове и др./. Главни райони на селскостопанско производство били плодородните равнини между Дунава и Стара планина, в Тракия и в Македония. От зърнените култури се сеели главно пшеница, просо и ечемик. За твърде добра по сорт се смятала пшеницата от околностите на черноморските градове Варна, Анхиало и Месемврия. Хубава пшеница се раждала в Тракия, около Пловдив и Боруй. Житни култури се сеели и в югозападните български краища. За това може да се съди от грамотата на Иван Александър, издадена през 1347 г. в полза на манастира „Св. Никола", близо до Радомир, и от грамотата на Иван Шишман, издадена през 1378 г. в полза на Рилския манастир.

Наред със зърнените храни значително разпространение през XIII–XIV в. получили зеленчукопроизводството и овощарството. С изобилие на плодове, с хубави сортове лозя и вина се славела предимно Тракия, както личи от описанията на византийски и западни автори от XII–XIV в.[2] С прочути лозя и вина било известно и Черноморското крайбрежие, главно около Варна и Месемврия. Богати земеделски села имало и в югозападните български краища. За развитието на лозарството може да се съди от грамотата, издадена от Константин Асен в полза на манастира „Св. Георги Бързи". В нея са изброени над 30 богати с лозя села в Скопско, Битолско, Прилепско, Гостиварско, Кичевско и Велешко.

По своя характер употребяваните през XIII–XIV в. оръдия на земеделския труд продължавали да се делят, както и през изминалите столетия, на две групи — оръдия, при които за тегловна сила служели домашни животни /волове, биволи и др./, и оръдия, за чието използуване бил необходим ръчен труд. Към първата група спадали ралото и дървеният плуг, а към втората — лопатите и различните видове мотики. Най-разпространен си оставал дървеният плуг, който завършвал с железна риеща част /лемеж/. Съставни части на дървения плуг били чересло /тежък железен нож/ и копралята /железен връх във форма на триъгълна огрибка с изострен ръб/.[3]

В сравнение с предходните столетия в земеделското стопанство настъпили големи изменения. Сеитбата се извършвала обикновено два пъти през първата година — през пролетта и през есента, през втората година само един път — през лятото, а всяка трета година земята се оставяла на угар. Това е т.нар. триполна система, която била разпространена през XIII–XIV в. не само в България, но и в другите балкански страни.[4] Наред с триполната система в отделни райони на страната — главно там, където имало по-мека и продължителна есен — се прилагала и двуполната система при съчетание на есенни житни и летни бобови култури или при съчетание на есенни зърнени /пшеница и ръж/ с пролетни зърнени култури /ечемик, просо и овес/. Тази практика свидетелствува за известен напредък в агротехниката и за по-добро използуване на благоприятните климатични условия най-вече в южните краища на българската държава.[5]

Вършитбата ставала на открито, на хармани /гумна/. Меленето се извършвало във водни мелници. Зърнените храни се прибирали в ями /рупи/, а за по-трайно запазване — в хамбари /житници/. Виното се складирало в изби, наречени винници.[6]

Наред със земеделието важен поминък на населението в България през XIII–XIV в. било и скотовъдството. Според Георги Акрополит в България се отглеждали най-много овце, свине и рогат добитък.[7] За развитието на скотовъдството помагали благоприятните природни и климатични условия /гъсти гори, тучни пасища и обилна вода/. За горите на България през този период говорят византийски писатели като Йоан Кантакузин, Никифор Григора, Дука и др.[8] В оцелелите до наши дни царски грамоти от XIII–XIV в. става дума за два вида пасища: зимни /в долините/ и летни /в планините/. Първите са познати под името зимовища, а вторите са наречени летовища. Горите били два вида – забели /огradени/, в които не било разрешено да се секат дърва, и бранища, в които се допускало сечене на дърва и добив на дървен материал.[9]

През XIII–XIV в. били отглеждани главно овце, свине, крави, волове и коне. Данни за това се съдържат най-вече в документи, които се отнасят до манастирското земевладение в югозападните български краища.[10] Значително развитие отбелязали бубарството и пчеларството. В извори от XIV в. кошерите обикновено се наричат улианици, а пчеларите – улиари. Със скотовъдство се занимавали предимно селските стопани, но немалък брой домашни животни /едър и дребен добитък, птици и др./ били отглеждани и в градовете.

РАСТЕЖ НА ФЕОДАЛНОТО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ. Обществено-икономическото развитие на Втората българска държава се характеризирало с все по-пълно утвърждаване на феодалния строй. Докато през IX–X в. феодализмът в България се намирал в своята начална фаза, през разглеждания период той достигнал пълен разцвет – главно в резултат на продължително развитие, осъществено по силата на вътрешни закономерности и ускорено в значителна степен под въздействието на по-напредналите форми на византийския феодализъм по време на близо двувековното византийско владичество.

Най-ценните домашни паметници за разкриване на феодалните отношения в средновековна България през XIII–XIV в. са грамотите на българските царе, издавани в полза на отделни манастири.[11] Грамотите са официални документи, съставени в царската канцелария по нареждане на самия владетел и носещи личния му подпис с червено мастило. Всяка царска грамота била скрепена със златен печат. Поради това често пъти вместо „грамота“ се употребявало названието „златопечатно слово“ /на гръцки – хрисовул/.

Броят на царските грамоти, както личи от някои данни на изворите, бил твърде голям. За съжаление обаче повечето от тези грамоти са загубени – до наши дни са стигнали само следните: Ватопедската грамота от Иван Асен II /1230/, Виргинската грамота от Константин Асен /между 1257 и 1277 г./, една съставена на гръцки грамота от Иван Александър, издадена в полза на месемврийския манастир „Св. Богородица Елеуса“ /1341/, Зографската грамота, пак от Иван Александър /1342/, Мрачката грамота, пак от същия владетел /1347/, Рилската грамота от Иван Шишман /1378/ и Витошката грамота, пак от същия цар /преди 1382 г./.[12] Изказано е предположение, че Виргинската грамота, издадена от Константин Асен в полза на манастира „Св. Георги Бързи“, не е автентична, а е съставена по-късно. Все пак по-голямата част от съдържащите се в нея данни са достоверни и могат да бъдат използувани като ценен изворен материал.[13]

Грамоти дарявали и някои представители на болярството. Такава е например грамотата на деспот Слав от 1220 г., издадена в полза на манастира „Св. Богородица Спилеотиса“ /близо до Мелник/.[14] Грамота в полза на манастира „Св. Петка“ /близо до Скопие/ издал българският болярин протосеваст Прибо по време на царуването на Иван Асен II.[15] Съдържащите се в тези грамоти данни могат също да бъдат използувани като ценен изворен материал за разкриване на феодалните отношения през XIII–XIV в.

За изясняване на феодалните отношения могат да бъдат привлечени и някои грамоти на сръбски крале, издадени в полза на отделни манастири в Северна и Средна Македония през XIV в. Както е известно, по това време те са се намирали под сръбска власт. При покоряването на тези земи сърбите заварили там феодален режим, изграден още от времето, когато те влизали в пределите на българската държава, и доразвит по-късно, когато били включени в територията на Византийската империя /т. е. след 1246 г./.

Сръбските крале запазили същия режим, за да си осигурят подкрепата на местната феодална класа и на твърде силното и влиятелно монашеско съсловие. Подобна политика водел например сръбският крал Милутин /1282–1321 . В издадената през 1300 г. дарствена грамота за манастира „Св. Георги Бързи“ той изрично отбелязва, че се е ръководил при нейното съставяне от даренията и постановленията на предишни грамоти, гръцки и български.[16] По подражание на стари гръцки и български грамоти издавал свои разпоредби и сръбският крал Стефан Душан /1331–1355/. Това е отбелязано изрично в подарената от него през 1335 г. грамота за прилепския манастир „Успение Богородично“, където се чете, че всичко, което вла-

детелят благоволил да даде на монасите, било направено „по примера на древните царе, гръцки и български, които преди мене властвуваха над тези области“ [17]. Казано накратко, издадените през XIII–XIV в. грамоти на сръбските крале, които се отнасят до Северна и Средна Македония, отразяват едно по-старо феодално право на предишните български и византийски владетели и могат да бъдат използувани като достоверен източник за изясняване на феодалните отношения и в средновековна България — ако не в нейната цялостна територия, то поне в югозападните ѝ краища.

Един от характерните белези на силно развития процес на феодализация през XIII–XIV в. е по-нататъшното разрастване на едрото земевладение. Едри земевладелци били преди всичко отделните български владетели, които се смятали по силата на патримониалното схващане за собственици на цялата държава. Теоретически владетелят бил господар на цялата територия на страната. Освен това той притежавал лични домени, които били пряка собственост на короната. Такъв домен, разположен около Преслав, владеел например Петър II, брат на Асен I. Цялата тази област се наричала Петрова земя.

Особено много нараснали царските владения в резултат на териториалното разширение на държавата в началото на XIII в., при Калоян и при Иван Асен II, когато в нейните предели били включени почти цяла Тракия и значителна част от Македония. Тогава се създали и големи възможности за владетеля да се разпорежда с обширните си домени и да дарява земи на свои приближени из средата на болярството или на висшия клир и монашеството.

Наред с върховния владетел като богати поземлени собственици през XIII–XIV в. се издигнали и някои представители на болярската аристокрация. Все по-ярко се очертавали две прослойки боляри — означавани съответно с названията „велики“ и „малки“. Великите боляри притежавали обширни поземлени имущества и същевременно заемали висши административни и военни служби. А малките боляри били сравнително по-дребни поземлени собственици и изпълнявали второстепенни функции. Между по-богатите поземлени собственици из средата на болярската аристокрация от първата половина на XIII в. могат да бъдат споменати деспот Слав, чиито земи се намирали в Родопската област, севастократор Петър, който владеел по времето на Михаил Асен част от територията в Западна България, севастократор Калоян, чиито имения се простирали в Средецката област. През втората половина на XIII в. едри поземлени собственици били тримата братя-боляри Смилец, Радослав и Войсил, чиито родови имения обхващали част от Средногорието /между Сливен и Копсис/, деспот Елтимир /вуйчо на Тодор Светослав/, болярите Шишмановци /в областта около Видин/ и др. Вероятно едри поземлени имущества е притежавал и руският княз Ростислав Михайлович, а също така и болярин Мицо, който се опълчил срещу Константин Асен и му оспорвал престола.

Изобилен материал за поземлените имущества на болярската аристокрация се съдържа в извори от средата и втората половина на XIV в., които се отнасят до югозападните български земи. Едри земевладелци тук били протосеваст Хрельо, който известно време владеел Струмишката област,[18] двамата братя Иван и Константин, чиито имения се намирали около Велбъжд,[19] воеводата Никола[20] и др. По това време имало и един слой от по-дребни поземлени собственици, които спадали към категорията на „дребното болярство“. Към него се числял Манота, чиито земи се намирали в с. Речици /в Скопската област/. По-дребни боляри били Калогеорги, Хранчо, Георги Репана и др.[21]

Поземлените имущества на болярската аристокрация се състояли главно от села заедно с всичките им имоти /ниви, градини, лозя, пасища/ и с техните жители. От грамотата на деспот Слав се вижда, че той подарил притежаваното от него село Катунци /близо до Мелник/ заедно с жителите му на манастира „Св. Богородица Спилеотиса“ [22]. Протосеваст Прибо подарил владяното от него село Тморани /дн. Морани/ на местната църква „Св. Петка“ [23]. Две села — Горна Лука и Влашко село /близо до Чипровец/ — били притежание през втората половина на XIV в. на болярския род Соимировичи. Наред с тези села Соимировичите владеели и самия Чипровец заедно с околната крепост /Градище/ и със златните и сребърните рудници.[24]

Представителите на светската аристокрация могли да имат отделни имоти и в села, които не им били подваластни. Така протосеваст Прибо притежавал голям парцел земя [25] в с. Свинове /дн. Свинища/ в Скопската област, без да владее самото село. Тенденцията била обаче постепенно едрата болярска собственост да обхване цели села.

Наред с поземлените имущества от всякакъв род обичайно било за българските боляри да притежават и собствени църкви и манастири, които те строяли по свой почин и със свои средства. Собствен манастир издигнал в Мелник деспот Слав, като построил при него и храм, посветен на св. Богородица Спилеотиса. Собствена църква — „Св. Петка“ — съградил в с. Тморани протосеваст При-

бо. Собствена църквица в Бояна издигнал през средата на XIII в. местният феодал севестократор Калоян. Частни болярски църкви били изградени на хълма Трапезица в Търново. Обичайно било при това боляринът, който строял църквата и се смятал за неин основател /ктитор/, да я надари с поземлени имущества, а преди смъртта си да ѝ завещае част от имотите си.

Разрастването на едрата светска поземлена собственост вървяло по няколко пътища, които са характерни изобщо за развитието на феодалния строй. Част от своите имущества болярите получавали по почин на самия владетел срещу задължението да изпълняват определена /главно военна/ служба. Това са т.нар. прониарски земи. Друга част болярите придобивали по пътя на закупуванията. Споменатата земя в Свинове например протосеваст Прибо бил купил от местните жители и затова тя се наричала „купленица". Болярите увеличавали своите имоти и направо чрез заграбване, което ставало най-често след сполучливи войни или пък по време на тежки бедствия /глад, междуособици, вражески нашествия и пр./. Част от своята собственост болярите предавали още приживе или пък непосредствено преди смъртта си в дар на църкви и манастири и по такъв начин се извършвало едно характерно за феодалния строй „преливане" на светски поземлен фонд в църковен поземлен фонд. Независимо от това обаче размерите на едрата светска поземлена собственост се увеличавали непрестанно, и то главно за сметка на поземлената собственост на селските общини.

ПРАВЕН СТАТУТ НА СВЕТСКАТА ФЕОДАЛНА СОБСТВЕНОСТ. С оглед на правния статут съществували два вида поземлени имущества на светските феодали. Върху едни феодалът имал пълна и безусловна собственост и могъл да се разпорежда с тях както пожелае /да ги продава, да ги дарява, да ги разменя, да ги предава в наследство на синовете си и пр./. Този вид собственост е познат под названието бащина. Наистина терминът бащина не се среща в царските грамоти от XIII–XIV в., но липсата му се обяснява с обстоятелството, че в тези документи става дума за поземлени имущества не на светски феодали, а на църковни земевладелци. За бащина се говори обаче в грамоти на сръбски владетели за югозападните български краища. Така например бащина е притежавал скопският болярин Иванко, както личи от една разпоредба на Стефан Душан от 1350 г.[26] За феодали, притежаващи бащини, става дума и в Милутиновата грамота за манастира „Св. Георги Бързи" от 1300 г.[27] Като се има пред вид, че сръбските владетели са заварили и потвърдили в югозападните български земи един съществуващ

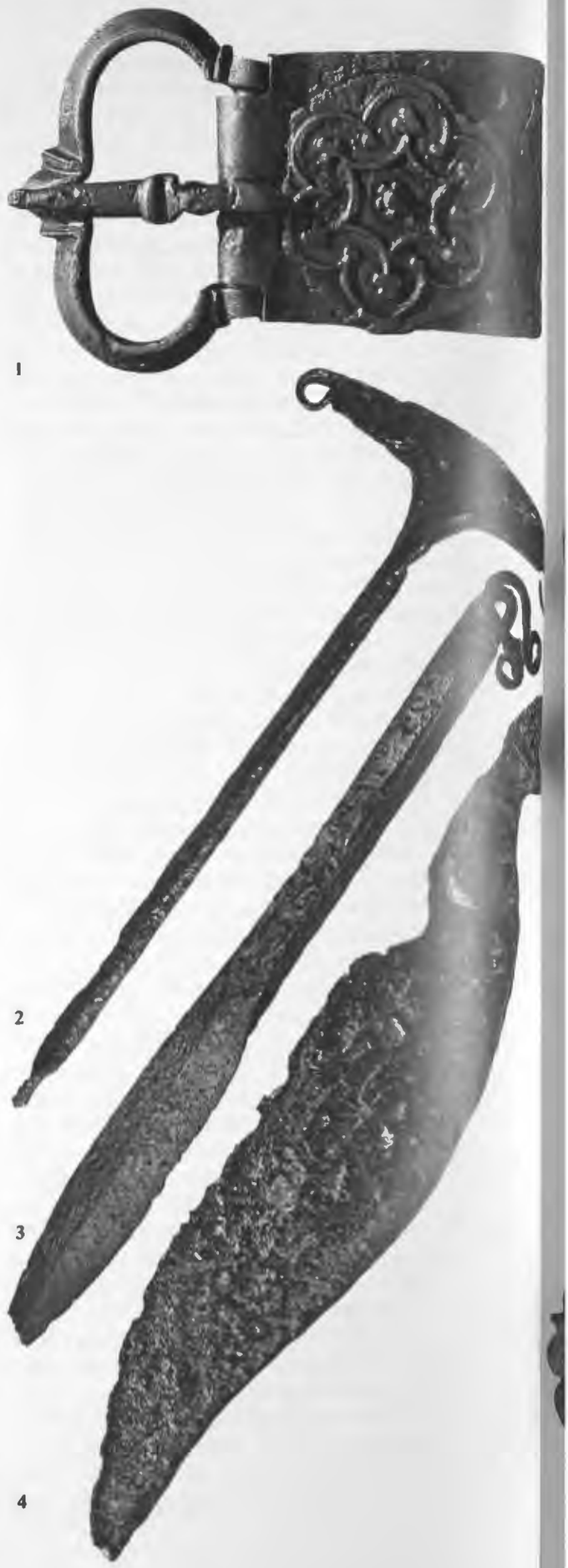

1

2

3

4

вече феодалноправен режим, очевидно бащината не е била тяхно нововъведение, а добре познато явление, характерно и за българския феодализъм.

Друга форма на светска поземлена собственост била пронията. Създадена и разпространена по време на византийското владичество, тази форма се запазила, доколкото може да се съди от оскъдните данни на изворите, и по времето на Втората българска държава. За пронии и прониари през XIII—XIV в. има податки в изворите, които се отнасят най-вече до югозападните български земи. Така в един документ на Охридската архиепископия, датиран към началото на XIII в., когато Македония се намирала под византийска власт, става дума за прониара Георги Кинам, който бил същевременно и управител на Драма.[28] Прониар бил и Драгота, за когото става дума в грамотата на крал Милутин от 1300 г., издадена въз основа на „стари хрисовули". Както изрично е отбелязано в текста, притежаваната от него земя в село Речици била царска прония, а не бащина.[29] Като се има пред вид, че Скопската област била преминала сравнително неотдавна под сръбска власт, ясно е, че някои от споменатите „стари хрисовули" са били издадени от български владетели /Иван Асен II, Константин Асен и др./ по времето, когато тази област се е намирала в пределите на българската държава. А това е косвено, но сигурно доказателство, че пронията е била позната през XIII в. и в България.

За разлика от бащината, върху която едрият земевладелец имал пълни и неограничени права, режимът на пронията бил по-сложен. Дадената в прония земя оставала под двойна власт: от една страна, върховен неин собственик бил владетелят, който запазвал т.нар. пряка собственост върху нея, а, от друга страна, собственик ставал и прониарът, който получавал т.нар. полезна собственост. При пронията липсвала прочее онази „самовластна и неотемлима власт", отличителна за правния режим върху бащината и даваща право на нейния собственик да я продава, да я предава в наследство и пр. Режимът върху пронията е значително по-различен и в него е отразена зависимостта на прониара от централната власт. Тази зависимост се свеждала до ограничаване възможността на прониара да се разполага като пълен собственик с дадената му в прония земя, т. е. да я третира като своя бащина.

Оръдия на труда и предмети на бита от XIII—XIV в.

1. Коланен накрайник. 4. Нож. 8. Коланна украса. Окръжен исторически музей — Велико Търново. 2. Свредел. 3. Нож. 5. Брадва. 6. Игли. 7. Ключ. Окръжен исторически музей — Пазарджик

МАНАСТИРСКО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ. Наред със светското земевладение значително развитие по времето на Втората българска държава получило и манастирското земевладение. През XIII—XIV в. в България имало повече от 70 манастира, някои от които водели произхода си от предходните столетия, а други /повече от 40/ възникнали по това време.[30] Манастирите били разположени главно в планински местности /по склоновете на Родопите, на Стара планина, на Витоша, на Странджа/. Заслужават да бъдат споменати Рилският манастир, манастирът „Св. Никола" /близо до Радомир/, витошкият манастир „Св. Богородица", Бачковският манастир, манастирът на Григорий Синаит в Странджа. Особено много манастири имало през XIII—XIV в. в югозападните български краища. Тук трябва да се посочи манастирът „Св. Георги Бързи" /на Виргино бърдо, близо до Скопие, чийто ктитор бил българският цар Роман, брат на Борис II/. Известни са също манастирите „Успение Богородично" /близо до Прилеп/, „Св. Богородица Перивлепта"/ край Охрид/, „Св. Архангел Гавраил" /край Лесново/, „Св. Богородица Архилевска" /край Прешово/, „Св. Стефан" /край с. Конче, близо до Радовищ/ и др.

Като идеологически крепители на феодалния строй манастирите били щедро даравяни от владетелите и от болярската аристокрация. За това свидетелствуват стигналите до наши дни грамоти, с които отделни манастири получавали значителни поземлени имущества.[31] Между 1257 и 1277 г. било издадено „златопечатното слово", т. е. хрисовулът на Константин Асен, по силата на който манастирът „Св. Георги Бързи" получавал над 30 села и много имоти в различни области на Македония и Моравско.[32] С издадената през 1347 г. грамота на Иван Александър във владение на манастира „Св.Никола", близо до Радомир, минали десетина села.[33] През 1378 г. с грамота на Иван Шишман бил надарен Рилският манастир: под властта на манастира били предадени общо 22 села, между които Варвара, Чрътов дол, Кръчино, Българино, Бъдино, Дриска, Бъзово, Дебър и др.[34] Пак по времето на Иван Шишман, и то преди 1382 г., била издадена грамота за манастира „Св.Богородица Витошка" /над Драгалевци/.[35]

В отделни случаи български царе и боляри издавали грамоти и в полза на някои светогорски манастири. Това ставало по силата на едно общоприето схващане, според което Атонският полуостров се смятал за своего рода „монашеска държавица", поставена под покровителството на всички балкански владетели. Така през 1230 г., след голямата си победа при Клокотница, Иван Асен II издал грамота в полза на манастира Ватопед, като му подарил селото Семалто, разположено в Сярска област.[36]

Дарители на манастира Зограф през втората половина на XIV в. били цар Иван Александър и боляринът Бранислав,[37] за когото се знае, че построил църквата „Св. Димитър" на територията на манастира. Изобщо отношението на българските владетели и боляри към Зографския манастир било особено благосклонно, тъй като в него живеели български монаси и той бил главният български център в Света гора по това време.

Дарствени грамоти били издадени през първата половина и средата на XIV в. и в полза на манастири в югозападните български земи.[38] Така в резултат на дарения манастирът „Успение Богородично" /край Прилеп/ притежавал след 1337 г. общо 32 села. Манастирът „Св. Богородица Архилевска" владеел 21 села, а „Св. Гаврил Лесновски" — 18 села. Като богати собственици в югозападните български земи се очертали през XIV в. манастирите Хилендар и „Св. Пантелеймон". „Св. Пантелеймон" притежавал около 40 села, а броят на селата, подвластни на Хилендар, надминавал 100. Като се има пред вид, че в своите дарствени грамоти сръбските крале потвърждавали в много случаи дарения, направени на тамошните манастири при предишни владетели, ясно е, че разрастването на манастирското земевладение в тази област е започнало още през XIII в., когато тя се е намирала в пределите на българската държава, а по-сетне — на Византийската империя. Това предположение важи особено за манастирите „Св. Георги Бързи" и „Успение Богородично", за които се знае изрично, че са притежавали големи поземлени имущества още преди падането на Македония под сръбска власт.

СТРУКТУРА НА ФЕОДАЛНОТО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ. Структурата на феодалното земевладение през XII—XIV в. била твърде сложна.[39] Основна част от владенията на светските и църковните феодали образували селата. Известни са феодални собственици, които притежавали десетки и дори стотици села. Обикновено селата били поставяни във феодална зависимост с цялата си територия и с всички свои жители, но имало случаи, когато под властта на едрия земевладелец попадала само част от селото, а другата оставала под контрола на държавната администрация. Обичайна практика било, когато се подаряват села, новият господар да получава власт не само над имо-

Рилска грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. Национален музей „Рилски манастир"

тите на отделните селски семейства /т.нар. стаси/, но и над цялата селска мера, т. е. над пасищата, горите, ливадите, от които се ползували общо всички селски стопани и които се означавали обикновено с думата правини.

Освен отделни села във владенията на светските и църковните феодални собственици и особено на манастирите влизали като съставна част и метоси. Метохът бил комплекс от разнообразни недвижими имущества /ниви, градини, воденици, къщи, лозя и др./, които се намирали било в някое село, било в чертите на някой град. Манастирът „Св. Пантелеймон", един от най-богатите поземлени собственици, по силата на дарствени разпоредби с течение на времето станал господар на около 50 метоха в Южна Македония. Подобен процес на подчиняване на по-малки манастири от по-големи е характерен и за други места.[40]

Наред с цели села и метоси феодалният собственик могъл да притежава и отделни имоти /ниви, градини, лозя и др./, които той придобивал главно посредством покупки. Такива имоти се наричали заселки, а във византийски извори са означени с названията агридии, проастии или ктимата.[41]

От гледна точка на стопанскоправния статут поземлените владения на феодалите продължавали да се делят на две основни части: господарска земя и паричка земя. Към господарската земя спадали лично притежаваните от феодалния собственик имущества /метоси, ниви, градини, лозя и други имоти, които той имал в различни села или градове/. Към господарската земя принадлежали и „правините", т. е. общинните земи на отделните зависими от феодала села, които влизали в границите на селската мера. Що се отнася до паричката земя, тя се състояла от отделните стаси, т. е. от имотите на зависимите селяни, над които те запазвали фактически своето владение и които продължавали да обработват и да предават по наследство на децата си.

Липсата на данни не позволява да се установи количественото съотношение между двата вида феодална собственост, т. е. между господарската и паричката земя. Налице са все пак някои известия, предимно за манастирското земевладение в югозападните български краища, от които може да се направи заключение, че обикновено размерите на господарската земя са надвишавали значително размерите на паричката. Доменът на богатия светогорски манастир Хилендар, който имал владения главно в Южна Македония, бил около пет пъти по-голям от стасите на манастирските селяни. Още по-чувствителна била разликата между господарската земя на българския светогорски манастир Зограф и имотите на зависимите от него селяни. Според приблизителни изчисления господарската земя на Зограф надхвърляла десеторно размерите на паричката земя.[42] Че господарската земя е била по голяма от паричката, личи и от данните на двете грамоти за манастира „Св. Георги Бързи". Главна причина за количественото преобладание на господарската земя било обстоятелството, че под властта на феодала попадали по силата на дарствените грамоти общинните земи, т. е. пасищата, горите и планините. Тъй като феодалът получавал под пряката си власт като господарска земя значителен брой имоти, той бил в състояние да организира лични стопанства, годни да задоволяват не само собствените му потребителски нужди, но и да доставят значителни излишъци от храни и суровини за продан на вътрешния или на външния пазар.

Поземлените владения на феодалната аристокрация се намирали под специална закрила на закона. Според нормите на действуващото през XIII XIV в. феодално право феодалът притежавал „самовластна власт" над своята собственост, т. е. над господарската и над паричката земя. Особено ревниво били пазени собствените права на манастирите. Това положение личи от заключителните разпоредби на дарствените грамоти, определящи строги санкции за всички, които ръзнат да посегнат върху тях.[43] Характерна разпоредба за защита на манастирската собственост се съдържа в Милутиновата грамота за манастира „Св. Георги Бързи". Според нея манастирската управа имала право да търси всяко отнето й имущество, без да се ограничава от какъвто и да е давностен срок: „И където се намери църковен човек и нива и лозе, и кон, и какъвто и да е добитък, жив или мъртъв, да се връща на манастира и да няма давност." Законодателят определя в този случаи като „неотнимаема собственост" не само земята в двете нейни най-типични стопански форми нива и лозе/, но също и зависимите люде на манастира, както и неговия добитък.[44]

Специалната закрила, оказвана на феодалната собственост и особено на господарската земя, намира израз не само в забраната тя да бъде отнемана, но и в разпоредбата при нейното ползуване от други лица да се плащат специални такси и налози. Това са т.нар. регални права на феодала, които съществували и в системата на византийския феодализъм през XI—XII в. и които през разглеждания период се развили с пълна сила в България. Характерни разпоредби за вида и съдържанието на тези права се намират в грамотите за манастира „Св. Георги Бързи". „Ако някой – се казва във Виргинската грамота на Константин

Сребърен съд, намерен край с. Черковна, Търговищки окръг. XIV в. Национален археологически музей — София

Асен — влезе в метосите на св. Георги или в което и да е село, без да пита архимандрита... или в планината, или в пасищата, или в забела, или в рибните ловища, или в ловищата за дивеч, или в гората и дърво се отсече, или постави воденица на църковна вода, която тече от църковен извор, или пасе коне на църковна земя, или проведе вода през църковна земя, или преоре нива без благословението на игумена, нека бъде божията клетва над него и клетвата на св. Георги и от горепосочените православерни царе и крале и да заплати на държавното съкровище 6 перпера."[45]

Разпоредби от подобен род съдържа и Милуиновата грамота, където регалните права на манастира върху господарската земя са определени още по-ясно. Там се казва, че селяни, които секат дърва в манастирската планина, трябва да дават на манастирската управа една четвърт от насечения материал.[46] Селяни, които ловели риба или дивеч в манастирските ловища, били задължени да дават на игумена една четвърт от улова. В противен случай се глобявали.[47] Забрани и наказания от подобен род се срещат и в други грамоти.[48]

ФЕОДАЛЕН ИМУНИТЕТ. Феодалният имунитет продължил да се развива и през периода на Втората българска държава.[49] Типично за него и сега си оставало двойното му съдържание: той се свеждал, от една страна, до забрана на органите на централната власт или на други лица да се месят във владенията на феодалния собственик и да упражняват там административно-правораздавателни функции. От друга страна, имунитетът представлявал сбор от права на феодала над зависимите люде /да събира данъци, да налага повинности, да произнася присъди и пр./.

Изворният материал за XIII—XIV в. изяснява имунитета главно на едрите манастирски собственици. Първото известие за манастир, снабден

с имунитет, се намира в грамотата на деспот Слав за манастира „Св. Богородица Спилеотиса“ от 1220 г. Там се казва, че на главния държавен събирач на данъци /практора/ се забранява да влиза в намиращото се под властта на манастира село Катунци и да търси от неговите жители „каквото и да е или да иска някакви потреби, или за набор, или за даване на добитък, или за ангария, или за парангария, или псомозимия, или друго каквото и да е искане и даване, или тегоба“[50].

Ясен имунитетен статут е утвърден и във Ватопедската грамота на Иван Асен II от 1230 г. Тук се среща характерната формула, че на органи на централната администрация не се разрешава „дори нозете си да поставят“[51] във владенията на манастира. Подобна забрана се съдържа и в грамотата на Иван Александър за манастира „Св. Никола Мрачки“ от 1347 г.[52] Интересна е имунитетната формула за манастира „Св. Богородица Елеуса“ в грамотата на Иван Александър от 1341 г. Там е казано: „... съвсем да не дръзва да обременява манастира нито дукът през даденото време, нито някой от местните жители на Месемврия или някой измежду чужденците.“[53]

Широка по своето съдържание е имунитетната формула в грамотата на Иван Шишман за Рилския манастир от 1378 г. Съответният пасаж гласи: „Никой от тези царски чиновници да не смее чрез насилие да влиза в селата и при людете на този манастир на царството ми на светия отец, за да взема насила хляб, нито да убива птици, нито дори нога да сложи в двора им, но всички да бъдат прогонвани и да отстоят далеч при показване на това златопечатно слово на моето царство.“[54]

Подобна имунитетна формула има и в грамотата на Иван Шишман за манастира „Св. Богородица Витошка“ /от преди 1382 г./. С нея се забранява на различни държавни чиновници, като практори, кастрофилакси, примикюри и др., да се „бъркат“ в работите на манастира и неговите подвластни люде. Забраната се отнася и до средецкия кефалия, т. е. до главния представител на централната власт в тази област.[55]

Като забраняват на органите на централната администрация или на други лица да влизат в манастирските имения и да безпокоят монасите или зависимите от тях люде, грамотите наблягат на другата страна на имунитета — на правото на феодала да бъде единствен господар над зависимото население. Ясно е подчертано това положение във Ватопедската грамота. Там се отбелязва, от една

Крепостта Червен край с. Червен, Русенски окръг — въздушна снимка

страна, че людете на Ватопед трябва да имат „всякаква чиста свобода“ /т. е. да са избавени от контрола на държавната администрация/, а същевременно се добавя, че с тях трябва да се разпорежда „сегашният честен и христолюбив игумен Доситей и честните и христолюбиви игумени след него“[56]. С други думи, манастирските селяни се освобождавали от властта на един господар, за да бъдат поставени под властта на друг. В същия дух са имунитетните права в Рилската грамота, според която владетелят „освобождава всички люде и всички села на този манастир“, а същевременно определя манастирската управа да има „неотемлима власт“ над всички селища и техните имоти и жители.[57]

Докато въпросът за характера на манастирския имунитет е ясен, сведенията за имунитетните права на светските феодали са твърде оскъдни. Ако се съди от едно известие в съчинението на сръбския хронист епископ Данило /XIV в./, би могло да се направи заключение, че българските боляри са разполагали с голяма власт във феодалните си владения и са имали вероятно широки имунитетни права над зависимите люде. По повод на събитията в България след битката при Велбъжд /1330/ Данило отбелязва, че болярите имали „пълна власт над всички области и градове на тази земя“ и че тази власт те дължали на българския владетел, който им бил дал и земите, и титлите.[58] Трябва да се предположи, че по-големи имунитетни права са притежавали влиятелните военни и граждански сановници, които били роднини на царя и спадали към кръга на великите боляри. А по отношение на по-дребните боляри и особено на онези, чиито земи влизали в категорията на проните, централната власт запазвала несъмнено значително по-силен контрол и продължавала да се намесва чрез своите органи в техните владения.

Притежаването на широки имунитетни права от някои боляри водело практически до тяхното откъсване от централната власт и до обособяването им като самостоятелни или полусамостоятелни владетели. Такъв е случаят с деспот Слав. Както се вижда от издадената от него грамота за манастира „Св. Богородица Спилеотиса“, той се разпореждал като независим господар в областта около Мелник и Цепина и в това си качество подарил на манастира село Катунци, като дал на владеещите го монаси пълни имунитетни права. За самочувствието му на местен самостоятелен владетел говори и обстоятелството, че той нарича изградения от него манастир „деспотски и царски“ и че нарежда и след неговата смърт манастирът да запази същия статут. Положение на самостоятелни местни владетели подобно на положението на деспот Слав придобили през XIII и XIV в. и други български боляри. Това явление е естествен резултат от разцвета на феодалните отношения, водещо до прояви на политически сепаратизъм.

НАЧИНИ ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА ИМУНИТЕТНИТЕ ПРАВА. Интерес предизвиква въпросът, как феодалните господари са осъществявали своите имунитетни права, т. е. как са заставяли зависимите люде да им плащат данъци, да им работят ангарии, да изпълняват издадените съдебни решения и пр. Като се има пред вид, че в дарствените грамоти се забранява изрично на органи на централната власт да влизат в снабдените с имунитет имения на едрия собственик, ясно е, че апаратът за принуда върху зависимото селячество в тези имения се е осъществявал от други лица. При светските феодали с тази задача са били натоварени техни местни служители и чиновници, някои от които спадали вероятно сами към кръга на „подвластното селячество“. Споменатият протосеваст Прибо например, както се отбелязва в един документ на Охридската архиепископия, имал свои слуги, които вероятно са събирали полагаемата се рента от зависимото население.[59]

Повече данни за апарата за принуда се съдържат в извори, които се отнасят до манастирското земевладение. Както се вижда, манастирската управа използувала за целта определени хора из средата на зависимото население парици, отроци и др./. На тях именно било възлагано от страна на игумена да се грижат за събирането на глобите, да надзирават извършването на отработъчните повинности, да привеждат в изпълнение издадени присъди и пр.[60] В служба на манастирската управа се намирали понякога и представители из средата на дребното болярство, които заемали положение на полузависими от манастира люде като един вид негови „войници“. Такива били споменатите Калогеорги, Хранчо, Манота, Георги Репана, за които става дума в Милутиновата грамота за манастира „Св. Георги Бързи“ от 1300 г., както и в една грамота на византийския император Андроник III от 1308 г. за манастира „Св. Никола“ в Скопска Черна гора. Главното им задължение било да бранят манастирското имущество, да го пазят от всякакъв вид посегателства.

СЕЛСКО НАСЕЛЕНИЕ. Основна част от населението в България през XIII—XIV в. продължавали да бъдат селяните. В домашни паметници от това време те се означават обикновено с названието люде[61], което има общ характер и не подчертава разликата в тяхното имуществено и социалноправно положение. В действителност, както личи от запазените извори, при условията на

напредналия феодален строй селячеството не представлявало еднородна маса, а се деляло на различни групи и прослойки в зависимост от своя социален статут, от икономическото си състояние, от задълженията си към органите на централната власт и местния феодален господар и пр. В съответствие с това наред с названието люде се употребявали за означаване на една или друга група селяни различни термини: парици, отроци, технитари, поповяни, власи и др.

С оглед на административноправния си статут селяните в България през XIII–XIV в. се делели на две главни групи: 1/ селяни, подчинени пряко на органите на централната администрация, и 2/ селяни, поставени непосредствено под властта на местен феодален господар — едните могат да бъдат наречени условно държавни селяни, а другите — феодалнозависими селяни.

От данни, които се отнасят предимно до югозападните български земи, се установява, че броят на държавните селяни през първата половина на XIII в. били все още твърде голям. Богат материал за тази група селяни се съдържа в решенията на охридското синодално съдилище, издадени по времето на архиепископ Димитър Хоматиан 1216–1235/.[62] В тях се говори за жители на села в Скопско, Прилепско, Охридско и други краища, които притежавали свои имоти и могли да се разпореждат с тях съобразно със съществуващите закони, т. е. могли да ги подаряват, завещават, купуват, продават и пр.[63] Като независими в юридическо отношение от местен господар тези селяни имали право свободно да излагат своите искания пред църковните съдилища в Охрид, да подават жалби по имуществени и други въпроси. Имали право също да променят своето местожителство и да се движат свободно из цялата страна. Държавното селячество било организирано в общини, подчинени пряко на органите на централната власт. Такива общини, управлявани от местни първенци, били например селата Власто /неут./, Роби /дн. Ръмби/, Ели /дн. Елха/, Езеряно /дн. Езерени/, Ракита /дн. Ракитница/ и Грънчари, всички в Охридска област.

През XIV в. броят на държавното селячество продължавал да бъде значителен, както личи от данните пак предимно за югозападните български краища. За държавни села — Требоша /дн. Требуш/, Лещи /дн. Лешок/, Никифоровци /дн. Никифорово/ и Кърпен /неут./ — става дума в един опис на тетовския манастир „Св. Богородица Хтетовска“[64].

В процеса на по-нататъшното развитие на феодалните отношения общата тенденция била да се намалява броят на държавните селяни и все по-голяма част от тях да преминават в частновладелска зависимост. От сведения на грамоти, отнасящи се предимно до югозападните български земи, може да се направи заключение, че през средата и втората половина на XIV в. в Северна и Средна Македония е имало повече от 200 села, чиито господари били вече местни едри земевладелци. При това тези села се намирали под властта на феодала в своята цялост, т. е. като сбор от имотите на отделните селски семейства /стаси/ и от имуществата на селската община /правини/.[65] Обичаен път за създаване на частновладелска зависимост били дарствените грамоти на владетеля или на други представители на болярската аристокрация. Чрез дарствената грамота под феодална власт попадали както всички имоти на известно село, така и неговите жители. Формулата в случая е, че селото се предава в притежание на новия господар „със своите жители“. Така били предавани под властта на едрия феодален собственик и споменатите вече метоси. Съществувала практика да се поставят под властта на феодала отделни лица или цели групи от хора заедно с държаните от тях земи. Характерен пример за това се съдържа в Рилската грамота. Според една от нейните разпоредби на манастирската управа бил предаден по нареждане на цар Иван Шишман поп Тодор „с децата си и с рода си“[66].

Освен чрез дарствени грамоти частновладелска зависимост се създавала и по пътя на заселвания в именията на едрия поземлен собственик. За такива заселвания става често дума в извори от XIII и XIV в. Дошлите отвън лица се установявали в земите на феодала било по собствено желание, било по негова инициатива. Немаловажна роля при тази практика играела централната власт в лицето на владетеля, който в редица случаи определял какъв брой заселници може да получи съответният земевладелец, т. е. владетелят се явявал по същество регулатор на работната ръка, както било през Първата българска държава. Най-често дошлите отвън заселници са наричани „свободни люде“ или „чужди люде“[67].

Попадналите по един или друг път в имения на едрия земевладелец лица обикновено получавали малки дялове земя от личния домен на феодала, за да ги обработват и да се прехранват от тях. Така след известен период на обезземляване те придобивали отново имоти, но вече в качеството си на зависими люде. Тази практика била обичайна за феодалните отношения, при които непосредственият производител по начало е снабден със земя.

ПАРИЦИ. Основната група зависими селяни продължавали да се наричат парици.[68] Така се

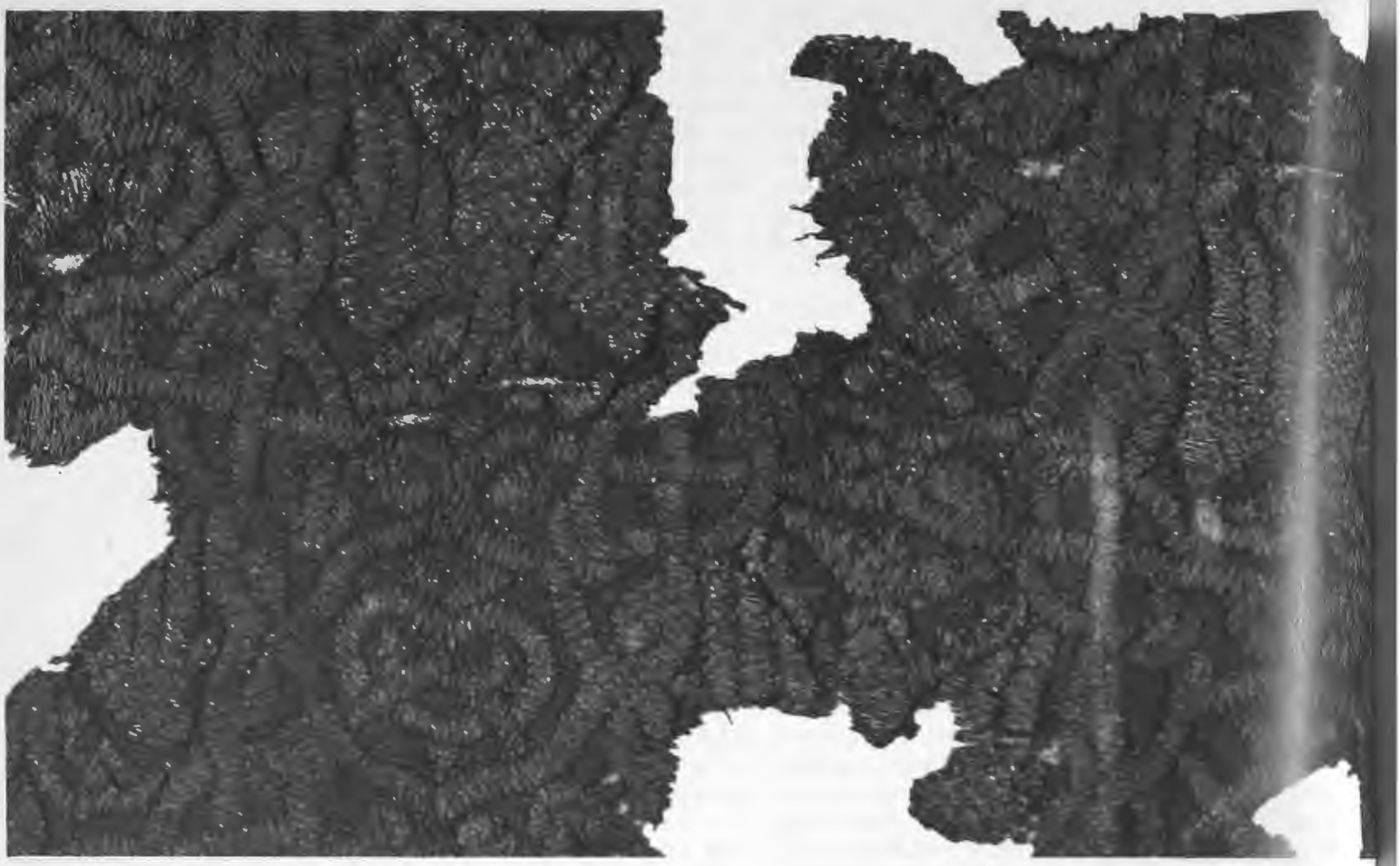

Тъкан със златно везмо, намерена в гроба на цар Калоян /1197–1207/ в църквата „Св. 40 мъченици“ – Велико Търново

назовавали подвластните люде по време на византийското владичество, когато съществувала практиката да се създава частновладелска зависимост по пътя на заселването на лица, дошли отвън, в имениятa на едрия поземлен собственик. Терминът парик получил обаче по-широк смисъл и с него били означавани и селяните, попаднали във феодална зависимост не чрез преселване, а по силата на дарствени грамоти, т. е. без да променят местожителството си и без да бъдат лишавани от своите имоти. Париците се занимавали предимно със земеделие и скотовъдство, но между тях се срещали и немалък брой занаятчии /ковачи, грънчари, ножари, кошничари, кожари и др./. За това свидетелстват данни на грамоти, отнасящи се до манастирите в югозападните български земи.[69]

По-голямата част от париците били светски лица, но между тях имало и низши духовници /попове/. В Мрачката грамота например се казва, че „поповете, които са манастирски люде, не трябва да бъдат обезпокоявани и увреждани от страна на патриаршеската църква“[70]. За зависими селяни-свещеници става дума и в грамотите за манастира „Св. Георги Бързи“. От Виргинската грамота се знае, че зависими свещеници имало в селата Здуне, Близнъско, Мокросеки, Сушица и Градечница,[71] а в Милутиновата грамота се говори за зависими духовници в селата Здуне, Сушица, Брод и Кръпа.[72] Освен в села зависими свещеници имало и в някои градове. Обикновено за означаване на зависимите духовници се употребява думата попове, което е указание за тяхната професия. Така са наречени те в Мрачката грамота. Среща се и терминът поповјане /във Виргинската и в Милутиновата грамота/.[73]

В мнозинството си париците били снабдени със земя, която обработвали и от която се прехранвали. Имотите на париците се означавали обикновено с термина стаси. Някои имоти париците придобивали по наследство от родителите си, а други получавали от личната земя на феодала в

качеството си на заселници.

Имущественото положение на париците не било еднакво. Те се делели на три групи в зависимост от количеството на работния си добитък. Париците, които имали само един вол, са познати под името воидати, притежаващите два вола спадали към групата на зевгаратите, а разполагащите с две двойки впрегатен добитък се наричали дизевгарати.[74]

Не бил еднакъв и социалноправният статут на париците по отношение на притежаваната от тях земя. Попадналите във феодална зависимост като напълно обезземлени люде, получили впоследствие имоти от собствения домен на земевладелеца, се намирали в най-тежко положение и фактически нямали трайни владелчески права върху държаната от тях земя. По-благоприятен бил статутът на париците, които станали зависими люде, без да губят имотите си — тук спадали предимно жителите на държавните села, минали под власта на местен феодал по силата на дарствени грамоти. Такива парици запазвали владелческите си права върху своите имоти и те били по същество техни „бащини", които могли да се предават по наследство.

Същевременно обаче върху земята на зависимия селянин върховна собственост добивал и новият му господар, феодалът. Създавала се своеобразна „раздробена собственост", характерна за феодалното вещно право. От една страна, бил налице фактическият държател /селянинът/, който обработвал и ползувал земята, а,от друга — едрият земевладелец. При това положение върху владелческите права на селянина тегнели известни ограничения: на париците било забранявано да продават или да дават в зестра имоти на „външни лица", т. е. на лица, които не се намирали под властта на същия феодален господар.

Една характерна разпоредба в този смисъл се съдържа във Виргинската грамота. Тя се отнася до подарените на манастира села Здуне, Сушица, Брод и др., за които изрично се отбелязва, че били населени с манастирски парици, поради което се забранявало на техните жители да дават в зестра ниви или лозя „навън" или да ги продават „навън"[75]. Същата забрана е повторена и в Милутиновата грамота, която в това отношение следва точно своя първообраз.[76] Смисълът на подобно ограничение е ясен. За феодалния господар било без значение дали неговият зависим селянин ще продаде земята си или ще я даде в зестра на друг подвластен нему селянин, тъй като в такъв случай върховната му собственост върху тази земя се запазвала. Но ако продаденият имот преминел у чуждо лице, неподвластно нему, то феодалният господар губел контрол върху този имот и не можел да взема занапред нито полагащите се върху него данъци, нито пък имал право да изисква от новия притежател изпълнението на отработъчни повинности — с други думи, губел възможността да получава феодална рента в нейните разнообразни форми.

ОТРОЦИ. Друга зависима група селяни били отроците. За тях се споменава в Мрачката грамота на Иван Александър от 1347 г.,[77] както и в някои дарствени грамоти и други извори, които се отнасят до манастирите в Северна и Средна Македония през XIV в.

От данните на изворите се вижда, че в повечето случаи отроците подобно на париците имали земя, която обработвали и от която се прехранвали. За разлика от париците обаче, които обикновено притежавали свои наследствени имоти /бащини/, земята на отроците не била тяхна, а им била дадена от личния домен на феодала. Такъв е случаят например с отроците на воеводата Стефан, които той поселил в няколко села около манастира „Св. Стефан" и в с. Конче, близо до Радовиш, и ги снабдил с имоти.[78] Така възникнали няколко селища с отрошко население, които минали впоследствие под върховната власт на манастира Хилендар. За снабдяването на отроци със земя от личния домен на феодала свидетелствува изрично Кончанският практик, в който са описани поименно зависимите люде на манастира „Св. Стефан". Когато се дават сведения за жителите на манастирското село Лубница, се отбелязва, че те се намирали на „жреби цръковне". Това означава, че били получили дялове от манастирската земя, които обработвали и от които се прехранвали.[79]

Ако се съди по факта, че отроците не притежавали бащини, а получавали дялове от господарската земя, би трябвало да се предположи, че в мнозинството си те са били крайно бедни люде, лишени от всякакви имоти и принудени да търсят помощта на едрия собственик, за да осигурят прехраната си. При това за разлика от парика, върху когото тегнела преди всичко имуществена зависимост, отрокът се намирал в лична зависимост от своя господар и бил негов слуга, комуто феодалът възлагал различни задължения. С помощта на отроци феодалът осъществявал имунитетните си права в своите владения. Силно зависим от своя господар, отрокът се смятал за негова бащина и тази зависимост била предавана по наследство.[80] Само в изключителни случаи със съгласието на господаря отрокът можел да получи свобода и да се избави от личната си зависимост. В такъв смисъл е формулиран чл. 46 от Душановия законник. Наистина тези разпореждания се отнасят до по-

ложението на отроците в системата на сръбското феодално право, но като се има пред вид, че отроци през XIII—XIV в. като категория селяни е имало и в пределите на българската държава, би могло да се предположи, че техният статут едва ли се е различавал съществено от статута на отроците в съседна Сърбия. Трябва да се вземе пред вид и отбелязаният вече факт, че сръбските владетели от края на XIII и от първата половина на XIV в. са възприели наредби и закони, издадени от българските царе и византийските императори, и че изобщо са запазили в държаните от тях земи феодален режим, близък и сроден с режима в средновековна България и във Византийската империя.

ТЕХНИТАРИ /ЗАНАЯТЧИИ/. За технитарите се е съхранило единствено сведение в Мрачката грамота, където те са посочени наред с париците и отроците като трети вид зависимо население на манастира „Св. Никола Ореховски"[81]. Названието технитари подсказва, че става дума за хора, които са се занимавали с различни занаяти /грънчарство, дърводелство, ковачество и пр./ и които са били обособени в отделна група вероятно не само поради своята професия, но и поради особености на социалноправния си статут, отличаващи ги от париците и отроците. Вероятно едно от главните им задължения е било да доставят различни изделия на феодалния господар, да задоволяват нуждите на феодалното стопанство с предмети от всякакъв род /селскостопански сечива, покъщнина и пр./.[82]

Обособяването на технитарите като специална категория зависими люде свидетелствува за растежа на производителните сили във феодалното село на средновековна България през XIII—XIV в. и за напредъка на общественото разделение на труда, което налагало да се разграничава вече отделна група подвластни люде — занаятчии, — различна от групата земеделци. В такъв смисъл появата на категорията технитари разкрива важни моменти във връзка със стопанското и общественото развитие на Втората българска държава и с неговия прогрес.

ВЛАСИ. В извори, които се отнасят предимно до югозападните български земи, става дума и за една група зависими люде, познати под името власи. В действителност това означение има двойно съдържание. В отделни случаи в него се влага етнически смисъл и под власи се разбира определена народностна категория, различна от българи, сърби, албанци и гърци. Ясно личи етническият смисъл на това название например в Милутиновата грамота за манастира „Св. Георги Бързи"[83].

В други случаи обаче под „влах" се разбира не етническа категория, а зависим селянин — пастир — без оглед на народностната му принадлежност. Примери за това се съдържат в някои грамоти за югозападните български краища и за сръбските земи през XIV в. В тях става дума за власи, които носят чисто славянски имена /Драгомир, Станислав, Гръд и др./ и които са наречени „власи" в смисъл на „скотовъдци"[84]. Че названието власи се е употребявало и със значение на скотовъдци и пастири, се вижда ясно в грамотата за сръбския манастир Банска, издадена между 1313 и 1318 г. В тази грамота има едно сведение за „власи", които живеели в „български катун"[85]. В случая е ясно, че става дума за българи, наречени власи в социално-професионалния смисъл на тази дума.

Една част от власите, които се движели със своите стада главно из планинските краища, били подчинени на органи на централната администрация и следователно спадали към групата на държавните селяни. Други власи-пастири обаче се намирали под властта на някои едри феодални собственици /светски или църковни/, т. е. намирали се в положението на зависими люде. Върху тях тегнели разнообразни задължения спрямо феодалния им господар, които били свързани тясно с техния основен поминък — скотовъдството.

ЗАКРЕПОСТЯВАНЕ НА СЕЛЯНИТЕ. При по нататъшното развитие на феодализма през XIII—XIV в. се разширявало и закрепостяването на селяните. Практически крепостнически режим бил прилаган при почти всички видове зависими селяни, като само държавните селяни имали право да променят местожителството си.

Интересни данни за крепостничеството се съдържат в грамотата на крал Милутин за манастира „Св. Георги Бързи". Особено показателен е споменатият вече пасаж, който гласи, че манастирската управа имала право да предявява претенции да бъдат върнати под нейна власт „църковен човек, нива, лозе, кон или какъвто и да е друг добитък, без да важи каквато и да е давност"[85]. Дали разпоредбата се е отнасяла само за този манастир или е имала сила и за други манастири по това време, не може да се каже със сигурност.

От известията на други извори може да се съди, че в крепостническия режим са съществували известни различия в зависимост от социалноправния статут на подвластните люде. В най-тежко положение се намирали отроците, които били смятани за собственост на феодала — за хора, които той можел да предава в наследство на синовете си и да ги дарява комуто пожелае. Що се отнася до категорията на париците, те били сравнително по-свободни от лична зависимост.

Ако се съди по норми на сръбското феодално право, прилагано през първата половина на XIV в. и в югозападните български краища, може да се приеме, че е била правена разлика между парици-миряни и парици-клирици /попове/. От крепостничество били освобождавани всички попове, които изпълнявали свещеническа служба и притежавали свои бащини. Така гласи чл. 31 на Душановия законник, издаден през 1349 г., т. е. по време, когато почти цяла Македония била в сръбски ръце. Що се отнася до свещениците, които не разполагали с бащини, а били получили земи от личния домен на господаря, на тях не се позволявало да напускат земята си. Ако господарят обаче се държал зле и не се грижел за прехраната им, на свещениците се давало право да се оплачат на местния архиерей. А ако оплакването не дадяло резултат, те били свободни да отидат където поискат. Възможно е подобно по-благосклонно отношение към париците-свещеници да е било предвиждано и по силата на българското феодално право, но конкретни данни в този смисъл за XIII–XIV в. няма.

Не може да се отговори засега с положителност на въпроса, дали е бил в сила за париците-селяни и за париците-жители на градове еднакъв режим на закрепостяване. Ако се съди по факта, че париците-граждани са били предавани под властта на феодала пак заедно със своите имоти, би могло да се приеме, че и те са загубвали правото да сменят свободно местожителството си. Само при подобен статут феодалният господар можел да бъде сигурен, че предадените му в града зависими люде ще изпълняват предвидените спрямо него задължения.[87]

Не е изяснен напълно статутът на споменатите „свободни люде“. Фактът, че те имали право да се заселват по своя воля в именията на отделни едри поземлени собственици, свидетелствува, че са се движели свободно от място на място, т. е. не попадали под крепостнически режим. Това състояние било обаче в повечето случаи преходно явление. Обикновено „свободните люде“ били принудени по силата на обстоятелствата да се установят трайно при някой феодален господар, за да получат от него земя и средства за съществуване. Възможно е на първо време те да не са били поставяни при условията на крепостнически статут, особено в случаите, когато били дошли доброволно под властта на феодала. Самият факт, че в отделни грамоти те са посочени като обособена сама за себе си група, показва, че между тях и париците са съществували известни различия, отнасящи се вероятно и до въпроса за закрепостяването. С течение на времето обаче тези „свободни люде“ постепенно минавали към все по-тежка зависимост и спрямо тях започвали да действуват правилата за закрепостяването.

Твърде оскъдни са данните относно крепостническия режим на власите. От една грамота на сръбския велик жупан Стефан Неман, издадена през 1198/1199 г. за владенията на манастира Хилендар, става ясно, че централната власт предвиждала за тази група люде крепостна зависимост.[88] Грамотата гласи, че всички избягали и отишли при друг господар манастирски люде, включително и власите, трябва да бъдат върнати

Миниатюра с битова сцена от Томичовия псалтир /1360/. Държавен исторически музей — Москва

под властта на хилендарския игумен. Много е вероятно подобни права върху власите, стигащи до закрепостяване, да са имали и някои български манастири през XIII—XIV в., като Мрачкия, Зографския, Рилския и др., на които били давани царски грамоти с пълен имунитет. Режимът за ограничаване на власите в известна територия бил обаче твърде труден за осъществяване, като се има пред вид, че поради своя поминък те се движели непрестанно по планини и пасища, без да имат определени местоживелища със свои имоти. Липсата на уседналост, характерна за по-голямата част от влашкото население през XIII—XIV в., изключвала възможността да се приложи спрямо тях стриктно статутът на крепостничеството, под който се намирали париците и отроците.

ОТРАБОТЪЧНА РЕНТА. Както по време на византийското владичество, така и през XIII—XIV в. задълженията на селянина били три вида: отработъчни повинности, натурални давания и парични плащания. Такива били задълженията спрямо органите на централната власт /при държавните селяни/ и спрямо местните господари /при зависимите селяни/.

За отработъчните повинности като едно от най-важните задължения на селячеството се срещат данни във всички царски и болярски грамоти от XIII—XIV в. Хронологически първо известие за тези задължения има в грамотата на деспот Слав от 1220 г. Там те са отбелязани под обобщаващото название ангария, което е заимствувано от византийската терминология.[89] От ангария произлиза терминът ангарепсвам, т. е. налагам ангария, който се среща в имунитетните формули на Ватопедската, Мрачката и Рилската грамота.[90] За държавна ангария /„царска работа“/ се говори и във Виргинската грамота.[91]

От държавните ангарии, които имали разнообразно естество, може да се спомене на първо място „градозидане“ /т. е. задължението да се строят и поправят крепости/. За градозидане става дума и в Зографската грамота на Иван Александър от 1342 г.[92] Във Виргинската грамота на Константин Асен тази тегоба се споменава под израза градъзндатн.[93] Под византийското си наименование кастроктисия тя се среща в издадената на гръцки грамота на Иван Александър за месемврийския манастир „Св. Богородица Елеуса“[94].

Към държавните ангарии спадала и повинността да се охраняват затвори. За нея става дума във Виргинската грамота под израза тємнницѫ блюстн.[95] Тази тегоба е свързана със задължението да се охраняват затворени за разни престъпления лица, както и да се пазят военнопленници.

Една от честите и тежки повинности на държавните селяни било задължението да се грижат за квартира, храна и превоз на граждански и военни служители, които пътували из страната с различни задачи. Подслон, храна и превоз давали селяните и на хора от царската свита, както и на минаващи през техните села чуждестранни пратеничества. Тегоби от подобен род се възлагали на селячеството и по време на византийското владичество; те били възприети и запазени и във Втората българска държава. За техния византийски произход указва наименованието митата, с което са познати във Ватопедската, Виргинската, Мрачката и Рилската грамота.[96] Наред с това наименование с течение на времето започват да се употребяват и чисто български термини като приселица, падалище и подвод /във Виргинската и във Витошката грамота/.[97]

Държавните селяни имали задължения и от стопански характер /оран, жътва, сенокос, прекопаване на лозя и пр./, които трябвало да изпълняват в царските имения. При това, както личи от имунитетните формули на грамотите от XIII XIV в., селяните се явявали на работа заедно със своя впрегатен добитък. Щом обаче някой селянин минел под властта на манастирската управа, която имала над него имунитетни права, той се освобождавал от селскостопанските ангарии към централната власт. Разпорежданията в грамотите в това отношение са съвършено категорични. Така във Виргинската грамота се чете, че занапред царските чиновници /изброени поименно/ нямат право да карат манастирски селяни „ни да орат, ни да копаят лозе, ни да косят сено, ни да жънат“[98]. В подобен дух е формулиран и текстът в Рилската грамота.[99]

За разлика от държавните ангарии, *изпълнявани* по нареждане на органи на централната власт с оглед на нуждите на държавата и на царя, частновладелските ангарии били *изпълнявани в* полза на местния феодален господар. Така докато един селянин, пряко подчинен на царската администрация, трябвало да строи крепости, да охранява затвори и т. н., един зависим селянин от манастира бил задължен да се грижи за опазване на манастирското имущество, за строеж и обзавеждане на църковните сгради и пр. В разнообразния и конкретно обусловен от нуждите на манастирските едри собственици характер на местните ангарии ни убеждават някои манастирски грамоти от XIII—XIV в. Както вече бе отбелязано, на опре-

Църквата на Земенския манастир „Св. Йоан Богослов“ /XIV в./

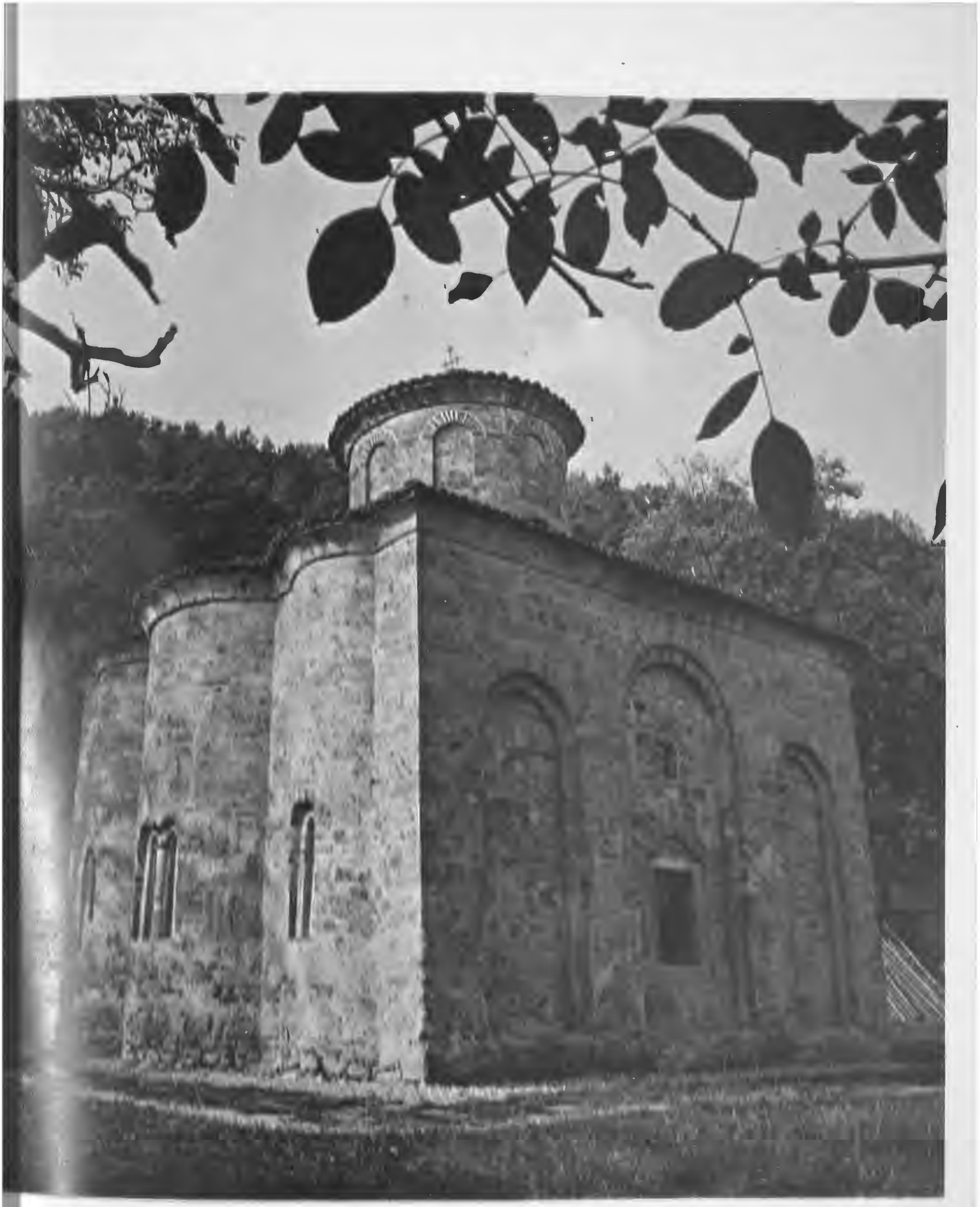

делени подвластни на манастирската управа лица, означавани като „църковни войници“, било възлагано да пазят манастирски земи и сгради от посегателства на крадци и разбойници. Друга група зависими люде имали задължението да задоволяват битовите нужди на манастирското братство /да ловят риба, да доставят свещи, да шият дрехи, да поправят обувки, да изработват покъщнина и пр./.[100] Задължения от подобен род, които изискували професионално умение, били изпълнявани главно от технитарите. На селяни от групата на отроците било възлагано да събират данъци, глоби и пр., т. е. да осъществяват на практика имунитета на манастирската управа.

Труден за изясняване поради липса на данни е въпросът за размерите на различните ангарии и за предполагаемите норми при тяхното налагане. Би могло да се допусне, че повинностите на държавното селячество са били по-точно регламентирани по характер и по количество за всички селяни, подчинени на органи на централната власт. Регламентация на държавните повинности има например в средновековна Сърбия /в известния Душанов законник/ и би могло да се приеме, че и българските царе са се стремили да създадат известен ред в това отношение. Що се отнася до повинностите от частновладелско естество, тук било налице голямо разнообразие, което се дължало на различните нужди на отделните стопанства на светските и църковните феодали, както и на различната по степен власт над зависимите люде. Поголеми изисквания за ангарии от земеделски характер предявявали онези поземлени собственици, чиято господарска земя се състояла главно от плодородни, годни за обработване имоти. За феодалите, чиито поземлени имущества се намирали предимно в планински и гористи местности, били по-необходими скотовъдци и пастири, които да отглеждат и пазят многобройните стада. Общовалидни норми било трудно да се приложат, а меродавна по същество се явявала волята на светския или църковния феодал, особено когато той бил снабден с имунитет и притежавал голяма власт над зависимите люде. Такъв бил случаят например с едрите манастирски собственици през XIII–XIV в., които притежавали имунитет.

За възможността на игумените сами да определят какво и колко трябва да работят по техните имения зависимите люде свидетелствуват имунитетните формули, съдържащи се в дарствените грамоти. Във Ватопедската грамота на Иван Асен II от 1230 г. се казва, че българският владетел дал на игумена Доситей правото „да властвува над жителите на подареното му село Семалто“[101]. В грамотата на Стефан Душан за българския манастир „Св. Никола Мрачки“ се среща изразът, че манастирските селяни „трябва да работят църковна работа“, каквато им нареди игуменът.[102] В грамотата на Стефан Владислав за манастира „Св. Богородица“ се заявява, че зависимите люде са длъжни да работят, каквото им бъде заповядано.[103] В същия дух са формулирани разпоредби в грамоти, които се отнасят до манастири в средновековна Сърбия, чийто режим бил сроден с режима на манастирите в България. Там се среща изразът, че зависимите люде трябва да работят, „колкото пожелае игуменът“[104].

Деспот Деян със съпругата си деспотица Доя – стенопис от църквата на Земенския манастир „Св. Йоан Богослов“ /XIV в./

Поставянето на ангарийната система в зависимост от волята на местния господар е характерно явление за феодалния строй и в неговата напреднала фаза. При тази фаза, както се знае, се губи все повече единството по отношение на правовия ред в държавата и се наблюдава своеобразен партикуларизъм в смисъл, че всяко феодално имение си създава свои изисквания и обичаи, които се определят от конкретните нужди на феодалното стопанство и от властта на феодалния господар над зависимите люде, т. е. от неговия феодален имунитет.

Интересен момент във връзка с частновладелските ангарии е голямото разнообразие при тяхното разпределяне. Както личи от данни на манастирски грамоти, разпределянето ставало съобразно с поминъка на подвластните люде. Задължения по отглеждане на добитъка имали главно власите, познати като опитни скотовъдци, докато полски ангарии /оран, жътва, сенокос и пр./ изпълнявали предимно париците и отроците. Ангарийна работа, свързана с изработване и доставяне на различни занаятчийски изделия, била възлагана на технитарите. Съществували различия в разпределянето и броя на ангарийните задължения и в зависимост от социалноправното положение на подвластните люде. За това свидетелствуват разпоредби от грамотата за манастира „Св. Георги Бързи“ от 1300 г. За онези, които били дошли доброволно под властта на манастирската управа, се предвижда полска ангария само три пъти годишно, и то с получаване на храна по време на рабо-

1

1. Стенопис от църквата на Земенския манастир „Св. Йоан Богослов“ /XIV в./

2. Миниатюра с битова сцена от Лондонското евангелие /1356/ на цар Иван Александър. Британски музей – Лондон

та.[105] Извън тази сравнително лека тегоба други задължения спрямо манастира, доколкото може да се съди от съдържанието на грамотата, не били налагани.

По-друг бил статутът на т.нар. чужди люде, т.е. на преселниците, установени по земите на манастира не по собствено желание, а по разпореждане на централната власт. Те също трябвало да работят три дни през годината на манастирските земи, но същевременно били задължени да дават и значителни доставки в натура[106] /една четвърт от пшеницата, една десета от пчелите и една десета от свинете/. Със специална наредба в грамотата се уреждали и ангарийните задължения на властите.[107] За отделни подвластни люде съществувала практиката да бъдат освобождавани от всички видове ангарии и да им се възлага само едно задължение. В посочената грамота за манастира „Св. Георги Бързи“ става дума за един пчелар Добрен и за един рибар Георги, които били настанени с целия си род в манастирското селище със задължението да ловят риба и да отглеждат пчели.[108]

НАТУРАЛНА РЕНТА. Наред с ангариите селяните били обременени и с натурални данъци. Най-разпространеният данък бил десятъкът от селскостопански продукти и домашни животни /жито, вино, овце, свине/. За тези основни натурални данъци става дума във Ватопедската, Виргинската, Мрачката, Рилската и Витошката грамота. За събирането им отговаряли десеткари, наричани понякога съответно житари, свинари, овчии, пчелнии, винари – в зависимост от вида на десятъка, който събирали. Селяните, поставени под контрола на царския фиск, давали десятъка на държавните служители, а зависимите селяни – на местния господар /в случаите, когато той притежавал финансов имунитет/.

Освен десятък селячеството било облагано и с други натурални доставки. Във Ватопедската грамота[109] става дума за даване на вино, на хляб и на зоб. Във Виргинската грамота се споменават също давания на жито, на вино, на месо и на сирене.[110] В Мрачката грамота наред с посочените задължения да се дава хляб, вино и месо се добавят и пилета.[111] За изземване на хляб и пилета се говори и в Рилската грамота.[112] Споменатите облагания не спадали към редовните данъци, а възниквали при конкретни случаи и по-точно във връзка с минаване през известно селище на държавни чиновници или войници, на царски и болярски свити, на чужди пратеничества и пр. Тези задължения са подобни на т.нар. епирии – извънредни натурални вземания и повинности, характерни за византийското феодално право и практика[113] и разпространени в българските земи по време на византийското владичество. Подобни задължения били твърде обременителни за селяните поради неустановения им размер и поради възможността при тяхното налагане да се допускат произволи от страна на гражданската и военната администрация.

Натурален е бил вероятно и данъкът комод, който се споменава във Ватопедската, Виргинската и Мрачката грамота.[114] Думата комод произлиза от византийското икомодион, с което се озна-

2

чава един от главните данъци в грамотата на Василий II от 1019 г.[115] Относно данъка комод съществуват разногласия. Според едни от изследвачите той бил поземлен данък, плащан от цялото население на държавата в зависимост от количеството на притежаваните имоти, а според други — този данък се налагал върху всяка отделна къща /огнище/ и бил равнозначен на данъка димнина. Изказано е и гледището, че комодът не е основен данък, а вид заплата в натура, която вземал бирникът при събирането на данъците върху зърнените храни.[116]

По-голяма регламентация имало в случаите, когато натуралните данъци били събирани от държавни служители, тъй като те трябвало да спазват определени норми. Напротив, когато натуралните данъци се събирали от отделни феодали по силата на притежавани от тях имунитетни права, съществувало голямо разнообразие и нееднаквост по отношение на размерите. Така например в някои манастирски стопанства десятъкът не бил вземан в размер една десета част от продукцията, а в други количества и по други показатели /две ведра вино, четири мери жито, един товар жито годишно и пр./.[117] Прилагала се практиката да се дава понякога вместо една десета една четвърт от реколтата. Такъв е случаят с „чуждите люде“ на манастира „Св. Георги Бързи“, които отделяли за игумена една четвърт от житния си добив.[118] В някои манастирски земи били изисквани като натурален данък не всички, а само известни видове десятък. Подвластните люде на манастира „Св. Бо-

городица Архилевска", както личи от грамотата на деспот Константин Деян от 1381 г., давали на манастирската управа само овчи, пчелен и житен десятък, а от свински и винен били освободени.[119] Разнообразието в характера на натуралната частновладелска рента и липсата на строго установени норми за нейния вид и размери са явление, присъщо през разглеждания период[120] не само на българското, но и на византийското и сръбското феодално право.[121]

ПАРИЧНА РЕНТА. Наред с ангарийните повинности и натуралните данъци плащанията в пари заемали вече значително място сред задълженията на селското население.

В пари бил плащан един от най-разпространените данъци — т.нар. воловерщина. Предполага се, че с това име се е означавал данък върху земя, обработвана от двойка впрегатен добитък; в българските предели той бил въведен по време на византийското владичество. Под византийското название зевгологион този данък се споменава в грамотата на деспот Алексий Слав от 1220 г.[122] А названието воловерщина, което отговаря на гръцкия термин зевгологион, се среща във Виргинската грамота.[123]

Друг паричен данък бил димнината, т.е. данък върху отделна къща. За него става дума в две те грамоти за манастира „Св. Георги Бързи", в грамотите за манастирите „Св. Никола Мрачки", „Св. Гаврил Лесновски" и др.[124] Паричен данък бил и т.нар. перпера /от виз. иперпера — златна монета/. За пръв път за „перпера" се говори във Виргинската грамота, споменава се също и в грамотата за манастира „Св. Гаврил Лесновски" от 1347 г.[125] Събирането на този данък било възлагано на т.нар. перпераки, споменати в Рилската грамота на Иван Шишман.[126]

С пари били плащани различните такси за ползуване на господарска земя /за паша на добитък, за ловене на риба, за сечене на дърва и пр./. Тези такси са познати под различни наименования: кошарщина /за ползуване на кошара/, горнина /за ползуване на планински пасища/, травнина /за ползуване на пасища/[127] и др. Те били плащани на органи на централната власт, когато се ползували държавни или царски земи, или на местния феодален господар, когато зависимите люде ползували негови лични домени.

В пари били плащани и редица глоби. Богат материал за глоби се съдържа в грамотата за манастира „Св. Георги Бързи" от 1300 г. Глоби плащали зависимите селяни, ако ползували без разрешение на игумена църковно гумно, ако сечели без негово съгласие дърва от манастирските гори, ако черпели, без да са питали манастирската управа, вода от манастирската река и пр.[128] Известни са глоби като конски тат /кражба на коне/, девичи разбой /отвличане на девойка/, разпуст /незаконен развод/, разбой /грабеж/, фун /убийство/ и др.[129] В случай, че нарушителят не бивал открит, глобата се плащала от селската община. Чрез системата на глобите нараствали значително приходите на държавното съкровище, съответно приходите на местния феодален господар.

Обстоятелството, че редица данъци, такси за правоползуване и глоби били плащани в пари, сочи, че като цяло паричната рента през XIII—XIV в. играела вече значителна роля. Това е пряк резултат от общото разрастване на стоково-паричните отношения във Втората българска държава, за което свидетелствуват и многобройните монетни находки особено от времето на Шишмановци. Забелязва се при това тенденция паричната рента да получава все по-големи размери и постепенно да преминава към комутиране /т. е. към заменяне с парични плащания/ на ангарийните и натуралните задължения. Такава тенденция може да се констатира например в Зографската грамота на Иван Александър от 1342 г. Там се казва, че българският цар освободил манастирските имения от плащането на една сума в размер на 50 перпера, давани дотогава като паричен еквивалент на натуралните данъци и такси житарство и горнина, както и на повинността градозидане.[130] Възможно е през XIII и особено през XIV в. с парични плащания да са били заменени и някои от „десетините" овчи, житни и пр./, за които става дума във Виргинската, в Мрачката, в Рилската и в други грамоти. Този въпрос засега не може да бъде изяснен със сигурност. Несъмнено е във всеки случай, че при общото развитие на стоковата продукция и при засиления растеж на вътрешния и външния обмен, характерен за Втората българска държава, паричната рента по необходимост е трябвало да минава на все по-преден план, тъй като била свързана с тези социално-икономически явления и се обуславяла до голяма степен от техните размери.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ФЕОДАЛИЗМА ПРЕЗ XIII—XIV в. Феодалните отношения в средновековна България през XIII—XIV в. се намирали на значително по-напреднал етап в сравнение с феодалните отношения през X—XII в. Това е закономерен резултат от вътрешното развитие на българското общество за един период от повече от четири века. Може да се каже, че през XIII—XIV в. феодалният строй достигнал своя разцвет с присъщите му основни черти — господство на едрото земевладение, силни имунитетни права, увеличаване броя на зависимите селяни, значителен растеж на паричната рента. На на-

предналите форми на феодализма съответствувала и все по-голяма пъстрота в социалния и правния статут на зависимото феодално население. С напредналия феодализъм било свързано и отбелязаното разнообразие във формите и характера на феодалната рента, която се определяла в много случаи не от строго установени норми, а от конкретните изисквания на феодала с оглед на стопанските нужди на неговите имения.

Както по време на Първата българска държава, така и през XIII—XIV в. феодалните отношения в България се развивали под влияние на феодалната обществено-икономическа и правна система на съседна Византия. Продължавала да бъде в сила теологично-патримониалната концепция, възприета по византийски образец, за ролята на царя като върховен суверен на държавата, който можел да се разпорежда по своя воля с целия поземлен фонд на страната и със съдбата на своите поданици. Продължавала да бъде в сила правната концепция за пълна и безусловна частна собственост на феодала върху неговите земи, изразявана било като индивидуална собственост /при боляpите/, било като собственост на определени колективи /при църквите и манастирите/. Същевременно, пак под влияние на византийското право и практика, през XIII—XIV в. се развили в българската държава и форми на условна собственост /пронията/. Византийско влияние, наследено от периода на чуждото владичество, може да бъде установено в терминологията, характерна за феодалните производствени отношения и за целия държавноадминистративен и финансов апарат, предназначен за тяхното укрепване и доразвиване. За това свидетелствуват термини като технитари, парици, практори, комод и др., които се срещат в царските грамоти от XIII—XIV в.

За разлика от феодалния строй в някои западноевропейски държави /Франция, Германия, Англия и др./ феодализмът в България през XIII—XIV в. бил лишен от характерните за западноевропейския феодален свят политическо-правни белези от надстроечно естество. Липсвала преди всичко типичната за западноевропейските средновековни държави строга феодална йерархия и субординираност, при която се очертавали няколко прослойки сред феодалната класа, обвързани помежду си на принципите на васалитета и сеньоритета. Единственото делене на феодалното българско болярство било на велики и малки боляри, но това делене изразявало не някаква оформена по правен път идея за субординираност, а различия от икономическа и политическа гледна точка. Великите боляри били по-едри поземлени собственици и същевременно — по-висши и по-влиятелни военни и граждански сановници.

Липсата на феодална йерархия в средновековна България сближавала българския феодализъм с феодализма във Византия, където също подобна система не била налице въпреки някои наченки и елементи от нея. Феодална йерархия нямало и в средновековна Сърбия. Може да се каже изобщо, че за балканските държави — Византия, България и Сърбия — е бил характерен един подруг тип феодализъм, свойствен на Европейския югоизток. И все пак въпреки посочените различия феодалните отношения както в Западна Европа, така и в балканските страни почивали на едни и същи принципи и представлявали по същество една и съща обществено-икономическа формация с характерното за нея поставяне на непосредствените производители под властта на местни светски или църковни едри земевладелци. Това именно е ядката на феодалните производствени отношения и то дава основание да се говори за наличието на един и същ обществено-икономически строй и в Западна, и в Югоизточна Европа през средновековната епоха независимо от съществуващите помежду им отличия от надстроечно естество.

Една от главните последици на силно развития феодализъм в България през XIII—XIV в. било пораждането на прояви на политически сепаратизъм. Нарасналата мощ на отделни боляри им давала възможност да се обособят в своите владения като полусамостоятелни господари, без да се съобразяват със законите и наредбите на централната власт. Появили се дори тенденции към пълно откъсване от държавата, към създаване на съвършено независими политически формации, които прекъсвали всяка връзка с централното правителство. Появата на подобни тенденции не може да се обясни само като израз на субективни намерения, като плод на нарасналия стремеж на отделни феодали да станат самостоятелни владетели. В същност в основата на тези тенденции лежали обективни моменти, а именно засиленото икономическо, политическо и идеологическо господство на представителите на болярската аристокрация, дошло като резултат от напредналата фаза на феодализма. Естествено подобни тенденции били твърде опасни. Те подкопавали военната и финансовата сила на държавата, намалявали нейната устойчивост в борбата ѝ срещу различни врагове и нашественици.

Същевременно при напредналите форми на феодализма, свързани с възможност за усилване произвола на местните господари над зависимите люде, се изостряли класовите противоречия, растяло и се усилвало негодуванието на потисканото

население и преди всичко на селячеството. А това водело по същество пак до общо отслабване на държавата и на нейните съпротивителни сили.

2.
Градско стопанство

МЕТАЛУРГИЯ. През XIII—XIV в. градското стопанство отбелязало нов и силен тласък в развитието на занаятчийското производство. Развитието на занаятите от своя страна било свързано с усъвършенстването на разнообразните оръдия за производство, с подобряването на цялостната организация на труда, с по-голямото специализиране на отделните майстори, с разширените потребности на държавата и пр.

Оръдията на труда [131] /чукове, клещи, пили, брадви, тесли, скобели, триони, свредели, чепкала, тъкачни станове[132] и др./, които се употребявали по това време, общо взето, и по форма, и по функции останали същите, каквито били през предходните столетия. Сега се забелязвал обаче напредък в технологията, т.е. в начините на изработването на самите сечива. Постигнат бил най вече подем в областта на металургията — главния показател за цялостното развитие на производителните сили във феодалното общество.

За значителния напредък в технологията на металургията свидетелствува анализът на голям брой железни изделия, които произхождат от това време. Както се установява, постепенно била изоставена обработката от меко желязо и се преминало към многослойната заварка: железни листове с различна твърдост се изковавали заедно в едно монолитно парче, така че в състава му влизали твърди и разположени между тях меки пластове желязо; след подлагане на термообработка — закалка във вода със самоотвръщане — в железното изделие се получавали твърди и меки влакна.

По няколко начина се изработвали оръжия от разни видове стомана. Чрез многослойната заварка се получавали изделия в различни комбинации на твърдост с еластичност: ножове, ножици, сърпове, бръсначи, длета, пили и др. Докато през X—XI в. такава сложна технология била рядко явление за България, през XII—XIII в. тя получила твърде голямо разпространение.[133]

Значителен напредък настъпил в българската металургия през XIII—XIV в., когато българските занаятчии влезли в пряка връзка със западноевропейски рудари-саксонци, наричани саси. Присъствието на саси в Западна България през XIV в. се установява с помощта на данните в един османски регистър от XV в., според който жителите на с. Саслар /неут./ „са железари открай време и досега годишно те са предавали 200 пръчки желязо на Видинската крепост и 190 остриета за копия“[134].

Сега науката разполага и с открития напоследък Рударски закон, съставен между 1412 и 1417 г. от саси в гр. Ново Бърдо по нареждане на сръбския деспот Стефан Лазаревич. Наистина този закон е от времето след падането на България под османска власт, но съдържащите се в него данни сочат един по-ранен период и дават основание да се мисли, че този правен паметник е бил прилаган и в българските земи. Особено характерна е техническата терминология в Рударския закон, която съдържа редица византийски и български наименования и която му придава общобалканско значение. Така например рударското корито е обозначено в този паметник с българското название коритце, а саксонският рударски чекрък е наречен коло. В долината на р. Бистрица, Кюстендилско, съществува и днес една поляна, наречена Сребърно коло, където е имало пещ за топене на сребърни и медни руди. Славянско византийското влияние в Рударския закон личи и в термини като царинар /царски човек, митничар/, перпер /общоприета монетна единица/, синор /от σύνορος граница/ и др.[135] Рударският закон, преписан на български език с латиница, бил прилаган по сетне и в рудниците на Чипровец.[136]

Като центрове на дейността на сасите с оред Рударския закон се очертали Бръсково, Рудник, Ново Бърдо, Велбъжд, Кратово, Неврокоп, Самоков и др. Там именно били въведени саксонските пещи-самокови с духала и чукове, движени от водна енергия, а рудата се добивала по метода на подземното разкопаване.

Едно от главните средища с особено развита металургична дейност в България през XIV в. била Велбъждката област. Безспорно доказателство за участието на сасите в металургията на Велбъжд и на неговата околност се открива в местната топонимия. И досега съществува название Сасани за колибарско поселение при с. Страдалово в същата област. Саса /по-рано Саксово/ се нарича и друго едно тамошно село. Употребяваният в закона термин урбарар и до днес е запазен в българското пейоративно „урбулешки“ /в израза „урбулешка работа“/ и то е жив спомен от пребиваването на саксонски металурзи в България. Урбарарът като административно-финансов служител при рудниците разрешавал чести спорове при опреде-

Миниатюра с изображение на цар Иван Александър от Лондонското евангелие /1356/ на цар Иван Александър. Британски музей — Лондон

и ли о часѣ · ни кто же не вѣстъ · ни агге
ли иже сѫтъ на нб҃ сехъ · ни сн҃ъ тъ
к мо ѿц҃ъ · блюдѣтесѧ и бдите · и мо
литесѧ · не вѣсте бѡ когда врѣмѧ прї
идеть:

рнг

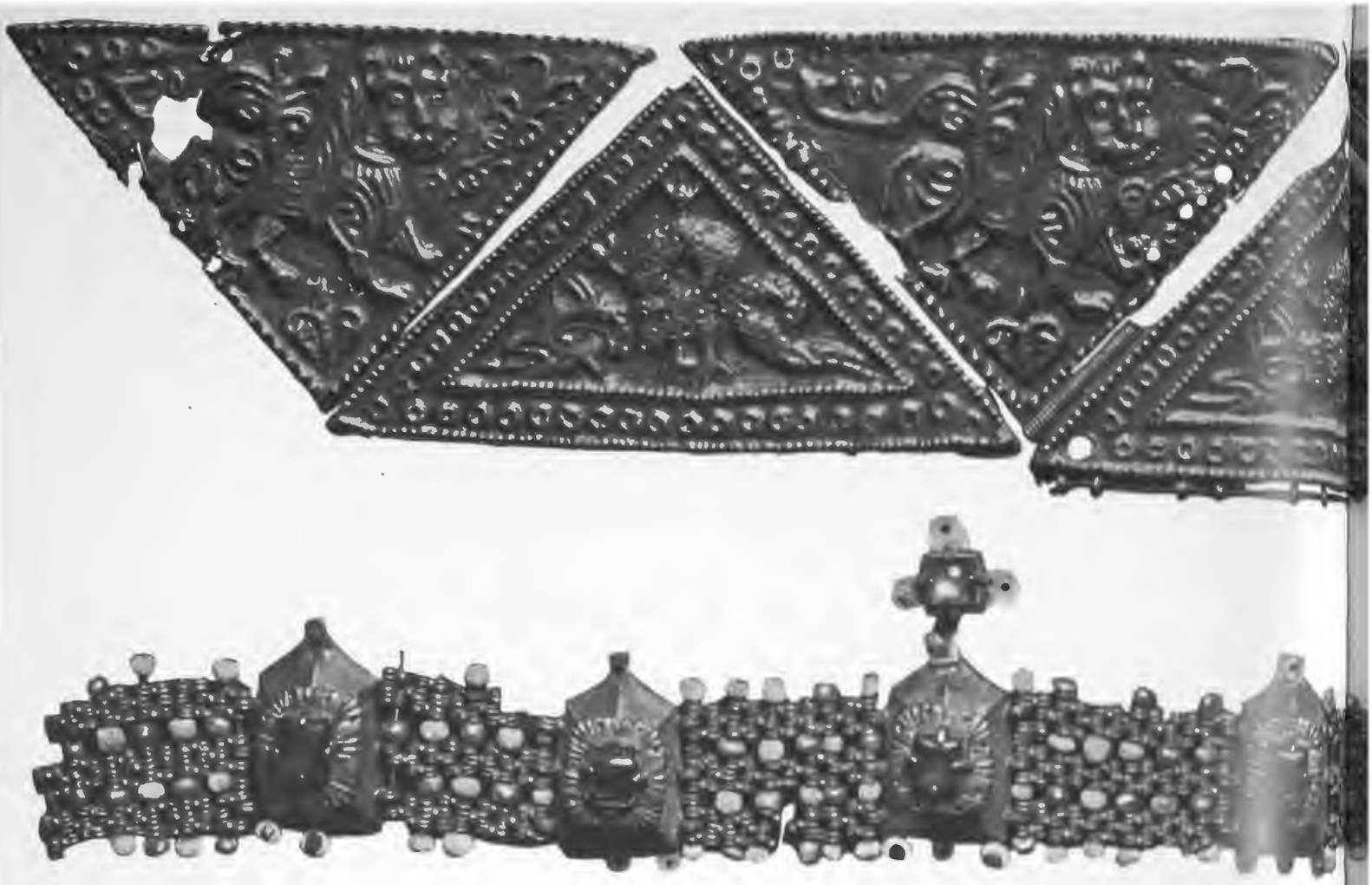

лянето на подземните граници между отделните рудници. Тъй като по онова време не били познати маркшайдерските инструменти за точно определяне на подземни руднични граници, работата на урбарара била винаги приблизителна, неточна и изложена на критика. Оттук идва и ироничният смисъл на „урбулешка работа“, т.е. непрецизна, прибързана работа.

От времето на сасите е останал и терминът утман, който също се употребява в Кюстендил и Кюстендилско. Това е в същност изменена форма на хутман — от саксонското Hüttenmann/рударски надзирател/. Този термин често се среща в Рударския закон.

ТЕХНОЛОГИЯ НА РУДОДОБИВА. От сведенията на Рударския закон се вижда, че рудник се разработвал обикновено там, където се откриела най-много руда. Отначало работата протичала без затруднения върху земната повърхност, но след известно време се налагало да се вади руда от подълбоки шахти — тогава възниквала опасност от срутване. С увеличаването на рисковете нараствала и нуждата от специалисти. Сега се намесвала държавната власт или местният феодал, за да се осигури по-рентабилна организация на рударския труд. Повиквани били саксонски майстори — най-добрите специалисти-металурзи в тогавашна Европа. Така бил пренесен в западната половина на Балканския полуостров по-напреднал металургичен опит.

В Рударския закон е отразена една висока за времето си техника. За откриване на рудата се изкопавали шахти, наречени шурфове — дълбоки изкопи. Когато шурфът минавал през гола скала, прибягвало се до разбиването ѝ /наричано паунати — пославянчен термин от саксонското bauen/, за да се стигне до рудната жила. Следвало прокопаване на специални галерии от долината към скалата под наклон, наречени щони, или щолни — за отводняване и за проветряване на рудника. За отстраняване на бликнала вода се употребявала специална машина — шайбна — безконечна елиптична верига, по която били накачени кофички. Веригата се задвижвала, теглена от коне, кофичките загребвали водата от дъното на рудника, след което, излизайки на земната повърхност, я изливали в специален улей.[137]

Археологическите проучвания са разкрили в

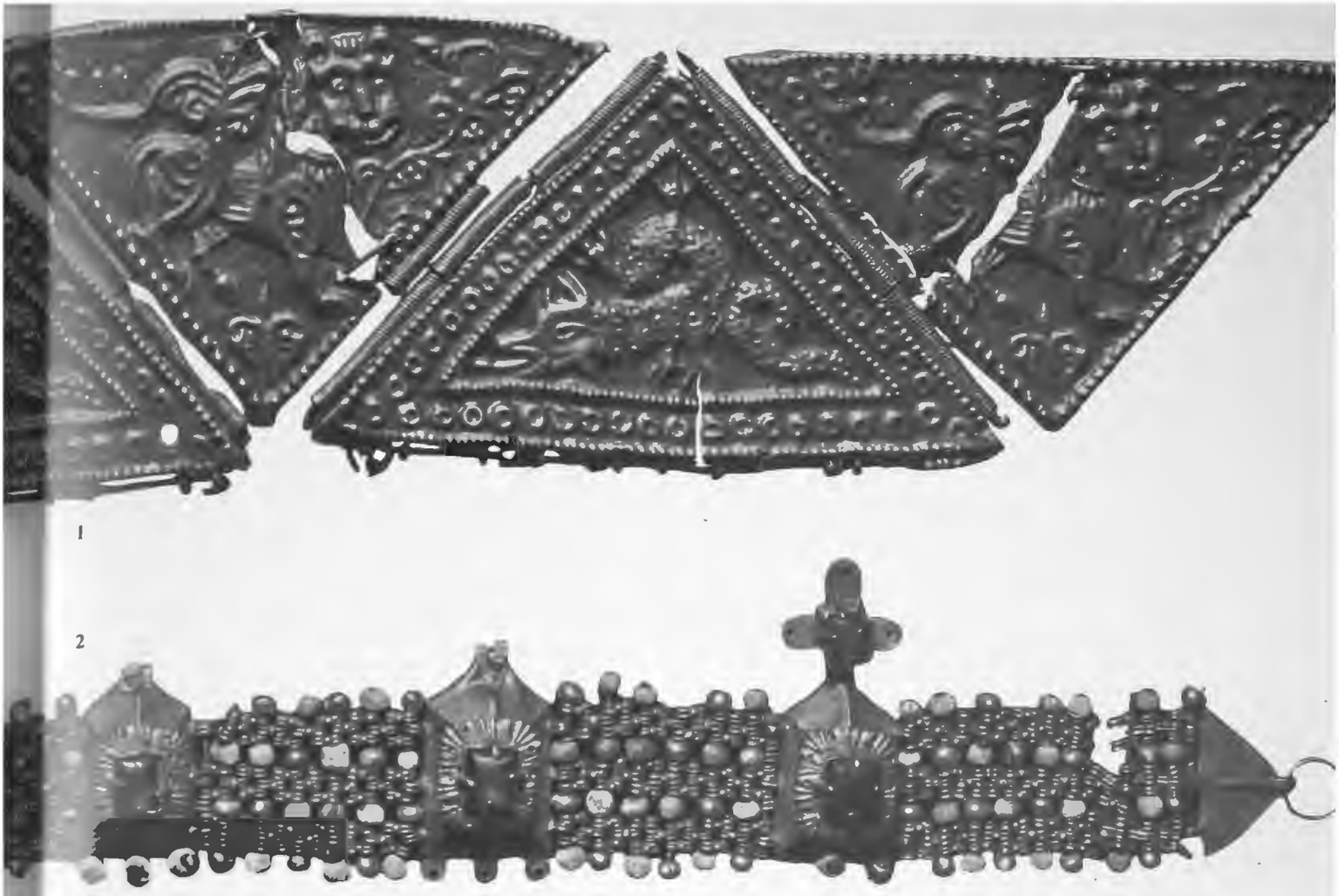

1. Позлатен колан, намерен във Видин /XIV в./. Окръжен исторически музей — Видин

2. Прочелник от сребърното съкровище, намерено в Никопол /XIV в./. Окръжен исторически музей — Плевен

българските земи значителни следи от работата на сасите. Изяснена е например рударската технология в средновековни изкопи на Етрополското галенитно находище в м. Смесите. Както се вижда, рудният терен тук е бил разсечен на стълбове от вертикални галерии, прокопани след предварително изчисление върху разположението на рудната жила. Не само предварителното изчисление, но и други технически подробности сочат, че тук са работили саси или местни специалисти, усвоили техниката на сасите.

Същият метод на подземно разкопаване след предварително изчисление е открит в меднорудното находище на мина „Соколец“ в м. Баликин Преслап, Врачанско. Дълбоките вентилационни шахти при Чипровци също са дело на сасите.[138] В изкопите на мина „Соколец“ е намерена и ръчна дървена помпа за отводняване.[139]

Съвсем друга и по-примитивна е техниката на изкопите в м. Върли бряг, Бургаско. Тук в скалите се съдържат четири рудни жили във вертикално направление. Рударите пресекли тези рудни жили с хоризонтални галерии, които минават от една до друга жила през „пуста“ /неорудена/ скала. Галериите са дълги повече от 200 м, ширината им е около 2 м, а дълбочината — едва 3—4 м. В случая рударите са си послужили с хоризонтални галерии, копани без прекъсване на голямо разстояние, въпреки че биха могли много по-лесно и поикономично да атакуват жилата, ако бяха изследвали вертикалното ѝ направление.

Неравномерност в развитието на технологията се забелязва и при пещите за топене на руда. Докато в Западна България металургичните пещи с духала, задвижвани от водна енергия, с т.нар. водни чукове, или самокови, били въведени вече през XIII—XIV в. от сасите,[140] по същото време в Североизточна България продължавали да се употребяват някогашните примитивни пещи, наследени от трако-римската епоха. Такива пещи са открити в Червен /южно от Русе/. Там била изкопавана желязна руда /предимно лимонит/ по най-

простия начин — чрез открито изкопаване, при което се използувала малка част от рудните залежи. Самите находища се задръствали от безразборно изхвърляните при копаенето отпадъци и скоро ставали негодни за експлоатация. За тази примитивна работа свидетелствуват т.нар. рупи — изкопи, които и сега могат да се видят в този край.

Червенският тип пещи не са „ямни железодобивни /сиродутни/ пещи", а ковашки пещи за пречистване на стопеното желязно тесто, наречено разсовач, или крица.[141]

Железодобивните сиродутни пещи били широко разпространени в България. Те се зареждали с по няколко слоя дървени въглища, върху които се насипвала желязната руда, стопявана в полутечна тестовидна маса след продължително разпалване на въглищата посредством ръчни кожени мехове — духала. Добиването на разсовача в сиродутните пещи, силно примесен със сгурия и въглища, и пречистването му чрез нагряване до червено и удряне с чук в ковашките пещи са двата главни момента на металургичния процес, поради което двата вида пещи обикновено се намирали в близко съседство.

ВИДОВЕ ЗАНАЯТИ.[142] През XIII—XIV в. при добре организираната българска държава, с разнообразни потребности, с нараснало население, с напреднало рударско дело, занаятчийството имало плодотворна почва за развитие и усъвършенствуване. За това свидетелствуват както данни на писмени извори, така и находки от археологически проучвания. Значително развитие получили занаятите, свързани с производството на хранителни продукти и напитки /хляб, масло, сирене, вино и др./. Особен напредък отбелязали свързаните с производството на облекло и покъщнина занаяти — тъкачеството, предачеството, кожухарството, обущарството и пр. Процъфтявали и занаятите, произвеждащи предмети и изделия, необходими за стопанската дейност на земеделци, скотовъдци и занаятчии. Редица занаяти задоволявали военните нужди на държавата. Важно значение имали и занаятите, обслужващи строителното дело в страната. Забележителен разцвет постигнали също керамиката и златарството.

През XIII—XIV в. в България били познати повече от 50 вида занаяти. Това число говори както за развитието на производителните сили в страната и за нарасналите потребности на населението, така и за значителната специализация сред майсторите-занаятчии.

Сребърното съкровище от XIV в., намерено в Никопол. Окръжен исторически музей — Плевен

1

2

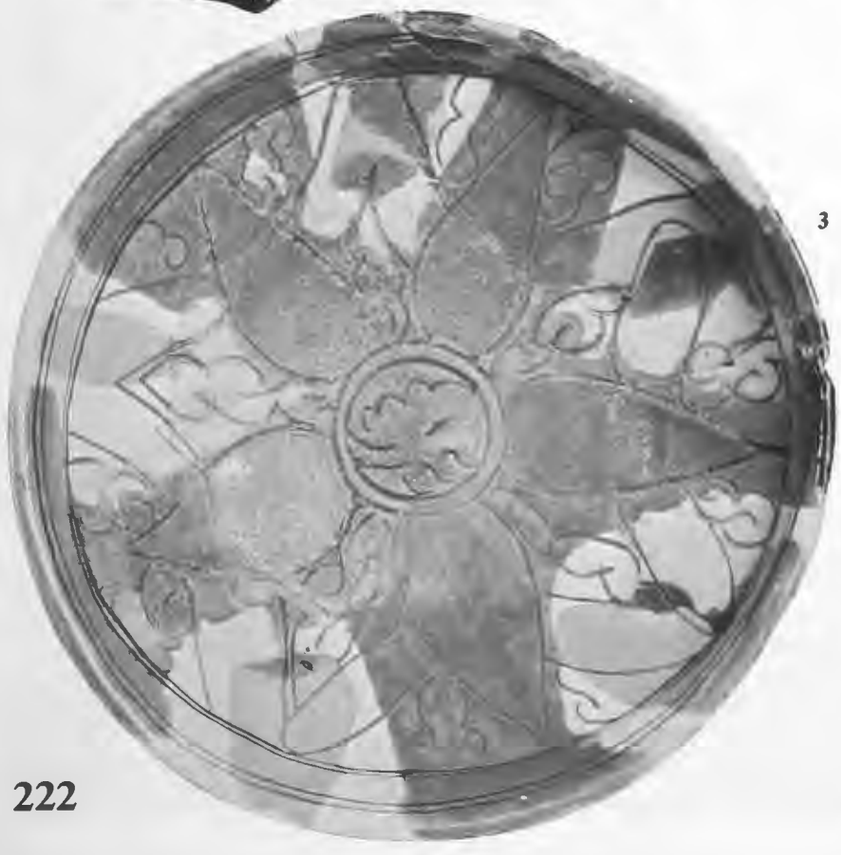

3

ПО-ВАЖНИ ЗАНАЯТЧИЙСКИ ЦЕНТРОВЕ. Едно от главните средища на занаятчийско производство през XIII—XIV в. била столицата Търново. Между търновските занаятчии особено изпъквали железарите и строителите. Благодарение на техния труд и умение била изготвена в началото на XIII в. огромната бойна техника, с която си послужил Калоян по време на военните действия срещу латинците. Така например при обсадата на Димотика българският цар, както отбелязва в хрониката си Жофроа дьо Вилардуен, разположил около града 16 бойни машини и всякакви други съоръжения, с които разбил яката крепостна стена на четири места. През 1207 г. при обсадата на Одрин Калоян поставил в действие 33 стенобойни машини срещу крепостните стени, които пострадали тежко.[143] За поддържане на тази висока за времето си бойна техника Калоян очевидно е разполагал с квалифицирани майстори – строители, железари, ковачи, кожари, сарачи, дърводелци и др. Данните на Вилардуен се потвърждават и от Никита Хониат.[144] За търновските занаятчии се говори и в Похвалното слово на Григорий Цамблак за киевския митрополит Киприян, който посетил Търново през 1379 г.: в числото на гражданите, излезли да го посрещнат, се споменават и занаятчиите, наречени художници.[145]

Развито занаятчийство имало и в Червен. Към 1218 г. отшелникът Йоаким /бъдещият търновски патриарх Йоаким I/, който живеел в една пещера до града, получил от Иван Асен II като дар златни монети. С парите Йоаким нает работници-строители, които изсекли голям манастир до същата пещера.[146]

Важен център на занаятчийско производство бил и Средец. Особено развитие отбелязало тук медникарството. В града имало специален „медникарски пазар", споменат в Калимановата грамота.[147] Средец станал център и на някои други занаяти, които продължавали да се развиват и след падането му под турска власт. Така например през XV в. към тимара на Хамза в с. Поповяне /в западните склонове на Витоша/ се числели занаятчии, които работели в града: сарач Никола, ковач Радоман, шапкар Продан, Степан Саса /презиме-

Съдове и фрагменти от сграфито-керамика /XIII–XIV в./
1. Съд, намерен на Царевец във Велико Търново. Окръжен исторически музей — Велико Търново

2. Фрагмент от съд с изображение на моряк, намерен във Варна. Окръжен исторически музей — Варна

3. Съд, намерен на Царевец във Велико Търново. Окръжен исторически музей — Велико Търново

то му го издава като рудар — сас/, кюркчия /кожухар/ Миле, чаръкчия /цървулджия/ Радослав, кушакчия /майстор на пояси/ Димитър, касап /месар/ Радица, папукчия /чехлар/ Димитър и др.[148]

Намерените в някои български средновековни градове зъби от чепкала за вълна са безспорно доказателство за напредъка на тъкачеството като градски занаят. Като градски занаят то било утвърдено още по времето на Първата българска държава.

Изобилни писмени данни съществуват за развитието на занаяти в градовете по Черноморското крайбрежие. Особено интересен материал се съдържа в Сметководната книга на Антон Барбериус, който бил касиер на граф Амедей VI Савойски по време на неговия поход за завладяване на Черноморското крайбрежие. Барбериус водил сметките на графа в Месемврия през 1366—1367 г., когато градът бил окупиран от него. В книгата на Барбериус са отбелязани паричните суми, плащани като възнаграждение за различни занаятчийски услуги: за позлатяване на метални предмети, за доставяне на вар, за дърводелска работа, за доставяне на маджун за прозорци, за строежи в къщата на графа, за изработване на специална бойна машина от желязо.

В Месемврия било твърде разпространено като градски занаят печенето и продаването на хляб. В града имало много хлебопекарници. На тях граф Амедей възложил изпичането на сухари за армията си.

Тук работели и добри майстори шивачи, кожухари, обущари и др., които задоволявали потребностите на графа от луксозно облекло. Срещу парично възнаграждение били ушити за графа и за рицаря Гийом дьо Грансон копринени дрехи, качулки, наметала от зелен плат, туники, обшити с лисичи кожи, и др. От пазара били купени конци, необходими за ушиването на споменатото облекло, както и за ушиването на ръкавици и ботуши.[149]

Варненските шивачи, кожари и кожухари също изпълнили различни поръчки на графа срещу парично възнаграждение. От запазената сметка личи, че лисичите кожи се ценели твърде скъпо — по четири жълтици едната. От закупените кожи местните градски кожухари ушили на граф Амедей корсети с лице от зелен плат.[150]

За занаятите в Анхиало данни се съдържат пак в книгата на Барбериус, който отбелязва, че домакинът на графа купил в този град дъбови бъчви, за да бъде пренесено в тях вино. Ще рече, тук е бил развит бъчварският занаят. За превоза на бъчвите, както и на някои хранителни продукти от Анхиало за Месемврия доставчикът на графа наел голям брой лодки. Очевидно на градското пристанище са се намирали постоянно плавателни съдове — лодки и гемии, — които извършвали превоз на стоки срещу парично възнаграждение.[151]

Явно е, че занаятчиите в по-големите градове като Месемврия, Варна и Анхиало, особено златари, шивачи, кожари, кожухари, обущари, дърводелци, железари, строители, бъчвари, хлебопекари и др., са били вече значително специализирани в своята работа, щом са могли да задоволяват вкуса на графовете и на рицарската аристокрация от Западна Европа. Някои занаятчии-българи работели и в чужбина. В един дубровнишки документ под дата 27 септември 1238 г. е отбелязано, че българинът Георги, занаятчия в Дубровник, получил от жена си Драга зестра 60 динара. Макар и чужденец, този българин-занаятчия декларирал, че има имоти.[152]

ЗАНАЯТЧИЙСКИ СДРУЖЕНИЯ. И до днес не е разрешен въпросът за съществуването на занаятчийски сдружения в средновековна България. За производствени занаятчийски сдружения и за тяхната организация съдържа данни споменатият Рударски закон. Те се отнасят за рударски предприятия, организирани по саксонски образец — с участието или под прякото влияние на преселници-саси или на местни занаятчии, усвоили техния опит. Рударските сдружения в Ново Бърдо и в западнобългарските градове Велбъжд, Чипровец, Самоков и др. били образувани на началата на рударски производствени кооперации за определен срок. Независимо от известна свобода и привилегировано положение на участвуващите в тях лица те се намирали под прекия надзор на държавата в административно, финансово и производствено отношение. Предприятието могло да бъде създадено от едно сдружение, но след изтичането на срока участвуващите в него били свободни да отидат другаде, а на тяхно място идвали други рудари.

В организирането на рударските предприятия имало три момента. Първият момент бил откриването на рудата: този, който я откриел, ставал държател на рудника. Вторият момент се състоял в кооперирането — макар и индивидуално открит, рудникът се разработвал чрез просто кооперира на известен брой специалисти, които получавали дялове. Открилият рудата раздавал /продавал/ дялове в рудника на всички, които желаели и колкото желаели. Идвал третият момент — царската власт поставяла ръка върху рудника, назначавала в него свои чиновници или пълномощници, за да взема част от приходите му.[153]

Тази е най-висшата форма на организация, до която стигнали някои занаятчийски сдружения

в споменатите градове на Западна България.

Заселването на цели квартали и дори на цели градове със занаятчии от една и съща специалност само по себе си говори за наличие на занаятчийски връзки и сдружения, за наличие на професионални връзки между занаятчиите. В развалините на средновековния Червен и при други поселения в Русенско се откриват квартали, заети от металургични комплекси — там се намирали и жилищата на занаятчиите. Дори имената на села и местности като Рударско и Рударци /в Пернишко/, Рудово /в Странджа/, Рудьовица /в Троянско/, Рудище /в Пещерско/, Рупе /в Кюстендилско/, Рупчос /в Асеновградско/, Рупината /до Брацигово/ и др. сочат, че са произлезли от заселване на рудари.

Рударските сдружения в споменатите западнобългарски градове възникнали в резултат от развитието на стоково-паричните отношения и извиканата от тях на живот конкуренция, а също и поради необходимостта от взаимопомощ. В Рударския закон има данни за норми, които воюва ли срещу конкуренцията и пазели принципа на равенство между майсторите: наемането на рудокопачи било зорко контролирано от техните другари, за да не може отделен рудар да прави предприемаческа спекулация с труда на надничарите; ако гварковете /майсторите-рудари/ открили, че техен другар укрива дялове с наемни рудокопачи, го лишавали от прихода и му вземали цялата печалба.[154] Принципът на професионална взаимопомощ е залегнал в § 1 на Рударския закон, където е отбелязано, че работниците в един рудник не трябва да пречат да се пробие вентилационна шахта от техния до съседния рудник.

ЗЕМЕДЕЛСКО-СКОТОВЪДНО СТОПАНСТВО В ГРАДОВЕТЕ. Средновековните български градове били центрове не само на занаятчийско производство, но и на земеделско-скотовъдно стопанство. Съществуват много данни за градско земеделие и скотовъдство в България през XIII–XIV в. Още към средата на XII в. Средец според описанието на Идриси имал „непрекъснато следващи обработени полета и овощни дървета", жителите на града и околността произвеждали много храни, там се снабдявали с припаси преминаващи кръстоносци. Тези данни се допълват и от известията на Григорий Антиох за земеделското и скотовъдното стопанство, за овощарството, за голямото изобилие на мляко и сирене и за ниските цени на тези продукти. За силно развитото земеделско-скотовъдно стопанство в Средец през XIII–XIV в. свидетелствува и Калимановата грамота, в която се говори за постоянен „говежди пазар"[155].

Център на земеделско производство бил и Пловдив. Кръстоносецът епископ Дитполд Пасавски през 1189 г. отбелязва: „Намерихме града празен от хора, но пълен с жито и вино." През 1189 г. кръстоносците заварили в Боруй изобилие от брашно, жито, ечемик, вино, волове и овце.[156] За градско скотовъдство говори и известието, че през 1323 г. византийският военачалник Георги Вриений устроил засада край Пловдив, за да залови градския добитък, когато излезе на паша.[157]

Месемврия през XIV в. била не само средище на различни занаяти, но и център за производство на зърнени храни. През 1366 г. земеделците от града изплатили в жито контрибуцията, наложена от граф Амедей VI Савойски. В същия град хората на графа намерили и значително количество мед, восък и вино. Твърде развито било производството на зърнени храни и в околностите на Вичина, Маврокастро и Анхиало. Във Вичина генуезците имали фактория за износ на жито, а флорентинецът Пеголоти сравнява житото на Мавро кастро с житото на Анхиало.[158]

В грамотата на крал Милутин от 1300 г. за манастира „Св. Георги Бързи" са споменати земеделци жители на Скопие, наречени „мъже копачи", които обработвали лозя; споменати са и известен брой собственици на ниви и лозя. Значителен слой дребни и средни земеделски собственици имало и в Прилеп, Охрид, Мелник, Велбъжд, Просек, Щип, Струмица и др.[159]

За широкото разпространение на земеделието в българските градове през XIII–XIV в. свидетелствуват и намерените в тях земеделски сечива: наралници, чересла, копрали, дикели, мотики, сърпове, косери и др.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА. През периода на Втората българска държава се забелязва голямо съсредоточаване на занаяти, и то в значителен брой градове. Това явление е най-важният резултат от напредъка в разделението на труда. Самите занаяти се намирали вече на по-високо равнище по технология и организация на труда. Напредък бил отбелязан и в развитието на градското земеделие и скотовъдство, които съставлявали важен дял от стопанството на българския средновековен град.

При по-развитите градове голямото съсредоточаване на занаяти в подградието /стопанската част на града/ довело до групирането в отделни улици /тържища/ на занаятчийски работилници от една и съща специалност: медникарски /бакърджийски/, грънчарски, железарски, ковашки, кожарски, стъкларски, каменоделски и др. Съсредоточаването на занаятите в града по отделни улици било един от характерните белези, които отличавали градските занаяти от селските.

3.
Търговия и парично-стокови отношения

РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА. През XIII—XIV в. голяма част от градските жители, в това число и мнозина занаятчии продължавали да се занимават със земеделие и скотовъдство. Същевременно обаче през този период в по-големите градове настъпило значително, дори пълно отделяне на земеделския труд. Земеделците в Месемврия например през 1366 г. изплатили в жито част от наложената им контрибуция. Граф Амедей VI Савойски продал по-късно така полученото жито на други месемврийски граждани срещу пари — по този начин те се снабдили с жито.[160]

Пазарното снабдяване с жито и хляб, обособяването на хлебопроизводството като отделен градски занаят говорят за пълно отделяне на занаятчийския и земеделския труд поне сред известен слой занаятчии в по-големите градове. С производство и продажба на хляб се занимавали занаятчии в Ново Бърдо, Велбъжд, Чипровец и др., където значителен брой металурзи, упражняващи само своя занаят, нямали възможност да произвеждат зърнени храни и купували хляб от пазара; те се ползували с предимство при снабдяването с хляб. В такива градове и месопроизводството се обособило като отделен занаят. В Ново Бърдо например имало месари, които били задължени да доставят месо /телешко, овче и говеждо/ по нормирани цени и качество за майсторите-металурзи, заети в големите минни предприятия.[161] За месари, сарачи, ковачи, шапкари, рудари, кожухари, цървулджии, чехлари и др. в Средец се споменава в османски документи от XV в.[162] За твърде напреднало отделяне на занаятите от селското стопанство свидетелствува и появата през XIII—XIV в. на обозначението технитари за онези занаятчии, които не се занимавали със земеделие.[163]

Друга форма на разделение на труда настъпила в самите занаяти: тя се изразила в обособяването на отделни специалности от един занаят. От златарството например се отделили златоковачеството, гравьорството и емайлирането. В рударството се обособили рудокопачеството, работата на рударския чекрък /коло/, доставянето на въглища за рударските пещи, топенето на руда, приготвянето на костена пепел за оловните пещи и др. Послав янчването на саксонски термини с названия като коло /за рударския чекрък/, ленхавари /рудокопачи/ и др. показва, че някои форми на разделение на труда, които сасите разпространили в западните български земи, са били бързо усвоени от местните занаятчии.

Третата форма на разделение на труда се изразила в отделянето на добиването от преработването. Това явление било също крачка напред в развитието на градските занаяти. Отделяне на добиването от преработването имало, както се вижда от приведените данни, в металургията на промишлени градове като Ново Бърдо, Велбъжд, Чипровец и др., където добиването на рудата се извършвало от едни специалисти, преработването ѝ в метал от други, а преработването на метала в изделия — от трети. Важен момент представлявало отделянето на кожарството /изработването на кожи/ от кожухарството /ушиването на облекло от кожи/: във Варна процъфтявало обработването на лисичи кожи, които се употребявали при ушиването на облекло. Разделението на труда било послабо изразено в металургията на източнобългарските градове: в железарските комплекси на Червен едни и същи работници били едновременно и рудари, и ковачи, и леяри.

Твърде важна форма на разделение на труда било отделянето на търговския от производителния труд. То съществувало предимно във външната търговия със зърнени храни: при условията на феодалното раздробяване, при крайната несигурност на пътищата и превоза рискът по пренасянето на стоката се поемал от търговеца-посредник. На вътрешния градски пазар обикновено занаятчията сам продавал собствените си изделия. За това свидетелствува съсредоточаването на производството и на продажбата за един и същ занаят на една и съща улица /тържище/. Такива улици-тържища били старите занаятчийски пазарища в много български градове. Същевременно в по-големите градове имало и самостоятелни търговци, за което свидетелствува не само утвърдилият се през XIII—XIV в. термин купец, но и терминът тюджар /търговец/ в османски документи от XV в.[164]

ПАРИЧНО-СТОКОВИ ОТНОШЕНИЯ. Разделението на труда тласнало напред и развитието на стоковото производство. Стокопроизводители били предимно дребните земеделци и занаятчии — те трябвало да произвеждат редовно за пазарна размяна не само за да си доставят необходимите продукти и изделия, но и за да се снабдяват с пари за изплащане на паричните данъци. Що се отнася до феодалите, в техните складове се натрупвали за износ големи количества излишъци от зърнени храни, които обаче нямали характер на стоково производство, защото се използували главно за доставка на луксозни предмети, т.е. за задоволяване на твърде ограничени и случайни потребности. Основната маса продукти за всекидневни нуж-

ди се доставяла за аристокрацията не от пазара, а от нейните владения на натуралностопански начала: там работели закрепостени земеделци и занаятчии /технитари/, които произвеждали безплатно всичко необходимо за своя господар.

На пазара се изнасяли не само продукти-стоки, т.е. продукти, предварително предназначени и редовно произвеждани за пазарна размяна с неизвестен консуматор, но и продукти-излишъци. Най-сигурен показател за стоково производство и за разграничаването му от продуктите-излишъци е стандартизацията: типизирането на изделията при определен занаят говори за предварително разчетена продукция за пазара. Стандартизираното производство било нещо ново и различно в сравнение с производството по поръчка на отделни клиенти, което се съобразявало с техните вкусове. Намерени са голям брой стандартизирани златарски изделия от XIV в., т.е. изделия, напълно еднакви по форма и по изработка.[165]

През XIV в. в Месемврия имало квалифицирани занаятчии, които произвеждали за пазара различни стоки: вар, маджун за прозорци, шивашки материали и др. Стокопроизводители били и прочутите бъчвари в Анхиало, които правели големи бъчви за вино. Тези занаятчии работели и по поръчка. Срещу парично възнаграждение занаятчии в Месемврия и Варна изработили за граф Амедей конструкция на бойна машина от желязо, което сам той им дал. Шивачи, кожухари и обущари пак срещу парично възнаграждение изпълнили различни поръчки на графа с негов собствен материал — ушили дрехи, качулки, наметала, туники, ръкавици, корсети, ботуши, чаршафи и др. От този вид производство са познати няколко варианта: изработване със собствен материал на клиента, с материал на занаятчията, срещу възнаграждение в натура, срещу парично възнаграждение и пр.

Редовно стоково производство през XIII—XIV в. съществувало, както се вижда от приведените данни, предимно в по-големите и по-оживените български градове. Все пак то било предназначено за ограничен местен, а не за широк общ пазар. За местни нужди и за местен пазар работели и металурзите. Най-големите и най-добре организираните металургични предприятия в западнобългарските градове били държавна собственост и носели предимно потребителски характер. Фактически тяхното производство било разчетено да задоволи преди всичко държавни нужди и само една малка част от него се превръщала в стока, предназначена за пазара.

Преобладаващият потребителски характер на производството се определял от все още ниската производителност на труда — изобщо не могло да се реализира такова масово производство, което да бъде едновременно и напълно стоково, и да покрие нуждите на държавата.

Изделието-стока било разменяно на пазара или срещу друга стока или било продавано срещу пари. Към показателите за наличие на стоково производство може да се причисли и намирането на монети в занаятчийските работилници. Такива монетни находки също могат да бъдат указание, че занаятчията е работел за пазара.[166]

Странно е, че досега са открити най-малко монети от времето на Иван Асен II, въпреки че той е първият български владетел, който е сякъл монети, полагал особени грижи за развитието на търговията и довел икономическото положение на страната до сравнително голяма стабилизация. Най-много български монети има от XIV в. Общо взето, монетните находки говорят за урепнал вътрешен пазар, за редовни връзки между града и селото. В този смисъл свидетелствуват и отделните или събраните в малки количества монети и особено монетите с полуизтрита в резултат на засилена циркулация повърхност. Такива монети са намерени в много български градове и села, най-вече в Търново и в търновския район.[167]

Сравнително по-малко са монетните находки от района Червен — Разград — Дръстър — Преслав — Шумен — Варна — Карвуна, но тук по-малко са намерени по-голям брой чуждестранни монети — очевидно във връзка с външната търговия в този район: венециански и византийски монети от XIII—XIV в., османски и влашки монети от XIV—XV в., сръбски монети от XIV в. и др.[168]

Неслучайно твърде много монетни находки произхождат от Видин и от видинския район: Видин като пристанищен град бил едно от най-оживените и най-важните търговски средища на Втората българска държава. Наред с монети на българските царе тук са намерени и много чуждестранни, предимно византийски монети.[169]

За стоково-паричните отношения и връзки във вътрешността на Северна България важно значение имал районът Ловеч—Плевен. В м. Кайлъка /средновек. кр. Каменец, на юг от Плевен/ са открити български и византийски монети. За търговското значение на Плевен през този период може да се съди и от обстоятелството, че тук са живели евреи — запазени са еврейски надгробни камъни, върху един от които е изсечен староеврейски надпис от 1232 г. По времето на последния български цар Иван Шишман в Плевен се засели-

Изковаване на гвоздеите за разпятието на Исус Христос – стенопис от църквата „Св. Йоан Богослов" на Земенския манастир /XIV в./

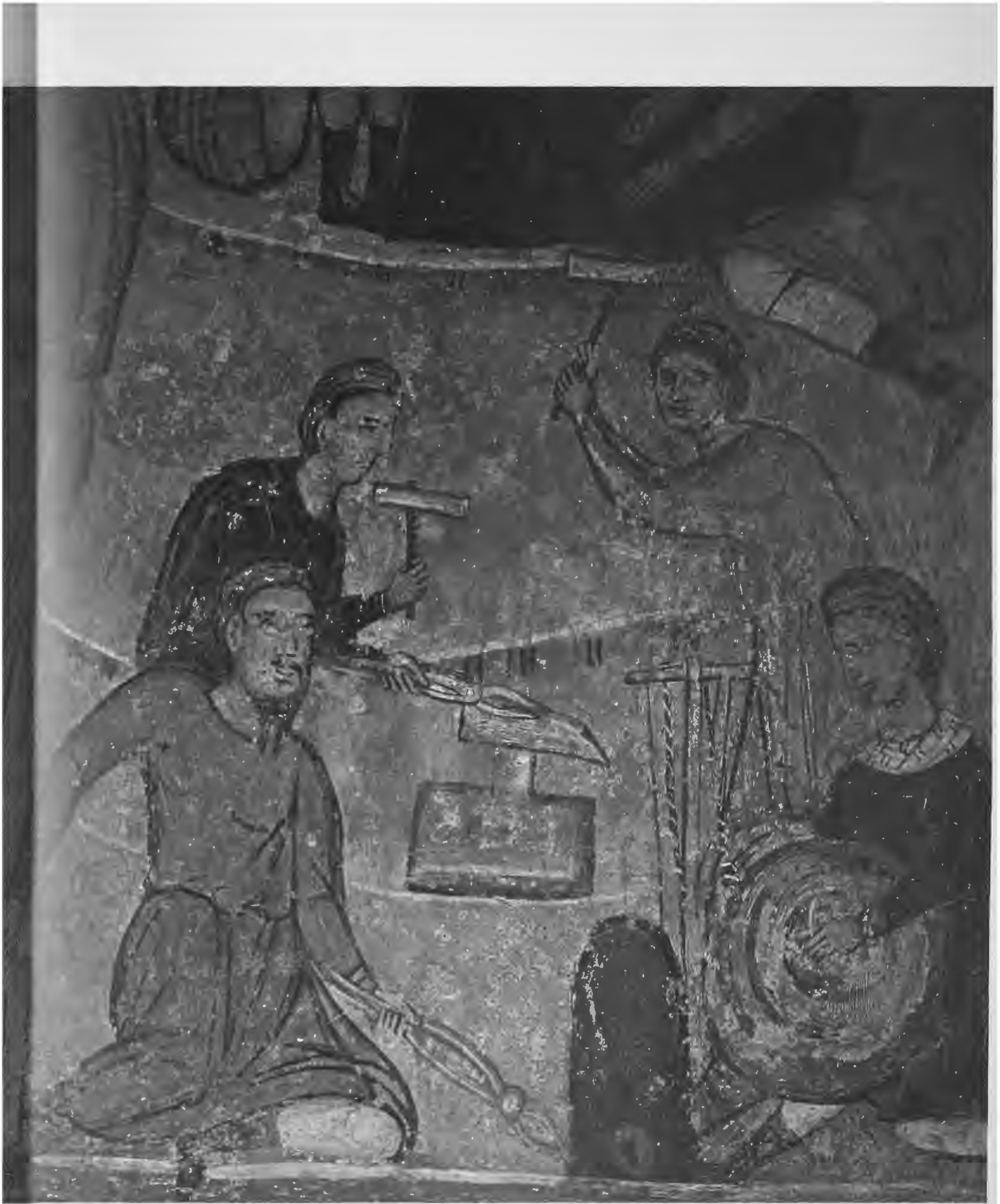

ли още евреи, дошли от Унгария. Известно е, че през Средновековието евреи се заселвали предимно в онези градове, в които съществували благоприятни условия за търговия. В Ловеч и Ловешко[170] са намерени голям брой български и византийски монети.

В Средец и областта му също са намерени много български, сръбски, венециански и византийски монети. Част от българските сребърници са с полуизтрита повърхност, което е доказателство, че са били в усилено обръщение.[171]

Безспорно свидетелство за проникването на дубровнишки, венециански и византийски търговци откъм Солун са монетните находки в пловдивски район, в Родопската област и в района Кюстендил—Станке Димитров. Наред с българските и тук се срещат венециански, сръбски и византийски монети — на места дори те преобладават.[172]

Значителен нумизматичен материал има от района Крън—Потука /в Казанлъшкото поле, близо до Крън/ — Боруй — Диампол — Месемврия. При разкопките в градчето Потука[173] са намерени 800 монети, между които голям брой византийски от XI—XIV в., а също венециански, сръбски и български. Намирането на толкова много чуждестранни монети заедно с български говори за оживена международна търговия, въпреки че Потука се е намирала във вътрешността на страната. За оживена търговия свидетелстват и съхранилите се стокови изделия: разнообразни фини стъклени гривни — черни, сини, чернокафяви, зелени, бледозелени, жълти, виолетови и многоцветни, — открити в твърде голямо количество при разкопките в Потука, а също и изящно изработени бронзови пръстени с най-разнообразни форми и украшения. Изобилни данни за парично обръщение в Месемврия през XIV в. се съдържат в Сметководната книга на Барбериус, където са записани всички суми, постъпили от събирането на контрибуции. Във връзка с паричните контрибуции, наложени на жителите на Месемврия от графа след превземането на града през 1366 г., в Сметководната книга се споменават дори специални „перпери с месемврийско тегло“ — по всяка вероятност византийски златни монети, сечени в Месемврия по времето на Андроник II и Андроник III; тези перпери били твърде разпространени в България през XIV в.[174]

Ново явление в паричното обръщение на България през XIII—XIV в. било значителното намаление на монетните съкровища /натрупани в гър-

Клещи със закривена дръжка /XIV в./. Национален археологически музей — София

нета монети/ и развитието на по-оживена монетна циркулация. В сравнение с десетките хиляди монети от колективните находки-съкровища в българските земи от епохата на византийското владичество /XI–XII в./ монетните съкровища от XIII–XIV в. са по-малко или съдържат по-малък брой монети. Напредъкът в паричното обръщение стоял в тясна връзка с по-развитите вече стоково-парични отношения. Част от градското и селското население се снабдявало редовно с някои стоки срещу пари, купували се продукти и занаятчийски изделия срещу пари, с пари се заплащали и занаятчийски услуги.

За укрепването на градския пазар свидетелствуват и установените валутни съотношения. В Сметководната книга на Барбериус е отбелязано, че в Месемврия един флорин /златна монета от Флоренция/ се равнявал на 17 български сребърни гроша, а византийският перпер – едва на 8 гроша. Тези валутни съотношения се потвърждават в много параграфи на Сметководната книга /с някои незначителни колебания/. До такава урегулирана валутна размяна се стигнало не само по пътя на външната търговия, която винаги се основавала на нееквивалентния обмен /евтино да се купи – скъпо да се продаде/, а главно в резултат на достатъчно развитата вече функция на мярка за стойност, която изпълнявали монетите на вътрешния пазар. Сравнително голям стабилитет на вътрешния и на международния пазар постигнали българските сребърни грошове на Иван Александър /изобразен със сина си Михаил/, сечени в грамадни количества през 1331–1335 г.

Независимо от напредъка на стоково-паричните отношения в българския средновековен град те съществували в рамките на господствуващото натурално стопанство. Изобщо приведеният материал свидетелствува за твърде неравномерното развитие на паричните отношения: те отбелязали напредък главно в по-големите градове и в оживените крайморски центрове. Дори и за най-големите градове била характерна известна незавършеност в отделянето на промишления /занаятчийския/ от земеделския труд. В градове като Търново, Средец, Месемврия и Варна отделянето било доста напреднало, но това не променило общата картина на натуралното стопанство. И през XIII–XIV в. основната маса необходими продукти за всекидневни нужди, в това число и за издръжка на господствуващата класа и държавния апарат, се доставяла на натуралностопански начала. Явленията, типични за натуралното стопанство, се отразили и върху паричното обръщение: на пазара често монетата губела значението си на паричен знак и излизала в натуралната си форма на метален слитък – затова била разпространена спекулацията с монети като с метални слитъци. Така например откриваните в България перпери на Андроник II и Андроник III са от много долнокачествена сплав и с намалено тегло: те стоят далеч под законната норма и съдържат само около 50 % злато – останалите 50 % са сребро и мед. Каталонският летописец Рамон Мунтанер окачествява пускането на тези перпери като опит за изнудване от страна на византийците: перперът не струвал и три барцелонски денара, а византийският император настоявал за курс по осем барцелонски денара. Въпреки това перперите продължавали да изпълняват функция на международни пари в търговията на Балканския полуостров и в Близкия изток, както се вижда от изчисленията в Сметководната книга на Барбериус и в редица дубровнишки документи. Някои перпери са с орязани периферии – орязването е извършено с ножица след пускането им в обръщение.[175]

Данните за градския пазар отразяват преди всичко неговата специфика в периода на феодалната разпокъсаност: през XIII–XIV в. българският пазар бил много раздробен и обхванат в гъста мрежа от вътрешни митнически бариери, наложени и от централната власт, и от местните феодални господари. За това явление има ясни указания в документите, с които чуждестранните търговци се освобождават или облекчават от вътрешните мита: в грамотата на Иван Асен II за Дубровник, в договора на Михаил Асен с Дубровник, в дарствената грамота на Иван Александър за венецианците, в договора на добруджанския княз Иванко с Генуа и пр. Иван Асен II дал привилегия на дубровничани „навсякъде да купуват и продават свободно, без да бъдат ощетявани против договора за митото“ /прѣзъ закѡн о кѵмєркн/. Като места, където биха могли свободно да търгуват, са споменати градските тържища, отделните административни области и клисурите. В „договарянето за митото“ е отразена и терминологията на дубровнишката дипломатика, където такъв вид договори се наричат закѡн. Смисълът на текста е, че царят освобождава дубровнишките търговци от всички вътрешни мита, които вземали местните господари в отделните градове, области и клисури: дубровничани плащали само на царя установеното по договор /закѡн/ мито /кѵмєркъ/.[176]

Такава митническа система съществувала и във Византия, където с вътрешни мита се заплащало 1/ правото за пренасяне на стоката, 2/ правото за излагане на стоката по тържищата и 3/ правото за покупко-продажба на стоката, плащано обикновено половината от купувача, половината от продавача. Очевидно в грамотата на Иван

1

2

Асен II се има пред вид това тройно облагане. Мито за една и съща стока се плащало толкова пъти, колкото пъти тази стока минавала от една област в друга, при пренасяне от едно тържище на друго, през мост, през брод на река, по отделните пътища, проходи и др. Привилегия да се търгува свободно и безмитно по цялата държава е известна само за Рилския манастир — от грамотата на Иван Шишман, издадена през 1378 г. Това е единствената досега позната привилегия на български феодален институт да търгува безмитно в цялата страна и представлява рядко изключение, от което не може да се прави извод нито за широки междуобластни връзки, нито за „общ пазар".

Втора характерна черта на градския пазар било привилегированото положение, което заемали на тържищата чуждестранните търговци и местните феодали. То се изразявало в освобождаване от мито, в притежаване на значителен брой търговски помещения, а понякога и в монополно право за търговия на местния пазар. Има данни, че феодалите изнасяли за продан значително количество жито от своите складове. Два документа /от 1344 и от 1346 г./ споменават за дубровнишки търговци, които купували жито от едрия земевладелец Цамблак. През 1364 г. дубровнишки търговци закупили просо от севастократор Блаж в Тесалия. През 1377 г. също дубровнишки търговци купили жито от феодалите Константин и Драгаш, владетели на Велбъжд. Българският цар Иван Александър също изнасял свое жито в Дубровник. Освен светски феодали и царе изнасяли жито и църковни феодали. Като феодален собственик манастирът „Св. Георги Бързи" не само притежавал тържището на с. Брод, но имал и монополно право да изнася там свои продукти по време на панаира — както е посочено в грамотата на крал Милутин от 1300 г.: „На този панаир да се продава църковно вино и жито, а друг никой да не продава без благословението на игумена. Ако пък някой бъде заловен, че продава, да плати 12 перпера и църквата /манастирът/ да му вземе виното и житото и месото." Същият манастир имал право да прибира и всички приходи от митото на това тържище. Българският манастир „Св. Георги" /Зограф/ притежавал 18 търговски помещения в Сяр, 15 — в Никопол, 20 — в Средец, 30 — в Солун.[177] Търговските помещения са наречени в грамотата дюкяни.

Тези и много други данни говорят за привилегированото положение на феодалната аристокрация на местния пазар, за обременяването на търгуващите селяни и занаятчии със значителни мита. Въпреки това феодалите не могли да поемат в свои ръце размяната между града и селото и да наложат свой монопол в нея — сведенията за монополно право на феодални институти върху местни тържища са съвсем оскъдни.

Нито многобройните пазарни такси, нито някакви други пречки могли да спрат например размяната на дребните стокопроизводители от града и селото на пазара в Скопие. Именно дребните

3

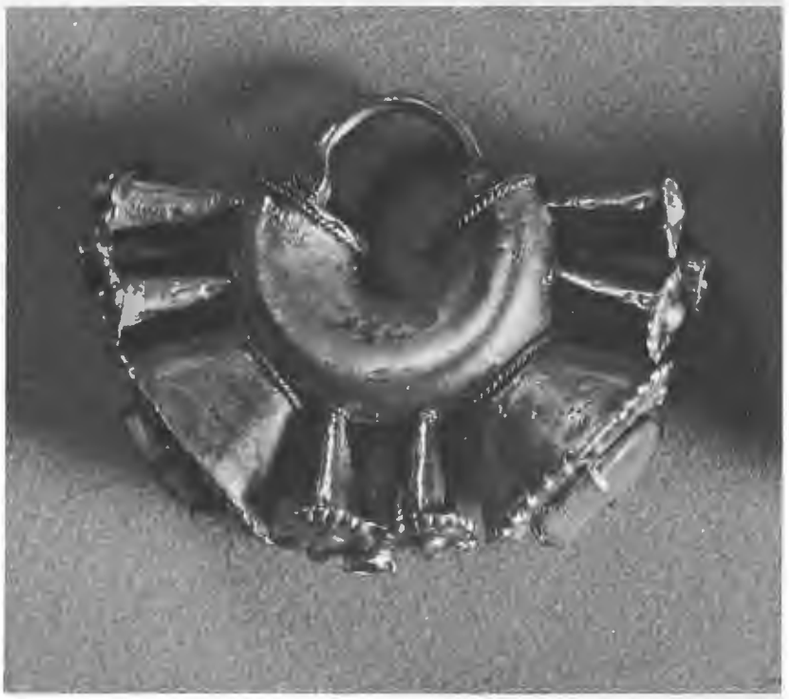

4

Копчета, обеци и наушници от XIII—XIV в.
1. Позлатено копче. Окръжен исторически музей — Видин

2. Златна обеца, намерена в Шумен. Национален археологически музей — София

3. Златен наушник. Градски народен музей — Карлово

4. Сребърна обеца, намерена в с. Драгижево, Великотърновски окръг. Национален археологически музей — София

Страница 232/233
Съкровище от сребърни монети на български царе /XIV в./

стокопроизводители били главните носители на размяната на този пазар, където се продавали всякакви зърнени храни — пшеница, ечемик, просо, ориз, леща, нахут; продукти за всекидневни нужди — сол, сирене, брашно, дървено масло, маслини, мед, краве масло, лук, карнабит, дини, пъпеши, орехи, кестени, портокали, нарове, риба; всякакъв добитък — волове, овце, коне, магарета, катъри, камили; фураж, дървен материал; занаятчийски изделия — аба, сукно, платове от Солун и Бруса, платна, въжета, гьон, ботуши, чехли; железарски изделия — клинци, подкови, влашки ножове, саби, боздугани; обръчи за бъчви, корита, копанки и други дърводелски изделия; рогозки, хартия и пр.[178] В собственост на един феодален институт като българския Зографски манастир се намирали твърде голям брой търговски помещения, но в тях от името на манастира търгували манастирски люде и едва ли е било възможно там да се изнасят и продават само продукти на феодалното манастирско стопанство.

Изворите съдържат достатъчно данни, от които се вижда, че на вътрешния пазар като главен стокопроизводител се явявали не едрите феодални земевладелци, а дребните трудови собственици — селяните, градските и селските земеделци и занаятчии. Те били главният носител на размяната между града и селото, която въпреки всичко си пробивала път през гъстата мрежа вътрешни митнически бариери. Това е третата характерна черта на градския пазар.

Още в края на XII в. трудовите производители играели активна роля на пазара в Пловдив: през 1189 г. те открили пловдивския пазар за войската на Фридрих Барбароса, която, настанена да презимува в града, се нуждаела най-много от жито и вино. Дребни производители — българи и арменци, — а също и местни търговци завързали оживена търговия с рицарите на Фридрих Барбароса и им предлагали пазар, пълен с всякакви стоки. Същите градски слоеве държали пазара и в Средец: през 1189 г. те разтурили местния пазар, тъй като се разбрало, че в Средец германските кръстоносци предпочитали повече да грабят, отколкото да купуват.[179] Непосредствените производители — занаятчии и земеделци — били главните носители на размяната и в оживения крайморски град Месемврия. По-значително било участието на феодалите в износа на жито. Главна роля

и тук играели не феодалите-износители на зърнени храни, а търговците-посредници, които поемали риска на превоза и продажбата.

Четвъртата характерна черта на градския пазар била търговията на дребно и с малко количество стоки. Търговията на дребно се обуславяла от два основни фактора: 1/ ръчната техника не могла да даде масово производство, 2/ основната част от производството не минавала през пазара, а се изразходвала за натурално снабдяване или самоснабдяване, за натурална размяна на излишъци или за натурални плащания.

Разгледаните дотук данни свидетелствуват, че в България през XIII—XIV в. съществувало местно търговско съсловие, което вземало дейно участие във вътрешния обмен на страната. Поддържаното от някои изследвачи гледище,[180] че градските тържища заедно с цялата търговия са се намирали в ръцете само на чуждестранни търговци, не отговаря на истината и трябва да се отхвърли.

ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ. За издигането на българските градове през XIII—XIV в. допринесло и включването им в търговията с Дубровник, Венеция, Генуа и Византия. В началото на XIII в., когато Втората българска държава укрепвала в резултат на успешни войни с Византия, а участниците в Четвъртия кръстоносен поход превзели Цариград и образували т.нар. Латинска империя върху територията на разгромената от тях византийска държава, търговската и политическата експанзия на Венеция в южните краища на Балканския полуостров достигнала най-голямата си сила.

През началните десетилетия на XIII в. венецианските стоки стигали до българските черноморски градове посредством търговията на дубровничани: във връзка с тази търговия е спомената и Карвуна /град на черноморския нос Чаракман, до Каварна/ в грамотата на Иван Асен II за Дубровник от 1230 г. През първата половина на XIII в. венецианската търговия обхващала главно южните части на Балканския полуостров, а във вътрешността му проникнала предимно чрез услугите и посредничеството на дубровничани, които получили, както се казва, привилегии за свободно търгуване в България и от Иван Асен II /1230/, и от Михаил Асен /1253/. Установяването на венецианското господство над Дубровник датира от 1205 г. и било пак резултат от събитията на Четвъртия кръстоносен поход. В самия Дубровник имало венециански пълномощници, които пряко контролирали търговската политика на града. Търгувайки повече с венециански стоки, дубровничани предпочитали да идват в България по суша откъм Сърбия и посещавали Видин, Търново, Преслав, Одрин, Димотика, Карвуна, Боруй, Скопие и други градове.

Интересът на италианските търговци към българските черноморски градове се засилвал непрестанно. В италианската мореплавателна карта на П. Висконти от 1311—1320 г. например Карвуна е отбелязана като „Карбона“ на мястото на днешната Каварна; от тази карта се разбира къде се е намирала средновековната Карвуна, защото по това време — 1311—1320 г. — италианците посещавали редовно и познавали добре Българското черноморско крайбрежие.[181] А за пътувания на италиански търговци край Северното Причерноморие още през първата половина на XIII в. говори възникването на техни колонии в градовете Кафа, Чембало /Балаклава/, Черко /Керч/, Тамн и др. на Кримския полуостров.[182]

След унищожаването на Латинската империя през 1261 г. в търговията на Балканския олуостров продължавали да си съперничат с пр менлив успех Византия, Генуа и Венеция, подпо агана от Дубровник. Те преследвали една и същ цел — житото на Балканите. Сега Солунското п ста нище станало важно средище за проникван о на венециански и дубровнишки търговци в юж български градове. През Солун те изнасяли житото, което закупували от вътрешността, а в сяли платове, железария и луксозни предмети. т Солун по-лесно се прониквало в България п течението на Струма. През този период се изд гнали българските градове във или около търг вския хинтерланд на Солун: Мелник, Велбъжд, Кр ово и Скопие. Доказателство за проникването венециански и дубровнишки търговци в тези адове откъм Солун през последните десетилетия а XIII и през XIV в., както и за датирането на то а проникване са монетните находки в Софийск Пловдивско, Родопската област и в района Кю ендил — Станке Димитров: тук са намерени зна телно количество грошове на венецианските до е Лоренцо Тиеполо /1268—1274/, Макабо Ко арини /1275—1280/, Джовани Дандоло I /1280—1288/, Джовани Дандоло II /1290—1314/, Франчес о Дандоло /1329—1339/, Джовани Градениго /1355—1356/, Андрей Контарини /1368—1382/ и др.

По времето на Андроник II Палеолог /1282—1328/ Венеция получила надмощ е предимно в южната част на Егейско море, а Генуа се утвърдила в Мраморно и Черно море — тя разполагала със собствена военноморска флота. В българските градове по Черноморското крайбрежие генуезците искали да се разпореждат както в свои колонии,[183] но срещнали отпор: през 1315—1316 г. например българите разграбили имуществото на

генуезките търговци в Маврокастро — важен български пристанищен град на устието на Днестър. Въпреки временните конфликти генуезци и венецианци продължавали да изнасят българско жито от Варна, Анхиало и Месемврия.

Независимо от търговското съперничество Византия постоянно се нуждаела от жито — особено за изхранване на столичното население. Затова тя търсела съглашения с италианските търговци-износители на българско жито. През 1324 г. империята сключила договор с Венеция за снабдяване на Цариград с жито от българските черноморски пристанища.

Освен Солун важни бази за търговията между Дубровник и България били Ниш, Скопие и Видин. През Видин дубровнишките търговци минавали на път за влашките градове Търговище и Букурещ, откъдето се отправяли за Бесарабия. Търговията на Дубровник с България откъм Видин, Ниш и Скопие съставлявала част от цялостната търговия на Венеция, която, както вече бе изтъкнато, държала Дубровник в орбитата на своята икономика. През 1346—1347 г. Иван Александър дал на венецианците грамота за свободно търгуване: венецианците плащали в България мито 3 % а внос и износ, имали и голяма колония във Вара към 1352 г., когато венециански консул в града ил Марко Леонардо. През същата година той занесъл във Венеция писмо от цар Иван Александър до венецианския дож Андрей Дандоло.[184]

През втората половина на XIV в. събитията наложили прегрупиране на силите и промяна в разпределението на районите на външната търговия. През този период се очертали четири отделни района: Видин със северозападните български земи, Търновското царство с главно пристанище Варна, Добруджанското крайбрежие с Килия и Южнобългарското Черноморие с Месемврия, Анхиало и Созопол.

С договора от 18 февруари 1358 г. унгарците изтласкали Венеция от Далматинското крайбрежие и наложили върховната си власт над Дубровник. През 1365 г. унгарският крал Людовик превзел и Видин, отвел в плен Иван Срацимир и разширил привилегиите на дубровнишката колония в този град.[185] През 1370 г. Иван Срацимир се върнал във Видин, но вече като унгарски васал. Оценявайки значението на Видин, Никопол и Дръстър, а също и на Долния Дунав като важна артерия между Средна Европа и Балканския полуостров, Людовик още през 1358 г. издал грамота на търговците от Брашов за свободен превоз на стоки по Долния Дунав — до устието на Серет. Същата привилегия била потвърдена от унгарския крал Сигизмунд в 1395 г. Към това време се отнася и Брашовската грамота на Иван Срацимир, дадена на търговците от Брашов за свободно търгуване във Видин. Запазени са и някои дубровнишки документи от 1387 и 1390 г. за дубровнишката търговия във Видин /износ на български сурови кожи и др./.[186]

Търновското царство от своя страна поддържало връзки с Венеция по силата на договора на Иван Александър. За това свидетелстват намерените в Разградско, Силистра, Търново и др. монети на венецианския дож Джовани Градениго и на други венециански дожове от XIV в. Поддържани били обаче връзки и с Генуа. Известно е, че във Варна, главната пристанищна база на Търновското царство, съществувала генуезка колония, навярно в близкото селище Кастрици /дн. Виница — кв. на Варна/. Това предположение се потвърждава и от намерената в околността на Варна монета на генуезкия град Кафа заедно с голям брой монголски монети — сребърници от XIV в. на ханове от Златната орда. Наличието на генуезката монета в находката показва, че монголските сребърници са били пренесени във Варна чрез посредничеството на генуезките търговци.[187] Черноморският район с градовете Месемврия, Анхиало и Созопол през 1366 г. бил откъснат от българската територия и завладян от граф Амедей VI Савойски, който по-сетне предал трите града под властта на Византия.

В надпреварата за осигуряване на търговски бази не останала назад и Генуа. През последните десетилетия на XIV в. тя се насочила предимно към Добруджа и около 1370 г. отново предприела въоръжени нападения върху тукашното крайбрежие, този път пострадали владенията на княз Добротица при устието на Дунава, където се намирал гр. Килия. Генуа не престанала да изпраща бойни кораби срещу българите и военните действия продължили до 1385 г. По това време генуезците по всяка вероятност са завладели Килия.[188] Окончателното примирие на Добруджанското княжество с генуезците станало през 1387 г., когато бил сключен и търговски договор между Генуа и Иванко, наследника на Добротица. От договора се вижда, че търговията с българското жито станала необикновено оживена през последните десетилетия на XIV в., но до голяма степен договорът бил продиктуван от интересите на добруджанското болярство.

От съдържанието на договора личи, че господствуващата класа на феодална България не поставяла на първо място борбата против османския завоевател, а гледала да спаси себе си от приближаващата се катастрофа. Според § 13 на договора корабите, златото, среброто и другите скъ-

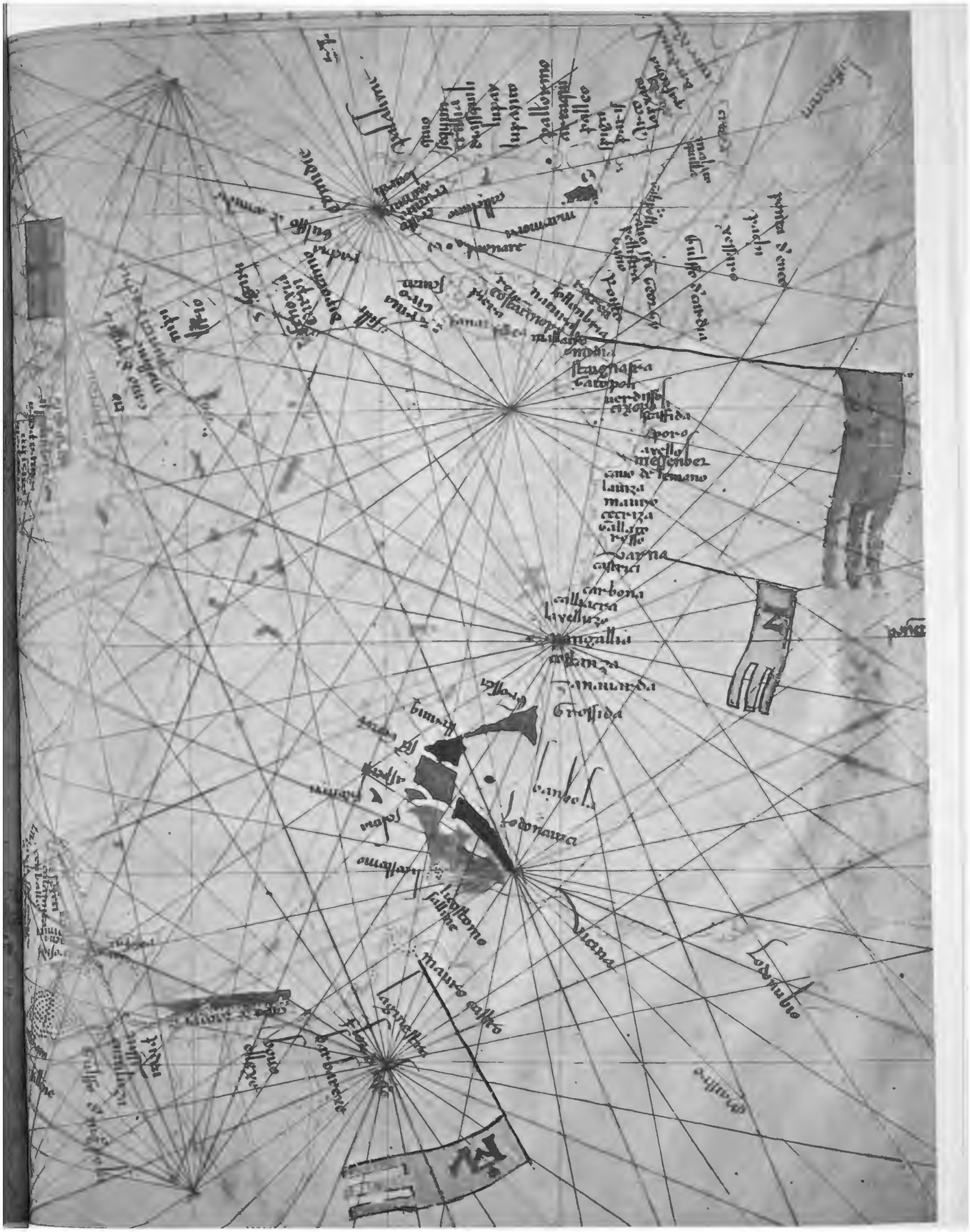

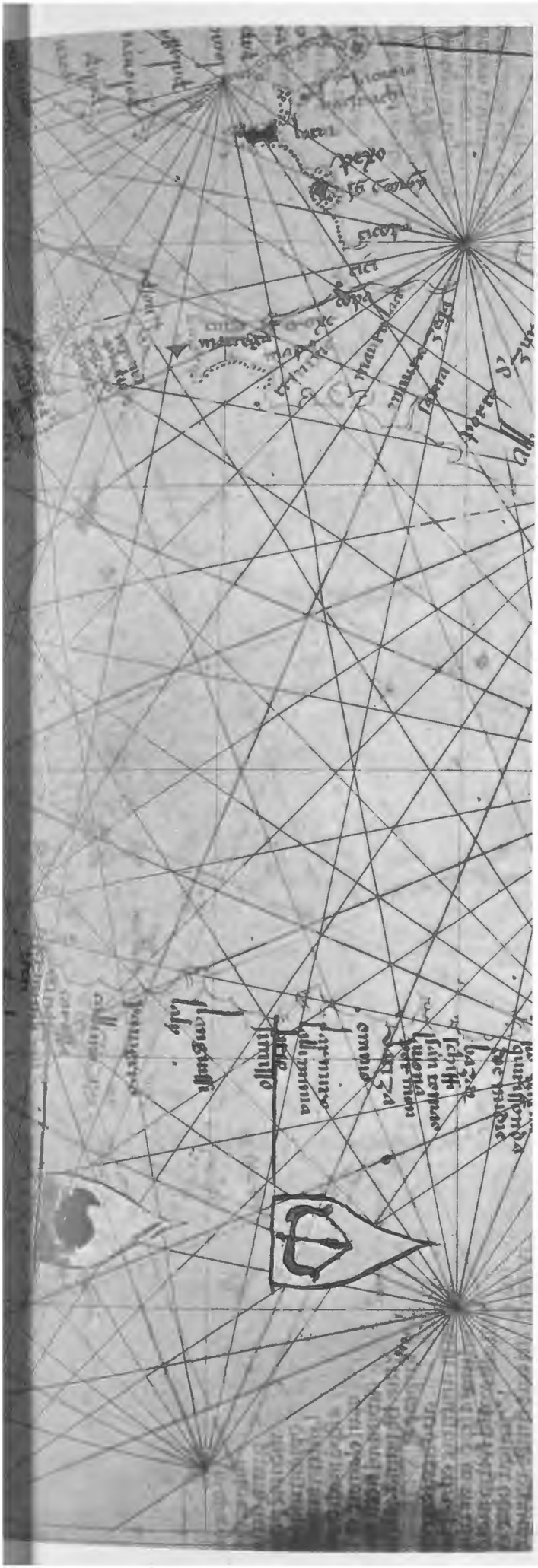

поценности могли свободно да се внасят и изнасят от генуезците, без да се плаща каквото и да било мито. Странното на пръв поглед включване на корабите в категорията на необлаганите с мито стоки се обяснява с намерението на управляващата върхушка да има под ръка превозни средства, с които да може по-лесно да избяга в чужбина, ако турците завладеят страната. Застрашена от приближаващата се буря, господствуващата класа се стремяла да превърне в пари и скъпоценности своите богатства — на първо място, излишъците от зърнени храни и селскостопански продукти. Митото пък, което вземал княз Иванко от генуезците за износ на жито и за внос на стоки /с изключение на свободните от всякакво мито кораби, пари и скъпоценности/, било само 1 %, т.е. най-малкото за онова време мито, което изобщо се е вземало от чуждестранни търговци: очевидно генуезците са били улеснявани по всякакъв начин от българското болярство в лицето на Иванко. Парите и скъпоценностите били най-удобен обект за изнасяне зад граница при евентуално бягство, при напускане пределите на страната и търсене на убежище в чужбина.[189]

ПОСРЕДНИЧЕСТВОТО ВЪВ ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ. Независимо от привилегиите /грамотите/ за свободно търгуване при тогавашните условия чуждестранните търговци завързвали делови връзки с местните жители главно по пътя на създаването на търговски колонии в някои градове. Във Видин имало дубровнишка колония, във Варна — колонии на генуезки и венециански търговци, Солун се очертал като постоянно средище за венецианска и дубровнишка търговия и пр. При феодалната раздробеност обикновено явление станали произволите на местните власти. Международната търговия била изложена на постоянни рискове както поради крайната несигурност на пътищата, така и поради необходимостта да се изминават значителни разстояния по суша и по море със средствата на тогавашния транспорт. Невинаги помагали и грамотите за свободно търгуване.

През последните десетилетия на XIII в. византийските императори дали на венецианците големи привилегии за свободно търгуване, но това не им пречело да ги нарушават, да задържат или конфискуват житото, което венецианските търговци изнасяли от българските черноморски градове, да запечатват складовете им, да ги облагат с

Карта на Черно море от Пиетро Весконте /1320/ с изображение на източнобългарските земи. Ватиканска апостолическа библиотека

мито. Византийските власти вършели дори пиратски нападения върху венециански кораби и търговци. През 1276 г. например византийският император поискал да купи на цена, много по-ниска от пазарната, 600 крини жито, което венецианецът Пиетро Гризоно докарал от Варна в Цариград. Тъй като търговецът не се съгласил, императорът запечатал склада му и го държал така дотогава, докато на пазара житото поевтиняло и Пиетро трябвало да продаде своето със загуба. Венецианецът Карентано Цани бил изнуден с голяма сума мито, когато от Солун изпратил свой човек в Мелник да продава там луксозни платове. Когато венецианецът Николо докарал в Цариград няколкостотин крини българско жито, императорът го купил, но фактически ограбил търговеца, като задържал от стойността на житото огромната сума 277 перпера. Венецианецът Пиетро Наваглерио карал за Цариград кораб, натоварен с българско жито, но бил посрещнат от въоръжени хора на императора, които конфискували житото без никакви обяснения. Зарегистрирани са редица случаи на брутално ограбване на търговци от служители на византийския император.[190]

Понякога ограбването на чуждестранни търговци се дължало на влошени политически отношения, какъвто е случаят с насилията над генуезците в Маврокастро през 1315—1316 г. Повечето пъти обаче ограбванията на търговци се вършели независимо от политическата конюнктура.

По моретата върлували пирати, които били сбирщина от разни народности. Така през 1275 г., когато видните венециански търговци Джовани Вулпи, Бенедикто Фраша, Матео де Яорбо, Бонифачио де Санкта Мария и Анджело Марино наближили до остров Андрос с кораб, там неочаквано се появил на малко корабче един пират от Ания /прочуто пиратско свърталище на югозападния бряг на Мала Азия/. Венецианците му показали грамотата за свободна търговия, но пиратът я стъпкал с крак и им задигнал всички стоки, пари, вещи и дрехи. Най-често пирати обикаляли около важното средновековно пристанище Спинарица, до устието на р. Воюса в Албания, където пристигали от Италия кораби, натоварени със стоки за вътрешността на Балканския полуостров. Тук през първата половина на XIV в. пирати систематически ограбвали дубровнишки и италиански търговци.[191]

С пиратските си нападения се прочули наемниците-каталани, които византийският император повикал през 1302 г. от Испания на помощ против турците. След като прогонили турците от Галиполи, а императорът отказал да им плати дължимото възнаграждение, каталаните се превърнали в разбойници и се пръснали из Македония и Тракия, където в продължение на десетилетия грабели, палили и поробвали.

Грабежи над търговци са отбелязани и в такива градове като Ниш и Скопие, които били важни вносно-износни бази на България. В дубровнишки документи е зарегистрирано насилствено задигане на платове от магазини на дубровнишки търговци през 1333 г., извършено от хора на бившата българска царица Ана-Неда /първата съпруга на Михаил Шишман/, ограбване на пари на дубровнишки търговци по същото време в Скопие, извършено лично от кастрофилакс Младен, т.е. от представителя на държавната власт в града, нанасяне на побой и задигане на 36 топа платове на дубровничанина Браян Бериславич, извършено пак в Скопие от местни жители през 1373 г.,[192] и пр. Чести грабежи ставали по пътя от Солун за вътрешността. През 1373 г. дубровничанинът Юний Бунич стоварил в Солун 500 топа „фустани“ плат за рокли/, 500 шапки, около 25 кг чер пипер, около 7 кг шафранова /оранжево-златиста/ боя а тъкани, бисери и други стоки. По пътя през територията на Велбъждкото княжество стоките били разграбени от хора на местния феодален вл етел Драгаш.[193]

Кредитното дело в тази типична средновековна търговия било все още примитивно и носело белезите на несигурност. За това свидетелствува например едно решение на дубровнишкия сенат — т.нар. Голям съвет на Дубровнишк а република — от 17 декември 1387 г. В него се отбелязва, че дубровничани често сключвали помежду си договори и сделки на кредит /контракти облигационес креденције/, но имало длъжници, които не устоявали на поетите задължения, бягали от място на място и се укривали; затова и ректорът председателят на републиката/ заедно с Малкия съвет получили пълномощно да изпращат в стара Сърбия, Босна, Сремската област и в България „генерални консули“, които да издирват побягнали длъжници.[194] В нотариалната книга на далматинския град Котор под дата 1 февруари 1331 г. е отбелязано, че в България на дубровничанина Марин било поверено да пренесе чужди пари. Той ги закопал в земята, за да не бъде ограбен, но когато по-сетне ги потърсил, не намерил нищо.[195] Закопаването на парите се налагало поради липсата на кредитни институции и безкасово плащане.

В Синодика на българската църква от XIII—XIV в. са анатемосани разбойниците, които обирали по пътищата, а също и техните покровители и съучастници.[196] Без съмнение централната власт осигурявала известна защита, но въпреки това опасността от обири и нападения спъвала до

голяма степен редовния трафик на външната търговия.

При такива условия чуждестранните търговци почти винаги се нуждаели от посредници, които познавали добре пътищата и местната обстановка и могли да поемат рисковете по превоза и продажбата на стоките. Западноевропейските търговци обикновено се въздържали да идват лично в България и предпочитали да си служат с посредници. Така например през 1278 г. венецианецът Якобо Магно изпратил в Месемврия два пъти платове чрез посредничеството на дубровничанина Марин Бунич, който имал собствен кораб за превоз на стоки. През същата година при третото докарване на платове Якобо пристигнал лично в Месемврия.[197] За пренасяне на по-големи парични суми посредникът подписвал договорно съглашение. Така към 1281 г. генуезецът Пагано се задължил по договор да пренесе в Месемврия 215 перпера и 17 карата злато, вложено в търговия с ломбардски платове, които се търсели много в България.[198] За същите платове „панни" и „фустани" се споменава в § 384 на митническия статут на Котор от 20 декември 1350 г. като типичен вносен артикул за България, Сърбия и Унгария. От тези платове „фустани" се е запазила и до днес в българския език думата фустан.

Изобщо необходимостта от търговско посредничество допринесла значително за обособяването на съсловие на местни търговци-професионалисти. Първоначална степен на търговско посредничество представлявали търговските куриери и придружители. Така например за пристигането на писмо по куриер от Дубровник до Скопие били необходими 17 дни, от Дубровник до Средец — 38 дни, от Дубровник до Цариград — 20 до 30 дни, от Дубровник до Солун — 14 до 20 дни. През 1329 г. един търговец от Флоренция изпратил куриер във Видин. Тъй като се налагало да бъдат преодолявани трудни за онова време пътища — особено през мъчнодостъпния и опасен планински терен, — куриерите и търговските посредници били скъпо платени. Аптекарят Франческо от Дубровник изпратил до Цариград двама куриери срещу 45 перпера възнаграждение; заплащането се изчислявало и извършвало обикновено в перпери в качеството им на международни за онова време златни византийски монети. През 1340 г. двама куриери от Дубровник донесли в Цариград търговски писма до дубровничаните братя Бунич срещу възнаграждение от 45 перпера. Пак срещу 45 перпера двама куриери през 1341 г. донесли от Дубровник писмо на един търговец от Анкона до съдружника му в Цариград. На 22 декември 1340 г. дубровничанинът Прибое Милдрасич се задължил по договор да придружи „законно, честно и без измама" до Скопие венецианеца Чани Буоно срещу възнаграждение от около 4 перпера. На 2 май 1373 г. куриерите Радослав и Припче известили в Дубровник, че за 17 дни занесли писмо до Томко в Скопие. На 12 януари 1377 г. куриерите Раде и Радко съобщили в Дубровник, че на 7 декември 1376 г. представили на дубровничанина Бахое в София писмо, изпратено на 29 октомври същата година.[199] Тези сведения дават ясна пред-

1

2

1. Златен пръстен от XIII–XIV в., намерен на Царевец във Велико Търново. Окръжен исторически музей — Велико Търново

2. Златен пръстен на царския епикерний Петър /XIII в./, намерен в Бургаските бани. Национален археологически музей — София

мито. Византийските власти вършели дори пиратски нападения върху венециански кораби и търговци. През 1276 г. например византийският император поискал да купи на цена, много по-ниска от пазарната, 600 крини жито, което венецианецът Пиетро Гризоно докарал от Варна в Цариград. Тъй като търговецът не се съгласил, императорът запечатал склада му и го държал така дотогава, докато на пазара житото поевтиняло и Пиетро трябвало да продаде своето със загуба. Венецианецът Карентано Цани бил изнуден с голяма сума мито, когато от Солун изпратил свой човек в Мелник да продава там луксозни платове. Когато венецианецът Николо докарал в Цариград няколкостотин крини българско жито, императорът го купил, но фактически ограбил търговеца, като задържал от стойността на житото огромната сума 277 перпера. Венецианецът Пиетро Наваглерио карал за Цариград кораб, натоварен с българско жито, но бил посрещнат от въоръжени хора на императора, които конфискували житото без никакви обяснения. Зарегистрирани са редица случаи на брутално ограбване на търговци от служители на византийския император.[190]

Понякога ограбването на чуждестранни търговци се дължало на влошени политически отношения, какъвто е случаят с насилията над генуезците в Маврокастро през 1315—1316 г. Повечето пъти обаче ограбванията на търговци се вършели независимо от политическата конюнктура.

По моретата вървлували пирати, които били сбирщина от разни народности. Така през 1275 г., когато видните венециански търговци Джовани Вулпи, Бенедикто Фраша, Матео де Яорбо, Бонифачио де Санкта Мария и Анджело Марино наближили до остров Андрос с кораб, там неочаквано се появил на малко корабче един пират от Ания /прочуто пиратско свърталище на югозападния бряг на Мала Азия/. Венецианците му показали грамотата за свободна търговия, но пиратът я стъпкал с крак и им задигнал всички стоки, пари, вещи и дрехи. Най-често пирати обикаляли около важното средновековно пристанище Спинарица, до устието на р. Воюса в Албания, където пристигали от Италия кораби, натоварени със стоки за вътрешността на Балканския полуостров. Тук през първата половина на XIV в. пирати систематически ограбвали дубровнишки и италиански търговци.[191]

С пиратските си нападения се прочули наемниците-каталани, които византийският император повикал през 1302 г. от Испания на помощ против турците. След като прогонили турците от Галиполи, а императорът отказал да им плати дължимото възнаграждение, каталаните се превърнали в разбойници и се пръснали из Македония и Тракия, където в продължение на десетилетия грабели, палили и поробвали.

Грабежи над търговци са отбелязани и в такива градове като Ниш и Скопие, които били важни вносно-износни бази на България. В дубровнишки документи е зарегистрирано насилствено задигане на платове от магазини на дубровнишки търговци през 1333 г., извършено от хора на бившата българска царица Ана-Неда /първата съпруга на Михаил Шишман/, ограбване на пари на дубровнишки търговци по същото време в Скопие, извършено лично от кастрофилакс Младен, т.е. от представителя на държавната власт в града, нанасяне на побой и задигане на 36 топа платове на дубровничанина Браян Бериславич, извършено пак в Скопие от местни жители през 1373 г.,[192] и пр. Чести грабежи ставали по пътя от Солун за вътрешността. През 1373 г. дубровничанинът Юний Бунич стоварил в Солун 500 топа „фустани“ плат за рокли/, 500 шапки, около 25 кг чер пипер, около 7 кг шафранова /оранжево-златиста/ боя а тъкани, бисери и други стоки. По пътя през територията на Велбъждкото княжество стоките били разграбени от хора на местния феодален вл етел Драгаш.[193]

Кредитното дело в тази типична сре новековна търговия било все още примитивно и носело белезите на несигурност. За това свидетелствува например едно решение на дубровнишкия сенат — т.нар. Голям съвет на Дубровнишк та република — от 17 декември 1387 г. В него се отбелязва, че дубровничани често сключвали помежду си договори и сделки на кредит /контракти облигационес креденције/, но имало длъжници, които не устоявали на поетите задължения, бягали от място на място и се укривали; затова и ректорът председателят на републиката/ заедно с Малкия съвет получили пълномощно да изпращат в стара Сърбия, Босна, Сремската област и в България „генерални консули“, които да издирват побягнали длъжници.[194] В нотариалната книга на далматинския град Котор под дата 1 февруари 1331 г. е отбелязано, че в България на дубровничанина Марин било поверено да пренесе чужди пари. Той ги закопал в земята, за да не бъде ограбен, но когато по-сетне ги потърсил, не намерил нищо.[195] Закопаването на парите се налагало поради липсата на кредитни институции и безкасово плащане.

В Синодика на българската църква от XIII—XIV в. са анатемосани разбойниците, които обирали по пътищата, а също и техните покровители и съучастници.[196] Без съмнение централната власт осигурявала известна защита, но въпреки това опасността от обири и нападения спъвала до

голяма степен редовния трафик на външната търговия.

При такива условия чуждестранните търговци почти винаги се нуждаели от посредници, които познавали добре пътищата и местната обстановка и могли да поемат рисковете по превоза и продажбата на стоките. Западноевропейските търговци обикновено се въздържали да идват лично в България и предпочитали да си служат с посредници. Така например през 1278 г. венецианецът Якобо Магно изпратил в Месемврия два пъти платове чрез посредничеството на дубровничанина Марин Бунич, който имал собствен кораб за превоз на стоки. През същата година при третото докарване на платове Якобо пристигнал лично в Месемврия.[197] За пренасяне на по-големи парични суми посредникът подписвал договорно съглашение. Така към 1281 г. генуезецът Пагано се задължил по договор да пренесе в Месемврия 215 перпера и 17 карата злато, вложено в търговия с ломбардски платове, които се търсели много в България.[198] За същите платове „панни" и „фустани" се споменава в § 384 на митническия статут на Котор от 20 декември 1350 г. като типичен вносен артикул за България, Сърбия и Унгария. От тези платове „фустани" се е запазила и до днес в българския език думата фустан.

Изобщо необходимостта от търговско посредничество допринесла значително за обособяването на съсловие на местни търговци-професионалисти. Първоначална степен на търговско посредничество представлявали търговските куриери и придружители. Така например за пристигането на писмо по куриер от Дубровник до Скопие били необходими 17 дни, от Дубровник до Средец — 38 дни, от Дубровник до Цариград — 20 до 30 дни, от Дубровник до Солун — 14 до 20 дни. През 1329 г. един търговец от Флоренция изпратил куриер във Видин. Тъй като се налагало да бъдат преодолявани трудни за онова време пътища — особено през мъчнодостъпния и опасен планински терен, — куриерите и търговските посредници били скъпо платени. Аптекарят Франческо от Дубровник изпратил до Цариград двама куриери срещу 45 перпера възнаграждение; заплащането се изчислявало и извършвало обикновено в перпери в качеството им на международни за онова време златни византийски монети. През 1340 г. двама куриери от Дубровник донесли в Цариград търговски писма до дубровничаните братя Бунич срещу възнаграждение от 45 перпера. Пак срещу 45 перпера двама куриери през 1341 г. донесли от Дубровник писмо на един търговец от Анкона до съдружника му в Цариград. На 22 декември 1340 г. дубровничанинът Прибое Милдрасич се задължил по договор да придружи „законно, честно и без измама" до Скопие венецианеца Чани Буоно срещу възнаграждение от около 4 перпера. На 2 май 1373 г. куриерите Радослав и Припче известили в Дубровник, че за 17 дни занесли писмо до Томко в Скопие. На 12 януари 1377 г. куриерите Раде и Радко съобщили в Дубровник, че на 7 декември 1376 г. представили на дубровничанина Бахое в София писмо, изпратено на 29 октомври същата година.[199] Тези сведения дават ясна пред-

1

2

1. Златен пръстен от XIII—XIV в., намерен на Царевец във Велико Търново. Окръжен исторически музей — Велико Търново

2. Златен пръстен на царския епикерний Петър /XIII в./, намерен в Бургаските бани. Национален археологически музей — София

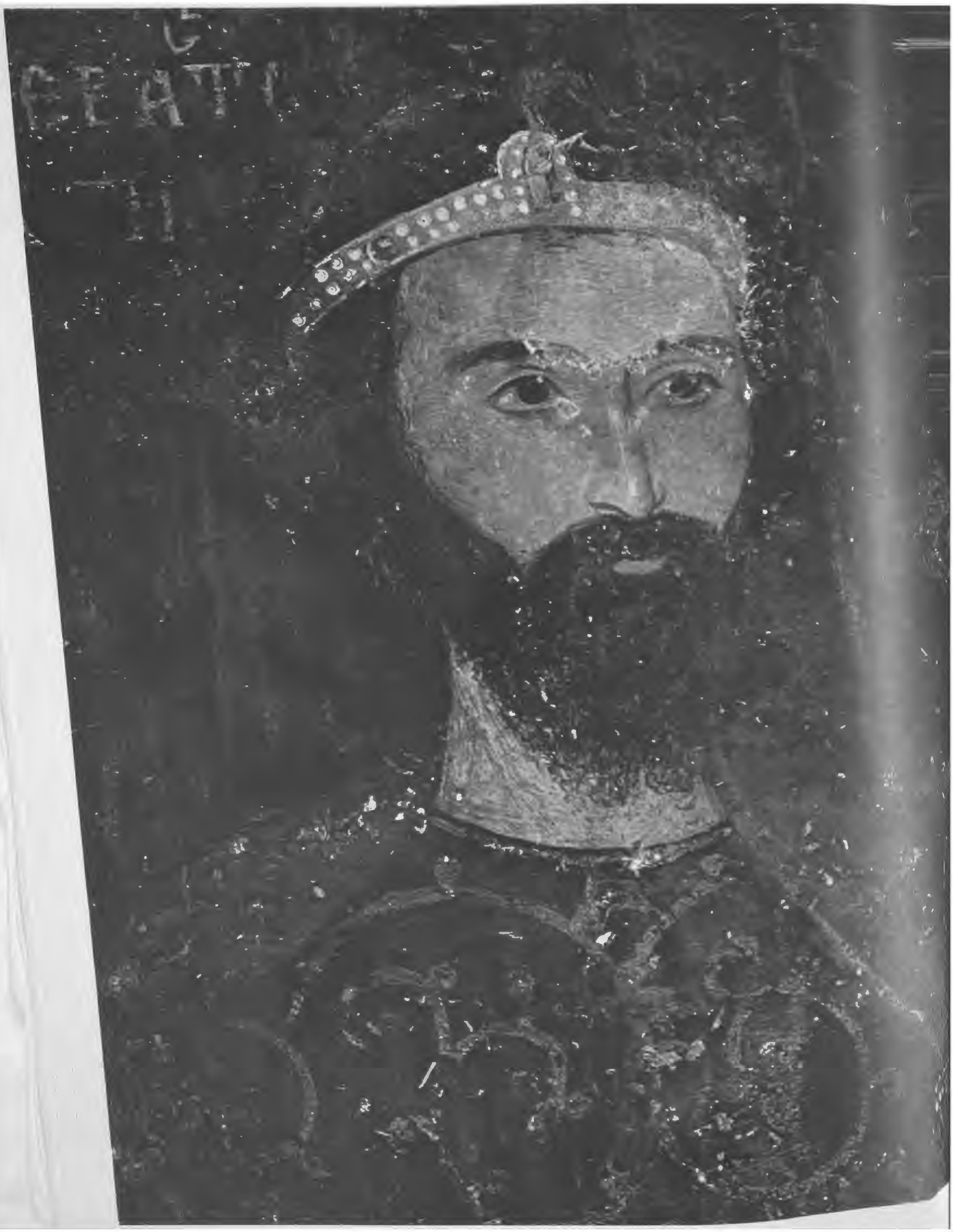

става за средствата и възможностите на тогавашните съобщения и транспорт.

В Дубровнишкия архив има и два документа, съдържащи важни данни за търговския посредник Петручо де Барлето, който докарал и продал в Дубровник жито на българския цар Иван Александър и му доставил различни стоки оттам. В първия документ, от 18 януари 1362 г., се потвърждава, че е било издадено разрешение на търговеца Марин Бунич да направи договор с Петручо де Барлето, посредник на „господин императора на България", за докараното жито. На Петручо де Барлето пък било издадено разрешение да изнесе от Дубровник онези стоки, които бил „инвестирал от житото", без да плаща някакво мито. Разрешението било издадено, се казва по-нататък, „от любов към споменатия български император"[200].

Във втория документ, от 26 януари 1362 г., се отбелязва, че било взето решение същият Петручо като посредник на „господин императора на България" да не плаща мито за 850 либри /около 425 кг восък, който купил в Дубровник за споменатия български владетел.[201] Изобщо тези данни разкриват важни страни от статута на външната търговия.

До услугите на търговски посредници прибягнал през 1366 г. и граф Амедей VI Савойски в Месемврия при разпродажбата на конфискувани значителни количества просо, железария, мед /метал , прежда и др.[202]

През 1373 г. търговският посредник Томко приел в Солун стоката на дубровнишкия търговец Юний Бунич и я съпровождал при пренасянето ѝ през територията на Велбъждкото княжество. А когато там стоката била задигната от хората на местния феодален владетел Драгаш, Томко протестирал и по-сетне пред съда в Дубровник дал подробни показания при разследването на случая.

За ролята на търговските посредници в международната търговия на България говори и фактът, че преки търговски връзки се осъществявали не толкова с България, колкото с Босна, Сърбия и Албания. Запазени са например много документи за сделки на дубровничани в градовете на Босна, Сърбия и Албания срещу съвсем малко преки данни за такива сделки в българските градове. Очевидно връзките на България с чуждестранните търговци са се поддържали главно чрез погранични и крайбрежни градове като Видин, Ниш, Скопие, Мелник, Месемврия, Анхиало, Варна, Карвуна, Маврокастро, Килия и др., а с вътрешността на страната тези връзки са се осъществявали предимно чрез търговски посредници поради труднодостъпния терен и несигурността на пътищата. Само така може да се обясни противоречието между оскъдните конкретни данни за търговски сделки, от една страна, засиления стремеж на чужденците да търгуват с България, от друга страна, и готовността на българското болярство да изнася жито и да улеснява износа, от трета страна.

Обособяването на търговско съсловие трябвало да доведе в последна сметка до формиране на върхушка от едри търговци. Развитието обаче не стигнало дотам. Има данни само за парични натрупвания у някои граждани на Русе, Разград, Плевен, Враца, Никопол, Видин и др. След османското завладяване такива граждани започнали да влагат парите си в чисто лихварски операции — да участвуват в откупуване на държавни приходи.[203] Доколкото имало парични натрупвания, те играели роля главно на лихварски и търговски капитал, тъй като не могли да намерят приложение в производството — то било още далеч от капиталистически отношения. Все пак независимо от ограничения си характер — износ на български селскостопански продукти срещу внос на някои манифактурни изделия — външната търговия на България допринесла за икономическия подем на българските градове, стимулирала образуването на парични капитали, формирането на местно търговско съсловие и разширяването на стопанските и културните връзки със Западна Европа. Тези връзки не спъвали развитието на вътрешния пазар и на местните занаяти.

4. Политически статут и социална структура на българския средновековен град

В селищната мрежа на България през XIII–XIV в. градът заемал значително място. Той бил, както се отбеляза, център на занаятчийско производство и търговия, а същевременно и център на административен, политически и културен живот.

От градовете по Дунава заслужават отбелязване Видин, Ряхово /дн. Оряхово/, Свищов, Никопол, Русе, Вичина и др., някои от които се издигнали и като яки крепости. По Черноморието процъфтявали Варна, Анхиало, Месемврия, Созопол и др. Важна роля през XIV в. започнала да играе Карвуна — тя дори станала център на отделна административна област /хора/.

От градовете между Дунава и Стара планина

Севастократор Калоян — стенопис от Боянската църква /1259/

се споменават в изворите през разглеждания период Овеч, Шумен, Червен, Преслав, столицата Търново, Ловеч, Плевен и Вратица. В Тракия продължавали да се развиват старите градски центрове Плъвдин /дн. Пловдив/, Боруй, Крън, Аетос, Дъбилин /Диампол, дн. Ямбол/, Девелт, Сливен и др. По склоновете и покрай проходите на Стара планина се издигали редица по-малки градове-крепости, като Бялград, Върбица, Ичера, Тича, Сотир и др.

Богата с градове, и то добре защитени с крепостни стени, била Родопската област. Като поважни изпъквали тук Станимака, Баткун, Цепина, Перистица /дн. Перущица/, Перперек, Ефрем, Мъняк и др. В югозападните български краища броят на градовете също бил значителен — Средец /познат от края на XIII в. вече под името София/, Велбъжд, Стоб, Самоков, Струмица, Мелник, Битоля, Просек, Прилеп, Скопие, Охрид, Злетово, Бер, Воден, Драма, Мъглен, Соск, Молиск и др.[204]

УПРАВЛЕНИЕ НА ГРАДОВЕТЕ. РОЛЯ НА ФЕОДАЛИТЕ. Засега науката не разполага с нито един статут на български средновековен град. От запазените данни на изворите и от аналогии с положението на градове в други балкански държави може да се съди обаче, че през XIII—XIV в. градовете като цяло са се намирали под властта на представители на феодалната аристокрация. За постепенното попадане на градовете под тази власт съдействувал преди всичко процесът на превръщането на градските военно-административни управители в пожизнени и наследствени господари.[205] Това явление е характерно за развитието на феодалните отношения не само в България, но и в средновековна Сърбия и Византия.

Тенденция местни феодални владетели да господствуват над отделни градове се забелязва още през първите години след възобновяването на Втората българска държава. Като феодален владетел например боляринът Добромир Хриз притежавал Струмица и Просек, лавирайки в своята политика между цар Калоян и сръбския велик жупан Стефан Неман. По същото време и малко покъсно такъв феодал бил известният деспот Слав, владетелят на Мелник. В грамотата си за мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ от 1220 г. той изрично споменава Мелник като свое владение. Назначеният от Иван Асен II след 1230 г. за управител на Скопската област протосеваст Прибо пък се утвърдил като владетел на Скопие.

През царуването на Иван Асен II неговият брат Александър господствувал в Средец и в крепостта Бояна като военно-административен управител на Средецката област. Тя се превърнала в наследствено владение на севастократор Калоян, син на Александър. Като господар на градове и крепости той разполагал със значителна военна сила и успял да задържи властта си дълго след смъртта на Иван Асен II, въпреки че изпаднал в немилост пред царица Ирина, която го лишила през 1253 г. от титлата севастократор.[206] Спомен от този властел е не само запазената до днес Боянска църква, но и старата Калоянова улица в центъра на днешна София, където са се намирали дворците му.

Владетелските прерогативи на някои боляри над отделни градове скоро довели до откъсване на държавна територия. Това явление е отбелязано за пръв път в България през втората половина на XIII в. След смъртта на Иван Асен II /1241/ градовете Мелник, Прилеп, Битоля, Велбъжд, Просек, Скопие, Велес и др. начело с властвуващите в тях боляри минали на страната на Византия. Отделни боляри се разпореждали в градовете като в свой домен. Има типични случаи, които разкриват началото на феодално раздробяване, достигнало връхна точка при османските нашествия през втората половина на XIV в. През 1246 г. Драгота, управителят на българския по онова време град Сяр, го предал на Йоан Ватаци срещу голямо количество злато. Подкупен от императора, Драгота отишъл след това в Мелник, за да съдействува за предаването и на този град в ръцете на византийците. Когато подкупените велможи се явили пред Ватаци, за да му засвидетелствуват покорство, той се зачудил „как такива и толкова влиятелни мъже предават без съпротива и себе си, и града си“. Същият Драгота като воевода на Мелник през 1254 г. се отметнал от византийците, тъй като не получил от тях толкова, колкото очаквал. Раздавайки злато, титли и служби, Ватаци присъединил без бой редица укрепени градове в югозападните български земи.[207]

Към края на XIII в. в Крън се утвърдил боляринът Елтимир. Западно от Крън се намирал укрепеният град Копсис, който заедно с някои земи, стигащи до Сливен, съставлявал наследствения домен на болярите Смилец, Радослав и Воисил.

След поражението на Михаил Шишман при Велбъжд в 1330 г. при сръбския крал дошли пратеници на българските боляри, които имали пълна власт над всички градове в България като наместници на царя.[208]

Данните за господство на болярската аристокрация в българските градове през XIII—XIV в. по начало изключват наличието на градско самоуправление. Предположението, че са съществували „сеньориални права“ на Стоб върху хора и имоти на Рилския манастир, не може да се потвърди. В Рилската грамота изразът „град Стоб да няма

никаква власт над манастирски люде, нито над техните имоти“ в същност означава освобождаване на манастира от намеса на органите на държавната власт в Стоб.[209]

В административно отношение българските градове били подчинени или пряко на централната власт, или на отделни боляри. Докато централната власт била силна, градовете се управлявали пряко от царски сановници, а от втората половина на XIII в., когато отцепническите тенденции нараснали, те постепенно попадали под властта на отделни мощни боляри. И в единия, и в другия случай управляващият разполагал с гарнизон, с данъчни и административни чиновници. И в единия, и в другия случай градовете се управлявали от представители на феодалната аристокрация.

ГРАДСКИ ОБЩИНИ. Съсредоточаването на производително население в подградието, т.е. в стопанската част на града, само по себе си помагало и за формиране на общинни връзки сред това население. За съществуването на община в подградието има интересни, неизползувани досега податки от Месемврия. Общината в подградието на Месемврия се споменава под названието communitas в Сметководната книга на Барбериус от 1366 г. Когато граф Амедей VI Савойски завзел града, българската власт там престанала да съществува и общината изпълнила наложената от графа контрибуция. Под същото название communitas е спомената и общината на черноморското градче Емона пак във връзка с изплащането на контрибуцията: общината събрала и изплатила на графа 1100 перпера.[210]

Споменаването на български градски общини е твърде важно за историята на градовете, защото произхожда от непосредствен наблюдател като Барбериус. Названието communitas носели и градовете-републики по Далматинското крайбрежие – Дубровник, Котор, Улцин и др., – които разполагали със самоуправление. Месемврия и Емона не били общини със самоуправление, но все пак били общини, макар и под господството на феодалите и на феодалната държава. Този вид градска община ще да е имал някои правомощия. За това може да се съди по приведените данни за Месемврия и Емона: в изключителни случаи, намирайки се под чужда власт или под чужда окупация, общината организирала събирането на наложени контрибуции, които лягали върху града като цяло. Общината имала и известни правомощия на собственост. В Рударския закон за Ново Бърдо става дума за някои рудници като общинна собственост – те се разработвали с разноски на общината.[211] Функциите на градската „община на подградието“ са се свеждали по всяка вероятност до мероприятия от общ интерес и за взаимопомощ, както през епохата на османското владичество. За съжаление засега липсват повече данни по този въпрос.

Властта събирала от градското непривилегировано население данъци, които през XIII–XIV в. прераснали в цяла система от натурални десятъци, парични плащания и ангарийни повинности. Налагането на данъци и на повинности, което обхващало втората основна класа – непривилегированото население /свободно и закрепостено/, – се извършвало в името или от името на централната власт и затова се нарича централизирана феодална рента: събирането ѝ произтичало от правото на върховната държавна власт върху територията като цяло.

В заключение може да се направи изводът, че българските градове през XIII–XIV в. са се намирали под пряката власт на феодалната аристокрация и на отделни боляри, които действували от името на централната власт, но понякога си присвоявали и управлявали известен град като личен домен, влизащ в обсега на феодалните им владения.

Що се отнася до търговците и някои по-заможни собственици извън средата на феодалната аристокрация, те не играели съществена роля в политико-обществения живот, защото аристокрацията държала здраво на ръководните си позиции и защото в градовете на България, както и в градовете на Византия и на Сърбия никога не настъпило изравняване между феодалната аристокрация и професионалните търговци, каквото се получило например във Венеция в резултат на пълното доминиране на търговията и на търговско-занаятчийската върхушка в стопанския живот. Ето защо в състава на българския градски патрициат не са могли да влязат и непривилегировани /макар и заможни/ граждани, с които аристокрацията по начало не желаела да дели властта си.[212]

ВИДОВЕ СОБСТВЕНОСТ В ГРАДА. Формирането на едра собственост и на свързаните с нея феодални производствени отношения протичало 1/ в рамките на селищната община – в процеса на наемането и арендните отношения, и 2/ чрез натиск върху общината отгоре, чрез налагане със силата на властта, която поощрявала развитието на собствеността със средства за извъникономическа принуда –закрепостяване, дарения от царя, заграбване на имоти и пр. Със силата на властта се налагало и правото на върховна собственост върху определена територия, на което се основавала и централизираната феодална рента.

Конкретните данни позволяват да се направи изводът, че дори през разцвета на феодализма

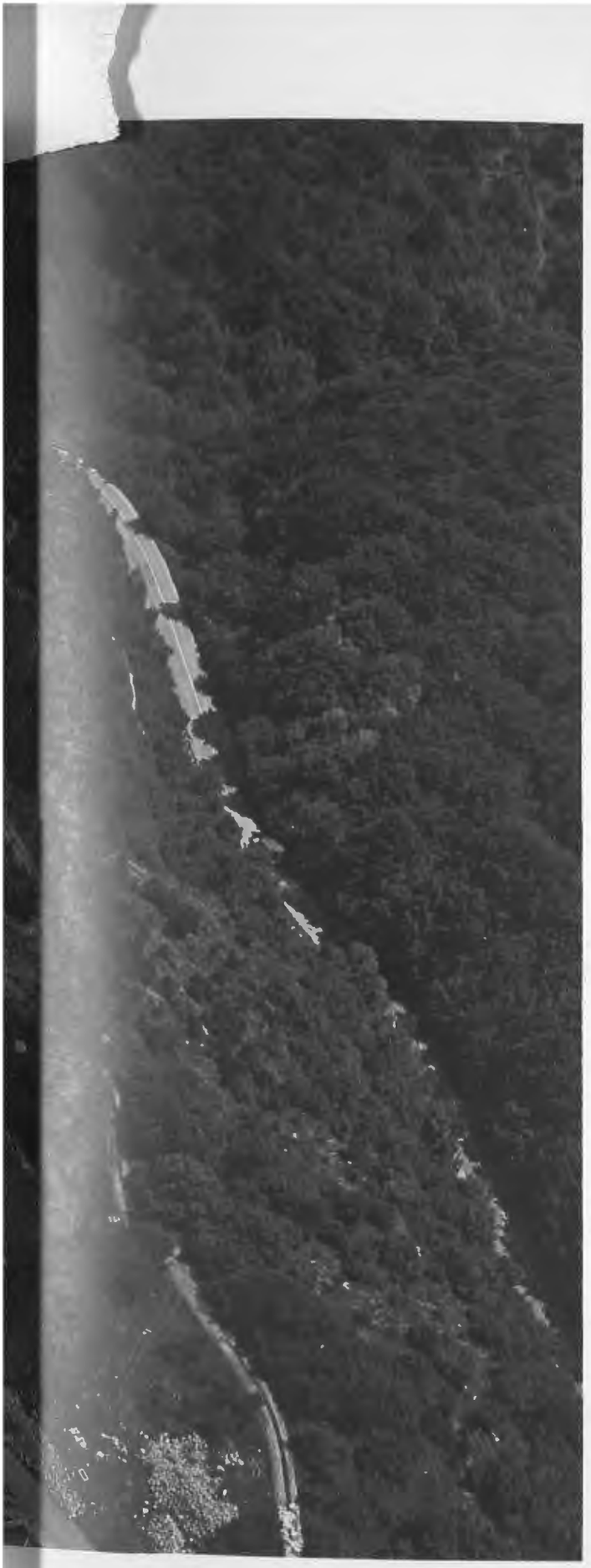

/XIII–XIV в./ личната феодална собственост в градовете е била винаги разпределена между много собственици /властели/ и пръсната на отделни имоти, въпреки че редица градове, както вече бе изтъкнато, се намирали изцяло под властта и под върховната собственост на някои мощни феодали. Личната собственост дори на такива пълновластни и наследствени господари, каквито били братя Деянови — владетелите на Велбъжд и на Велбъждката област, — обхващала само отделни имоти в града и в околността: над града и околността като цяло те имали само върховна собственост. Рудло[213], управителят на Струмица, към 1343 г. имал като лична собственост само отделни имоти в града. Могат да се приведат много такива примери. От събираната в градовете централизирана рента една част се изразходвала в най-разнообразни форми и размери /според местните условия и нужди/ за издръжка на военно-административния апарат, защото служителите по начало не получавали заплата от държавата. Изобщо двата вида феодална собственост — лична и върховна — били главният източник за издръжка на господствуващата класа, на служебната болярска аристокрация и останалите чиновници.

Съществуването на феодални имоти в градовете винаги било свързано с наличието на известен брой зависими граждани като източник на работна ръка. Често пъти някои граждани по нареждане на царя били закрепостявани като работно население към имотите на отделни феодали.[214]

Както в селата, така и в градовете общото название на феодалнозависимото население било люди. Многократно е употребен терминът люди във Виргинската грамота на Константин Асен по отношение на зависимото градско население: люди са наречени онези жители на Скопие, които принадлежали на манастира „Св. Георги Бързи". В Мрачката грамота на Иван Александър люди са наречени такива жители на Средец, които принадлежали и работели на манастира „Св. Никола" в Радомирско. В имунитетната формула на грамотата на първо и на последно място стои люди като обобщаващо название, в което се включвали всички категории феодалнозависимо население — работники, парици, ѡтроци, технитаре — както в Средец, така и във владенията на манастира. В Рилската грамота на Иван Шишман люди е също обобщаващо название за феодалнозависимото население. Във Витошката грамота на същия владетел люди са наречени жителите на Средец, които принадлежали на Драгалевския манастир. При та-

Крепостта край Шумен — въздушна снимка

зи употреба на думата людн в обобщаващ смисъл става твърде приемливо мнението, че през разглеждания период е протичал процес на постепенно изглаждане на различията между отделните категории феодалнозависимо население.[215]

За съжаление липсват достатъчно данни за режима на феодалнозависимото население в градовете. Все пак от някои сведения може да се съди, че този режим е бил по-различен от режима за феодалнозависимите селяни. Така например, докато един селски ковач давал по 40 конски подкови годишен натурален данък, един ковач от Ново Бърдо давал само по една подкова на Коледа и по една на Великден.[216] Въз основа на данни в грамотата на сръбския крал Стефан Душан от 1348 г. основателно се приема, че 50-те отроци на Хилендарския манастир, граждани на Щип, имали все пак своя поземлена собственост, свои собствени коне и работен инвентар.[217] Тези податки са указание, че градското население живеело по-свободно и при по-благоприятни условия, отколкото селското. Споменаването на занаятчиите като отделна категория зависимо население под специалния термин технитари стои във връзка с напредналото отделяне на занаятчийския от земеделския труд. Независимо от оскъдните данни може да се приеме, че разпространението на феодалната собственост в градовете не било равномерно и повсеместно.

Едни от големите минни предприятия били собственост на държавата, други — на отделни светски и манастирски стопанства. Минните предприятия в западнобългарските промишлени градове се намирали под прекия надзор на държавни чиновници. Основните оръдия и средства за производство също били държавна собственост. Когато едно производствено сдружение напускало мината и на негово място идвало друго, специални държавни органи — хутмани /в Кюстендил — утмани/, урбарари и др. — бдели да не би някой да изнесе от рудника нещо от съоръженията, например въжета, чували за въглища и за пренасяне на руда, кофи от рударския чекрък, съдове за топене на руда и пр. Така било в Ново Бърдо, Кратово, Велбъжд, Чипровец, Самоков и в други минни райони на Западна България. По времето на Константин Драгаш, владетел на Велбъжд към края на XIV и началните десетилетия на XV в., рудниците във Велбъждко и в Кратовско били собственост на по-едри светски и църковни феодали.[218]

Въпреки господството на феодалите в града градското производително население разполагало с известна, макар и относителна свобода и изобщо било по-добре поставено от селското. Ако не във всички, то поне в редица по-оживени градски

Причастие на апостолите — стенопис от църквата „Св. Йоан Богослов" на Земенския манастир /XIV в./

центрове занаятчиите и търговците се намирали в сравнително по-изгодно положение. Това твърдение се обосновава най-вече от съществуващата в градовете свободна трудова собственост наред с феодалната /и то в много по-широки размери, отколкото феодалната/. Имало например свободни граждани, които не били нито феодали, нито привилегировани, но разполагали свободно със своя имот. Запазени са дори имената на жители на Скопие, от които крал Милутин купил имоти, за да ги подари на манастира „Св. Георги Бързи". Щом кралят купувал направо от тях ниви, лозя,

къщи и други имоти, следователно те са разполагали свободно със своята собственост. Между тези граждани на Скопие имало и занаятчии, собственици на ниви в градското землище.[219]

Съществуват много данни за свободна трудова собственост в градовете. Прослойка свободни градски занаятчии били работещите по поръчка: работещият по поръчка на различни клиенти занаятчия бил по начало лично свободен гражданин – в противен случай той изобщо не би могъл да работи на такива начала. Работещи по поръчка железари, хлебопекари, шивачи, кожухари, обущари, златари и други занаятчии имало през XIV в., както вече се каза, във Варна, Месемврия и Анхиало. Те притежавали свободна дребна трудова собственост — занаятчийски работилници, работен инвентар и др. В Търново свободните занаятчии имали собствени работилници в Асенова махала.

Данни за свободна трудова собственост в градовете са запазени и за югозападните български земи. Актовете на Охридската архиепископия съдържат изобилен материал за свободна поземлена собственост в Охрид, Скопие, Драма, Драч и др. За по-голямата част от жителите на тези градове земята била главно средство за препитание независимо от обстоятелството, дали са имали някакво друго занятие или са заемали чиновническа служба. Става дума за граждани, собственици на лозя, ниви, овощни градини и други недвижими имоти; между тях се споменават гърци, българи, евреи и др., принадлежащи към различни прослойки и владеещи такива имоти било в градско-

то землище, било в близки и далечни села. Тези дребни собственици разполагали свободно със своите имоти, извършвали всякакви правни сделки като поделби и завещания, дарения, покупко-продажби, размяна, залагане и пр. Общо взето, документите за права на граждани в качеството им на пълни собственици говорят за свободна частна собственост в градовете като главна форма на собственост.[220]

В градовете преобладавали свободни дребни собственици на занаятчийски работилници, къщи, ниви, градини, лозя и пр. — например в Търново, Скопие, Варна, Месемврия, Охрид, Драма, Драч и др. По всичко изглежда, че такива свободни дребни собственици /занаятчии, земеделци и др./ са били и основната маса данъкоплатци в града.

Изобщо наличието на свободна трудова собственост показва, че голяма част от градското непривилегировано население било лично свободно, че феодалнозависими селяни, забягнали в града, мъчно могли да бъдат заловени и върнати обратно. Такива бегълци — поне в известни случаи — успявали да се укрият в града и да станат там свободни производители въпреки строгия контрол на феодалната аристокрация.

ИМУЩЕСТВЕНО РАЗСЛОЕНИЕ В ГРАДОВЕТЕ. Макар и оскъдни, данните на изворите свидетелстват, че в средновековния български град е било налице значително имуществено разслоение. Наред с феодалите и богатите граждани в отделни градове имало и известен брой малоимотни или съвсем бедни жители. За някои безимотни граждани на Пловдив говори византийският писател Никита Хониат. Тях именно според неговите думи заварили влизащите през 1189 г. в града кръстоносни войски. Тези „просяци", както се изразява Хониат, не напуснали Пловдив, тъй като нямало защо да се боят от грабливите рицари. „Имуществото им — пише той — се състоеше само от ризата, която носеха на гърба си."[221] Сред такива бедни жители в Пловдив, Мелник, Средец, Търново и др. намирали най-добра почва за разпространение проповедите на богомилите. Особено значителен бил броят на бедняците в Търново, където през средата и втората половина на XIV в. еретическите възгледи се ползували с голяма популярност. За търновските „нищи" става дума в житието на патриарх Йоаким /втората половина на XIII в./.[222] За някои бедняци в Месемврия се споменава в Сметководната книга на Барбериус — от тях граф Амедей VI Савойски през 1366 г. успял все пак да изтръгне известни, макар и малки парични суми.[223]

НАЕМЕН ТРУД. В града наемането на работна сила се практикувало в най-различни форми и степени, започвайки обикновено със свободно наемане. Превръщането на свободното наемане в наемане под извъникономическа принуда било постоянен процес, който непрекъснато обхващал разорени земеделци и занаятчии. Това, разбира се, не означава, че при всеки конкретен случай наемането в града се е превръщало във феодални отношения и че навсякъде наемането на работна сила се е свързвало с наемане на земя, с оземляване на безимотния наемник и с прикрепването му към господарската земя.

Един конкретен пример за наемен занаятчийски труд се съдържа в житието на Йоаким /бъдещия патриарх на Търново Йоаким I/. Там се говори, че с парите, които му дал българският цар Иван Асен II, Йоаким нает работници, за да построят манастир при пещерата до Червен. Оттук може да се съди, че в Червен е имало свободни занаятчии, които се наемали за пари на свободни договорни условия. Наемни занаятчии живеели и в Месемврия и Анхиало през XIV в. В Месемврия през 1366 г. срещу парично възнаграждение те измазали стаите в къщата на граф Амедей VI Савойски, извършили дърводелски работи, поправили бойна машина. В Анхиало по същото време имало значителен брой наемни лодкари, които обслужвали превоза на стоки и свободно се наемали срещу парично възнаграждение. Тези лодкари очевидно не са били лишени от собственост – те притежавали лодки като работен инвентар, с който си изкарвали прехраната. По всичко изглежда, че тук изобщо става дума за свободни наемници от феодална категория: голяма част от тях може да са били бедни, но не и съвсем лишени от занаятчийска собственост — те притежавали дребни работилници, оръдия на труда и др.

Повече и по-точни данни за характера на занаятчийското наемане в градовете през XIII XIV в. има в закона за Ново Бърдо и за тамошните рудници. Този документ важи, както се каза, и за металургичните предприятия в Кратово, Велбъжд, Чипровец и др., където те били организирани по един и същ начин. Напълно свободни занаятчии, които се наемали за определен срок в мините и в други металургични предприятия, контролирани от държавата, били майсторите саси /гваркове/. Именно те членували в занаятчийските сдружения, които наемали държавни мини под прекия надзор на държавни органи. Майсторите-гваркове били привилегировани занаятчии, които винаги ясно се разграничавали от другите катего-

Съдът на Пилат Понтийски — детайл с изображение на воин — стенопис от църквата „Св. Йоан Богослов" на Земенския манастир /XIV в./

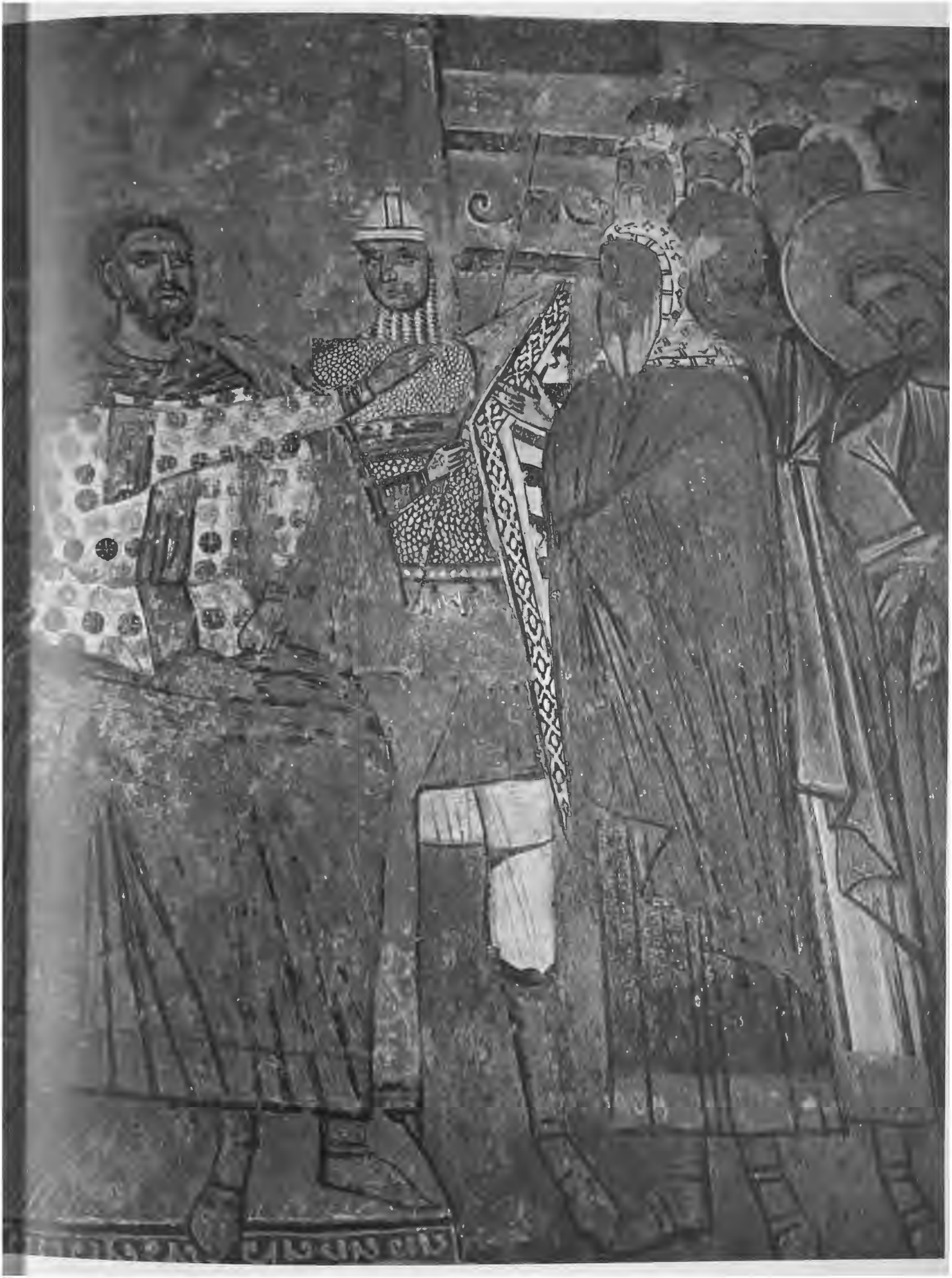

рии наемници в същите предприятия.

Втора категория наемни работници били т.нар. ленхавари — пославянчен термин от саксонското Lehenhauer, което означава наемен рудокопач. Всеки гварк могъл да наеме за своя сметка такива работници като помощници в тежката работа. Тук обаче било изключено намесване или възникване на капиталистически елементи. Отделните майстори-гваркове не били и не могли да се превърнат в капиталистически предприемачи поради следните причини, прозиращи ясно в Рударския закон за Ново Бърдо:

1. Самото сдружаване на гварковете било по същество просто производствено кооперирање под прекия контрол на държавната власт. Този, който откривал руда, ставал държател на рудника /мината/, но не и собственик: собственик на по-значителните рудници била държавата. Макар и индивидуално открит, рудникът се разработвал с кооперативен труд на известен брой майстори /гваркове/, които получавали дялове и се сдружавали за кооперативна работа. Следвал третият момент — държавата поставяла при рудника свои пълномощници, чрез които предприятието минавало под нейно върховно управление, за да получава част от приходите му. Сдружението оставало само държател на рудника, а държавата била действителният собственик и стопанин на по-главните съоръжения и средства за производство. Само някои сечива и инструменти се смятали за кооперативна собственост на рударите.[224]

2. Гваркът плащал на своите ленхавари не в пари, а в натура: той им давал част от изкопаната от тях руда. Такъв вид заплащане на надничарски труд е също типичен за простото стоково производство, което било предназначено не за широк пазар, а за задоволяване на ограничени местни нужди при условията на господствуващото натурално стопанство.[225]

3. Натуралното заплащане се контролирало от държавните органи в предприятието — гварковете давали писмен документ с обозначение на размера на възнаграждението и срока на наемането.[226]

4. Изключена била предприемаческа спекулация и поради това, че наемането на ленхавари се контролирало и от другите гваркове — членове на сдружението; отделният гварк могъл да наеме ленхавари само с позволението на другарите си/ § 19 на Рударския закон/. Че в тази проста кооперация са били изключени каквито и да било капиталистически елементи, личи и от системата на плащането на разноските по производството: сдружението задължавало всеки един от своите членове да отработва лично труда за своя дял в рудника или да внесе вместо него съответната надница, за да бъде нает с нея надничар за отработване на същия труд, а освен това и да участвува в покриването на общите разноски по производството / § 17 на Рударския закон/. И участието на гварковете в работата, и разпределянето на техните приходи било регистрирано и контролирано от държавните органи — хутман, утман /надзирател/, урбарар /бирник/ и дяк /писар/.

Интересно е, че самият утман /хутман/, който бил излъчван от средата на гварковете и представлявал нещо като техен старейшина, изпълнявал същевременно и функцията на държавен орган и отстоявал държавните интереси в рудника. Тази негова функция, която била в ущърб както на печалбите на гварковете, така и на местното население, принуждавано да работи ангария при укрепителните строежи на рудника, била главната причина, за да получи терминът хутман онова отрицателно значение, което е запазено и досега в кюстендилското „утман" в смисъл на „глупак".

По същество характерът на тази проста кооперация не се променял от обстоятелството, че отделните й членове разполагали с известна свобода на сдружаване и кооперираме и могли да имат не еднакъв, а различен брой дялове според първоначалната си вноска за правоучастие.[227]

Тези норми, основани на принципа на равенство между майсторите, са характерни за средновековните производствени сдружения. Без съмнение част от производството на така организираните рударски предприятия по различни пътища е минавало през пазара, но и в такъв случай то не могло да надхвърли рамките на простото стоково производство — не само поради посочените основни положения, но и поради самия начин на производство: то се основавало на ръчна техника, с която не могло да се мине към масово производство /предназначено изцяло за пазара/. Голяма част от получения метал отивала за покриване на държавни нужди или за задоволяване на местни потребителски нужди, без да мине през пазара.

В държавните или в контролираните от държавата рударски предприятия имало и трета категория наемни работници, означени в Рударския закон с термина работници. Те вършели най тежката работа в минното дело и в металургията. Споменават се колски работници, които работели на рударския чекрък /коло/.

Колските работници вършели една от най-трудоемките работи в рудника — изтегляли с въже пълните с руда кофи от подземните галерии към повърхността. Те били наемани от гварковете, но и властта подпомагала наемането им, като го превръщала в принудително, за да се осигури работ-

на ръка. Така в § 6 на Рударския закон изрично е отбелязано: „Който е колски работник, не може да прекъсне работата дори в неделя, за да не се опразни господарската работа.“ В § 22 за наемните работници в Ново Бърдо се постановява „да не се наемат у граждани заради злато, а да работят господарска /държавна/ работа и трудът им да им се заплати по закон“. На такава платена ангария — или вид принудително наемане срещу възнаграждение — били поставени цели селища. За това свидетелствуват наименованията на села, произлезли от заселване на рудари: Рударско, Рудище, Рупци и пр.

Рударските поселения продължили да съществуват под режима на принудителното наемане и през османската епоха /XV—XVII в./ с разликата, че ангарията през XIII—XIV в. понякога се заплащала, а през османското владичество била по начало безплатна. Приемствеността е отразена и в статута на маденджиите, и в турцизирани наименования на селища като например Рупча /от българското Рупци/ и пр. Запазено е следното предание: населението на Кюстендилско не смеело да съобщи, че в долината на р. Бистрица съществуват залежи от „готварска сол“, от страх да не би властта да открие мина и да го натовари с ангария. В същност преданието се отнася до железния сулфат, който действително се среща в долината на р. Бистрица. От тази руда, бяла на цвят и наподобяваща на вкус готварската сол, населението скришом копаело за кърма на добитъка.[228]

В металургичните предприятия споменатите работници били наемани и заплащани от гварковете. Но и при това наемане, както и при наемането на ленхавари не могли да възникнат предприемачески отношения от капиталистически тип, защото работникът попадал под режима на принудителното наемане, а и самото занаятчийско сдружение контролирало как всеки гварк заплаща надниците на своите работници: за опит да разшири или засили използуването на този вид наемен труд гваркът губел своите дялове в рудника. Ако пък в неделя до обед не изплатят възнаграждението на работниците си, което било също така точно определено и записано в регистъра на урбарара, те имали право да му заложат дяловете /§ 51 на Рударския закон/. Независимо от практиката на принудителното наемане обаче и в Ново Бърдо, и в други градове имало свободни наемни работници и занаятчии. Едни от тях се наемали само за определен срок в държавни или контролирани от държавата предприятия, а други се наемали от частни лица при свободни условия за извършване на работа срещу определено възнаграждение. Наемащите се „за злато“ в Ново Бърдо работници, които били задължени временно с принудителна работа в мините, принадлежали към категорията на строителите, наети с пари /със злато/ в Червен от споменатия Иоаким. Този вид наемане е съществувал очевидно в по-големите градове. Тук спадали и наемните занаятчии, и наемните пристанищни лодкари.

Под същото название работници съществували през XIII—XIV в. и земеделски наемни работници, които вършели ратайска работа. Те са споменати в Рилската и в Мрачката грамота. В имунитетната формула на Рилската грамота царят забранява на своите чиновници да вземат манастирски работници за ангария. Оттук личи, че е съществувала категория „наемни работници на манастирски люде“, т.е. феодалнозависимите люде на манастира наемали работници за своя сметка.[229] Освободени били от ангария и наемните работници на манастира „Св. Никола Мрачки“ съгласно с имунитетната формула на Мрачката грамота. Тук обаче те са наети не от зависимите манастирски люде, а от самия манастир като феодален собственик.[230] Според ст. 176 от Законника на Стефан Душан работници се дарявали и продавали заедно с поземления имот, който обработвали. А освобождаването на работници от царска ангария в посочените български грамоти е изключение, направено заради двата манастира, и то не за да се осигури свободата на тези работници. като наемници, а за да могат да бъдат използувани в манастирското стопанство. Неправилно е изобщо тези работници да се отъждествяват с наемници в истинския смисъл на думата и да се поставя знак на равенство между тях и онези безимотни надничари, наемащи се срещу пари по имения на едрите феодали, където били експлоатирани като класа свободни наемници.[231]

Наеманите земеделци са наречени ратаи в сръбските грамоти за манастирските феодални стопанства в Северна и Средна Македония. Особено важни са данните за ратаи в обсега на градското земеделско стопанство. Веднъж наети, ратаите постепенно се превръщали във феодалнозависими люде, преставали да се наричат ратаи и се изравнявали с останалото зависимо население. Тази е причината, поради която ратаи рядко се споменават в изворите.[232]

Общо взето, прилагането на наемен труд се разширило през XIV в. в някои по-големи градове. Там вече възникнал слой от наемни земеделци и занаятчии, но те обслужвали местни потребителски нужди и просто стоково производство в рамките на господствуващото натурално стопанство. Данните не са толкова много, за да може да се съди до каква степен тези свободни от феодал-

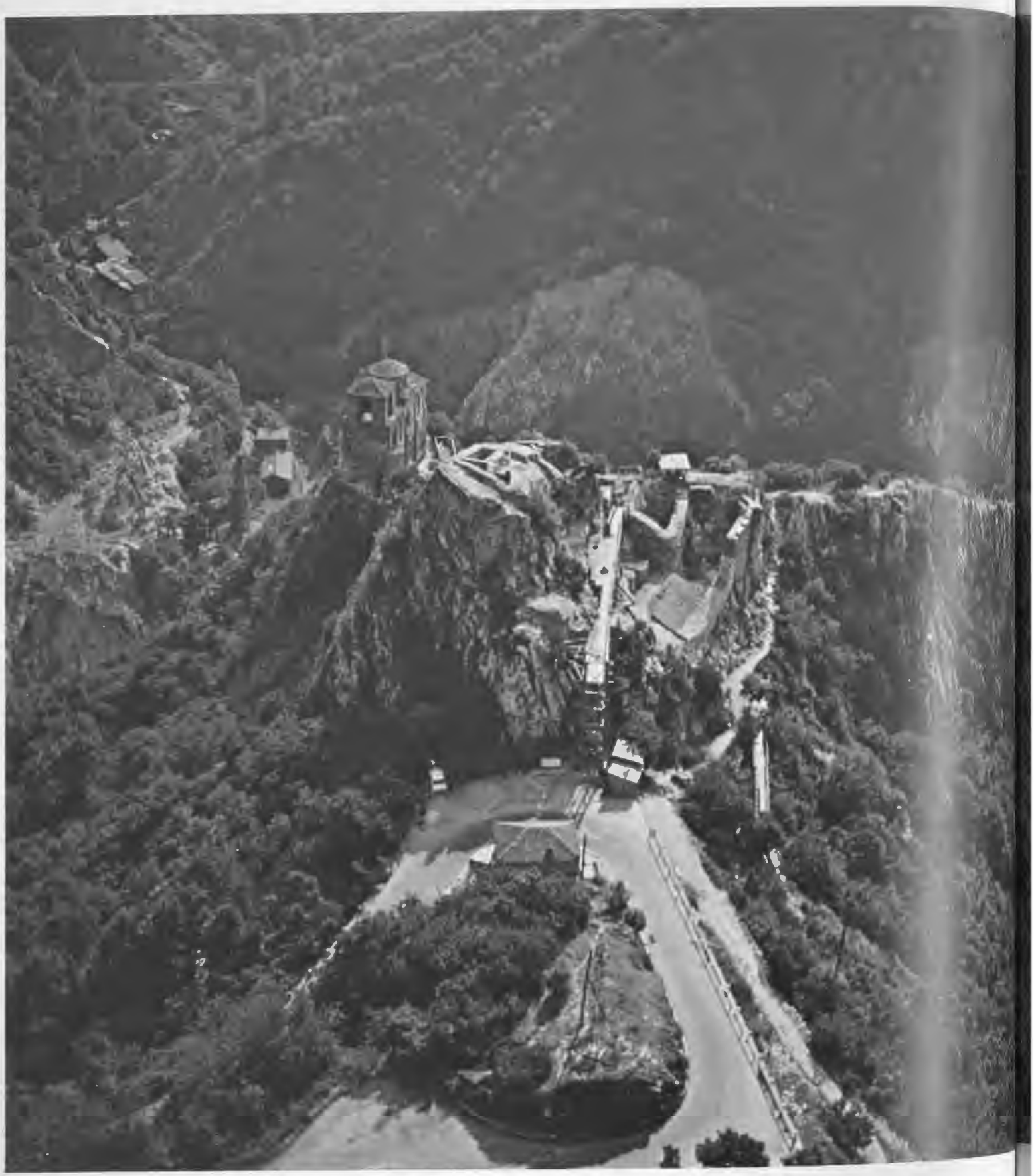

на зависимост наемници са били свободни и от собственост — доколко са били напълно безимотни /откъснати от средствата за производство/ наемници. В редица случаи свободното наемане било само етап към въвличане във феодална зависимост на разорени градски занаятчии и земеделци. Самото понятие работник още не било достатъчно диференцирано — то означавало и феодалнозависим бедняк, и свободен от лична зависимост наемник, и наемник, поставен под режима на платена ангария, и пр. Всички разгледани форми на наемен труд са характерни за феодалната епоха и не съдържат елементи, които биха могли да доведат до наченки на разложение в системата на феодалните производствени отношения.

Наемен труд се прилагал във феодалното стопанство на Балканския полуостров изобщо през цялото Средновековие под разни наименования и форми /ратаи, изполичари, мортити, мистии, работници и др./, без да се внасят нови елементи в производствените отношения. В същност наемането улеснявало феодалната експлоатация, като задоволявало нуждата от допълнителна работна ръка, когато нямало пълно закрепостяване на селячеството. И тъй като през XIII—XIV в. броят на държавните селяни бил все още твърде голям, т.е. пълно закрепостяване не съществувало, използуването на наемен труд, подчинен на феодалната експлоатация, било и закономерно явление.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЪЛГАРСКИЯ СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАД. Направеният преглед върху характера на средновековния български град сочи, че той е представлявал един от съществените фактори за обществено-икономическото и политическото развитие на страната. Градът бил главният център на занаятчийско производство и търговия, в него се съсредоточавал политическият и административният живот.

Типично за средновековния български град е, че като цяло той бил поставен под властта на представителите на феодалната класа. Във всички поголеми градски центрове господствували икономически и политически местни боляри и болярски родове. По начало тези боляри се явявали органи на централната власт, но в редица случаи те се откъсвали от нея и започвали да управляват съответния град от свое име, да го включват като съставна част в собствените си владения. Това е пряк резултат от все по-силно развиващите се през XIII—XIV в. феодални отношения, пораждащи прояви на политически сепаратизъм, и същевре-

Асеновата крепост край Асеновград, Пловдивски окръг — въздушна снимка

менно резултат от факта, че пространствен център на българското болярство не били селата, а градовете. Там именно живеела феодалната аристокрация и най-пряко се чувствувало нейното присъствие и господство.

Докато, от една страна, в града феодалната класа все по-здраво укрепвала своето положение, търговско-занаятчийската прослойка въпреки отделни случаи на забогатяване и възмогване не могла да се очертае като ръководна и влиятелна обществено-икономическа и политическа сила. В средновековните български градове от XIII–XIV в. за разлика от редица градове в Централна и Западна Европа по това време не се създал слой от силни икономически и влиятелни политически граждани, които да се организират в съответни сдружения и институции, способни да се противопоставят на властта на феодалната върхушка. Условията за подобно развитие все още не били назрели независимо от обстоятелството, че могат да бъдат отбелязани някои тенденции в това отношение /например наличието на градски общини/.

При подобна обстановка, когато в града господствувала феодалната класа, а гражданството било все още на заден план, централната власт /в лицето на владетелите/ нямала социална база, на която да се опре в борбата срещу сепаратистичните и центробежните тенденции, характерни за напредналата фаза на феодализма. Липсвал необходимият за българските царе „съюзник“ в лицето на едно добре организирано, икономически и политически преуспяващо гражданство, с чиято помощ биха могли да се ограничат феодалните своеволия, да се въведе ред и единство в държавата. Това, което в Западна и Централна Европа отделни владетели могли да постигнат в борбата срещу феодалната аристокрация чрез сътрудничество с бюргерите, в средновековна България не могло да стане, тъй като не били налице необходимите обществено-икономически предпоставки. А това обстоятелство по същество имало опасни и отрицателни последици за цялостното развитие на държавата. Развихряли се все по-силно и неудържимо тенденции към политическо, административно, финансово и военно раздробяване, растял произволът на „местни господари“, които се грижели само за своите интереси. Тук в същност се крие един от решаващите фактори за общото отслабване на България през разглеждания период.

Трябва да се отбележи, че политическата и социалната структура на средновековния български град не била изолирано явление на Балканския полуостров. Пълно господство на феодалния режим съществувало не само в градовете на България, но и в градовете на Сърбия и Босна, а също и във Византия. Картината не се променя съществено от обстоятелството, че градовете Янина, Монемвасия /на южния бряг на Пелопонес/ и Круя /в дн. Албания/ получили от византийския император частични привилегии — освобождаване от някои мита, повинности и налози.[233] Такива привилегии не означавали самоуправление, а само известно ограничаване на произвола на държавните чиновници. Изключение правели само градовете по западното крайбрежие на Балканския полуостров – далматинските автономни градове-републики, – които имали точно определена територия, собствени съдебни книги и свободно избирани съдебни и административни чиновници. В тях господствувала не феодална, а гражданска власт. Такива били градовете от типа на Дубровник.[234]

ГЛАВА ВТОРА

ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО ПРЕЗ XIII–XIV В.

1. Държавно-административна уредба

ВЪРХОВНА ВЛАСТ. Българската държава през XIII–XIV в. била феодална монархия начело с цар.[1] Възстановена била една традиция, временно нарушена през периода на византийското владичество. Продължавало да бъде в сила разпространяваното от църквата схващане, че владетелят е божи поставеник, комуто е поверено да управлява своите поданици. Това схващане намерило израз в голям брой литературни произведения от XIII–XIV в. /жития, похвални слова, уводи на грамоти и пр./. За пример може да бъде посочена известната „Похвала“ на Иван Александър в т.нар. „Песнивец“ от 1337 г., където се казва, че сам Христос „ни е дал велик воевода и цар на царете – великия Иван Александър“[2].

Отражение от възгледа за божествения произход и характер на царската власт са епитетите богоизбран и боговенчан, с които се величае владетелят. Тясната връзка между владетеля и християнската религия намерила израз и в официалната титулатура, с която се назовава той в издаваните от него документи, а именно: „В Христа

Миниатюри от Лондонското евангелие на цар Иван Александър /1356/. Британски музей – Лондон

1. Цар Иван Александър и евангелист Йоан.
2. Поклонение на влъхвите

бога верен цар и самодържец на всички българи“[3]. Смятало се, че царят е господар не само над българското население, което живеело на територията на държавата, но и над другите народностни елементи в нея. Така се обяснява фактът, че в някои грамоти от XIII—XIV в. владетелят е наречен „цар и господар на всички българи и гърци“[4].

Патримониално-теологичната представа за царя като божи поставеник се свързвала с гледището, че той е собственик на цялата територия на страната и че тя е негов патримониум-бащина, — с която могъл да се разпорежда самовластно. В съответствие с това схващане получила още по-голям обхват и още по-широко разпространение практиката да се правят от страна на царя щедри дарения на имоти и да се предават под властта на светски или църковни земевладелци цели села. А това явление било важен фактор за по-нататъшното развитие на феодалните отношения.

Царската власт имала разнообразни външни символи /регалии/, чието предназначение било да внушават респект и страхопочитание у поданиците — престол, златна корона, скиптър, багреница, червени обувки и др.[5] В случая става дума не само за едно наследство от времето на Борис, Симеон и други български владетели от IX—X в., но и за византийско влияние, проникнало в страната непосредствено след покръстването и запазило своята сила и при Асеновци, Тертеровци и Шишмановци.

В ръцете на царя като върховен господар на държавата се съсредоточавала законодателна, пра-

1

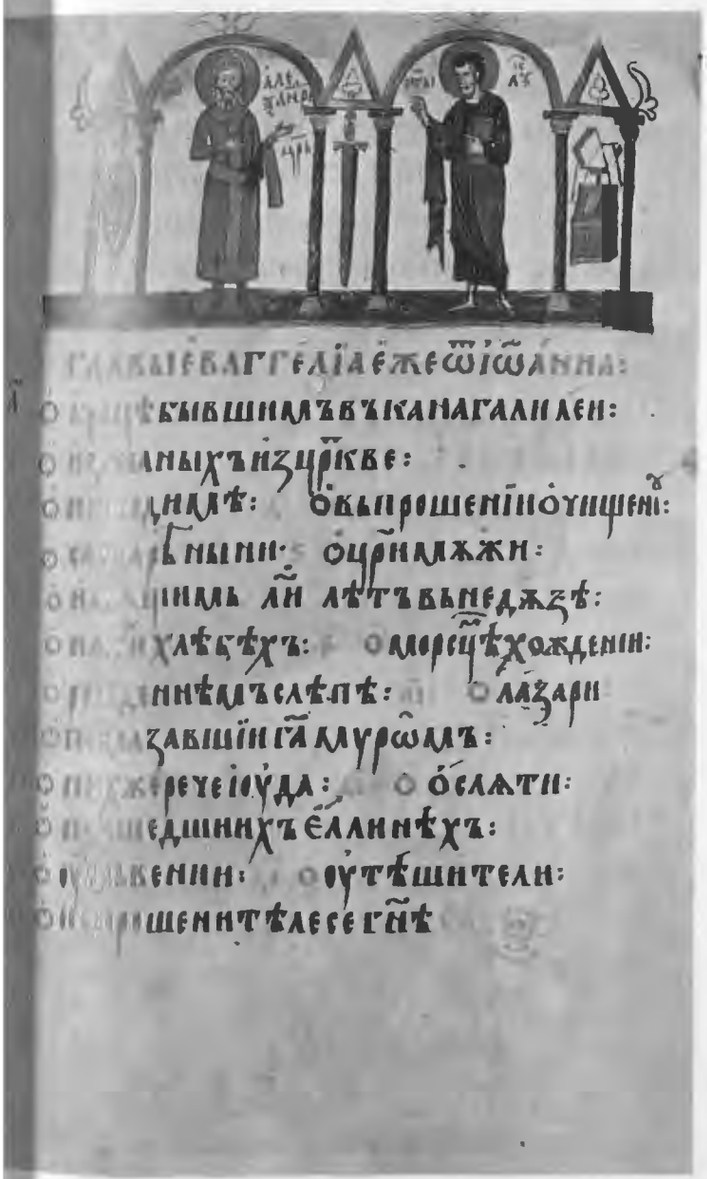

2

вораздавна и военна власт. От негово име излизали всички закони и наредби, включително и дарствените грамоти в полза на светски и църковни феодали. Лично той издавал присъди по важни дела, свързани със сигурността на държавата и престола. Такива били например присъдите срещу богомилите на събора в Търново през 1211 г., присъдата срещу патриарх Йоаким, издадена от Тодор Светослав, присъдите срещу еретиците, произнесени на съборите в Търново през 1350 и 1360 г. по времето на Иван Александър. Като върховен главнокомандуващ владетелят често лично ръководел войската при отбранителни или нападателни действия — в битката през 1230 г. при Клокотница например, в битката през 1332 г. при Русокастро и др.

Дейно участвувал владетелят и в международните отношения. Царят обявявал война, сключвал мир, влизал в преговори със съседни или подалечни страни. Решаваща била неговата намеса и във въпроси от църковно-религиозен характер. За пример може да бъде дадена преписката на Калоян с папа Инокентий III във връзка със сключването на унията между търновската църква и Римската курия.

Съобразно с древната традиция властта била наследявана от сина на починалия владетел, и то обикновено от първородния. Така например Иван Асен II бил наследен от сина си Калиман, Тодор Светослав — от сина си Георги Тертер II и пр. Създала се при това практика първородният син още приживе да бъде провъзгласяван за съуправител /съцар/ на своя баща. Тази практика се прилагала при управлението на Шишмановци.

При липса на преки наследници /синове/ престола могли да заемат братята на покойния владетел. Петър например наследил брат си Асен I, а впоследствие, след убийството на Петър, на трона застанал третият брат Калоян. Ако починалият нямал нито синове, нито братя, за цар могъл да бъде поставен някой негов роднина, но вече по избор на болярския съвет. Такъв е случаят с избора на Иван Александър през 1331 г., който станал цар след преврата срещу Иван Стефан. За правилата на наследяването с посочените три негови възможни варианта свидетелствува един пасаж в увода на Рилската грамота. Съответният текст гласи: „Обаче и след смъртта на моето царство, когато господ бог, вечният цар, благоволи да постави на моя престол било превъзлюбления син на моето царство, било някого от братята и сродниците на моето царство, той да не помисли да отмени нищо."[6] Както се вижда, на първо място за възможен наследник на властта е посочен синът, след което идват братята и накрая други сродници на владетеля.

В случай, че царят нямал нито синове, нито братя, нито сродници, които биха могли да наследят престола, трябвало да се направи избор на нов владетел, при което решаваща дума имал болярският съвет. Избор на владетел се състоял например през 1257 г., когато на търновския трон дошъл боляринът Константин Тих /Асен/. Подобен избор имало и през 1323 г., когато болярите поставили на престола видинския управител Михаил Шишман.

Когато наследникът на починалия владетел бил малолетен, вместо него управлявало регентство, възглавявано от царицата-майка. Такъв е случаят при малолетния Калиман I, когато регентка била Ирина, съпругата на Иван Асен II. Регентка на Михаил след убийството на Константин Асен през 1277 г. станала царица Мария.

Управлението на отделни царе било прекъсвано често не поради естествена смърт, а поради доброволен отказ /абдикация/ или насилствено сваляне /чрез преврат/. Пример за абдикация е бягството на Иван Асен III от Търново през 1280 г. Насилствено сваляне има през 1331 г., когато бил отстранен от престола Иван Стефан и на негово място дошъл Иван Александър. При такива случаи обикновено голяма роля играели вътрешните борби сред феодалната аристокрация или външната намеса /на византийци, татари, унгарци. Изобщо феодалната раздробеност и политическата несигурност, с които се характеризират отделни периоди от историята на Втората българска държава, били причина много пъти правилата за наследяването да губят своята сила и да стават безпредметни пред намесата и волята на наложилата се в момента групировка из средата на болярството.

БОЛЯРСКИ СЪВЕТ. Наред с царя, който бил върховен господар на държавата, важен дял в управлението имал т.нар. болярски съвет, познат обикновено с византийското название синклит. Съставът му не е точно известен, но, както изглежда, в него са участвували преди всичко т.нар. велики боляри, които били най-висши военни и граждански функционери и твърде влиятелни в политическо отношение лица.[7] Болярският съвет се събирал при обсъждането на важни въпроси във връзка с външната и вътрешната политика на страната, със сключването на мир, с обявяването

Деспот Константин и дъщерите на цар Иван Александър – Кераца, Кера-Тамара и Десислава – миниатюра от Лондонското евангелие на цар Иван Александър /1356/. Британски музей – Лондон

Кωнстандин деспо зѫвеликаго црѣ іω алеѯанрд:
Кераѳалларь деспотица идьщи црва:
Кераца дьщи црева
Десислава дьщи црва:

на война и пр. В заседанията му участвувал и патриархът като глава на твърде силната и влиятелна през XIII—XIV в. православна църква. Съветът бил изобщо орган на представителите на светската и църковната феодална аристокрация и чрез него тя казвала своята дума и изразявала стремежите и настроенията си.

Що се отнася до останалото население в страната, то нямало възможност да участвува чрез свои органи или институции в политическия живот. Отдавна било минало времето на т.нар. народни събори, характерни за военната демокрация и свиквани по силата на все още неизживяна традиция през първите векове от съществуването на българската държава, макар и не в своя първоначален вид. Наистина в извори от XIII—XIV в. се говори понякога за свикване на по-разширени по състав събрания, на които отделни владетели поставяли за разглеждане важни въпроси. Такъв е случаят със събора, свикан по нареждане на Борил през 1211 г. за съдене на богомилите. Според известието на синодика на този събор присъствували боляри, духовенство и „друг останал народ". Подобни събори станали в Търново през 1350 и 1360 г. пак за съдене на различни еретици /богомили, адамити и др./. Тези събори обаче не били свиквани, за да предявява на тях своята воля и своите искания обикновеният поданик на държавата, а се организирали за разобличаване и анатемосване на противниците на светската и църковната власт. В същност съборите изразявали политиката на феодалната аристокрация и на нейния главен съюзник — църквата. Народът изобщо нямал думата и доколкото били викани и участвували представители на гражданството /вероятно от столицата Търново/, те идвали само за да одобрят без разисквания решенията на царя като върховен господар и ръководител на събора.

Тъй като обикновените поданици на страната били лишени от възможността чрез някакъв орган или институция да изразяват своите искания и мнения, единствен път за изява на различните настроения и възгледи оставали известни „противозаконни" действия като неизпълнение на ангарии, бягство от имения на феодалния господар, еретически проповеди, открити бунтове и пр. Подобни прояви изпълват историята на България през XIII—XIV в. и са обусловени именно от обстоятелството, че обикновените поданици нямали дял в управлението на държавата и че били смятани при условията на феодалния строй и на господството на църковнофеодалната идеология за хора, които трябвало само да слушат и да изпълняват наредбите на царе и боляри.

АДМИНИСТРАТИВЕН АПАРАТ. Българската държава през XIII—XIV в. била управлявана от многобройна администрация, чиито висши представители произхождали из средата на феодалната класа. Общо название за чиновниците било работнικи царства ми /т.е. служители на царя/. Част от чиновниците изпълнявали различни длъжности в централното управление, в столицата и в самия дворец, като най-влиятелните от тях стояли начело на отделни служби /финансови, военни, съдебни и пр./. Други служели в провинцията и живеели обикновено в най-значителните градски средища, които били центрове на административния живот. Имало известен брой чиновници и в по-малките градчета, както и в селските общини. Така се изградила една многобройна административна мрежа от висши и низши служители, чиито нишки водели към двореца и към царя като върховен законодател, върховен съдия и върховен военачалник.

ОРГАНИ НА ЦЕНТРАЛНОТО УПРАВЛЕНИЕ. ДВОРЦОВИ СЛУЖБИ И ТИТЛИ. Органите на централното управление със средище столицата Търново, които били подбирани винаги из средата на болярството, се назначавали непосредствено от царя. Видно място между тях заемал великият логотет. В Бориловия синодик е споменат великият логотет Добромир, а за един логотет Филип[8], който участвувал в заговора срещу Иван Стефан през 1331 г., говори византийският историк Йоан Кантакузин.[9] Великият логотет бил пръв министър и сътрудник на царя и неговата роля може да се сравни с ролята на някогашния кавхан. Названието логотет е византийско; то свидетелствува за силното влияние на византийската държавноправна и административна терминология по това време в България.

Изтъкнат столичен сановник бил протовестиарият — в същност той бил министър на финансите. Известен в историята на Втората българска държава е протовестиарият Раксин, който взел участие в превратата при свалянето на Иван Стефан през 1331 г.

Столични сановници били великият воевода и протостраторът. Великият воевода заместял царя при командуването на войската, а протостраторът се грижел, както изглежда, за снабдяването ѝ с продоволствие и въоръжение. В Синодика на Борил става дума за един велик воевода по име Константин[10]. Между висшите военни в столицата бил и т.нар. „комис с коне"[11] /название, което отговаря на византийско-латинския термин κόμης τοῦ σταβλοῦ/. Известен е коместабълът /comestabulus/ Сергий, който през 1203 г. придружавал към Драч търновския архиепископ Василий във връзка с преговорите между Калоян и папа Ино-

кентий III.

Други длъжностни лица, които живеели в столицата и чиято служба се намирала в непосредствена връзка с владетеля, били протокелиотът, епикерният и великият примикюр /и трите названия са византийски/. Протокелиотът /или протокилийникът/ като царски адютант бдял за сигурността на владетеля. Познати са имената на протокилийниците Проданко и Приязд, за които се пее „вечна памет“ в Бориловия синодик.[12] Епикерният /или пинкернисът/ бил царски виночерпец – той се грижел за организирането на дворцовите пиршества. Запазен е пръстен с надпис „Петър ипикеръни, братовчед царев“[13]. В Синодика на Борил става дума за някой си монах Силвестър, който бил по-рано епикерний на Иван Александър.[14] Понякога вместо епикерний се употребява българската дума чашник. Близък на епикерния по своите задължения бил т.нар. столник /т.е. служител, който се грижел за царската трапеза/. Запазен е пръстен с надпис „Слав столник царев“[15]. Великият примикюр отговарял за протокола в двореца. Такава служба изпълнявал например Цамблак, за когото става дума в Бориловия синодик.[16]

В царския дворец имало и други служители, които се грижели за личната охрана на владетеля, за неговия гардероб и пр. Такива били ключарят, постелникът, вестиарият и др. За тях се споменава във влахо-български грамоти от XV–XVII в.[17]

Може да се предполага, че така посочените столични сановници /логотет, протовестиарий, велик воевода, протокелиот, епикерний и др./ са произхождали из средата на болярското съсловие и са вземали участие и в болярския съвет. Те били изобщо приближени на царя лица и някои от тях, като например епикерния Петър, се намирали в роднински връзки с него.

Между представителите на болярската аристокрация се отделял малък слой лица, които притежавали високи рангови отличия. Те били обикновено близки и роднини на владетеля /братя, братовчеди и др./ или пък такива силни военни и граждански служители, на които царят се виждал принуден да признае висок ранг. Две са главните висши титли във Втората българска държава – севастократор и деспот. И двете имат византийски произход и са заимствувани от титлово-ранговата йерархия във Византийската империя.[18]

Най-много данни са запазени за севастократорите през XIII–XIV в. Севастократор бил Стрез, племенник на Калоян, обособил се след 1207 г. като самостоятелен владетел в част от Македония. Титла севастократор носел Петър, чичо на Михаил Асен и управител на част от северозападните български земи. Севастократори били Калоян, братовчед на Константин Асен и ктитор на Боянската църква, Радослав, брат на Смилец, и Александър, брат на Иван Асен II. Титла деспот носели Яков Светослав, самостоятелен владетел в Северозападна България при управлението на Константин Тих; Алексий Слав, владетел на Родопската област по времето на Борил и през първите години от царуването на Иван Асен II; Елтимир, чичо на Тодор Светослав и владетел на Крънската област; Михаил, господар на Видин и на околната област; Иван Александър, владетел на Ловешката област /преди да стане търновски цар/ и др.

От посочените примери може да се види, че деспотите и севастократорите, които обикновено били близки роднини на владетеля, са получавали права да управляват отделни области в държавата, където притежавали и обширни поземлени владения. Така те съчетавали властта си на феодални владетели с административно-управленски функции, което е типично изобщо за феодалната класа през разглеждания период и особено за най-висшите ѝ представители. Голямата власт на деспотите и севастократорите им давала възможност да се чувствуват твърде самостоятелни в своите земи, да не се съобразяват винаги с политиката на царя и при определени случаи да се откъсват напълно от него и да се превръщат в независими местни господари /като Стрез, Слав, Яков Светослав и др./.

ОБЛАСТЕН АДМИНИСТРАТИВЕН АПАРАТ. Българската държава през XIII–XIV в. се деляла на отделни административни единици, означавани с названието хора /от χώρα – област, земя/. Названието хора изместило някогашния термин комитат, с който се означавали административните единици в Първата българска държава. През първата половина на XIII в., както личи от данните на Дубровнишката грамота, страната се деляла на следните хори: Белградска, Браничевска, Търновска, Карвунска, Крънска, Боруйска, Скопска, Деволска, Прилепска.[19] Във всяка хора имало един главен град, по чието име била наричана областта. Броят на хорите се менял съобразно с териториалния обсег на държавата. По времето на Иван Асен II, както личи от посочения списък в Дубровнишката грамота, хорите били девет и обхващали трите главни области, които образували ядката на българската държава, а именно Мизия, Тракия и Македония. В пределите на България влизали тогава и областите около Белград и Браничево, организирани в две хори. Впоследствие, при приемниците на Иван Асен II и при следващите династии на Тертеровци и Шишмановци, когато територията на държавата стана-

УНГАРИЯ
СЕДМИГРАДСКО
ТРАНСИЛВАНИЯ
МОЛДОВА
СУЧАВА
НЯМЦ
Драва
Тиса
СРЕМ
БОСНА
СЪРБИЯ
РЕСАВА
СВ. ПЕТЪР
ВОЛ
ЧЕРЕПИШ
ВАРОВИТЕЦ
ЛОВЪЦ
ВЕЛ. ЛАВРА
ГЪРНОВГРАД
КИЛИФАРЕВО
КРЕМИКОВСКИ
ВАРНА
ОВЕЧ
МЕСЕМВРИЯ
АНХИАЛО
ЧЕРНО МОРЕ
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
АЛБАНИЯ
СВ. ИВАН КИТОР
ДРАЧ
ВЕЛЮСА
БЯЛА ЦЪРКВА
РАЧКОВСКИ
МИДИЯ
КОНСТАНТИНОПОЛ
ЦАВИГРАД
ХЕРАКЛЕЯ
СЯР
ВОДЕН
Воюса
ЗОГРАФ
ВЕЛИКА ЛАВРА
СВ. ПАВЕЛ
ВАТОПЕД
СВЕТА ГОРА (АТОН)
ЕГЕЙСКО МОРЕ
ЙОНИЙСКО МОРЕ
ТЕСАЛИЯ
МЯРКА 1:5 000 000
0
50
100 КМ

ла значително по-малка и от нея отпаднали някои области, числото на хорите също намаляло. За съжаление освен данните в Дубровнишката грамота липсват каквито и да било други известия за посетнешното състояние и развитие на административните единици в средновековна България, за техния брой и за тяхното наименование.

Управлението на всяка хора се намирало в ръцете на пряк орган на царя, познат под названието дук /или кефалия/. Дукът живеел в главния център на областта и бил назначаван направо от владетеля. За дукове се споменава във Ватопедската, Виргинската и Мрачката грамота, както и в написаната на гръцки език грамота на Иван Александър за манастира „Св. Богородица Елеуса" в Месемврия.[20] Изказано е предположение, че управители на хорите са били не дуковете, а севастите, за които също става дума в някои грамоти и които се поставят при изброяването на отделните длъжностни лица на по-предно място от дуковете.[21]

Хорите се делели на по-малки административни единици, познати под името катепаникион заето от византийската държавноправна терминология/. Начело на катепаникионите стояли т.нар. катепани, за които се говори във Ватопедската и Мрачката грамота.[22] Със значение на катепан и катепаникион се употребявали, както изглежда, названията жупан и жупа.[23]

Под пряката власт на дука, съответно на катепана /жупана/, във всяка област действували местни служители с разнообразни финансови, юридически и военни задължения. Особено голям бил броят на чиновниците, определени да събират натуралните и паричните данъци и да бдят за изпълнението на държавните ангарии. Финансово-административни функции от подобен род изпълнявали практорите, десеткарите /винари, свинии, овчии и др./, перпераките, ватасите, топщикалите, аподохаторите и др., за които става дума в българските грамоти от XIII—XIV в.[24] Други служители, като например страторите, сардарите, алагаторите, изпълнявали функции от военен характер.[25] Във всяка област имало и местни съдии, които разглеждали процеси от разнообразно естество и които не били допускани в именията на феодала в случаите, когато той притежавал съдебен имунитет.

Наред с административните чиновници, които заемали различни служби на територията на хорите, специален апарат от служители имало и във всеки град, влизащ в състава на определена хора. За съжаление сведенията на изворите по този въпрос са оскъдни. Знае се, че начело на града стоял управител /градоначалник/, който се грижел за най-важните дела около благоустройството, поддържането на крепостните стени, продоволствието и пр. Градоначалникът се наричал кефалия /от κεφαλή — глава/. Кефалия имало например в Средец, както личи от едно сведение на Витошката грамота.[26] Наред с кефалията, чиито функции били предимно от граждански характер, в градовете имало и военни управители /комендanти/, които се грижели за отбраната и командували местния гарнизон. Това са т.нар. кастрофилакси /от καστροφύλαξ — пазач на крепост/. За кастрофилакси става дума във Виргинската и Витошката грамота.[27] Че градовете са разполагали с гарнизони, се вижда от едно известие на византийския писател Георги Акрополит: след битката при Клокотница и присъединяването на земи от епирската държава към пределите на България Иван Асен II изпратил гарнизони в тамошните градове.[28]

В градовете имало и данъчни чиновници.[29] Като органи на централната власт те били подчинени пряко на владетеля.

Освен в градовете местни управители имало и в отделни селски общини. Приема се, че начело на общината стоял княз.[30] Това наименование се среща във Виргинската грамота.[31] Както се вижда, тази дума, с която по време на Първата българска държава се означавали славянските племенни вождове, а впоследствие и върховният владетел, загубила своя първоначален смисъл и придобила съвсем друго значение. Наред с княза, който в същност бил кмет на селото, в селските общини имало и други служители, познати под названието примикюри /дума от византийски произход/. За примикюри се говори в Рилската грамота; там те са споменати наред с практорите и с други финансови чиновници,[32] от което може да се направи заключение, че основната им функция е била от финансово естество. За примикюри става дума и в някои актове на Охридската архиепископия от първата половина на XIII в., от чието съ-

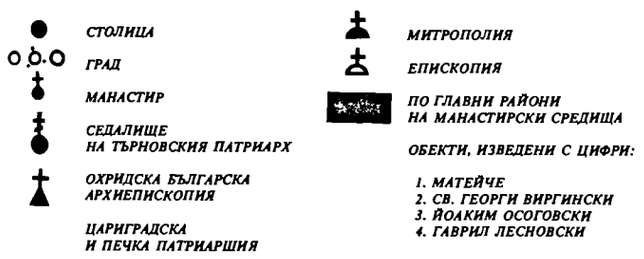

Църковно устройство на България и Балканския полуостров през XIII—XIV в.

държание личи, че те са били селски първенци.[33]

Князът и примикюрите вероятно са били избирани из средата на местните жители и в такъв смисъл селските общини са притежавали известна автономия. Като цяло обаче общините се намирали под контрола на органите на централната власт, съответно под властта на някой светски или църковен феодал, което означава, че тяхното самоуправление е било твърде ограничено и че основните въпроси, засягащи селския труженик, са били решавани, без да се търси неговото мнение и съгласие.

Един сравнителен преглед на данните относно различните длъжностни лица през XIII—XIV в. води до извода, че през Втората българска държава чиновническата мрежа в провинциите непрестанно се разширявала и функциите на отделните служители все повече се диференцирали. Така например, докато във Ватопедската грамота /от 1230 г./ са посочени само севасти, дукове, катепани, десеткари /събирачи на десятъка/, винари /събирачи на виното/, апокрисиари /царски пратеници/ и аподохатори /склададжии/, в Мрачката грамота /от 1347 г./ наред с тези служители са споменати още писачи, готвачи, соколари, кучкари, градинари, бирници и др. Още по-многобройна става мрежата от служители в Рилската грамота /от 1378 г./, където са изброени примикюри, началници на ескадрони, събирачи на данъка перпера /перпераки/, началници на конницата /стратори/, пратеници /находници/ и др. Разширяването на административния апарат, отразено в по-късните грамоти, което би следвало да се обясни с увеличаването на броя на данъците, изисквало от своя страна диференцирана фискална система и повече чиновници.[34] Прави впечатление също, че в грамотите, издадени в навечерието на падането на държавата под османска власт, се изброяват много военни длъжности — свидетелство за усилията на последните български владетели да укрепят отбранителната мощ на страната срещу натиска на нашествениците. Вероятно във връзка с това положение се е наложило да се предостави на военни служители грижата за изпълнението на определени повинности /за поправка на мостове и крепости, за превоз на войски и военни материали и пр./.[35] Налице е изобщо известна милитаризация на административния апарат.

Едно сравнение между провинциалния чиновнически апарат на Втората българска държава и съответния апарат на Византийската империя

Архангел Гаврил — стенопис от църквата „Св. Богородица Перивлепта“ в Охрид /1294—1295/

през XIII–XIV в. сочи значителни сходства както по отношение на изпълняваните функции, така и по отношение на названията, с които били означавани едни или други служители.[36] Прави впечатление още, че в по-ранните царски грамоти византийските термини преобладават, а в по-късните са налице по-голям брой български термини.[37]

Значителни сходства в названия и функции съществували между финансово-административния и военния апарат на Втората българска държава и съответния апарат в изградилата се през XIII–XIV в. влашка държава. Сходствата се дължали най-вече на силното влияние, което България упражнявала върху своите северни съседи и което намерило израз в цялостното им обществено икономическо, политическо и държавноправно развитие.[38] Сходство в чиновническата мрежа /и по названия, и по функции/ имало и със средновековната сръбска държава. Това явление се обяснява с взаимни влияния.[39]

2.
Църковна организация

Организацията на българската църква през XIII–XIV в. оставала в основни линии същата, каквато била и по времето на Първата българска държава. Начело на църквата при първите Асеновци стоял архиепископът в Търново, а през 1235 г. по силата на споразумението между Иван Асен II и никейския император Йоан III Дука Ватаци Търновската архиепископия била издигната в ранг на самостоятелна патриаршия и нейният глава получил титлата патриарх. В съответствие с църковното право, възприето от Византия и отразено в главния църковноюридически сборник, т.нар. Номоканон /Кръмчая книга/, патриархът се смятал за върховен ръководител на религиозния живот и за духовен пастир на цялото население на страната. Той се грижел за добрата уредба на църквата, за чистотата на православната вяра и пресичал всякакви опити за отклонения от официалните догми и канони. Патриархът бил главният блюстител за неизменното спазване на църковнофеодалната идеология, върху чиито основи се крепял обществено-политическият строй на Втората българска държава. Изобщо патриархът разполагал с голяма власт по всички важни въпроси не само в областта на църковната,но и на вътрешната и външната политика. Той участвувал наред с великите боляри като пълноправен член в дворцовия съвет и изказвал мнението си пред владетеля на разискваните там въпроси.

Под прякото ръководство на патриарха действували подчинени нему служители, които влизали в патриаршеската канцелария и изпълнявали служби от различно естество /църковно-религиозно, административно, финансово и пр./.[40] Особено важна била службата на т.нар. иконом, който се грижел за опазване на патриаршеските имоти, за правилното им стопанисване, за навременното и пълно получаване на приходите и пр. Близък сътрудник и помощник на патриарха бил великият сакеларий, който се грижел главно за манастирските имущества, влизащи в територията на патриаршеския диоцез. Друг църковен служител от патриаршеската канцелария — т.нар. велик скевофилакс — имал задължението да охранява всички предмети, спадащи като инвентар към патриаршеския катедрален храм /различни книги и архиви, скъпи църковни одежди и съдове, дарове и пр./. Между близките сътрудници на патриарха с особено влияние се ползувал т.нар. велик хартофилакс. По думите на византийския юрист Теодор Валсамон този духовен сановник бил „устата и ръката на патриарха“ и неговите функции имали разнообразен характер. Най-важната му задача била да държи връзка между патриаршеската канцелария и други учреждения и да води от името на патриарха разговори по всякакви въпроси, засягащи църквата.[41] Хартофилаксът играел ролята на външен министър на църквата и неговата дейност била от решаващо значение за защитата на правата и интересите ѝ. Същевременно той изпълнявал функциите на върховен надзорник на целия висш клир, т.е. на митрополитите и епископите, едни от които се намирали в столичния град, а други управлявали отделни епархии в провинцията.

Наред със служителите от патриаршеската канцелария важен дял в управлението на църковните работи имал т.нар. патриаршески синод. В него влизали митрополити и епископи от столицата, както и от отделните църковни области /епархии/. На заседанията на синода, който бил председателствуван от патриарха, участвували понякога и представители на светската власт. Компетенциите на този висш църковен орган били от разнообразно естество, като една от главните му задачи се състояла в разглеждането на процеси срещу лица, обвинени в отклонение от православната вяра /еретици/. Много често пред синода били поставяни за разрешаване спорове между отделни духовници и спорове между духовни и светски лица както по въпроси от религиозно естество, така и по въпроси с чисто светски характер /разпри за земя, за пари и пр./. Една от главните функции на синода била да се грижи за църковната организация /учредяване на нови епархии, закриване на епархии, разместване на епископи от една епархия в друга и пр./. Изобщо пат-

риаршеският синод упражнявал както законодателна, така и административна и съдебна власт. Във връзка с избора на нов патриарх членовете на синода избирали и предлагали на царя трима кандидати и той от своя страна утвърждавал един от тях, когото смятал за най-подходящ. Ако по негово мнение нямало подходящ кандидат, синодът се събирал отново, за да посочи друг. Правото на владетеля да определя лицето, което трябвало да заеме патриаршеския престол, свидетелствува за силната намеса на светската власт в делата на църквата. Това явление е характерно не само за средновековна България, но и за останалите балкански държави /Византия, Сърбия, Босна/. В тези държави владетелят стоял над патриарха и имал решаваща дума по въпросите на църквата и религията. С други думи, бил в сила принципът на „цезаропапизма", т.е. на господството на светската власт над църковната.

По териториално-административното си устройство българската църква през XIII—XIV в. следвала установени вече традиции от времето на Първата българска държава. Цялата страна била разделена на отделни епархии, управлявани от представители на висшия клир /митрополити и епископи/. Епархиите се състояли от по-малки единици /енории/. Във всяка епархия имало един главен център /обикновено по-многолюден и значителен град/, където се намирало седалището на съответния висш духовник.[42]

През различните периоди от историята на Втората българска държава броят на епархиите бил различен в зависимост от нейния териториален обхват, който се менял често. Най-значителен бил броят на епархиите през царуването на Иван Асен II, особено след битката при Клокотница през 1230 г., когато България се разпростряла до трите морета — Черно, Бяло и Адриатическо. От един списък в Бориловия синодик се вижда, че по времето на Иван Асен II на територията на страната се намирали епархиите Преславска, Червенска, Ловешка, Средецка, Филипийска /Драмска/, Месемврийска, Овечка, Дръстърска, Велбъждка, Белградска, Браничевска, Видинска и Сярска.[43] Всички те били под върховното управление на патриарха в Търново. В пределите на България влизал тогава и целият диоцез на Охридската архиепископия, която като цяло също била подчинена на търновския патриарх. След смъртта на Иван Асен II обаче, когато нашественици и врагове напирали от всички страни и значителна част от югоизточните, югозападните и северозападните български краища паднали под чуждо владичество, числото на епархиите намаляло. Отпаднала Охридската архиепископия с почти целия си диоцез, тъй като Македония била завзета от византийците, а впоследствие от сърбите. Отпаднали епархиите на Белград и Браничево, както и някои епархии в Тракия, в която също се установило византийско господство. Така едновременно с политическия упадък на Втората българска държава и със загубата на нейни територии вървял упадъкът и на църковната организация, свързан с преминаването на някои български епархии и църковни средища под чужда власт и под чуждо духовно господство.

ГЛАВА ТРЕТА

ОТСЛАБВАНЕ НА ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ. ИЗОСТРЯНЕ НА КЛАСОВАТА БОРБА

1. България при приемниците на цар Иван Асен II

ЦАР КАЛИМАН I. След смъртта на Иван Асен II, през същата 1241 г., българският престол бил зает от неговия син Коломан, роден от брака му с унгарската принцеса Ана-Мария. Унгарското име Коломан било побългарено и в домашни и византийски източници новият владетел е наречен Калиман.[1] Калиман бил едва седемгодишен, когато застанал начело на държавата. Вместо него управлявало регентство.

Калиман I заел престола с подкрепата на свързаните с Асеновата династия български боляри, поради което не настъпили някакви промени нито във вътрешната, нито във външната политика на държавата: българите възобновили съюза с никейския император Йоан III Дука Ватац и с латинците сключили мир за две години и уредили отношенията си както със солунския деспот Йоан Комнин, така и със сърбите и унгарците.[2]

Настъпилото за кратко време спокойствие на Балканския полуостров и в Мала Азия било нарушено още на следната 1242 г. от нашествието на татарите. На историческата сцена се явила сега една нова етническа и политическа сила, чиято роля се почувствувала твърде осезателно и в съдбините на много държави и народи в Предна Азия и в

Оловен печат на търновския патриарх Висарион /XIII в./, намерен край с. Белене, Великотърновски окръг. Национален археологически музей — София

Югоизточна и Централна Европа.

Татарите /или монголите/ се появили, както се знае, из степите на Централна Азия в началото на XIII в. Обединени в племенен съюз начело с Чингиз хан и неговия племенник Бату, те насочили най-напред своя удар срещу южноруските феодални княжества. Под напора на татарските орди на Бату и след кървавата битка при Халка през 1224 г. цяла Южна Русия признала върховенството на азиатските пришелци. Тогава била унищожена окончателно и Волжка България. Наскоро след тези събития татарите продължили своя натиск на запад, нахлули в Полша, Силезия, Бохемия, Унгария и в цялата Дунавска област до Адриатическото крайбрежие. Под напора на татарите куманите, които живеели на север от Долния Дунав, в днешно Влашко, трябвало да се спасяват с бягство през България, като някои от тях стигнали до Мала Азия. През 1241 г. ордите на Бату били разбити от съединените сили на австрийци и чехи при Лигниц. След това поражение татарският хан се оттеглил в степите на Южна Русия, където поставил началото на т.нар. Златна орда — една по-трайна монголска държава.[3] Със създаването на Златната орда настъпил краят на политическото господство на куманския елемент в една обширна територия на север и североизток от Дунава.

От удара на татарите била засегната и България. На връщане от похода си в Унгария част от татарските войски минали през българските земи и Калиман бил принуден да плаща годишен данък на владетеля на Златната орда. За опустошенията, причинени от нашествениците, говори с прискърбие един български книжовник в запазена от това време приписка.[4]

Докато ордите на Бату опустошавали Средна Европа, друга вълна от монголски нашественици начело с хан Хулагу нахлула и разорила Грузия, Армения, Трапезундската империя и голяма част от Иконийското селджукско султанство. Незасегната останала само Никейската империя. Награбили огромна плячка, войските на Хулагу се оттеглили от Мала Азия.

След като опасността от татарското нашествие преминала, никейският император Йоан Ватаци обърнал поглед към Балканския полуостров. След сполучлив поход той успял да се наложи на солунския деспот Йоан Комнин, сключил съюз с иконийския султан и отново започнал да крои планове за прогонването на латинците. При така създалата се обстановка през 1245 г. латинският император Балдуин II отново заминал на Запад, за да търси помощ от папския престол и европейските държави против никейците. За папата, който гледал на Латинската империя като на средство за постигане на плановете си за хегемония над източнохристиянския свят, това било добре дошло. И тъй като България се очертавала като единствен възможен съюзник на Латинската империя на Балканския полуостров против никейците, съвсем естествено било папската дипломация да се насочи към българския владетел.

Изпитана форма за привличане на българите за съюзници на латинците било сключването на църковна уния, поради което и сега папа Инокентий IV прибягнал до същия ход. На 21 март 1245 г. той изпратил послание до Калиман I, в което още с първите думи намеквал, че не може да гледа как части се отделят от тялото, т.е. как българи и гърци се откъсват от римската църква, и апелирал към българския владетел „да се върне към единство със светата римска църква". Явно намеквайки за политическия характер на преговорите, папата писал на българския цар да възстанови унията с Рим. Какво голямо значение е отдавал Инокентий IV на предстоящите преговори, проличава от факта, че той бил готов да свика вселенски събор, стига българският владетел да пожелае това. И наистина само след няколко дни, на 25 март 1245 г., папата се обърнал с окръжно послание до патриарсите, архиепископите и епископите в земите на българите, власите, хазарите, словенците, сърбите и останалите християнски страни на Изток, с което ги призовал да се присъединят към римската църква и отправил предложение за свикване на вселенски събор.[5]

Папските писма били донесени в България от монаси-минорити. Не е известно как е било посрещнато предложението на римския първосвещеник в българския царски двор, но отрицателният отговор на българите едва ли подлежи на съмнение. От времето на Иван Асен II България била един от стожерите на източното православие и ярък противник на идеята за единство и уния с римската църква. Сключването на подобна уния би довело до изостряне на отношенията с другите балкански страни. Освен това и събитията на Балканския полуостров скоро взели такъв рязък обрат, че всеки опит за преговори с Рим станал безпредметен.[6]

ЦАР МИХАИЛ II АСЕН. През август 1246 г. в Търново бил извършен държавен преврат. Едва навършилият 12 години български цар бил отровен[7] и на престола застанал Михаил II Асен, син на Иван Асен II от брака му с Ирина, дъщеря на бившия епирски владетел Теодор Комнин. Вместо малолетния цар управлявало регентство начело с царицата-майка, която започнала да сече монети със своя образ и с образа на сина си Михаил.[8]

По същото време никейският император Йоан Ватаци с войските си се намирал в Югоизточна Тракия. Вестта за смъртта на Калиман I го заварила при долното течение на Марица. Като намерил момента за благоприятен, императорът решил да нападне България. Първият удар бил нанесен на Сяр. След като никейските войски влезли в града, управителят на крепостта — Драгота от Мелник — се предал без бой. Като спечелил по този начин благоволението на императора, Драгота заминал за Мелник. Там заедно с някой си Никола Манклавит се възползувал от болестта на градския управител Никола Литовой и предал града на никейците.[9]

Регентството в Търново начело с царица Ирина, заето с укрепване на властта си, не оказало сериозен отпор на нашествениците. Затова след Сяр и Мелник никейските войски завладели още много градове и крепости. Само за няколко седмици цялата Родопска област чак до Марица, осеяна с яки крепости, била откъсната от България. В никейски ръце минали Източна и Средна Македония с градовете Стоб, Велбъжд, Скопие, Велес, Просек и др. По същото време епирският деспот Михаил Комнин заграбил територията от Воден и Острово до Битоля, Охрид и Прилеп.[10]

От създалото се положение в България се възползували и унгарците, които заели Белградската и Браничевската област. През същата 1246 г. Бела IV си присвоил титлата „крал на България"[11].

Заобиколено отвсякъде с врагове, загубило обширни територии и изпаднало в международна изолация, регентството в Търново се видяло принудено да сключи мирен договор с никейците и да се примири с откъсването на толкова много земи от българската държава.[12] Същевременно заграбването на северозападните български земи от унгарците и отхвърлянето на папското предложение за сключване на църковна уния довели до обтягане на отношенията с латинците.

През пролетта на 1247 г. българо-никейският мирен договор прераснал в антилатински съюз. Йоан Ватаци минал Галиполския провлак и дошъл с войските си в околностите на Цариград. Тук към него се присъединили и войските на българския цар Михаил II Асен. Сборната българо-никейска войска започнала военни действия против латинците. Крепостта Мидия била превзета, без да окаже особена съпротива. Скоро след това българи и никейци навлезли във Виза, но латинският гарнизон се затворил в крепостта и оказал ожесточен отпор. След като стените на Виза били разрушени от стенобойни машини, латинците капитулирали. Същата участ постигнала и гарнизона на Цурулум — той сложил оръжие след ожесточено сражение. Към края на годината войната завършила и българи и никейци се върнали в своите страни.[13]

През периода от 1248 до 1252 г. българската държава поддържала мирни отношения със своите съседи. Този мирен период се характеризира с известно стабилизиране на стопанския живот, намерило израз в сеченето на голям брой монети.[14] Същевременно от името на царя били давани щедро привилегии на църкви и манастири — от това време са даренията на Врачанския и Батошевския манастир.[15] От своя страна и църквата се отплащала на владетеля чрез зографисването на неговия образ /например в църквата „Св. Архангел Михаил" в Костур/.[16]

През целия този период България се намирала в трибутарна зависимост от татарите. Едно сведение на францисканския монах Рубрук от 1253 г. показва, че българите продължавали да плащат данък на татарския хан.[17] Що се отнася до вътрешното положение, по всичко изглежда, че тогава били отстранени от върховете на държавното управление някои представители на Асеновия род и на тяхно място били издигнати други. Особено характерен е случаят със зетя на българската царица Петър, който получил сан севастократор. Тази най-висша титла в българската държава едва ли е била давана на повече от едно лице /поне до средата на XIII в./ и фактът, че синовете на севастократор Александър — Калиман и Калоян — били настроени против своя братовчед Михаил II Асен и по-късно участвували в борбата срещу него, показва, че царица Ирина решително се е разправила с привържениците на Калиман I.[18]

Промените в българския държавен живот намерили израз и във външната политика на страната. Вместо традиционните отношения на съюз със Сърбия, поддържани от Асеновата династия, правителството на Михаил II Асен и царица Ирина прибягнало до политика на противопоставяне, която водела неминуемо до военен конфликт. Така се стигнало до сключването на военен и търговски договор между България и Дубровник през юли 1253 г., насочен против Сърбия. От българска страна договорът бил сключен от името на цар Михаил II Асен и севастократор Петър, а от дубровнишка — от княза и съветниците на града.[19]

Военните клаузи на договора предвиждали съюз „против злотворството на неверния крал Урош и срещу неговия брат и рода му, и против всички, които живеят в неговата земя, и против онези, които биха имали в тяхната земя някакво владение". В случай, че българите прогонят крал Урош, брат му Владислав и техния род или други

властели из сръбските земи, дубровничани се задължавали да не ги приемат в своя град и по всякакъв начин да им пакостят. Същевременно двете страни взели решение да не сключват сепаративен мир със Сърбия и да съгласуват политиката си по отношение на тази страна.

Договорът уреждал и подялбата на сръбските земи в случай на военен успех. Дубровничани трябвало да получат онези земи, които те владеели по-рано. Всичко останало се предоставяло на българите. Ако българският цар станел господар на сръбската земя, дубровничани се задължавали да му предоставят половината от печалбата от всичката сол, която се продавала на рашките люде, а другата половина следвало да получава дубровнишката община.

Военните действия между България и Сърбия, изглежда, са започнали още през същата 1253 или най-късно през 1254 г. Българо-куманската войска навлязла дълбоко в сръбските земи, като стигнала до Бело поле на р. Лим.[20] Макар да липсват повече данни за тази война, очевидно българите са постигнали големи успехи и сръбският крал Урош I трябвало да моли за мир. За успеха на българското оръжие говори и фактът, че през 1254 г. захълмският жупан Радослав скъсал с васалната си зависимост към унгарците и се присъединил към българо-дубровнишкия съюз.[21] В резултат на всичко това положението на западната българска граница било заздравено, но на северозапад отношенията с унгарците се изострили още повече.

Успехите във войната против сърбите вдъхнали увереност за предприемане на военни действия на юг, за освобождаване на заграбените от никейците през 1246 г. територии. Тези действия били необходими поради прекомерното разширение на Никейската империя, която през 1253 г. покорила епирската държавица и се утвърдила като най-голяма политическа сила на Балканския полуостров, нескриваща аспирациите си към завладяване на нови български земи. При това и моментът бил благоприятен — през 1254 г. починал Йоан III Дука Ватаци и управлението поел неговият син Теодор II Ласкарис, женен за дъщерята на Иван Асен II — Елена.[22]

Военните действия започнали през есента на 1254 г. Българските войски навлезли в Родопската област и без да срещнат сериозен отпор, превзели редица крепости. За успеха на българите помогнало и масовото надигане на местното население. Родопите, Беломорието и Македония, както признава съвременникът на събитията Георги Акрополит, били населени с българи, които не се примирявали с чуждата власт и имали враждебно отношение към гърците. И когато българските войски навлезли в споменатите територии, „понеже тамошните жители били българи, те на драго сърце преминавали на страната на своите единоплеменници, като сваляли игото на другоплеменниците". Не оказали голяма съпротива и защитниците на крепостите: едни се предали без бой, други капитулирали при условия да им се разреши свободен път за връщане в родината, трети сами изоставили отбраната и потърсили спасение чрез бягство, четвърти не могли да издържат обсадата и се предали. Така в български ръце минали Станимака, Перистица, Кричим, Цепина и цялата родопска област Ахрида с крепостите по долината на Арда — Устра, Перперек, Кривус, Ефрем и Мъняк. Към българската държава се присъединили и югозападните български земи.[23]

Развоят на събитията на Балканския полуостров силно изненадал никейците и те не знаели какво да предприемат — да се примирят със загубата или да тръгнат на поход. Постепенно обаче второто мнение надделяло и още в края на същата 1254 г. новият император Теодор II Ласкар на чело на войските си преминал Дарданелите и дошъл в Одрин. Това неочаквано движение никейците изненадало българите и те отстъпили. Скоро никейските войски стигнали до Бору превзели го и го ограбили, но поради снежната зима не продължили похода си към Стара планина.[24]

Липсата на сериозна съпротива от страна на българите окуражила никейците и те навлезли в Родопите. Оставени на собствените си сили Станимака, Перистица, Кричим и други крепости по северните склонове на Родопите били превзети. Само Цепина устояла на всички пристъпи. През пролетта на 1255 г. императорът изпратил от Сяр двама военачалници срещу нея, но и тяхната намеса не могла да сломи съпротивата на тази българска твърдина.[25]

По същото време българите в района на Мелник и Рупелския проход се разбунтували. Начело на въстанието застанал воеводата Драгота. След неуспешен опит да превземе Мелник той организирал отбраната на прохода, където бил издигната здрава преградна стена /дема/. При вестта за това надигане на българите императорът се насочил към Рупелския проход, но всички опити да се преодолее стената останали безуспешни. Съпротивата на българите била сломена едва след като на никейската пехота се удало да намери обиколен път през Беласица и да се яви в тила.[26]

След смазването на въстанието в Мелнишко императорските армии през Солун и Воден на-

Светец-воин — стенопис от Боянската църква /1259/

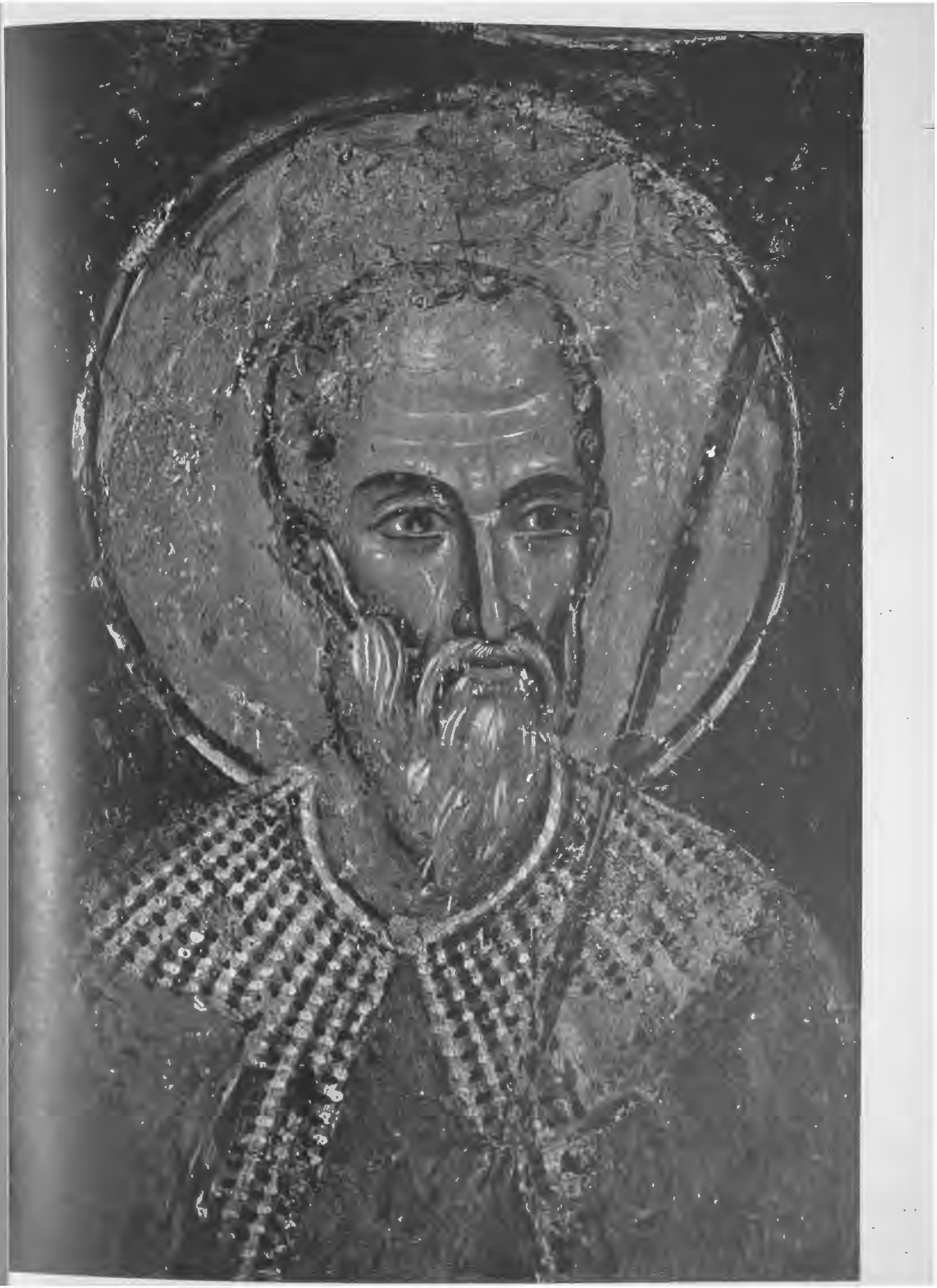

влезли в Македония. Макар в историческите извори да не се говори за някаква особена съпротива, по всичко изглежда, че никейците тук е трябвало да преодоляват различни трудности. Самият поход продължил почти през цялата 1255 г., а на защитниците на някои крепости, като Велес например, императорът разрешил да заминат при своите сънародници в България с оръжието и имуществото си, за да се избягнат излишните жертви при една дълга и изтощителна обсада.[27]

Походът на Теодор II Ласкарис през 1254 и 1255 г. възстановил властта на Никейската империя над отметналите се територии. В Родопите обаче отделни крепости се съпротивявали отчаяно и не склонили глава пред завоевателя. Сред тях били малката крепост Патмос и непристъпната Цепина.[28]

Сериозните военни неуспехи вещаели началото на дълга и изтощителна борба против Никейската империя. За да си осигури здрав тил в понататъшния неизбежен конфликт, българската държава се нуждаела от подобряване на отношенията с Унгария. И наистина още в края на 1255 г. между България и Унгария бил сключен мирен договор. Активна роля при уреждане на отношенията между двете държави играел руският княз-емигрант Ростислав Михайлович, който управлявал областта Мачва /между Сава и Дрина/ и бил женен за дъщерята на унгарския крал Бела IV. Съюзните отношения между двете страни били скрепени с женитбата на Михаил II Асен с малолетната дъщеря на княз Ростислав, внучка на унгарския крал.[29]

След уреждане на отношенията с Унгария българите получили възможност да продължат незавършената война с Никейската империя. В края на 1255 г. голяма българска войска, подпомогната от 4000 кумани, навлязла в Тракия и разгромила никейските гарнизони в околността на Димотика. От своя страна никейският император също събрал голяма войска и през пролетта на 1256 г. се явил при р. Регина /дн. Еркене/. До решително сражение обаче не се стигнало. И двете страни се нуждаели от мир, поради което проявили склонност да уредят спорните въпроси чрез преговори. От българска страна преговорите били водени от княз Ростислав, а от никейска — от самия император. По време на преговорите княз Ростислав се грижел повече за личното си обогатяване, отколкото за интересите на българите. Той получил множество подаръци — коне, платове и други скъпи вещи. Сключеният договор съдържал крайно неизгодни за българите условия. България загубила земите около Шар и Осогово със Скопие, Прищина, Призрен и Велбъжд, а също така и областта около Враня. Била отстъпена на никейците и Родопската област с крепостта Цепина. В българските предели останали земите около Ниш и Тимок.[30]

Тежките условия на мирния договор с Никейската империя прелели чашата на търпението против неумелата политика на регентството и на младия цар. Недоволството се изразило в органи-

1

2

зирането на заговор на търновските боляри, начело на който застанал Калиман, пръв братовчед на царя. През есента на 1256 г. Михаил II Асен бил убит и заговорниците овладели Търново.[31]

ВЪТРЕШНИ РАЗМИРИЦИ. ЦАР КОНСТАНТИН АСЕН. Смъртта на Михаил II Асен послужила като повод за избухване на междуособна борба, която взела характер на гражданска война. Престола си оспорвали няколко претенденти – Калиман, княз Ростислав, болярин Мицо и болярин Константин Тих.

Както вече бе изтъкнато, Калиман бил пръв братовчед на царя.[32] В една арменска приписка от 1258 г.[33] се съобщава, че цар Михаил II Асен бил убит от „Калайман, син на неговия чичо". Тези сведения показват, че Калиман е бил син на севастократор Александър[34] и че опозицията против Михаил II Асен е произлязла от среди, близки на Асеновия род.

След убийството на Михаил II Асен българският престол бил зает от Калиман II,[35] който се оженил за овдовялата царица.[36]

Калиман II не могъл дълго да се задържи на престола. Наистина княз Ростислав, който се явил под стените на Търново, за да вземе дъщеря си, съпругата на бившия цар Михаил II Асен, срещнал отпор от страна на новия владетел. Загубил поддръжката на търновските боляри обаче, Калиман II трябвало да бяга от едно място на друго и накрая бил убит.[37] Гибелта му се отнася към 1257 г.[38]

Ростислав заграбил част от северозападните български земи и от 1257 г. започнал да се величае като „цар на българите" / imperator Bulgarorum/, което ясно показва, че не се бил отказал от намерението да се добере до българския престол.[39]

Междуособицата в България била използувана от Латинската империя. През първата половина на 1257 г. Балдуин II започнал да се готви усилено за поход против българите. Той нает венецианска флота от 10 галери начело с Джакомо Доро и я насочил против Българското черноморско крайбрежие. Венецианците нападнали Месемврия и след кратка обсада я превзели /14 юни 1257 г./. Очевидно латинско-венецианският удар е имал връзка с опитите на княз Ростислав да овладее търновския престол.[40]

Боляринът Мицо, който бил женен за първородната дъщеря на Иван Асен II и Ирина, притежавал владения някъде в Южна България. При вестта за смъртта на Михаил II Асен той също решил, че нему по право принадлежи престолът, и побързал да се провъзгласи за български цар. Сега обаче в западните и югозападните български зе-

---

Монети на български царе /XIII – началото на XIV в./. Национален археологически музей – София

1–3. Медни монети на цар Константин Тих–Асен /1257–1277/. 4. Монета на цар Михаил Шишман /1323–1330/

3

4

ми, които по Регинския мир трябвало да бъдат отстъпени на Никейската империя, започнало движение против условията на мира и против търновския цар. Начело на движението застанал боляринът Константин Тих, управител на Скопската област. С дейната подкрепа на севастократор Калоян, по-малък син на севастократор Александър,[41] Константин Тих с помощта на търновските боляри влязъл в столицата и се провъзгласил за български цар. А за да узакони властта си, той се оженил за дъщерята на никейския император Теодор II Ласкарис — Ирина, — която била внучка на Иван Асен II, като си прикачил и фамилното име Асен.[42] Така Константин Тих се свързал с рода на Асеновци. Неговият портрет и портретът на жена му Ирина могат да се видят в Боянската църква редом с ктиторските портрети на севастократор Калоян и жена му Десислава. В самия ктиторски надпис е подчертано родството на севастократор Калоян с царя — по женска линия.[43] Освен това Константин Тих /Асен/, като задържал Скопската област и югозападните земи към българската държава, не само направил нови дарения на българския царски манастир „Св. Георги Бързи", но и не пропуснал възможността да подчертае, че е приемник на българските царе Роман, Петър, Калоян, Иван Асен II и Калиман I.[44]

В същност вътрешното и външното положение на държавата се нуждаели от укрепване. На първо време Константин Асен не можал да предприеме действия против Мицо, защото опасността откъм Унгария била много по-голяма и той насочил цялото си внимание на северозапад. Започнала дълга, няколкогодишна война, водена с променлив успех. През 1259 г. унгарски войски начело с магистър Чака нахлули в България. На следната 1260 г. от своя страна българските войски предприели поход и стигнали до Северинското банство. След това отново започнали унгарски нападения. През 1261 г. унгарците стигнали до Искър, а един отред начело с магистър Егидий проникнал до стените на Търново. Скоро обаче в Унгария започнала междуособица и напрежението на северозападната българска граница временно стихнало.[45]

Борбата против Мицо се оказала много потрудна. Като се възползувал от заетостта на търновския цар във войната с унгарците, Мицо разширил владенията си и станал опасен не само за Константин Асен, но и за Никейската империя. Поради това едно от условията на възобновения през януари 1260 г. договор между Търново и Никея предвиждало сътрудничество в борбата против Мицо.[46]

Борбата между Константин Асен и Мицо

Българската държава през втората половина на XIII и началото на XIV в.

ЧЕРНО МОРЕ
ДРЪСТЪР
МАНГАЛИЯ
ХРЪЗГРАД
КАРВУН
КАЛИАКРА
ВАРНА
ГАЛАТА
ВИЧИНА
КОЗЯК
СОЗОПОЛ
МИДИЯ
ЦАРИГРАД
ЕНОС
КАЛИПОЛ
ВЕЛИКА ЛАВРА
ПАНТОКРАТОР
ВАТОПЕД
ЗАНИЦА
ОТ 1261 Г.
НИКЕЙСКА ИМПЕРИЯ
МЯРКА 1:4 000 000

ми, които по Регинския мир трябвало да бъдат отстъпени на Никейската империя, започнало движение против условията на мира и против търновския цар. Начело на движението застанал боляринът Константин Тих, управител на Скопската област. С дейната подкрепа на севастократор Калоян, по-малък син на севастократор Александър,[41] Константин Тих с помощта на търновските боляри влязъл в столицата и се провъзгласил за български цар. А за да узакони властта си, той се оженил за дъщерята на никейския император Теодор II Ласкарис — Ирина, — която била внучка на Иван Асен II, като си прикачил и фамилното име Асен.[42] Така Константин Тих се свързал с рода на Асеновци. Неговият портрет и портретът на жена му Ирина могат да се видят в Боянската църква редом с ктиторските портрети на севастократор Калоян и жена му Десислава. В самия ктиторски надпис е подчертано родството на севастократор Калоян с царя — по женска линия.[43] Освен това Константин Тих /Асен/, като задържал Скопската област и югозападните земи към българската държава, не само направил нови дарения на българския царски манастир „Св. Георги Бързи", но и не пропуснал възможността да подчертае, че е приемник на българските царе Роман, Петър, Калоян, Иван Асен II и Калиман I.[44]

В същност вътрешното и външното положение на държавата се нуждаели от укрепване. На първо време Константин Асен не можал да предприеме действия против Мицо, защото опасността откъм Унгария била много по-голяма и той насочил цялото си внимание на северозапад. Започнала дълга, няколкогодишна война, водена с променлив успех. През 1259 г. унгарски войски начело с магистър Чака нахлули в България. На следната 1260 г. от своя страна българските войски предприели поход и стигнали до Северинското банство. След това отново започнали унгарски нападения. През 1261 г. унгарците стигнали до Искър, а един отред начело с магистър Егидий проникнал до стените на Търново. Скоро обаче в Унгария започнала междуособица и напрежението на северозападната българска граница временно стихнало.[45]

Борбата против Мицо се оказала много потрудна. Като се възползувал от заетостта на търновския цар във войната с унгарците, Мицо разширил владенията си и станал опасен не само за Константин Асен, но и за Никейската империя. Поради това едно от условията на възобновения през януари 1260 г. договор между Търново и Никея предвиждало сътрудничество в борбата против Мицо.[46]

Борбата между Константин Асен и Мицо

Българската държава през втората половина на XIII и началото на XIV в.

ТАРАКАН
ДРЪСТЪР
МАНГАЛИЯ
КАРВУНА
КАЛИАКРА
ВАРНА
ГАЛАТА
ВИЧИНА
КОЗЯК
СОЗОПОЛ
МИДИЯ
ЦАРИГРАД
ЕНОС
КАЛИПОЛ
ХИЛЕНДАР
ЗОГРАФ
ВЕЛИКА ЛАВРА
ИВЕРОН
ПАНТОКРАТОР
ВАТОПЕД
ЧЕРНО МОРЕ
ЕГЕЙСКО МОРЕ
ЛАТИНСКА ИМПЕРИЯ
МЯРКА 1:4 000 000
0
80
160 КМ

продължила няколко години. През 1260 г., когато българските войски се сражавали на северозапад срещу унгарците, Мицо разбил войската на Константин Асен и дори го принудил да търси убежище във владяната тогава от византийците крепост Станимака.[47]

Още на следната година обаче отношенията между българи и византийци се влошили. На 25 юли 1261 г. никейските войски влезли в Цариград[48] и Михаил VIII Палеолог тържествено бил коронясан за император. Така била възстановена Византийската империя. След този голям успех византийската дипломация, заинтересована от продължаването и задълбочаването на междуособицата в България, започнала да се намесва на страната на Мицо против Константин Асен.

Същевременно настъпили големи промени и в положението на българската държава. След 1261 г. унгарците престанали да безпокоят българските земи и цялото внимание на Константин Асен било насочено на юг, против Мицо и Византия. И така „везните се наклонили" на страната на българския цар, който започнал да преследва Мицо по-смело. В ръцете на Мицо останала само тясна ивица по Черноморското крайбрежие с крепостта Месемврия.[49]

Обратът в борбата между Константин Асен и Мицо предизвикал по-активна намеса от страна на Византия. Намесата се изразила в чести набези в българските предели. По същото време — 1262 г. — византийската дипломация се опитала да привлече на своя страна Яков Светослав, който наследил владенията на починалия Ростислав. Оженен за никейска принцеса, сестра на българската царица, този руски княз също като Константин Асен имал право да претендира за българския престол.[50]

В отговор на опитите на Византия да организира антибългарска коалиция Константин Асен привлякъл на своя страна Яков Светослав, като го удостоил с титлата „български деспот", и сключил съюз с епирския деспот Михаил II за съвместни действия против Византия. Така чрез широка дипломатическа подготовка всички планове на Михаил VIII Палеолог били осуетени и българо-византийският спор трябвало да се решава със силата на оръжието.[51]

Предизвиканата от византийците война започнала през есента на 1262 г. Първоначално инициативата се намирала в ръцете на българите. В продължение на няколко месеца войската на Константин Асен превзела Станимака, Врисис /дн. Бунархисар/, Скопелос /дн. Ескиполос/, Петра и други градове и крепости в Югоизточна Тракия.[52] През пролетта на 1263 г. обаче във военните действия настанал обрат. Една византийска войска успяла да проникне по долината на Марица и да превземе Пловдив и Станимака. Друга армия начело с военачалника Михаил Глава Тарханиот настъпила по Черноморското крайбрежие, превзела Агатопол, Созопол, Девелт, Кастрици, Скафида, Русокастро и Кримна, като стигнала до Месемврия, където от дълго време българите обсаждали Мицо. Сега Мицо предал града на византийците и заминал за Цариград, откъдето бил изпратен да управлява областта на някогашната Троя в Мала Азия.[53]

Военният неуспех през 1263 г. разклатил престижа на Константин Асен. През същата година Яков Светослав, който не бил в състояние да се противопоставя на византийските нападения, потърсил по-сигурни защитници. Той откъснал от България Видинската област и признал върховната власт на унгарския крал. Същевременно по примера на княз Ростислав и той започнал да се титулува „цар на българите". Само след една година обаче, когато в Унгария избухнала отново междуособица, Яков Светослав минал на страната на българите и признал върховенството на българския владетел.[54]

Българо византийският конфликт се изостри особено много във връзка със заграбването на Месемврия и Черноморското крайбрежие от византийците. След една година се стигнало до нови стълкновения. В началото на 1265 г. татарският хан Берке начело на голяма войска минал Дунава и през България се насочил към Цариград, за да освободи бившия селджукски султан Изеддин от византийски плен. В този поход бил привлечен и българският цар по силата на все още съществуващата трибутарна зависимост от татарския владетел.

Константин Асен се присъединил към действията на татарските войски, тъй като в това виждал удобен повод да отмъсти за поражението от 1263 г. и дори да си върне загубените територии. Като застанал начело на една 20-хилядна войска, българският цар преминал заедно с татарите в Тракия и нахлул във византийските предели. Освобождаването на султана не се оказало трудно и татарите, след като опустошили византийските територии, се върнали обратно. По пътя си те отвели и 10-те хиляди тюркменски семейства с предводителя им Саръ Салтък, заселени в Добруджа от султан Изеддин през 1263 г. С това приключила и цялата българо-татарска акция.[55]

Златен печат на цар Константин Тих — Асен /1257–1277/. Национален археологически музей — София

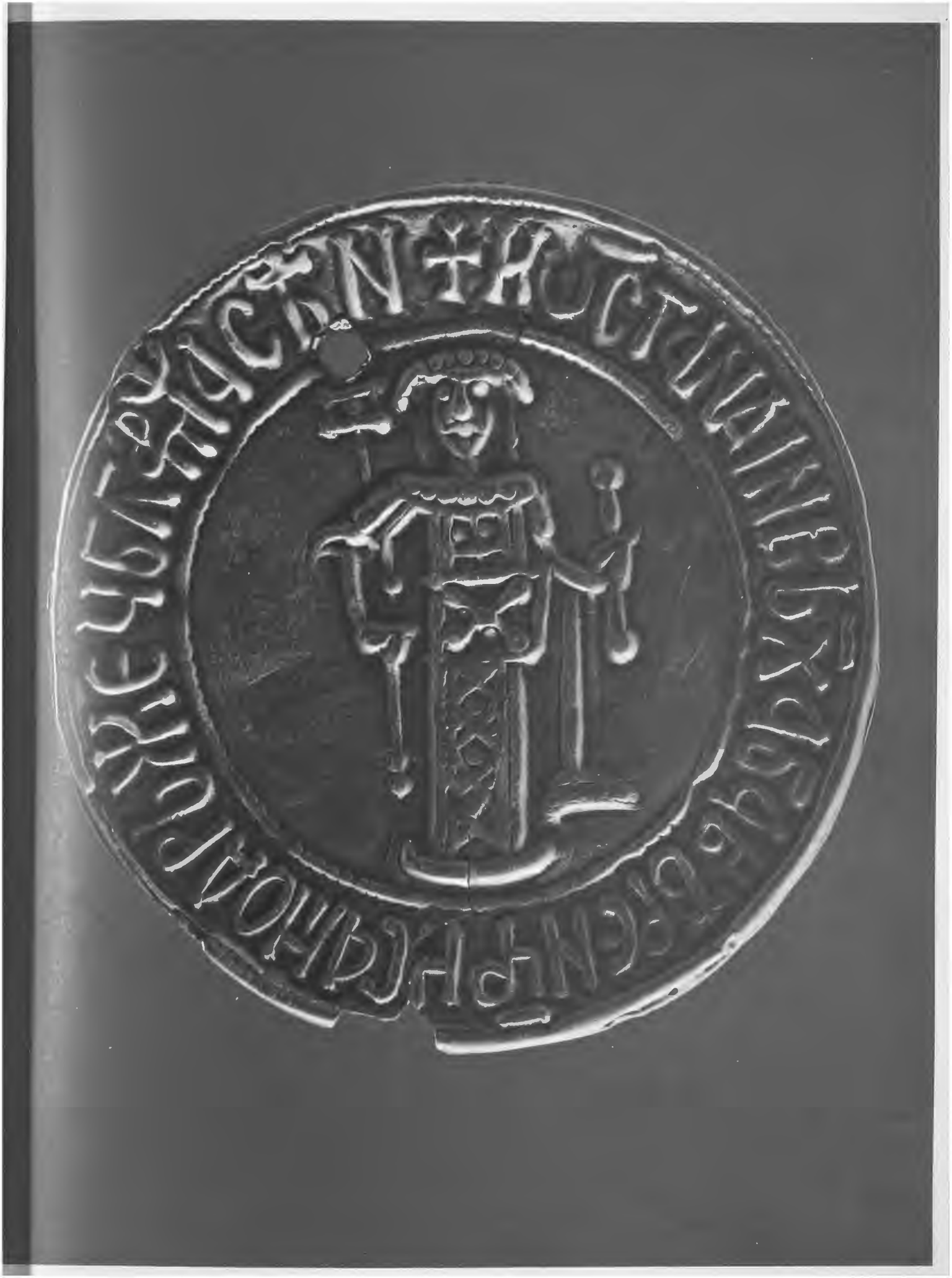

Българо-татарският поход не донесъл никакви териториални промени и не разрешил българо-византийския конфликт. Все пак византийските управници били сериозно разтревожени, а това дало възможност на българския цар да насочи вниманието си на северозапад, където назрявал нов конфликт с унгарците.

Яков Светослав, който през 1264 г. минал на българска страна, през 1265 г. нахлул в Северинската област и я подложил на опустошение. Този поход не бил станал без знанието и подкрепата на българския цар, тъй като на следната 1266 г. унгарските войски не само пребродили земите на непокорния деспот, но навлезли и в земите на търновския владетел. Унгарците превзели Видин, а някои техни отреди нахлули и по-навътре: бан Панит завладял Плевен, а бан Григорий — Оряхово. Яков Светослав изпаднал в още по-голяма васална зависимост от унгарците.[56] България пък трябвало да се откаже от намерението си да търси разрешение на българо-унгарските териториални спорове със силата на оръжието. През втората половина на 1268 г. българско пратеничество заминало за унгарската столица, където заедно с пратеници на други страни бил обсъждан въпросът за създаване на голяма антивизантийска коалиция.[57]

Подобряването на българо-унгарските отношения и създаването на антивизантийска коалиция начело с неаполитанския крал Карл Анжуйски поставили Византия в крайно тежко положение. Необходимо било да бъдат спечелени или в краен случай да бъдат неутрализирани българите. Това обаче могло да стане само след като се уредят спорните териториални въпроси и преди всичко въпросът за черноморските крепости Месемврия и Анхиало. И византийската дипломация направила първата крачка в тази насока. През 1268 г. починала царица Ирина, съпруга на Константин Асен. Като се възползувал от този повод, на следната година Михаил VIII Палеолог изпратил пратеничество в Търново и предложил на българския цар да се ожени за неговата племенница Мария; предложил също да се уредят териториалните спорове за черноморските крепости, които щели да бъдат дадени като зестра на бъдещата българска царица. „Защото — съобщава Георги Пахимер, — макар тези градове да се намирали сега в ръцете на императора, но по-рано те принадлежали на българския цар, та и прилично било да ги върне на предишния им владетел като зестра."[58]

Женитбата на Константин Асен с принцеса Мария станала още през 1269 г. Византийците обаче нямали намерение да изпълнят условията на договора и да върнат споменатите крепости. Предаването на Месемврия и Анхиало било протакано и отлагано под най-различни предлози: ту че жителите им като ромеи не желаели да признаят властта на българите, ту били измисляни други съображения, докато накрая византийците заявили, че крепостите ще бъдат предадени едва тогава, когато българската царица роди син, комуто подобавало да ги владее. А когато царица Мария наистина родила син, византийците отказали решително да изпълнят поетото обещание.[59]

Твърдият отказ на византийския император не бил случаен. През 1270 г. византийците се съюзили с унгарците, а на следната 1271 г. — и с татарите. Сега вече поетите обещания към българите могли да останат неизпълнени.

Неизпълнението на договорните задължения от страна на Византия довело до промяна и на позициите на българите. Погледите отново се обърнали към неаполитанския владетел, смъртен враг на империята. През 1271 г. Карл Анжуйски очаквал в столицата си пристигането на българско пратеничество и през пролетта на 1272 г. то наистина дошло.[60] Явно било, че българо византийските отношения отново клонели към война.

Съюзът на Византия с татарите сериозно разстроил плановете на българския цар да разреши спора за черноморските градове със силата на оръжието.[61] При това Михаил VIII Палеолог прибягнал и до други дипломатически комбинации През август 1272 г. той издал една грамота на Охридската архиепископия, с която потвърдил правата ѝ, дадени с грамотите на Василий II през 1019—1025 г. С този акт императорът целел да всее религиозен раздор и да оспори правата на Българската патриаршия и на Сръбската архиепископия над подвластните им епархии. Две години по късно, за да отстрани опасността от Анжуите, Михаил VIII Палеолог решил да сключи уния с римската църква и да подчини Цариградската патриаршия на папския престол. На свикания през 1274 г. в Лион събор пристигнало византийско пратеничество начело с цариградския патриарх, което носело специално послание /Изповедание на вярата/, подписано от императора, от престолонаследника и от 44 висши духовни лица. Пред събора византийското пратеничество дало тържествена клетва, че се отрича от схизмата, подчинява се на римската църква и признава нейните догми. Същевременно византийските пратеници поставили пред събора и въпроса за независимостта на българската и на сръбската църква. Според тях тази независимост била придобита без съгласието на папата, след превземането на Цариград от латинците; тогава именно българи и сърби се обединили с византийците против латинците. И тъй като българската и сръбската църква не били полу-

чили благословията на римската църква, те нямали право на самостоятелно съществуване.[62]

Действията на византийската дипломация, които несъмнено преследвали чисто политически цели, предизвикали противодействие от страна на българите. Български пратеници влезли във връзка с ерусалимския патриарх, за да осуетят чрез него действията на императора в областта на църковната политика. Те стигнали дори до египетския султан, за да го спечелят като съюзник в една бъдеща война с Византия. Същевременно българският царски двор поддържал тайни връзки с онези среди във византийската столица, които били опозиционно настроени към унията. Особено голяма роля в това отношение изиграла Евлогия, сестра на Михаил VIII Палеолог и майка на българската царица Мария. Така България се изявила като един от стожерите на православието на Балканите и ярък противник срещу домогванията на римския престол за подчиняване на източноправославните църкви.[63]

Българо византийският конфликт все повече получавал международен характер. В този конфликт Византия привлякла на своя страна татарите и от 1273 г. те започнали да предприемат чести набези в българските земи.[64] Константин Асен пък продължавал да разчита на Анжуите и дори през 1277 г., когато в България започнало въстанието на Ивайло, негово пратеничество заминало за неаполитанския двор, за да уговори условията за съвместни действия против Византия.[65]

Външните неуспехи отново разпалили сепаратистичните стремежи сред болярството и борбата за власт. След 1273 г. Яков Светослав скъсал с Унгария и като български деспот продължавал да се титулува и цар.[66] Самият Константин Асен при нещастен случай си бил счупил крака и тъй като болестта му се засилвала, нямал възможност да се занимава с държавни работи. Царица Мария започнала да играе все по-активна роля в управлението на страната. Тя се стремяла да осигури престола за сина си; през 1273 г. малолетният Михаил бил провъзгласен за съцар на своя баща.[67]

Връх на така разгорялата се борба за власт било убийството на Яков Светослав. За да го отстрани като евентуален претендент за българския престол, през 1275 г. царица Мария го извикала в Търново, осиновила го и по време на едно пиршество го отровила.[68]

За три и половина десетилетия България загубила значителна част от територията си, станала данник на татарите, а болярските междуособици подравяли устоите на държавата и влошавали положението на народа. В тази обстановка избухнало въстанието на Ивайло.

2.
Въстанието на Ивайло

Развитието на феодалните отношения в България през втората половина на XIII в. довело до рязко влошаване на положението на селячеството. Селяните не само били напълно зависими от централната власт, болярите и църквата, но непрестанно губели и личните си свободи. Те изнемогвали под тежестта на феодалните данъци и повинности.

За влошаване положението на селяните и за избухване на въстанието, свързано с името на Ивайло, твърде много допринесли войните и болярските междуособици. Водени на българска територия, те имали като последица плячкосването и разрушаването на имуществото на селяните. Същата роля изиграли и татарските нашествия, които силно разклатили устоите на държавната власт в Североизточна България,[69] а това несъмнено улеснило избухването и бързия развой на въстанието.[70]

Сведенията за личността и живота на Ивайло са съвсем оскъдни. Византийските писатели, които са единствените източници за въстанието, не съобщават дори истинското име на Ивайло. Пахимер, Григора и Фил наричат селския вожд с името Лахана /от λαχανά — зеле, зеленчук/. Пахимер, чиито сведения са малко по-подробни, съобщава и неговия прякор Бърдоква.[71]

Истинското име на селския вожд — Ивайло — се среща в една приписка към т.нар. Свърлижки листове, състоящи се от евангелски текстове, а на К. Иречек принадлежи заслугата за идентифицирането на този Ивайло със споменатите от византийските автори Бърдоква и Лахана.[72]

Що се отнася до социалното положение на Ивайло, изворите са категорични, че той бил обикновен селянин, пастир. Според Пахимер Ивайло пасял свине срещу заплащане, а според Григора — произхождал от пастирски род. Изразът „срещу заплащане“ показва, че Ивайло е работил като ратай във владенията на някой феодал.[73]

Принадлежността на Ивайло към категорията на най-безправната и най-експлоатираната част от българското селячество — отроците — се вижда и от данните за личния му живот. Според Пахимер той се грижел за свинете повече, отколкото за себе си.[74] „Като се хранеше само с хляб и диви плодове — отбелязва Пахимер, — той живееше скромно и бедно.“

НАЧАЛО НА ВЪСТАНИЕТО. Сведенията за началото на въстанието са съвсем оскъдни и са обвити в булото на мистичността. Според Пахимер Ивайло започнал да убеждава другарите си и другите селяни да се вдигнат на борба против гос-

1

2

1. Поругаване на Исус Христос — стенопис от църквата „Св. Йоан Богослов“ на Земенския манастир /XIV в./

2. Св. Димитър — стенопис от църквата „Св. Йоан Богослов“ на Земенския манастир

3. Сцена от житието на св. Никола — стенопис от Боянската църква /1259/

подарите, като „си въобразявал големи работи за себе си“. Думите му срещали и съчувствие, и насмешка.[75]

Едва ли Пахимер би могъл да знае точно какво е говорил Ивайло на другарите си. Като се има пред вид обаче, че Ивайло е подбуждал „към бунт“, че искал „да властвува над народа“, става явно, че той е зовял на борба против съществуващата власт. „Той често говореше едни и същи неща на другите селяни и свинепаси, като разказваше, че му се явявали светии, които подбуждали към бунт и властвуване над народа.“[76]

Преплитането на религиозния елемент с въоръжената борба било нещо обикновено за Средновековието.[77] Налагало се борбата против санкционирания от църквата строй да бъде водена в името на бога. Поради това именно Ивайло говорел, че явяващите му се светии го карали да поведе народа на бунт, а пръсналите се из страната негови съмишленици разказвали, че „от бога му бил даден знак да управлява“.

Въстанието на Ивайло започнало като антифеодално движение и било насочено преди всичко против феодалната класа. „По това време — пише

3

Григора — въстана някой си от българите, човек по род пастир... на име Лахана. Той привлякъл към себе си много прости и дръзки хора и водеше разбойнически живот. Вследствие на това в кратко време събра голямо богатство и значителна войска.“[78] Първите действия на поведените от Ивайло селяни били насочени против феодалите за набавяне на оръжие и храни, а също и за отмъщение. В очите на византийския автор нападенията над феодалните имения изглеждали като „непрекъснати набези и издевателства“.

Самото въстание избухнало през пролетта или най-късно през лятото на 1277 г. Център на движението станала Североизточна България, днешна Добруджа.[79]

БОРБА ПРОТИВ ТАТАРИТЕ. Въстанието започнало като антифеодална борба, като въоръжена саморазправа с болярите. В скоро време обаче въстаниците насочили усилията си и срещу нашествията на татарите. При пълната пасивност на господствуващата класа и преди всичко на царското правителство спрямо набезите на татарските дружини необходимо било самият народ да помисли за собствената си защита. Защото татарските орди — съобщават изворите — вършели всекидневни набези и грабели имуществото на българите.[80]

Въстанието започнало в район, където татарските нашествия били най-силни. Като говори за борбата с татарите, Пахимер съобщава: „Лахана се сблъска с една татарска фаланга, нападна ги заедно с хората, които водеше, разби ги напълно и

отново нападна друга дружина. Така в немного дни се прослави.“[81] Към края на лятото или най-късно в началото на есента на 1277 г. татарските дружини били прогонени на север от Дунава.[82]

Поражението на татарите било събитие с огромно значение за по-нататъшния развой на въстанието. Необучените, зле въоръжени български селяни излезли победители и прогонили отвъд Дунава татарите, на които българското правителство било васално и които били истински бич за средновековна Европа. Победата над татарите донесла на въстаническата армия слава на непобедима сила. Сега и най-колебливите повярвали в победата на Ивайло и в правотата на подетото от него дело.

Прогонването на татарите довело до ново, още по-голямо разрастване на въстанието. „Областите се присъединяваха към Ивайло — съобщава Пахимер — и напълно бяха убедени, че ще бъдат добре под негова власт.“[83] Така още от самото начало въстанието получило широк размах, а борбата против експлоататорите се сляла с борбата против външните нашественици.

ПОХОД КЪМ ТЪРНОВО. След прогонването на татарите въстаническата армия потеглила към Търново, за да се разправи с царя и болярите. Походът към столицата бил съпътствуван от още по-голямо нарастване и разширяване на въстанието. На страната на въстаналия народ минали и някои боляри.[84]

Широкият размах на антифеодалното движение, непрекъснатото следващият низ от победи, присъединяването на цели области към въстаниците, разправата на селяните с болярите — всичко това твърде много обезпокоило господствуващата феодална класа. Срещу въстаналия народ начело на войските си потеглил самият цар Константин Асен.[85]

Опасността, която заплашвала царя и болярите, особено ясно е изразена в разказа на Григора: „Константин [Асен], като не можал да понася непрекъснатите му набези и издевателства, събра собствените си войски, реши да излезе на поход срещу него.“[86] Битката завършила с пълно поражение на царската войска. Константин Асен бил убит, а остатъците от войската му се присъединили към въстаниците.[87]

Победата над царската войска в края на 1277 г. имала важно и решаващо значение за по-нататъшния развой на въстанието. Пътят към Търново не само бил открит, но и почти цяла България

Крепостта Петрич кале край Провадия, Варненски окръг — въздушна снимка

се присъединила към въстаниците. Сега към тях минала и градската беднота.[88]

През пролетта на 1278 г. въстаническата войска обсадила Търново.[89]

НАМЕСА НА ВИЗАНТИЯ. Вестта за въстанието стигнала и до Византия, където предизвикала немалка тревога. Михаил VIII Палеолог веднага заминал за Одрин и посред зима обиколил българо-византийската граница, подготвяйки се за намеса в българските работи. Тук именно той получил и вестта за гибелта на българския цар.[90]

Още докато бил в Одрин, Михаил VIII Палеолог изпратил свои хора в България, за да разузнаят подробно за събитията, за техния характер и изгледи за успех, както и за възможността императорът да се сроди с Ивайло, като му даде дъщеря си за жена, та по този начин да наложи политическото си влияние в страната. Скоро обаче сведенията на византийските агенти и разказите на избягалите в Одрин български боляри разкрили, че става дума не за феодален бунт, а за селско въстание. На свикания съвет било решено Византия да се намеси в българските събития и със силата на оръжието да смаже въстанието.[91]

Съветът приел предложението на императора за български цар да бъде избран синът на боляра Мицо — Иван, — който трябвало да се ожени за дъщерята на Михаил VIII Палеолог и с византийска войска да замине за България. Изборът паднал върху Иван Мицо, тъй като той бил потомък на Асеновия род по майчина линия, а баща му имал големи заслуги към Византия — през 1263 г. Мицо предал Месемврия на византийците.

След като получил съгласието на патриарха и на императрицата, Михаил VIII Палеолог побързал да изпълни взетите решения. Иван Мицо напуснал владенията си в Мала Азия, оженил се за дъщерята на императора и бил провъзгласен за български цар, като взел родовото име Асен. След това императорът се погрижил да осигури подкрепата на българските боляри. Намиращите се в Одрин български първенци били щедро надарени, а и на останалите български боляри били изпратени многобройни подаръци.[92]

Преди да предприеме каквито и да било действия срещу Ивайло, византийското правителство решило да се справи с царица Мария и с болярите в Търново. Императорът смятал, че след като бил привлякъл една част от българските боляри, ще съумее да спечели и останалите. За целта в Търново пристигнали византийски агенти, които трябвало да уредят предаването на Мария и провъзгласяването на Иван Асен III за български цар.[93]

За да осигури успеха на така набелязания план, императорът побързал да изпрати в България и войска. Настъплението на византийците се съпровождало с големи жестокости. Селячеството и градската беднота били избивани, болярите и позаможните граждани, отвеждани отначало в плен, впоследствие били зачислявани във войската на Иван Асен III.[94]

ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕТО НА ИВАЙЛО ЗА ЦАР. Намесата на Византия изострила още повече политическата обстановка в България. Положението на обсадените в Търново било критично. Въстаническата войска завзела околностите на града и подлагала на разорение имената на феодалите. От юг настъпвали византийските войски с претендента за престола Иван Асен III. Попаднали между две злини, както пише Пахимер, царицата и болярите нямали сили да се борят на два фронта.[95]

Царицата и болярите си давали точна сметка за създалото се положение. Предаването на византийците означавало за Мария лишаване от престола, а за болярите — намаляване на привилегиите им и господство на привържениците на Иван Асен III. За споразумение с въстаниците и царицата и болярите не искали и да мислят. Все пак като че ли по малкото зло за тях били византийците. „От възможните неща — отбелязва Пахимер — царицата предпочете да се обърне към императора."[96]

За Михаил VIII Палеолог било ясно, че страхът от въстаниците е накарал царицата и болярите да прибягнат до помиряване с Византия. Императорът виждал, че те решително отбягват споразумението с Ивайло, а така също, че не са в състояние да се противопоставят на византийските войски. И понеже разполагал с подкрепата на значителна част от българските боляри, той отказал исканата помощ и настоял за безусловна капитулация на царицата.[97]

Решителният отказ и ултимативното искане за капитулация още повече влошили положението на търновските първенци.[98] В Търново се намирали византийски пратеници, които уговаряли болярите да предадат Мария и сина ѝ на Византия и да приемат Иван Асен III за цар. От юг византийските войски вече наближавали Търново. Очаквало се ново нападение на татарите, повикани срещу България от Михаил VIII Палеолог. Около Търново и из страната въстанието продължавало с пълна сила. И понеже императорът бил непреклонен, не оставал друг изход, освен да се потърси

Цар Константин Тих—Асен /1257—1277/ и царица Ирина – стенопис от Боянската църква /1259/

временно споразумение с Ивайло.[99]

Изглежда, че върху царица Мария е бил оказан натиск от страна на онези боляри, които не желаели да видят византийски войски в Търново и Иван Асен III на българския престол. Царицата и болярството дали отрицателен отговор на исканията на византийския император за безусловна капитулация. Предложението на царицата и на болярите за споразумение с въстаниците обаче било равносилно на капитулация: Търново не могло повече да противостои на въстаналия народ и трябвало да се предаде.[100]

Отначало Ивайло и останалите въстанически воеводи отхвърлили предложението на царицата, но не след дълго го приели. Ивайло влязъл с въстаническата войска в Търново и през пролетта на 1278 г. бил провъзгласен за български цар;[101] същевременно той встъпил в брак с царица Мария. Поведението на Ивайло било продиктувано от конкретната обстановка. В противен случай въстаниците трябвало да се сражават на три фронта — с византийците, с татарите и с търновската войска. Търново било силно укрепен град, който трудно могъл да бъде превзет без съответна обсадна техника. Настанал и пролетният сезон — най удобното за полска работа време. Всичко това накарало Ивайло да побърза с приключването на обсадата и с влизането в града.

За приемането на предложението на царицата не по-малко важно се оказало и обстоятелството, че по време на борбата против татарите и особено по време на похода към Търново на страната на въстаниците минали много градове, крепости и дори цели области. На първо време това се отразило благоприятно върху въстанието, тъй като към въстаниците се присъединили голям брой добре обучени, въоръжени и опитни във военното дело бойци, сред които имало, както вече се изтъкна, и боляри. Присъединяването на остатъците от разбитата царска армия също допринесло за нарастване числеността и боеспособността на въстаническата войска; същевременно обаче нейният състав станал твърде разнороден.

Най-сетне трябва да се има пред вид, че селячеството като класа се отличавало с тесен кръгозор и непоследователна революционност. Тази типична за средновековното селячество черта се проявила и при преговорите с болярите. Обявявайки се против феодалния гнет и против феодалната държава като носител и крепител на този гнет, селяните не могли да излязат с програма за друго политическо устройство. Затова борбата против царя и феодалите се водела в рамките на съществуващия строй и Ивайло като вожд на въстанието неминуемо трябвало да стане цар. Царистката идеология и царисткият характер на въстанието били закономерно за времето си явление. Селяните вярвали, че тяхното положение може да се подобри, като се замени „лошият“ цар с „добър“ цар. Предложението на царицата давало възможност да се извърши тази промяна.

При създалата се обстановка приемането на предложението на царицата било неизбежно. В противен случай въстанието можело да бъде ликвидирано още под стените на Търново. Влизането на въстаническата войска в столицата се отразило благоприятно върху хода на въстанието и представлявало неговата върхна точка.

Споразумението с царицата и с болярството имало обаче и отрицателни страни. Представителите на господствуващата класа не били ликвидирани и не загубили възможността да заговорничат и да пречат на въстанието. И при въстанието на Ивайло се проявила една от характерните черти на всички селски въстания — доверчивостта към представителите на господствуващата класа. На тази именно доверчивост се дължи и фактът, че след влизането в столицата една част от селяните сметнали борбата за завършена и побързали да се приберат по родните си места.

Борбата против царя и болярите не била резултат на една предварително обмислена и последователно провеждана социална програма. Поради това в различни случаи отношението на въстаниците към техните довчерашни господари било различно. На места накипялото чувство на мъст се изляло в остра саморазправа с болярите, особено с онези, които се отличавали с крайната си жестокост. Другаде имуществото на болярите, особено на забягналите във Византия, било иззето и поделено. Същата участ постигнала и сражавалите се против въстаническата войска боляри. Имало обаче случаи, когато на отделни боляри била протегната ръка, особено на онези, които се обявили на страната на въстанието по време на борбата с татарите и при похода към Търново. Затова и сега, когато с болярите било сключено официално споразумение и предстояла война с византийците, провеждането на някаква решителна социална политика било невъзможно. По един или друг начин обаче правата на болярите били ограничени и те търсели удобен случай да се избавят от Ивайло.[102]

БОРБА С ВИЗАНТИЙЦИ И ТАТАРИ. Споразумението на Ивайло с царица Мария и болярите, както и влизането на въстаническата войска в Търново нанесли удар върху плановете на Михаил VIII Палеолог. Императорът видял, че опитите му да наложи Иван Асен III на българския престол се провалили. Не оставало нищо друго, освен да се търси разрешение на въпроса чрез война.

В борбата си с въстаниците Михаил VIII Палеолог прибягнал до едно изпитано във византийската външна политика средство — други народи да се сражават за интересите на империята. На византийската дипломация и този път се удало да привлече на своя страна татарите и да ги насочи срещу въстаниците. Същевременно против българите се отправили нови войски начело с известния военачалник Михаил Глава Тарханиот. Така въстаниците трябвало да разкъсат силите си и да се сражават на два фронта — срещу татарите на север и византийците на юг. Императорът полагал особени усилия да настрои българските боляри против Ивайло и така да отстрани царица Мария от престола.[103]

Положението на въстаниците се влошило твърде много. Предстояла борба с многочислени и силни противници. Очертали се също противоречия между Ивайло и въстаниците, от една страна, и царицата и болярите, от друга. Скоро избухнал конфликт и между Ивайло и Мария. Според Пахимер Ивайло се бил скарал с царицата. В същност зад това известие трябва да се търси конфликтът с болярите, които нарушили споразумението и започнали да заговорничат срещу въстаниците.[104]

Заобиколен отвсякъде с врагове, Ивайло́ не се отчаял и нямал намерение да сложи оръжие. Сега именно, при крайно тежката обстановка, той проявил цялата си решителност, смелост и съобразителност. Преди всичко били взети мерки за отбраната на страната срещу настъпващите византийски войски. Заедно с въстаническите отреди срещу нашествениците били изпратени и войските на болярите. Осуетени били опитите на някои боляри да заговорничат. И Пахимер признава, че Ивайло „хитро привличаше към себе си хората, които го заобикаляха“[105].

Ивайло съсредоточил най-напред усилията си срещу татарите.[106] Изпратените против тях войски ги сразили и отхвърлили отвъд Дунава. Сега цялото внимание на българския цар било отправено на юг, където се водели тежки битки с византийците. От изхода на тази борба зависела съдбата и на самото въстание. Въстаниците упорито защищавали пътищата към старопланинските проходи. Византийската войска, срещнала ожесточена съпротива, била принудена да се съобразява с тактиката и начина на воюване на въстаниците. И колкото по-упорито се отбранявали въстаниците, толкова по-бавно се придвижвали напред византийските войски. Така българите спечелили първия си голям успех — било осуетено намерението на византийците чрез комбиниран удар от две страни да изненадат въстаническата войска, да прехвърлят Стара планина и да поставят Иван Асен III на търновския престол. Упоритата съпротива на въстаниците проточила войната до настъпването на зимата, когато Стара планина станала непроходима. Било спечелено и време, за да може сражаващата се против татарите войска да дойде на помощ.

Равносметката от военните действия била печална за византийците. Те воювали през цялото лято на 1278 г. и едва успели да превземат няколко крепости. Така например превземането на крепостта Ктения /неут./ станало само след като били водени много битки. Крепостите Крън и Мъглиж паднали във византийски ръце с цената на големи жертви. Упорита била отбраната и на крепостите Колина, Венец /неут./ и Боруй. Тук се прославил воеводата Стан, който загинал в боя. Отличили се и воеводите Куман, Момчил и Кънчо.[107]

Византийските войски нападали на широк фронт. Те се опитвали да пробият отбраната на въстаниците и да минат ту през един, ту през друг проход; навсякъде обаче се натъквали на силна съпротива. Борбата се водела по протежението на Стара планина — от Шипченския проход до Черно море. При това въстаническите дружини не се задоволявали само с отбрана. Много често те извършвали внезапни нападения, като причинявали големи загуби на византийците.[108]

Трудно е да се определи къде точно са се водили сраженията по това време, тъй като липсват ред и последователност при описанието на събитията, направено от Мануил Фил. Несъмнено е обаче, че битки са били водени почти при всички крепости в южните изходи на старопланинските проходи. Знае се например, че Ивайло лично е участвувал в сражението при крепостите Студена и Пиргица. Така в много сражения византийските войски загубили настъпателния си устрем. Към есента на 1278 г. превесът на силите минал вече на страната на въстаниците и византийското настъпление било спряно. На военен успех във войната с българите вече не могло да се разчита.[109]

Неуспехите на византийските войски предизвикали тревога в Цариград. Със събитията в България отново се заел самият император. Той дошъл в Одрин и поел отблизо ръководството на военните действия. Въпреки това работите се проточили, а въстаниците все още не били сразени. Тогава византийският император прибягнал отново до дипломацията. На Михаил VIII Палеолог се удало да предизвика ново татарско нашествие в Северна България. Същевременно били взети мерки за разколебаване на отбраната на въстаниците. В ход влезли интриги, заплахи, подкупи. Разчитало се твърде много на страха и ненавистта на бо-

лярите към въстаниците. Били привлечени и нови византийски войски за по-активно водене на военните действия.[110]

Резултатът от тези мерки не закъснял. През есента на 1278 г. огромни татарски пълчища нахлули в Добруджа. Срещу тях се отправил лично Ивайло, като повел със себе си част от въстаническата войска. Отбраната на старопланинските проходи била отслабена. Въпреки героизма на въстаниците по-голямата численост на татарите в много случаи се оказала решаваща. Татарите взели надмощие и Ивайло цели три месеца трябвало да се отбранява в Дръстър.[111]

В началото на 1279 г. византийски войски начело с Михаил Глава Тарханиот направили десант на Черноморското крайбрежие при Галата, до Варна. Като използували изненадата и преодолели съпротивата на тамошните защитници, те превзели крепостите Петрич /край с. Аврен, Варненско/ и Овеч, справили се с гарнизона на Преслав и с бързо движение стигнали до Търново.[112]

ИЗМЯНА НА БОЛЯРИТЕ. Военният успех на византийците и дейността на тяхната дипломация сложили край на колебанията на българските боляри. Те сметнали, че най-сетне е настанал удобен момент да се разправят с въстаниците. Като се възползували от обстоятелството, че Ивайло бил обсаден от татарите в Дръстър, болярите пуснали слух, че той е убит, извършили преврат и задържали царица Мария и сина ѝ Михаил. Сега византийските войски влезли в столицата, а българският престол бил зает от зетя на императора – Иван Асен III. „Мария пък, която беше бременна с плода на варварина – съобщава Пахимер, – беше отведена със сина ѝ Михаил при императора“ в Одрин.[113]

Бързото настъпление на византийците и особено десантът при Галата изненадали въстаниците. Силите им били разкъсани на две – едни се намирали в Стара планина, където отбивали напора на византийците, а други начело с Ивайло се сражавали в Дръстър. И при новата обстановка обаче въстаниците не прекратили борбата. Сраженията из старопланинските проходи се разгорели с нова сила.

Особено упорита била борбата в Източна Стара планина и преди всичко в Котленския и Върбишкия проход. След продължителна обсада, като се сражавали за всяка крепост поотделно, византийците успели да превземат Овчага /при с.

1

2

Аспарухово/, Върбица /в Герловската котловина/, Козяк /в Котленския проход/, Диавена /крепостта Вида в Котленския проход/, Грамени /при с. Градец/, Ичера /при с. Ичера/, Тича /при с. Тича/, Бялград /при Преслав или във Върбишката долина/, Пиргица и др. Особено упорита била съпротивата на Бялград, защищаван от воеводата Дамян. Понататък византийските войски превзели крепостите Камена /над Сливен/, Сотирград /при с. Сотир/, Мокрен-Пачово /при с. Мокрен/ и др.[114] Независимо от обстоятелството, че въстаниците в Стара планина били обградени от всички страни, те се сражавали упорито и докрай. Защитниците на много крепости успели да се задържат и не допуснали напредването на византийците. Те дочакали идването на основната част от въстаническата войска и взели активно участие в по-сетнешните сражения. С упоритата си съпротива защитниците на старопланинските проходи задържали византийските войски и облекчили борбата на въстаническите дружини против татарите.

Иван Асен III дължал престола си на намесата на византийските войски и на съдействието на някои търновски боляри. Той нямал авторитет и влияние сред българската феодална аристокрация, поради което византийската дипломация положила големи усилия да укрепи положението му.

Един от най-изтъкнатите и влиятелни първенци в Търново по това време бил боляринът Георги Тертер. Византийската дипломация успяла да го спечели на страната на новия български цар. Като получил титлата деспот и застанал начело на българската войска, Георги Тертер се оженил за сестрата на Иван Асен III, а дотогавашната си съпруга и сина си Тодор Светослав изпратил във Византия.[115]

Сключването на това съглашение се дължало до голяма степен на обрата, който настанал във военните действия. На въстаническата войска се удало да разкъса обсадата при Дръстър и да премине към настъпление. Татарите били разбити и въстаниците отново се насочили към Търново. Под впечатление на тези успехи и пред страха от ново влизане на Ивайло в столицата Иван Асен III и Георги Тертер си направили взаимни отстъпки и се споразумели, макар противоречията между тях да оставали.[116]

Положението на Иван Асен III и на търновските първенци се влошило и поради настъпилите промени в отношенията с татарите. При създалата се сложна обстановка съглашението между Иван Асен III и Георги Тертер било постигнато за сметка на татарския военачалник Касим бег, който загубил протостраторската си длъжност. Неговия пост заел Георги Тертер, чието съдействие за момента било особено нужно на новия български цар. Честолюбивият татарски първенец пък, засегнат от тази несправедливост, минал на страната на Ивайло. И още през ранната пролет на 1279 г. обединените сили на въстаници и татари нанесли значителни поражения на войските на Иван Асен III и на византийците и скоро се явили под търновските стени.[117]

Новото настъпление на въстаниците било съвсем неочаквано и предизвикало голяма тревога във византийската столица. Там виждали, че изграденото с такива големи усилия дело е обречено на провал. И макар по това време опасността за самата Византия от страна на мощната коалиция начело с Карл Анжуйски да била твърде голяма, империята трябвало да отделя войски и да ги изпраща в помощ на Иван Асен III.

3

Средновековни български крепости от XIII—XIV в.

1. Крепостта Козяк до Котел, Сливенски окръг

2. Крепостта Анево кале край Карлово, Пловдивски окръг

3. *Крепостта* Диавена край Котел, Сливенски окръг

Първоначално към България потеглил един 10-хиляден отред начело с протовестиария Мурин. Въстаниците обаче не дочакали тази войска да дойде до Търново. Срещата между византийците и въстаниците станала на 17 юли 1279 г. в Котленския проход при крепостта Диавена. Макар и далеч по-малобройни, въстаниците нанесли съкрушително поражение на византийците. В това сражение Ивайло лично предвождал войските. Част от византийците загинали по време на боя, а останалите попаднали в плен и били избити. В сражението намерил смъртта си и Мурин.[118]

Въпреки поражението Византия не се отказала от намерението си да се намеси във вътрешните работи на България. Наскоро на помощ на Иван Асен III бил изпратен друг 5-хиляден отред начело с протовестиария Априн. И тази войска на 15 август 1279 г. била разгромена и унищожена. По време на сражението особено много се отличил с храбростта си Ивайло.[119]

Поражението на двете византийски войски разклатило и без това несигурното положение на Иван Асен III. Без византийска помощ той вече не можел да се задържи на престола. Скоро бил организиран заговор, начело на който застанал Георги Тертер.[120]

Иван Асен III научил за готвения заговор, но не разполагал с никакви сили и средства да му се противопостави. И понеже помощ от Цариград вече не могла да се получи, на царя не оставало нищо друго, освен да помисли за собственото си спасение. През една нощ под предлог, че излиза на разходка, той избягал заедно с жена си в Месемврия. От Месемврия с кораб двамата заминали за Цариград, като отнесли със себе си всичко, което могли да задигнат от българското царско съкровище.[121] Отначало разгневеният император отказал дори да пусне своя зет да влезе в Цариград. Впоследствие обаче, виждайки, че повече нищо не може да се направи, той трябвало да се примири с положението. Плановете на Византия по отношение на България били осуетени.[122]

По същото време търновските боляри взели мерки за смазване на въстанието. За български цар бил избран боляринът Георги Тертер.[123]

ПОРАЖЕНИЕ НА ВЪСТАНИЕТО. Бягството на Иван Асен III и премахването на византийската заплаха не подобрили положението на въстаническата войска. Новото голямо разрастване на въстанието и постигнатите успехи над византийците предизвикали тревога сред управляващата феодална аристокрация: пред страха от въстаниците болярските междуособици временно стихнали и всички се обединили около новия цар Георги I Тертер. Изморената и изтощена в продължителни войни въстаническа войска не била в състояние да се сражава дълго.

Пахимер отбелязва: „...по-късно, след като Асен избяга и Тертер взе царството, Ивайло реши да отиде при Ногай и да моли за помощ."[124] От това съобщение се вижда, че отиването на Ивайло при татарите не е станало веднага след бягството на Иван Асен III и възцаряването на Георги I Тертер. Между войската на Ивайло и болярите е имало сражения, които продължили близо цяла година.[125] Въпреки упоритата съпротива през 1280 г. въстанието било смазано окончателно.

При татарския хан Ногай Ивайло не се озовал сам. С него дошъл и новият му съюзник Касим бег. Ивайло разчитал на застъпничество и съдействието на този татарски първенец, когато се решил да потърси помощ от Ногай. Татарският хан приел добре вожда на българското въстание и му обещал исканата помощ.[126]

Когато във Византия стигнала новината за пребиваването на Ивайло при татарите, Михаил VIII Палеолог също решил да прибегне до услугите на Ногай. С много подаръци в татарския стан бил изпратен Иван Асен III, който също така молел за помощ, за да си върне престола. Ногаи приел и новия претендент за търновския престол, като и нему обещал подкрепа. Така съдбата на Ивайло и Иван Асен III всецяло зависела от татарския хан. В двора на Ногай голяма роля играела неговата съпруга Ефросина, незаконна дъщеря на Михаил VIII Палеолог. След като Ногай дълго време давал обещания ту на единия, ту на другия, найсетне на един пир заповядал да убият Ивайло и Касим бег. Иван Асен III останал невредим и това е достатъчно указание за участието на византийската дипломация в разиграните се трагични събития.[127] Впрочем и Григора отбелязва, че „поради тайните интриги на императора Ивайло заплати там с живота си"[128].

Основна причина за поражението на въстанието били численото превъзходство и по-добрата военна организация на неговите противници. Въстаниците не могли да издържат една продължителна борба с войските на царя и болярите, на византийците и татарите. Важна роля за разгрома на въстанието изиграла и предателската позиция на болярите в критичните за борбата моменти.

Селяните нямали ясна програма за реформи и социални промени. Те не били носители на идея за нов обществен строй. Борбата им се свеждала до искания за подобряване на положението, за про-

Средновековен железен шлем от XIII–XIV в. Градски народен музей — Казанлък

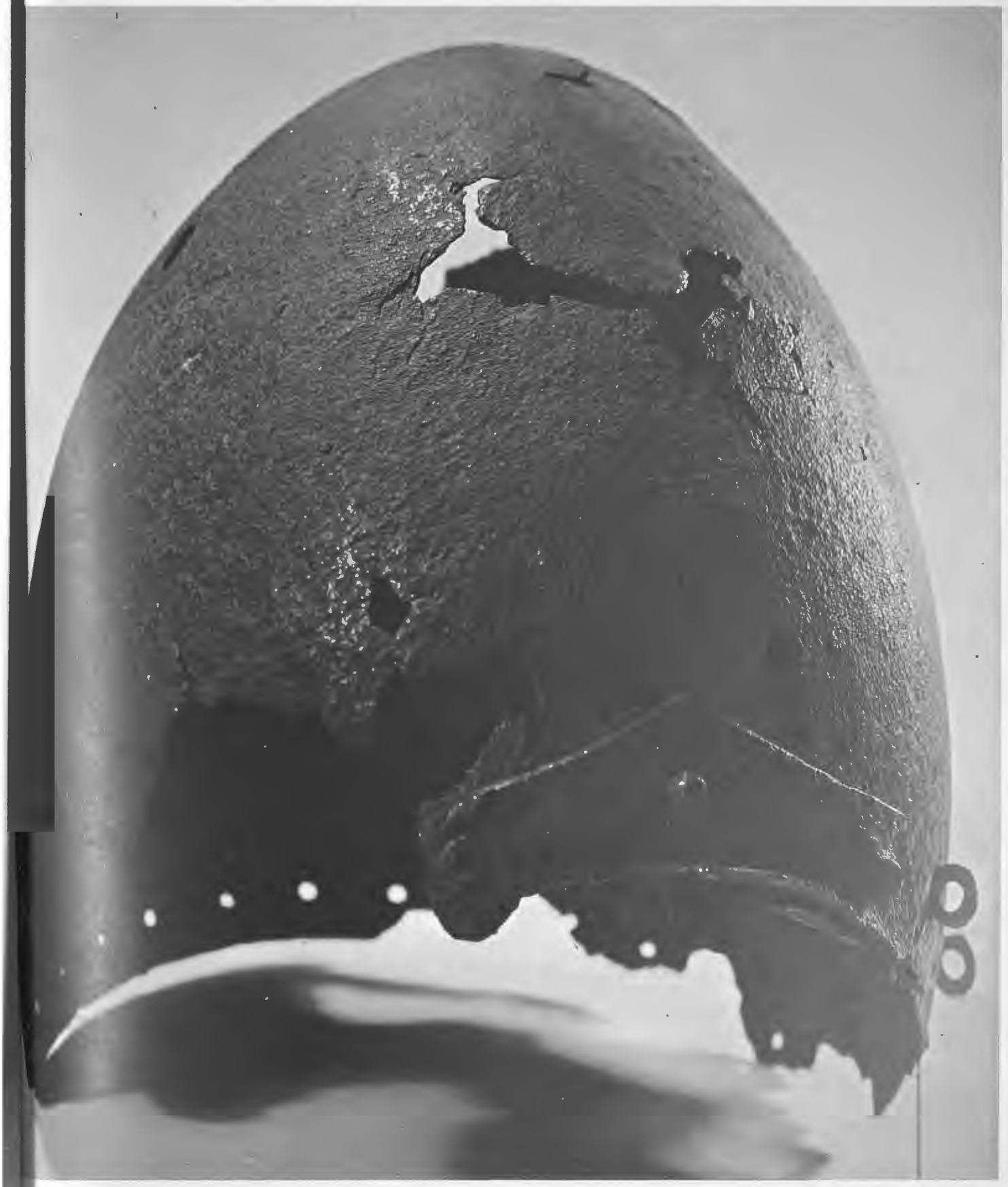

мени и реформи в рамките на съществуващия ред. А през XIII в. феодализмът в България се намирал в своя разцвет, поради което въстанието или трябвало да се изроди, или да бъде смазано. Съществуването на селска власт в условията на феодалния строй било невъзможно.[129]

Въстанието на Ивайло е най-голямото селско антифеодално въстание в България през Средновековието. По броя на участвувалите в него селяни, по тяхната продължителна и упорита борба с далеч превъзхождащите ги противници, по размерите на обхванатата територия и по удара, който бил нанесен на престижа на господствуващата феодална класа и на държавната власт, то се нарежда сред най-големите селски въстания в средновековна Европа.

Въпреки поражението значението на въстанието е огромно: борбата на народните маси против техните угнетители винаги е била прогресивен фактор в общественото развитие. Въстанието на Ивайло е светла страница в историята на българския народ и със самоотверженатa борба на народните маси против чуждите нашественици — византийци и татари. За подвизите на Ивайло дълго време се говорело не само в България, но и в съседна Византия. Мнозина вярвали, че прославеният борец срещу татарите и потисниците-феодали е жив. Когато в края на XIII в. турците разширили завоеванията си в Мала Азия, при византийския император Андроник II Палеолог се явил един българин, който се представил за Ивайло и казал, че може да очисти Мала Азия от турците, ако императорът му даде войска. Бившата българска царица Мария, която се намирала в Цариград, познала, че това не е Ивайло, и българинът бил поставен под стража. Цариградското население обаче вярвало, че той действително е легендарният герой, и настоявало пред императора да го пусне на свобода. Самите турци се изплашили, когато узнали, че с тях ще се сражава Ивайло. Най-сетне Андроник II го освободил, снабдил го с оръжие и му позволил да потегли срещу турците. Но когато около мнимия Ивайло започнала да се събира грамадна селска войска, византийските аристократи се побояли да не би въоръженият народ да се обърне срещу тях и да се вдигне едно ново селско въстание начело с „новия Ивайло“. Под благовидния предлог, че е обезпокоен за съдбата на събралите се бойци, императорът повикал техния предводител и отново го затворил. След това селяните се разотишли. Няколко години по-късно във Византия се появил още един Ивайло /българинът Иван/, който дори водил сражения с турците и удържал няколко победи, докато най-сетне бил пленен и убит.[130]

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIII И ПЪРВИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV В.

1. Политическо раздробяване

Напредналото развитие на феодализма през втората половина на XIII в. се отразило и върху отношенията между централната власт и укрепналото икономически и военно-политически провинциално болярство. Могъщите боляри в пограничните области на държавата проявили стремеж към сепаратизъм и политическа самостоятелност. Тази закономерна тенденция в развитието на феодалните формации, характерна и за останалите балкански страни през разглеждания период, била ускорена и от други събития и фактори. Голяма роля в това отношение изиграли продължителните междуособици през периода 1256—1263 г., които довели до откъсване на значителни територии от България и обособяването им в полусамостоятелни владения. За процеса на политическото раздробяване на страната оказало известно влияние и въстанието на Ивайло, което довело до борба между отделни прослойки на феодалната аристокрация и завършило с общо отслабване на централната власт в резултат на ожесточената гражданска война.

След потушаването на въстанието на Ивайло проявите на сепаратизъм продължили и дори се усилили. За това допринесло преди всичко вътрешнополитическото развитие на държавата и обстоятелството, че централната власт не разполагала с необходимата обществена основа, на която да се опре. Липсвало, както вече се отбеляза, силно икономически и политически влиятелно градско съсловие, на което би могъл да разчита владетелят в борбата си срещу отцепническите тенденции на отделни боляри. За проявите на сепаратизъм допринасяли твърде много и непрестанните нашествия на унгарци, византийци и татари в пограничните български територии. Особено опасна се оказала честата намеса на хановете от Златната орда, при която възниквали условия за съперничество между могъщите болярски родове за царския престол и се подкопавало политическото единство на държавата.

БРАНИЧЕВСКОТО КНЯЖЕСТВО НА ДЪРМАН И КУДЕЛИН. Между първите прояви на засиления сепаратизъм било възникването на

една малка самостоятелна политическа формация в северозападния край на българската държава. Възползувани от нестабилното политическо положение на Унгария в началото на управлението на крал Владислав IV, двама български боляри, братята Дърман и Куделин,[1] успели през 1273 г. с помощта на българското население от Браничевската област да извоюват нейната независимост и да я освободят от унгарско владичество. Тук те създали свое самостоятелно владение с център Ждрело /при дн. с. Горняк в СФРЮ/, по средното течение на р. Млава.[2] Двамата български владетели разполагали със значителна военна сила, което им давало възможност да водят самостоятелна политика както по отношение на Унгария, така и на Сърбия.

В периода 1282—1284 г. унгарците направили няколко опита да подчинят отново под своя власт това българско княжество, но нямали успех. При първия поход Дърман успял да разбие унгарската войска и да плени няколко унгарски барони. Поражението принудило унгарския крал да изпрати своя сановник магистър Георги, за да води преговори за мир с двамата боляри. Преговорите не дали резултат и военните действия продължили. При едно от нападенията върху територията на княжеството магистър Георги успял да плени „един от другарите на Дърман", т.е. един от приближените му воеводи. Малко по-късно начело на голяма войска, съставена от трансилванска пехота и куманска конница, същият унгарски военачалник предприел нов поход срещу „Дърман и българите"[3]. След успешното отблъскване на похода двамата браничевски боляри още повече укрепили своите позиции и започнали да заплашват и другите унгарски владения на юг от Дунава, особено Мачва.[4]

За да отстрани опасността, през 1284 г. Владислав IV поставил за наместник на Белградската и Сремската област, Мачва и Североизточна Босна своя васал, бившия сръбски крал Стефан Драгутин,[5] който си поставил за цел да ликвидира българското княжество в Браничевската област. През 1290 г. Стефан Драгутин потеглил на поход, но претърпял пълно поражение и бил принуден да отстъпи. Дърман и Куделин продължили военните действия. Начело на войска, към която се присъединили наемни кумански и татарски отреди, те нахлули във владенията на Стефан Драгутин. В по-голямата си част земята му била опустошена и покорена /главно областта Мачва/.[6] Българите и техните съюзници стигнали до р. Сава. Жадните за плячка татарски отреди нахлули и в Южна Унгария. В станалото сражение унгарският военачалник магистър Угрин успял да разбие татарите и след битката занесъл на краля главите на двама техни предводители.[7] Татарската намеса усложнила положението на Браничевското княжество и го поставила в политическа изолация. Разгромеият от Дърман и Куделин унгарски васал Стефан Драгутин се обърнал за помощ към своя брат, тогавашния сръбски крал Стефан Урош II Милутин. При срещата между двамата в Мачковци на Сръбска Морава било постигнато споразумение за съвместен поход срещу Браничевското княжество. През 1291 г. сръбската войска нахлула във владението на Дърман и Куделин. Претърпели поражение, двамата боляри се оттеглили отвъд Дунава,[8] за да търсят помощта на татарския хан Ногай. Браничевската област била включена във владенията на Стефан Драгутин.

Цар Георги Тертер не предприел нищо за запазването на тази българска област. Опит за нейното връщане бил направен единствено от страна на Видинското деспотство, което също било застрашено от сръбската експанзия. Налагането на сръбската държавна власт над населените с българи Белградска и Браничевска област ги откъснало окончателно от пределите на България. В пограничната територия на България сега се превърнала Видинската област. Изместването на крайната българска северозападна граница имало значителни последици за съдбата на българите в Белградско и Браничевско.

Изолирани от политическия център на България, Дърман и Куделин направили последен опит да задържат владяната от тях област в български ръце. И ако този опит се оказал неуспешен, това се дължало преди всичко на политическата криза в българската държава, която се задълбочила през последните две десетилетия на XIII в.

ВИДИНСКОТО ДЕСПОТСТВО.[9] В началото на 80-те години на XIII в. владетел на Видинската област бил Шишман — един от влиятелните български боляри, носещ титлата деспот.[10] Че Шишман е бил могъщ местен български владетел, се вижда от споменаването му в Бориловия синодик, където той е титулуван като цар. В синодика Шишман е поставен между Георги I Тертер и Тодор Светослав.[11]

Сръбският житиеписец Данило съобщава, че Шишман „живеел в град, наречен Бъдин, владеел околните области и много български земи"[12]. Видинското деспотство със столица силно укрепения град Видин имало за западна граница дунавските Железни врата и вододела между Тимок и Морава, а на изток и на юг стигало до Оряхово и Враца.[13] По-важни градове и крепости в деспотството били Свърлиг, Соколец /дн. гр. Соко Баня в СФРЮ/, Български Северин, Флорентин, Бело-

мени и реформи в рамките на съществуващия ред. А през XIII в. феодализмът в България се намирал в своя разцвет, поради което въстанието или трябвало да се изроди, или да бъде смазано. Съществуването на селска власт в условията на феодалния строй било невъзможно.[129]

Въстанието на Ивайло е най-голямото селско антифеодално въстание в България през Средновековието. По броя на участвувалите в него селяни, по тяхната продължителна и упорита борба с далеч превъзхождащите ги противници, по размерите на обхванатата територия и по удара, който бил нанесен на престижа на господствуващата феодална класа и на държавната власт, то се нарежда сред най-големите селски въстания в средновековна Европа.

Въпреки поражението значението на въстанието е огромно: борбата на народните маси против техните угнетители винаги е била прогресивен фактор в общественото развитие. Въстанието на Ивайло е светла страница в историята на българския народ и със самоотверженатa борба на народните маси против чуждите нашественици — византийци и татари. За подвизите на Ивайло дълго време се говорело не само в България, но и в съседна Византия. Мнозина вярвали, че прославеният борец срещу татарите и потисниците феодали е жив. Когато в края на XIII в. турците разширили завоеванията си в Мала Азия, при византийския император Андроник II Палеолог се явил един българин, който се представил за Ивайло и казал, че може да очисти Мала Азия от турците, ако императорът му даде войска. Бившата българска царица Мария, която се намирала в Цариград, познала, че това не е Ивайло, и българинът бил поставен под стража. Цариградското население обаче вярвало, че той действително е легендарният герой, и настоявало пред императора да го пусне на свобода. Самите турци се изплашили, когато узнали, че с тях ще се сражава Ивайло. Най-сетне Андроник II го освободил, снабдил го с оръжие и му позволил да потегли срещу турците. Но когато около мнимия Ивайло започнала да се събира грамадна селска войска, византийските аристократи се побояли да не би въоръженият народ да се обърне срещу тях и да се вдигне едно ново селско въстание начело с „новия Ивайло". Под благовидния предлог, че е обезпокоен за съдбата на събралите се бойци, императорът повикал техния предводител и отново го затворил. След това селяните се разотишли. Няколко години по-късно във Византия се появил още един Ивайло /българинът Иван/, който дори водил сражения с турците и удържал няколко победи, докато най-сетне бил пленен и убит.[130]

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIII И ПЪРВИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV В.

1. Политическо раздробяване

Напредналото развитие на феодализма през втората половина на XIII в. се отразило и върху отношенията между централната власт и укрепналото икономически и военно-политически провинциално болярство. Могъщите боляри в пограничните области на държавата проявили стремеж към сепаратизъм и политическа самостоятелност. Тази закономерна тенденция в развитието на феодалните формации, характерна и за останалите балкански страни през разглеждания период, била ускорена и от други събития и фактори. Голяма роля в това отношение изиграли продължителните междуособици през периода 1256—1263 г., които довели до откъсване на значителни територии от България и обособяването им в полусамостоятелни владения. За процеса на политическото раздробяване на страната оказало известно влияние и въстанието на Ивайло, което довело до борба между отделни прослойки на феодалната аристокрация и завършило с общо отслабване на централната власт в резултат на ожесточената гражданска война.

След потушаването на въстанието на Ивайло проявите на сепаратизъм продължили и дори се усилили. За това допринесло преди всичко вътрешнополитическото развитие на държавата и обстоятелството, че централната власт не разполагала с необходимата обществена основа, на която да се опре. Липсвало, както вече се отбеляза, силно икономически и политически влиятелно градско съсловие, на което би могъл да разчита владетелят в борбата си срещу отцепническите тенденции на отделни боляри. За проявите на сепаратизъм допринасяли твърде много и непрестанните нашествия на унгарци, византийци и татари в пограничните български територии. Особено опасна се оказала честата намеса на хановете от Златната орда, при която възниквали условия за съперничество между могъщите болярски родове за царския престол и се подкопавало политическото единство на държавата.

БРАНИЧЕВСКОТО КНЯЖЕСТВО НА ДЪРМАН И КУДЕЛИН. Между първите прояви на засиления сепаратизъм било възникването на

една малка самостоятелна политическа формация в северозападния край на българската държава. Възползувани от нестабилното политическо положение на Унгария в началото на управлението на крал Владислав IV, двама български боляри, братята Дърман и Куделин,[1] успели през 1273 г. с помощта на българското население от Браничевската област да извоюват нейната независимост и да я освободят от унгарско владичество. Тук те създали свое самостоятелно владение с център Ждрело /при дн. с. Горняк в СФРЮ/, по средното течение на р. Млава.[2] Двамата български владетели разполагали със значителна военна сила, което им давало възможност да водят самостоятелна политика както по отношение на Унгария, така и на Сърбия.

В периода 1282—1284 г. унгарците направили няколко опита да подчинят отново под своя власт това българско княжество, но нямали успех. При първия поход Дърман успял да разбие унгарската войска и да плени няколко унгарски барони. Поражението принудило унгарския крал да изпрати своя сановник магистър Георги, за да води преговори за мир с двамата боляри. Преговорите не дали резултат и военните действия продължили. При едно от нападенията върху територията на княжеството магистър Георги успял да плени „един от другарите на Дърман", т.е. един от приближените му воеводи. Малко по-късно начело на голяма войска, съставена от трансилванска пехота и куманска конница, същият унгарски военачалник предприел нов поход срещу „Дърман и българите"[3]. След успешното отблъскване на похода двамата браничевски боляри още повече укрепили своите позиции и започнали да заплашват и другите унгарски владения на юг от Дунава, особено Мачва.[4]

За да отстрани опасността, през 1284 г. Владислав IV поставил за наместник на Белградската и Сремската област, Мачва и Североизточна Босна своя васал, бившия сръбски крал Стефан Драгутин,[5] който си поставил за цел да ликвидира българското княжество в Браничевската област. През 1290 г. Стефан Драгутин потеглил на поход, но претърпял пълно поражение и бил принуден да отстъпи. Дърман и Куделин продължили военните действия. Начело на войска, към която се присъединили наемни кумански и татарски отреди, те нахлули във владенията на Стефан Драгутин. В по-голямата си част земята му била опустошена и покорена /главно областта Мачва/.[6] Българите и техните съюзници стигнали до р. Сава. Жадните за плячка татарски отреди нахлули и в Южна Унгария. В станалото сражение унгарският военачалник магистър Угрин успял да разбие татарите и след битката занесъл на краля главите на двама техни предводители.[7] Татарската намеса усложнила положението на Браничевското княжество и го поставила в политическа изолация. Разгроменият от Дърман и Куделин унгарски васал Стефан Драгутин се обърнал за помощ към своя брат, тогавашния сръбски крал Стефан Урош II Милутин. При срещата между двамата в Мачковци на Сръбска Морава било постигнато споразумение за съвместен поход срещу Браничевското княжество. През 1291 г. сръбската войска нахлула във владението на Дърман и Куделин. Претърпели поражение, двамата боляри се оттеглили отвъд Дунава,[8] за да търсят помощта на татарския хан Ногай. Браничевската област била включена във владенията на Стефан Драгутин.

Цар Георги Тертер не предприел нищо за запазването на тази българска област. Опит за нейното връщане бил направен единствено от страна на Видинското деспотство, което също било застрашено от сръбската експанзия. Налагането на сръбската държавна власт над населените с българи Белградска и Браничевска област ги откъснало окончателно от пределите на България. В погранична територия на България сега се превърнала Видинската област. Изместването на крайната българска северозападна граница имало значителни последици за съдбата на българите в Белградско и Браничевско.

Изолирани от политическия център на България, Дърман и Куделин направили последен опит да задържат владяната от тях област в български ръце. И ако този опит се оказал неуспешен, това се дължало преди всичко на политическата криза в българската държава, която се задълбочила през последните две десетилетия на XIII в.

ВИДИНСКОТО ДЕСПОТСТВО.[9] В началото на 80-те години на XIII в. владетел на Видинската област бил Шишман — един от влиятелните български боляри, носещ титлата деспот.[10] Че Шишман е бил могъщ местен български владетел, се вижда от споменаването му в Бориловия синодик, където той е титулуван като цар. В синодика Шишман е поставен между Георги I Тертер и Тодор Светослав.[11]

Сръбският житиеписец Данило съобщава, че Шишман „живеел в град, наречен Бъдин, владеел околните области и много български земи"[12]. Видинското деспотство със столица силно укрепения град Видин имало за западна граница дунавските Железни врата и вододела между Тимок и Морава, а на изток и на юг стигало до Оряхово и Враца.[13] По-важни градове и крепости в деспотството били Свърлиг, Соколец /дн. гр. Соко Баня в СФРЮ/, Български Северин, Флорентин, Бело-

Монети на български царе и деспоти от XIV в.
1, 6, 8. Медни монети на цар Тодор Светослав /1300–1321/. Национален археологически музей – София

2. Медна монета на цар Мицо /1279–1280/. Национален археологически музей – София

3, 9. Сребърни монети на цар Тодор Светослав. Окръжен исторически музей – Велико Търново

4. Медна монета на цар Георги I Тертер /1280–1292/ и сина му Тодор Светослав. Национален археологически музей – София

5. Медна монета на деспот Иванко /1385–1395/. Национален археологически музей – София

7. Медна монета на деспот Яков Светослав /втората половина на XIII в./. Национален археологически музей – София

градчик и Лом.[14]

В края на XIII и началото на XIV в. Видинското деспотство било най-голямото самостоятелно феодално владение в България. В очите на някои от съвременниците то изглеждало дори като самостоятелно царство. Свидетелство за това е и краткото описание в доклада на един доминикански монах от 1308 г.: „България представлява една голяма империя. Столица на тази империя е Видин, голям град. Всички владетели на тази империя се наричат Шишмани. Земята е много обширна, богата и хубава; тя се оросява от десет плавателни реки, покрита е с живописни гори и дъбрави и е богата на хляб, месо, риба, сребро и злато и много стоки и най-вече с восък и коприна. В нея има множество сребърни рудници, а всички реки влачат пясък, примесен със злато, откъдето по заповед на императора постоянно се извлича и добива злато. През средата на тази империя протича река Дунав."[15]

Политическата и военната дейност на деспот Шишман се изразила преди всичко във взаимоотношенията му със Сърбия. Той разчитал не само на собствените си сили, но и на военната подкрепа на татарския хан Ногай.

Както бе отбелязано, прогонените браничевски велможи Дърман и Куделин потърсили подкрепата на Ногай, от когото поискали помощ

7

8

9

против сръбския крал. Ногай се отзовал на молбата им и започнал подготовка на поход срещу Сърбия.[16] Преди да нанесе удар обаче, татарският хан подтикнал към война със Сърбия видинския деспот Шишман.[17]

Начело на голяма войска, в която влизали и татари, деспот Шишман през 1292 г. нахлул в земите на крал Стефан Урош II Милутин и проникнал дълбоко в Сърбия, чак до м. Хвостно в Ипекската област, след което се отправил към Ждрело, за да освободи завладяната от сърбите Браничевска област. Тук Шишмановата войска била разгромена и самият той едва се спасил с малка част от нея, след което се оттеглил към Видин.[18]

Преследвайки разбития неприятел, войската на сръбския крал достигнала Видин и го обсадила. След непродължителна съпротива Видин паднал в сръбски ръце, а деспот Шишман успял да избяга отвъд Дунава при своя покровител Ногай.[19] Едва сега татарският хан пристъпил към решителна намеса в отношенията между сръбския крал и прогонените български боляри.

Приготовленията на Ногай за наказателен поход срещу Сърбия уплашили Стефан Урош II Милутин и той побързал да изпрати пратеници, по които съобщил на хана, че се подчинява на неговата върховна власт. За да бъде гарантиран васалитетът, Ногай поискал като заложници първородния син и наследник на сръбския престол Стефан Дечански и няколко видни сръбски боляри.[20] Искането му било изпълнено и по този начин Сърбия се спасила от татарско нашествие.

Под натиска на Ногай крал Милутин се съгласил да върне владението на деспот Шишман. В резултат на водените преговори между двамата балкански владетели Шишман положил клетва за вярност на сръбския крал и се оженил за дъщерята на великия жупан Драгош, в замяна на което получил обратно владението си. За да укрепи своето политическо влияние във Видинското деспотство, крал Стефан Урош II Милутин омъжил дъщеря си Ана-Неда за Михаил – първородния син и наследник на Шишман.[21]

Сръбското политическо върховенство над Видинското деспотство имало краткотраен характер. Скоро видинските деспоти се ориентирали отново към своя държавен център Търново, от който временно се били откъснали.

Според един документ от 1313 г. — списък на владетелите, с които Венецианската република поддържала търговски и политически връзки — в управлението на деспотството настъпила промяна. Шишман бил наследен от своя син „Михаил, деспот на България, господар на Видин, зет на крал Урош“[22]. По време на неговото управление деспотството постепенно минало под властта на Търново.

ПОДБАЛКАНСКАТА ОБЛАСТ И КРЪНСКОТО ДЕСПОТСТВО. В края на XIII в. като самостоятелно се изявило и владението в Подбалканската област на братята Смилец, Войсил и Радослав.[23] То обхващало земите по горното течение на Марица и територията между Стрема и Тунджа, до Сливен. Негово средище била крепостта Копсис /край Карлово/.[24] За големия обхват на това владение свидетелствува фактът, че Войсил могъл да снабди с всичко необходимо една трихилядна войска.[25] Това феодално владение, което се намирало в погранична с Византия област в края на XIII и началото на XIV в., играело важна роля в българо-византийските отношения. Неговите владетели поддържали тесни връзки с хан Ногай и изявявали претенции върху търновския престол. Същевременно те били обвързани и с византийската политика, на чиито цели често ставали оръдие.

След смъртта на Смилец, в края на 1298 г., част от това владение с център крепостта Крън[26] била дадена като зестра на Тертеровия брат деспот Елтимир, който се оженил за дъщерята на Смилец. Крънската област не била родово владение на Тертеровци, а част от владението в Подбалканската област.[27]

Обособяването на самостоятелни феодални владения в северозападните и югоизточните български земи през последната четвърт на XIII в. било резултат на напредналия процес на феодализация и на острата политическа криза, която довела до намеса във вътрешните работи на България на три политически сили — Златната орда, Византия и Сърбия. Политиката на тези местни български феодали не отговаряла на държавните интереси. Тя пречела и за обединението на българските земи, и то в един период, когато Византия и особено Сърбия се намирали в политически възход. Осакатена териториално и раздробена политически, България не била в състояние да играе предишната роля в Европейския югоизток, както по времето на Асеновци. Нейното положение още повече се усложнявало и от обстоятелството, че през последната четвърт на XIII в. настъпила пълна политическа хегемония на татарската Златна орда на Балканския полуостров. Съседството на българските земи на североизток с тази опасна държава не само ги обричало на непрестанни нашествия и грабежи от страна на татарските пълчища, но и превърнало търновските царе и отделните феодални владетели в послушно оръдие на татарските ханове. Отражението на тези отношения и техните опасни последици се виждали навсякъде в страната и най-вече в колебливата и несамостоятелна политика на търновските царе. Лишен от политически гъвкави и далновидни управници, българският народ бил оставен на собствените си сили.

2.
Татарска хегемония

УПРАВЛЕНИЕ НА ЦАР ГЕОРГИ I ТЕРТЕР. Георги I Тертер /1280—1292/[28] заел престола по времето, когато страната била разорена в резултат на продължителните граждански войни и многобройните нашествия на татари, византийци, сърби и унгарци. Престижът на царската власт бил значително накърнен. Обособили се самостоятелни владетели, които се откъснали от централната власт. Царската хазна била ограбена от и бягалия във Византия Иван Асен III. Отношенията с Византия и Златната орда запазили своя враждебен характер.

Георги I Тертер изразявал интересите на антивизантийски настроената част от търновското болярство. По времето на Ивайло той оглавявал българската феодална аристокрация в бор ата й срещу селячеството. Въпреки неукрепналото си положение на престола новият български цар повел активна външна политика, която не отговаряла на състоянието и възможностите на българската държава.

По същото време Византия формално оставала вярна на сключената през 1274 г. уния с римската църква, но някои католически държави се отнасяли към нея твърде враждебно. Неаполският крал Карл I Анжуйски отново подел борба за възстановяване на Латинската империя.[29] През пролетта на 1281 г. неговите войски навлезли в Албания, но при обсадата на Берат претърпели поражение. Неуспехът принудил Карл да прибегне отново до дипломатически ходове, които целели изграждането на мощна антивизантийска коалиция от враждебни на империята държави — България, Унгария, Сърбия и Венеция.[30]

Св. Георги, седнал на трон — икона от Пловдив /XIV в./. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски“

Георги I Тертер веднага приел протегнатата ръка и се включил в организираната антивизантийска коалиция с надежда да укрепи властта си чрез една бъдеща победоносна война. В началото на юли 1281 г. пратеници на „императора на Загора", т.е. на българския цар, пристигнали в Неапол. Намиращият се тогава във Витербо Карл I Анжуйски наредил на своите ковчежници от крепостта Сан Салвадор в Неапол да дадат на българските пратеници необходимата сума, за да могат да дойдат при него. За тяхното безопасно пътуване до Витербо и за снабдяването им с коне Карл издал и специално нареждане до Людовик де Монте, военачалник на Неаполското кралство.[31] При водените преговори било решено действията на съюзниците да започнат през следната 1282 г.

Изглежда, че по внушение на Карл I Анжуйски Георги I Тертер също предприел дипломатически ходове и привлякъл към изградената коалиция в края на 1281 г. тесалийския севастократор Йоан Ангел. Българо-тесалийският съюз бил скрепен с годежа на малолетната дъщеря на тесалийския владетел с първородния син на българския цар — Тодор Светослав. Макар престолонаследникът да се намирал все още като заложник във Византия, тесалийската принцеса пристигнала в Търново.[32]

Византийската дипломация следяла действията на изградената коалиция и поискала военна помощ от Ногай. При придвижването на изпратената в помощ 40-хилядна конница към Тракия татарите подложили на опустошение североизточните български земи и възпрепятствували действията на българите.[33]

Избухналото в Южна Италия въстание през март 1282 г. срещу Карл I Анжуйски осуетило плановете на антивизантийската коалиция.[34] Опитът за възстановяване на Латинската империя пропаднал. Провал претърпели и надеждите на балканските владетели за придобиване на територии за сметка на Византия.

СЪРБИЯ КАТО ФАКТОР В БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА. Наред с България и Византия към 80-те години на XIII в. като важен фактор в политическите отношения на Балканския полуостров започнала да се очертава сръбската държава. Още в началото на XIII в. Сърбия се консолидирала окончателно като напълно самостоятелна страна, създала си независима църква и тръгнала по пътя на икономически и политически възход.[35] Засилването на сръбската държава било свързано с общия подем в нейното стопанско развитие, с растежа на градовете, които се издигали като центрове на занаяти и търговия. От особено значение за развитието на стопанския живот бил напредъкът в рудодобива и металургията. Успоредно с подема в икономиката в Сърбия през средата и втората половина на XIII в. се наблюдавало значително развитие и на феодалните отношения. Нараствало едрото светско и църковно земевладение, укрепвала мощта на представителите на сръбската болярска аристокрация — властелите и властеличите. Тези процеси водели до общо активизиране на сръбската външна политика, до поява на тенденции към териториално разширение в съседни области. Погледите на сръбските феодали се насочили преди всичко на юг, към югозападните български земи, които по това време, след завоевателните действия на Йоан III Дука Ватаци, както се знае, се намирали под властта на Византийската империя. Така се създали условия за войни между Византия и Сърбия, при което главен обект за съперничество станали в същност земи, населени с българи.

Първите враждебни действия на сърбите, насочени към Македония, започнали наскоро след избухналото в Южна Италия въстание през март 1282 г. Тогавашният сръбски крал Стефан Драгутин, без формално да обявява война, предприел бърз поход на юг и успял да завладее значителна част от Северна Македония. Новият византийски император Андроник II Палеолог /1282 1328 веднага насочил своите татарски съюзници срещу сърбите. Татарите не само прогонили сърбите от Северна Македония, но и нахлули в Сърбия, опустошили я и натоварени с богата плячка, се оттеглили отвъд Дунава. Малко по-късно /1283 сърбите отново нахлули в Северна Македония и успели да завладеят Велбъждката, Тетовската, Скопската и Пиянечката област и Овче поле. За пръв път тогава те се установили трайно в тези земи и откъснали за продължителен период местното българско население от неговия политически център.[36]

Георги I Тертер не се противопоставил на сръбското проникване в Северна Македония. Той предпочел да укрепи съюза си със сърбите и през август 1284 г. се сродил с новия сръбски крал Стефан Урош II Милутин, като му дал първородната си дъщеря Елена за съпруга.

Промяна претърпяла и българската политика по отношение на Византия. Още в началото на 1284 г. било сключено примирие между двете страни, по силата на което Андроник II Палеолог се задължил да изпрати в България задържаната в Ни-

1. Лист от личното евангелие на цар Георги II Тертер /1321—1322/ от 1322 г. Манастир „Зограф" на Света гора

2. Миниатюри от Томичовия псалтир /1360/. Държавен исторически музей — Москва

кея законна съпруга на българския цар, а Георги I Тертер обещал да върне във Византия сестрата на бившия български цар Иван Асен III, която се намирала в Търново. Тези условия били изпълнени.[37]

Малко по-късно търновският патриарх Йоаким III бил изпратен от Георги I Тертер с мисия до византийския император, която имала за цел: 1/ да уговори женитбата на българския престолонаследник с дъщерята на великия стратопедарх Синадин и 2/ да уреди връщането на Тодор Светослав в България.[38] Тази дипломатическа мисия се увенчала с успех. Явно е, че при сключването на българо-византийското споразумение през 1284 г. първородният син на Георги Тертер се е намирал все още във Византия като заложник. По всяка вероятност сега, при посещението на патриарх Йоаким III, е бил уговорен и сключен брак между Тодор Светослав и дъщерята на стратопедарх Синадин.

След връщането си в България Тодор Светослав, навършил вече пълнолетие, бил обявен за съцар /съвладетел/ на своя баща между 1284 и 1285 г., както се вижда от лицевите изображения на две медни монети, върху които образът на Тодор Светослав стои редом с образа на Георги I Тертер.[39]

През първото полугодие на 1285 г. 10 000 татарски конници нахлули в България и Византия. Те проникнали в Черноморската област, Източна Тракия и Македония, но в състоялото се при Марица сражение им било нанесено поражение от ви-

1

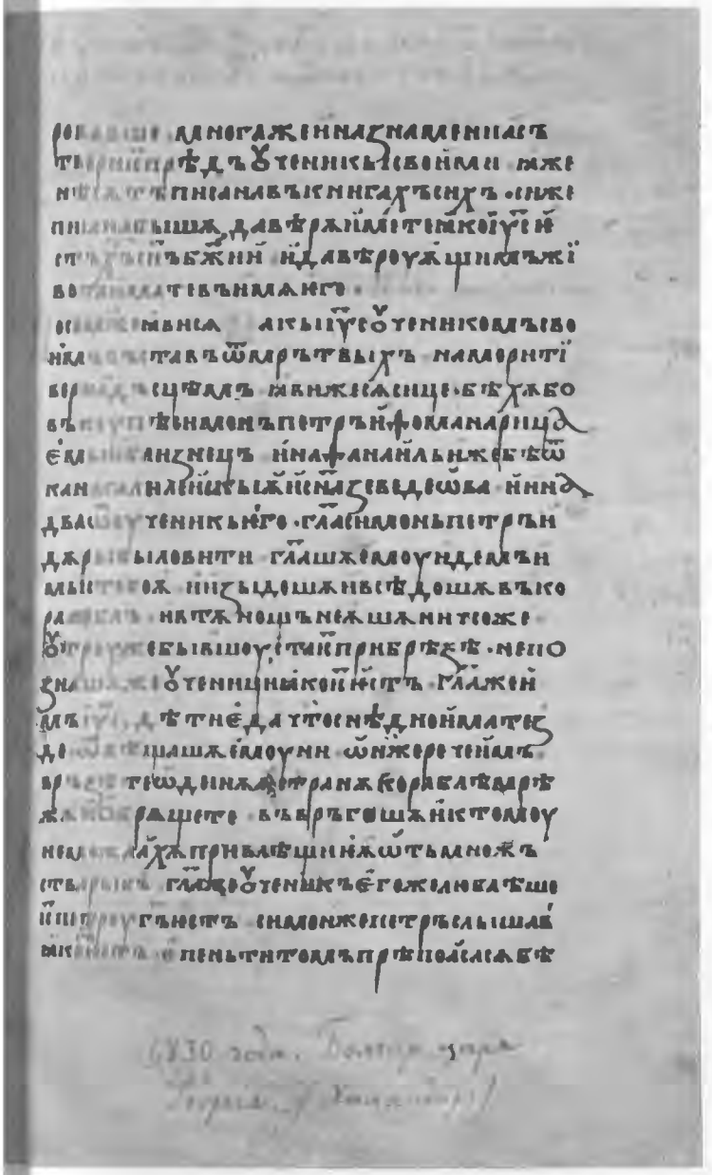

2

За да се справи с политическите си противници и да пресече проявите на предателство, Тодор Светослав още в началото на своето управление взел решителни мерки. След убийството на Чака бил наказан със смърт и търновският патриарх Йоаким III, върху когото отдавна тегнели подозрения, че предал България на татарите.[66] В какво се е състояло неговото прегрешение, не е известно, но по всичко изглежда, че той е бил един от виновниците за татарското нашествие през 1285 г., което довело до изпращането на Тодор Светослав като заложник при татарите.

Византия, която била заинтересована от създаването на политически усложнения в българската държава, не закъсняла да се възползува от опозиционно настроените спрямо Тодор Светослав български боляри, които го смятали за татарски натрапник на престола. Те поискали от Андроник II Палеолог да изпрати в България Михаил, сина на Константин Тих и Мария, за да го провъзгласят за български цар. Пристигналият в страната в края на 1300 или в началото на 1301 г. български княз обаче не срещнал подкрепа. Той „бил принуден да скита вън от Търново и да води живот не много различен от този на обикновен човек и съвсем неподобаващ на дотогавашното му царско достойнство“[67].

Византийският император не изоставил опитите си за намеса във вътрешните работи на България. Българската болярска емиграция във Византия била подходящо оръдие за византийската политика. Междувременно Тодор Светослав успял да постигне споразумение със своя чичо Елтимир и да постави Крънското деспотство под политическото върховенство на Търново. По време на продължителното си пребиваване в Солун /от април до ноември 1300 г./ Андроник II Палеолог удостоил със сан севастократор Смилецовия брат Радослав. След неуспеха на опита с Михаил в началото на 1301 г. заедно с мнозина свои привърженици и византийски сановници Радослав възглавил войската, която потеглила от Солун срещу владетеля на Крънската област деспот Елтимир. Светославовият чичо разбил неприятеля, пленил Радослав и заповядал да го ослепят, след което го изпратил на съпругата му в Солун. Пленените 13 византийски архонти били изпратени в Търново на българския цар. Тодор Светослав влязъл в преговори с императора и разменил пленените византийски велможи с намиращия се на заточение във Византия негов баща Георги I Тертер.[68]

След завръщането си в България Георги I Тертер не бил възстановен на престола, а поел управлението на един град.[69] Според някои ново-

открити среднобългарски надписи може да се предполага, че управляваният от Георги I Тертер град е бил Червен. Малко по-късно той се покалугерил в един от ивановските скални манастири /1303–1304/, където починал и бил погребан.[70]

За по-малко от една година Тодор Светослав укрепил властта си, преодолял болярската опозиция вътре в страната, неутрализирал намесата на българската болярска емиграция и на Византия, осъществил траен съюз с деспот Елтимир и постигнал известна централизация на държавната власт. Началото на неговото управление отбелязало значителен успех в укрепването на държавното единство — в периода на все по-силно изявяващия се феодален сепаратизъм това било положително явление. Както в други европейски държави, така и в средновековна България при условията на острите болярски междуособици царската власт се явявала прогресивен елемент. Тя защищавала „реда против безредието", воювала против „бунтуващите се васални държавици"[71]. Престижът на царската власт, типичната за средновековната епоха вяра в нейното могъщество и справедливост били възстановени. Така се поставило началото на известен, макар и временен обрат във вътрешнополитическото развитие на страната, довел до преодоляване на близо полувековната криза.

ПОЯВА НА ТУРЦИТЕ И ПАДАНЕ НА МАЛА АЗИЯ. В началото на XIV в. Византийската империя се намирала в твърде тежко положение и постоянно трябвало да полага грижи за своята отбрана. Наред с сърбите, които непрекъснато заплашвали нейните владения в югозападните краища на Балканския полуостров, от изток сега се появила нова и още по-страшна опасност в лицето на турците, които нахлули в Мала Азия и за кратко време поставили почти цялата ѝ територия под своя власт.

За пръв път изпитала Византия ударите на турците през началните години от управлението на Андроник II Палеолог. Разделени на множество племена, управлявани от свои емири, турски военни дружини започнали да проникват в земите на Византийска Мала Азия и да ги опустошават.

Средновековно нападателно оръжие от XIII–XIV в.
1. Връх на копие. Окръжен исторически музей — Варна

2. Връх на копие. Исторически музей — Шумен

3. Боздуган. Окръжен исторически музей — Пазарджик

4. Връх на копие. Окръжен исторически музей — Пазарджик

5. Бойна брадва. Окръжен исторически музей — Пазарджик

Първоначално те се задоволявали само с грабежи и плячка, след което се оттегляли обратно на територията на Иконийското селджукско султанство, служещо за изходна база на техните нападения. Постепенно обаче турците започнали да се установяват трайно в завзетите земи и за кратко време под тяхна власт паднали малоазийските провинции Витиния, Лидия и др. Опитите на византийските управници да организират съпротива срещу нашествениците със собствени войски или пък с наемни отреди /на алани и каталани/ останали безуспешни. В началото на XIII в. почти цяла Мала Азия се намирала вече в турски ръце.[72] На обширна територия възникнали отделни емирства, които обхванали както части от бившия Иконийски султанат, така и завладените византийски малоазийски земи. Едно от най-силните емирства било създадено в Предна Мала Азия с център Смирна. Друго емирство, основано от Ертогрул, възникнало в североизточния край на Мала Азия, в областта около Анкара. По името на наследника на Ертогрул — Осман — обединените в тази политическа формация турци били наречени османски турци. Осман управлявал до 1326 г., след което дошъл на власт синът му Орхан.

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКАТА ВОЙНА ОТ 1304 ДО 1307 Г. Възползуван от затрудненото положение на Византийската империя, която в началото на XIV в. се била вплела в остър конфликт с вожда на каталанските наемни дружини Роже дьо Флор,[73] Тодор Светослав решил, че е дошъл момент да присъедини към територията на държавата българските земи в Тракия, които били отнети от византийците по време на междуособните войни, избухнали след смъртта на Михаил II Асен.

Първият поход на Тодор Светослав, предприет през 1303 г., имал успех. Освободени били ред крепости на юг от Стара планина. Успехът обаче не задоволил българския цар и той възнамерявал да продължи военните действия.[74]

Обезпокоен от настъплението на българите, Андроник II Палеолог се опитал да спечели на своя страна владетеля на Крънската област деспот Елтимир и да го противопостави на Тодор Светослав. Изпратените дарове, дадените щедри обещания и опитът за въздействие чрез тъщата на Елтимир — вдовицата на Смилец — не дали резултат.[75] Елтимир останал верен на търновския цар и поради обстоятелството, че той му бил отстъпил две от най-големите крепости — Диампол и Лардея.

Подпомогнат от войската на крънския деспот, през 1304 г. Тодор Светослав извършил втори поход, този път към Черноморската област и земите между Стара планина и Странджа. Завладени били Ктения, Русокастро, Месемврия, Анхиало, Созопол, Агатопол и др. Повечето от тези крепости доброволно отворили вратите си пред войската, предвождана от българския цар.[76]

След близо полувековна отбранителна политика спрямо Византия българската държава преминала в настъпление и успяла да си върне области, градове и крепости в Тракия, Загора и Черноморието с преобладаващо българско население.

В желанието си да спре българското настъпление Андроник II Палеолог взел сериозни мерки. Голяма част от византийските войски в балканските области на империята се събрали на лагер край Виза. Те се намирали под командуването на Андрониковия син и съимператор Михаил IX, чийто съветник бил престарелият и изпитан в много битки срещу българите пълководец Михаил Глава Тарханиот. Когато българската войска се появила около Созопол, срещу нея се насочила голяма византийска войска, командувана от намиращия се на ромейска служба български болярин Воисил, най малкия брат на Смилец и Радослав. Българите увлекли византийците чрез тактическо отстъпление към р. Скафида, където през лятото на 1304 г. станало ожесточено сражение. Византийците претърпели голямо поражение. По установения обичай българите пуснали на свобода обикновените войници, а задържали в плен само знатните. След победата те се насочили към Одрин.[77] В битка край Виза византийската армия пак претърпяла поражение.[78]

Без да използува достатъчно своите безспорни военни успехи, Тодор Светослав се оттеглил с по-голямата част от войската си на север. Оттеглянето дало възможност на византийците да се организират и да предприемат контранастъпление. Михаил IX заповядал да бъдат превърнати в пари дори украшенията на съпругата му и неговите собствени скъпоценности. С тези средства той успял да попълни войската си. Съсредоточената в Одрин византийска войска на 23 август 1304 г. потеглила срещу Подбалканската област, т.е. срещу владението на деспот Елтимир. С този поход се целело да бъде изолиран Елтимир, за да се откъсне от търновския цар. Цялата област от Ряхово /Ряховица/ до Сливен и Копсис била плячкосана. Византийците отново завзели черноморските крепости Агатопол, Созопол, Девелт, Скафида, Пиргос /дн. Бургас/, Анхиало и Месемврия, а също така Русокастро, Кримна, Кипилово, Кастрици, Диампол, Лардея и др.[79] След победоносния си по-

Богородица Пътеводителка — икона от Несебър /1342/. Национален археологически музей — София

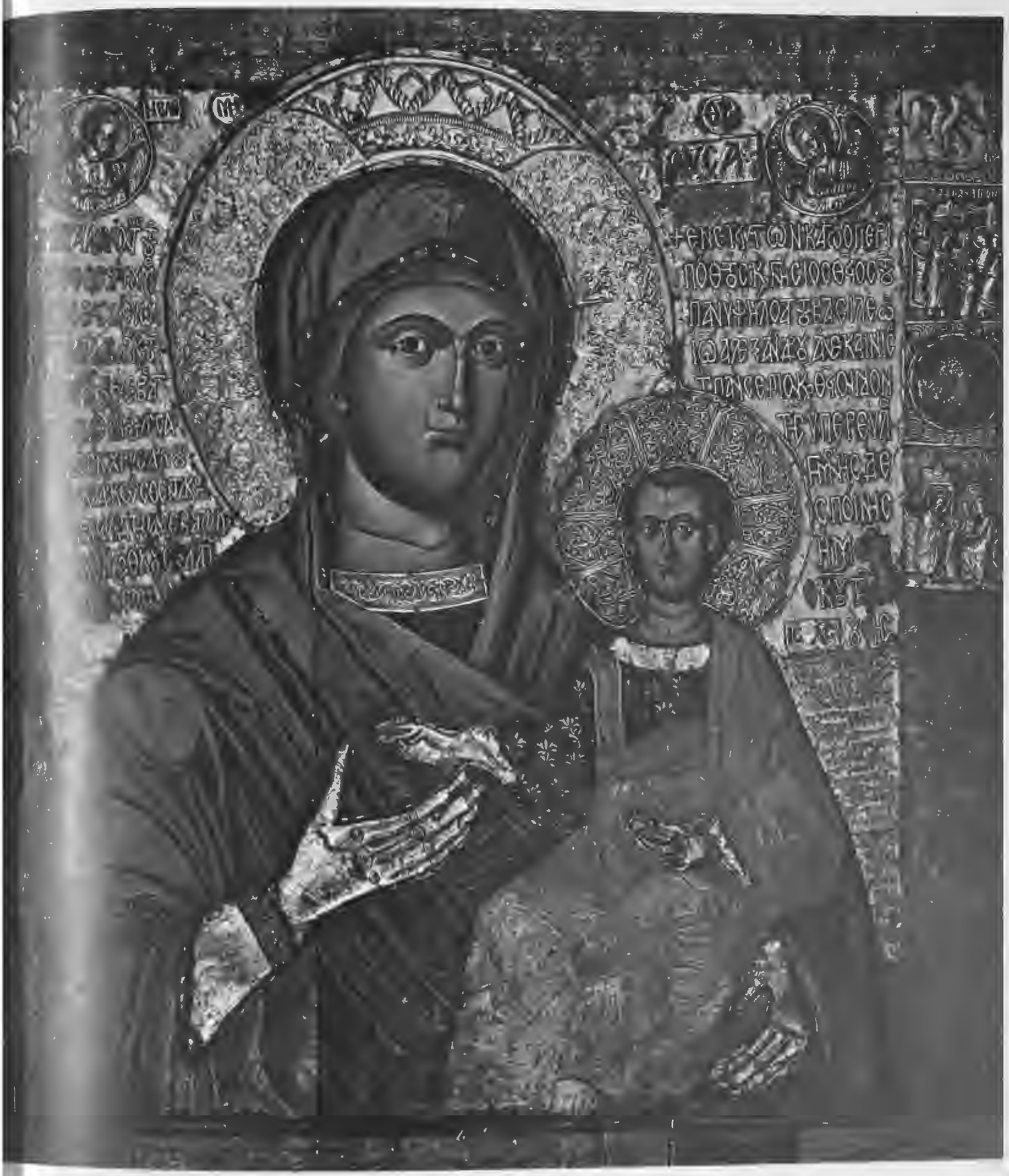

1

2

1. Богородица Елеуса /Умиление/ – икона от Несебър /XIII–XIV в./. Национална художествена галерия – София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Ал. Невски“

2. Скалният отшелнически „Аладжа манастир“ край Варна

3. Св. Архангел Гаврил – стенопис от Боянската църква /1259/

ход, от който най-много пострадали Елтимировите земи, Михаил IX и Михаил Глава Тарханиот се завърнали в Одрин.

Още през есента на 1304 г. Тодор Светослав и Елтимир започнали съвместни действия срещу Византия. Докато войската на търновския цар освободила черноморските крепости Месемврия, Анхиало и др. и се насочила към Източна Тракия, крънският деспот отново си върнал завладените от византийците крепости. Наскоро българите се появили в околностите на Одрин. Михаил IX трудно отбивал нападенията им.[80] Ето защо той през септември 1304 г. повикал на помощ от Мала Азия каталанските наемници на Роже дьо Флор.[81] Прехвърлилите се в Галиполи каталани, вместо да окажат помощ на византийците, подложили на грабежи и издевателства местното население. Тези действия на наемниците се отразили зле върху духа на византийската армия, която се сражавала в Източна Тракия срещу българите.[82]

Необходимостта от обуздаване на каталанite принудила Михаил IX в края на октомври да за-

почне преговори с Тодор Светослав и да постигне с него временно примирие.[83]

През пролетта на 1305 г. отношенията между Византийската империя и каталаните се изострили. Убийството на техния вожд Роже дьо Флор на 7 април 1305 г. послужило за повод на каталаните да започнат отмъстителен поход, при който подложили на избиване и заробване населението на Галиполския полуостров. Византийската армия претърпяла няколко поражения.[84]

Настъпилите усложнения в Източна Тракия създали благоприятни предпоставки за българска военна намеса, но разривът, който настъпил в отношенията между Тодор Светослав и Елтимир, я осуетил. При посредничеството на Смилецовата вдовица, която през юни 1305 г.[85] пребивавала в Цариград заедно с пратеничеството на нейния зет,[86] било постигнато споразумение между Византия и Крънското деспотство. Това предателство довело до стълкновение между търновския цар и крънския деспот. През лятото на 1305 г. Тодор Светослав отнел от Елтимир две от най-важните крепости, които по-рано му бил отстъпил — Диампол и Лардея, — и се готвел да нападне останалите.[87] Скоро той превзел всички крепости, които били подвластни на Елтимир, и ги включил в пределите на своето царство.[88] След това нахлул във византийските земи. От този момент деспот Елтимир изчезва от историческата сцена. По всичко изглежда, че той е бил убит по заповед на Тодор Светослав.

Аланите /ясите/, които византийският император настанил в Източна Тракия заедно със семействата им като войнишко население, през лятото на 1306 г. се отметнали от Византия. Виждайки, че сами не ще могат да устоят на византийските войски, те изпратили пратеници при Тодор Светослав, като го помолили да им предостави военна помощ. По нареждане на българския владетел при тях дошъл отред от 1000 души. Заедно с тази българска войска аланите опустошили византийските земи, след което се отправили към България с намерение да се заселят тук като съюзници на българския владетел. Когато минавали българската граница обаче, те били нападнати от каталаните, подтикнати от туркопулите, чиито жени и деца преди това аланите били отвели. Аланите претърпели поражение и загубили огромна плячка. Каталаните нахлули в българската територия и я подложили на грабеж.[89]

Византийският император направил опит да сключи мир с новия каталански вожд Беренгар де Рокафорт, като му предложил пари. Византийските пратеници заварили при каталанския вожд представители на българския владетел, който възнамерявал да даде своята сестра, бившата жена на Чака, за съпруга на Беренгар. С този брак той искал да скрепи евентуален съюз с каталаните, който трябвало да бъде насочен срещу Византия. Липсват конкретни данни за изхода на преговорите между Тодор Светослав и каталанския вожд. Изглежда, че някакви обстоятелства са попречили съюзът да бъде сключен. Сега Тодор Светослав изпратил пратеничество при Андроник II за сключване на мир. Заедно с пратеничеството като посредник на българския владетел отишъл и предишният византийски патриарх Йоан Век, когото Тодор Светослав пленил при превземането на Созопол. Византийският император нарочно протакал започналите в края на 1306 г. преговори, защото искал да сключи мирния договор „другоя-

3

че“[90]. През зимата на 1306—1307 г. в Цариград върлувал голям глад, поради което Андроник II Палеолог и патриарх Атанасий били принудени да вземат извънредни мерки.[91] За да предразположи византийския император към по-скорошно сключване на договора, Тодор Светослав изпратил незабавно жито в Цариград за гладуващото население.[92]

През април 1307 г. най-после бил сключен българо-византийският мирен договор. Византия признала правото на българите да владеят градовете и крепостите, включени в пределите на държавата им от предишния период. Договорът бил скрепен и с династически брак: Тодор Светослав се оженил за Теодора, дъщеря на съимператора Михаил IX от брака му с арменската принцеса Мария. Между двете страни настъпил продължителен мир.[93]

В периода 1308—1313 г. френският принц Шарл дьо Валоа направил нов опит за възстановяване на Латинската империя с помощта на каталаните и чрез изграждане на коалиция, в която влезли Венеция, Сърбия и Унгария. Въпреки неговите старания българите отказали да се включат в нея и по този начин изразили лоялността си спрямо Византия, спазвайки сключения с нея мирен договор.[94]

ОТНОШЕНИЯ С ПАПСТВОТО, ВЕНЕЦИЯ И ГЕНУА. Българската външна политика по времето на Тодор Светослав не се ограничавала само в пределите на Балканския полуостров, а целела да преодолее изолацията, в която държавата попаднала.

По вече установена традиция били поддържани тесни политически и икономически връзки с Венецианската република. Това личи от списъка на приятелски настроените спрямо Венеция владетели, в който редом с видинския деспот Михаил Шишман е споменат и „Светослав, император на България“[95].

Отношението на населението и на държавната власт към католицизма в българските земи на север от Дунава, където проповядвали францискански и доминикански монаси, било отрицателно. През 1314 г. в крепостта Мавракастро бил убит от българите францисканският монах Анжело от Сполето.[96] Независимо от това недоброжелателно отношение главно поради пребиваването на генуезки и венециански търговци в българските пристанища диоцезът на учредената католическа епископия с център Кафа /Теодосия на Кримския полуостров/ бил разширен с папско решение чак „до град Варна в България“[97].

Генуезката колония в Кафа проявила активна политическа и търговска дейност както на територията на Златната орда, така и в българските земи. Тъй като търговията на генуезците в Мавракастро и другаде не била регламентирана със споразумения, те понякога понасяли щети от българите. На техните оплаквания се отзовал генуезкият съвет в Кафа, който на 20 март 1315 г. възложил на специалния пратеник Бернабо де Мониардино да посети цар Светослав, „по божия милост император и владетел на България“, и да поиска от него обезщетение и правосъдие за нанесените вреди. При срещата в Пера — генуезката колония в Цариград — пратеникът на българския цар Констанцо Рубео отказал да се съгласи с предявените претенции под предлог, че не притежава нужните пълномощия. Между представителите на двете страни била уговорена нова среща на същото място за пролетта на следната година. В уреченото време там се явил новият пълномощник на Генуезката република — Грегорио Фурменто. Той дълго чакал българския пратеник, който не дошъл. Съобразно с дадените му указания генуезкият пълномощник заповядал да се разгласи, че се забранява на генуезци или поданици на Генуа да търгуват в земите на българския цар. Наредено било на всички генуезци в срок от 40 дни да напуснат пределите на България. Това било потвърдено от съвета в Кафа, който издал специално разпореждане: „Да не се отива в Загора /България – б. а./.“ Неговите постановления били още по строги: 1/ забранявало се на генуезците да отиват по море или по суша в която и да е от областите, подчинени на българския цар под заплаха с глоба от 500 лири за всяко нарушение; 2/ забранявало се да бъдат изпращани в българските земи под каквото и да е име, явно или тайно, каквито и да е стоки, като за всяко нарушение щяла да бъде налагана глоба от 6 лири за всеки перпер от стойността на внесената стока; 3/ повелявало се да бъдат глобени всички генуезци, които са нарушили издадената от Грегорио Фурменто заповед; 4/ позволявало се на генуезците да нападат и ограбват поданиците на българския цар и тяхното имущество, като за такива деяния те нямало да бъдат преследвани граждански и углавно нито от фиска, нито от чиновниците на републиката. Веднага след този декрет бил издаден и друг: „Да не се отива в Созопол.“ В него се забранявало на генуезците да отиват с галера, кораб или лодка до българското пристанище Созопол под заплаха от глоба в размер на 500 лири. Поради значението на тази търговия декретът бил издаден самостойно.[98]

Плетена желязна ризница /XIII—XIV в./. Национален археологически музей — София

че“[90]. През зимата на 1306—1307 г. в Цариград върлувал голям глад, поради което Андроник II Палеолог и патриарх Атанасий били принудени да вземат извънредни мерки.[91] За да предразположи византийския император към по-скорошно сключване на договора, Тодор Светослав изпратил незабавно жито в Цариград за гладуващото население.[92]

През април 1307 г. най-после бил сключен българо-византийският мирен договор. Византия признала правото на българите да владеят градовете и крепостите, включени в пределите на държавата им от предишния период. Договорът бил скрепен и с династически брак: Тодор Светослав се оженил за Теодора, дъщеря на съимператора Михаил IX от брака му с арменската принцеса Мария. Между двете страни настъпил продължителен мир.[93]

В периода 1308—1313 г. френският принц Шарл дьо Валоа направил нов опит за възстановяване на Латинската империя с помощта на каталаните и чрез изграждане на коалиция, в която влезли Венеция, Сърбия и Унгария. Въпреки неговите старания българите отказали да се включат в нея и по този начин изразили лоялността си спрямо Византия, спазвайки сключения с нея мирен договор.[94]

ОТНОШЕНИЯ С ПАПСТВОТО, ВЕНЕЦИЯ И ГЕНУА. Българската външна политика по времето на Тодор Светослав не се ограничавала само в пределите на Балканския полуостров, а целела да преодолее изолацията, в която държавата попаднала.

По вече установена традиция били поддържани тесни политически и икономически връзки с Венецианската република. Това личи от списъка на приятелски настроените спрямо Венеция владетели, в който редом с видинския деспот Михаил Шишман е споменат и „Светослав, император на България“[95].

Отношението на населението и на държавната власт към католицизма в българските земи на север от Дунава, където проповядвали францискански и доминикански монаси, било отрицателно. През 1314 г. в крепостта Маврокастро бил убит от българите францисканският монах Анжело от Сполето.[96] Независимо от това недоброжелателно отношение главно поради пребиваването на генуезки и венециански търговци в българските пристанища диоцезът на учредената католическа епископия с център Кафа /Теодосия на Кримския полуостров/ бил разширен с папско решение чак „до град Варна в България“[97].

Генуезката колония в Кафа проявила активна политическа и търговска дейност както на територията на Златната орда, така и в българските земи. Тъй като търговията на генуезците в Маврокастро и другаде не била регламентирана със споразумения, те понякога понасяли щети от българите. На техните оплаквания се отзовал генуезкият съвет в Кафа, който на 20 март 1315 г. възложил на специалния пратеник Бернабо де Мониардино да посети цар Светослав, „по божия милост император и владетел на България“, и да поиска от него обезщетение и правосъдие за нанесените вреди. При срещата в Пера — генуезката колония в Цариград — пратеникът на българския цар Констанцо Рубео отказал да се съгласи с предявените претенции под предлог, че не притежава нужните пълномощия. Между представителите на двете страни била уговорена нова среща на същото място за пролетта на следната година. В уреченото време там се явил новият пълномощник на Генуезката република — Грегорио Фурменто. Той дълго чакал българския пратеник, който не дошъл. Съобразно с дадените му указания генуезкият пълномощник заповядал да се разгласи, че се забранява на генуезци или поданици на Генуа да търгуват в земите на българския цар. Наредено било на всички генуезци в срок от 40 дни да напуснат пределите на България. Това било потвърдено от съвета в Кафа, който издал специално разпореждане: „Да не се отива в Загора /България – б. а./.“ Неговите постановления били още по-строги: 1/ забранявало се на генуезците да отиват по море или по суша в която и да е от областите, подчинени на българския цар под заплаха с глоба от 500 лири за всяко нарушение; 2/ забранявало се да бъдат изпращани в българските земи под каквото и да е име, явно или тайно, каквито и да е стоки, като за всяко нарушение щяла да бъде налагана глоба от 6 лири за всеки перпер от стойността на внесената стока; 3/ повелявало се да бъдат глобени всички генуезци, които са нарушили издадената от Грегорио Фурменто заповед; 4/ позволявало се на генуезците да нападат и ограбват поданиците на българския цар и тяхното имущество, като за такива деяния те нямало да бъдат преследвани граждански и углавно нито от фиска, нито от чиновниците на републиката. Веднага след този декрет бил издаден и друг: „Да не се отива в Созопол.“ В него се забранявало на генуезците да отиват с галера, кораб или лодка до българското пристанище Созопол под заплаха от глоба в размер на 500 лири. Поради значението на тази търговия декретът бил издаден самостойно.[98]

Плетена желязна ризница /XIII—XIV в./. Национален археологически музей — София

Независимо от строгите разпоредби на републиката генуезците още през следната 1317 г. възобновили търговията с България.[99]

БЪЛГАРИЯ, СЪРБИЯ, ЗЛАТНАТА ОРДА И ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ГОДИНИ ОТ ЦАРУВАНЕТО НА ТОДОР СВЕТОСЛАВ. Усложнението на сръбско-византийските отношения довело през 1317—1321 г. до сближение между Стефан Урош II Милутин и Тодор Светослав. Причина за това сближение станали династическите и териториалните спорове с Византия. Във Византия подобряването на сръбско-българските отношения било посрещнато с тревога.[100] Сръбският крал дори направил официално посещение в Търново.[101] Оформящият се българо-сръбски съюз с антивизантийски характер не бил осъществен докрай поради събития, които отклонили вниманието на балканските владетели в друга посока.

Златната орда, която дълго време не безпокояла балканските земи, отново напомнила за своята мощ. В 1320 г. татарската войска минала необезпокоявано през България, навлязла в Източна Тракия, стигнала до Одрин и извършила грабежи над местното население. На следната година татарите отново нахлули в Източна Тракия, но този път населението се укрило в крепостите.[102] Сега нашествениците подлагали на опустошение предимно византийски земи. Нападенията на татарите, изглежда, са били свързани с изострянето на българо-византийските отношения в края на Светославовото царуване.

След смъртта на съимператора Михаил IX /12 октомври 1320 г./ отношенията между неговия син Андроник III и дядо му Андроник II Палеолог се влошили. Бягството на Андроник III от византийската столица при неговите привърженици в Одрин — Сиргиан и Йоан Кантакузин — на 20 април 1321 г. сложило начало на тежка и продължителна гражданска война във Византия. Тя противопоставила провинциалната и столичната аристокрация една на друга, като същевременно предизвикала намесата на балканските държави, които се стремели към териториални придобивки за сметка на империята.[103]

В подготовката си за поход срещу Цариград Андроник III поискал военна помощ от своя зет Тодор Светослав. В началото на юни 1321 г. в лагера на Андроник III пристигнала българска тежко въоръжена конница от 300 души начело с воеводата Мартин. Той заявил на претендента за византийския престол, че ако има нужда от повече войска, неговият шурей е готов да му изпрати. В същност българският отред имал за цел да плени Андроник III и да го отведе в Търново. Но Мартин, след като видял, че войската, която следвала императора, е твърде голяма /около 5000 души/, се завърнал с отреда си в България.[104]

Българският цар се намесил в тези събития, за да раздухва борбата между двамата Андрониковци и да отслаби Византия. Той нямал намерение решително да застане на страната на младия Андроник, а по-скоро искал чрез неговото пленяване да покаже желание за помирение с дядо му Андроник II, с когото дотогава се намирал в обтегнати отношения. От своя страна привържениците на Андроник III, и най-вече Йоан Кантакузин, смятали помощта на българите за съмнителна.

През есента на 1321 г., малко след смъртта на Стефан Урош II Милутин /29 октомври 1321 г./, умрял и българският цар Тодор Светослав,[105] без да може да осъществи напълно своята политика спрямо Византия.

Заслугите на Тодор Светослав за укрепване на българската държава след преживяната продължителна криза са големи. По време на неговото царуване бил сложен край на болярските междуособици и на намесата на Византия във вътрешните работи на България. След ликвидирането на татарската хегемония и преустановяването на татарските нашествия в страната престижът на царската власт нараснал. Българите освободили много градове и крепости на юг от Стара планина, възстановили, макар и отчасти, българските владения отвъд Дунава. Сега се засилила и укрепнала централната власт и била преодоляна политическата изолация на България. Намесата във византийската междуособица бележи обрат в българо-византийските отношения.

ЦАР ГЕОРГИ II ТЕРТЕР. След смъртта на Тодор Светослав престолът бил наследен от неговия син Георги II Тертер /1321—1322/. Новият български цар умело използувал избухналата византийска междуособица и още в началото на 1322 г. предприел поход срещу Византия. Българите успели с изненадващ удар да си върнат през юни—юли 1322 г. Пловдив заедно с някои съседни крепости. Византийците задържали в свои ръце само Кричим и Станимака.[106] В Пловдив бил поставен гарнизон от 1000 алански конници и 2000 тежковъоръжени пехотинци начело с воеводата Иван Русина, под чието командуване се намирали аланските вождове Итил и Темир и унгарецът Инас.[107]

Междувременно в края на юни 1322 г. двамата Андрониковци постигнали съглашение и прекратили военните действия помежду си.[108]

През август 1322 г. Георги II Тертер изпратил в Източна Тракия българска войска, която стигнала до селищата около Одрин. Намиращият се в Димотика Андроник III тръгнал след оттегля-

щите се български отреди, настигнал ги на българо-византийската граница и им нанесъл тежко поражение. Само малка част от тях успели да се спасят. Месец по-късно, след като събрал значителни военни сили, Андроник III нахлул в южните български предели[109] и ги подложил на опустошение.

След удържаната победа младият Андроник заминал за Цариград. Докато се намирал там, през ноември 1322 г., дошла новината за внезапната смърт на българския цар Георги II Тертер.[110]

Големите първоначални успехи на рано починалия български владетел изпълнили с гордост българите: в приписка от 1322 г. един старобългарски книжовник го нарича „великия цар Георги, син на великия цар Тодор Светослав, обладател на българския и гръцкия скиптър"[111].

Георги II Тертер умрял, без да остави наследник. Българската държава изпаднала в затруднение. Домогванията на болярите за престола отново взели връх. Византийците умело използували създалата се обстановка.

Когато научили за смъртта на българския цар, градовете на юг от Стара планина, между Месемврия и Сливен — Диампол, Лардея, Ктения, Русокастро, Анхиало, Месемврия, Созопол, Агатопол и др., — отхвърлили българската власт и доброволно се предали на византийците. Андроник II побързал да им назначи управители, подбрани лично от него.[112] Причината за отмятането на градовете трябва да се търси преди всичко в обстоятелството, че тяхната територия била станала постоянна арена на българо-византийските военни сблъсквания. Изправено пред заплахата от нови опустошения, населението предпочело доброволно да се предаде на по-силния.

Още през късната есен на 1322 г. Византия предприела мерки за завладяването на Южна България. Българският болярин-емигрант Войсил навлязъл с войска в бившето си родово владение, което се простирало между Сливен и Копсис, и го завладял без съпротива. След това той изпратил свои хора при византийския император в Цариград да му известят, че поставя себе си, областта, градовете в нея и войската под негова власт, т.е. че се признава за византийски васал. Срещу това подчинение Войсил получил от императора разрешение да се титулува „деспот на Мизия" /България/.[113]

През същото време Андроник III събрал войска от Цариград и от Източна Тракия и потеглил срещу Пловдив с намерение да го превземе. Под стените на крепостта към него се присъединил с войската си и Войсил. Обсадата на защищавания от българите начело с русина Иван град се оказала много трудна. В продължение на четири месеца византийската войска търпяла тежки загуби. Андроник III възнамерявал вече да вдигне обсадата и да се оттегли, когато някакъв немски майстор на обсадни машини му предложил начин за превземането на крепостта чрез сложно устроена пететажна дървена кула. Използуването на тази кула първоначално дало добри резултати, но при придвижването ѝ тя хлътнала в една прикрита с дървета и пръст яма. Защитниците на крепостта отново отблъснали византийското нападение и Пловдив останал в български ръце.[114]

Бележки към дял III

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 191/254 СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ XIII–XIV В.

1. Срв. *Ангелов, Д.* По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV в. — *ИП*, 1950, № 4–5, с.429 сл.; Икон. България. 1. С., 1969, с. 113 сл.

2. *Ангелов, Д.* По въпроса за стопанския облик..., с. 430.

3. *Чангова, И.* Средновековни оръдия на труда в България. — *ИАИ*, 25, 1962, с. 19 сл.; *Лишев, Стр.* Българският средновековен град. С., 1970, с. 85 сл.

4. *Сакъзов, Ив.* Средновековното манастирско стопанство в България. — *СБИД*, 22, 1923/1924, № 4–5, с. 221; *Ангелов, Д.* Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. С., 1958, с. 152.

5. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 87.

6. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 153.

7. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 18.

8. *Ангелов, Д.* По въпроса за стопанския облик..., с. 431.

9. *Иречек, К.* История на българите. С., 1929, с. 308 сл.

10. *Сакъзов, Ив.* Средновековното манастирско стопанство..., с. 214; *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 155 сл.

11. *Ангелов, Д.* Въпроси на феодализма в българските земи през XIII–XIV в. — *ИП*, 1960, № 6, с. 62.

12. Най-добро и сравнително пълно издание на царските грамоти от XIII–XIV в. остава засега изданието на руския славист *Ильинский, Г. А.* Грамоты болгарских царей. М., 1911. Срв. също *Иванов, И.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 575 сл. Цели текстове или избрани части от старобългарския оригинал заедно с новобългарски превод на грамотите у *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944.

13. *Петров, П.* Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота

и достоверността на съдържащите се в нея сведения. — *ГСУфиф*, 51, 2, 1958, 169—255; *Горина, Л. В.* К вопросу о подлинности Виргинской грамоты. — *СовС*, 1956, № 5, с. 60 сл.

14. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 30 сл.

15. *Петров, П.* Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII в. — В: *Изсл. в чест М. С. Дринов.* С., 1960, с. 521 сл.

16. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље. — *ЗбИЈССО*, I, 1926, с. 22; *Ангелов, Д.* Въпроси на феодализма в българските земи..., с. 64.

17. *Новаковић, Ст.* Законски споменици српских држава средњега века. 5. Београд, 1912, с. 608 сл.

18. Пак там, с. 399 сл.

19. Пак там, с. 511, 513; *Ангелов, Д.* Въпроси на феодализма в българските земи..., с. 70.

20. *Новаковић, Ст.* Законски споменици..., с. 445.

21. Вж. Милутиновата грамота от 1300 г. у *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 15, XXXIII—XXXIV.

22. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 30.

23. Тези сведения се съдържат в една грамота на сръбския крал Стефан II Урош Милутин, издадена към 1300 г. Срв. *Петров, П.* Протосеваст Прибо..., с. 522 сл.

24. Данни за големите притежания на Соимировичите се съдържат в две официални удостоверения от архива на Дубровник от 1688 г. Вж. *Петров, П.* Соимировичи — български болярски род от Чипровец. — *В*, 1972, № 1, с. 16 сл.

25. *Петров, П.* Протосеваст Прибо..., с. 523.

26. Срв. съответния пасаж у *Новаковић, Ст.* Законски споменици..., с. 305.

27. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 15, XXIII.

28. *Ангелов, Д.* Принос към народностните и поземлените отношения в Македония /Епирския деспотат/ през първата четвърт на XIII в. — *ИКНКсхн*, 1947.

29. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 15, XXXIII. Негов зет бил споменатият вече дребен феодал Манота.

30. Точният брой на манастирите през XIII—XIV в. все още не е установен. Важни данни по този въпрос у *Сырку, П. А.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. 1. Вып. 1. СПб., 1898, с. 29 сл. Срв. *Горина, Л. В.* Социально экономические отношения во втором болгарском царстве. М., 1972, с. 46 сл.; *Киселков, В.* Среднековна Парория и Синаитовият манастир. — В: *Сб. В. Златарски*, С., 1925, 103—118.

31. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 16 сл.; Синодик царя Борила, § 99, с. 72; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 34 — грамотата на деспот Слав от 1220 г.

32. *Иванов, И.* Български старини из Македония, 581—585.

33. Пак там, 591—594.

34. Пак там, 597—600.

35. Пак там, с. 600 сл.

36. Текст пак там, с. 576 сл.; срв. *Ласкарис, М.* Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II. С., 1930; *Андреев, М.* Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965.

37. Actes de Zographou, p. 129 sq.; *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 546 сл.

38. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 10 сл.

39. Пак там, 15—63; Въпроси на феодализма в българските земи..., с. 67 сл.; *Цанкова Петкова, Г.* За аграрните отношения в средновековна България XI—XIV в. С., 1964, с. 52 сл.

40. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 45 сл., с. 62.

41. *Цанкова-Петкова, Г.* За аграрните отношения..., с. 67.

42. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 29.

43. Срв. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 576 — заключението на Ватопедската грамота.

44. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 21, LX.

45. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 586.

46. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 20, V.

47. Пак там, с. 19, II.

48. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 69.

49. По нова литература: *Каждан, А. П.* Аграрные отношения в Византии в XIII—XIV вв. М., 1952; *Острогорский, Г. А.* К истории иммунитета в Византии. — *ВВр*, 13, 1958; *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 123 сл.; *Цанкова-Петкова, Г.* За аграрните отношения..., с. 77 сл.; *Андреев, М.* Ватопедската грамота..., с. 87 сл.; *Ангелов, Д.* Въпроси на феодализма в българските земи..., с. 72 сл.

50. *Дуйчев, Ив.*. Из старата българска книжнина. 2, с. 33.

51. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 576.

52. Пак там, с. 592.

53. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 140.

54. Пак там, с. 181.

55. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 599.

56. Пак там, с. 577.

57. Пак там, с. 598.

58. *Бурмов, Ал.* Феодализмът в средновековна България. — *ИП* 1945/1946, № 2, с. 164 сл.

59. Analecta sacra et classica Spicilegio solesmensi parata. 6, col. 326.

60. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 141 сл.; *Андреев, М.* Ватопедската грамота..., с. 99 сл.

61. *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 140; *Цанкова Петкова, Г.* За аграрните отношения..., с. 71; *Горина, Л. В.* Социально экономические отношения во втором болгарском царстве, с. 63.

62. Тези решения са издадени от *I. Pitra*, вж. Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata.

63. Пак там, кол. 141 144, 315—320, 401, 404, 409 421; *Ангелов, Д.* Принос към народностните и поземлени отношения..., с. 19 сл.

64. *Соловјев, А.* Одобрани споменици српског права од XII до краја XIV в. . Београд, 1929, 129—132.

65. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., 16—28; Въпроси на феодализма в българските земи..., с. 67.

66. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 598.

67. *Ангелов, Д.* За зависимото население в Македония през XIV в. — *ИП*, 1957, № 1, с. 35 сл. Подобна категория е съществувала и във Византия, вж. *Острогорски, Г.* Византийские писцовые книги. — *BSl*, 9, 1948, № 2, с. 272; *Каждан, А. П.* Аграрные отношения в Византии..., с. 134.

68. *Ангелов, Д.* За зависимото население в Македония...

69. *Новаковић, Ст.* Законски споменици..., с. 404, 508, 678.

70. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 593.

71. Пак там, с. 582 сл.

72. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 17, XXXVIII.

73. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 585; *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 18, XLIII. Не е сигурно обаче дали „попове" и „поповјане" са тъждествени названия и е

възможно под втория термин да се подразбира друга група зависими селяни.

74. *Ангелов, Д.* Принос към народностните и поземлените отношения... с. 35; *Цанкова-Петкова, Г.* За аграрните отношения..., с. 72.

75. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 583.

76. *Ангелов, Д.* За зависимото население в Македония..., с. 42.

77. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 592; *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., 108—114.

78. *Новаковић, Ст.* Законски споменици, с. 445, 1.

79. *Соловјев, А.* Кончански практик. — *ЗбРВИ*, 3, 1955, с. 86.

80. *Новаковић, Ст.* Законик Стефана Душана. Београд, 1898, чл. 44.

81. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 592; *Бурмов, Ал.* Зависимото население на България през XIII и XIV в. — *ИП*, 1946/1947, № 3, с. 261.

82. *Ангелов, Д.* Аграрните отно шения..., с. 189 сл.

83. *Грујић, Р.* Три хиландарске по веље, с. 22.

84. *Ангелов, Д.* Аграрните отно шения..., с. 104.

85. *Новаковић, Ст.* Законски спо меници..., с. 628.

86. *Грујић, Р.* Три хиландарске по веље, с. 21.

87. *Ангелов, Д.* Въпроси на феода лизма в българските земи..., с. 81.

88. *Новаковић, Ст.* Законски спо меници..., с. 385.

89. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 32.

90. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 576, 593, 598.

91. Пак там, с. 583.

92. Пак там, с. 590.

93. Пак там, с. 586.

94. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 140.

95. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 586.

96. Пак там, с. 576, 586, 592, 598.

97. Пак там, с. 586, 601. Българско название е и „приселица", което се употребява във Виргинската грамота вероятно в смисъл на задължение да се дава подслон и храна, пак там, с. 586. „Подвод" отговаря вероятно на византийския термин парангария, което се среща в сигилия на деспот Слав, вж. *Цанкова-Петкова, Г.* За аграрните отношения..., с. 93, бел. 63.

98. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 556.

99. Пак там, с. 598.

100. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 184 сл.

101. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 577.

102. *Новаковић, Ст.* Законски споменици..., с. 407, III.

103. Пак там, с. 509, V.

104. Пак там, с. 591, IX, 414, IX.

105. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 21.

106. Пак там, с. 14.

107. Пак там, с. 21.

108. Пак там, с. 19.

109. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 576.

110. Пак там, с. 586.

111. Пак там, с. 598.

112. Пак там. Задължението да се дава хляб отговаря вероятно на т.нар. псомозимия, за която става дума в издадената на гръцки грамота на деспот Слав, вж. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 32.

113. *Соловјев, А. и В. Мошин.* Грчке повеље српских владара. Београд, 1936.

114. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 576, 586, 592.

115. Пак там, с. 555.

116. За димнина вж. Виргинската грамота у *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 586. *Ласкарис, М.* Ватопедската грамота..., с. 11, смята комода за основен поземлен данък. *Цанкова-Петкова, Г.* За аграрните отношения..., с. 145, го смята за данък върху огнище, идентичен с димнината. Подобно гледище е склонна да приеме и *Горина, Л. В.* Социально-экономические отношения во втором болгарском царстве, с. 74. На противно становище е *Андреев, М.* Ватопедската грамота..., с. 104, който мисли, че комод е правото на бирника за получаване на възнаграждение при прибирането на натуралния данък от зърнените храни.

117. *Ангелов, Д.* Въпроси на феодализма в българските земи..., с. 84.

118. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 14.

119. *Новаковић, Ст.* Законски споменици..., с. 448, V.

120. *Ангелов, Д.* Въпроси на феодализма в българските земи..., с. 70 сл.

121. *Ангелов, Д.* За зависимото население в Македония..., с. 52.

122. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжниа. 2, с. 32.

123. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 586.

124. Пак там. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 15, IV, 6, XXXII; *Новаковић, Ст.* Законски споменици..., с. 609, 614, 680, 696, 707; *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 211.

125. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 586; *Новаковић, Ст.* Законски споменици..., с. 680.

126. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 598.

127. Пак там, с. 586, 590.

128. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 222 сл.

129. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 586, 590, 593, 601.

130. Пак там.

131. *Чангова, И.* Средновековни оръдия на труда в България, 31—46.

132. За тъкачния стан в домашната промишленост, а също и за други оръдия на труда, вж. *Лишев, Стр.* Още за възникването и развитието на българския средновековен град. — *ИП*, 1974, № 6, с. 72.

133. *Русев, Р.* Върху технологията на някои железни предмети от XII—XIII в. — *А*, 1961, № 2, 10—13.

134. *ТИБИ*, 2, с. 117.

135. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, с. 38, § 2, с. 52, § VI, 41—42, § 17 и пр.; *Dujčev, Iv.* [Rec.] Jus metallicum. Ed. N. Radojčic. — *BZ*, 59, 1966, No 1, p. 163.

136. За преписа, направен в Чипровец през 1638 г., вж. и у *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 74—75.

137. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, с. 45, 80, 89, 90.

138. *Коняров, Г.* Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, 86—87, 110, 112.

139. Пак там, 81—82.

140. Пак там, с. 143.

141. *Георгиев, Г.* Археологически данни за желязодобиването в Североизточна България през средните векове. — *П*, 1955, № 5, 70—73; *Чангова, И.* Средновековното селище над тракийския град Севтопо́лис /XI—XIV в./. С., 1972, с. 78.

142. За видовете занаяти през XIII—XIV в. вж. *Ангелов, Д.* — *В: Икон. България*. 1. С., 1969, 117—122.

143. *Николаев, Вс.* Хрониката на Жофруа дьо Вилардуен: Завладяването на Цариград. С., 1947, с. 279, 287, 293, 309, 315.

144. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 835.

145. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 1. С., 1958, с. 184.

146. *Снегаров, Ив.* Неиздадени старобългарски жития. — *ГДА*, 3, 1954, 163—167. Срв. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 81.

147. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 9.

148. *ТИБИ*, 2, 77—79.

149. Computus Antonii Barberii, § 391, 393, 400, 429, 732.

150. Пак там, § 401, 402, 429.

151. Пак там, § 403.

152. Archiv. Ragus. Diversa Cancell. Vol. 1, fol. 139 verso.

153. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, с. 38, § 2, с. 41, § 13, 16; *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 96.

154. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, § 19.

155. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 88.

156. *Ansbert.* Historia de expeditione..., p. 39, 44.

157. Computus Antonii Barberii, 178—179.

158. Пак там, § 31, 35, 37, 45; *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 90, по данни у Братиану и Пеголоти. Пеголоти също има пред вид постоянен износ на българско жито, вж. *Pegolotti Francesco di Balduccio.* La pratica della mercatura. Ed. A. Evans. Cambridge, Mass., 1936, p. 36.

159. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 90.

160. Computus Antonii Barberii, § 31.

161. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, § XII—XIII, където са предвидени и наказателни санкции за хлебари и месари, които нарушават постановленията на закона за улесняване снабдяването на металурзите.

162. *ТИБИ*, 2, с. 79.

163. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 92.

164. Пак там, с. 95.

165. *Цонев, Ст.* Стоковото производство във феодална България. — *ИП*, 1954, № 5, с. 63.

166. В металургичните работилници, открити на хълма Момина крепост до Велико Търново, са намерени монети с образите на българските царе Константин Асен, Михаил Шишман, Иван Александър със сина му Михаил, както и монети на византийски императори — от Исак II Ангел до Михаил VIII Палеолог; намерени са и седем западноевропейски монети от XIV в. Вж. *Николова, Я. и Н. Ангелов.* Средновековен квартал на хълма Момина крепост в Търново. — *А*, 1963, № 1, с. 39. Отчасти били стокопроизводители и металурзите в Червен, в чиито работилници, както бе посочено, са намерени монети. Същото важи за железарските и керамичните работилници в Преслав от XIII—XIV в. и др.

167. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 103—104.

168. Пак там, 106—109.

169. Пак там.

170. Пак там, с. 110.

171. Пак там.

172. Пак там.

173. *Чангова, И.* Средновековното селище..., с. 110, 122—125, 137—138. За отъждествяването на селището със средновековното градче Потука, с. 142. Отъждествяването не е окончателно.

174. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 113, където са дадени и резултатите от изследването на Т. Герасимов по този въпрос.

175. Пак там, с. 117.

176. Подробна интерпретация пак там, 119—122.

177. Пак там, 122—123.

178. Пак там, с. 124, според един закон за Скопие от XV в., издаден от Б. Цветкова.

179. Пак там, с. 125, по данни у Ансберт, Никита Хониат и Големия кьолнски летопис.

180. *Сакъзов, Ив.* Българската търговия през XII—XIV в. — *СБИД*, 21, 1922, № 1—2, с. 23.

181. *Kretschmer, K.* Die italienischen Portulanen des Mittelalters. Berlin, 1909, p. 641; *Beševliev, V.* Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens. — *StB*, 1, 1970, 75—78. Бешевлиев приема, че името Карвуна произлиза от лат. carbo, carbonis—въглища, откъдето идва и италианското Карбона, т.е. град, известен първоначално с производството си на дървени въглища. Той обаче поставя под съмнение връзката между Карвуна и Каварна.

182. *Соколов, Н. П.* Образование венецианской колониальной империи. Саратов, 1963, с. 445.

183. *Сакъзов, Ив.* Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. — *ГСУюф*, 30, 1935, с. 18.

184. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 136—138.

185. Срв. по-долу.

186. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, studio et opera. Ed. G. Fejér. T. 10. Vol. 2. Budae, 1834, p. 309; *Petrov, P.* Le commerce entre la Bulgarie et Dubrovnik (Raguse) au XIVe s. — In: *I Congr. int. étud balk. sud-est europ. Sofia, 1966, Rés. comm.* S., 1966, 209; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 197—198; *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 136—138.

187. *Сакъзов, Ив.* Стопанските връзки..., 24—25.

188. *Мутафчиев, П.* Добруджа в миналото. — В кн. му: Съч. 4. С., 1947, с. 46.

189. *Андреев, М. и Вл. Кутиков.* Договорът на Добруджанския княз Иванко с генуезците от 1387 г. — *ГСУюф*, 51, 1960, 23—95.

190. *Tafel, G. et G. Thomas.* Urkunden zur älteren Handelsgeschichte Venedigs. (1256—1299). 3. Wien, 1857, p. 171, 159—180, 189, 280, 281.

191. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 142.

192. Пак там, с. 134, 143.

193. Разследването на обира е записано подробно под дата 15 юни 1373 г. в Дубровнишкия архив: Querellae Criminales, Vol. 1, f. 118/118 verso.

194. Libri Reform., vol. 27, fol. 116; *Петров, П.* Търговските връзки между България и Дубровник през XIV в. — *ИБИД*, 25, 1967.

195. Monumenta Catarensia. 1, p. 202.

196. Синодик царя Борила, 94—95.

197. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 139—140.

198. Пак там.

199. *Крекић, Б.* Дубровник и Левант /1280—1460/. Београд, 1956, с. 115, по дубровнишки документи; *Tadić, J.* Писма и упутства Дубровачке републике. Београд, 1935, 272—342.

200. Libri Reformationes. Zagrabiae, 1895, 156—158.

201. Пак там.

202. Computus Antonii Barberii, § 8.

203. Откупчикът плащал предварително на османската държава приходите от някои данъци, а след това събирал от населението откупения данък в по-голям размер. Вж. *Мутафчиева, В.* Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV—XVII в. и развитието на паричните отношения. — *ИП*, 1960, № 1, 40—59.

204. *Ангелов, Д.* — В: *Икон. България.* 1, с. 148.

205. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 149—152.

206. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1972, 429—430. Севастократор Калоян е оглавявал боляр-

ската група, недоволна от управлението на царица Ирина.

207. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 153.

208. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 193.

209. Ако Стоб е имал самоуправление и ако се е ползувал с правата на сеньориален владетел, в такъв случай царят не би могъл да се разпорежда с неговите права, издавайки грамота за един манастир. От общите племенни събрания на старите славяни също не може да се правят изводи за самоуправление, както самоуправлението на средновековните градове в Западна Европа не може да се извежда от общите народни събрания на старите германци. Не може да се съди ретроспективно и за общинското градско самоуправление по аналогия с градовете от времето на турското владичество, защото градските събрания на старейшините през тази епоха не са имали никаква съдебна власт, а са се грижели единствено за уреждането на някои имуществени, просветни и религиозни въпроси на общината. Вж. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 154 155, където са взети пред вид изследванията на *Ганев, В.* Историческото развитие на търговското право. — *ГСУюф,* 12, 1921, и на *Цонев, Ст.* Стоковото производство във феодална България, и др.

210. Computus Antonii Barberii, § 12, 31.

211. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, § 23.

212. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 170—171, по въпроса за 500-те „видни лица" от Мелник, които през 1246 г. според Георги Акрополит предали доброволно себе си и града на Йоан Ватаци. Срв. също *Ангелов, Д.* Към въпроса за средновековния български град. — *А,* 1960, № 3, 19—20. Безспорно не е възможно да се обявят споменатите 500 души за феодали, защото е трудно да се допусне, че всички те са живели в този сравнително неголям град. Но не може и да се приеме, че тези 500 души са съставлявали гражданската /нефеодалната/ аристокрация на Мелник. В текста изрично е казано, че една част от тях биливоенни от градския гарнизон,за които никъде не пише, че са феодали или военнослужещи на постоянно местожителство в този град. Напротив, от Ватопедската, Виргинската, Рилската и от други грамоти е известно, че различни служители са били изпращани по всяко време на работа в градовете и че са били местени от едно селище в друго. А в числото на 500-те души са влизали и пристигналите от Пловдив гърци, тъй като предаването на Мелник е било предварително подготвено от Йоан Ватаци чрез изпращането на негови хора там.

213. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 162.

214. Пак там, с. 163.

215. За съответните текстове на грамотите, както и за мненията на Ив. Сакъзов, Ал. Бурмов, Д. Ангелов, Ст. Цонев, Л. Горина, П. Петров и др. вж. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 172—173.

216. *Новаковић, Ст.* Законски споменици..., с. 700; Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, § XVI.

217. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., с. 108.

218. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 162— 163.

219. Пак там, 166—167, по данни от Милутиновата грамота от 1300 г.

220. *Ангелов, Д.* Принос към народностните и поземлени отношения..., с. 23 сл.; *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 168.

221. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 527.

222. *Снегаров, Ив.* Неиздадени старобългарски жития, с. 168.

223. Computus Antonii Barberii, § 13.

224. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, 96—97, 178, § 13 от Рударския закон.

225. Пак там.

226. Пак там.

227. Пак там, с. 179, § 17 от Рударския закон.

228. *Иванов, И.* Северна Македония. С., 1906, с. 248.

229. За анализа на текста и разните мнения вж. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 182.

230. Пак там, с. 183.

231. За тази категория селяни вж. *Маркс, К.* Капитал. Т. 3, гл. 47. В случая Маркс има пред вид процеса на разложение на феодалния начин на производство в обстановката на започналото се общо развитие на капиталистическите отношения, когато обезземлени земеделци не се връщали вече към повторно оземляване върху господарска земя, а се превръщали в класа експроприирани /окончателно и напълно лишени от всякаква собственост /свободни наемници — тогава и наемащите ги заможни феодалнозависими стопани се превръщали в капиталистически арендатори, откупували срещу пари оброчното си задължение и постепенно преставали да бъдат феодалнозависими. Срв. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 175 сл.

232. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения..., 176—177; Въпроси на феодализма в българските земи..., 62—66.

233. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3. С., 1974, с. 69 сл.

234. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град, с. 149 сл.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 254/264
ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО ПРЕЗ XIII — XIV В.

1. *Ангелов, Д.* Към въпроса за царската власт в средновековна България. — В: *Сб. в памет Ал. Бурмов.* С., 1973, с. 158 сл.

2. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 69 сл.

3. *Иванов, И.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 587— Виргинска грамота, с. 590 — Зографска грамота. Понякога думата „верен" е заменена с „благоверен", пак там, с. 594 — Мрачка грамота, с. 600 — Рилска грамота и с. 601 — Витошка грамота.

4. Така е наречен например Иван Александър в Мрачката грамота и Иван Шишман в Рилската и във Витошката грамота, вж. пак там, с. 594, 600, 601. Владетел на „българи и гърци" се подписва и Иван Асен II във Ватопедската и в Дубровнишката грамота, вж. пак там, с. 577, 578.

5. *Мутафчиев, П.* История на българския народ. 2. С., 1943, с. 242 сл.; *Миятев, Кр.* Боянските стенописи. С., 1961, с. 15 сл.

6. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 599. За правилата на наследяването в посочения смисъл свидетелствува и един пасаж в Мрачката грамота, пак там, с. 593.

7. Относно названията на болярския съвет вж. *Бобчев, С. С.* История на старобългарското право. С., 1908, с. 337.

8. Синодик царя Борила, с. 90.

9. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum.... 1, 458—459.

10. Синодик царя Борила, с. 90.

11. За комис с коне става дума във Виргинската грамота, вж. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 586.
12. Синодик царя Борила, с. 90.
13. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 291.
14. Синодик царя Борила, с. 90.
15. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 291.
16. Синодик царя Борила, с. 90.
17. *Koledarov, P.* Le titulariat des Boyards dans la Bulgarie médiévale et sa porté dans les autres pays. — *EH*, 4, 1964, p. 191.
18. *Stein, E.* Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte. Hannover, 1925, 30—32. Специално за титлата деспот, която се среща и във Византия, и в България, и в Сърбия, вж. *Ферјанчић, Б.* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960, 1—226.
19. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 578.
20. Пак там, с. 576, 586, 592; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 140.
21. *Петров, П.* О титулах „севаст" и „протосеваст" в средневековном болгарском государстве. — *ВВр*, 16, 1959, с. 55 сл. Възражение на това мнение у *Андреев, М.* Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965, с. 150 сл.
22. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 576, 592. Катепаникиони и катепани е имало и във Византия, вж. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2. С., 1972, с. 97 сл.
23. *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 152.
24. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 576, 588, 592, 598.
25. Пак там, с. 586, 600.
26. Пак там, с. 600.
27. Пак там, с. 586, 600.
28. Срв. съответния текст в *Georgius Acropolita.* Opera. I, 42—44.
29. Пак там, с. 44, срв. термина φορολογήματα.
30. *Бобчев, С. С.* История на старобългарското право, с. 351.
31. *Иванов, И.* Български старини из Македония, с. 586.
32. Пак там, с. 598.
33. *Ангелов, Д.* Принос към народностните и поземлени отношения в Македония /Епирския деспотат/ през първата четвърт на XIII в. — *ИКНКсхн*, 1947.
34. *Андреев, М.* Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965, с. 154 сл.
35. *Андреев, М.* Службите в провинциалното управление на средновековна България и средновековна Сърбия според данни на дарствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII и XIV в. — *ГСУюф*, 58, 2, 1967, с. 12.
36. *Angelov, D.* Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien. — *BSl*, 20, 1959, No 1, p. 46.
37. *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право, с. 154.
38. Подробно по този въпрос у *Ангелов, Д. и Щ. Шефънеску.* Общи черти и различия в обществено икономическото развитие на България и Влашко през XIII—XIV в. — В: *Балг. рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, с. 93 сл.
39. *Андреев, М.* Службите в провинциалното управление..., с. 17 сл. *Angelov, D.* Parallele in der sozialwirtschaftlichen Entwicklung Bulgariens und Serbiens im Mittelalter. — *EH*, 6, 1973, p. 29 sq.
40. *Цухлев, Д.* История на българската църква. 1. С., 1910, с. 488 сл.
41. Пак там, с. 491 сл.
42. *Снегаров, Ив.* Кратка история на съвременните православни църкви. 2. С., 1946, с. 43 сл.
43. Синодик царя Борила, 91—93.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 264/290
ОТСЛАБВАНЕ НА ЦЕНТРАЛНАТА ВЛАСТ. ИЗОСТРЯНЕ НА КЛАСОВАТА БОРБА

1. Името Калиман се среща в следните български извори: Приписката от 1242 г., Синодика на цар Борил, Виргинската грамота, Боянския и Зографския поменик, вж. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 56, 162, 198—201, 277, и в Рилската грамота, Зографската българска история и подправената Калиманова грамота, където се чете цялата му титла: „Йоан Калиман в Христа бога верен цар и самодържец на българите и гърците Асен", вж. *Иванов, И.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 599, 608, 638.
2. *Georgius Acropolita.* Historia, 64—65 = *ГИБИ*, 8, с. 170; *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1972, 420—421.
3. *Греков, Б. и А. Ю. Якубовски.* Золотая орда и ее падение. М., 1950; *Ангелов, Д.* История на Византия. 3. С., 1974, с. 27 сл.
4. *Златарски, В.* История... Т. 2, с. 425, бел. 1; *Ников, П.* Татаро българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. — *ГСУифф*, 15—16, 1921, 3—4.
5. *Theiner, A.* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. 1, 196—197; Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustranta. 1, 223—224; *Dujčev, Iv.* Il Francescanesimo in Bulgaria nei sec. XIII e XIV. — *MF*, 34, 1934, No 3, 255 256. Бележки върху изданията на двата документа вж. у *Дуйчев, Ив.* За документите из Ватиканския архив. — В кн. му: *Балг. средновековие.* С., 1972, 283 284. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 3, 426 427.
6. *Златарски, В.* История... Т 3, с. 427.
7. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 74 *ГИБИ*, 8, 172 173; *Златарски, В.* История... Т. 3, 428 429.
8. *Златарски, В.* История... Т. 3, 428 429.
9. *Georgius Acropolita.* Historia, 72—73 *ГИБИ*, 8, 172 173; *Златарски, В.* История... Т. 3, 430 434. *Дуйчев, Ив.* Мелник през средновековието. — В кн. му: *Балг. средновековие.* С., 1972, 400—404.
10. *Georgius Acropolita.* Historia, 78 84 *ГИБИ*, 8, 175 179; *Златарски, В.* История... Т. 3, 434 436.
11. *Ников, П.* Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — *БИБ*, 3, 1930, № 1, с. 131 сл.
12. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 78 = *ГИБИ*, 8, с. 176; *Златарски, В.* История... Т. 3, 437—438.
13. *Polimis, D. J.* A manuscript of the year 1247. Amsterdam, 1966, 270—271; *Georgius Acropolita.* Historia, p. 85 *ГИБИ*, 8, с. 179; *Cankova Petkova, G.* Griechisch bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246. — *BBg*, 3, 1969, 65—75.
14. *Мушмов, Н.* Една нова сребърна монета на царица Ирина със сина ѝ Михаил. — В: *Сб. В. Златарски.* С., 1925, 185—186; *Герасимов, Т.* Нови монети на цар Михаил Асен. — *ИБИД*, 16—18, 1940, 84—90.
15. *Иванова, В.* Два надписа от Асеновци — Батошевският и Врачан

ският. — *ИБАИ*, 15, 1946, 114—195; *Ковачев, Н.* Един неизвестен надпис от Батошевския манастир. — *ИАИ*, 22, 1959, с. 352; Новооткрит фрагмент от Батошевския надпис. — *БЕ*, 1957, № 2, 143—146.

16. *Дуйчев, Ив.* Приноси към историята на Иван Асен II. — В кн. му: *Бълг. средновековие.* С., 1972, 314—319.

17. *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., 3—5.

18. За Калиман и Калоян вж. бел. 34. Общо за събитията вж. *Златарски, В.* История... Т. 3, 437—438.

19. *Ильинский, Г. А.* Грамоты болгарских царей. М., 1911, 155—159; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 47—54; *Златарски, В.* История... Т. 3, 438—444.

20. *Јиречек, К.* Историја срба. 1. Београд, 1922, с. 230.

21. *Златарски, В.* История... Т. 3, 444 445.

22. *Georgius Acropolita.* Historia, 89 92 *ГИБИ*, 8, 180 182; *Златарски, В.* История... Т. 3, 452 453.

23. *Georgius Acropolita.* Historia, 107 108 *ГИБИ*, 8, 183 184; *Златарски, В.* История... Т. 3, 452 453.

24. *Georgius Acropolita.* Historia, 109 113 *ГИБИ*, 8, 184 186; *Златарски, В.* История... Т. 3, 449—451.

25. *Georgius Acropolita.* Historia, 113 114 *ГИБИ*, 8, 186 187; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 451.

26. *Georgius Acropolita.* Historia, 114 117 — *ГИБИ*, 8, 187—188; *Златарски, В.* История... Т. 3, 452—453; *Дуйчев, Ив.* Мелник през средновековието, 405—408; *Dölger, Fr.* Zwei byzantinische Reiterheroen erobern die Festung Melnik. — *ИАИ*, 16, 1950, 275 279.

27. *Georgius Acropolita.* Historia, 117 118 = *ГИБИ*, 8, 188—189; *Златарски, В.* История... Т. 3, 453—454.

28. *Georgius Acropolita.* Historia, 118 122 = *ГИБИ*, 8, 189—192; *Златарски, В.* История... Т. 3, 454—456.

29. *Ников, П.* Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. — *СбБАН*, 11, 1920.

30. *Georgius Acropolita.* Historia, 124—127 *ГИБИ*, 8, 193—194; *Златарски, В.* История... Т. 3, 457—464; *Балаčев, Г.* Писмо от императора Теодор II Ласкарис по сключването мира с цар Михаил Асен /1256/. — *М*, 2, 1911, № 5, 60—72.

31. *Златарски, В.* История... Т. 3, 467—468.

32. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 152 = *ГИБИ*, 8, с. 204.

33. *Margos, A.* Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second empire Bulgare. — *EB*, 2—3, 1965, p. 295.

34. Опитът на В. Златарски да идентифицира Калиман със севастократор Калоян е неубедителен. И Георги Акрополит, и летописната арменска бележка показват, че Калиман е бил син на севастократор Александър. И понеже севастократор Калоян през 1258 г., по време на зографисването на Боянската църква, все още е бил жив, като единствено възможно разрешение на този заплетен въпрос остава предположението, че севастократор Александър е имал двама синове — Калиман и Калоян.

35. Фактът, че Калиман II не се споменава като цар в арменската приписка, не опровергава възкачването му на българския престол. Вероятно неговото кратко царуване през размирната 1257 г. е причина той да не бъде отбелязан в изворите като владетел.

36. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 152 *ГИБИ*, 8, 204—205.

37. Пак там = *ГИБИ*, 8, с. 205; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 409.

38. Времето на царуването на Калиман II се определя от годината на смъртта на Михаил II Асен /1256/ и заемането на престола от Константин Тих, което станало през 1257 г. През този период българският престол не е бил вакантен и несъмнено се е заемал от Калиман II.

39. *Georgius Acropolita.* Historia, p. 152 = *ГИБИ*, 8, с. 205; *Ников, П.* Българо-унгарски отношения..., 66—70.

40. *Гюзелев, В.* Нови данни за историята на България и на град Несебър през 1257 г. — *В*, 1972, № 3, 10—16; Bulgarie, Venise et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIIIe siècle. — *BHR*, 1975, No 4.

41. *Златарски, В.* Боянският надпис. — *ГСУифф*, 31, 1935.

42. *Georgius Acropolita.* Historia, 152—153 = *ГИБИ*, 8, с. 205; *Златарски, В.* История... Т. 3, 471—475.

43. *Петров, П.* Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и достоверността на съдържащите се в нея сведения. — *ГСУфиф*, 51, 2, 1958, 227—238.

44. Пак там, 219—227; *Гълъбов, Ив.* Боянските надписи и стенописи. С., 1963.

45. *Ников, П.* Българо-унгарски отношения..., 85—110.

46. *Georgius Acropolita.* Historia, 175—176 = *ГИБИ*, 8, 211—212; *Петров, П.* Българо-византийски отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор". — *ИИБИ*, 6, 1956, 558—559.

47. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 349—350; *Златарски, В.* История... Т. 3, 292—293.

48. *Ostrogorsky, G.* Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, 370—372.

49. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 350.

50. Пак там, 180—181; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 502.

51. *Ников, П.* Българо-унгарски отношения..., 102—116; *Златарски, В.* История... Т. 3, 500—502.

52. *Лопарев, Хр.* Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII—XIV веке. СПб., 1891, стих. 41—165; *Петров, П.* Българо-византийски отношения..., с. 562.

53. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 350; *Лопарев, Хр.* Византийский поэт Мануил Фил..., стих. 41—165; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 493. За хронологията и последователността на събитията вж. *Петров, П.* Българо-византийски отношения..., 561—562.

54. *Ников, П.* Българо-унгарски отношения..., с. 135.

55. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 239—240; *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., 6—10; *Златарски, В.* История... Т. 3, 509—518; *Mutafčiev, P.* Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII Jhd. — *СпБАН*, 56, 1943, 1—128.

56. *Ников, П.* Българо-унгарски отношения..., 139—169.

57. *Петров, П.* Към въпроса за българо-византийските отношения през втората половина на XIII в. — *ИП*, 1960, № 1, с. 84 сл.

58. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 342—343; *Златарски, В.* История... Т. 3, 522—523.

59. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 342—344; *Златарски, В.* История... Т. 3, 522—524; *Ников, П.* Българо-унгарски отношения..., 172—173.

60. *Ников, П.* Българо-унгарски отношения..., с. 173.

61. *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., с. 12; *Златарски, В.* Ис-

тория... Т. 3, с. 527, бел. 5.

62. *Дринов, М.* Въпросът за българската и сръбската църкви пред съдилището на Лионский събор в 1274 г. — В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1971, 178—384; *Norden, W.* Das Papstum und Byzanz. Berlin, 1903, p. 489 sq.; *Robert, B.* Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II Konzil von Lyon (1274). Bonn, 1964, 123—125.

63. *Дринов, М.* Цит. съч., 386—387; *Златарски, В.* История... Т. 3, 529—537.

64. Годината 1273 като начало на татарските нападения в българските земи се определя точно от една арменска приписка, писана в Търново, вж. *Margos, A.* Deux sources arméniennes..., 295—300.

65. Дубровачка акта и повеље. 1, св. 1, с. 60.

66. *Ников, П.* Българо-унгарски отношения..., 175—176; *Златарски, В.* История... Т. 3, 538—540.

67. *Златарски, В.* История... Т. 3, 537—538; *Мутафчиев, П.* История на българския народ. 2. С., 1943, 132—133.

68. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 429—430; *Златарски, В.* История... Т. 3. 542—543.

69. По-подробно върху причините за въстанието вж. у *Петров, П.* Въстанието на Ивайло /1277—1280/. — *ГСУфиф,* 49, 1, 1956, 183—210.

70. Въстанието на Ивайло е разгледано най-пълно от следните автори: *Златарски, В.* История... Т. 3, 543—575; *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, 173—260; *Карышковский, П. О.* Восстание Ивайла. — *ВВр,* 13, 1958, 107—135. Историографски преглед на изследванията върху въстанието вж. у *Горина, Л.* Въстанието на Ивайло в съвременната историография. — В: *Пробл. бълг. историография.* С., 1973, 197—202.

71. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 430; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 544, бел. 1.

72. *Ильинский, Г. А.* Сверлижкие отривки. — В: *Сборник статей по славяноведению.* 2. СПб., 1906, отд. отп., с. 10; *Иречек, К.* История на българите. Поправки и добавки от самия автор. С., 1939, с. 192; *Златарски, В.* История... Т. 3, с. 545, бел. 1.

73. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 430; *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 213.

74. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 430—431.

75. Пак там, с. 431.

76. Пак там, 431—432.

77. *Енгелс, Ф.* Селската война в Германия. С., 1953, 33—34.

78. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, 130—131.

79. *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, 218—219.

80. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 432.

81. Пак там.

82. *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 220.

83. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 432.

84. *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 223.

85. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 433—434.

86. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 131.

87. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 434; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 131; *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 224.

88. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 434.

89. *Ников, П.* Изправки към българската история. — *ИИД,* 5, 1922, 68—84.

90. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis...1, p. 433.

91. Пак там, 435—436.

92. Пак там, с. 439.

93. Пак там, с. 441.

94. Пак там.

95. Пак там.

96. Пак там, с. 442.

97. Пак там.

98. Пак там, 442—443.

99. Пак там, с. 443.

100. *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 232.

101. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 443—444; *Ников, П.* Изправки към българската история, с. 83; *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 232.

102. *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, 233—236.

103. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 444.

104. Пак там, с. 446; *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 238.

105. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 444.

106. Пак там, с. 445.

107. *Лопарев, Хр.* Византийский поэт Мануил Фил..., стих. 169—281. За развоя на бойните действия вж. *Петров, П.* Болгаро-византийски отношения..., с. 564 сл.

108. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 445—446.

109. *Петров, П.* Българо-византийски отношения..., с. 569 сл.

110. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 446—447.

111. Пак там, с. 466; *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 243.

112. *Петров, П.* Българо византийски отношения..., 564—567.

113. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 446 447.

114. *Петров, П.* Българо византийски отношения..., с. 565 сл. За локализация на споменатите у М Фил крепости вж. *Иречек, К.* Християнският елемент в топографическата номенклатура на балканските з ми. *ПСпБКД,* 55—56, 1898, с. 257 сл.; *Margos, A.* Au sujet de la localisation de la forteresse medievale Διαβαῖνα Λѣвина. — *StB,* 1, 1970, 103—110; *Kuz , Al.* Zwei Notizen über einige mittelalterliche Festungen in Nordostbulgarien. — *StB,* 1. 1970, 129—139.

115. *Georgius Pachymere* De Michaele et Andronico Palaeolog s... 1, 447—448.

116. Пак там, с. 448.

117. Пак там, с. 466.

118. Пак там.

119. Пак там.

120. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 133.

121. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 448—449.

122. Пак там, с. 449.

123. Пак там; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 133.

124. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, p. 466.

125. *Ников, П.* Изправки към българската история, с. 84.

126. *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, с. 251.

127. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 1, 466—468.

128. *Nicephorus Gregoras.* Byzan-

tina historia. 1, p. 132.

129. *Петров, П.* Въстанието на Ивайло, 252–253.

130. Пак там, 253–255; *Ангелов, Д.* История на Византия. 3, с. 56 сл.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА
Стр. 290/309
БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIII И ПЪРВИТЕ ДВЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XIV В.

1. *Ников, П.* Към историята на северозападните български земи. – *СпБАН*, 16, 1918, 43–64; История на Видинското княжество до 1329 година. – *ГСУифф*, 18, 1922, 39–42, 58–64, 71–81; Съдбата на северозападните български земи през средните векове. – *БИБ*, 3, 1930, № 1, 96–153.

2. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 114, 115.

3. Текст и превод на унгарската грамота от 8 януари 1285 г., която известява за тези събития, вж. у *Ников, П.* Към историята на северозападните български земи, 46–53.

4. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 115.

5. *Јиречек, К.* Историја срба. 1. Београд, 1922, с. 243 сл.

6. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 115.

7. Текста на унгарската грамота от 13 юли 1298 г., която известява за това събитие, вж. у *Ников, П.* История на Видинското княжество..., 118–119.

8. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 115–116.

9. *Ников, П.* История на Видинското княжество..., с. 43 сл.; *Фе-рјанчић, Б.* Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960, с. 148 сл.; *Božilov, Iv.* Zur Geschichte des Fürstentums Vidin. – *BBg*, 4, 1973, 113–119.

10. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 175.

11. Синодик царя Борила, с. 81.

12. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских. с. 117.

13. *Ников, П.* История на Видинското княжество..., с. 52.

14. *Михайлов, Ст.* Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин. – *А*, 1961, № 3, 1–8; *Кузев, Ал.* Приноси към историята на средновековните крепости по Дунав. 3. Гиген, Оряхово, Лом, Видин и Флорентин. – *ИНМ–В.*, 4, 1968, 27–52.

15. Descriptio Europae Orientalis. Ed. O. Gorka. Cracoviae, 1916, 37–38. Срв. *Дечев, Д.* Едно средновековно описание на българските земи. – *ГСУифф*, 19, 1923, 1–42; *Božilov, Iv.* Zur Geschichte des Fürstentums Vidin, 116–119; *Гюзелев, В.* Из историята на България през 1358 и 1365 г. – *ИП*, 1975, № 3, с. 105, бел. 19.

16. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 120.

17. *Ников, П.* История на Видинското княжество..., 68–70.

18. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 117–118. За датировката на воденатa война вж. *Ников, П.* История на Видинското княжество..., 79–81.

19. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 118.

20. Пак там, 120–123.

21. Пак там, 118–119. Изясняване характера на преговорите у *Ников, П.* История на Видинското княжество..., с. 71 сл. Временната политическа обвързаност на Видинското деспотство е засвидетелствувана в един сръбски извор – Троношката хроника: в състава на 2000-те конници, които през първата половина на 1313 г. оказали помощ на Андроник II Палеолог в борбата му срещу турците при Галиполи, участвувал и „Шишман крал Болгарский". *Стојановић, Љ.* Стари српски родослови и летописи. Стремски Карловци, 1927.

22. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. 1. Zagrabiae, 1862, p. 192; *Ферјанчић, Б.* Деспоти у Византији..., 148–149.

23. *Ников, П.* [Рец.]. Бележки за Югоизточна България през епохата на Тертеревци. – *ПСпБКД*, 70, 1909, 563–588; Из историята на Подбалканската област. – *Р*, 1, 1938, № 1, 26–42; Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in den byzantinisch-bulgarischen Beziehungen. – *SBN*, 5, 1939; *Бурмов, Ал.* Към историята на Крънската област. – В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968, 216–219.

24. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 172.

25. Пак там, 175–176.

26. *Попов, Ат.* Средновековният Крън. – *ИБИД*, 25, 1967, 233–250.

27. *Бурмов, Ал.* Цит. съч., с. 217.

28. *Ников, П.* Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – *ГСУифф*, 15–16, 1921, с. 15 сл.; *Цветкова, Б.* Съдбата на Теодор Светослава преди възцаряването му. – *ИБИД*, 22–24, 1948, 40–46; Българо-тесалийските отношения по времето на Георги Тертерий I. – *ИБИД*, 22–24, 1948, 415–417.

29. *Norden, W.* Das Papstum und Byzanz. Berlin, 1903, p. 625 sq.

30. *Carabellese, Fr.* Carlo d'Angio nei rapportici e commerciali con Venezia e l'Oriente. Bari, 1911, 39–40.

31. *Giudice, G. del.* Codice diplomatico di Carlo I d'Angio. 1. Napoli, 1963; *Макушев, В.* Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории. 2. СПб., 1871, с. 29; *Minieri-Riccio, C.* Il regno di Carlo I d'Angio dal 2 gennaio 1281 al 31 decembre 1283. – *ASI*, 4, 1880, p. 12.

32. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 73.

33. Пак там. 1, 524–525; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, 149–150, 158–159.

34. *Runciman, St.* The Sicilian Vespers. Cambridge, 1958, p. 208 sq.; *Ostrogorsky, G.* Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, p. 384.

35. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3. С., 1974, с. 48, 54.

36. *Мутафчиев, П.* Сръбското разширение в Македония през средните векове. – *МкП*, 1, 1925, № 4.

37. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 57; *Dölger, Fr.* Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. 4 (1282–1341). München etc., 1969, No 2094.

38. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 267; *Цветкова, Б.* Съдбата на Теодора Светослава..., 45–46: *Dölger, Fr.* Regesten... 4, No 2099.

39. *Мушмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, 92–93; *Герасимов, Т.* Медни монети на Георги Тертерий I и сина му Тодор Светослав. – *ИИД*, 14–15, 1937, 109–115.

40. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 57, 80, 105–106, 267: *Ников, П.* Татаро-българските отношения.... 17–18.

41. *Spuler, B.* Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland (1223–1502). Wiesbaden, 1965, 66–67: *Georgius*

Pachymeres. De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 264—265; *Ников, П.* Татаро-българските отношения, с. 15.

42. *Дякону, П.* Една неизвестна монета на Георги Тертер. — *А,* 1963, № 1, с. 41 сл.; *Герасимов, Т.* Монети на Георги Тертер с полумесец и звезда и бюст на човек. — *ИАИ,* 38, 1965, 25—30.

43. *Маргос, А.* За новооткрития старобългарски надпис от Шуменската крепост. — *А,* 1969, № 1, с. 23.

44. *Theiner, A.* Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. 1. Romae, 1859, p. 376.

45. Пак там, с. 375. Срв. *Dujčev, Iv.* Medioevo bizantino-slavo. 1. Roma, 1965, 403—404.

46. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis...2, p. 264. За датировката вж. *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., с. 22; Изправки към българската история, с. 84.

47. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 105.

48. Пак там, с. 106.

49. *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., 25—26.

50. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 558; *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., с. 24.

51. *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., с. 29, 92, 93. Според едно известие, съдържащо се в поемата на Мануил Фил, посветена на Михаил Глава Тарханиот, „и Смилец, владетелят на българите", познавал военните качества на Михаил Глава, вж. *Лопарев, Хр.* Византийский поэт Михаил Фил. К истории Болгарии в XIII—XIV веке. СПб., 1891, стих. 323—324; *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., с. 28. Въз основа на това сведение на Мануил Фил се допуска, че по време на Смилецовото царуване между България и Византия е имало някакво сблъскване.

52. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 124. Вж. за нея и *Dölger, Fr.* Einiges über Theodora die Griechin, Zarin der Bulgaren. — Παρασπορά, 1961.

53. *Јиречек, К.* Историја срба. 1, 271—272.

54. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 257.

55. *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., с. 31, 92, 93.

56. Пак там, 41—42; *Ševčenko, I.* Etudes sur les polémiques entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos. Bruxelles, 1962, p. 140.

57. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis...2, p. 406.

58. *Sathas, K. N.* Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη. 1. Venetiae, 1872, 158—162; *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., 54—95; *Ласкарис, М.* Византиске принцесе у средњовековој Србији. Прилог истории византиско-српских односа од краја XII до средине XV века. Београд, 1926, с. 58; *Ostrogorsky, G.* Geschichte..., p. 403; *Dölger, Fr.* Regesten... 4, No 2209.

59. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 265. Срв. *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., с. 16.

60. *Ников, П.* Татаро-българските отношения..., 42—43.

61. *Spuler, B.* Die Goldene Horde, p. 77 sq.

62. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 264—266; *Ников, П.* Татаро българските отношения..., с. 31 сл.

63. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis...2, p. 265; *Тизенгаузен, В.* Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды. 1. Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884, с. 117, 161, 383—384; *Ников, П.* Татаро българските отношения..., с. 49; *Spuler, B.* Die Goldene Horde, p. 78.

64. *Ников, П.* [Рец.]. Бележки за Югоизточна България..., с. 579 сл. Българи и татари в средните векове. — *БИБ,* 2, 1929, № 3, с. 135 сл.; *Цветкова, Б.* Българо-византийските отношения при царуването на Теодор Светослава. — *ИСиффСУ,* 3, 1948, 1—32; *Laiou, A. E.* Constantinople and the Latins (The Foreign Policy of Andronicus II, 1282—1328). Cambridge, Mass., 1972.

65. *Brătianu, G. I.* Les Bulgares a Cetatea Alba (Akkerman) au debut du XIVe siècle. — *Byz,* 2, 1926, 153—168; Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucarest, 1935, p. 104 sq.; *Dujčev, Iv.* Medioevo bizantino-slavo. 1, p. 404 sq.; *Ников, П.* Българи и татари през средните векове, 138—141.

66. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis...2, p. 265. Не е случаен фактът, че името на този патриарх не е отбелязано в Бориловия синодик.

67. Пак там, 265—266. Срв. *Цветкова, Б.* Българо-византийските отношения..., 1—2.

68. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 266—267. Срв. *Laiou, A.* Constantinople and the Latins..., 98—99.

69. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, p. 266.

70. *Андреев, Й.* Надписите при село Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I. — *В,* 1975, № 3, 77—84.

71. *Енгелс, Фр.* За упадъка на феодализма и възникването на буржоазията. С., 1953, с. 13.

72. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3, с. 59.

73. *Ostrogorsky, G.* Geschichte..., 405—406; *Laiou, A.* Constantinople and the Latins..., p. 86 sq., 134 sq.

74. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2,p. 406—407. Срв. *Цветкова, Б.* Българо византийските отношения..., с. 4 сл. и цит. там лит. за локализацията на споменатите крепости.

75. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis...2,p 266, 407.

76. Пак там, с. 445.

77. Пак там, с. 445,446. Правилно тълкуване на нетвърде ясния текст на Пахимер относно битката вж. у *Анастасиевич, Д. Н.* Кто пострадал на Скафиде /Fakih dere/ 1308 г. — *ИРАИК,* 15, 1911, 122—123; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци /1323—1396 . — В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968, с. 226.

78. *Лопарев, Хр.* Византийскии поэт Михаил Фил, с. 48, стих. 41—46.

79. Пак там, 49—50, стих. 91 161; *Lamma, P.* Un discorso per l'incoronazione di Michele IX Palaeologo. — *Ae,* 29, 1955, 55—56.

80. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 480—481.

81. Пак там, 481—485; *Muntaner Ramon.* Cronica Catalana. Ed. A. de Bofarull. Barcelona, 1860, 208—209.

82. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 482—483; *Laiou, A.* Constantinople and the Latins..., 160—161, където събитията са по точно хронологизирани, отколкото у *Цветкова, Б.* Българо византийските отношения..., с. 14 сл.

83. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 527—529, 543; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina Historia. 1, 227—228; *Muntaner Ramon.* Cronica Catalana, § 210. Срв. *Dölger, Fr.* Regesten... 4, No 2621.

84. *Laiou, A.* Constantinople and the

Latins..., p. 1626 sq.

85. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 558–559.

86. *Muntaner Ramon.* Cronica Catalana, § 215.

87. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis...2, p. 229; *Цветкова, Б.* Българо-византийските отношения..., с. 19 сл., 25–27.

88. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 561–562.

89. Пак там, 601–603; *Muntaner Ramon.* Cronica Catalana, § 225; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, 232–233.

90. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis...2, p. 629.

91. Пак там, с. 628; *Laurent, V.* Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople 1, 4 (1208–1309). Paris, 1971, 442–443, 446–447, No 1649, 1651.

92. *Laiou, A.* The Provisioning of Constantinople during the Winter 1306 1307. – *Byz,* 37, 1967, 91–113.

93. *Georgius Pachymeres.* De Michaele et Andronico Palaeologis... 2, 628 629; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 283; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 186, 462. Срв. *Dölger, Fr.* Einiges über Theodora die Griechin..., p. 225 sq.

94. *Laiou, A.* Constantinople and the Latins, p. 229 sq.

95. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. 1, p. 192.

96. *Dujčev, Iv.* Medioevo bizantino-slavo. 1, 406–409.

97. Пак там, 404–405.

98. Historiae patriae monumenta. Leges municipales. 1. Torino, 1938, col. 382–383.

99. *Belgrano, L. T.* Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera. – *ASLSP,* 13, 1877, p. 120.

100. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 104.

101. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 141.

102. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 188–189; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 399.

103. *Флоринский, Т. Д.* Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века. 1. СПб., 1882, с. 1 сл.; *Bosch, U. V.* Kaiser Andronikos III. Palaeologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341. Amsterdam, 1965, p. 14 sq.; *Matschke, K. P.* Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354. Berlin, 1971, p. 42 sq.; *Laiou, A.* Constantinopole and the Latins..., p. 284 sq.

104. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 108–109. Срв. *Bosch, U. V.* Kaiser Andronikos III. Palaeologos, p. 23; *Dölger, Fr.* Regesten... 4, No 2653.

105. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 169; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 318. Срв. *Цветкова, Б.* За смъртта на Теодор Светослава. – *ИИБИ,* 3–4, 1951, 269–272.

106. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 170.

107. Пак там, с. 173.

108. *Bosch, U. V.* Kaiser Andronikos III. Palaeologos, p. 33.

109. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum...1, 170–171. Срв. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 222–223.

110. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 172.

111. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 67.

112. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 172. Срв. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 223–225.

113. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum...1, p. 172. За същността и характера на придобитата от Войсил титла вж. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 225, бел. 38; *Фердjанчиh, Б.* Деспоти у Византији..., 146–147, където този въпрос е по-правилно изяснен.

114. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum...1, 173–175; Срв. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 228–229.

ѳеѡра въ хаⷭ҇а бл҃а вѣрнаа
и новопросвѣщеннаа
црца и самодръжица
въ сѣмь
блъгарѡмь
и гръкомь
ѡанъ алеѯандръ
въ хаⷭ҇а бл҃а вѣренъ црь
и самодръжецъ
всѣмь бл҃гарѡмъ
и гръкомъ
іѡ шишман
црь снъ
великаг црѣ іѡ
але
ѯа
іѡ асѣ
црь
снъ
цревь

Дял IV
ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРИ ШИШМАНОВЦИ /1323–1396/

Цар Иван Александър /1331–1371/
и царица Теодора
със синовете си Иван Асен
и Иван Шишман –
миниатюра от
Лондонското евангелие /1356/
на цар Иван Александър.
Британски музей – Лондон

ѳеѡра въ хⷭ҇а бⷭ҇а вѣрнаа
и новопросвѣщеннаа
црⷭ҇ца и самодръжица
въ сѣмь
блъгарѡмь
и гръкомь
ѡанъ алеѯандръ
въ хⷭ҇а бⷭ҇а вѣрень црь
и самодръжецъ
всѣмь блгарѡм
и кръкѡм
іѡ шишман
црь снъ
великаго црѣ іѡ
алеѯа
іѡ асѣ
црь
снъ
цревь

Дял IV
ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ ПРИ ШИШМАНОВЦИ /1323–1396/

Цар Иван Александър /1331–1371/
и царица Теодора
със синовете си Иван Асен
и Иван Шишман –
миниатюра от
Лондонското евангелие /1356/
на цар Иван Александър.
Британски музей – Лондон

ОПИТ ЗА ВЪЗОБНОВЯВАНЕ МОГЪЩЕСТВОТО НА ДЪРЖАВАТА. ЦАР МИХАИЛ ШИШМАН /1323–1330/ Стр. 323/334. ВРЕМЕННА ПОЛИТИЧЕСКА СТАБИЛИЗАЦИЯ. ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР /1331–1371/ Стр. 334/351. БОРБАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД СРЕЩУ ТУРСКИТЕ НАШЕСТВЕНИЦИ /1371–1396/. Стр. 351/370. БЕЛЕЖКИ. Стр. 370/375

ГЛАВА ПЪРВА

ОПИТ ЗА ВЪЗОБНОВЯВАНЕ МОГЪЩЕСТВОТО НА ДЪРЖАВАТА. ЦАР МИХАИЛ ШИШМАН /1323–1330/

1. Българо-византийските отношения през 1323–1328 г.

ВЪЗЦАРЯВАНЕ НА МИХАИЛ ШИШМАН. ВОЕННИ ДЕЙСТВИЯ СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ. Докато младият византийски император Андроник III безуспешно обсаждал Пловдив, а Войсил бил зает с овладяването на родовите си земи, между февруари и април 1323 г. българските боляри избрали за цар деспот Михаил Шишман, владетеля на Видинската област.[1]

Новият български цар бил син на болярина Срацимир Шишман, феодален владетел на Видинската област.[2] След смъртта на баща си той наследил неговото родово владение. Това станало преди 1313 г., тъй като името на деспот Михаил Шишман се среща в един венециански документ от същата година.[3] Видинският владетел бил женен за Ана-Неда, дъщеря на сръбския крал Стефан Милутин.

Причините за насочването на избора към Михаил Шишман били няколко: 1/ като най-могъщ сред българските боляри той притежавал достатъчно средства и възможности за отбраната на страната; 2/ не бил обвързан с борещите се болярски групировки и с византийската аристокрация; 3/ намирал се в родствени и съюзни отношения със сръбския крал; 4/ поддържал добри отношения със Златната орда и лесно можел да привлече на своя страна като наемници татарите; 5/ чрез неговото коронясване се потвърждавала неразривната връзка между Търновското царство и Видинското деспотство.[4]

С възцаряването си Михаил Шишман поставил началото на нова династия. Върху плещите на нейните представители легнала задачата да опазят независимостта на българската държава от посегателствата на византийци, унгарци, турци и сърби. С името на Шишмановата династия е свързан и залезът на средновековната българска държава.

С избирането на Михаил Шишман за цар земите на Видинското деспотство влезли в пределите на българското царство. По този начин нарушеното през изминалите десетилетия единство на държавата се възстановило и Видинската област избягнала опасността да бъде завладяна от сърбите или унгарците, които отдавна посягали към нея.[5]

След като заел прéстола в Търново, Михаил Шишман събрал войската си, която била подсилена от наемни отреди — власи и татари, — и потеглил на юг, за да отвоюва завладените от византийците и от Войсил по време на междуцарствието области, градове и крепости. По стратегически съображения той не се отправил веднага към обсадения Пловдив, който бил далеч и откъснат, а към преминалите на страната на византийците след смъртта на Георги II Тертер подбалкански градове. Българският владетел нападнал и обсадил тези градове, като опустошил околностите им.[6] При това положение византийският император изоставил обсадата на Пловдив и „се отправил на поход срещу Михаил, за да се сражава с него“[7]. Тъй като не разполагал с достатъчно войска, Андроник III заповядал на Войсил, който бил вече минал на негова страна, да се върне в своите земи, да въоръжи войската си и да дойде при градчето Потука. Византийският император също се отправил към Потука, като оставил за началник на гарнизоните в Станимака и Цепина Георги Вриений.[8]

Междувременно Андроник III, който получил погрешно известие за смъртта на Войсил,[9] не се решавал да влезе в сражение, тъй като не разполагал с достатъчно войска. Освен това съмнително било дали трихилядната войска на Войсил щяла да пристигне. А войската на Михаил Шиш-

ман, разположена в планински терен, се била обградила с дълбоки окопи. В нея имало „много стрелци, които можели да нанесат големи вреди в тесninите“[10]. Най-после обсадените от българския владетел градове, като не получили помощ от Византия, доброволно минали на страната на българите.[11]

По този начин Михаил Шишман успял да възстанови българската власт в областта между Месемврия и Сливен, владяна за кратко време от византийците. Този пръв удар срещу Византия помогнал на новия български цар да укрепи положението си. Сега Михаил Шишман изпратил един отред в Пловдив, който трябвало да смени местния гарнизон. Когато началникът на гарнизона, русинът Иван, получил съобщение за пристигането на новия отред, той излязъл да го посрещне с войниците си извън града и останал да нощува тук.

През същата нощ Георги Вриений устроил засада край Пловдив, за да залови на сутринта отиващия на паша градски добитък. След като научил за изтеглянето на Иван и на командувания от него гарнизон от града, византийският военачалник се приближил до градските стени и влязъл в преговори с жителите, които доброволно отворили вратите на крепостта и му я предали без бой. На сутринта русинът Иван, след като видял последиците от своята непредпазливост, се отправил с отреда си към България.[12] Попадането на Пловдив във византийски ръце усложнило до известна степен положението и принудило българите да отправят своите усилия в друга посока.

След този неуспех Михаил Шишман предприел настъпление срещу Войсил, който владеел Копсис и други четири крепости в Подбалканската област. Подпомаган от Андроник III с пари, конница и пехота, Войсил се съпротивявал упорито в продължение на близо една година /от лятото на 1323 до лятото на 1324 г./. Неговите войски обаче не устояли на армията на търновския цар. Лишени главно от продоволствие, те започнали да клонят към Михаил Шишман и накрая се предали заедно с крепостите. При това положение самият Войсил се принудил да избяга в Цариград при своите покровители.[13]

Междувременно през пролетта на 1324 г., докато траяла войната между Михаил Шишман и Войсил, голяма татарска войска нападнала Източна Тракия, заграбила много плячка и отвела в робство значителен брой от жителите ѝ.[14] За да достигнат византийските предели, татарите минали

Крепостта Баба Вида във Видин — въздушна снимка

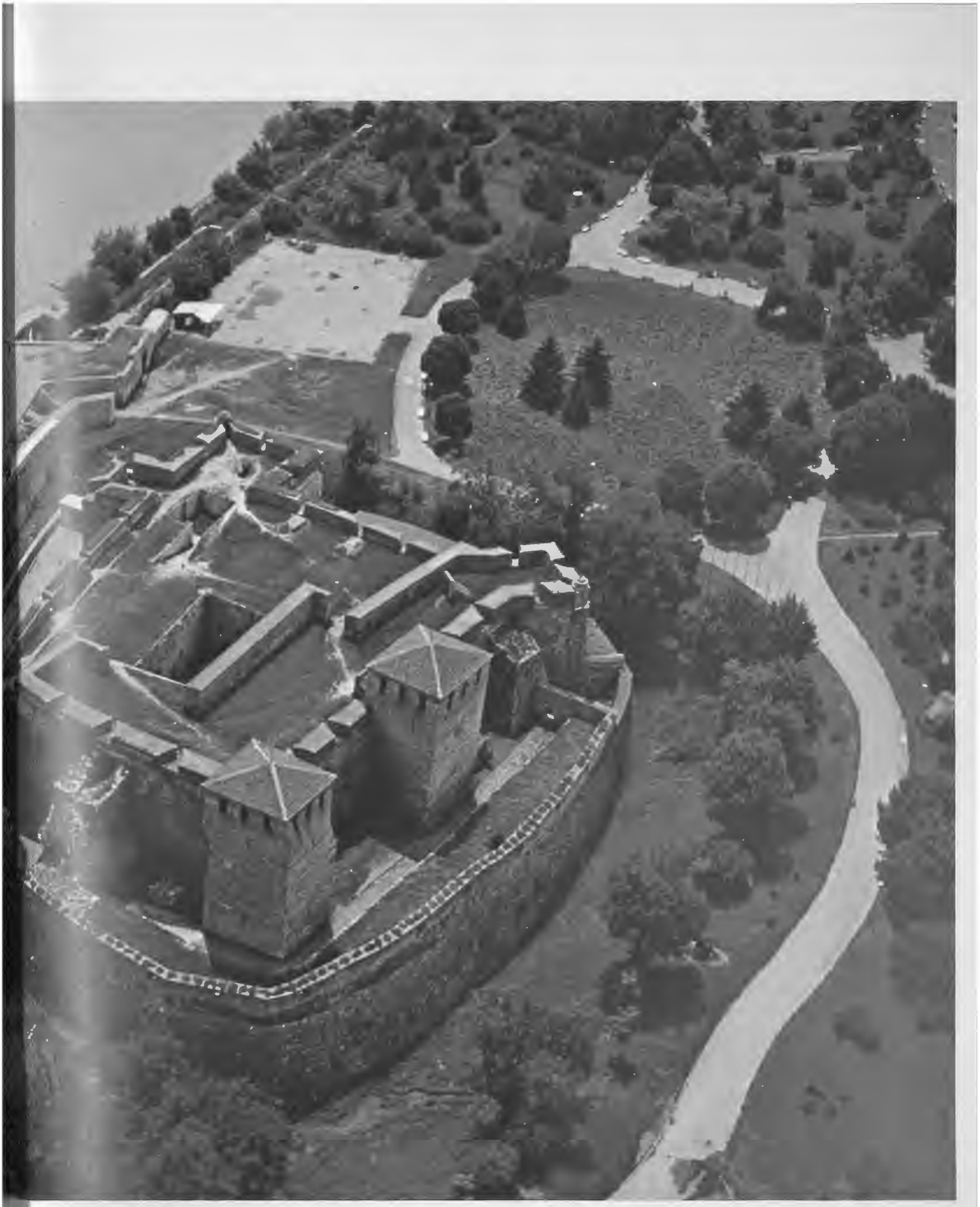

Ктиторски портрет — стенопис от църквата при с. Долна Каменица /XIV в./, Югославия

през България и, както изглежда, тяхното придвижване е било улеснено от българския владетел, който искал по този начин да създаде затруднения на Византия. Византийският император вървял по петите на татарите, без да смее да ги нападне, тъй като разполагал с малко войска. При оттеглянето им той постигнал частичен успех: издебнал един татарски отред при селището Промусул /между Одрин и Димотика/ и го разбил.[15]

Непосредствено след татарското нападение през юни 1324 г. Михаил Шишман нахлул в Източна Тракия и в продължение на 12 дни опустошил земите чак до Вира и Траянопол, без обаче да вземе голяма плячка, тъй като земеделското население се укрило в крепостите.[16]

Намиращият се по това време в Димотика Андроник III не успял да влезе в открит бой с българите, тъй като не разполагал с необходимата войска. Той предложил на Михаил Шишман да се сражават в единоборство. Българският владетел категорично отказал, като остроумно подиграл младия византийски император с думите: „Глупав е ковачът, който може да вземе нажеженото желязо с клещи, а вместо това си служи с ръка." Така и той, Михаил, би станал за смях, ако се подложи сам на опасност, когато разполага с голяма и добра войска. При това Михаил Шишман, имайки очевидно пред вид противоречията между стария и младия император, добавил, че скоро и двамата ще се свържат със здраво приятелство и съвместно ще се сражават срещу други врагове.[17]

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР ОТ 1324 Г. Непосредствено след тези събития Михаил Шишман и старият император Андроник II сключили временно примирие. Уговорено било българският владетел да се ожени за сестрата на Анроник III — Теодора, — овдовялата съпруга на цар Тодор Светослав.[18] Срещу това щели да бъдат признати част от българските териториални придобивки. В синклита /сената/ в Цариград в присъствието на двамата императори били обсъждани въпросите за отношенията с България. Андроник III укорил своя дядо, загдето допуснал българската войска да нахлуе дълбоко във византийска територия и загдето изпратил при Михаил Шишман пратеници за водене на преговори за мир, с което показал слабост, макар в действителност да превъзхождал във всяко отношение българския цар. Споровете в синклита в действителност отразили остротата на отношенията между двамата императори. Според Йоан Кантакузин те „имали пред вид не това, което е от обща полза, но това, което е важно лично за тях". В крайна сметка цариградският синклит взел във връзка с българо-византийските отношения следните решения: 1/ Андроник III да събере войска с цел да нападне България; 2/ ако по време на подготовката на похода Михаил Шишман поиска чрез пратеници мир и се ожени за Теодора, младият император да разпусне войската си; 3/ ако Михаил Шишман не стори това, Андроник III да тръгне на поход срещу България.[19]

За да се ожени за Теодора Палеолог, Михаил Шишман изоставил първата си съпруга, сръбкинята Ана-Неда, като я изпратил на заточение далеч от Търново заедно със сина ѝ Иван Стефан.[20] Така той лишил първородния си син, който преди това бил обявен за негов съуправител /съцар/,[21] от правото на престолонаследие. Една от причините

за това решение на Михаил Шишман били неговите неприязнени отношения със сръбския крал Стефан Урош III Дечански, брат на първата му съпруга.

В разгорялата се през 1323—1324 г. в Сърбия борба между Стефан Дечански и неговия братовчед Владислав, законен наследник на престола, българският цар взел страната на Владислав. През лятото на 1324 г. Стефан Дечански изпратил в Търново при българския цар епископ Данило във връзка с помощта, която Михаил Шишман оказвал на Владислав.[22] Мисията на сръбския пратеник се оказала успешна: Михаил Шишман обещал да не подпомага Владислав. Като имал пред вид, че сръбският пратеник отивал в Цариград, за да уреди и женитбата на Стефан Дечански с една византийска принцеса, т.е. да сключи сръбско-византийски политически съюз, българският цар решил да изпревари това сближение, за да не се окаже в изолация. Той побързал да утвърди оформящия се в резултат на водените преговори с Андроник II българо-византийски съюз.

Важна причина за приемането на брака с Теодора Палеолог бил стремежът на новия български цар да укрепи по-здраво своята власт. Михаил Шишман желаел да се утвърди на престола, като изтъкне някаква връзка с предишните български династии. Същевременно той искал да има знатна съпруга, която да отговаря на сегашното му положение.[23] Женитбата с вдовстващата българска царица Теодора през юли 1324 г.[24] узаконила напълно неговото положение на българския престол и правата на новата династия.

Андроник III напуснал Цариград и отишъл в Източна Тракия /вероятно в Димотика/, за да събира войска за проектирания поход срещу България.

В началото на август 1324 г. при него дошли пратениците на българския цар — болярите Гръд и Панчо, — които му известили, че Михаил Шишман желае да бъде „приятел на ромеите“ и че е встъпил в законен брак с Теодора, сестрата на Андроник III. Българският цар изразявал гледището, че всички разногласия и причини за война са отстранени и че договорът за мир трябва така здраво да свърже българи и византийци, сякаш те се намират под една обща власт. Андроник III приел радушно българските пратеници, надарил ги богато и заявил пред тях, че женитбата е станала с негово съгласие. За да бъде потвърден сключеният мирен договор, според съществуващата практика в балканската дипломация младият византийски император изпратил заедно със завръщащите се Гръд и Панчо и свои пратеници — великия стратопедарх Андроник Палеолог и Йоан Аплисфарий. Непосредствено след това той разпуснал войската и уведомил за извършеното дядо си Андроник II със специално писмо.[25]

Чрез сключения през първата половина на август 1324 г. българо-византийски договор между двете страни се установили мирни отношения. Това ясно личи от три грамоти на византийските императори Андроник II и Андроник III, издадени съответно през юли и септември 1325 г. и през септември 1328 г. в полза на българския манастир Зограф по искане на Михаил Шишман за потвърждаване на извършени от него дарения на манастира.[26] Със сключения българо-византийски мирен договор били уредени и някои териториални въпроси между двете страни: България утвърдила господството си над Аетос, Анхиало, Ктения, Месемврия, Русокастро и Диампол, а Византия задържала под своя власт Пловдив, Созопол, Агатопол и Вукелон.[27]

2.
Българо-византийският съюз срещу Сърбия /1329—1330/

ЧЕРНОМЕНСКИЯТ ДОГОВОР. На 2 февруари 1325 г. Андроник III бил коронясан в Цариград за съимператор на своя дядо Андроник II. Вместо да се подобрят обаче, отношенията между двамата още повече се изострили и довели до вътрешни борби. През 1326 г. двамата съперници започнали да се готвят за война и да търсят съюзници. Чрез ловка политика Андроник II успял да привлече на своя страна сръбския крал Стефан Дечански.[28]

Андроник III, който следял зорко действията на своя дядо, след като узнал за съюза със сърбите, решил да привлече на своя страна българите. Под предлог, че майка му императрица Ксения и той самият желаят да видят Теодора и своя зет — българския цар, — в отговор на отправената покана на 13 май 1326 г. Михаил Шишман заедно със своята съпруга пристигнал в пограничната крепост Черномен на р. Марица, където бил посрещнат с големи почести от младия император. Гостуването продължило осем дни. По време на срещата двамата владетели сключили таен договор за съюз и взаимопомощ: Михаил Шишман се задължил да подкрепи Андроник III в борбата му срещу Андроник II, а Андроник III се съгласил да окаже помощ на българския цар срещу сръбския крал Стефан Дечански. В случай, че Андроник станел пълновластен византийски император и завладеел Цариград, той обещавал да даде на Миха-

ил Шишман голяма парична сума и да отстъпи част от пограничната територия като зестра на сестра си Теодора и награда за оказаната помощ. Договорът бил скрепен с взаимни клетви.[29]

Сключеният между Андроник III и Михаил Шишман договор не останал в тайна. Известно е, че през 1327 г. сръбският крал се заел да си достави оръжие от Дубровник, което му било необходимо за предстоящата война с българите.[30]

БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ГРАЖДАНСКА ВОЙНА. Опрян на съюза си с българите,[31] Андроник III предприел известни действия срещу стария император. С ловка демагогия и отстъпки той успял да спечели благоразположението на обикновеното византийско население и наклонил победата на своя страна.[32] В края на 1327 г. положението на стария император станало неудържимо: Андроник III се отправил към Солун, а неговият привърженик протостратор Теодор Синадин тръгнал да обсажда с войската си Цариград. В края на януари 1328 г. Солун бил вече в ръцете на Андроник III. Наскоро той завладял Воден, Верея и Костур.[33] Опитът на привържениците на стария император /протовестиария Андроник, българина Войслав, етериарха Екзотрох и другария Вриений/ да му противодействуват заедно със сръбския крал се оказал неуспешен и те потърсили убежище в Сърбия. Вместо да се притече на помощ с намиращата се на границата сръбска войска, Стефан Дечански им обещал да се застъпи за тях пред младия император или ако те не желаят това, да помоли Михаил Шишман да ги пусне през България да отидат в Цариград. Срещу тази услуга Стефан Дечански поискал да получи владените от тях крепости Прилеп, Просек, Струмица и Мелник. Андроник III обаче успял да завземе тези градове с изключение на Просек, който бил отстъпен от привържениците на стария император на сърбите.[34]

След завладяването на посочените територии от Андроник III на Андроник II останала единствено столицата Цариград. Изпаднал в изключително тежко положение в началото на 1328 г., той възнамерявал да потърси помирение с внука си и да прекрати съпротивата.

Михаил Шишман решил да използува създалата се обстановка и да скъса съюза с Андроник III. През февруари 1328 г. той повел тайни преговори със стария император. Срещу обещанието да получи голяма сума пари и част от византийската

Карта на света от Фра Мауро. 1459 г. Фрагмент с изображение на българските земи, означени с надписи „Загора“ и „Болгария“. Венеция — Двореца на дожите

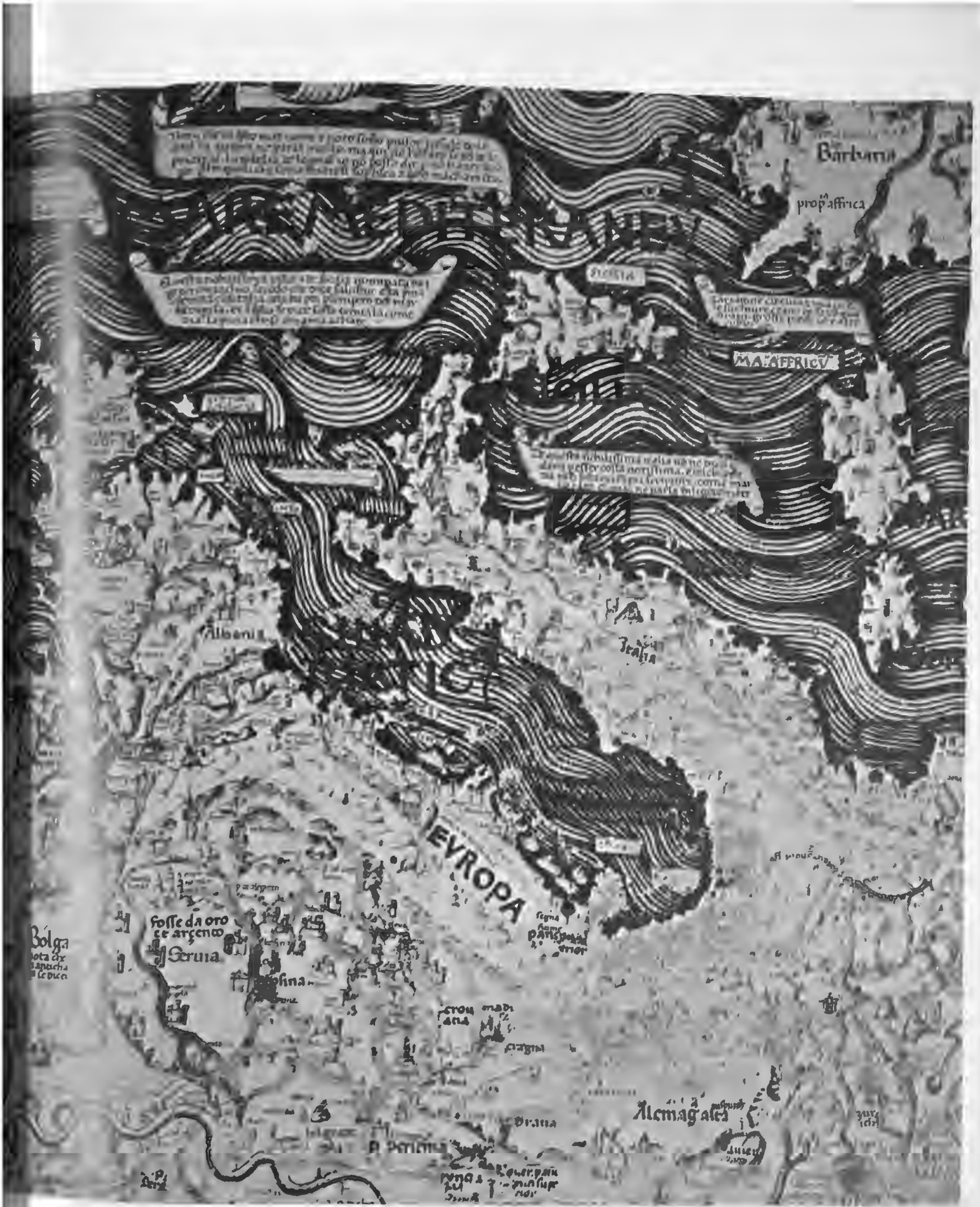
Barbaria
prop. affrica
MA. AFFRICV
Albania
Italia
EVROPA
Fosse da oro
e arçento
Seruia
Bolga
Alemagna
Drana

територия Михаил Шишман се задължил да окаже военна помощ на Андроник II.[35] Българският владетел се опасявал от възмогването на Андроник III, което променяло съотношението на силите и засягало интересите на българската държава.

След поражението в битката при р. Мелас в края на март 1328 г. Андроник II незабавно поискал от Михаил Шишман в съгласие с постигнатото споразумение да му изпрати военна помощ. Веднага след това българският владетел се разположил с главната част от войската си на стан край Диампол, а съюзната татарска войска се намирала край крепостта Русокастро.[36]

Научил за струпването на българската войска край границата и за установения съюз между дядо му и Михаил Шишман, в края на април — началото на май Андроник III се отправил от Солун към Източна Тракия и разположил армията си в южните склонове на Странджа.[37]

Непосредствено след разполагането на войската в новия стан Андроник III получил известие, че трихилядна българска конница под предводителството на русина Иван се е насочила към Цариград.[38] В същност българският цар нямал сериозно намерение да подпомогне стария император, а искал да реализира свои собствени планове. Изпратеният отред начело с русина Иван трябвало да заеме императорския дворец, след което Михаил Шишман със струпаната на границата българска и татарска войска щял да завладее Цариград и цялата Византийска империя.[39] По този начин той мислел да създаде една обширна държава, простираща се от Дунава до Цариград. Тази идея била внушена на Михаил Шишман от един византийски беглец, който участвувал при воденето на преговорите между Андроник II и българския цар.[40]

Българите били улеснени от обстоятелството, че сред византийската армия вирлувал глад. Слуховете за намерението на българите били разпространени в Цариград от привържениците на Андроник III.[41] Русинът Иван уверил Андроник III с писмено клетвено обещание, че от българска страна няма никакво нарушение на сключения в Черномен договор. По думите му българският цар държал на съюза си и изпратеният от него отред не бил дошъл с враждебни намерения спрямо Андроник III.[42] Неясният отговор на българския военачалник подсилил у Андроник III съмнението, че Михаил Шишман възнамерява да използува византийската междуособица за постигане на свои политически цели.

Непосредствено след това Андроник III предупредил дядо си в Цариград за намеренията на българите, които заплашвали империята. Младият император посочил, че няма нищо против дядо му да използува българските войски, но го съветвал да не ги пуска в двореца в голям брой и въоръжени. Андроник II дал вид, че не обръща внимание на предупрежденията, а в същност веднага взел мерки: в двореца допуснал само русина Иван, а войската му била разположена на около 30 км извън Цариград.[43]

Сега Андроник III изпратил при Михаил Шишман пратеник, чрез когото изразил изненадата си от действията на българския владетел. Андроник III заплашил, че ще нареди да се попречи на оттеглянето на българския отред от Цариград.[44]

Заплахите оказали въздействие върху Михаил Шишман. Той се заклел пред пратеника на Андроник III, че не е нарушил Черноменския договор и че изпратеният от него отред в Цариград не е отишъл с цел да се сражава срещу Андроник III. В уверение Михаил Шишман изпратил на младия византийски император един кръст. За да предотврати евентуални действия срещу русина Иван, царят наредил да бъдат дадени на Андрониковия пратеник бързоходни коне. Същевременно той изпратил писмо до Иван, с което му заповядвал да се върне, и знак за бързина — едно обгорено по краищата перо. Щом като получил писмото и обгореното перо, русинът Иван заедно със своя отред се завърнал в България.[45]

В същност заплахите на Андроник III спрямо българите били тактически ход. Той не само нямал намерение да воюва срещу българите, но и не разполагал с достатъчно сили за това. Михаил Шишман обаче се поддал на внушението и се оттеглил.[46] Възползуван от оттеглянето на българската войска при Цариград и подпомогнат от своите привърженици, на 24 май 1328 г. Андроник III влязъл в Цариград, свалил от престола дядо си и се провъзгласил за самодържец.[47] Завършила една продължителна междуособица, която въвлякла в своя водовъртеж и България, и Сърбия. Опитът обаче на Михаил Шишман да използува византийските вътрешни борби, за да влезе в Цариград, се оказал безуспешен.

БЪЛГАРСКИ ПОХОД В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ. Заемането на престола от Андроник III сложило край на стремежа на българите към териториално разширение по мирен начин. Сега Михаил Шишман решил да завоюва с меч онова, което не успял да постигне по дипломатически път. В началото на юни 1328 г. той с голяма войска, подсилена от наемни татарски дружини, нахлул в Тракия с намерение да стигне до Одрин и Димотика. Цялата област била подложена на опустошение.[48]

От своя страна на 23 юни 1328 г. Андроник

III потеглил от Цариград за Виза, където се съсредоточавала войската му. Българският цар нямал намерение да влиза в сражение. Той си послужил с хитрост. Негови пратеници се явили пред Андроник III и му заявили, че на следния ден българската войска ще предприеме нападение срещу него при Виза. През нощта обаче Михаил Шишман се оттеглил с войската си.[49]

Непосредствено след това Андроник III нахлул в България. Византийците превзели Диампол чрез обсада и го опустошили, след което се оттеглили.[50]

След двумесечна подготовка в началото на септември 1328 г. Михаил Шишман се насочил с войската си към Одрин. Българите превзели Вукелон /северно от Одрин/ и се установили там на стан. Андроник III се придвижил бързо от Димотика към Одрин и се подготвил за сражение. По същото време Михаил Шишман заповядал да му изпратят подкрепления от България и обсадил крепостта Проват /североизточно от Одрин/. В подготовка за предстоящата битка и във взаимно изчакване двамата владетели прекарали около един месец.[51]

През октомври 1328 г. Андроник III изпратил пратеничество при българския владетел и го обвинил, че е нарушил сключения при Черномен договор. Андроник подчертавал, че двете войски поради еднаквата си вяра не трябвало да воюват една с друга, а да се насочат заедно срещу варварите. Византийците поискали да им бъде върнат Вукелон — в противен случай щели да започнат битка.[52]

В отговор Михаил Шишман изтъкнал, че трябва да получи награда за съюза си с Андроник III, тъй като заради него е пренебрегнал обещанията на стария император. Като зестра за жена си Теодора той поискал част от византийската територия[53] в духа на сключения при Черномен договор. Андроник III обещал на българския владетел да му даде исканата територия при условие, че стане византийски васал.[54]

Българският владетел отговорил с достойнство, че той като цар не може да бъде подчинен на равния нему по ранг византийски император, и предложил да отстъпи Вукелон срещу „големия и многолюден Созопол".

Най-сетне между двете страни било постигнато споразумение. В Одрин, където двамата владетели се срещнали, бил сключен мир, по силата на който българският цар върнал Вукелон, а в замяна на това получил значителна парична сума.[55] Мирът бил сключен през втората половина на октомври 1328 г.[56]

ВОЕННА И ДИПЛОМАТИЧЕСКА ПОДГОТОВКА НА БЪЛГАРИЯ И СЪРБИЯ ЗА ВОЙНА. Одринският мир имал временен характер. През май 1329 г. се състояла среща на Михаил Шишман с Андроник III в пограничната крепост Кримна /между Анхиало и Созопол/. Преговорите между двамата владетели завършили със сключването на траен мир и съюз.[57]

Отношенията между България и Сърбия въпреки постигнатото през 1324 г. споразумение продължавали да бъдат обтегнати. Немалка роля за това изиграло заточването на царица Ана-Неда от Михаил Шишман. Сръбският крал Стефан Дечански заявил, че няма да се успокои, докато не отмъсти на Михаил за изгонването на сестра си.[58]

Едно от условията на Черноменския договор от 1326 г. било Андроник III да окаже помощ на българите в случай на война със сърбите. Договорът от Кримна по същество продължил антисръбската насоченост на българо-византийския съюз, изграден на базата на споразуменията от Черномен. Сръбските успехи в Македония нанасяли удар върху интересите на българската държава. При неуспеха на българската политика в Източна Тракия спрямо Византия било потърсено друго разрешение — направен бил опит да се окаже натиск върху Сърбия за ликвидиране на нейната експанзия в Македония.

Още през пролетта на 1330 г. Михаил Шишман започнал усилена военно-дипломатическа подготовка за война със сърбите. Той изпратил пратеничество до Андроник III с предложение за съвместен военен поход срещу Сърбия. Предложението било прието. Съюзниците си поставили за цел да покорят колкото се може по-голяма част от територията на сръбското кралство и да я поделят.[59]

Според някои източници Михаил Шишман искал да покори сръбското кралство и да го включи в пределите на България.[60] В хода на българо-византийските преговори бил разработен и план за съвместни военни действия: Сърбия трябвало да бъде нападната от две страни и да бъде принудена да приеме исканията на съюзниците.[61]

Помощ на българския владетел обещали още влашкият воевода Иванко Басараб, черните татари и Яшкото /Молдовското/ княжество. Същевременно Михаил Шишман подтикнал към усилена военна подготовка и своя брат, видинския деспот Белаур, както и братовчед си, ловешкия деспот Иван Александър.[62]

Сръбският крал Стефан Дечански също не бездействувал. Той поръчал на дубровнишкия сенат да наеме каталански отреди, които по-сетне участвували във войната срещу българите.[63] Бил

направен и опит за спечелване на властите.[64] Враждебността си спрямо българите сръбският крал подчертал, като забранил на дубровнишките търговци от 1 май 1330 г. да изнасят стоки за България.[65]

В края на пролетта на 1330 г. българо-византийският съюз, насочен срещу Сърбия, влязъл в действие. Андроник III съсредоточил войската си в района на Битоля и оттам нахлул в Македония, превземайки пограничните крепости Дебрица, Добромир, Каваларион и Сидерокастрон. След като разположил тук войската си на стан, той спрял военните действия в очакване на стълкновението между сърби и българи.[66]

БИТКАТА ПРИ ВЕЛБЪЖД И НЕЙНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ. С част от войската си Михаил Шишман потеглил от Търново на 19 юни 1330 г. Изплашен, Стефан Дечански побързал да поиска мир, който му бил категорично отказан. Смятайки, че българската войска е по-опасна, кралят съсредоточил своите сили на границата с България, в Добричкото поле, в м. Топлица /на устието на р. Топлица при вливането ѝ в Морава/. Той предполагал, че българите ще нахлуят в неговата територия откъм Ниш. А българската войска от Търново през Видин се отправила към Искърския пролом и през София стигнала до крепостта Земен в пролома на Струма. Михаил Шишман искал да бъде по-близо до войската на Андроник III, която станувала в околностите на Битоля. Българите превзели Земенската крепост и опустошили околността ѝ.[67]

След като съгледвачите на сръбския крал известили за движението на българската войска, той веднага взел мерки. По течението на Българска Морава, по долината на р. Пчиня, през с. Старо Нагоричино, по течението на Крива река и през Осоговския манастир сърбите стигнали до р. Каменча, близо до Велбъжд, където се разположили на стан.[68]

За да спечели време, тъй като чакал пристигането на някои закъснели отреди, сръбският крал повел преговори за примирие, които се проточили два-три дни. Преговорите завършили със сключване на еднодневно примирие. Голяма част от българската войска се пръснала да търси хранителни припаси.[69]

Застаналите една срещу друга войски имали приблизително еднакъв числен състав: войската на Михаил Шишман се състояла от 12 000 българи и 3000 наемници /власи, татари и яси/, а войската на Стефан Дечански — от 14 000 сърби и 1000 тежковъоръжени каталански наемници.[70]

Междувременно на 28 юли 1330 г. — деня на сключеното примирие — пристигнали закъснелите и очаквани отреди на сръбската войска. По обед Стефан Дечански решил ненадейно да нападне българите, пренебрегвайки примирието.[71] Последвалата битка край Велбъжд.[72] се оказала с важни сетнини за историята на Балканския полуостров.

От своя стан при Каменча сръбската войска се спуснала в две направления: малка част от нея начело със Стефан Дечански слязла във Велбъжд и заела височината Спасовица, а по-голямата част, в която влизали и каталанските наемници, начело с престолонаследника Стефан Душан се спуснала по долината на Драговищица над с. Шишковци към разположения тук български стан.[73] Сръбската войска нападнала изненаданите и разпръснати българи. Михаил Шишман се опитал да построи в боен ред войската си, за да се противопостави, но не успял. В ожесточената битка най-голяма съпротива на сърбите оказали наемниците татари и яси, от чиято кръв по думите на сръбския житиеписец цяла Струма почервеняла.[74] Голяма част от българската войска била избита. Пленените български войници били обезоръжавани, ограбвани, а след това пускани на свобода, тъй като сърбите и българите, бидейки родствени помежду си и християни, нямали право взаимно да се поробват.[75] В плен попаднали и някои боляри. Сърбите заели българския стан, откъдето заграбили богата плячка.[76]

В битката бил тежко ранен и самият Михаил Шишман. Пленен от сърбите, той починал от получената смъртоносна рана. Тялото му било пренесено и погребано в църквата „Св. Георги“ при с. Старо Нагоричино, Кумановско, където и до днес е запазен гробът му с надписите върху него.[77]

3.
Цар Иван Стефан /1330–1331/

БЪЛГАРО-СРЪБСКИ МИР. Стефан Дечански сметнал, че след разгрома на Михаил Шишман пътят му към завладяването на България е открит. Намерението си той известил на другия ден след битката в писма до кралицата и до „целия събор на сръбската земя“. На 30 юли 1330 г. сръбският крал потеглил с войската си към българските предели. Същия ден той изпратил вестоносци до сестра си, бившата българска царица Ана-Неда, да ѝ съобщят за гибелта на Михаил Шишман. По време на своето настъпление Стефан Дечански водел оковани във вериги пленените български боляри, които под заплахата на мъчения трябвало да му предадат градовете и областите на българската държава. На 31 юли 1330 г. сръбската войска се намирала в м. Мрака. На следния ден тя превзела

българското селище Извор.[78]

Междувременно остатъците от разбитата българска войска при своето отстъпление се съединили с резервните отреди на видинския деспот Белаур, на ловешкия деспот Иван Александър и на други български боляри, които не участвували в битката при Велбъжд. Първоначално между оцелелите български боляри избухнали разпри за престола. Те стихнали веднага след като станало ясно, че сърбите възнамеряват да завладеят българското царство. Пред голямата заплаха болярите се обединили за общи действия.[79]

На 2 август 1330 г., когато войската на сръбския крал се готвела за решително настъпление в България, в нейния стан дошли пратеници от страна на деспот Белаур и на останалите български боляри. Те предложили мир при условие, че бъдат запазени техните владения. Стефан Дечански се отказал от първоначалното си намерение да завладее България и писмено известил решението си на българските боляри. Той поискал от тях да признаят за свой цар Иван Стефан, сина на сестра му Ана-Неда и на Михаил Шишман. След изразеното от българска страна съгласие неколцина сръбски велможи с един сръбски отред заминали за Търново, за да изпълнят постигнатото споразумение.[80]

Царица Теодора със своите деца била принудена незабавно да замине за Цариград. Отначало тя се настанила във византийския дворец при брат си Андроник III, а по-късно се покалугерила под името Теодосия.[81]

Причините, поради които Стефан Дечански се отказал от първоначалното си намерение да завладее България, се коренели преди всичко в обстоятелството, че войската, предвождана от деспот Белаур, деспот Иван Александър и другите български боляри, представлявала значителна сила, която трудно могла да бъде преодоляна. При това откъм юг сръбската държава продължавала да бъде заплашвана от византийската войска начело с Андроник III. А и самата сръбска войска, подготвена за отбрана, не била в състояние да из-

Железни върхове на стрели и боздуганн /XIII–XIV в./
1. Връх на стрела. Национален военноисторически музей – София

2, 3, 6, 7. Върхове на стрели. Народен археологически музей – Пловдив

4. Боздуган. Окръжен исторически музей – Плевен

5. Връх на стрела. Окръжен исторически музей – Велико Търново

върши продължителен военен поход в една твърде обширна територия.[82]

През август 1330 г. българският престол в изпълнение на сключения договор бил зает от Иван Стефан. Промяната довела и до анулирането на сключения българо византийски съюз.

ВИЗАНТИЙСКАТА ПОЛИТИКА СЛЕД БИТКАТА ПРИ ВЕЛБЪЖД. Вестта за българското поражение и за извършената под сръбски натиск промяна на българския престол стигнала твърде бързо до стануващия в околностите на Битоля византийски император Андроник III. Той незабавно свикал съвет, на който било решено да се изостави войната със сърбите и да се предприеме поход срещу България, за да бъдат защитени правата на Андрониковата сестра Теодора и на нейните деца върху българския престол. След като взел мерки за защита на византийската граница от сръбско нападение оставена била войска под командуването на пълководеца Сиргиан/, с останалата част от армията си в началото на есента на 1330 г. Андроник III потеглил към Одрин. Оттук той нахлул в южнобългарските предели и ги подложил на опустошение. Анхиало, Месемврия, Аетос, Ктения, Русокастро и Диампол се предали доброволно във византийски ръце. С цел да укрепи властта си над завладяната област византийският император прекарал известно време в Месемврия, за управител на която поставил протостратор Теодор Синадин. След това поради недостиг на продоволствие Андроник III се завърнал в Цариград, без да продължи военните действия срещу България.[83]

СВАЛЯНЕТО НА ЦАР ИВАН СТЕФАН. Зелият търновския престол Иван Стефан бил около тридесетгодишен и нямал опит в управлението на държавата. Той бил подкрепян само от чичо си деспот Белаур, а останалите български боляри проявили враждебно отношение към него,[84] тъй като го смятали за оръдие на сръбска политика.

През януари—февруари 1331 г. протовестиарият Раксин и великият логотет Филип възглавили болярската групировка, настроена враждебно спрямо Иван Стефан и майка му Ана-Неда, и извършили преврат Те успели да убедят членовете на болярския съвет да изберат за български цар сестриния син на Михаил Шишман — ловешкия деспот Иван Александър.[85] Междуособиците в Сърбия и заетостта на Византия в Мала Азия благоприятствували за успешния изход на преврата.

Иван Стефан, майка му Ана Неда и другите й деца избягали първоначално в Сърбия,[86] където престояли година и половина. През 1332 г. те се преселили в Дубровник. Шишман, братът на Иван Стефан, избягал при татарите.[87]

ГЛАВА ВТОРА

ВРЕМЕННА ПОЛИТИЧЕСКА СТАБИЛИЗАЦИЯ. ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР /1331—1371/

1. Външна и вътрешна политика през 1331—1341 г.

БОРБА ЗА УКРЕПВАНЕ НА ПРЕСТОЛА. Новият български цар, бившият деспот Иван Александър, бил един от видните български феодали; неговите владения имали за център Ловеч.[1] Иван Александър бил племенник на Михаил Шишман по майчина линия,[2] а по бащина линия произхождал от рода на Асеновци.[3] Тази връзка се изтъквала съзнателно както от самия владетел, така и от обкръжаващите го книжовници. Новият български цар представлявал онези среди на управляващите кръгове, които смятали, че трябва да се води по-активна политика, за да се възстанови престижът на страната след несполучливата война със сърбите и загубата на областта между Тунджа и Черно море.

Веднага след заемането на престола Иван Александър пристъпил към осъществяването на тази политика. През март или април 1331 г. той потеглил на поход срещу Византия, използувайки заетостта на империята в Мала Азия, където напредвали османските турци. За кратко време българите освободили всички градове в Източна Тракия между Тунджа и Черно море с изключение на Месемврия.[4] Много от тези градове се предали доброволно на настъпващата българска войска, което се дължало на обстоятелството, че отвоюваната област била населена с българи.

Като имал пред вид, че Византия едва ли ще се примири с претърпяната загуба, Иван Александър решил да подобри отношенията си със съседна Сърбия, където през есента на 1331 г. вследствие на преврат Стефан Дечански бил свален от престола и начело на държавата застанал синът му Стефан Душан 8 септември 1331 г./. Самият Душан, за да закрепи властта си, също желаел сближение с източните си съседи. Така се стигнало до сключ-

Смъртта на сина на цар Иван Александър Иван Асен и изображение на Царевец — миниатюра от Ватиканския препис на Манасиевата летопис 1345/. Ватиканска апостолическа библиотека

на недѫжныѫ рѫкы въ зложѫтъ, и
здрави бѫдѫтъ. Гь же Іс по гл҃ани
ѥго ѥже къ нимъ. въз несесѧ на не
беса, и сѣде ѡ десн҃ѫѫ ба. Они же и
шедше проповѣда ахѫ
вьсѫдоу. Гоу поспѣшь
ствоуѫщоу. и слово оутвръ
ждаѫщоу. послѣствоуѫ
щими знаменми, а мнн:

ването на съюз между България и Сърбия, скрепен с брак: сестрата на Иван Александър — Елена — се омъжила за Стефан Душан. Така външнополитическото положение на българската държава се стабилизирало.

Спокойно било положението и на северната граница, където по това време вече се формирало самостоятелното Влашко княжество. Още докато бил ловешки деспот, Иван Александър се оженил за Теодора, дъщеря на влашкия воевода Иванко Басараб, и след като заел престола в Търново, продължавал да поддържа приятелски отношения със северните си съседи. От брака си с Теодора той имал трима синове — Михаил Асен, Иван Срацимир и Иван Асен,[5] — и една дъщеря, чието име засега не е известно.[6] Добрите отношения с Влашко били изгодни не само за Иван Александър, но и за Иванко Басараб, тъй като той водел чести войни с унгарци и татари и имал нужда от съюзници.

Докато външнополитическото положение на българската държава се подобрявало, нейното вътрешно състояние не било спокойно. Срещу новия български владетел се зародила болярска опозиция, начело на която застанал братът на Михаил Шишман — Белаур. През лятото на 1332 г. избухнал бунт, който обхванал областта около Видин и реките Тимок и Морава.[7] По думите на Йоан Кантакузин „Белаур се бил отцепил от българския цар и взел част от царството му"[8]. Бунтът, изглежда, е бил предизвикан от съмишленици на свалените цар Иван Стефан и Белаур станал изразител на техните настроения.

Възползуван от започналите размирици в България, Андроник III, който чакал само сгоден случай за нападение, събрал достатъчно войска и започнал необявена война срещу българите, желаейки отново да си върне крепостите на юг от Стара планина. Андроник III навлязъл в българска територия и започнал да опустошава и опожарява страната, „без да щади дори житните снопи на харманите"[9]. Походът бил предприет през втората половина на юни 1332 г. За кратко време византийците успели да станат господари на всички градове, които им бил отнел Иван Александър, с изключение на Анхиало.[10]

БИТКАТА ПРИ РУСОКАСТРО. Зает с потушаването на бунта на Белаур, българският владетел първоначално не бил в състояние да се противопостави на нахлулите в страната му врагове и се опитвал да склони Андроник III да прекрати военните действия.[11] По-късно Иван Александър с голяма войска, в която имало и татарски наемници, се придвижил на юг от Стара планина до крепостта Русокастро. Наблизо се намирала и войската на Андроник III. Между двамата владетели започнали преговори и се стигнало до споразумение: византийците да отстъпят на българите Диампол, а в замяна на това да получат Анхиало.[12]

На 18 юли 1332 г. обаче преговорите били прекъснати и започнала ожесточена битка, която завършила с пълно поражение на византийската войска. За кратко време византийците напуснали завзетата област и всички градове между Тунджа и Черно море влезли отново в границите на българската държава. Византийският император се принудил да търси мир, а и самият Иван Александър, след като постигнал целта си, желаел трайно споразумение с южните си съседи. След сключването на мирен договор между Византия и България българският престолонаследник Михаил Асен се сгодил за Мария, дъщеря на Андроник III. Тогава 8-годишният Михаил Асен бил провъзгласен за съуправител на своя баща. За това свидетелстват монети, сечени от Иван Александър, на които е изобразен и неговият син.[13] Едва през есента на 1339 г. годежът между Михаил Асен и Мария бил оформен в брак, извършен тържествено в присъствието на двамата владетели.[14] Така отношенията между България и Византия се подобрили и настъпил мир. Възстановено било и вътрешното спокойствие след потушаването на бунта на Белаур.

За успехите на Иван Александър в неговата вътрешна и външна политика свидетелствува съставената през 1337 г. „Възхвала" /в Песнивеца/, където българският владетел се величае и слави с ласкателни епитети.

По същото време, докато България укрепвала позициите си, Сърбия, където управлявал Стефан Душан, продължила своето проникване в югозападните български земи. През 1334 г. в ръцете на сръбския крал паднали Охрид, Струмица, Прилеп и Радовиш, които дотогава се намирали под властта на Византия. За управител на новозавладените краища Стефан Душан поставил протосеваст Хрельо.[15] В обсега на владенията на Хрельо влязла и областта около Рилския манастир. Към 1340 г. Хрельо се откъснал от сърбите и минал на страната на византийците, които му дали високата титла кесар. Фактически той започнал да управлява като почти независим владетел областта по течението на Струма с главен център крепостта Струмица.

Към 1340 г. Иван Александър се развел със

Цар Иван Александър и евангелист Марко — миниатюра от Лондонското евангелие на цар Иван Александър /1356/. Британски музей — Лондон

1

2

3

4

Монети на цар Иван Александър /1331—1371/. Национален археологически музей — Софня

1, 6. Сребърна монета на цар Иван Александър и сина му Михаил Асен

2, 3, 4, 5. Медни монети на цар Иван Александър и сина му Михаил Асен

съпругата си Теодора и се оженил за еврейката Сара, която се покръстила и получила християнското име Теодора. От този брак той имал двама синове — Иван Шишман и Иван Асен — и три дъщери — Кера Тамара, Кераца и Десислава. Разводът с дъщерята на Иванко Басараб довел до охлаждане на отношенията между България и Влашко, а по-късно, след смъртта на Иван Александър, имал важно значение при решаването на въпроса за престолонаследието.

2.
Участие на българите във византийската гражданска война /1341—1347/

УСИЛВАНЕ НА ТУРСКАТА ЗАПЛАХА. Докато балканските държави водели чести войни помежду си и взаимно се изтощавали, към средата на XIV в. турската заплаха от Мала Азия нараствала. Все по-голяма роля започнало да играе Османското емирство, което постепенно се превръщало в държава, изградена на военно-феодални начала.[16] Особено значителни успехи постигнали османците при наследника на Осман — Орхан /1326—1359/. През 1326 г. те завладели Бруса, през 1331 г. — Никея, а през 1337 г. — Никомидия. С това почти цялата византийска част на Мала Азия попаднала в ръцете на турците. Опитът на Андроник III да спре тяхното напредване останал безуспешен. Наред с османската държава твърде активна политика водело по това време и емирството Айдън /с център Смирна/, начело на което най-напред стоял Мехмед, а след неговата смърт — синът му Умур /1334—1348/.[17] Умур построил силна флота и започнал чести набези до островите в Егейско и Средиземно море. Турските отреди опустошавали не само крайбрежните селища; те проникнали понякога дълбоко във вътрешността и отнасяли със себе си плячка и роби. Особено разорителни били набезите на турците в Тракия през 1336, 1337 и през пролетта на 1341 г.[18]

Зает в борби със своите съседи, византийският император Андроник III не бил в състояние да се противопостави на Умур и дори се принудил да търси неговото приятелство и да използува войниците му като свои наемници и съюзници. През 1336 г. с помощта на смирненския емир Андроник III водил война срещу генуезците, а през 1337 г., пак с негова подкрепа, завладял Епир и подчинил надигналите се там срещу византийската власт албанци. Използуването на турски наемници било

5

6

резултат от военната слабост на разпокъсаната политически Византийска империя, която не можела вече да се справя сама със своите противници, а трябвало да търси чужда помощ. Тази практика обаче била твърде опасна, защото позволявала на азиатските пришелци да се намесват в работите на балканските държави и постепенно да подготвят своето нахлуване на Балканския полуостров, и то с цел за трайно завладяване.

ВЪТРЕШНИ РАЗМИРИЦИ ВЪВ ВИЗАНТИЯ И ВЛОШАВАНЕ НА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. На 15 юни 1341 г. Андроник III починал и на престола дошъл синът му Йоан V Палеолог /1341–1391/. Тъй като той бил малолетен, съставено било регентство, в което влизали императрицата-майка Ана Савойска, управителят на Цариград Алексий Апокавк, видният сановник и едър земевладелец великият доместик Йоан Кантакузин и патриарх Йоан Калекас. Не след дълго отношенията между регентите се влошили и се създали две враждебни групировки – едната начело с Алексий Апокавк, на чиято страна застанала Ана Савойска, и друга начело с Йоан Кантакузин. Йоан Кантакузин бил поддържан главно от представители на едрата провинциална поземлена аристокрация, докато привържениците на Апокавк се числели предимно към средата на столичните знатни. През есента на 1341 г. конфликтът избухнал с пълна сила и започнали военни действия на територията на Източна Тракия и Македония. Още отначало борбата между двете аристократически групировки придобила по-широка социална основа и в нея се включили и жители от много села и градове. В подкрепа на Алексий Апокавк се обявили главно по-бедни и онеправдани градски слоеве,както и зависими селяни, които виждали в лицето на Йоан Кантакузин главен представител и защитник на феодалните им господари. Особено голям размах добило антифеодалното движение в Солун, където дошла на власт партията на т.нар. зилоти.[19] Притиснат отвсякъде от врагове, Йоан Кантакузин бил принуден да напусне пределите на Византия и потърсил прибежище в двора на сръбския крал Стефан Душан /лятото на 1342 г./. В негови ръце останала само една малка част от Източна Тракия с център Димотика, където се намирала съпругата му Ирина с най-близките му привърженици.

Дейно участие в междуособицата взел и Иван Александър. През есента на 1341 г. българска войска проникнала дълбоко на юг и стигнала до Одрин, а след това се придвижила към Димотика.[20] Българският владетел привидно се намесвал в събитията като съюзник на групата на Алексий Апокавк, а в действителност неговата цел била да овладее Одрин и да разшири териториалните си придобивки в Тракия. Опитът му обаче не сполучил и в началото на 1342 г. българските военни отреди се върнали обратно. През есента на същата година, когато Йоан Кантакузин бил вече напуснал византийската територия и сключил съюз за съвместни действия със Стефан Душан, войски

на Иван Александър се явили отново в Източна Тракия. Този път те идвали под предлог да помогнат на Ирина и да избавят жителите на Димотика от блокадата, на която ги били подложили войските на Алексий Апокавк и Ана Савойска.[21] И сега Иван Александър имал за цел да се възползува от настаналия хаос и да присъедини към територията на България част от Източна Тракия. Плановете му били обаче осуетени поради появата на турски въоръжени отреди, командувани от смирненския емир Умур, с когото по това време Йоан Кантакузин поддържал приятелски връзки и който дошъл като негов съюзник в подкрепа на съпругата му Ирина. Без да влизат в бой с турските отреди, българските войски се оттеглили.

През следната 1343 г. гражданската война във Византия продължила. Постепенно военното щастие започнало да минава на страната на Кантакузин, който, подкрепян от сърбите, успял да завладее Тесалия и някои градове в Македония. Покъсно между него и Стефан Душан настъпил разрив. Сръбският владетел започнал да действува самостоятелно, навлязъл в земите на отцепника Хрельо и завзел Воден, Струмица и Мелник, а през пролетта на 1343 г. обсадил Сяр. Самият Хрельо, бивш сръбски протосеваст, бил лишен от власт и приел монашески сан под името Харитон. В края на декември 1343 г. той загинал от ръката на убийци, изпратени вероятно от сръбския крал, който не можел да прости измяната на бившия си сановник. Запазена е до днес построената от Хрельо кула в Рилския манастир.

Настъплението на сърбите в Македония предизвикало тревога не само сред цариградските управници, но и у Кантакузин, който виждал, че неговият бивш съюзник става твърде опасен. Кантакузин се обърнал за помощ отново към Умур, чиито отреди навлезли в балканските земи и сеели ужас и смърт. През късната есен на 1343 г. Кантакузин и неговите турски съюзници завладели цялата западна част на Родопския масив /областта Мерона/,[22] а в началото на 1344г. се насочил и към източните родопски краища /областта Мора/. Настъплението на Кантакузиновите войски хвърлило в тревога Алексий Апокавк и неговите привърженици. Лишени от възможност да се справят сами със страшната заплаха, те обърнали поглед към българския владетел. Изпратено било пратеничество в Търново с молба българският цар да помогне на цариградското правителство в борбата му срещу Кантакузин и неговите турски наемници. В замяна на помощта Ана Савойска и Алексий Апокавк се задължили да направят териториални отстъпки и да предадат под властта на Иван Александър девет града и крепости в Тракия и в северните склонове на Родопите. През пролетта на 1344 г. /около средата на април/ в пределите на България били включени Пловдив, Цепина, Кричим, Перистица, Станимака, Аетос, Воден и други селища в Родопската област.[23] Така след два неуспешни опита българският цар все пак извлякъл полза от намесата си във вътрешните работи на Византия и присъединил към пределите на държавата една българска област. Този несъмнен успех на външната политика на Иван Александър бил последното териториално разширение на Втората българска държава, дошло при това не чрез кървави войни и битки, а чрез мирно споразумение и дипломатически преговори. Наистина българският владетел обещал на цариградските управници да ги подпомогне в борбата срещу Кантакузин, но в действителност, след като получил градовете, бавел своята намеса под предлог, че ще е трудно да се противопостави на Умур бег. И едва когато смирненският емир в края на април или в началото на май 1344 г. се оттеглил в Мала Азия, Иван Александър вдигнал своята войска и се отправил към Сливен в качеството си на съюзник на Йоан V Палеолог и майка му Ана Савойска.[24] Предприетата от него акция имала обаче повече демонстративен характер и до въоръжено сблъскване с войските на Кантакузин не се стигнало.

РОДОПСКИЯТ ВОЕВОДА МОМЧИЛ И БОРБАТА МУ ПРОТИВ ТУРЦИТЕ. В разгара на гражданската война във Византия и по време на така развиващите се българо-византийски отношения започнал да взема дейно участие в събитията родопският воевода Момчил. Момчил е една от най-интересните фигури през този бурен период от историята на балканските народи и неговото име е свързано със съпротивата срещу върлуващите в Тракия и Македония турски наемни отреди.[25]

От разказа на византийския историк Йоан Кантакузин се вижда, че Момчил е бил българин, роден вероятно в Родопския край. На младини той бродел из планините на България с дружина недоволници, вдигнали глава срещу феодалния гнет. Преследван като „разбойник“ и „грабител“, Момчил избягал на византийска територия и постъпил в армията на Андроник III Палеолог. Скоро обаче смелият българин събрал дружина и подхванал предишния си живот. Подгонен от византийската власт, той постъпил на служба при сръбския крал Стефан Душан. Когато избухнала междуособицата във Византия, Момчил отначало стоял настрана. През 1343 г. обаче, след разрива между сръбския владетел и Кантакузин, той отишъл в неговия лагер и му предложил помощта си. Славата на Момчил като опитен боец била вече твър-

де голяма и Кантакузин приел с готовност предложената помощ.

През есента на 1343 г., когато войските на Кантакузин и на Умур бег заели западните родопски краища, Момчил със своята дружина бил един от най-ревностните им помощници. И именно него поставил Кантакузин за управител на завзетите родопски селища. Местното население, както бележи византийският историк, било благосклонно към Момчил като към свой сънародник.[26]

В Родопската област дружината на Момчил се увеличавала непрестанно и стигнала до 2000 души.[27] Отначало родопският воевода изпълнявал поетите задължения, но към края на пролетта на 1344 г. се отметнал от Кантакузин и обявил, че минава на страната на Алексий Апокавк.[28] Причините за тази промяна в поведението на Момчил не са известни, но може да се предположи, че е бил възмутен от жестоките действия на Кантакузин и неговите турски наемници, които грабели без милост всичко по своя път, и че постепенно у него е назряла мисълта за борба срещу азиатските пришелци. Тази мисъл отговаряла на общото настроение на местните жители, които неведнъж на свой гръб били изпитали безчинствата на Умуровите орди.

Отмятането на Момчил от Кантакузин дало, както изглежда, повод на Иван Александър отново да активизира своята политика и да се намеси дейно във византийската междуособица. Към средата на юни 1344 г. изпратена от него войска нахлула в Източните Родопи със задача да овладее тамошните селища и да ги включи в пределите на българската държава.[29] Отначало българите имали успехи и в техни ръце минала доброволно родопската крепост Перперек. По-нататък събитията обаче се развили неблагоприятно. С голяма войска, в която имало и турски наемници, Йоан Кантакузин се отправил срещу настъпващите от север българи, за да спре тяхното придвижване. Изненаданият от бързата реакция на своя противник Иван Александър бил принуден да се оттегли, като при преминаването на Марица част от войниците му се издавили в реката. Така този опит на българския владетел да се възползува от византийската междуособица за нови териториални придобивки завършил безуспешно. Вероятно Иван Александър се е надявал, че неговата военна акция ще бъде подпомогната от родопския воевода, който по това време бил вече враг на Кантакузин. Очакванията му обаче останали напразни.

След приключването на конфликта с българите Йоан Кантакузин започнал да се готви за нови действия срещу своите противници и за решителен удар към Източна Тракия. В негова помощ отново действували турски наемни отреди, които му били изпратени от Умур бег. Докато част от турската войска придружавала Кантакузин, друга останала в пристанището Абдера /на Бяло море/, за да охранява намиращите се там 15 кораба, с които турците били пристигнали от Мала Азия. И тук именно се разиграл един епизод, който напомнил на Кантакузин, че му предстои борба с още един опасен враг, а именно с родопския воевода. С бърз устрем, както ни разказва Кантакузин в своите мемоари, Момчил налетял неочаквано върху намиращия се при Абдера турски флот. Три от корабите били изгорени.[30] Наскоро след това, през юли 1344 г., Момчиловата дружина нападнала самия Кантакузин, който се бил разположил на лагер близо до Мосинопол, и му нанесла тежко поражение.[31]

След тези успехи популярността на Момчил нараснала още повече. В края на лятото на 1344 г. той се отметнал и от Апокавк и започнал да разширява своята територия на юг към Беломорската област. С устремни действия Момчиловите войници завладявали сега и градове[32] и постепенно в родопските краища чак до Бяло море възникнала една нова самостоятелна политическа формация, възглавявана от смелия и честолюбив български воевода. Момчиловите владения се простирали на запад до долното течение на Места — Драмската област, — а на изток до долното течение на Арда. Тяхна столица бил град Ксанти, наричан от българското население Царево. За съжаление обаче тази нова формация, населена с българи, се изградила и утвърдила без всякаква връзка с държавата на Иван Александър. Тя представлявала едно характерно за разглеждания феодален период политическо явление, плод на господствуващите през това време тенденции във всички балкански страни за създаване на самостоятелни владения. Момчил се издигнал като напълно самостоятелен владетел, който не признавал нито господството на двете враждуващи византийски групировки, нито някаква дори и номинална зависимост от търновския цар.

Създаването на Момчиловото владение в Родопите и по Беломорското крайбрежие представлявало сериозна заплаха за Кантакузин и за неговите турски наемници, тъй като техният тил ставал несигурен и действията им за овладяване на Източна Тракия се затруднявали. Ето защо Кантакузин решил на всяка цена да се справи с родопския владетел, като за тази цел си послужил отново с помощта на съюзника си Умур. През май 1345 г. Умуровите отреди преминали от Мала Азия на Балканския полуостров и се насочили към Родопите. Преди да навлязат във владенията на

Момчил, те предприели опустошителен набег на територията на българската държава, отвличайки голям брой роби и добитък.[33] Наскоро след това съединените сили на византийци и турци проникнали в земите, подвластни на родопския воевода. Без да се бои от числено превъзхождащия го противник, Момчил започнал кървава битка пред стените на беломорската крепост Буруград /Перитор/, но бил разбит и намерил смъртта си в боя заедно с почти всички свои дружинници /7 юли 1345 г./.[34] Непосредствено след това селищата, които били дотогава под властта на родопския воевода, минали в ръцете на Йоан Кантакузин.

Възникването на Момчиловото владение в Родопската област е важен епизод от историята на този край, който свидетелствува за стремежа на местното българско население да се противопостави на чуждите нашественици — турци и византийци. За съжаление Момчил действувал изолирано и не обединил усилията си с усилията на българската държава за обща борба срещу Йоан Кантакузин и неговите турски помощници. Той не се възползувал от антифеодалните настроения, избликнали по това време сред широки кръгове от населението в Тракия и в Родопската област, за да се превърне в народен вожд по подобие на Ивайло. Поради това, лишен от по-широка подкрепа, родопският воевода не могъл да удържи дълго на ударите на своите врагове и изградената от него политическа формация изчезнала бързо. Споменът за Момчил като храбър борец срещу азиатските пришелци се запазил обаче векове наред в народното съзнание — в народните песни и легенди.

Четири дни след загиването на Момчил в Цариград бил убит Алексий Апокавк. Убийството улеснило плановете на Йоан Кантакузин и с подкрепата на турските наемници той продължил с още по-голяма сила борбата срещу враждебната нему аристократическа групировка. До края на 1346 г. Кантакузин бил вече почти пълен господар на цяла Тракия и на 8 февруари 1347 г. влязъл тържествено в Цариград като победител. Наскоро след това дъщеря му била сгодена за младия император Йоан V Палеолог. Решено било Кантакузин и Йоан V Палеолог да управляват общо империята — фактически обаче вътрешната и външната политика ръководел Йоан Кантакузин.

В обстановката на византийската междуособна война Иван Александър съумял да разшири границите на България и да присъедини към нея някои селища в Тракия и в северните склонове на

Крепостта Подвис край с. Подвис, Смолянски окръг

Хрельовата кула в Рилския манастир /първата половина на XIV в./

Родопите. Същевременно обаче честата му намеса в гражданската война вложила отношенията между Търново и Цариград, като възпрепятствувала процеса на сближение между двете страни, който започнал след мира от 1332 г. и бил утвърден с брака между българския престолонаследник и византийската принцеса. Особена неприязън към българския владетел изпитвал Йоан Кантакузин, тъй като главно срещу него били насочени действията на Иван Александър по време на вътрешните размирици в империята. При това дълбока вражда разделяла след 1347 г. не само владетелите на България и Византия, но и владетелите на Византия и Сърбия. Йоан Кантакузин не могъл да забрави териториалните щети, нанесени на империята в резултат на завоеванията на Стефан Душан. Сръбският владетел се възползувал от гражданската война във Византия и успял да разшири за периода от 1343 до 1347 г. значително своите територии в югозападните краища на Балканския полуостров. В негови ръце паднали областите Епир, Тесалия, Акарнания, както и почти цяла Македония. Със съзнанието на най-силен балкански владетел Стефан Душан си присвоил титлата „цар на сърби и гърци", а главата на сръбската църква, притежаващ дотогава само архиепископски сан, бил провъзгласен за патриарх. През април 1346 г. Стефан Душан бил тържествено коронясан за цар, а съпругата му Елена получила титлата царица. Коронясването било извършено от сръбския патриарх Йоаникий и от дошлия за случая тогавашен търновски патриарх Симеон, придружен от българския църковен клир.[35]

Участието на представителите на българската църква в коронацията на сръбския крал свидетелствува, че отношенията между България и Сърбия продължавали да бъдат добри. И все пак между двете съседни държави съществувало известно недоверие. Израз на това недоверие дава една наредба на Стефан Душан от 1349 г., в която се разрешава на търговците от Дубровник да минават свободно през сръбските земи със стоки, но им се забранява да внасят оръжие в България.[36]

3.
България през последния период от царуването на Иван Александър

БАЛКАНСКО РАЗЕДИНЕНИЕ. Враждебните отношения между владетелите на трите съседни балкански държави имали твърде неблагоприятно въздействие при все по-силно нарастващата турска заплаха. Свикнали да се явяват на Балканския полуостров за грабеж, турски отреди продължавали и след 1347 г. да вършат опустошителни набези, нанасяйки щети и на византийци, и на българи, и на сърби. След смъртта на Умур и отслабването на неговото емирство като главен организатор на подобни действия изпъкнал османският султан Орхан със своите синове Халил и Сюлейман. Разтревожен от непрестанните набези на азиатските пришелци, които застрашавали най-вече територията на Византия, Йоан Кантакузин решил да построи по-голям брой кораби, за да попречи на преминаването на турците от Мала Азия в Европа. В началото на 1351 г. той изпратил пратеничество в Търново, с което уведомил българския

цар за това свое намерение и му предложил да предостави парични средства, за да може да се подготви по-добре замисленото мероприятие.[37] Ако се съди от мемоарите на Кантакузин, жителите на българската столица посрещнали с възторг предложението за организиране на обща борба срещу турските нашественици и настоявали пред Иван Александър да изпълни исканията на византийския император.[38] Българският владетел дал съгласието си и византийските посланици се върнали обратно в Цариград. По-късно обаче Иван Александър променил решението си и отказал да предостави на Кантакузин исканата сума. За промяната на решението му главна роля изиграла намесата на Стефан Душан, който се отнесъл отрицателно към този проект и укорявал българския цар, че бил подведен от ромеите да им плаща доброволно данъци. Така в резултат на рязката позиция на сръбския крал, който продължавал по това време да води военни действия с Кантакузин, споразумението между Византия и България било осуетено и балканските владетели пропуснали една възможност за създаване на общ фронт срещу турските нашественици.

ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО. Други фактори, които улеснявали грабителските действия на османските турци и подготвяли условия за трайното им проникване на Балканския полуостров, били общото вътрешно отслабване на Византия, България и Сърбия и засилващият се процес на политическо раздробяване, предизвикан от развитието на феодалния строй в трите страни. Особено силен бил този процес през разглеждания период в България. Към средата на XIV в. от централната власт в Търново се отцепили част от североизточните български краища между долното течение на Дунава и Черно море, където се установил като самостоятелен владетел боляринът Балик. Център на неговите владения станал гр. Карвуна /днес в развалини на платото на нос Чиракман в района на пристанище Каварна/.[39]

Първите сведения за това новообразувало се самостоятелно феодално владение имат връзка със събитията от последната фаза на византийската междуособица.

Императрица Ана Савойска изпратила посланици при Балик с молба да ѝ се притече на помощ. Той се отзовал с готовност на молбата ѝ и изпратил 1000 войници, предвождани от братята му Тодор и Добротица.[40] Първоначално така замислената акция в подкрепа на Ана Савойска се развивала успешно и двамата братя завзели някои черноморски селища, които по това време се намирали под властта на Йоан Кантакузин. Посетне обаче в решителната битка при Силиврия малобройният български отред бил разбит напълно от войските на Йоан Кантакузин и повечето от войниците попаднали в плен. Тодор успял да се върне в родината си, а Добротица избягал в Цариград, където, посрещнат радушно от Ана Савойска, се оженил за ромейка и бил назначен впоследствие за управител на крепостта Мидия. Когато Кантакузин в началото на 1347 г. влязъл в Цариград и междуособицата се прекратила, Добротица отказал да признае властта му. През лятото на 1347 г. Кантакузин предприел поход срещу Мидия, обградил града и принудил непокорния български болярин да се предаде. Византийският василевс се отнесъл благосклонно към победения противник и го зачислил в редовете на аристокрацията.[41] Очевидно Йоан Кантакузин е виждал, че на Добротица, който се бил отцепил от властта на търновския владетел, може да се разчита като на евентуален съюзник при една война срещу Иван Александър. За по-сетнешната съдба на Балик и неговите братя сведенията са твърде оскъдни. Знае се, че след смъртта на Балик наследник на създаденото от него владение станал Добротица, който продължил същата политика на неподчинение на търновския владетел. Добротица започнал да сече монети и преместил резиденцията си от Карвуна в Калиакра. Кога точно Добротица е наследил Балик, не може да се определи със сигурност, но се знае, че през 1366 г. той бил вече владетел на североизточните български краища и че живеел в Калиакра.

НОВИ РАЗМИРИЦИ ВЪВ ВИЗАНТИЯ. НАЧАЛО НА ОСМАНСКОТО ЗАСЕЛВАНЕ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. През лятото на 1352 г. във Византия избухнала нова борба за престола — този път между Йоан Кантакузин и Йоан V Палеолог, който се чувствувал в сянка и желаел да стана едноличен господар. В събитията се намесили отново българи и сърби с надежда да постигнат териториални придобивки. Иван Александър и Стефан Душан се обявили на страната на Йоан V Палеолог и изпратили войски в негова помощ. Сръбската войска наброявала 7000 конници, а за числото на българския отред липсват данни.[42] От своя страна Йоан Кантакузин прибягнал пак до подкрепата на турски наемници. Негов съюзник бил сега османският султан Орхан, който му изпратил наемни отреди, командувани от сина му Сюлейман. В сражението близо до Димотика сърбите били разбити, а българите се оттеглили, без да влязат в бой с противника. Непосредствено след това турските отреди нахлули в България, опустошили я и отвлекли голяма плячка /в началото на есента на 1352 г./.[43] Пострадали главно Аетос, Диампол, Пловдив и др. С помощта на тур-

ските си съюзници Йоан Кантакузин се наложил над своя съперник. Йоан V Палеолог бил принуден да напусне Цариград и да търси убежище на остров Тенедос /1353/. За съимператор Йоан Кантакузин определил сина си Матей.

За разлика от предишните си нахлувания, когато се награбвали с плячка и роби и след това се връщали отново в Мала Азия, сега турците започнали постепенно да се заселват. Така постъпил Орхановият син Сюлейман, чиито отреди заели през 1352 г. малката крепост Цимпе в Галиполския полуостров. На призива на Кантакузин да опразнят Цимпе последвал отговор, че това няма да стане, тъй като византийският василевс щял да има нужда от съюзници и нямало смисъл турците да се връщат в Мала Азия.

Две години след овладяването на Цимпе, след едно голямо земетресение, което разтърсило Галиполския полуостров и предизвикало паника сред населението, Сюлеймановите отреди поставили под своя власт и голямата крепост Галиполи. Непосредствено след падането на този град Сюлейман „наредил да преминат от Мала Азия много негови сънародници заедно с жени и деца и да заселят заетите градове, като възстановят разрушенията от земетръса“[44]. С това се поставило началото на колонизационната политика на османците, която съпътствувала тяхното проникване на Балканския полуостров и постепенното му овладяване.

ПЪРВОНАЧАЛНИ БОРБИ НА БЪЛГАРИТЕ СРЕЩУ ТУРСКАТА ЕКСПАНЗИЯ. Наскоро след падането на Галиполи последвали опустошителни действия на Сюлеймановите турци, които нахлули отново в българските земи — вероятно през късната пролет или в началото на 1354 г.[45] От този грабителски поход пострадали селищата в Източна и Северна Тракия, предимно в басейна на Марица, където турците били нахлували и по-рано. По-подробни известия за това голямо нашествие се съдържат в една българска хроника от XV в. Тогава били пленени много българи, а в бой с турците загинал синът на Иван Александър — Михаил Асен.[46] Заслужава внимание и сведението в същата хроника за избиването на много българи и за отвеждането на голям брой пленници в Мала Азия.

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИЯТ СЪЮЗ ОТ 1355 Г. Трайното стъпване на турците в Южна Тракия и опустошителните им действия разтревожили не само Търново, но и Цариград. Паника обхванала и обикновените жители на византийската столица, които вече очаквали турските орди да се насочат към стените на Цариград и обвинявали Йоан Кантакузин, че ги е довел на Балканския полуостров. Под напора на народното негодувание Йоан Кантакузин бил принуден да абдикира /22 ноември 1354 г./ и престолът бил зает отново от Йоан V Палеолог. Така слязъл от политическата сцена един от най-големите виновници за гибелната политика да се използуват турски наемници в междуособните борби на Византия.

При общата заплаха, която тегнела еднакво и над България, и над Византия, назряла пак идеята за споразумение между двете страни за съвместен отпор срещу нашествениците. Започнали преговори между търновския и цариградския двор и през лятото на 1355 г. се взело решение синът на Йоан V Палеолог, малолетният Андроник, да се сгоди за дъщерята на Иван Александър — Кераца.[47] В издадения по този повод синодален акт на Константинополската патриаршия /18 август 1355 г. се отбелязва, че този годеж щял да бъде от „полза за християните, ромеи и българи, и за вреда на безбожниците“[48]. Оттук проличава както политическата насоченост на сключеното споразумение, така и главната му цел — борба срещу турците.

През разглеждания период България и Византийската империя се очертали като две главни политически сили на Балканския полуостров, които биха могли да се противопоставят на по нататъшното проникване на османците и да им окажат сериозен отпор. Що се отнася до Сърбия, тя постепенно губела значение на първостепенен военен и политически фактор. След смъртта на Стефан Душан /20 декември 1355 г./ обширната му, но нееднородна по етническия си състав държава се разпокъсала на отделни части. В областта между Прилеп, Скопие и Призрен се обособил като самостоятелен владетел Вълкашин, който си прикачил титлата крал. Около Сяр и Драма започнал да управлява брат му Иван Углеша. Обширно самостоятелно владение се изградило и във Велбъждката област, управлявана от Иван и Константин, синове на деспот Деян. В това владение влизали градовете Злетово, Куманово, Кратово, Щип и Велбъжд като главен център. Константин бил женен за дъщерята на Иван Александър — Кера Тамара. Като самостоятелни феодални владетели след 1355 г. се издигнали още Хлапен /в Бер, Костур и Воден/, Андрей Гропа /в Охрид/ и Богдан в Струмица/.[49]

ВТОРИ ЕТАП НА ОСМАНСКОТО НАСТЪПЛЕНИЕ. Сключеният през 1355 г. съюз между България и Византия не дал очакваните резултати. Враждата между двете страни, възникнала вследствие на честите войни и териториалните

Крепостта Карвуна на платото Чиракман край Каварна, Толбухински окръг

спорове, продължавала да оказва гибелно влияние и да пречи за съвместната борба срещу османските нашественици. Това личи от хода на събитията между 1355 и 1364 г. През този десетгодишен период османските турци укрепили позициите си в завзетите земи и предприели нови завоевателни действия на Балканския полуостров. През 1359 г. те настъпили в Източна Тракия и подложили на краткотрайна обсада Цариград, а през следващите няколко години, когато на престола дошъл синът на Орхан – Мурад I /1362–1389/,– започнали голямо настъпление за овладяването на Тракия. Последователно в ръцете им паднали Димотика, Цурулум, Аркадиопол, Одрин, Пловдив и Боруй.[50] За точните дати на тези събития съществуват разногласия, тъй като липсват достатъчно ясни данни.[51] Изобщо до средата на 1364 г. под властта на османските турци паднали голям брой византийски и български селища в Тракия. Българите започнали да укрепяват дори самата столица Търново.[52]

От сведенията на османския хронист Сеадеддин, както и от други данни се вижда, че настъплението на османските турци в Тракия през периода 1359–1364 г. било съпроводено с големи разорения. Силно пострадали Пловдив, Боруй, Сливен, а някои по-малки селища, като Венец и Сотиград, изчезнали напълно.[53] Разорението се съпровождало от масови поробвания, от отвличане на множество пленници, които били отвеждани впоследствие в Мала Азия.[54] Сеадеддин отбелязва, че след превземането на Лозенград османските войници отвели със себе си „невероятно красиви робини“[55]. Изобщо политиката на унищожаване живата сила на противника, започната от Орхан още в началото на проникването на турците на Балканския полуостров, продължавала с пълна сила.

Продължавала и политиката на заселване на мюсюлмани в завзетите територии. В големите градски центрове били настанени турски гарнизони с цел да осигурят трайно господство в новозавладените области и да пресичат всякакви опити на покореното население за съпротива. Същевременно били заселвани обикновени жители от турски произход. Според изричното свидетелство на византийския историк Лаоник Халкокондил след успешното настъпление на Мурад в Тракия турци заселили „равнината на Загора“ и областта на Пловдив.[56] Приема се, че през разглеждания период в Тракия вече живеели около 10 000 мюсюлмани, дошли от малоазийските емирства Бига, Айдън и Карасу.[57]

ПОСЛЕДНАТА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКА ВОЙНА ОТ 1364 Г. При нахлуването си в Тракия османците срещнали сериозен отпор и завземали нападнатите селища след тежки и продължителни обсади. За това свидетелствуват данни на османски извори и преди всичко хрониката на Сеадеддин. За съжаление обаче, както личи от думите на византийския писател и дипломат Димитър Кидон, съвременник на събитията, през този съдбоносен за историята на българи и гърци момент не било осъществено необходимото съдействие за обща борба срещу нашественика. Съществуващият между двете страни договор, скрепен с годежа на дъщерята на Иван Александър и сина на Йоан V Палеолог, не дал очаквания резултат.[58] Нещо повече, през 1364 г., когато бурята от нашествието временно стихнала, между Византия и България избухнала война, предизвикана от стария териториален спор за черноморските градове, които по силата на договора от 1332 г. се намирали в пределите на българската държава. Нарушавайки този договор, Йоан V Палеолог завзел Анхиало и обсадил Месемврия, като построил голяма кула с цел да щурмува крепостта откъм сушата. Иван Александър изпратил военна подкрепа на Месемврия, като си послужил и с турски наемни отреди. Между двамата владетели започнали преговори и се стигнало до споразумение. Йоан V Палеолог вдигнал обсадата и се върнал в Цариград, а българският владетел се съгласил да изплати разходите по войната.[59] Анхиало и Месемврия останали в пределите на България. Липсват сведения кога точно са били водени военните действия между българи и византийци, но най вероятно изглежда предположението този краткотраен въоръжен конфликт да е избухнал през лятото или през есента на 1364 г.

УНГАРСКО ВЛАДИЧЕСТВО НАД ВИДИНСКОТО ЦАРСТВО. Влошените отношения между България и Византия довели практически до пълно анулиране на договора между двете страни и предизвикали важни изменения във външната им политика. Йоан V Палеолог започнал да търси нови съюзници и се насочил към Унгария, където по това време управлявал Людовик I Анжуйски /1342–1382/. Анжуйската династия била тясно свързана с Римската курия и византийският император се надявал, че при сближение с унгарците ще може да си осигури подкрепата на папа Урбан V, настроен благосклонно към идеята за оказване помощ на империята срещу турците. От своя страна Иван Александър, който виждал, че византийците не се отказват от своите претенции по отношение на черноморските селища южно от Стара планина и че не са изключени нови военни сблъсквания, решил да потърси сближение с Орхан и да се примири с понесените териториал-

ни загуби в Тракия по време на турското настъпление през 1361—1364 г. Израз на това сближение било и участието на турски спомагателни отреди във войната срещу Йоан V Палеолог.[60]

Събитията, които се развили по-нататък, отразили настъпилите изменения във външната политика. В началото на 1365 г. унгарският крал Людовик I, очевидно вече като византийски съюзник и като враг на българите, нахлул в Северозападна България и завзел голямата крепост Видин, както и някои селища в тази област. По това време във Видин управлявал като „втори владетел" /съцар/ синът на Иван Александър от първия му брак – Иван Срацимир.[61] Той бил издигнат в този ранг след смъртта на Михаил Асен, т.е. вероятно наскоро след 1355 г. Пленен от унгарците и затворен в замъка Хумник в Хърватско, Иван Срацимир бил принуден да приеме католическото вероизповедание.[62] Разпространението на католицизма станало една от главните цели на унгарския крал, който в това отношение изпълнявал точно даденте му от Рим указания.

Присъединената към територията на Унгария Видинска област била превърната в отделна административна единица /банат/ начело с преки органи на унгарския владетел. Наскоро след това тук пристигнали монаси от францисканския орден, които започнали да покатоличват населението. От запазените съвременни унгарски извори се вижда, че отношението на жителите на Видин към новата власт било отрицателно и че постепенно там назрявали условия за бунт. В една приписка от 1365 г. се говори за „голяма мъка за народа" по време на чуждото владичество над Видин.[63]

Насърчен от успеха на унгарците в техния поход срещу България и убеден, че може да склони Людовик I Анжуйски да го подкрепи срещу турската заплаха, през зимата на 1365 г. Йоан V Палеолог се отправил към Будапеща и през ранната пролет на 1366 г. започнал преговори в унгарската столица. Людовик I Анжуйски изявил готовност да се притече на помощ на Византийската империя, но поставил условие Йоан V Палеолог да приеме католицизма. Това искане създало затруднение и през лятото на 1366 г. византийският император потеглил обратно, без да е постигнал окончателен резултат. Иван Александър следял внимателно хода на преговорите между византийци и унгарци. Когато на път за Цариград Йоан V Палеолог стигнал до наскоро заетия от унгарците Видин, Иван Александър отказал да го пусне да мине през българска територия. Този отказ свидетелствува за влошаването на българо-византийските отношения. Към същото време трябва да се отнесе и един съвместен българо-турски поход, насочен срещу унгарците и имащ за цел вероятно отвоюването на Видинската област.[64] Нападението било обаче отбито и унгарският крал продължавал да господствува над Видин и да държи в плен Иван Срацимир.

На помощ на византийския император се явил неговият братовчед, савойският граф Амедей VI, известен с прозвището Зеленият граф. Той потеглил от Италия с малка флота в отговор на призивите на папа Урбан V за прогонване на османците от заетите територии във Византия. През август 1366 г. корабите на Амедей стигнали Беломорското крайбрежие и овладели Галиполи, а след това по настояване на цариградската императрица се отправили към българските градове по Черноморието.[65] Целта на експедицията била да принуди Иван Александър да пусне византийския император да се завърне в Цариград/ Амедей превзел през октомври Агатопол, Созопол, Скафида, Анхиало, Месемврия и Емона и на 25 октомври обсадил Варна. Докато траяла обсадата на Варна, започнали преговори между савойския граф и Иван Александър по въпроса за съдбата на Йоан V Палеолог. Същевременно Амедей преговарял и с Добротица, който се бил вече издигнал като самостоятелен владетел в североизточните български земи. На 21 декември преговорите приключили. Постигнато било споразумение за свободно преминаване на Йоан V Палеолог, като в замяна на това Зеленият граф снел обсадата на Варна. Наскоро флотата на граф Амедей опразнила заетите български черноморски селища, но те минали под властта на византийския император. Както изглежда, Иван Александър се съгласил да загуби тези градове, в замяна на което Йоан V Палеолог приел да окаже съдействие на българите да си върнат Видинската област. Византийският император отпуснал 180 000 флорина на влашкия воевода Владислав Влайку, който се задължил да отвоюва от унгарците Видин и да го предаде на българския цар Иван Александър.[66]

След сключеното споразумение византийският император се прибрал в Цариград. Оттеглила се и флотата на Амедей VI, който скоро след тези събития се завърнал в Италия. Неговият поход не донесъл особени резултати в борбата срещу турците с изключение на отвоюването на Галиполи. Отрицателни последици имал походът за България, защото довел до откъсването на български крайбрежни градове. Така Йоан V Палеолог постигнал онова, което не успял да получи във войната срещу българите през 1364 г. В негови ръце паднали сега не само Месемврия и Анхиало, но още Созопол, Скафида, Агатопол и др.

Н Г А Р И Я
Серет
Дунав
Ардже
ТЪРГОВИЩЕ
В Л А Ш К О
В О Е В О Д С Т В О
САМОСТ. ОТ 1300 Г
КОНСТАНЦИЯ
МАНГАЛИЯ
КАЛИАКРА
КАРВУНА
ВАРНА
ГАЛАТА
КОЗЯК
ЧЕРНО МОРЕ
ЧЕРНЕЦ
КУЧЕВО
Морава
БЪДИН
ОРЕХОВО
ЙОРГОВО
ПЛОЧНИК
КОСОВО ПОЛЕ
НОВОБЪРДО
ПРИЩИНА
ВЕЛБЪЖД
КУМАНОВО
КОНСТАНТИН
СКОПИЕ
КРАТОВО
КОЧАНЕ
ВЕЛЕС
Вардар
ОДРИН
МИДИЯ
АРКАДИОПОЛ
ЦАРИГРАД
АХРИДА
КОЗНИК
МОРА
ПЕРИТОР
ДИМОТИКА
Ергене
ЦУРУЛОН
СИЛИВРИЯ
РЕДЕСТО
ХЕРАКЛЕЯ
СТРУМИЦА
ПРИЛЕП
БИТОЛЯ
ДРАМА
СЯР
ВОДЕН
СОЛУН
О.ТАСОС (ВИЗ.)
О.САМОТРАКИ (ВИЗ.)
КИЗИК
МОРУНЕЦ
БЕР
СЕРВИЯ
Бистрица
В И З А Н Т И Я
НИКЕЯ
БРУСА
О.ИМБРОС (ВИЗ.)
О.ЕМНОС (ВИЗ.)
СИМЕОН
ТРИКАЛА
СИНИША
ЛАРИСА
ЕГЕЙСКО МОРЕ
О.ЛЕСБОС (ВИЗ.)
АТИНСКО ХЕРЦОГСТВО
О.ЕВБЕЯ (ВЕН.)
СМИРНА
КНЯЖЕСТВО АХАЯ
АТИНА
О.ХИСОС (ГЕН.)
ФИЛАДЕЛФИЯ
МЯРКА 1:4 000 000
0
40
80 КМ

ОСВОБОЖДАВАНЕ НА ВИДИНСКАТА ОБЛАСТ. През лятото на 1369 г. в резултат на спогодбата между влашкия воевода Владислав Влайку и унгарския крал Людовик I Анжуйски Видинската област била върната на България и там отново бил възстановен Иван Срацимир. Премахването на чуждата власт се придружавало от враждебни действия на видинското население срещу францисканските монаси, някои от които били убити.[67] За връщането на Видинската област в пределите на България съдействувал и добруджанският деспот Добротица.[68] Срещу тази услуга Иван Александър му отстъпил Варна, Емона и Козяк.[69] Така Добруджанското деспотство разширило територията си и станало непосредствен съсед на Византийската империя, която по силата на договора от 1366 г. владеела черноморските градове южно от Стара планина.

Присъединяването на Видинската област към пределите на България е последното значително събитие от времето на Иван Александър, който починал на 17 февруари 1371 г. Слязъл от историческата сцена един владетел, който царувал в продължение на 40 години, и то през един от най-бурните и съдбоносни периоди от съществуването на българската държава. Несъмнено Иван Александър бил даровит държавник и опитен дипломат, служещ си ту с мирни средства, ту със силата на оръжието. Неговата активна намеса във византийската междуособица /1341–1347/ позволила на българската държава да се разшири почти без проливане на кръв и да включи в границите си български селища в Тракия и в Северните Родопи. Иван Александър обаче не проявил достатъчно далновидност пред османската заплаха. При новите конфликти с Византийската империя, а по-късно и с Унгария българският цар предпочел дори да търси съюз с азиатските пришелци, вместо да се насочи към създаване на общ фронт срещу османците. Това отношение е характерно не само за Иван Александър, но и за останалите тогавашни балкански владетели.[70] Като неизбежен резултат от тяхната недалновидност започнало системното настъпление на турците срещу Византия, България и Сърбия, което се оказало със съдбоносни последици за трите държави.

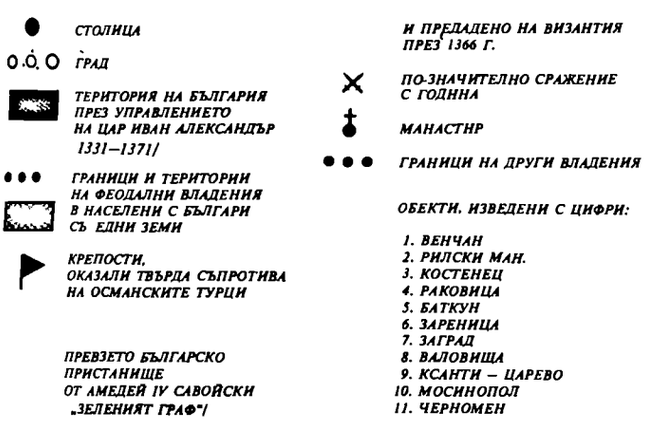

Българската държава през втората половина на XIV в.

ГЛАВА ТРЕТА

БОРБАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД СРЕЩУ ТУРСКИТЕ НАШЕСТВЕНИЦИ /1371–1396/

1. Отделните български държави в хода на турското завоевание /1371–1380/

ТУРСКОТО НАСТЪПЛЕНИЕ СЛЕД БИТКАТА ПРИ ЧЕРНОМЕН. След смъртта на Иван Александър търновският престол бил зает от неговия първороден син /от втория му брак/ Иван Шишман /1371–1393/, а във Видин останал като самостоятелен управител Иван Срацимир /1356–1396/. Причините за разделянето на властта между двамата братя и за избора на Иван Шишман за цар в Търново не са напълно ясни, но вероятно такава е била последната воля на починалия владетел. Както изглежда, отношенията между Иван Шишман и Иван Срацимир не били добри. Различна била и тяхната външнополитическа ориентация. Търновският цар поддържал по-тесни политически връзки със Сърбия, където след смъртта на крал Урош /1371/ на престола застанал един от първите му сановници, княз Лазар /1371–1389/. Иван Шишман се оженил за една от дъщерите на новия владетел[1] и чрез този политически брак укрепил добрите отношения между двете държави. От своя страна Иван Срацимир поддържал връзки предимно с влашката държава и бил женен за сестрата на влашкия воевода Владислав Влайку.[2]

Наред с двете царства — Търновското и Видинското, — които след 1371 г. се откъснали напълно едно от друго, продължавала да съществува в североизточните български краища самостоятелната политическа формация на деспот Добротица. Така се очертали фактически три отделни части на българската държава — обстоятелство, на което обръща внимание немският рицар Шилтбергер, участник в похода на крал Сигизмунд сре-

щу турците през 1396 г.: „Аз бях в три страни, които и трите се казват България / Pulgrey — б. а./ — отбелязва Шилтбергер. Първата лежи там, където се преминава от Унгария през Железни врата, и столицата ѝ се казва Видин. Другата България лежи срещу Влашко и столицата ѝ се казва Търново. Третата България лежи там, където Дунав се влива в морето, и столицата ѝ се казва Калиакра.“[3] Думите на немския писател отразяват тъжната истина за една раздробена на три българска държава, и то в момент, когато заплахата от страна на османците надвисвала с пълна сила над целия Балкански полуостров.

След известно затишие бил организиран поход срещу турците от самостоятелните владетели на Средна и Южна Македония — Вълкашин и Углеша. Те разбирали, че след като в ръцете на Мурад е паднала вече голяма част от Тракия, скоро ще дойде и техният ред. Двамата братя решили чрез активни действия да предотвратят опасността. Войските им проникнали в Източна Тракия и се насочили към Одрин. В решителната битка при крепостта Черномен /близо до Одрин/ на 26 септември 1371 г. Вълкашин и Углеша претърпели пълно поражение. И двамата братя заедно с голяма част от войниците си паднали в боя.[4]

След битката при Черномен, предвождани от султан Мурад, турците започнали стремително настъпление на широк фронт. Те овладели най-напред яките крепости Самоков и Ихтиман и след това проникнали в югозападните български земи. Особено упорито се бранело срещу пристъпите на врага населението на Битоля. Според разказа на турския хронист Сеадеддин градът бил завзет „след най-жестоки битки и кървави обсади“[5]. В резултат на опустошителното нашествие престанало да съществува независимото и твърде силно за времето си княжество на Углеша. Завладени били и земите на Вълкашин, чийто син Марко се принудил да признае върховенството на султана. Владетелят на Велбъждката област Константин Деян станал васал на Мурад и продължил да управлява своите земи.

Отглас от ужасите, предизвикани от нахлуването на османците в югозападните български краища, се съдържа в приписката на един съвременник на събитията, светогорския монах Исай Серски: „Като убиха юначния деспот Углеша, измаилтяните се пръснаха и пролетяха по цялата земя подобно на птици по въздуха. Едни от християните бяха изклани, други отвлечени в робство, а онези, които останаха там, смърт несретна ги покоси, защото изгинаха от глад... опустя земята, лиши се от всичките си плодове, погинаха людете, изчезна добитък и плодове. И наистина тогава живите облажаваха по-рано умрелите.“[6]

Едновременно с настъплението си в югозападните български земи османците проникнали в Родопската област и в Северна и Североизточна Тракия, т.е. в територията на Търновското царство. След смъртта на Иван Александър султан Мурад не се смятал вече задължен да спазва съюзния договор с България. Най-добре била организирана съпротивата на големите градски центрове, чиито жители, защитени от яки крепостни стени и ръководени от опитни воеводи, устоявали твърдо на вражеския пристъп. Такъв бил случаят с Диампол — обграден от ордите на Тимурташ, градът издържал продължителна обсада от ранна пролет до средата на лятото и не се поддал на многократните увещания да се предаде. Едва когато хранителните припаси се развалили поради силните горещини и избухнала епидемия, жителите на града се принудили да отворят крепостните врати.[7] Упорита съпротива оказали на нашественика и селищата южно от Стара планина. Запазена е народна легенда за защитата на крепостта Шишкинград, разположена на скалистите ридове близо до днешния град Твърдица. Легендата разказва, че начело на бранителите стоял сам цар Иван Шишман и че в лютата битка загинали много хиляди еничари. В боя паднал и главният Шишманов воевода — Шишкин, — на чието име по-късно била назована крепостта.

Упорита борба водили и свободолюбивите планинци в Родопския край. Запазени са десетки народни предания и легенди, които възникнали като жив отклик от онези страшни дни и които се предавали в продължение на векове от поколение на поколение. Врагът нахлул най-напред по северните склонове на голямата планина, осеяни със силни и непристъпни крепости.[8] Ожесточен отпор оказало населението на крепостта Раковица /днес в развалини край с. Голямо Белово/. Срещу Раковица действувал отредът на Дауд паша, а отбраната на това селище според запазената легенда се намирала в ръцете на воеводата Курт. След напразни опити да превземат яката твърдина турците успели най-сетне да склонят жителите ѝ да се предадат при известни условия: населението на Раковица останало по местата си и запазило своите имоти, като се задължило да служи в турската войска.[9]

Кървава битка водили турците и за овладяването на Цепина. В продължение на девет месеца жителите отбивали атаките на неприятеля и отказвали да сложат оръжие. Най-сетне при условие да запазят живота и имота си те отворили вратите на крепостта.[10]

Според друг вариант на народното предание

начело на отбраната на Цепина стоял бан Вельо, опитен и смел воевода, който отбивал храбро всички пристъпи на отредите на Дауд паша. Турците решили да прекъснат тръбата, която снабдявала с вода крепостните кули на хълма при с. Дорково. Те дали на едно муле зоб, държали го три дни жадно и след това го пуснали. Мулето започнало да търси вода и разровило земята над водопровода, който след това бил прекъснат от обсадителите. Едва тогава жителите на Цепина се предали.[11] По същия начин — чрез прекъсване на водопровода — била превзета според преданието и крепостта Станимака.[12]

Ожесточени боеве се водели и за превземането на Баткун — яка крепост по северните склонове на Родопите. В народната памет останал светъл спомен за воеводата Георги, който паднал при последния пристъп на нашествениците. Всяка година на Гергьовден селяните от околните села се събирали на гроба му, за да поменат своя загинал бранител.[13]

Освен по северните склонове на Родопите упорита съпротива срещнали турците и във вътрешността на Родопския масив. Според запазените спомени там нахлули два турски отреда. Единият бил предвождан от Джедит паша, а другият – от Ибрахим паша. Джедит паша настъпвал по пътя Станимака — Бачковски манастир по долината на Чепеларска река, а Ибрахим паша се движел от Пловдив към с. Първенец — Тъмръш и по коритото на р. Въча. Боеве били водени при укрепените селища и местности Зарениця /близо до дн. гр. Наречен/, Заград /при дн. с. Забърдо/, Градище /северно от дн. с. Беден, Девинско/, Чилтепе и Каракулас /местности по долината на р. Въча/, Имаретдере и Момина вода /височини в Ардинска област/ и др. Особено ожесточена битка се разразила при Момина вода, където паднал един от изтъкнатите турски предводители — Саръ Баба. Кърваво сражение станало при Каракулас, където загинал друг османски предводител — Ениxан Баба. Траен спомен се запазил в съзнанието на народа за храбрия защитник Гордю Войвода, който се сражавал с нашествениците в планинските краища на Девинско. Според народното предание нахлуващата там турска войска била предвождана лично от Джедит паша, който загинал в кървавия бой. Загинал също и Гордю войвода, чиято памет се славела в продължение на векове. Изобщо Родопският край се оказал твърде труден за покоряване. Завоевателите прибягвали до различни хитрости, вършели жестокости или обещавали на населението различни привилегии. Разбира се, в народните предания има голям брой недостоверни данни и много събития са описани в легендарна светлина. Независимо от това обаче те отразяват в основата си историческата действителност и могат да бъдат използувани като ценен извор.

Докато в запазените народни предания се съдържа твърде богат материал за завладяването на Родопския край, сведенията на османските извори са твърде оскъдни. Сравнително повече данни, и то по-специално за завладяването на южните родопски покрайнини и на Беломорието, има в хрониката на османския летописец Коджа Хюсеин. От неговия разказ се вижда, че начело на нахлулата в тези краища османска войска султан Мурад I поставил видния военачалник Хайредин паша с помощник Евренос бег, командуващ спахийските отреди. При настъплението си в западна посока нашествениците завладели последователно крепостите Бурли /Буруград — Перитор/, Искече /Ксанти/, Марулия /Кукуш/, Кавала, Зъхна /Зиляхово/ и Карафериа.[14]

Труден за уточняване поради липса на достатъчно данни е хронологическият ред на събитията. Ясно е, че настъплението на турците в Тракия и в Родопската област е било нов етап в техните за-

Медна монета на цар Иван Александър /1331–1371/ и сина му Михаил Асен. Национален археологически музей — София

воевателни действия и продължение на първоначалното им проникване през периода 1359—1364 г. Този нов етап започнал непосредствено след Черноменската битка, когато Иван Александър бил вече покойник. Както бе изтъкнато, след смъртта на българския цар, който поддържал съюзни отношения с османците, султан Мурад се почувствувал свободен от всякаква обвързаност с българите и след победата над войските на Вълкашин и Углеша започнал споменатото вече широко настъпление срещу държавата на Иван Шишман.

Известни хронологически данни за хода на събитията се съдържат в съчинението на Коджа Хюсеин. От неговия разказ се вижда, че завладяването на беломорските крепости е станало между 1373 и 1375 г.[15] Тогава навярно са паднали в ръцете на нашествениците и селищата в Средните Родопи, както и градовете в Северна Тракия. През 1373 г. османците постигнали вече значителни териториални успехи. Това личи от едно тревожно писмо на папа Григорий XI, писано през същата година: „От неотдавна... турците в непрекъснати враждебни действия нападаха, превземаха и ужасно съсипаха обширни области от византийската и българската държава, от сръбското кралство и от други страни.“[16]

Както при своите предишни походи, така и сега османците отвеждали в плен голям брой роби, едни от които получавали самият султан и неговите приближени, а други — бойците. Интересно известие за масови поробвания има в хрониката на Коджа Хюсеин, който съобщава, че след завладяването на беломорските крепости Хайредин паша с „безчетно количество пари, с роби и робини с лица като феи“ паднал по лице в краката на султана.[17] Много от тези роби били продавани на венециански, дубровнишки и други търговци по робските тържища в Крит, Кипър и други места. Запазени са сведения за роби-българи от Станимака, Перперек, Прилеп, Мелник, Дебър, Скопие, Битоля, Костур, Бер, Воден, Радовиш, Велес и други градове, които били продадени на робското тържище в Кандия /на остров Крит/.[18] Голям брой българи били продадени и на остров Кипър, където станали притежание на хора от местната аристокрация. По време на войната между Кипър и Генуа през 1373—1374 г. тези роби взели дейно участие на страната на кипърския крал и помогнали със своята твърда съпротива за отбиване на нашествениците. Подробно говори за това участие кипърският летописец Леонтий Махера в своята хроника, която обхваща събитията от 1359 до 1432 г.[19] След прогонването на генуезците от острова съгласно с даденото обещание робите-българи били освободени и останали да живеят в Кипър. От това време вероятно произхождат някои лични имена и имена на местности, свързани с българското народностно име.

Едновременно с масовите поробвания и избивания на населението османците изпращали в завладените области мохамедански заселници от Мала Азия. След 1371 г. малоазийски турци били настанени главно в по-големите градове като Битоля, Прилеп и особено в басейна на Вардар.[20]

Бронзова ключалка /XIV в./, намерена на Царевец във Велико Търново. Окръжен исторически музей — Велико Търново

Страница 356/357
Парижка военна карта от края на XIV в. с изображение на Търново и други български средновековни градове и крепости. Национална библиотека — Париж

Чрез политиката на колонизация, която започнала още от момента на стъпването на османците на Балканския полуостров, Мурад целел да създаде трайна база за своето господство в завзетите земи и да направи по-трудна борбата на покореното население.

Съдбоносните събития след битката при Черномен предизвикали дълбок отзвук в съзнанието на българския народ по всички краища на българската земя. Все по-ясно ставало, че надвисналата заплаха е голяма и че османската завоевателна стихия ще продължи и занапред. За съжаление и сега най-отговорните и управляващи среди в трите „България" не били в състояние да се сплотят и да се организират срещу нашественика. Ако се съди по запазени народни предания, единствено търновският цар Иван Шишман, чиито земи станали главен терен на вражеските действия, направил опит за организиране на съпротива и за отбиване на неприятелските пристъпи, но усилията му останали напразни. Виждайки, че няма отникъде помощ и че устремът на османците не може да бъде спрян, той се принудил /вероятно през 1373 г./ да признае върховенството на султан Мурад, като му дал и сестра си Кера Тамара за съпруга. Така в едно късно допълнение на Синодика на Борил се казва, че Кера Тамара станала „обрученица на Мурад" заради българския народ.[21]

ПОЛИТИКАТА НА ВИДИНСКИЯ ЦАР ИВАН СРАЦИМИР. Докато търновският цар Иван Шишман все пак направил опит за отпор срещу османското нахлуване, видинският владетел Иван Срацимир останал безучастен зрител на събитията. Той не само не подпомогнал своя брат, но и се възползувал от създалото се положение, за да разшири владенията си за сметка на Търновското царство. Иван Срацимир завзел София, както личи от една грамота на Цариградската патриаршия.[22] Това е станало вероятно наскоро след битката при Черномен. Иван Срацимир дори се откъснал от Търновската патриаршия и поставил земите си под църковната юрисдикция на цариградския патриарх.[23] Особено остър бил конфликтът за София. През 1373 г. градът, който дотогава влизал все още във владенията на Срацимир, в резултат може би на въоръжено сблъскване се присъединил отново към пределите на Търновското царство.[24] Сега именно била издадена известната Шишманова грамота в полза на Рилския манастир. През 1381 г. Иван Срацимир отстранил видинския митрополит, тъй като бил получил сана си от търновския патриарх. На негово място по настояване на видинския владетел дошъл нов митрополит, угоден на Цариградската патриаршия.[25] Става дума за митрополит Касиан, който, обвинен по-късно в убийство, бил сменен през 1392 г. от митрополит Йоасаф.

ДЕСПОТ ДОБРОТИЦА. Никакъв опит за намеса в борбата срещу нашествениците и в подкрепа на Иван Шишман не направил и Добротица, който, изглежда, е държал страната на Иван Срацимир. Добруджанският деспот се грижел само за укрепването и разширяването на собствената си държавица. Той предприел стъпки за сближаване с Византийската империя, с която от 1369 г. имал обща граница по Черноморското крайбрежие. Израз на тази политика било отцепването на неговите земи от духовната власт на Търновската патриаршия и поставянето им под юрисдикцията на цариградския патриарх.[26]

Стремейки се да укрепи връзките си с Византия, Добротица омъжил през 1374 г. дъщеря си за един от синовете на Йоан V Палеолог. Постепенно силата на добруджанския деспот нараствала и владенията му се увеличавали. На север територията на неговата държавица стигнала до делтата на Дунава и в ръцете му паднало пристанището Килия.[27] Добротица започнал да сече монети, укрепил още по-здраво Калиакра, построил флота и се намесвал дейно в събитията в района на Черно море. След 1370 г. той влязъл в конфликт с генуезците, които имали свои фактории по Черноморското крайбрежие. Намесил се и в работите на Трапезундската империя, като се опитал през 1374 г. да отстрани законния ѝ наследник и да направи трапезундски владетел зет си Михаил.[28] Дейна роля играл Добротица и в избухналата през 1376 г. продължителна война между Венеция и Генуа. Той поддържал с всички сили венецианците и не спрял враждебните действия срещу Генуа дори след мира в Торино /1381/, който сложил край на борбата между двете италиански републики. Във враждебни отношения с Генуа минали и последните години от неговото управление. Изобщо цялата външна политика на добружанския деспот за периода от 1370 до 1385 г., когато той вероятно е починал, е откъсната от събитията в балканските земи.

ПОЛИТИЧЕСКОТО СЪСТОЯНИЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ. След успешните завоевателни действия през 1371–1373 г. османските турци все повече се налагали като главна политическа и военна сила на Балканския полуостров. Това положение проличава ясно в писмата на византийския дипломат и политик Димитър Кидон, които се отнасят до времето след Черноменската битка.[29] За разлика от засилващата се османска държава Византия вървяла към разложение и упадък. Опитите на Йоан V Палеолог да търси съюзници срещу османците претърпели провал. Не помогнало и посещението му в Рим /ав-

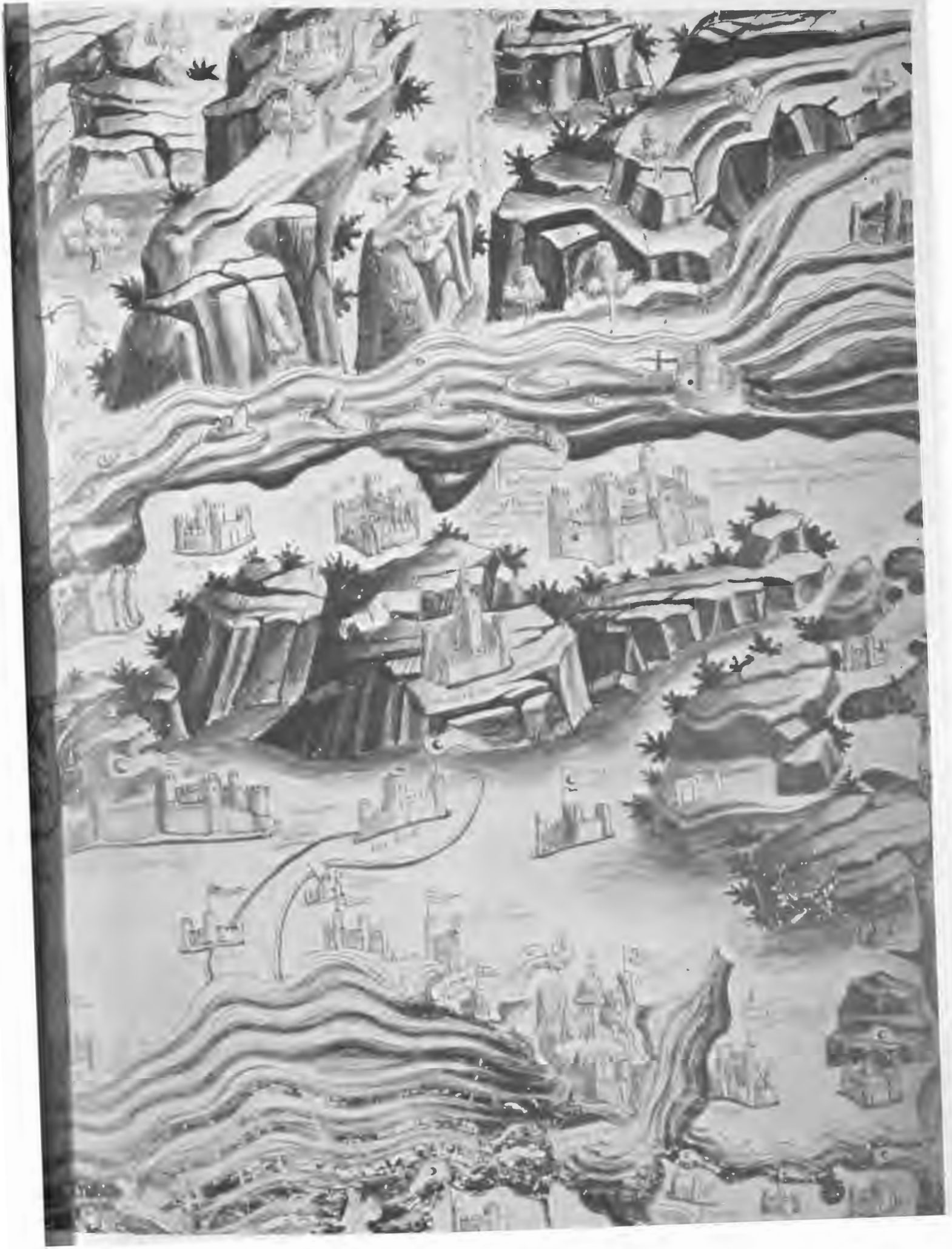

густ 1369 г./, където той се съгласил да приеме католицизма, за да си осигури помощ от страна на Запада.[30] Сключената уния обаче не дала положителни резултати. Тя дори влошила положението на Йоан V Палеолог, когото започнали да обвиняват в отстъпление от православието.

През 1373 г. в империята избухнали междуособици. Срещу императора се вдигнал синът му Андроник. В тази борба се намесили и генуезците, водени от свои лични интереси, а също така и османските турци, които се надявали, че вътрешните смутове ще отслабят Византия. Фактически Византия от 1373 г. се намирала вече във васална зависимост от султан Мурад.[31] През 1379 г. междуособиците във Византия се прекратили, но империята била крайно изтощена и фактически се разпаднала на четири части: в Цариград управлявал Йоан V Палеолог, а в Южна Тракия, Солун и Пелопонес – синовете му Андроник, Мануил и Теодор.[32] Така по подобие на българската държава се раздробила и Византийската империя, и то точно в момента, когато османците вече завоювали значителна територия от Балканския полуостров и се готвели за нови и решаващи походи.

2.
Залезът на средновековната българска държава /1382–1396/

ЗАВЛАДЯВАНЕ НА СОФИЯ. След временно затишие османските турци пристъпили отново към завоевателни действия. С огромна войска султан Мурад се насочил след 1380 г. към югозападните предели на Търновското царство с главна цел да покори големия и добре укрепен център София, който неотдавна бил преминал от ръцете на Иван Срацимир под властта на Иван Шишман. След кървави сражения в Златишкото поле, за които са запазени смътни спомени в народните легенди,[33] турците се придвижили до София и я обградили. Организирани от воеводата бан Янука, жителите отбивали пристъпите на нашествениците и отказвали да се предадат на многократно надминаващата ги по численост турска войска, командувана от Лала Шахин.

Тъй като не можел да се справи с твърдата съпротива, Лала Шахин отишъл в Одрин, за да докладва на султана за своя неуспех. Оставеният за негов заместник военачалник Инджe Балабан бей прибягнал до услугите на един помохамеданчен българин – Узунджа Сьондюк. Под предлог, че бяга от турците, Сьондюк се добрал до София, спечелил доверието на бан Янука и станал негов соколар. Двамата започнали често да излизат на лов в околностите на града и един ден, когато се намирали далеч от крепостните стени, неочаквано Сьондюк се хвърлил върху своя господар, повалил го на земята, вързал му ръцете и го отвел като пленник при Лала Шахин, който по това време се намирал в Пловдив. Оттам бан Янука бил изпратен с конвой до стените на София, за да го видят жителите на града. Изпаднало в паника и останало без смелия си бранител, населението на София не било в състояние да продължи съпротивата и се предало /1382/.[34]

Дали разказът за предателството на Узунджа Сьондюк, който се подкрепя от данни в турски извори, не съдържа някои неточности, е трудно да се каже, но би трябвало да се приеме, че като цяло той отразява една действително вярна картина. По това време помохамеданчванията били вече обичайна практика на османците и чрез тях те внасят разединение сред българския народ.

След завземането на София в града се настанил турски гарнизон, докарани били и мюсюлмани-колонисти от Мала Азия.[35] През 1383 г. бил завзет Сяр, някогашна столица на Углеша.[36] Последвала обсада на Солун /1385/, който устоял на турския натиск благодарение на упоритата съпротива, организирана от Мануил Палеолог. След втората обсада обаче, през 1387 г., градът паднал в ръцете на турците.[37] Наред с турските гарнизони, настанени в Сяр и в Солун, в областта на тези два големи града били заселени значителен брой мюсюлмани.

Новите успехи на османците, които през 1382 г. поставили под своя власт още една част от Търновското царство, не могли да предизвикат промяна в отношенията между Иван Шишман и Иван Срацимир, за да ги накарат да се сплотят пред общата опасност. От сведения на румънски извори се знае, че между 1384 и 1386 г. избухнал конфликт между Иван Шишман и влашкия воевода Дан I, който навлязъл с войски южно от Дунава и окупирал някои български селища край реката.[38] При едно от сраженията между българи и власи Дан загинал и на престола дошъл Мирчо /1386/. В тази българо-влашка война, която избухнала в един крайно напрегнат и съдбоносен момент от историята на Търновското царство, известна роля изиграл и видинският владетел Иван Срацимир,[39] и то като съюзник на власите.

БИТКАТА ПРИ ПЛОЧНИК. След като закрепили положението си в новозавладяната Софийска област, османските турци продължили своето настъпление в северозападна посока. През 1386 г. след ожесточени сражения паднали Пирот и Ниш. Целта на Мурад била да се прекъсне връзката между Търновското царство и Сърбия, тъй ка-

то подозирал, че Иван Шишман, макар и негов васал, очаква само сгоден случай, за да намери съюзници и да започне борба срещу завоевателите. При завладяването на Пирот и Ниш турците извършили големи безчинства и поробили много българи.[40]

Настъплението на турците, които навлизали в централната част на Балканския полуостров, разтревожило не само българския цар Иван Шишман, но и владетелите на Сърбия и Босна. Ставало ясно, че Мурад си е поставил за цел да завладее всички балкански държави и да създаде огромна мюсюлманска империя. За пръв път след години на разединение и раздори назряла идеята за създаване на общ балкански фронт за борба срещу нашествениците. Организирана била коалиция на сръбския княз Лазар с босненския крал Твърдко. Към тази коалиция се присъединил и Иван Шишман, но нямал възможност да изпрати войска. Съединените сили на босненци и сърби посрещнали нахлуващите османски орди на Мурад и им нанесли голямо поражение в битката при гр. Плочник на р. Топлица /1387/. Това поражение било в същност първата сериозна несполука за османците след проникването им на Балканския полуостров. За съжаление обаче победата при Плочник останала единствена.

Създаването на антиосмански фронт на Сърбия, Босна и Търновското царство се оказало само краткотраен епизод, който не могъл да промени хода на събитията. Останалите политически сили на Балканите — Византийската империя, Видинското царство и Добруджанското деспотство — не се присъединили към антитурската коалиция. Византия изобщо била вече твърде омаломощена. След загубата на Солун през 1387 г. от нея оставала незначителна територия. Видинската държава на Иван Срацимир продължавала да води политика на несъгласие с Търновското царство. Собствена политика водело и Добруджанското деспотство, чийто владетел Иванко, синът на Добротица, се стремял главно да уреди отношенията си с Генуезката република. През 1387 г. той сложил край на продължителната война с генуезците и сключил с тях търговски договор, който му давал икономически изгоди в района на Черно море.[41] Изобщо отделните държави на Балканския полуостров не били в състояние да се сплотят през разглеждания период в единен фронт за борба срещу завоевателите. При това положение победата при Плочник не могла да донесе очаквания резултат и да внесе прелом в развоя на събитията. Въпреки претърпяната загуба османската държава оставала достатъчно силна и нейната мощ не могла да бъде разклатена от едно поражение. Османците владеели вече голяма част от Балканския полуостров.

ХАРАКТЕР НА ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА. През разглеждания период османската държава се оформила като държава от военно-феодален тип със силна централна власт, докато балканските държави били омаломощени от феодални междуособици. Съгласно с една разпоредба на Мурад I от 1368 г. влязла в сила т.нар. спахийска система, при която владеенето на земя било тясно свързано със задължението за военна служба и с участието във войни и походи. Създал се слой от земевладелци-войници /спахии, тимариоти/, които притежавали определени дялове поземлени имения /тимари/, получени заради военната им служба и бойни подвизи.[42] При всяко ново бойно отличие размерът на тимара се увеличавал като награда за проявената храброст. Така създадената система била мощен стимул за повишаване бойните качества на мюсюлманския войник. При това, макар и да формирала слой от едри поземлени собственици — господари на зависимо население, — тази система не отивала в разрез с централизаторските принципи, на които се градяла османската държава. Спахията оставал пряко подчинен на самия султан и правата му върху тимара били ограничени от контрола на централната администрация чрез съответни нейни органи /военни, финансови, юридически/. В това именно се свежда главната разлика през разглеждания период между балканския и османския феодализъм. Докато голяма част от балканските феодали /във Византия, България, Босна и Сърбия/ притежавали вече пълни имунитетни права и се разпореждали почти безконтролно в своите владения, османските спахии, колкото големи и да били размерите на техните имения, се намирали в пряко подчинение на султана и не разполагали в своите земи нито с финансов, нито с административен, нито със съдебен имунитет.

Наред с раздаването на тимари, което поощрявало стремежа у спахиите към войни и завоевания, централната власт в лицето на султана раздавала и мюлкове. Мюлковете били обширни поземлени имущества, над които притежателят получавал големи права и които можел да предаде в наследство на своите синове. Мюлкове били давани главно на близки на султана лица и на изтъкнати военачалници, отличили се в борбата срещу „неверниците“, като например Евренос бег, Лала Шахин и др. Знае се, че Евренос бег получил към 1385 г. обширни земи в Сярско, в Гюмюрджинско и около Солун.[43] Чрез тези щедри дарения султанът развивал войнственост и фанатизъм у първите и най-главни свои помощници, което било от голямо значение за крайния успех на османската

1 2 3

4 5 6

завоевателна политика на Балканския полуостров.

Важна роля за укрепване ударната сила на османската армия изиграло и формирането на еничарския корпус. Съществуват все още разногласия относно времето на създаването на еничарската институция, но сигурно е, че към 1380 г. практиката да се събират християнски деца, за да се обучават във военни училища и да се превръщат в еничари, е била вече в ход.[44] Забравили своя род и език, възпитани във фанатична преданост към мюсюлманската религия и към султана, еничарите представлявали отлично организирана военна сила, която участвувала във всички големи сражения и в много случаи решавала крайния изход на битките. Така наред с другите фактори, които, взети в своята цялост, помогнали за осъществяването на османската завоевателна експанзия, голяма роля изиграло и еничарството.

ПОХОДЪТ НА ТУРЦИТЕ СРЕЩУ ТЪРНОВСКОТО ЦАРСТВО И ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО. Наскоро след битката при Плочник османците се вдигнали на ново настъпление срещу Търновското царство. Султан Мурад виждал, че Иван Шишман е несигурен васал, поради което решил да се справи окончателно с него. През 1388 г. една 30-хилядна войска, предвождана от Али паша, преминала Източна Стара планина и нахлула дълбоко на север. Завзети били градовете Овеч, Шумен, Мадара и др.[45] Нашествениците навлезли не само в земи, подвластни на търновския цар, но и в земи, които се намирали в Добруджанското деспотство. За пръв път населението на този откъснал се от централната власт български край изпитало ужасите на османската завоевателна стихия и за пръв път неговите управници, които дотогава се отнасяли безучастно към бедите, сполетели Търновското царство, почувствували непосредствено турската заплаха.

Пред напора на внезапно нахлулия в страната враг жителите в засегнатите селища отначало не могли да окажат голяма съпротива, но постепенно се организирали за борба. Пример в това отношение дало населението на Варна, намираща се тогава на територията на Добруджанското деспотство. Разтревожени от бързото настъпление на

7

8

9

Монети на български царе и самостоятелни владетели /XIII–XIV в./

1. Медна монета на деспот Добротица /1360–1385/. Градски исторически музей – Балчик

2, 6, 7. Сребърна и медна монета на цар Иван Срацимир /1356–1396/. Национален археологически музей – София

3. Сребърна монета на цар Иван Александър и сина му Иван Шишман. Национален археологически музей – София

4, 8. Сребърни монетн на цар Мнхаил II Асен /1246–1256/ и майка му Ирина. Национален археологически музей – София

5, 9. Медни монети на цар Иван Шишман /1371–1393/. Национален археологически музей – Софня

ордите на Али паша, които завладявали селище след селище, варненци били отначало склонни да се предадат. Скоро обаче те се окуражили и се приготвили за отбрана. Виждайки, че предстои тежка битка и че яките стени на черноморската крепост ще бъдат трудно преодолени, пашата се отказал от настъплението срещу града и се отправил в друга посока. Така Варна временно запазила свободата си.[46]

Примера на варненци последвали и жителите на Тутракан. Отначало те не оказали съпротива и допуснали в града малък турски гарнизон, но след това прогонили нашествениците и решили да се отбраняват. Али паша заповядал да бъдат опустошени и опожарени нивите и полетата наоколо и така принудил тутраканските жители да поискат примирие и да предадат ключовете на крепостта.[47]

Упорит отпор оказало и населението на Никопол, който по това време бил една от най-яките твърдини на Дунава. Тук отбраната била организирана от цар Иван Шишман, който се затворил в крепостта. Макар и с голяма войска, Али паша не могъл да сломи съпротивата на жителите и се принудил да търси помощ от самия Мурад. С „грамадна армия“, както отбелязва Сеадеддин, султанът се отправил към Никопол, решен да го превземе на всяка цена. Едва тогава българският цар поискал примирие и получил обещание от Мурад, че ще му бъде оставен Никопол, ако предаде на тур-

ците Силистра. По-късно Иван Шишман отказал да изпълни уговореното, дори започнал да укрепява Силистра и да се готви за нови сражения срещу нахлулия в страната му враг. Тогава Мурад предприел втора обсада на Никопол. Виждайки, че силите му са недостатъчни, Иван Шишман отново се принудил да иска мир и склонил да изпълни предишното условие. Силистра била предадена в ръцете на турците.

Така завършил походът на Али паша в Североизточна България. Резултат от този поход било почти пълното овладяване на Търновското царство. Фактически под властта на Иван Шишман се намирала само столицата Търново и някои градове, както и няколко дунавски крепости, най-силна от които била Никопол. Сериозно пострадало и Добруджанското деспотство, което също загубило част от своята територия, но запазило столицата си Калиакра, а също и големия пристанищен център Варна. Нашествието на турците през 1388 г. се отразило и върху Видинското царство. Има основание да се приеме, че Иван Срацимир, който управлявал във Видин като унгарски васал, сега бил принуден да признае върховенството на турския султан.[48]

БИТКАТА НА КОСОВО ПОЛЕ. След похода в България Мурад решил да отмъсти за поражението си при Плочник и нахлул с голяма войска в Сърбия. Решителната битка между турците и съюзените сили на сърби и босненци станала на 15 юни 1389 г. на Косово поле. Дълго време изходът оставал неясен, но превесът бил на страната на съюзниците. В разгара на боя сръбският велможа Милош Обилич, като се представил за беглец, проникнал в шатрата на Мурад и го убил с един удар на намазан с отрова меч. Вместо да внесе паника обаче, убийството на Мурад фанатизирало турците и ги хвърлило в решителна атака. Новият турски султан Баязид /1389–1402/, син на Мурад, поел командуването на военните действия. Вместо очакваната победа, за която вестоносци вече съобщавали навред из страната, сърбите претърпели пълно поражение. Княз Лазар паднал в плен и бил убит върху трупа на Мурад. Жена му Милица и синът му Стефан трябвало да се признаят за васали на султана. Така и Сърбия била извадена от строя и в момента на Балканския полуостров нямало друга сила, която да спре турския натиск.

Поставили във васално положение Византийската империя, Търновското царство, Видинското царство, Сърбия и местните владетели в югозападните български земи, османците държали вече по-голямата част от полуострова в свои ръце. След похода на Али паша в североизточните български краища и след Косовската битка пряко започнали да чувствуват турската заплаха и други страни, а именно Влашко, Босна и Унгария, към чиито граници се приближавали османските нашественици. По това време унгарският крал Сигизмунд /1387–1437/ проявявал претенции към северозападните краища на Балканския полуостров, включително и към Видинската област. Той виждал в лицето на турците не само опасни завоеватели, застрашаващи неговата държава, но и съперници в овладяването на земи, към които сам се стремял. С тревога следял успехите на османските турци и влашкият воевода Мирчо /1386–1418/, който заел престола след смъртта на Дан I.

ОБСАДА И ПРЕВЗЕМАНЕ НА ТЪРНОВО. Краткото затишие, настъпило след Косовската битка, било последвано от нови военни действия на турците. През 1391 г. един турски отред преминал Дунава и нанесъл поражение на войските на Мирчо, а през 1392 г. османските войски проникнали в Южна Унгария[49] и извършили големи опустошения.[50] Последвал противоудар от страна на крал Сигизмунд и още през същата година един турски отред бил нападнат и напълно разбит.[51] Тази турска несполука пробудила нови надежди у българския цар Иван Шишман, който отдавна чакал сгоден момент, за да се избави от наложената му васална зависимост. Той влязъл в преговори със Сигизмунд за обща борба срещу нашествениците.[52] Узнал за тези преговори и разгневен от непокорството на търновския владетел, който неведнократно създавал трудности на турците, Баязид замислил поход срещу Търновското царство с цел да го подчини окончателно. През пролетта на 1393 г. с голяма войска султанът преминал Стара планина, насочил се право към Търново и го обградил от три страни. По това време Иван Шишман с част от войската си се намирал в Никопол, вероятно във връзка с преговорите с унгарския крал, от когото очаквал военна помощ. Защитниците на столицата били насърчавани от Патриарх Евтимий.

За обсадата на Търново и падането на града има кратък, но драматичен разказ в известното Похвално слово за Патриарх Евтимий, съставено от ученика му Григорий Цамблак. „Разгневеният варварин — пише той — заплашваше, че с огън ще гори, че на късове ще сече и на друга мъчителна смърт ще предаде тези, които продължават да са непокорни."[53] Въпреки заканите обаче жителите се бранели твърдо и всички пристъпи на врага се разбивали в яките крепостни стени. Виждайки, че замисленият план се проваля, Баязид решил да вдиг-

Миниатюра от Томичовия псалтир /1360/. Държавен исторически музей — Москва

не обсадата и да се върне обратно. За разколебаването на султана и за здравата защита на Търново говори Григорий Цамблак в едно друго свое произведение — Слово за пренасяне мощите на св. Петка в Сърбия: „След като стигна чудния град, той недоумяваше как да го превземе, защото видя твърдостта на мястото, заградено с планински стръмнини и високи хълмове и укрепено с високи стени, а отвътре пък заякчено за трети път с многочестните мощи на преподобната светица. Те бяха като непобедим воин сред жителите, които се намираха там. Поради това варваринът щеше да се завърне без успех.“[54]

Разказът на Цамблак се потвърждава и от едно народно предание, според което обсадата на града продължила три месеца без някакъв резултат. Най-сетне, когато всички усилия изглеждали напразни и Баязид замислял да потегли обратно, на нашествениците се удало да проникнат през една от крепостните врати на Царевец и при настъпилата паника не след дълго столицата паднала в ръцете им. В руски и сръбски летописи като дата на превземането на Търново се посочва 17 юли 1393 г.[55] Според Цамблак трагичната развръзка дошла не поради военното надмощие на врага, а по други пътища, в които прозирала божията намеса. „И най-после—отбелязва той в Похвалното слово — Баязид завзе града, но не със своята сила, а след като замлъкна божието предопределение.“[56] А в Словото за пренасянето на мощите на св. Петка разказът за падането на Търново завършва така: „И тъй, о скръбна повест, когато грехът надделя, изведнъж в ръцете на турския цар дойде онова, което му се струваше, че никога няма да получи.“[57] От тези думи може да се допусне, че упорито отбраняващата се столица е била превзета чрез предателство. За предателство, което отворило крепостната врата към Царевец, разказва и народното предание за последните дни на българската столица.

Незабавно след падането на Търново завоевателите пристъпили към наказателни мерки. Те отстранили Патриарх Евтимий от неговия пост и по думите на Цамблак осквернили патриаршеската църква на Царевец.[58] Целта била да се покаже

Средновековно нападателно оръжие /XIII—XIV в./
1. Връх на копие. Окръжен исторически музей — Пазарджик

2. Железен меч. Окръжен исторически музей — Плевен

3. Железен меч. Национален археологически музей — София

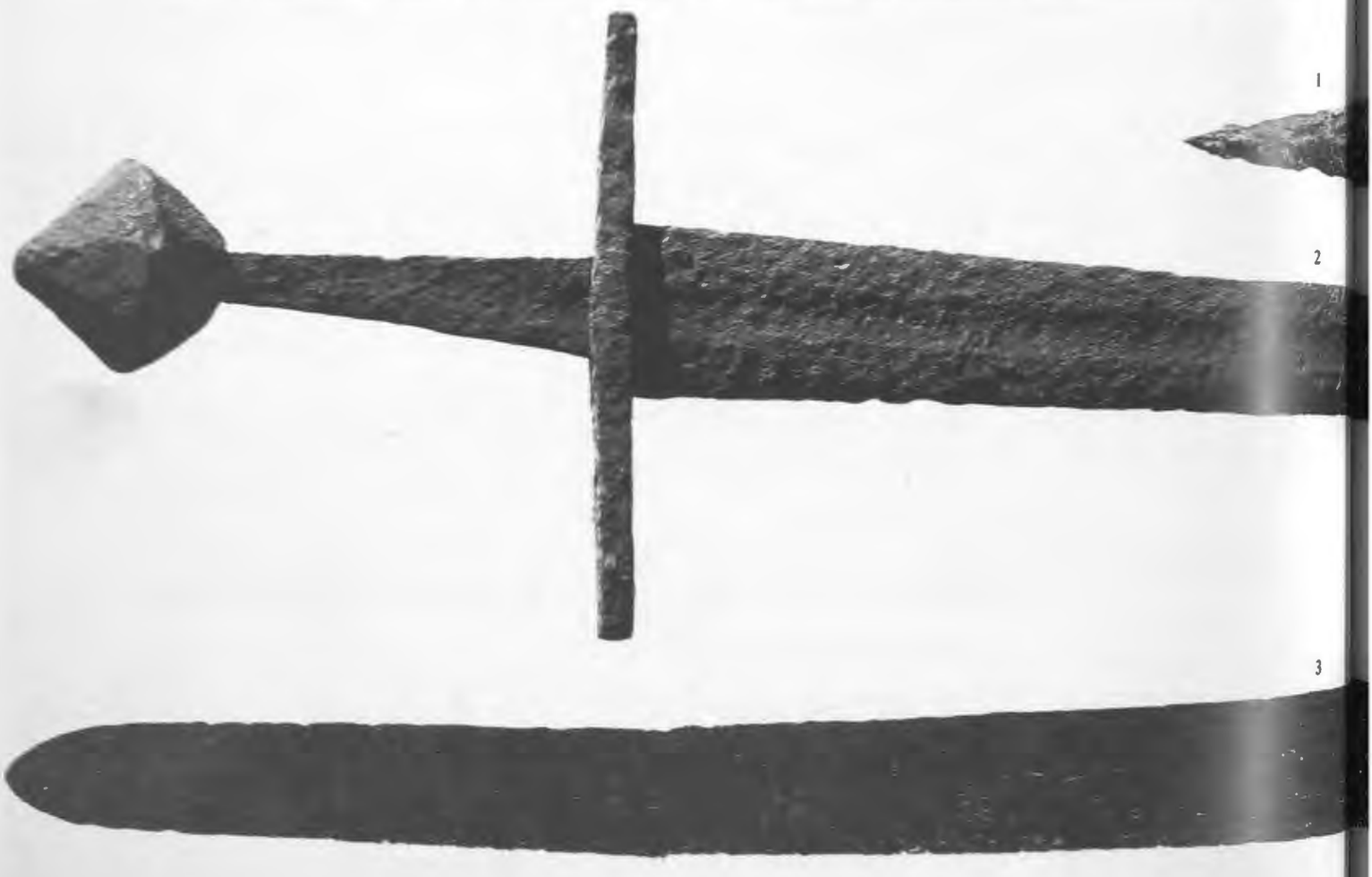

на покорените жители, че мохамеданската религия е победила и че православието е смазано.[59] Последвала друга, още по-жестока разправа, при чието описание, както се изразява старобългарският писател, „човешкият език изтръпва и костите се разтрошават". Свикани били по нареждане на новопоставения турски управител на града всички по-видни жители и боляри под предлог, че трябва да се посъветва с тях по някои въпроси. И когато те се събрали, без да подозират нещо, внезапно върху тях връхлетели войници и започнало поголовно клане. Загинали всички — и стари, и млади, — на брой 110 души. Но и това не наситило поробителите. Наскоро след тази кървава разправа дошла заповед на Баязид голям брой търновски родове и семейства да бъдат изпратени на заточение в Мала Азия. На заточение в Бачковския манастир се отправил тогава и Патриарх Евтимий. Цамблак описва покъртително тъжните сцени при раздялата със заточените семейства. „Разделяха се деца от бащи и братя от родни братя. При това не всички заедно биваха отвеждани, за да се утешават в скръбта, но едни, които се отличаваха по род, богатство и красота на лицето си, се откарваха, а други се оставяха. Дни на плач бяха ония дни."[60]

Следвайки политиката си на колонизация, османците довели в завладяната българска столица турско население, което заживяло в отделни квартали, включително и на Царевец. Въпреки това Търново запазило своя български облик и броят на мюсюлманите, доколкото може да се съди от съхранилите се документи от XV в., не бил много голям.[61] Успоредно с колонизационните мерки завоевателите упражнявали натиск върху населението на града да се откаже от християнската вяра и да приеме исляма. Този натиск дал известен резултат и някои жители приели мохамеданството. Изрично е отбелязал това печално явление видинският митрополит Йоасаф в похвалното си слово за св. Филотея, написано наскоро след завладяването на Търново от турците: „О, позор — възкликва горчиво той. — И мнозина се прехвърлиха към непристойната Мохамедова вяра: едни, като се изплашиха, някои, като се смекчиха чрез ласкателства или като бидоха победени чрез материална придобивка, други пък се присъединиха към враговете, тъй като поради простотията си се подмамваха чрез писма и хитрост."[62] Известието на Йоасаф Бдински е първият домашен извор за наченалия се в хода на завоеванието процес на ислямизация.

ОКОНЧАТЕЛНО ЗАВЛАДЯВАНЕ НА

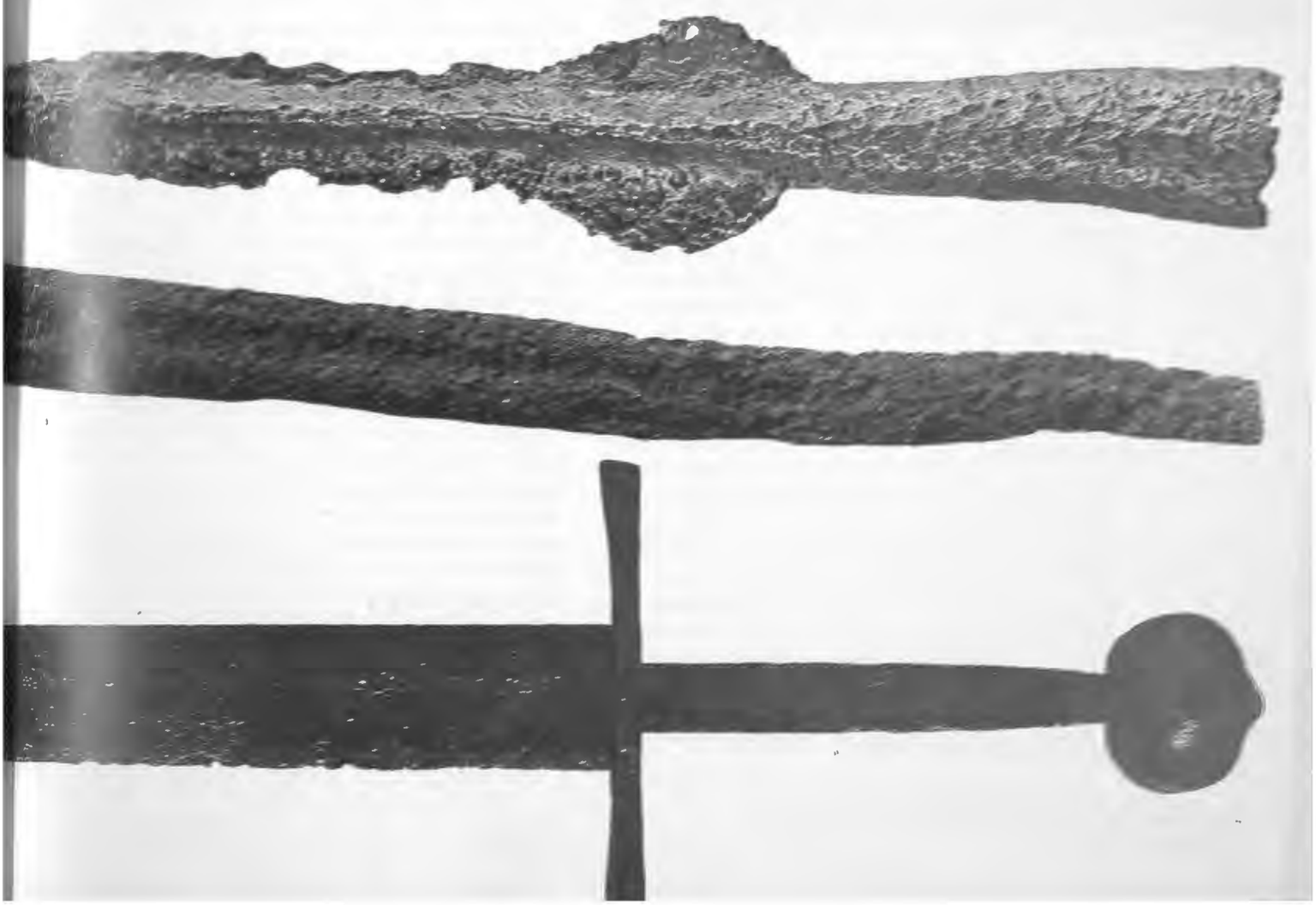

Крепостта Беден край Девин, Смолянски окръг

ТЪРНОВСКОТО ЦАРСТВО И НА ДОБРУДЖАНСКОТО ДЕСПОТСТВО. След падането на Търново турците продължили настъплението си на север. Те обкръжили Никопол, където се намирал Иван Шишман, и след кратка обсада градът паднал в ръцете им. Сведенията за съдбата на последния търновски цар са противоречиви. Според едно турско известие той бил изпратен като пленник в Пловдив и там умрял в тъмница.[63] За пленяването на Иван Шишман се споменава и в руските летописи.[64] Според Анонимния български летопис Иван Шишман бил умъртвен по нареждане на Баязид наскоро след завладяването на Никопол.[65] Това известие се потвърждава и от един новооткрит турски документ, съставен през XV в., където се казва, че султанът „наредил да бъде обезглавен Шишман"[66]. Версията за погубването на Шишман изглежда по-вероятна, като се имат пред вид голямото раздразнение на Баязид спрямо неговия непокорен васал и твърдото му решение да се справи окончателно с българите. Така в неравна и отчаяна борба загинал търновският владетел.

Ако се съди по кратките съобщения на писмените извори, завладяването на Търновското царство станало веднага след битката при Никопол. Анономният летопис съобщава дословно, че след погубването на Шишман „султанът завладял българската земя и постави там, по цялата българска земя, свои управители". Още по-лаконичен е текстът в споменатия турски документ, където се казва, че след обезглавяването на Иван Шишман „султанът завзел Никопол и го превърнал в османски санджак".

Покоряването на българските земи обаче съвсем не било така бързо и леко и зад сухите и кратки съобщения на хрониките се крие низ от упорити сражения и героични битки, в които българският народ дал израз на непоколебимата си воля да брани своята свобода. За да се възстанови картината на този последен и съдбоносен период от историята на Търновското царство, трябва да се прибегне пак до помощта на народните предания, до запазените в продължение на векове легенди и разкази за съпротивата срещу нашествениците. В светлината на този изворен материал, който съдържа някои преувеличения и неточности, но е пряк отзвук от събитията, се вижда, че завладяването на Шишмановата държава е станало след кървави сражения и отчаяна съпротива.[67] Най-голям отпор оказали укрепените градски центрове като Плевен, Ловеч и Враца, пред чиито стени нашествениците стояли в продължение на месеци. Показателно е например народното предание за обсадата на Ловеч. Защищавана от опитния воевода Станко с прозвище Кусам, яката крепост отстоявала на яростните пристъпи на врага и всички опити да се склонят жителите към капитулация оставали напразни. Накрая било постигнато споразумение — Ловеч признал върховенството на султана, но на населението му били дадени известни права. Продължителна и тежка борба се разразила и за завладяването на Кайлъшката крепост, където бил разположен средновековният Плевен. Според една местна легенда там се сражавал сам Иван Шишман след безуспешния опит да премине във Влашко и да търси помощ от воеводата Мирчо. Големи сражения се водили при крепостта Вратица /дн. Враца/, където се отличил воеводата Радан. Запазени са много народни предания за люти битки по протежението на Искърския пролом, където се издигали непристъпни и труднопревзимаеми крепости /при Лютиброд, при Черепиш и др./. Голяма съпротива оказала и крепостта Урвич. И тук в паметта на народа се вплита името на Иван Шишман като неин последен бранител.

Отглас от тежката борба срещу османците се

съдържа в една от добавките на Бориловия синодик, където се пее „вечна памет“ за „Семир, Йончо, Добромир, Иваниша и всички, които воюваха заедно с тях против безбожните турци и проляха кръвта си за християнската вяра“[68]. За последната съпротива срещу завоевателите свидетелствува и скалният надпис край Боженица /до Ботевград/, изсечен по нареждане на тамошния управител севаст Огнян: „Аз, севаст Огнян, бях кефалия при цар Шишман и много зло изстрадах. В това време турците воюваха и аз държах за вярата на цар Шишмана.“[69]

Ярко е отразена героичната борба на българския народ срещу османците в народните песни, възникнали още в края на XIV в. като жив отклик от събитията. В тези старинни песни, запазени и разпространявани из различни краища на страната, централна фигура е българският цар Иван Шишман, когото народният певец представя като мъжествен борец срещу турците, като символ на юначната съпротива на народа:

Откак се е, мила моя майко ле, зора зазорила,
оттогаз е, мила моя майко ле, войска провървяла,
кон до коня, мила моя майко ле, юнак до юнака,
сабите им, мила моя майко ле, като ясно слънце,
огън святка, мила моя майко ле, през гора зелена,
войвода им, мила моя майко ле, сам цар Иван Шишман.

По същото време, когато под ударите на османците паднало Търновското царство, войски на Баязид навлезли и в пределите на Добруджанското деспотство. От някои данни може да се направи заключение, че през 1393 г. столицата на деспот Иванко — Калиакра — се е намирала вече в ръцете на завоевателите.[70] Завзета била и Варна. За превземането на Калиакра е запазена покъртителна народна легенда за 40 хубави девойки, взети в плен, които се навързали за косите си и се хвърлили вкупом от високите скали в морето, за да избягнат тежката робска участ.[71]

Завоевателните действия през 1393 г. докарали в ръцете на османците огромна плячка. Взети били и голям брой роби, предимно младежи и девойки, някои от които били изпратени в двореца на султана и по домовете на неговите приближени, а други, разпределени между войниците, впоследствие били продавани по робските тържища. За масовите поробвания свидетелствува византийският писател Дука. „Турците — пише той – отиват пеш до Дунава, за да поробват християни. С десетки хиляди души те нахлуват в някоя област, идват там като разбойници и се оттеглят, щом я оплячкосат.“[72] По думите му в двореца на Баязид в Бруса се намирали множество „млади прекрасни момчета и момичета, бляснали повече от слънцето — гърци, сърби, власи, унгарци, саксонци, българи и латинци“[73]. Изобщо към края на XIV в. като последица от завоевателните действия на османците и особено в резултат от завладяването на Търновското царство и на Добруджанското деспотство броят на отвлечените в Мала Азия роби се увеличил много.

За масовите заробвания и за тежката участ на пленниците, които, оковани във вериги, били водени от град в град, разказват стотиците народни песни в българския фолклор, чието съдържание отправя мисълта към страшните дни на завоеванието и към първите векове на османското иго. Най-ярки и силни са песните, влизащи в цикъла за Крали Марко, представен като борец срещу насилията на османците. Популярният епизод за Марко, освобождаващ „три синджира роби“, е отзвук от една далечна и тъжна действителност, започнала в годините на завладяването на България от османските турци и продължила през следващите столетия, през които робският институт се запазил.

ЗАВЛАДЯВАНЕ НА ВИДИНСКОТО ЦАРСТВО. Непокорено оставало само Видинското царство на Иван Срацимир. Положението на тази малка част от някогашната обширна българска държава било обаче твърде тежко и дните ѝ изглеждали преброени. Видинският владетел бил турски васал и трябвало да изпълнява безпрекословно нарежданията на Баязид. Както изглежда, наскоро след падането на Търновското царство, във Видин се настанил турски гарнизон и с това привидната самостоятелност на видинската държава била още повече ограничена.

Продължавайки настъплението си, през 1394 г. Баязид се озовал пред Цариград и обсадил византийската столица.[74] Турски отреди, командувани от Евренос бег, завзели Тесалия и проникнали на територията на бившата каталанска държавица в областта Атика.[75] Султанът обърнал поглед и към влашките земи. Раздразнен от действията на влашкия воевода Мирчо, който се очертал като един от главните организатори на антиосманската групировка, Баязид изпратил срещу него голяма войска. На 17 май 1395 г. при гр. Ровине станала ожесточена битка, в която на страната на султана като негови васали взели участие синът на крал Вълкашин, Марко, и деспот Константин Деян.[76] Мирчо бил принуден да се признае за турски васал и да плаща годишен данък. В боя загинали и Марко, и Константин Деян.

Настъплението на османците на север от Дунава разтревожило цяла Европа и най-вече Унгария, която била пряко застрашена. Под напора на общественото мнение и в съгласие с Римската курия унгарският крал Сигизмунд започнал да се

готви за кръстоносен поход срещу неверниците. На призива му за подкрепа се озовали някои европейски страни и била формирана една близо 60-хилядна армия, в която наред с унгарци и поляци влизали френски, английски и немски рицари и войници. Походът на Сигизмунд бил очакван с големи надежди от византийския император Мануил II Палеолог, който се надявал, че така ще се облекчи тежкото положение на Византия и ще бъде вдигната обсадата на Цариград. Със скрити надежди очаквал настъплението на кръстоносците и видинският владетел Иван Срацимир, който виждал в една евентуална победа на Сигизмунд възможност да се избави от унизителното си положение на турски васал.

През пролетта на 1396 г. кръстоносната армия потеглила от Будапеща, насочила се по течението на Дунава и навлязла в пределите на Видинското царство, посрещната радушно от населението. Без бой Сигизмунд влязъл във Видин и прогонил местния турски гарнизон. Иван Срацимир отхвърлил васалитета си и се обявил за съюзник на унгарския крал. Кръстоносците продължили настъплението си в източна посока, завзели Оряхово и се придвижили към Никопол. Тук огромната армия, предвождана от Баязид, разгромила християните /25 септември 1396 г./. Сигизмунд едва успял да се спаси в една малка галера и да се добере през Дунава и Черно море до Цариград, откъдето се завърнал в Унгария. Мнозина от войниците му загинали, но по-голямата част паднали в плен и били отведени в Мала Азия. Сред пленниците се намирал и немският рицар Шилтбергер, който по-късно описал преживяванията си и в чийто разказ има някои сведения за историята на българските земи в навечерието на османското завладяване.

След битката при Никопол съдбата на Видинското царство била решена. Раздразнен от измяната на своя васал, Баязид потеглил срещу Видин,[77] завзел го след кратка обсада, пленил Иван Срацимир и го изпратил в Мала Азия, където видинският владетел завършил последните си дни. Видинската област влязла в пределите на Османската империя. С този акт цяла България била вече поставена под чужда власт /1396/. Започнал тежкият, многовековен период на османското иго над българските земи и над българския народ.

ПРИЧИНИ ЗА ПАДАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПОД ОСМАНСКА ВЛАСТ. Падането на България под османско иго било истинска катастрофа за българския народ, която прекъснала с векове естественото му историческо развитие. Няколко са причините, довели до тази най-тежка в българската история национална трагедия. Един от главните и решаващи фактори бил несъмнено твърде напредналият през средата на втората половина на XIV в. процес на феодализация, свързан с трайни прояви на политически, икономически и военен сепаратизъм. Лишени от възможност да се опрат на силно градско съсловие поради още неназрели обществено-икономически предпоставки, българските царе не били в състояние да се справят с все по-силно изявяващите се центробежни тенденции, да се противопоставят на опитите на отделни представители на болярската аристокрация за създаване на полусамостоятелни или съвсем независими владения. Процесът на политическото разпокъсване на феодална България бил вече трудно удържим.

Когато османските турци започнали завоевателните си действия, средновековната българска държава не представлявала единен организъм, а била разделена на три части, чиито владетели не само не си оказвали взаимна подкрепа, но често враждували помежду си. От своя страна тези три части — Търновското царство, Видинското царство и Добруджанското деспотство — били раздробени на множество феодални владения, у равлявани от местни боляри, които имали голем права и почти не зависели от органите на централната администрация. Феодалната разпокъсаност парализирала в значителна степен възможност те за една добре организирана, единна военна отбрана, за привличането и използуването на достатъчно материални и човешки ресурси в застрашените от врага области. Войската на българските царе през XIV в. не надминавала 10 000 — 15 000 души, а след разпокъсването на България на три части положението се влошило и военният потенциал намалял още повече. При тази обстановка, колкото силна и героична да била съпротивата на отделните селища и крепости, тя не могла да придобие необходимата организираност и целенасоченост. Борбата против османците носела по-скоро характер на местна съпротива, а не на системни и ръководени от един център действия, които да спрат устрема на врага. Липсвал здрав административен и военен механизъм, който единствено би могъл да изпълни тази роля и да превърне героичните усилия на българския народ в мощна и непреодолима преграда срещу нашествениците.

За разлика от териториално раздробената съпротива — израз на феодалната разпокъсаност на българската държава през XIV в. — нахлуващите в българските земи османци действували организи-

Медна монета на цар Иван Шишман /1371–1393/. Национален археологически музей — София

рано и целенасочено. При условията на техния военно-феодален строй те разполагали с много поголяма войска и се подчинявали на силна централна власт. Водени от надеждата, че ще награбят богата плячка и че ще им бъдат дадени имоти, роби и зависими люде, турските войници се хвърляли с настървение в боевете. Към числения им превес се прибавял и верският фанатизъм, характерен за мохамеданите.

Завоеванията на османците били придружени с действия, които допринесли за общото отслабване на съпротивителните сили на българския народ и за окончателното му покоряване: избиване на населението и отвличане на голям брой пленници, заселване на мохамедани, настаняване на гарнизони в големите градове и пр.

За успехите на турците допринесло и разединението на балканските държави, които непрестанно воювали помежду си и изтощавали силите си във взаимни ежби. Османските султани се възползували умело от тази обстановка и съдействували със своята политика за още по-голямото изостряне на враждите и несъгласията между отделните балкански страни. Вярна е констатацията в един доклад на Дубровнишката република от 1429 г.: „Турците в продължение на столетия сеели раздори и вражда между владетелите на балканските държави, включително и между българските царе.“[78] И тази политика дала своите горчиви плодове — съпротивителните сили на балканските народи били значително изтощени и те не могли да създадат общ фронт за борба срещу азиатските пришелци. Едва в последния момент, когато турците вече заели по-голямата част от полуострова, настъпило известно отрезвяване и били направени опити за организиране на антиосмански коалиции. Тези опити дошли обаче твърде късно и ходът на събитията, който водел неудържимо към завладяването на всички балкански държави, не могъл да бъде променен.

Падането на България под османска власт не само прекъснало за дълго естественото историческо развитие на българския народ; същевременно то нанесло тежък удар и върху неговата забележителна материална и духовна култура, създавана в продължение на столетия. Добре е известно, че през епохата на Ранното средновековие, когато другите европейски народи се намирали на сравнително ниско обществено-икономическо и духовно равнище, българският народ бил създал условия и възможности да се издигне като един от най-напредналите народи в Европа, да сътвори значителни материални и духовни ценности. България се очертала като пръв център на славянската писменост и култура, като страна, която разпространявала знания чрез своите книги сред цялото южно и източно славянство; очертала се като пръв център на едно от най-забележителните социално-религиозни учения и движения през средновековната епоха — богомилството, — което намерило широк отзвук не само на Балканския полуостров, но и в много страни на Западна, Централна и Източна Европа. Изобщо ходът на историята тласкал българското общество по пътя на безспорен обществено-икономически и културен подем.

Постепенно обаче по силата на неблагоприятно действуващи фактори — византийското иго, нашествията на печенеги, кумани, кръстоносци, нормани, татари и др. — средновековна България започнала да губи първоначалното си предимство. Закономерният й път към развитие и прогрес претърпял известно отклонение и забавяне. Ударът от страна на османците довел до най-тежки последици: България, която в продължение на столетия заемала предно място в средновековна Европа, загубила завоюваните позиции. И трябвало да минат векове в упорита борба, за да се отхвърли чуждото владичество и отново да се създадат условия за нормално обществено и културно развитие на българския народ.

Бележки към дял IV

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 323/334
ОПИТ ЗА ВЪЗОБНОВЯВАНЕ МОГЪЩЕСТВОТО НА ДЪРЖАВАТА. ЦАР МИХАИЛ ШИШМАН (1323–1330)

1. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 175; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци (1323–1396). — В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968, 222–273.
2. *Ников, П.* История на Видинското княжество до 1323 г. — *ГСУифф,* 18, 1922, с. 41 сл.
3. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. 1. Zagrabiae, 1868, p. 192.
4. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 230–231; *Мутафчиев, П.* История на българския народ. 2. С., 1943, 168–169.
5. *Ников, П.* История на Видинското княжество..., с. 116.
6. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 175; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 232 сл.; *Bosch, U.-V.* Kaiser

Andronikos III. Palaeologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341. Amsterdam, 1965, p. 56 sq.

7. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 179.

8. Пак там, с. 176; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 232–233.

9. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 176.

10. Пак там, с. 176, 177.

11. Пак там, с. 178; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 233.

12. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 178–179; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 233.

13. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 179.

14. Пак там, 184–193.

15. Пак там, 179–180.

16. Пак там, с. 179, 183.

17. Пак там, с. 179, 180.

18. Пак там, с. 180, 186–187; *Dölger, Fr.* Einiges über Theodora die Griechin, Zarin der Bulgaren (1308–1330). – Πα ασπορά, 1961, 222–230.

19. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 182–187.

20. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 191 192; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 239 сл.; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 391, 454; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 430; *Laonicus Chalcocondylas.* Historiarum demonstrationes. 1, 19–20.

21. На лицевата страна на една емисия монети Михаил Шишман е изобразен заедно със сина си Иван Стефан, вж. *Мушмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, 103–105.

22. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 174.

23. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 391.

24. За датировката на това събитие вж подробна аргументация у *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 238–239; Към документ № XXVI от „Actes de Zographou". – *ИБИД,* 22–24, 1948, 1–4; *Dölger, Fr.* Einiges über Theodora die Griechin..., p. 227, No 17.

25. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 187–188.

26. Actes de Zographou, 48–52, 58–61.

27. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 237; *Bosch, U.-V.* Kaiser. Andronikos III. Palaelogos, p. 61.

28. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 233; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. I, 394–395; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 243 сл.

29. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 391; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum...1, p. 208, 325; *Горянов, Б.* Неизданный анонимный византийский хронограф XIV века. – *ВВр,* 2, 1949, 281–282. За правилната датировка на тази среща между Андроник III и Михаил Шишман вж. *Bosch, U.-V.* Kaiser. Andronikos III. Palaeologos, p. 62.

30. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. 25. Zagrabiae, 1893, p. 119.

31. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 392.

32. Пак там, 39–398, 402–403, 405–407.

33. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 273–274.

34. Пак там, 278–285.

35. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 411, 430; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 288.

36. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 294.

37. Пак там, 294–295; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 419.

38. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 295.

39. Пак там, 295–296; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 415.

40. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 296.

41. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 418.

42. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 296.

43. Пак там, 297–298; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 418.

44. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 298.

45. Пак там, 298–300.

46. Пак там, с. 295, 296; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia.1, p. 415, 427.

47. *Ostrogorsky, G.* Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, p. 414.

48. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 323; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 430.

49. *Loenertz, R.* La chronique brève de 1352. Texte, trad. et comment. 2. – *OChP,* 30, 1964, No 1, p. 39; *Горянов, Б.* Неизданный анонимный византийский хронограф, с. 282; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 323–324.

50. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 324.

51. Пак там.

52. Пак там, 324–325; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. I, p. 430.

53. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 325; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 430.

54. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 325–326.

55. Пак там, 326–328, 340; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, 430–431.

56. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 253–254; *Loenertz, R.* La chronique brève..., p. 44.

57. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 340–341.

58. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 454.

59. Пак там; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum...1, p.428;Законик Стефана Душана, с. 3; *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 178.

60. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 178, 190; *Шафарик, Я.* Живот краля Стефана Дечанског. – *ГДСС,* 11, 1859, с. 71; *Стојановић, Љ.* Стари српски родослови и летописи. Сремски Карловци, 1927, 79–80, 103, 193, 199, 284; *Miklosich, Fr.* Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Vindobonae, 1858, p. 100.

61. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 454; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 428.

62. *Новаковић, Ст.* Законик Стефана Душана, с. 4.

63. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 429; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 456; *Pietro Luccari, G. di.* Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Venetiae, 1605, 48–49. Правилно изясняване на въпроса за произхода на тези наемници у *Диниħ, М.* Шпански најамници у српској служби. – *ЗбРВИ,* 6, 1960, 15–28.

64. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 255.

65. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. 1, p. 377.

66. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 454; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum...1, p. 428. За идентифицирането на крепостите вж. *Томоски, Т.* Бележки по повод военния по-

ход на Андроник III во Македонија в 1330 г. — *ГЗффУ—Ск.*, 16, 1964, 41—43.

67. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 179—182; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 428; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 455.

68. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 180—182; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 428—429.

69. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 182; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 429; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 455.

70. *Трифонов, Ю.* Деспот Иван-Александър и положението на България след Велбуждската битка. — *СпБАН*, 43, 1930, с. 79 сл.; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 259—260.

71. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 182—183; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 429.

72. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 183—186; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 429—430; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, 455—456; Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik. Graz etc., 1975, 76—77; *Шафарик, Я.* Живот краля Стефана Дечанског, 72—73; *Трифонов, Ю.* Деспот Иван-Александър..., 78—91; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 261—264.

73. *Иванов, Й.* Северна Македония. С., 1906, 52—54.

74. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, с. 186.

75. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 429—430; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 456.

76. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 187—188.

77. *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, 132—134; *Гошев, Ив.* Търновски царски надгробен надпис от 1388 година. С., 1945, 61—69.

78. *Данило архиепископ.* Животи краљева и архиепископа српских, 187—193.

79. Пак там, 193—194.

80. Пак там, 194—196; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 265 сл.

81. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 457; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 2, p. 222.

82. *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 267—268.

83. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 430—431; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, 457—458; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 271; *Loenertz, K.* Ordre et désordre dans les Mémoires de Jean Cantacuzène. — *REB*, 22, 1964, p. 222 sq.

84. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 457; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 270.

85. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 458—459; 2, p. 19; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 458; *Трифонов, Ю.* Деспот Иван-Александър..., с. 76 сл.; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, с. 272 сл.

86. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 458—459; 2, p. 19; *Бурмов, Ал.* История на България през времето на Шишмановци, 274—278. Публикация на нов документ у *Петров, П.* Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. — *ИБИД*, 25, 1967, с. 96, 112.

87. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 2, 19—20; *Ангелов, Д.* Въпросът за политическите емигранти в отношенията между Византия и средновековна България. — В: *Античная древность и средние века.* 10. Свердловск, 1973, 116—121.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 334/351
ВРЕМЕННА ПОЛИТИЧЕСКА СТАБИЛИЗАЦИЯ. ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР /1331—1371/

1. *Трифонов, Ю.* Деспот Иван-Александър и положението на България след Велбуждската битка. — *СпБАН*, 43, 1930, с. 61 сл.; *Мутафчиев, П.* История на българския народ. 2. С., 1943, с. 187 сл.; История на България. 1. С., 1961, с. 223 сл.

2. *Златарски, В.* Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана Александра. — В: *Статьи по славяноведению.* 2. СПб., 1906, 1—30; *Трифонов, Ю.* Деспот Иван-Александър..., 62—63; *Бурмов, Ал.* Към историята на Крънската област. — В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968, 216—219.

3. *Трифонов, Ю.* Деспот Иван-Александър..., с. 64.

4. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 459; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 458; *Ангелов, Д.* Българо-византийските отношения през периода 1331—1341 г. от царуването на Иван Александър. — *ВИС*, 1973, № 1, с. 35 сл.

5. *Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи в Българската академия на науките. С., 1969, с. 13 сл.

6. *Filov, B.* Les miniatures de la Chronique de Manasses à la Bibliothèque du Vatican (Cod. Vat. Slav., II). S., 1927, pl. II, No 2, p. 31; *Дуйчев, Ив.* Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, № 69.

7. *Кодов, Хр.* Опис..., с. 10.

8. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 464.

9. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 483.

10. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 460.

11. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 484.

12. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum.. 1, p. 461 sq.; *Ангелов, Д.* Българо-византийските отношения през периода 1331—1341..., с. 48.

13. *Мушмов, Н.* Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 106 сл.

14. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, 508—509; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 546. Срв. *Йончев, Л.* Българо-византийски отношения около средата на XIV в. /1331—1344 г./. — *ИП*, 1956, № 3, с. 67; *Ангелов, Д.* Българо-византийс ите отношения през периода 1331—1341..., с. 52.

15. *Јиречек, К.* Историја срба. 1. Београд, 1911, с. 362 сл.; *Мутафчиев, П.* История... 2, с. 196; *Прашков, Л.* Хрельовата кула. С., 1973, с. 9 сл.

16. *Werner, E.* Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen. 1300—1481. Berlin, 1972, p. 93.

17. За историята на това емирство подробно у *Lemerle, P.* L'émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherche sur „La Geste d'Umur Pacha". Paris, 1957.

18. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, p. 523, 548; *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 1, p. 508.

19. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3. С., 1974, с. 83 сл.; Антифеодал-

ни движения в Тракия и Македония през средата на XIV в. – *ИП*, 1951/1952, № 4–5, с. 438 сл.

20. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 2, p. 179; *Ангелов, Д.* Българо-византийските отношения при царуването на Иван Александър. Втори период /1341–1347/. – *ВИС*, 1974, № 1, 22–50.

21. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 2, p. 337 sq.

22. Пак там, с. 402.

23. Пак там, с. 420.

24. Пак там.

25. „La Geste d'Umur Pacha", 1–147; *Lemerle, P.* L'émirat d'Aydin..., 1–276; *Гюзелев, В.* Момчил в светлината на един нов исторически извор. – *ВНМ–Х.*, 1, 1965, с. 20 сл.; Момчил юнак. С., 1967, 1–140.

26. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 2, p. 402.

27. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 2, p. 704.

28. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 2, 16 19; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 2, p. 707.

29. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 2, p. 426.

30. Пак там, с. 427.

31. Пак там, с. 429; *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 2, 705–707.

32. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 2, p. 437.

33. Пак там, с. 530.

34. Пак там, 530–534; *Nicephorus Greg ras.* Byzantina historia. 2, p. 729; *Lemerle, P.* L'émirat d'Aydin..., p. 210, 217.

35. *Новаковић, Ст.* Законик Стефана Душана, с. 4.

36. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. 11. Zagrabiae, 1913, p. 578.

37. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 3, p. 162, 23 sq.; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, 266–267.

38. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 3, p. 164, 9.

39. За Балик и създаденото от него самостоятелно княжество срв. *Мутафчиев, П.* Добруджа в миналото. – В кн. му: Съч. 4. С., 1947, с. 37 сл.

40. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum.. 2, p. 584 sq.

41. Пак там. 3, 62–63.

42. Пак там. 2, с. 246.

43. Пак там. 3, с. 250.

44. Пак там, с. 278.

45. Пак там. с. 279.

46. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 267; *Бурмов, Ал.* Критични бележки върху съобщението на „Българската хроника" за битка при София през царуването на Иван Александър. – В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968, с. 287 сл.

47. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 3, p. 557.

48. *ММ*, 1, p. 432.

49. За разпадането на Душановата държава вж. *Јиречек, К.* Историја срба. 1, с. 395 сл.; *Острогорски, Г.* Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965.

50. *Ников, П.* Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – *ИИД*, 7–8, 1928, с. 48 сл.

51. Според *Бурмов, Ал.* Кога е бил завладян Одрин от турците. – *ИБИД*, 21, 1945, с. 22 сл., това е станало през 1371 г. Тази дата обаче едва ли би могла да се приеме. Срв. *Beldiceanu-Steinherr, I.* La conquête d'Andrianople par les Turcs. La pénétration en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes. – *TM*, 1, 1965, p. 439 sq., според която Одрин е паднал между 1365 и 1380 г.

52. *Demetrius Cydones.* Ad Romaeos deliberativa. – *PGr*, 104, p. 981 sq. Тази реч била произнесена през 1366 г., след отиването на Йоан V Палеолог в Унгария и преди идването на флотата на Амедей Савойски /т.е. преди август 1366 г./. Срв. *Острогорски, Г.* Серска област после Душанове смрти, с. 35, бел. 73.

53. *Angelov, D.* Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs. – *BSl*, 1956, No 2, p. 237; *Снегаров, Ив.* Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958, с. 47 сл.; *Цветкова, Б.* Паметна битка на народите. Варна, 1969, с. 98 сл.

54. *Seadeddin.* Chronica dell'origine e progresse della casa ottomana. Vienna, 1649, p. 87.

55. Пак там, с. 103.

56. *Laonicus Chalcocondylas.* Historiarum demonstrationes. 1, p. 94.

57. *Barkan, Ö. L.* Les deportations comme methode du peuplement et colonisation dans l'Empire ottoman. – *RFSEUI*, 11, 1949/1950, No 1–4, p. 105; *Angelov, D.* Certains aspects de la conquete..., p. 164.

58. *Demetrius Cydones.* Ad Romaeos deliberativa, p. 976.

59. *Ioannes Cantacuzenus.* Historiarum... 3, p. 362.

60. *Ников, П.* Турското завладяване на България..., с. 55 сл.

61. Според *Иречек, К.* История на българите. С., 1929, с. 248, Срацимир е управлявал Видинската област като самостоятелен владетел още преди смъртта на Иван Александър. В същност той е бил негов „съцар", какъвто е бил и Михаил Асен, както личи от една монета, където са изобразени заедно двамата владетели – Иван Александър и Иван Срацимир. Срв. *Švob, D.* Postanak Vidinske države cara Sracimira. – *VHAD, N. s.*, 16, 1935, 127–136. Доказателство за това има и в издадения документ относно проекта за свикване на вселенски събор за уния между цариградската и римската църква, вж. *Meyendorf, J.* Projets de concile oecuménique en 1367, un dialogue inédit entre Jean Cantacuzine et le légat Paul. – *DOP*, 14, 1960, p. 173. Тук Иван Срацимир е наречен син на българския император Александър.

62. *Гюзелев, В.* Из историята на България през 1358 и 1365 г. – *ИП*, 1975, № 3, 102–110.

63. Текст у *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 172.

64. *Ников, П.* Турското завладяване на България..., 105–107.

65. *Георгиев, Св.* Амедей Савойски – Зеленият граф и походите му срещу Черноморското ни крайбрежие. – *БИБ*, 2, 1929, № 4; *Горина, Л.* Походът на граф Амедей VI Савойски против България през 1366–1367 г. – *ИП*, 1970, № 6, с. 71 сл.; *Гюзелев, В.* Очерк върху историята на град Несебър в периода 1353–1453 г. – *ГСУфиф*, 64, 3, 1972, с. 59 сл.; Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XIV в. – *ИНМ–В.*, 9, 1973, с. 123 сл.

66. *Гюзелев, В.* Очерк върху историята на град Несебър..., с. 63.

67. *Иречек, К.* История на българите. Поправки и добавки от самия автор. С., 1939, 244–245.

68. *Гюзелев, В.* Очерк върху историята на град Несебър..., 65–66.

69. *Гюзелев, В.* Средновековната крепост Калиакра..., с. 127. Че Добротица е бил господар на тези градове, личи от една грамота на Цариградската патриаршия от 1372 г., вж. *ММ*, 1, p. 367, където грамотата е датирана погрешно към 1357 г. *Мутафчиев, П.* Добруджа в миналото, с. 40.

70. *Ангелов, Д.* К вопросу о политике Византии и других балканских государств накануне турецкого завоевания. – В: *XXV Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр.* 1. М., 1962, с. 449 сл.

ГЛАВА ТРЕТА
Стр. 351/370
БОРБАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД СРЕЩУ ТУРСКИТЕ НАШЕСТВЕНИЦИ /1371–1396/

1. *Laonicus Chalcocondylas.* Historiarum demonstrationes. 1, p. 49.
2. *Иречек, К.* История на българите. С., 1929, с. 257; Istoria României. 2. Bucureşti, 1961, p. 349.
3. *Шилтбергер, Х.* Пътепис. С., 1971, с. 84.
4. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3. С., 1974, с. 107; *Острогорски, Г.* Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965, с. 142 сл., смята, че този поход е имал за цел прогонването на турците от Европа. *Дуйчев, Ив.* От Черномен до Косово поле. – В кн. му: *Бълг. средновековие.* С., 1972, с. 546 сл.
5. *Seadeddin.* Chronica dell'origine e progresse della casa ottomana. Vienna, 1649, p. 101.
6. *Стојановић, Љ.* Стари српски записи и натписи. 3. Београд, 1905, с. 41 сл. Най-ново издание у *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 157 сл.
7. *Seadeddin.* Chronica dell'origine e progresse della casa ottomana, p. 101; *Ангелов, Д.* Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. – *ИП,* 1953, № 4, с. 347 сл.
8. *Захариев, Ст.* Географско-историко статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Виена, 1870; *Шишков, Ст.* Българо-мохамедани /помаци/. С., 1936; *Дечев, В.* Миналото на Чепеларе. 1. С., 1928, с. 15 сл.; Из миналото на българите мохамедани в Родопите. С., 1958, с. 45 сл.; *Цветкова, Б.* Героичната съпротива на българите против турското нашествие. С., 1960, с. 31 сл.; *Петров, П.* Родопа, българска твърдина. С., 1960, с. 26 сл.; *Примовски, А.* Бит и култура на родопските българи. С., 1973, с. 15 сл. Отрицателно, но необосновано гледище за достоверността на народните предания като исторически извор за завладяването на Родопите у *Димитров, Стр.* Демографски отношения и проникване на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV–XVII в. – В: *Родоп. сб.* 1. С., 1965, с. 70 сл.
9. *Захариев, Ст.* Цит. съч., с. 56, 66; *Иречек, К.* История на българите, с. 248.
10. *Захариев, Ст.* Цит. съч., с. 66.
11. *Шишков, Ст.* Цит. съч., с. 64.
12. Пак там, с. 6.
13. *Захариев, Ст.* Цит. съч., с. 74 сл.
14. *Хюсеин.* Бед'аи ул-века'и /Удивительные события/, с. 68 сл.
15. Пак там, с. 67.
16. *Katona, St.* Historia critica regum Hungariae. 10. Budae, 1790, p. 554; *Ников, П.* Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – *ИИД,* 7–8, 1928, с. 57.
17. *Хюсеин.* Бед'аи ул-века'и, л. 68 б; *Димитров, Стр.* Демографски отношения..., с. 68.
18. *Сакъзов, Ив.* Новооткрити документи от края на XIV в. за българи от Македония, продавани като роби. – *МкП,* 7, 1931/1932, № 2–3, с. 23 сл.
19. *Леонтий Махера.* Кипърска хроника, с. 37 сл.
20. *Laonicus Chalcocondylas.* Historiarum demonstrationes. 1, p. 94. За заселването на Родопската област срв. *Димитров, Стр.* Демографски отношения..., с. 68 сл.
21. Синодик царя Борила, с. 89. Според *Ников, П.* Турското завладяване на България..., с. 65, изпращането на Кера Тамара за съпруга на Мурад станало през 1375 г., а според *Дуйчев, Ив.* От Черномен до Косово поле, с. 562, българската княгиня била дадена на турския султан наскоро след Черноменската битка. Като се има пред вид развоят на събитията, най-приемлива изглежда годината 1373, която бележи върха на османското настъпление срещу територията на Търновското царство. Към тази година насочва и писмото на Григорий XI.
22. *ММ,* 1, p. 551; *Иречек, К.* Български цар Срацимир Видинский. – *ПСпБКД,* 1, 1882; История на българите, с. 262. Срв. *Баласчев, Г.* Нови известия за черковното ведомство на Видинската и Софийската епархия през първите години на тяхното завладяване от турците. – *СбНУНК,* 18, 1901, 145–149; *Kuzev, Al.* Die Beziehungen des Königs von Vidin, Ivan Sracimir zu den osmanischen Herrschern. – *ЕВ,* 1971, No 3, 121–124.
23. *Иречек, К.* История на българите, с. 562; *Снегаров, Ив.* Кратка история на съвременните православни църкви. 2. С., 1946, с. 67 сл.
24. *Петров, П.* Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – *ИБИД,* 25, 1967, с. 110; *Георгиева, Цв.* Отново за Боженишкия надпис. – *ИБИД,* 25, 1967, с. 309.
25. *ММ,* 2, p. 28, 161; *Снегаров, Ив.* Кратка история на съвременните православни църкви. 2, с. 69 сл.
26. *Мутафчиев, П.* Добруджа в миналото. – В кн. му: *Съч.* 4. С., 1947, с. 42. По-друго тълкуване на този въпрос у *Гюзелев, В.* Средновековната крепост Калиакра през XIII – средата на XV в. – *ИНМ–В.,* 9, 1973, с. 132 сл., който приема, че земите на Добротица с митрополитски център Варна изобщо не са били подчинени на търновския патриарх още преди формирането им в самостоятелна политическа единица, а се смятали подвластни на Цариградската патриаршия.
27. *Iorga, N.* Studii istorice asupra Chilei şi Celatia Alba. Bucureşti, 189 , p. 52; *Мутафчиев, П.* Добруджа в миналото, с. 43 сл.
28. *Мутафчиев, П.* Добруджа в миналото, с. 44 сл.; *Гюзелев, В.* Средновековната крепост Калиакра.., с. 123 сл.
29. *Demetrius Cydones.* Corre pondance. 1–2; Les recueils de lettres e...; *Дуйчев, Ив.* От Черномен до К ово поле, с. 567 сл.
30. *Ангелов, Д.* История на В зантия. 3, с. 107.
31. *Ostrogorsky, G.* Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc. – *ЗбРВИ,* 5, 1958, с. 49 сл.
32. *Ангелов, Д.* История на В зантия. 3, с. 108.
33. *Цветкова, Б.* Героична съпротива на българите..., с. 39.
34. Вж. *Seadeddin.* Chronica dell'origine e progresse della casa ottom na, p. 124 sq.; *Цветкова, Б.* Героична а съпротива на българите..., с. 2 сл. Относно годината на превзема то на София съществуват разногласия. Докато *Иречек, К.* История на бъл арите, с. 442, и *Ников, П.* Турското завладяване на България..., с. 66, приемат, че това е станало през 1382 г., изказано е мнение, че градът е бил завзет към 1385 г., вж. *Babinger, Fr.* Beitrage zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.–15. Jahrh.). München etc., 1944, p. 65.
35. *Laonicus Chalcocondylas.* Historiarum demonstrationes. 1, p. 94.
36. *Ostrogorsky, G.* La prise de Serres par les Turcs. – *Byz,* 35, 1965, p. 302 sq.
37. *Denis, G.* The Reign of Manuel in Thessalonica (1382–1387). Roma, 1960,

p. 151.

38. Istoria României. 2, p. 253.

39. *Иречек, К.* История на българите, с. 262.

40. *Seadeddin.* Chronica dell'origine e progresse della casa ottomana, p. 112.

41. *Андреев, М. и В. Кутиков.* Договорът на добруджанския княз Иванко с генуезците от 1387 г. — *ГСУюф,* 51, 1960.

42. *Мутафчиева, В.* Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. С., 1962, с. 31; *Цветкова, Б.* Паметна битка на народите. Варна, 1969, с. 111 сл.; *Werner, E.* Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen. 1300–1481. Berlin, 1971, p. 109 sq.

43 *Мутафчиева, В.* Аграрните отношения..., с. 25.

44. *Werner, E.* Die Geburt einer Grossmacht..., p. 111, където са разгледани различните становища по този въпрос. Срв. *Георгиева, Цв.* Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. — *ГСУфиф,* 61, 3, 19 8, с. 97 сл.

45. *Seadeddin.* Chronica dell'origine e progresse della casa ottomana, p. 137 sq.; *Ников, П.* Турското завладяване на България..., с. 66; *Ангелов, Д.* Турското завоевание и борбата на балкан ките народи..., с. 383 сл.

46. *Leunclavius.* Historiae musul anae turcorum de monumentis ip sorum excerptae. Libri XIII. Frankfurt, 150 , *p.* 272 *sq.*

47. Пак там, с. 274 сл.

48. *Ников, П.* Турското завладяване н България..., с. 98.

49. Пак там, с. 67.

50. Пак там, с. 68.

51. Пак там, с. 71.

52. Пак там.

53. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Патриарх Евтимий, с. 201 сл.

54. Словото за пренасянето на мощите на св. Петка е издадено от E. Kalužniacki в *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke, p. 432. Срв. и *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 433 сл.

55. *Ников, П.* Турското завладяване на България..., с. 76.

56. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Патриарх Евтимий, с. 201.

57. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, с. 442.

58. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Патриарх Евтимий, с. 201.

59. Пак там, с. 207.

60. Пак там, с. 219.

61. *Cvetkova, B.* Sur le sort de Tărnovo, capitale bulgare au Moyen âge aprés sa prise par les Osmanlis. — *BBg,* 2, 1966, p. 181.

62. Издание на този паметник у *Kalužniacki, E.* Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien, 1906, 95–115. Съответния пасаж вж. в: *Христоматия по старобългарска литература,* с. 455.

63. *Ников, П.* Турското завладяване на България..., с. 80.

64. Пак там.

65. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази. С., 1935, с. 69 сл.

66. *Inalcık, H.* Un ottoman document of Bayezid I expedition in to Hungary and Wallachia. — In: *X Milletlerarası Bizance tetkikleri kongresi tebligleri.* Istanbul, 1957, p. 220 sq.

67. *Цветкова, Б.* Героичната съпротива на българите..., с. 56 сл.

68. Синодик царя Борила, с. 94.

69. *Мутафчиев, П.* Боженишкият надпис. — В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1973, с. 486 сл.; *Георгиева, Цв.* Отново за Боженишкия надпис, с. 307 сл.

70. *Гюзелев, В.* Средновековната крепост Калиакра..., с. 128 сл.

71. *Цветкова, Б.* Героичната съпротива на българите..., с. 64.

72. *Ducas.* Istoria turco-bizantina (1341–1462), p. 179 sq.

73. *Angelov, D.* Certains aspects de la conquête..., p. 254.

74. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3, с. 110.

75. Пак там, с. 111.

76. За тази битка срв. Istoria României.2,p.368. Там е прието, че сражението е станало на 10 октомври 1394 г., но по-нови изследвания сочат за по-вероятна дата 17 май 1395 г. Обзор на литературата по този въпрос у *Ostrogorsky, G.* Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, p. 455.

77. *Иречек, К.* Български цар Срацимир Видинский, с. 45 сл.; *Ников, П.* Турското завладяване на България..., с. 99 сл.; *Ангелов, Д.* Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненски. — В: *Варна 1444.* С., 1969, с. 9 сл.; История на Византия. 3, с. 111 сл.

78. *Иречек, К.* Български цар Срацимир Видинский, с. 39.

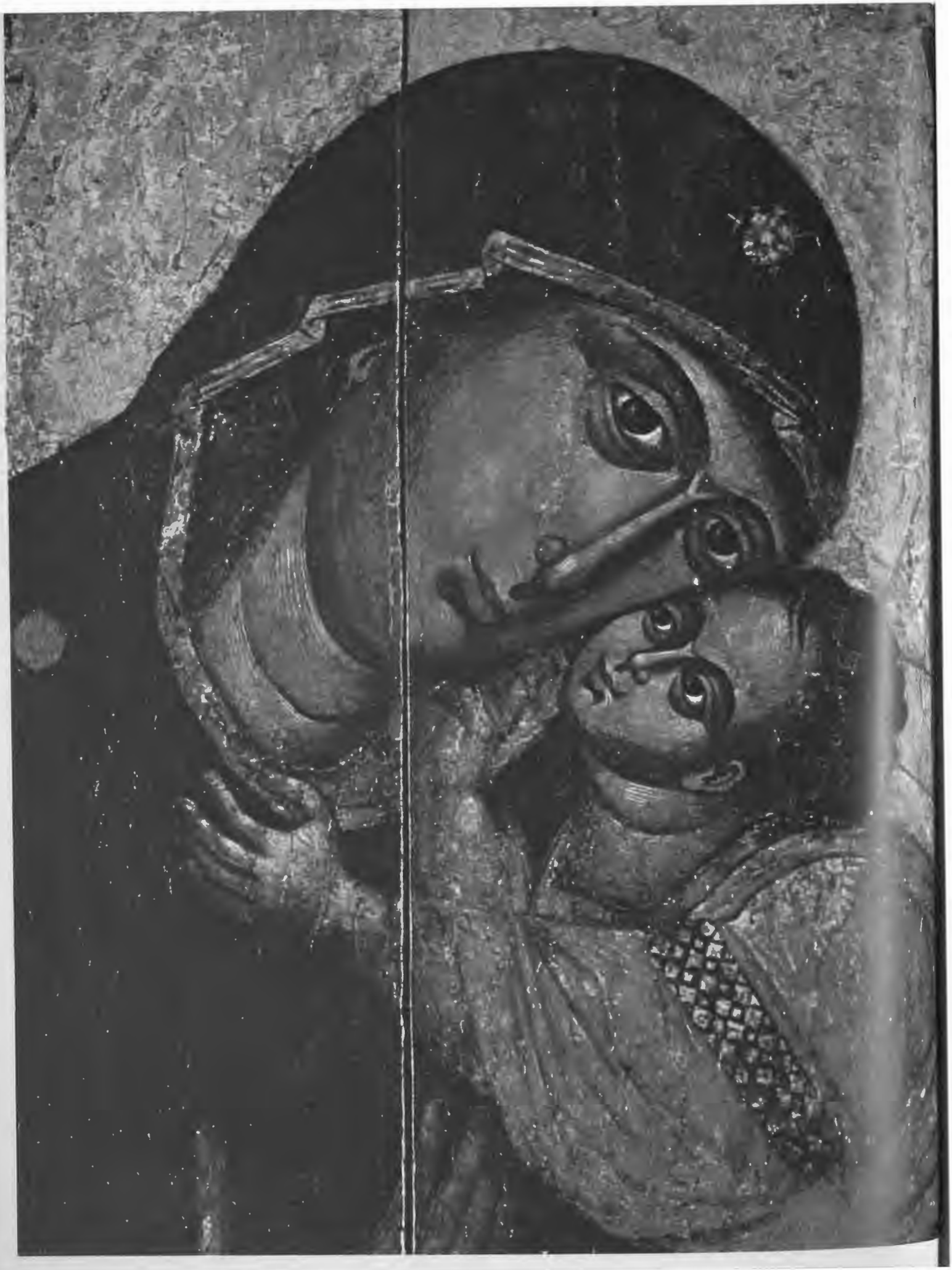

Дял V
КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIII–XIV В.

Богородица Елеуса /Умиление/ –
детайл от двустранна икона
от Несебър /XIII–XIV в./.
Национална художествена
галерия – София,
Филиал за старобългарско изкуство
в криптата на храм-паметник
„Александър Невски“

МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА И ИЗКУСТВО Стр. 379/399. ДУХОВНА КУЛТУРА Стр. 399/464. БЕЛЕЖКИ Стр. 465/476

ГЛАВА ПЪРВА

МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА И ИЗКУСТВО

1. Градоустройство и крепостно строителство

ГРАДОУСТРОЙСТВО. Укрепването на българската държава след освобождението ѝ от византийско владичество и развитието на обществено-икономическите отношения в нея довели до забележителни успехи във всички области на материалната култура. Една от характерните особености пр з разглежданата епоха в България, а и в други страни на Европа и в Близкия изток било развити о на градската култура, която се отличавала както от културата на господствуващата класа, така и от културата на селското население.

Благоустрояването на градовете било съобразено не само с общите принципи на устройството на развития феодален град, но и с известни местни традиции и особености. Целта му била да осигури безопасност за жителите и за тяхното имущество, поради което каменните крепостни стени станали неотменна част в силуета на средновековния град.

Градските центрове през XIII—XIV в. се развивали на естествено укрепени места, често по планински склонове или на скалисти ридове, които лесно могли да бъдат отбранявани. В повечето случ и ясно се разграничавали двете основни части на града: крепостта, или „вътрешният" град, който се намирал на по-високо и мъчнодостъпно място, и подградието, или „външният" град /лат. suburbium/, който бил разположен около крепостта.[1] Тази част на града също била укрепена изцяло или на по-уязвимите места. При разрастването на града се образували отделни махали, които оставали извън очертанията на крепостните стени.

Морфологичната структура на Търново и на другите големи български градове през разглеждания период се намирала във връзка със социалната структура на развития феодален град: в отделни квартали били обособени болярските къщи и дворецът, жилищата и работилниците на занаятчиите, жилищата на западноевропейските търговци, на евреите и пр.

За задоволяване на всекидневните битови и други нужди на аристокрацията и гарнизона в градската крепост /цитаделата/ живеели някои занаятчии и многобройна прислуга — за поддържане на конницата, на конюшните, за готварниците, за оръжейните работилници и пр. На Царевец например са разкрити останки от обикновени жилища, занаятчийски и стопански помещения, но няма данни за свободно заселване на обикновени граждани. Изобщо цитаделите служели за местожителство на господствуващата класа и военните.

В българските, във византийските и в западните извори едни и същи градове са означени ту като град, ту като укрепен град, ту като крепост. Различията в терминологията могат да се обяснят с обстоятелството, че градските крепости се намирали в непосредствена връзка с останалата част на града: един град бил означаван като крепост, когато се имало пред вид стратегическото му значение, а като град — когато бил подчертаван неговият стопански или социален облик.[2]

Неравното и ограничено от стръмни склонове и от крепостни стени пространство обуславяло и планировката на средновековния град. Разположението на сградите и на улиците между тях зависело от очертанията на терена и на крепостните стени. Вместо единен градски център, какъвто бил форумът на античните градове, за обединително звено в средновековния град служела главната улица, която минавала по дължината на града.

Градовете били снабдявани с вода посредством кладенци или големи резервоари, издълбани в скалния терен или изградени от камък и грижливо покрити с непропускаема мазилка. В някои градове — предимно в техните крепости — стръм-

ни пътеки с вдълбани в скалите стъпала, защитени от напречни стени, водели в подножието до вградени в кули кладенци, които били използувани при вражески нападения и обсади. Това са т.нар. водни кули, познати в много средновековни градове и в други страни на Европа.

Търново се развило като типичен феодален град. Още при първите Асеновци то станало не само най-големият политически, но и най-значителният културен и духовен център на страната. Продължавайки традициите на Първата българска държава, Търново скоро се очертало като средище на художествени школи в областта на архитектурата, на живописта, на миниатюрата и на приложните изкуства.[3] В него се стичали да се учат и да творят най-талантливите майстори, някои от които разнасяли своето изкуство и в другите краища на България. Неслучайно съвременниците го наричат „великия град Търнов", „големия град Търнов", „царския град Търнов", „Царевград Търнов", „богоспасяемия царевград Търнов"[4]. Григорий Цамблак описва Търново като многолюден град със здрави стени, „който притежавал големи богатства"[5]. Цариградският патриарх Калист в житието на Теодосий Търновски пише: „Търново е столица на българите и втори... град след Цариград."[6]

Значението на Търново като един от забележителните културни центрове не само в България, но и в Югоизточна Европа нараснало особено много след падането на Византия под ударите на кръстоносците, които през 1204 г. превзели и разорили Цариград — най-големия културен център дотогава в Европа. Солун, вторият по значение град във Византийската империя, също станал плячка на латинските рицари. Тези събития дали известно основание Търново да бъде наричано „нов Цариград"[7]. През 1240 г. паднала под ударите на татарските нашественици и столицата на руското княжество — Киев. Падането на Киев още повече допринесло за издигането на Търново като политически и културен център на византийско-славянския свят.

Търново било разположено върху три здраво укрепени хълма — Царевец, Трапезица и Момина крепост /Девин град/, — чиито склонове се спускат стръмно към виещата се около тях Янтра. С красотата на местоположението си то поразявало както съвременниците, така и по-късните пътешественици, посетили руините на неговите великолепни някога дворци и църкви. Българският католически архиепископ Петър Богдан Бакшич /XVII в./, говорейки за Търново, възклицава: „Не може да се опише!"

Хълмът Царевец бил най-добре укрепен. Три последователни порти с кули над тях водели към вътрешността на града по тесен скален провлак, изкуствено пресечен пред първата порта. От нея се спускал подвижен мост над пропастта на т.нар. Сечена скала. Вътре, на билото на хълма, се издигал дворецът на българските царе, а над него се намирало жилището на патриарха с патриаршеската църква „Възнесение Христово" и нейната висока кула-камбанария; кулата дала името на върха по време на османското владичество — Чантепе /Камбанен връх/. Водоснабдяването на крепостта в дни на опасност било осигурено от намиращите се в подножието ѝ два кладенеца, вградени в кули, до които водели стъпала, охранявани от крепостни стени.

Хълмът Трапезица, известен в изворите като град Трапезица, имал също крепостни стени и бил гъсто застроен с жилища и църкви. Името на третия хълм — Девин град — е засвидетелствувано в един надпис върху каменна плоча, намерена на Царевец.[8]

Най голям бил кварталът в подножието на Царевец и Трапезица, по течението на Янтра, наречен в изворите „новия град", а днес познат като Асенова махала.[9] Той бил укрепен от спускащи се по склоновете на двата хълма крепостни стени. Тази част на града била известна като „нов град", защото се образувала по-късно, вероятно след обявяването на Търново за столица на държавата, докато на Царевец и Трапезица имало живот от найдълбока древност. През ранновизантийската епоха там се издигали солидни укрепления. Археологическите проучвания на Царевец установиха, че тогава хълмът бил застроен с големи граждански и църковни сгради,[10] а средновековните крепостни стени били издигнати върху основите на по-ранни градежи.

Южно от града, на хълма Света гора, се намирал манастирът „Св. троица". Тук развивала своята дейност известно време книжовната школа на Теодосий Търновски, в която творил и последният български патриарх — Евтимий. В близката околност на Търново имало много манастири, някои от които устояли през тежките години на османското владичество и се изявили като книжовни и културни центрове на българщината. Между тях са Преображенският манастир, един от най-големите и най-добре уредени манастири край Търново, и известният Килифаревски манастир „Св. Богородица", основан от Теодосий Търновски.

Стари духовни средища в Търновско са също Плаковският, Петропавловският и Капиновският манастир.

Укрепителна система и градоустройство по-

добни на търновските имал и средновековният град Червен. Той бил важен икономически и културен център в Североизточна България и седалище на епископ. Простирал се върху дълъг скалист рид, около трите страни на който се вие р. Черни Лом. Тясна седловина и изкуствен ров отделяли крепостта от града. Подвижен мост при западната порта свързвал крепостта със стръмна пътека, водеща към града. Главната улица минавала по цялата дължина на укрепения град и стигала до източната и западната порта, от които започвали пътища към Търново на юг и към Дунава на север. Покрай реката и по съседните ридове били разположени отделни махали. Изкопаният в подножието на рида и близо до реката кладенец осигурявал снабдяването с вода в дни на опасност. Кладенецът бил вграден в кула и до него водела пътека, охранявана от засводен проход.[11]

Подобно устройство имали Шумен, Ловеч, Варна, Мелник, Вратица, Овеч, Станимака, Цепина, Белоградчик, Никопол, Свищов и др. По-голямата част от тях съществували още през Първата българска държава като обикновени крепости. На същите места по-късно се оформили укрепените градски части, в които се намирали феодалните замъци. Повечето от посочените градове имали значителни размери и многобройно население. В подножието им се образували нови градски поселения. При наследените от античната епоха градове като Средец, Пловдив, Варна, Велбъжд, Видин и др. старите стени били преустройвани и надзиждани. На някои места били издигнати нови крепостни стени, тъй като градовете изменили значително своите размери и планировка.[12]

Интересен пример в това отношение представлява Средец. През Втората българска държава останалите от античността крепостни стени били използувани, но претърпели известни промени. Главните порти продължили да функционират. Основните градски артерии били запазени, но на по високо ниво и при значително стесняване, като около тях се оформили тесни и криви уличк. Някои антични сгради били преустроени в църкви, например църквата „Св. Георги". Един голям късноантичен комплекс послужил за жилище на някой от българските феодали. Тук може да се локализира домът на севастократор Калоян, ктитора на Боянската църква, тъй като западно от днешната улица „Цар Калоян" преди Освобождението се е намирала Калояновата махала.[13]

КРЕПОСТНО СТРОИТЕЛСТВО. През тази епоха централната власт в Търново и отделни феодали изградили голям брой крепости на важни стратегически места. Крепостите охранявали предимно трите главни укрепителни линии — Родопите, Стара планина и Дунава. При някои от тях се намирали селища, какъвто бил случаят с Цепина, Кричим, Станимака, Видин, Никопол, Свищов, Русе, Дръстър, Облучица. Други имали само военно предназначение.[14] Крепостите обикновено били издигани на труднодостъпни места —„на задоблачни висини", както отбелязва Никита Хониат за българските крепости по Стара планина.[15]

Крепостните стени били градени най-често от ломени камъни, споени с бял хоросан. Дървени решетки от напречни и надлъжни греди придавали по-голяма устойчивост на зидовете.[16] Не се срещали вече масивните градежи от дялани блокове на монументалните паметници в Плиска, Преслав и Мадара, за които се изразходвали огромни средства, труд и време. Не може да се установи някаква закономерност и система при изграждането на крепостните стени. Понякога входовете били снабдени с подвижни мостове, каквито имало на Царевец и на крепостта в Червен. Обикновено един или два главни входа и няколко второстепенни водели в крепостта. Входовете и по-достъпните и уязвими места се охранявали от кули. Кулите били най-често правоъгълни, но някои имали кръгла, триъгълна или трапецовидна форма. Зад зъберите на крепостните стени се намирала бойна площадка.

Напоследък се откри едно изображение на Търново от втората половина на XIV в. На него е представена и една кръгла кула, по-голяма от всички останали. Горният ѝ край завършва с балкон, заобиколен от парапет. Такива отбранителни балкони имали дупчест под за изливане на врели течности /смола, масло, вода и др./ върху нападателите.[17]

2.
Архитектура

ЦЪРКОВНА АРХИТЕКТУРА. Религиозният мироглед, господствуващ през разглежданата епоха, оказал силно влияние върху характера на средновековната архитектура. Църковните сгради били едни от най-красивите и солидни постройки по това време. В България църковното строителство отбелязало голям разцвет при икономическия и политическия подем на страната през XIII в. при Асеновци и през XIV в. при Иван Александър. Църкви строяли царете, отделните феодали и многобройните манастири. Във всеки градски квартал имало църкви, понякога със значителни размери и богата външна и вътрешна украса; при тяхното изграждане активно участие вземали и гражданите. Такива били църквите „Св. Димитър", „Св. 40 мъченици" и „Св. Петър и Павел" в Асеновата махала в Търново, епископската църква в Долния

град на Червен, църквите в Месемврия, които се издигали внушително сред градските жилища.

В целия източноправославен свят базиликите постепенно били изместени от т.нар. кръстокуполни църкви, които имали по-малки размери, но се извисявали в пирамидална система, с купол в центъра. Четири полуцилиндрични свода, образуващи кръст, се издигали високо в покрива и се проектирали върху външните стени на църквата във вид на фронтони. В средата на кръста върху висок барабан се изграждал сферичен купол. Между раменете на кръста се оформяли ниски междурамия, които допълвали правоъгълния план на основната част на сградата. От нея на изток се издавали една или три апсиди, образуващи олтара, а на запад имало притвор, служещ за преддверие.[18]

По-скромни били църквите без купол, състоящи се от едно засводено централно помещение с апсида на изток и притвор на запад. Продължавали да се строят и триконхални църкви, които се очертали като манастирски тип църкви.[19]

Характерен за тази епоха бил т.нар. живописен стил, при който фасадите на сградите се оживявали от голям брой цветни и пластични елементи. Развитието на този стил може да се проследи както на Балканския полуостров, така и в Близкия изток. Във всяка страна той добивал свои специфични особености в съответствие с местните условия и традиции.[20]

За българската архитектура през тази епоха била характерна т.нар. керамопластична украса, при която фасадите се раздвижвали от сменящи се редове камъни и тухли в хоризонтална плоскост и от следващи една подир друга слепи арки на два етажа във вертикална плоскост. Отгоре минавали един или повече редове от декоративна керамика, състояща се от покрити със зелена, жълта или кафява глеч панички и четирилистни розетки, забити с кухите си цилиндрични издатъци в мазилката.

Тези особености дават възможност да се говори за българска архитектурна школа в общия византийски или по-скоро източнохристиянски архитектурен стил.[21] Повечето учени с основание я наричат Търновска архитектурна школа, тъй като в Търново са запазени или разкрити при разкопки голям брой църкви с посочените типични черти. Най-ранни сведения има за църквата „Св. Димитър", в която през 1185 г. било обявено въстанието от Асеновци. Сега е запазена източната ѝ част, от която личи, че църквата е принадлежала към Търновската архитектурна школа — стените ѝ били изградени от сменящи се редове камъни и тухли, оживени със слепи арки, над които минавали редове от декоративна керамика.[22]

Голямо историческо значение има и търновската църква „Св. 40 мъченици". Строена вероятно още по времето на Калоян,[23] тя била възобновена от Иван Асен II през 1230 г. в чест на победата при Клокотница над епирския деспот Теодор Комнин, както се казва в съхранилия се върху една от колоните ѝ надпис.[24] В църквата са запазени още два надписа върху колони — единият от времето на Крум, а другият от времето на Омуртаг, — които са ярко доказателство за приемствеността на културата от Първата българска държава.[25]

В църквата и около нея били погребани някои от българските царе, царици и боляри.[26] Тук бил погребан първоначално и сръбският архиепископ Сава, починал внезапно в Търново като гост на Иван Асен II. В тази църква се пазели мощите на прочутата търновска покровителка св. Петка Епиватска.[27] Църквата била разрушена при превземането на Търново от турците, които впоследствие я възстановили като джамия. Сравнително добре е запазена западната пристройка, служила някога за параклис-мавзолей. И тази пристройка носи характерните белези на Търновската архитектурна школа. До земетресението през 1913 г. е съществувала и кръстокуполната църква „Св. Петър и Павел". По време на турското владичество тя служела за катедрална църква на гръцкия митрополит. Стените ѝ отвън били разчленени със слепи арки, украсени отгоре с декоративна керамика.[28]

Повечето от разкритите на Трапезица църкви са малки еднокорабни сгради с по една апсида на изток и притвор на запад. Те били грижливо изградени също в стила на Търновската архитектурна школа.

На Царевец са разкрити останките на повече от 20 църкви — кръстокуполни, еднокорабни или засводени сгради. Всички имали украса от декоративна керамика, която се открива в техните насипи. В стените на по-запазените сгради личат редове от тухли и камъни и слепи арки.

Същите характерни особености в плана, строежа и украсата имат и стигналите до наши дни в сравнително добро състояние средновековни църкви в Месемврия. Тук са запазени осем църкви, пет от които датират от XIII—XIV в. Те са изградени в пластичнодекоративния стил на Търновската архитектурна школа. Построени са вероятно по времето на Иван Александър.[29] Особено богато са украсени стените на църквата „Св. Иван Алитургетос", издигаща се на висок склон край

Вътрешен изглед от бойна кула на крепостта Вукелон край с. Маточина, Хасковски окръг

Мраморен капител с монограм на цар Михаил Шишман /1323–1330/, намерен на Царевец във Велико Търново. Окръжен исторически музей – Велико Търново

морето. Освен обичайната украса от декоративна керамика и от тухли в различни съчетания — шахматни, зигзаговидни, розети, ромбове и др. — в горната част на източната фасада има редица от т.нар. ломбардски арки, които почиват на конзоли, завършващи с животински глави и други орнаменти. Може да се каже, че в тази църква декоративнопластичният стил е достигнал върха на своето развитие. Над притвора на църквите се издигали четвъртити кули-камбанарии — една от характерните особености на Търновската архитектурна школа.[30]

Камбанария се издигала и над притвора на църквата в Асеновата крепост до Станимака. Изградена през византийското владичество, при преустройството по времето на Иван Асен II църквата получила кула-звънарница над притвора. За това преустройство свидетелствува надписът,[31] издълбан върху скалите в крепостта.

На много други места в България са разкрити останки от църкви, които носят характерните особености на търновската архитектура. Църквите в средновековния град Червен, които са сравнително добре запазени, също били изградени в този живописно-декоративен стил.[32]

ГРАЖДАНСКА АРХИТЕКТУРА. В сравнение с паметниците на църковната архитектура до наши дни са се съхранили много по-ограничен брой паметници на гражданската архитектура от XIII–XIV в.

Представителите на господствуващата класа живеели в дворци и замъци. За разлика от някои страни в Европа замъците на българските боляри се намирали не извън, а вътре в градовете, обикновено в техните крепости. Останки от замъци са разкрити в Червен, Шумен, Ловеч, Калиакра, Варна, Мелник и др. Този факт се обяснява с особеностите на българския феодализъм, при който болярите били административни управители на градовете и на техните области. Деспот Алексий Слав например в издадения от него сигилий през 1220 г. отбелязва, че имал за свое седалище отначало Цепина, а след това Мелник — значителни градски центрове по онова време.[33]

Един от най-внушителните паметници на гражданската архитектура в България от XIII–XIV в. бил дворецът на българските царе, който се издигал върху билото на непристъпния хълм Царевец.[34] По форма той представлявал неправилна елипса, заемаща около 5000 кв.м. Заобиколен бил с високи крепостни стени, които обграждали обширен двор с голям брой сгради край стените. Кули охранявали входовете и по-уязвимите места на крепостта. На горните етажи имало открити чардаци, чиито покриви се поддържали от каменни или дървени аркади. В западната част на двореца, близо до главния вход, се намирали тронната зала и приемните помещения, богато украсени с мраморна облицовка и стенописи.

Жилищните и работните помещения на царя и неговото семейство били разположени в две големи сгради, издигнати на стръмния склон при източната крепостна стена. В долните етажи на тези постройки се слизало по стълби. В тях се съхранявали хранителни припаси. В дъното на двора, край южната крепостна стена, имало друга голяма постройка с обширна зала на горния етаж, където се помещавала общата трапезария. В западната част на тази постройка се намирала кухнята с три пещи, изградени от тухли. До двата входа в южната и северната част на двора имало помещения за дворцовата стража, а пред голямата жилищна сграда в североизточната част на двора било изградено водохранилище. Сложна мрежа от отводнителни канали и шахти отвеждала дъждов-

ните и отпадъчните води. В източната част на двора се издигала дворцовата църква „Св. Параскева" — кръстокуполна постройка с богата вътрешна и външна украса.[35] По своето устройство дворецът представлявал укрепен феодален замък, пригоден за самостоятелна отбрана и продължителна обсада.

В съседство с царския дворец са разкрити основите на болярско жилище, състоящо се от жилищна сграда и стопанско помещение с Г-образна форма.[36] Пред тях имало обширен двор, ограден със зид. Жилището било двуетажно с по три помещения във верижен план на всеки етаж. На приземния етаж средното помещение било открито и стълбата към него отвеждала на горния етаж, в средата на който бил оформен голям чардак. В югозападния ъгъл на двора се намирала малка еднокорабна църква.

Един от най-добре запазените български средновековни замъци е известният сега под името „Баба Вида" замък във Видин.[37] Той бил построен върху основите на по-ранни сгради, но едва през развития феодализъм добил вид на укрепен замък с помещения, които се редели край крепостните стени и водели към обширен двор. При Иван Срацимир този замък служел за негова резиденция. По своята планировка той прилича на царския дворец в Търново, но е със значително помалки размери.

Подобен план имал и замъкът в Червен.[38] Ограден бил с крепостни стени, по чиито ъгли, както и над входа се издигали четвъртити кули. Край стените отвътре се редели правоъгълни сгради. В долните етажи се намирали конюшните и складовете, а над тях били жилището на болярина и помещенията за стражата. Откъм двора имало обширен чардак, поддържан от дървени подпори. В източната част на двора се издигала църква, подобна по план и украса на дворцовата църква в Търново. Освен водната кула друго водохранилище, издълбано в скалистия терен на двора, и един резервоар в едно от помещенията на замъка осигурявали водоснабдяването. В замъка имало и каменометни машини, за което свидетелстват намерените повече от 20 каменни топки.

Замъкът в крепостта на Ловеч по план също наподобява другите известни досега замъци у нас.[39]

Жилищата на обикновените граждани били строени нагъсто едно до друго, оградени с високи каменни стени. В Асеновата махала в Търново, в подножието на хълма Трапезица, до 1913 г. били запазени три къщи от времето на Втората българска държава.[40] На вградения при входната врата на една от тях каменен надпис се четяло името на собственицата — „госпожа Бойка"[41]. Една от къщите, а също и къщата на „госпожа Бойка" били изцяло изградени от дялани камъни. В приземния им етаж се влизало през двукрила аркирана врата. Прозорците на двата етажа били малки, някои с полукръгли извивки, оформени от късове бигор. Третата къща имала паянтов горен етаж и голям открит чардак. Къщата на „госпожа Бойка" също имала открит чардак. С основание се приема, че тези къщи са принадлежали на заможни граждани.

Останките на внушителна средновековна къща са запазени до наши дни в Мелник. Сега стърчат четирите ѝ високи стени и четвъртитата кула до нея. Строена е от неправилно дялани блокове, обградени с т.нар. клетъчен градеж, който е характерен за тази област още от времето на Първата българска държава.[42] Прозорците са малки, с полукръгли извивки на горния си край, оформени с радиално поставени тухли. Тази къща била почти изцяло запазена до началото на XX в. Имала три етажа с голям вестибюл в средата на втория етаж. Покрай стените се редели отделните стаи, водещи към вестибюла. На долния етаж се намирали сервизните помещения, а на най-горния — складовете. През Средновековието къщата служела за жилище на някой от местните градски първенци.

В центъра на София е разкрита солидна жилищна сграда с декоративна украса отвътре. Останките на това жилище представляват също ценен паметник на градската средновековна архитектура.[43]

Жилищата на обикновените граждани били изградени от ломени камъни, споени с кал, а горните етажи били оформени от дървен материал или от плет, измазан с глина. Някои от тях имали покрив от керемиди. Повечето се състояли от две помещения. Сградите били разположени близо една до друга, за да се използува всяко празно място. Подобни жилища са разкрити на Царевец, в Карвуна, в средновековното селище над тракийския град Севтопол и др.[44]

В крайните квартали на градовете по-голямата част от жилищата били полувкопани в земята — т.нар. полуземлянки. Над земята полуземлянките имали зидове от ломени камъни, споени с кал, или от плет, измазан с глина. Понякога отвътре били облицовани с камъни или с дъски. Покривът се крепял обикновено на дървени колове или върху самите стени. Останки от такива жилища са открити в крайните квартали на Търново — в западния склон на Момина крепост и източно от Трапезица.[45] Този тип жилища се срещал най-често в селата. Традицията на полуземлянките се запазила до късно у нас на някои места в Дунавската равнина.[46]

3.
Пътища и съобщения

Във връзка с подема на вътрешната и външната търговия в България пътната мрежа през XIII–XIV в. получила голямо развитие. Използувани били и пътищата, останали от римската епоха. Централните пътища, изградени от няколко пласта чакъл и пясък, имали отгоре настилка от едри камъни.[47] Второстепенните пътища били покрити с по-дребни камъни.

Най-важната съобщителна линия през Балканския полуостров си оставал старият път, който водел от Цариград за Одрин — Пловдив — Средец и оттам през Ниш за Белград и Виена. Той минавал край голям брой укрепени градове — Одрин, Черномен, Константция, Пловдив. През прохода, известен под името Траянови врата, от него се отделял път, който движейки се край крепостта Урвич, стигал до Средец. Оттам през Бояна, Перник и Велбъжд пътят водел за Скопие и Белград. От Средец се отправяли пътища към Искърския пролом, към Брезник за Враня и долината на Морава и по долината на Струма за Беломорието.[48]

Друг важен път започвал от Родосто — пост на Мраморно море, — пресичал Марица и стигал до Димотика. Оттам в северозападна посока пътят се движел край родопските крепости Ефрем, Мъняк, Перперек, Устра и др. От Мъняк в западна посока той продължавал по долината на Арда към крепостта Подвис, минавал през Никопол на Места /дн. Заград до гр. Гоце Делчев/, стигал до Мелник и оттам водел към Сяр. Мелник бил свързан посредством път и със силната родопска крепост Цепина.

● СТОЛИЦА

ГРАД

ПЪТИЩА:

ГЛАВНИ СУХОЗЕМНИ

ВТОРОСТЕПЕННИ СУХОЗЕМНИ

МОРСКИ

МАНАСТИР

ОБЕКТИ, ИЗВЕДЕНИ С ЦИФРИ:

1. ГРОЦКА
2. БЕЛА ЦЪРКВА
3. БРОДАРИСК
4. ФЛОРЕНТИН
5. ТЕМСКА
6. БЕЛОВО /ЗЕМЕН/
7. ГЕРМАНИЯ
8. ЗЛЕТОВО
9. ГАВРИЛ ЛЕСНОВСКИ
10. ПРОХОР ПЧИНСКИ
11. СВ. ГЕОРГИ ВИРГИНСКИ
12. МОКРА
13. КАНИНА
14. КОНЧЕ
15. БОГОРОДИЦА ЕЛЕУСА
16. КЛЮЧ
17. ПОРОЙ
18. ПЕТРИЧ
19. КРУИЕВО
20. ДИМИТРИЦА
21. ТРИГРАД
22. РАКОВИЦА
23. БАТКУН
24. КРНЧИМ
25. ПЕРИСТИЦА
26. ПЕТРИЧКИ /БАЧКОВСКИ/ МАНАСТИР
27. МЪНЯК
28. УСТРА
29. ПЕРИТОР
30. ГРАЦИАНУ
31. ЧЕРНОМЕН /ОРМЕНИОН/
32. ЛЕВКА
33. БАТОШЕВСКИ МАНАСТИР
34. КИЛИФАРЕВСКИ МАНАСТИР
35. АВЛИ /СТАРО СЕЛО/
36. ИЧЕРА
37. СКАФИДА
38. ВРИЗИС

Селища и пътища в България и съседните страни през XIII и XIV в.

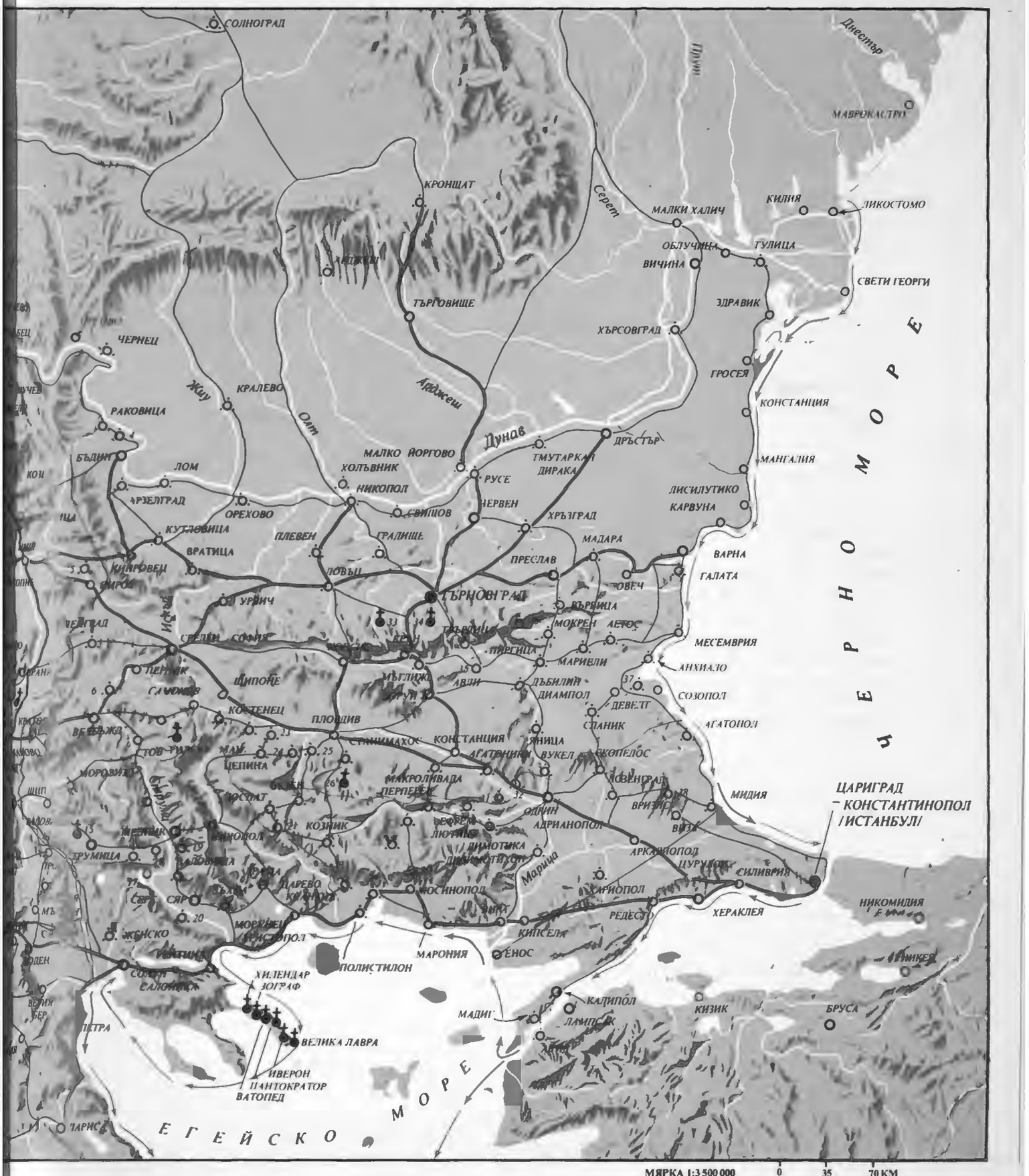
СОЛНОГРАД
Днестър
МАВРОКАСТРО
КРОНЩАТ
Серет
МАЛКИ ХАЛИЧ
КИЛИЯ
ЛИКОСТОМО
ОБЛУЧИЦА
ТУЛИЦА
ВИЧИНА
СВЕТИ ГЕОРГИ
ТЪРГОВИЩЕ
ЗДРАВИК
ХЪРСОВГРАД
ЧЕРНЕЦ
ГРОСЕЯ
КРАЛЕВО
Жиу
Арджеш
КОНСТАНЦИЯ
РАКОВИЦА
Олт
Дунав
ДРЪСТЪР
МАЛКО ЙОРГОВО
ТМУТАРКАЙ
ДИРАКА
МАНГАЛИЯ
БЪДИН
ЛОМ
ХОЛЪВНИК
РУСЕ
НИКОПОЛ
ЛИСИЛУТИКО
АРЗЕЛГРАД
ОРЕХОВО
СВИЩОВ
ЧЕРВЕН
КАРВУНА
ХРЪЗГРАД
КУТЛОВИЦА
ПЛЕВЕН
ГРАДИЩЕ
МАДАРА
ВРАТИЦА
ВАРНА
ПРЕСЛАВ
ГАЛАТА
ЛОВЪЦ
ТЪРНОВГРАД
ОВЕЧ
УРВИЧ
ВЪРБИЦА
МОКРЕН
АЕТОС
МЕСЕМВРИЯ
ПИРГИЦА
МАРИЕЛИ
АНХИАЛО
ШИПОНЕ
ДЪБИЛИН
ДИАМПОЛ
СОЗОПОЛ
ДЕВЕЛТ
КОСТЕНЕЦ
ПЛОВДИВ
СПАНИК
АГАТОПОЛ
КОНСТАНЦИЯ
ЯНИЦА
ВУКЕЛ
ЦЕПИНА
МАКРОЛИВАДА
ПЕРПЕРЕК
ЛОЗЕНГРАД
МИДИЯ
ЦАРИГРАД
– КОНСТАНТИНОПОЛ
/ИСТАНБУЛ/
ОДРИН
АДРИАНОПОЛ
КОЗНИК
ДИМОТИКА
АРКАДИОПОЛ
ТРУМИЦА
Марица
СИЛИВРИЯ
МОСИНОПОЛ
ХАРИОПОЛ
НИКОМИДИЯ
РЕДЕСТО
ХЕРАКЛЕЯ
ЖЕНСКО
КИПСЕЛА
МАРОНИЯ
ЕНОС
ПОЛИСТИЛОН
ХИЛЕНДАР
ЗОГРАФ
КАЛИПОЛ
КИЗИК
БРУСА
МАДИГ
ЛАМПСАК
ВЕЛИКА ЛАВРА
ИВЕРОН
ПАНТОКРАТОР
ВАТОПЕД
ЧЕРНО МОРЕ
ЕГЕЙСКО МОРЕ
МЯРКА 1:3 500 000
0
35
70 КМ

на човешкото тяло и на облеклото. Една от църквите на Трапезица била покрита с мозайки.[55]

За високото майсторство на търновските художници говорят и многобройните фрагменти от стенописи, пръснати в насипите на разкритите църкви на Царевец. Дворцовата църква очевидно е била украсена и с мозаична живопис, за което свидетелстват голямото количество разноцветни стъклени кубчета, пръснати в насипа на църквата наред с късове от стенописи.[56]

БОЯНСКИТЕ СТЕНОПИСИ. Цялостно запазен ансамбъл, принадлежащ към Търновската живописна школа, са фреските на Боянската църква от средата на XIII в. Те са едни от най-хубавите запазени стенописи не само у нас, но и в Европа от това време.[57] От ктиторския надпис става ясно, че църквата е била построена в чест на св. Никола и св. Пантелеймон от севастократор Калоян през царуването на Константин Асен, в 1259 г. Към съществуващата от времето на византийското владичество малка квадратна църква била пристроена правоъгълна двуетажна сграда с осмостранен купол в средата, издигащ се на четири вградени подпори. Между тези подпори, в южната и в северната стена на църквата се образуват две засводени ниши — аркосолии, — предназначени за гробовете на ктиторите на църквата.

Следвайки източнохристиянската иконография, религиозните сцени в църквата се редуват с отделни фигури на светци и светици в хармонична композиция.[58] На много места сцените са разгънати многопланово и в дълбочина, нарушавайки плоскостния характер на тогавашната живопис. Образите са предадени реалистично, като тоновете и полутоновете се преливат едва забележимо, за да придадат моделировка на отделните форми, в които прозира античният идеал за красотата на човешкото тяло. От всеки образ на Боянските стенописи струи спокойствие и топлота, проникнати от дълбок хуманизъм. Това не са тържествените и строги образи, познати от Комниновото изкуство. Боянските образи са взети от реалния живот и се отличават със своя индивидуалност, свое душевно състояние и свой характер. Такива са например Богородица с детето в извивката на апсидата, Христос Пантократор в полусферата на купола, Христос на кръста, заобиколен от майка си и най-близките си ученици, многобройните светци-воини и др. Благ и същевременно строг е образът на Иван Рилски — най-ранното известно засега изображение на светеца. Емоционално наситени са сцените от житието на св. Никола, изписани в притвора на църквата — те изобилствуват с интересни реалии от тогавашната действителност.

Голямо постижение на боянските майстори са портретите на севастократор Калоян и жена му Десислава и на царската двойка Константин Асен и Ирина. Те са представени в тържествени пози, с официални облекла от скъпи тъкани, в цял ръст едни срещу други в средната част на църквата, между многобройните религиозни сцени и образи. Главите на царя и царицата са окръжени с нимбове подобно на светци — царете се смятали за представители на небесната власт на земята. Лицата и на четирите фигури са лица на живи хора, рисувани от натура. Поради това те с основание могат да се причислят към едни от най-сполучливите портретни изображения от XIII в.

Боянските стенописи били създадени по времето, когато Цариград се намирал под властта на кръстоносците, а в отделните страни на Балканите и в Близкия изток се оформили школи, в които надделявали местни особености и традиции. Боянските майстори, нарушавайки канона на официалното византийско изкуство, създали човешки образи, които по късно оказали известно влияние върху развитието на византийската и изобщо на световната живопис.

СТЕНОПИСИТЕ В ИВАНОВО, РИЛСКИЯ МАНАСТИР И ЗЕМЕН. От XIV в. по-значителни и по-добре запазени са стенописите в скалната църква при с. Иваново, в параклиса „Възнесение Христово" в Хрельовата кула на Рилския манастир и в църквата на Земенския манастир.

Прочутите Ивановски стенописи са покривали стените на църквата, която е издълбана в стръмния варовиков склон на височините по течението на Русенски Лом.[59] В тези стенописи са доразвити прогресивните черти на българската живописна школа от XIII в.; същевременно те имат редица аналогични белези с развиващия се по това време Палеологов стил. Ивановските стенописи произхождат от първата половина на XIV в., за което свидетелствува образът на Иван Александър, представен като ктитор в притвора на църквата. Композициите заемат централно място в системата на живописта. Фигурите са перспективно разположени в пространството, като запълват само част от сцените и са приблизително мащабно оразмерени в архитектурната среда и пейзажа. Представени са с издължени пропорции, красиви, пълни с живот и движение. Израженията на лицата са загубили строгия си и тържествен характер. В тях прозира идеалът на античността за красотата. Цветовете са меки и нежни, с нюанси при предаване на светлината и сенките. Много от елементите на архитектурния фон се коренят в елинистическата древност — атланти носят антаблеманите, колоните стъпват върху легнали лъвски фигури.

Художникът е насочил вниманието си не само към човешките образи, но и към действителността, което свидетелствува за едно по-ново светоусещане, отговарящо на характера на създаващата се по това време градска култура.

Към същото време и към същата художествена школа принадлежат стенописите в малката църква-параклис на последния етаж на Хрельовата кула. Тази кула е единственият стигнал до наши дни архитектурен паметник от XIV в. в Рилския манастир. На южната страна на кулата има надпис, в който се казва, че е издигната от протосеваст Хрельо в 1334—1335 г. По своите художествени достойнства стенописите в кулата не отстъпват на Ивановските, макар и да се отличават по някои особености. Те съдържат новите елементи в живописта на източнохристиянските страни: изисканост и елегантност на формите, динамика и емоционалност на образите, използуване на антични принципи при тяхното предаване, нова пространствена перспектива, единство между архитектурния фон и действуващите лица. В сравнение с Ивановските стенописи фреските в Хрельовата кула са по-малко експресивни, фигурите са представени по-спокойни и по-тържествени.[60] Интересни са сцените, които илюстрират библейските псалми за прослава на бога — те са взети от всекидневния живот на народа, празнуващ с музика, песни и хора.[61] Запазени са и няколко сцени из живота на Иван Рилски, патрон на Рилския манастир.[62]

От средата на XIV в. са и стенописите в църквата на манастира до с. Земен, Кюстендилско.[63] Църквата е квадратна кръстокуполна постройка, без притвор. Земенските стенописи принадлежат към изкуството, създадено от местни народни майстори, които не са получили школовка в столицата Търново. У тях има известен архаизъм по отношение на сюжета на религиозните сцени, в които се забелязват източни и елинистически елементи. Архаични са и начинът на изобразяване, представянето на архитектурните декори, светлинното и пространственото решение. Тоновете са без нюанси и действуват като цветни петна. Плътна, твърда линия чертае контурите на фигурите, гънките на дрехите, овалите и чертите на лицата, които са слабо индивидуализирани. Изобразени са здрави, широкоплещести хора, спокойни и самоуверени. Те са с правилни, неиздължени пропорции. Явно е, че художникът е имал за свои модели хора от народа, сред които е живял и творил. Забелязва се склонност към вярно изобразяване на битови предмети, оръдия на труда, съоръжения.[64] Особено интересна в това отношение е сцената с изковаването на гвоздеите за разпятието, която засега е единствена по сюжета си в средновековната монументална живопис.[65] Забележителни са и ктиторските портрети на деспот Деян и деспотица Доя, които се отличават със свои индивидуални черти и очевидно са рисувани от натура.

По-цялостно са запазени и стенописите в църквата до с. Беренде, Софийско, които могат да се отнесат към XIV в. Те са интересно явление в българската живопис по своя стил и изпълнение: в общи линии следват официалното направление на Търновската живописна школа, но са дело на местни майстори и имат регионално значение. Тези стенописи се свързват, от една страна, със стенописите на манастирите в Нагоричино, Грачаница и Студеница, а, от друга страна — със стенописите на скалните църкви по течението на Русенски Лом. И двете групи стенописи са повлияни от византийската иконография.[66]

Стенописите в Беренде са създадени за малка гробнична църква със скромна архитектура, което е оставило отпечатъка си върху техния характер. Изпълнени са в декоративно-плоскостен стил, характерен за живописта на Комниновата епоха. При това на стенописите в Беренде е останал чужд един от най-характерните белези на Палеологовия стил — новото разбиране за пространството като реална действителност, която обкръжава изобразените фигури. От този стил обаче са заимствувани отделни елементи, които придават по-реален облик на някои от представените образи. Тук се забелязват и редица елинистически черти, които усилват чувството за реалност.[67]

МИНИАТЮРНА ЖИВОПИС. Българските средновековни миниатюри са много близки до византийските. Разцветът на византийската миниатюра се отнася към XI в., когато тя се отличава с грижливо и изискано изпълнение, напомнящо до известна степен античното изкуство. През XIII в. се зараждат реалистичните черти на развилия се по-късно стил на Палеологовия ренесанс.

За съжаление до днес са стигнали много малко паметници на българската миниатюрна живопис. Въз основа на тях може да се направи заключение, че освен официалната Търновска школа, свързана най-тясно с Византия, в България е действувала и една народна школа, отличаваща се с известна самобитност. Дело на Търновската школа са Лондонското евангелие, Манасиевата хроника и Томичовият псалтир.

Според послеслова си Лондонското евангелие било написано през 1355—1356 г. от монах Симеон за цар Иван Александър. В ръкописа има 366 миниатюри.[68] Две големи миниатюри в началото представят деспот Константин Деян, зет на Иван Александър, съпругата му Кера Тамара с двете си

сестри Кераца и Десислава, и цар Иван Александър с втората си съпруга Теодора /Сара/ и техните двама синове. Образът на Иван Александър е даден и след всяко евангелие заедно с образа на съответния евангелист. Навсякъде владетелят е в тържествено официално облекло и с царските инсигнии — жезъл, корона, лорос и акакий.[69]

Българският превод на хрониката на Константин Манаси е направен също по времето на Иван Александър. Сега преводът се пази във Ватиканската библиотека. Състои се от 206 пергаментни листове с 69 миниатюри към текста.[70] На една от миниатюрите е изобразен Иван Александър с Исус Христос и Константин Манаси. На друга миниатюра Иван Александър е заедно с пророк Давид. На миниатюрата, представяща смъртта на Иван Асен, сина на Иван Александър, за фон служи реалистично предаденият силует на Търново с хълмовете Царевец и Трапезица.[71] В другите миниатюри архитектурните детайли са шаблонизирани.

Един от забележителните образци на миниатюрното изкуство в средновековна България е т.нар. Томичов псалтир от средата на XIV в. Илюстриран е със 109 миниатюри от Стария и Новия завет, съпроводени с кратки надписи на гръцки език и изпълнени под влиянието на византийската миниатюрна живопис.[72]

Към народното течение на българската миниатюрна живопис принадлежи Болонският псалтир, написан по времето на Иван Асен II,[73] а също така и евангелието на поп Добрейшо от първата половина на XIII в., където са изобразени евангелистите Лука, Марко и Йоан и самият поп Добрейшо.[74]

В Зографския манастир в Света гора се пази Радомировият псалтир от XIII в., преписан от дякон Радомир. Той е едно от най-оригиналните произведения на българската орнаментика. Византийските елементи в него са малко, художникът е проявил известна творческа свобода.[75]

ИКОНОПИС. Иконописта по времето на Втората българска държава достигнала голямо развитие. Тя се придържала към общите художествени традиции и стил на средновековната българска живопис.

От запазените образци твърде известна е покритата със сребърна обковка Несебърска икона, изобразяваща Богородица с Исус Христос. От надписа се вижда, че иконата е била подарена през 1342 г. на манастира „Св. Богородица Елеуса" в Месемврия от Самуил, чичо на цар Иван Александър. Може да се спомене и иконата на Исус Христос от XIII в. с кирилски надписи, която се пази в катедралата на гр. Лан /в Северна Франция/. Известна е също Бачковската икона на Богородица с Исус Христос от 1311 г. с дълъг грузински надпис върху сребърна обковка, и др.[76]

Много ценни са и деветте икони от XIII—XIV в. в църквата „Св. Климент" в Охрид. Те са покрити със сребърни обковки, върху някои от които има и емайлови образи на светци.[77]

КАМЕННА ПЛАСТИКА. Триизмерната скулптура била изместена през разглеждания период от релефната каменна пластика, в която преобладават растителният и геометричният орнамент, а се срещат по-рядко животински и човешки изображения. Използувала се обикновено при архитектурната украса — за корнизи, капители, преградни и облицовъчни плочи и пр. Украсата се изработвала най-често в плосък релеф. Доколкото са запазени човешки изображения, те също са изпълнени в плосък релеф и следват стила на монументалната живопис.

В Търново, Червен, Месемврия и Цепина са намерени каменни икони с изображения на светци.[78] В дворцовата църква в Търново е открита част от каменния саркофаг на Иван Александър с изображението на владетеля.[79] В църквата „Св. 40 мъченици" в Търново е намерена част от надгробен релеф на жена с корона на главата, а в подножието на Царевец е открита част от друг надгробен паметник с релефно изображение на покойника.[80] Очевидно върху гробовете на българските царе и боляри са били поставяни надгробни релефни изображения, както се практикувало и в Западна и Средна Европа по това време. В Търново са намерени и три глави от каменни статуи, което свидетелствува, че в столицата все пак е съществувала и

Изделия на ювелирното изкуство от XIII — XIV в.

1. Златна гривна и пръстен, намерени във Варна. Окръжен исторически музей — Варна

2. Сребърна гривна, намерена в Русе. Национален археологически музей — София

3. Фрагмент от бронзов аплик с изображение на архангел Михаил, намерен в крепостта Червен, Русенски окръг. Национален археологически музей — София

4. Сребърен кръст от Пернишката крепост. Окръжен исторически музей — Перник

5. Златна обеца от съкровището, намерено при с. Дебене, Пловдивски окръг. Исторически музей — Карлово

6. Плетена златна гривна от съкровището, намерено край Никопол, Плевенски окръг. Окръжен исторически музей — Плевен

7. Сребърна гривна от съкровището, намерено край Никопол. Окръжен исторически музей — Плевен

1
2
3
4
5
6
7

триизмерна скулптура.[81] Към релефната пластика принадлежат и малките релефни икони от стеатит, рог или кост. Някои от тях са изработени с голямо майсторство и следват стила на византийското изкуство.[82]

ДЪРВОРЕЗБА. Значително развитие достигнала дърворезбата поради замяната на каменните иконостаси с дървени. С дърворезба били украсявани и мебелите на болярите и на по-заможните граждани, както и някои църковни амвони, тронове и др. Майсторски изрязвани в дълбок или плосък релеф, различните изображения — често със светско съдържание — свидетелствуват за богатото въображение на техните творци. Олтарната врата от църквата „Св. Николай“ в Охрид от XIII в. се състои от дървени плочи с изрязани в нисък релеф конници и фантастични животни заедно с розетки и плетеници. В Рилския манастир е запазена дървената врата на старата несъществуваща вече Хрельова църква, която по своята украса прилича на вратата на охридската църква. Запазен е и дървеният трон на Хрельо, а също и част от дървения иконостас на църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново /XIV в./.[83]

5.
Художествени занаяти

През Втората българска държава голям разцвет достигнали и художествените занаяти. Техните произведения били търсени както от представителите на господствуващата класа, така и от обикновените граждани.

ЗЛАТАРСТВО. Досегашните проучвания показват, че златарството има стари традиции в нашата страна. От злато, сребро или мед били правени чаши във форма на тасчета, украсени с растителни орнаменти и животински фигури.[84] Изработвани били художествено украсени съдове, от които са запазени само отделни фрагменти.[85]

Фини изделия на златарското изкуство били различните църковни съдове и украси: потири, мощехранителници, кръстове, кандила, обковки на икони и подвързии на евангелия. В житието на св. Сава се казва, че Иван Асен II поръчал да направят за гроба на починалия в Търново сръбски първосвещеник златоковани кандила, които заедно с мощите на светеца по-сетне били предадени на

1

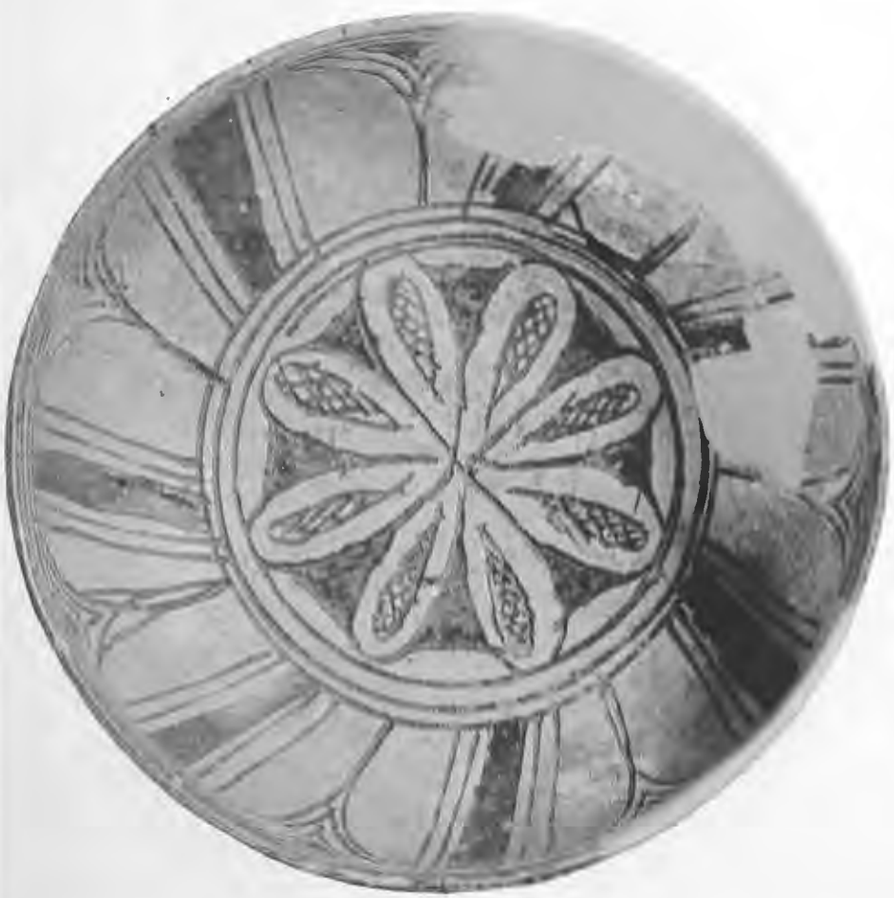

2

сръбския крал Владислав.[86]

В послеслова към Лондонското евангелие е отбелязано, че то е имало златокована подвързия, украсена със скъпоценни камъни.[87] От този вид изделия до днес са запазени само няколко предмета, например сребърните обковки върху Несебърската икона и върху икони от Охрид. От Трапезица произхождат няколко сребърни пластинки от обковка на икона или подвързия на евангелие с изображения на светци,[88] а в двореца на Царевец е намерен емайлов медальон на светец също от обковка на икона или евангелие.[89]

Накитите през разглеждания период ставали все по-разнообразни и по-богати по форма и украса. За представителите на господствуващата класа и на заможните граждани били правени скъпи накити от злато и сребро, изработвани с фината техника на филиграна и гранулацията и украсени със скъпоценни камъни. За нуждите на обикновеното население масово били произвеждани накити от мед и бронз, често посребрени и позлатени. Отливани в калъпи или ковани, те понякога имитирали филиграна и гранулацията. Украсявани били с разноцветни стъкла или полускъпоценни камъни.[90]

Владетелите носели на главите си корони, а болярите — диадеми, изработени от злато и сребро, обсипани със скъпи камъни и бисери. За тази украса точна представа се получава от изображенията върху стенописите и миниатюрите.[91] Девойките от народа украсявали челата си със сърмени ленти, обшити понякога с метални пластинки.[92] Появили се масивни обици и надушници с разнообразна и сложна украса. С подобни обици е нарисувана ктиторката на Боянската църква Десислава.

С красива изработка се отличавали масивните златни пръстени-печати. Върху горната им раз-

---

Съдове и фрагменти от сграфито керамика /XIII—XIV в./
1. Керамичен съд. Окръжен исторически музей — Варна

2. Дъно на керамичен съд с изображение на животно с човешко лице. Окръжен исторически музей — Варна

3. Керамична стомна. Окръжен исторически музей — Варна

4. Керамичен съд с изображение на животно /леопард или хиена/. Окръжен исторически музей — Велико Търново

3

4

ширена част било гравирано името на притежателя на пръстена и някакъв хералдичен знак — лъв, пантера, орел или растителен мотив.[93] В гроба при църквата „Св. 40 мъченици“ е намерен златен пръстен с изображение на пантера и надпис „Калоянов пръстен“. Някои изследвачи смятат, че пръстенът е принадлежал на цар Калоян и че тук се е намирал неговият гроб.[94] Изработвани били и красиви пръстени с гранулация, филигран и скъпи камъни. Масово било производството на медни и бронзови пръстени.

От скъпи материали били правени гривни, но преобладавали медните или бронзовите, често само позлатени или посребрени. Голяма част от гривните следвали по-стари форми. Гривните със закопчалки започнали да се срещат все по-често. Гривните от четворно усукан тел, характерни за всички славянски народи, постепенно ставали по-масивни и получавали по-богата украса. Носени били и разноцветни стъклени гривни.[95]

Болярите носели колани, богато украсени с метални пластинки и токи, каквито личат върху някои ктиторски портрети. В дворцовата църква на Царевец са намерени златна тока и позлатен коланен край, украсени с релефни изображения на крилат дракон и на женска фигура. Подобни колани били на мода по това време в Западна Европа.[96]

Най-често били употребявани железни и медни токи с кръгла, полукръгла или лировидна форма. От това време датират и масивни кръгли токи, обикновено отливани от бронз, подобни по форма и украса на разпространилите се по време на османското владичество пафти.

Интересно е, че докато представителите на господствуващата класа носели накити, които били на мода във Византия или в Западна Европа, народът пазел и развивал старите традиции.

ХУДОЖЕСТВЕНА КЕРАМИКА. Към художествената керамика спадат преди всичко украсените с различни орнаменти глинени чинии, панници, чаши, кани и стомни, които били употребявани предимно при хранене, т.е. трапезната керамика.

Голямо изкуство било проявявано при изработването на т. нар. сграфито керамика: след приготвянето на съдовете украсяваната повърхност се покривала с бял глинен разтвор — ангоба — и с остър инструмент били очертавани контурите на мотивите. По този начин те изпъквали с цвета на глината. Върху съдовете поставяли петна от жълта, зелена или кафява глеч, след което ги покривали с безцветна глеч.[97]

Сграфито керамиката през XIII—XIV в. била широко разпространена във всички по-големи градски центрове както на Византия и Близкия изток, така и на България. В Търново наред с школите за архитектура и живопис имало и школа за изработване на сграфито керамика. По своите специфични особености тя се отличавала от школите във Византия и в страните на Близкия изток и оказвала влияние върху керамичните центрове в Червен, Варна, Месемврия, Средец, Мелник и др.

Сграфито керамиката била един от съществените белези на градската художествена култура. В нея почти липсвали религиозни сцени и символи. Наред с геометричните и растителните орнаменти, заимствувани от класическата художествена орнаментика и претворени в духа на местните традиции и вкусове, изобразявани били реални и митични човешки и животински фигури, взети от народните приказки и легенди. Сграфито керамиката навлязла масово в бита на българския народ през XIII—XIV в.

В по-малко количество била изработвана и друга художествена керамика — рисувана с цветна глеч или с бяла ангоба или украсена с релефни изображения.[98]

От страните на Близкия изток се внасяли фаянсови съдове, изработени от бяла глина и украсени с непрозрачна глеч. Внасяла се също и люстрова керамика — покрита с блестяща метална глеч. За нуждите на господствуващата класа били доставяни и китайски порцеланови съдове.[99]

6.
Бит и облекло

ДОМАШНА УРЕДБА. Археологическите материали, допълнени с писмени данни и с изображения върху стенописи и миниатюри, дават представа за бита на българското население през XIII—XIV в. Феодалите и заможните граждани притежавали грижливо изработени и богато украсени мебели. Масите били обикновено ниски, понякога със сегментна форма. Някои от тях били застилани с дълги покривки, а други имали хубава рисувана украса или дърворезба. Произвеждали се различни по вид и форма кресла с резба или със седефена инкрустация, малки столчета-табуретки, пейки без облегала с широки, масивни крака.[100] В Рилския манастир е запазен т.нар. Хрельов трон — богато украсено с резба дървено кресло.[101] Съхранили са се изображения на два вида легла — елипсовидни и четириъгълни, — застлани с дълги покривки. Детските легла наподобявали

Севастократорица Десислава — ктиторски портрет от Боянската църква /1259/

детски люлки.

В обикновените жилища без съмнение не е имало масивни мебели. Техните обитатели се хранели на подвижни софри и малки столчета, а спели на одри или върху козяци и черги на земята.

Покривките и завесите, за които се получава представа от стенописите и миниатюрите, били изработвани от тежък копринен плат, орнаментиран със златна сърма. Понякога те били правени от ленен или памучен плат, обрамчен с фестон. Възглавниците — четириъгълни или кръгли — също били украсявани с бродерии. Без съмнение скъпите покривки, завеси и възглавници са били достъпни само за представителите на господствуващата класа.

За осветление се произвеждали предимно глинени свещници. Някои от тях имали по-сложна форма, напомняща античните канделабри. Други били с конусовидна форма.[102] Употребявали се и бронзови, железни и дървени свещници. Някои от запазените бронзови образци се отличават с художествена изработка и украса.[103] По-рядко се срещат глинени лампи. В двореца и в богатите жилища за осветление си служели със стъклени чаши с широки хоризонтални периферии, които подобно на употребяваните в църквите кандила били окачвани с метални синджирчета.[104]

При разкопки на жилища се откриват и други битови предмети: игли, ножове, напръстници, ножици, железни зъбци от чепкала, огрибки, брусове, кантари и др.[105]

ДОМАШНИ СЪДОВЕ. Най-често се употребявали глинени и дървени съдове. Глинените съдове били изработвани с по-съвършена техника в сравнение с техниката на предходната епоха. Повсеместна станала употребата на тежкия грънчарски кръг. Грънчарските изделия се изработвали от добре пречистена и изпечена глина. Правени били гърнета, кани, стомни, чаши, чинии, паници и големи съдове за пазене на храни и течности.[106] Медните и бронзовите съдове имали кована или гравирана украса.[107] От стъкло се изработвали чинии, паници, шишета и чаши. Някои от тях имали релефна украса, други били рисувани със златен варак или цветни бои. Произвеждали се и стъклени чашки с високи столчета.

ХРАНА. Основната храна на българския народ се състояла от хляб, зеленчуци, варива, месо, мляко, сирене, риба и плодове.[108]

За мелене на житото се употребявали хромели — ръчни мелници. Познати били също вятърните и водните мелници, за които има сведения в писмени извори.

Големи погачи хляб са изобразени на стенописа „Тайната вечеря“ в Боянската църква. Теофилакт Охридски в писмата си отбелязва, че българите имали обичай да правят големи хлябове и че един човек можел да се нахрани с една шестнадесета част от хляба и накрая пак да му остане.[109] В житието на св. Иван Рилски също се говори за големите размери на хлябовете — изтъкнато е, че с половин хляб могли да се наситят девет мъже.[110] Много грижи били полагани за отглеждането на пчели. През Средновековието медът влизал като необходима съставна част в храната на българите, а восъкът бил използуван за направа на свещи.

ОБЛЕКЛО. Официалното облекло на царя и болярите се състояло от дълга до глезените далматика, или сакос — тясна права дреха, леко разширена в долния край и завършваща с широка, богато украсена със златни нашивки и скъпи камъни ивица плат. Отгоре намятали дълга до земята мантия, ушита от тежка копринена тъкан. Голяма яка, изработена от златоткана материя и украсена със скъпоценни камъни, покривала раменете и плещите. Ръкавите завършвали с богато украсени маншети. Царят носел златоткана лента — лорос, — която минавала през кръста и се замятала на лявата му ръка. Ботушите имали остри върхове. Царските ботуши били от червена кожа. Жен което царско и болярско облекло се състояло от същите дрехи — далматика и мантия. Поня ога върху далматиката носели дреха без ръкави.[111]

Дрехите на аристокрацията били изработвани от скъпи копринени платове, украсени със златоткани или златовезани геометрични, р стителни и животински фигури. Тъканите се внасяли от Цариград, Венеция, Генуа, Дубровник и др [112] В дворцовата църква на Царевец са намерени няколко къса от тъкани, богато извезани със златни нишки.[113]

Освен официалните дрехи от византийскоизточен тип знатните жени носели дрехи от по-леки материи — памук, лен, коприна. В някои случаи тези дрехи се пристягали с колан, единият край на който висял свободно надолу. Подобни др хи се употребявали по това време в Западна и Средна Европа.

Народното облекло се различавало съществено от облеклото на господствуващата клаа. За мъжете то се състояло от дълга до колене риза от едноцветен памучен, ленен или вълнен плат. Под ризата били носени тесни бели панталони, типични за славянските народи.[114] Основната женска дреха била дългата бяла конопена или вълнена /често пъти бродирана/ риза.[115] Употребявани били и дълги до земята разноцветни ризи, украсени с шевици около врата и на ръкавите. За закопчаване на дрехите и на ръкавите се използува-

Позлатена плочка с изображение на лъв от коланен накит. Окръжен исторически музей — Видин

ли сферични кухи метални копчета.[116] На главите си жените носели подобни на шапки покривала, издигнати над челото с метален накит и падащи отстрани и отзад свободно надолу. От тях по-късно се оформил народният накит за глава, наречен сокай.[117]

ГЛАВА ВТОРА

ДУХОВНА КУЛТУРА

1.
Идеен живот

Животът на българското общество през средата и втората половина на XIV в. се характеризирал с необикновен духовен кипеж. Сега намерили почва за разпространение разнообразни философско-религиозни и социални учения, едни от които имали по-стар произход и продължителна история /например богомилството/, а други възникнали по това време /исихазъм, варлаамитство/. Дълбоката вътрешна връзка на различните идейни направления със социално-икономическата и политическата обстановка в страната е несъмнена и в такъв смисъл те могат да се смятат като отражение на българската действителност. В едни от тях се застъпвали интереси и разбирания предимно на господствуващата класа, докато други изразявали мисли и възгледи на потиснатите слоеве в селото и в града. Сложното и противоречиво развитие на обществената мисъл в България през разглеждания период не било плод само на местни, специфични условия, а се подхранвало и от силни външни въздействия. Голяма роля играело влиянието на съседна Византия, където през първата половина и средата на XIV в. се водели ожесточени спорове по религиозни, философски и социални проблеми и се създавали учения, които надхвърлили границите на империята, за да се разпространят в съседни страни, включително и в България. От Византия проникнали в България преди всичко исихазмът и варлаамитството.

За духовния кипеж в българското общество

допринесла твърде много и турската заплаха. Нашествието на османските турци, които започнали завоевателния си поход през последните години от царуването на Иван Александър, разтърсило дълбоко съзнанието на хората, давало повод за размисъл върху много въпроси. Така на фона на една сложна, изпълнена с контрасти вътрешнополитическа обстановка, съчетана с външни влияния и с драматични военни и политически събития, се създали условия за широко разгръщане на мисли и идеи от различно естество и с различна насоченост, които при това оставали не само в сферата на теорията и на пасивното наблюдение, но давали отражение и върху практическата дейност на хората, върху тяхното социално и политическо поведение.

ИСИХАЗЪМ. Едно от религиозно-философските учения, което било създадено във Византия през XIII в. и което намерило последователи и в България, е исихазмът. Корените на исихазма могат да се открият още през ранновизантийската епоха сред монашеството в Сирия и Палестина, както и в съчиненията на византийския богослов Дионисий Ареопагит. По-системен вид добили исихастките възгледи в творбите на друг византийски богослов — Симеон Нови /XI в./, — но най-последователно развитие получили те в произведенията на Григорий Синаит, който с право се означава като създател на исихасткото учение в неговата зряла форма. Григорий Синаит бил роден към 1260 г. в Кукуля /в Мала Азия/. Още като млад той се отдал на монашески живот и странствувал из различни места /в Синай, Крит, Света гора/. Към 1335 г. Григорий Синаит се установил в м. Парория /в Странджа/, където създал манастирско общежитие, станало средище на много негови ученици и последователи.[1]

Виден теоретик на исихазма бил и византийският богослов Григорий Палама /също от Мала Азия/, който внесъл нови елементи в учението и оставил някои произведения.[2] В защита на своите схващания Палама водил продължителни спорове с друг изтъкнат свой съвременник, калабрийския монах Варлаам. Тези спорове предизвикали голямо раздвижване на духовете във византийското общество през първата половина на XIV в. и завършили с победа на исихазма. На църковен събор в Цариград през 1351 г. възгледите на исихастите били обявени за напълно съобразени с основите на православната вяра, а учението на Варлаам и неговия последовател Акиндин било анатемосано.

От Византия исихазмът, както вече бе посочено, намерил почва за разпространение в България. Пръв изтъкнат последовател и ученик на Григорий Синаит бил Теодосий Търновски. Още от младини той водел монашески живот и към 1338 г. се озовал в Парория, където усвоил изцяло проповядваните от Григорий Синаит възгледи. По-късно Теодосий се установил трайно около Търново, където основал известния Килифаревски манастир. Под негово ръководство били обучени в основните положения на исихазма голям брой монаси не само от България, но и от съседни страни — Сърбия, Унгария и Влашко. Един от бележитите ученици на Теодосий Търновски бил Патриарх Евтимий. Като близък сътрудник на Иван Александър Теодосий Търновски бдял зорко за чистотата на официалната християнска религия и взел дейно участие в разобличаването на различни еретически учения, разпространявани в България през средата и втората половина на XIV в. Към края на живота си той се заселил в Цариград, където починал през 1363 г. Създаденото от Теодосий Търновски монашеско средище в Килифаревския манастир било не само място за проповядване и изучаване на исихазма, но се превърнало в забележителен просветно-литературен център за своето време.[3]

Друг последовател и разпространител на исихазма в България бил Ромил Видински, който също живял в манастира на Григорий Синаит в Парория, а впоследствие прекарал дълги години в Света гора при тамошните монаси-исихасти. Към края на живота си той се оттеглил в манастира Раваница, където починал наскоро след 1371 г.[4]

Основен момент в учението на исихастите е стремежът им да се възстанови непосредствената връзка между човека и бога, която съществувала по време на пребиваването на първите хора, Адам и Ева, в рая, но била прекъсната поради стореното от тях прегрешение и изгонването им на земята.[5] Първопричина за прогонването според исихастите бил злият Сатана, който продължил и след това да внушава на човешкия род лоши мисли, да го тласка по пътя на греха и на отчуждаването му от бога. Наложително било, твърдели исихастите, да се пресекат козните на злата сила и да се възстанови отново някогашното общение между бога и човека, т.е. да се възстанови Адам в неговото „първобитно съвършенство". Който постигнел това, щял да бъде избавен от страшната присъда над грешниците при Второто пришествие и го очаквало вечно райско блаженство.

Раят, учели исихастите, е истинското „отечество" на хората и него те трябвало да постигнат отново. В духа на това схващане исихастите разработили стройна система за задължителни норми на поведение. Тези норми били разпределени в две групи: праксис /деяние/ и теория /видение/.

Праксисът се свеждал до спазването на известни монашески добродетели, а именно въздържане от удоволствия, смирение, бодърствуване, търпение, послушание, пост и молитва. Целта била чрез този низ от действия да се усмири и притъпи „външният човек“ /т.е. плътската, материалната същност на хората, склонна към грях и зло/ и да се възвиси „вътрешният човек“ /т.е. неговата духовна същност/. Чрез праксиса, учел Теодосий Търновски, трябвало да се постигне пълно отричане от всякакви земни помисли и желания и да се презрат „всички онези неща, които са бързопреходни и се разсейват като дим“. Това се постигало в непрестанна и упорита борба срещу „изкушенията“ на демоните, които се стремели да държат човека в лоното на страстите и пороците и срещу които истинският вярващ трябвало да покаже своята твърдост и непреклонност. „От нашата воля зависи — проповядвал Теодосий Търновски — да се покорим на бесовете или да ги отхвърлим.“[6]

След праксиса идвал вторият, по-висш стадий на усъвършенствуване — теорията. За да се премине към нея, необходимо било да се прекрати всяко общуване с хората и вярващият да се уедини било в манастирска килия, било в някое пусто място. Отделен от хората, той трябвало да се отдаде на пълно безмълвие /ἡσυχία — исихия/ и да насочи мислите си към непрестанна и дълбока вътрешна молитва, довеждаща накрая до желаното общуване с бога, т.е. до онова състояние, в което се намирал първият човек в рая. Постигналият това състояние получавал възможност да наблюдава божествената светлина, която някога видели учениците на Исус Христос на планината Табор. Този върховен момент бил достъпен само за съвършения исихаст, преминал всички степени на праксиса и теорията. Завършек на божественото съзерцание бил според учението на Григорий Синаит екстазът, т.е. едно състояние на дълбока вътрешна радост и удовлетворение.

Учението за „божествената светлина“ е развито с повече подробности в произведенията на Григорий Палама. Той свързал това учение с един спорен въпрос, който вълнувал умовете на византийските богослови, а именно с въпроса за „същността“ и „енергията“ на бога. Според Палама трябвало да се прави разлика между тези две понятия. Божествената същност /οὐσία/ била нещо по-висше и при това недостъпно за ума и сетивните възприятия на човека, докато божествената енергия /ἐνέργεια/ представлявала само една еманация на божествената същност и могла да въздейства върху хората и да бъде достъпна за тях. Такава еманация била според Григорий Палама не само светлината, която се явила на учениците на Исус Христос на планината Табор и която се явявала и пред съвършените исихасти, но и някои висши идеи и добродетели: мъдрост, милосърдие и др. Всички тези идеи и добродетели водели по думите на Григорий Палама произхода си от бога и били „безначални“ и „несътворени“. Чрез тях именно бог действувал върху хората и те били „посредници“ между него и човечеството.

Възгледите на Григорий Палама относно същността на бога и божествената енергия се намирали под силното влияние на неоплатоническата философия, която през XIII—XIV в. била добре позната на византийското общество. В духа на неоплатонизма е учението за идеи-посредници между бога и хората, които Палама определя като своеобразни еманации на божествената същност. Развивайки възгледа си за божествените еманации, Палама стои при това на позициите на средновековния „реализъм“, т.е. на това богословско-философско направление, което смятало, че идеите като религиозни или философски категории са действителни и вечни, че са реално съществуващи. На „реализма“ се противопоставял „номинализмът“, също разпространен през средновековната епоха, чиито привърженици били на мнение, че единствено реални са отделните неща и предмети, а идеите са само „имена“ / nomina /, които нямат действително съществуване.[7]

Като мистици, търсещи да изградят непосредствена връзка между бога и човека по пътя на дълбоко вътрешно самовглъбяване, исихастите се отнасяли с неверие към силата на разума. Те мислели, че е невъзможно да се познае „бог“ като израз на вечната истина посредством овладяване на т.нар. „външна философия“, т.е. на знанията, които предлагали отделните науки.[8] По-съществена и важна била за тях „вътрешната философия“, т.е. учението за бягството от света и морално-теоретическото усъвършенствуване на „вътрешния“ човек чрез праксиса и теорията, което щяло да го доведе до желаната цел за възстановяване на някогашното общение с бога. Враждебен на научните дирения, отричащ силата на познанието и сковаващ мисълта на човека като средство за разкриване тайните на битието, исихазмът играел по същество задържаща роля, каквато имали през средновековната епоха и други сродни с него философско-богословски мистични направления.

Обстоятелството, че исихастите проповядвали усъвършенствуване на вярващия без намеса на духовник, по пътя на самостоятелно следване на посочените в праксиса и в теорията действия, създавало на пръв поглед представа, че тяхното учение се отклонява от православното християнство, което държи на посредническата роля на свещени-

ка между бога и човека и което изисква спазването на различни обреди и ритуали /кръщение, причастие и др./. В действителност обаче, макар и да посочвали свой начин за индивидуално спасение и за постигане на „рая", исихастите не били враждебни и на официалния, проповядван от църквата път за подготовка към „райско блаженство" и не отхвърляли нито догматично-обредните положения на православната религия, нито разпространяваната от нея църковнофеодална идеология. Напълно в духа на християнския и библейския монотеизъм се намирали техните схващания за сътворението на света и за създаването на човека като дело на „добрия бог". Съобразени с Никейския символ били представите им за Св. троица, за въплъщението на Исус Христос, за ролята на Богородица. Изцяло възприемали те църковното гледище за светостта и функционалната сила на различните обреди и символи /кръщение, причастие, църковен брак, почит към кръст, към мощи, към икони/. Положително било отношението им към светската власт и към царя като „божи поставеник". За това тяхно отношение свидетелстват запазените произведения с исихастка насоченост и по-специално двете жития — на Теодосий Търновски и на Ромил Видински, — които са главният извор за разпространението на исихазма в България през втората половина на XIV в. За Теодосий Търновски иконите са „свети", кръстът е „животворящ", причастието — „християнска храна"[9]. За автора на житието на Ромил Видински „кръщението е нещо божествено"[10], а „държавата" и „силата" на царете са дадени от бога.[11]

Разгледан като етично учение, исихазмът не се отличавал съществено от пропитите с аскетично-мистичен дух монашески религиозни умонастроения, които поставяли на преден план евангелските принципи за несъпротива на злото, за смирение и послушание, за отказ от земни блага, за въздържане от страстите на плътта /чревоугодие, алчност, леност и др./. Подобни етични принципи били споделяни и от „съвършените" богомили и в такъв смисъл между тях и исихастите могат да се установят известни прилики, основани на положението, че и двете учения имали един общ извор — евангелското християнство. За разлика от богомилството обаче, което носело ярък антицърковен и антифеодален характер и подкопавало чрез острата си критика господствуващите църковни и обществено-политически порядки, исихазмът далеч не играел такава роля и неговата религиозно-етична система била само призив за индивидуално усъвършенствуване и лично спасение, което не засягало устоите на съществуващия ред. Докато богомилите чрез своите проповеди срещу социалните неправди, срещу феодалния гнет и произволи активизирали съзнанието на хората за борба, исихастите, застанали на позицията, че трябва да се напусне земният мир и да се търси уединение в пустинножителство, допринасяли за отклоняване на погледа от проблемите на реалната действителност и чрез това помагали по косвен път за запазване на съществуващия социално-политически ред. И тук именно се крие дълбоката, принципна разлика между двете учения.

ВАРЛААМИТСТВО. По същото време, когато се разпространявал исихазмът, в България проникнало и едно друго философско-богословско учение, чийто основател бил Варлаам, гръцки монах от Калабрия. Виден богослов, дипломат и политик, той играл значителна роля по времето на византийския император Андроник III /1328—1341/ и взел дейно участие в споровете с исихастите като техен най-голям противник. След победата на исихазма на църковния събор в Цариград през 1351 г. Варлаам, обвинен в ерес, напуснал Византия и отишъл в Италия, където останал до края на живота си.[12] Близък негов сподвижник бил Акиндин, българин по произход, роден в Прилеп.[13] Варлаам и Акиндин са автори на произведения, в които обосновават подробно своите възгледи.

Един от главните въпроси в богословско философската система на варлаамитството бил въпросът за същността и енергията на бога. Тук именно Варлаам влязъл в остър спор с исихастите, като отхвърлял тяхното гледище, че трябва да се прави разлика между същност и енергия, и твърдял, че двете категории са тъждествени помежду си. Бог, изтъквал Варлаам, не се показва пряко на хората, но той може да се познае по известни явления, които напомнят за него. Едно от тези явления била светлината, появила се на учениците на Исус Христос на планината Табор. За разлика от исихастите, които твърдели, че тя е вечна и несътворена, варлаамитите смятали, че тя е веществена и тленна, създадена само за определения момент. Според друг привърженик на варлаамитството, Йоан Кипарисиот, тази светлина представлявала нещо недействително и призрачно.

Твърдението на варлаамитите, че между „божествена същност" и „божествена енергия" не трябва да се прави разлика и че таборитската светлина не е вечна и несътворена, а има временен

Богородица Катафиги и св. Йоан Богослов — изображение върху двустранна икона от Погановския манастир /1395/. Национална художествена галерия — София, Филиал за старобългарско изкуство в криптата на храм-паметник „Александър Невски"

ΜΡ
ΘΥ
Ι
ΙΩ
Η ΚΑΤΑ
ΦΥΣ
Ο
ΘΕΟΛΟ
ΓΟΣ

и тленен характер, свидетелствува, че по своите философски схващания те са се приближавали до привържениците на номинализма. Докато според исихастите светлината на Табор и сродните с нея божествени еманации под форма на различни идеи /вяра, мъдрост и др./ са несътворени, вечни и реално съществуващи, варлаамитите отричали този произход и това качество на идеите. С това свое отношение те заставали на позиции, противни на неоплатоновата философия и на реализма и в подкрепа на номинализма.

Подобно на Григорий Синаит и на Григорий Палама Варлаам също мислел, че е важно да се установи връзка на човека с бога. Но докато исихастите проповядвали, че това може да се постигне по пътя на вътрешно самовглъбяване, според варлаамитите било нужно преди всичко да се опознае бог, да се изясни какво представлява той. Тук е дълбокото различие между двете учения. Исихастите са мистици, които твърдят, че бог изобщо е непознаваем, докато според варлаамитите съществуват начини да бъде разкрита неговата същност. Това могло да стане според тях със силата на „външната философия", т.е. с помощта на отделните знания и науки. Варлаам и неговите последователи твърдели, че пътят към познаването на бога може да бъде улеснен и осъществен най-вече чрез силата на силогизмите, т.е. чрез прилагане на формално логически доводи, извличани от философията на Аристотел. Варлаам бил на мнение, както пише един негов противник, монахът Нил, „че няма нищо по-високо и по-велико от елинската философия и от задължителната сила на силогизмите... и че нищо друго не е в състояние да доведе до познаване на причините на всичко съществуващо"[14]. „Само този — проповядвал Варлаам, — който влезе в общение с Питагор, Аристотел и Платон и изучи от тях естествените закони на природата и разбере произхода на нещата и неизбежността на тяхното унищожение, само той може да стигне до възприемане на истината. Защото, ако бог е истина, то незнанието на истината е незнание на бога. Всеки, който не изучава „външната философия" и не се е запознал с това, което са открили елинските мъдреци за движението на небесните тела или за природата, не знае истината, а то е едно и също с това, че не знае бога."

Варлаам ценял високо постиженията на древните учени във връзка с изучаването на вселената и на природните явления. Той споделял възгледа, че всичко съществуващо има произход и развитие, което води накрай до постепенното му унищожение, т.е. застъпвал по същество еволюционистични схващания, които не хармонирали с библейската представа за неизменяемостта на божиите творения. Това схващане било крачка напред по пътя към преодоляване на господствуващия църковно-християнски светоглед. Тази крачка била постигната главно в резултат на силното въздействие на идеите на древногръцките и елинистическите учени, като Евклид, Аристотел, Птолемей и др., чиито съчинения Варлаам добре познавал. Благодарение на това познание, макар и на позициите на религията, той се издигнал над тесните рамки на богословското виждане и вложил в ученията си елементи на научност и рационализъм, каквито не се срещали в дотогавашните философско-теологични течения, разпространявани във Византийската империя. Особено характерна е мисълта на Варлаам за възможността да се познае „бог", което той отъждествява с възможността да се познае „истината". Тази мисъл стои в пълен разрез с гледището, че не могат да се разкрият никога „тайните на битието", т.е. с упорито насаждания от църковните проповедници дух на „агностицизъм", който отричал силата на разума и отварял широко пътищата на мистиката. В това отношение варлаамитството се отличавало коренно от исихазма, който отричал възможностите на разума да търси и да познава.

През средата и втората половина на XIV в. възгледите на Варлаам и неговия главен последовател Акиндин били вече твърде популярни в България. Привърженици на варлаамитството имало в самата столица Търново и негов разпространител там станал някой си монах Теодорит. Той дошъл от Цариград под предлог, че е лечител. „И като се зае за работа — отбелязва житиеписецът, — той започна да сее плевелите на нечестието. А тия плевели бяха в действителност хулите на нечестивия Акиндин и на Варлаам."[15] Проповедите на Теодорит правели силно впечатление и броят на последователите му нараствал. От неговите възгледи се увличали „не само прости хора, но предимно видни и славни човеци"[16]. От това известие може да се съди, че варлаамитството намирало добра почва за разпространение главно сред по-видните граждани в Търново, т.е. сред образовани хора, които имали по-голям интерес към научни знания и не се задоволявали с Библията. Подчертаният стремеж у варлаамитите „да се опознае истината" чрез изучаване на природните явления и чрез прилагане на методи на логическо мислене допадал именно на такива слоеве сред българското общество, които имали възможност да четат повече книги и които познавали произведенията

Миниатюра от Томичовия псалтир /1360/. Държавен исторически музей — Москва

на антични учени и философи.

Успехите на варлаамитската проповед разтревожили най-вече привържениците на исихазма, който след 1351 г. станал официално признато философско-религиозно течение не само във Византия, но и в България и чийто главен разпространител и теоретик бил Теодосий Търновски. По негова инициатива на свикания през 1355 г. църковен събор в Търново наред с богомилите били осъдени и анатемосани и варлаамитите, а монахът Теодорит бил прогонен от страната. Анатеми срещу учението на Варлаам и Акиндин били включени и в допълненията към Бориловия синодик, направени по времето на Патриарх Евтимий.

БОГОМИЛСТВО. Едновременно с исихазма и варлаамитството значително разпространение през средата и втората половина на XIV в. получило и богомилството. За разлика от началния стадий на своето развитие, когато било предимно селско движение, богомилството имало сега немалък брой привърженици и сред градските жители. Както се знае, през XIII и особено през XIV в. феодалната аристокрация станала решаваща политическа сила и в българския средновековен град, поради което и там назрели условия за антифеодални настроения.

По времето на Иван Александър като център на богомилството се очертало Търново. Главен разпространител на богомилски възгледи бил Кирил Босота с ученика си поп Стефан.[17] В духа на основните принципи на богомилския дуализъм те проповядвали, че във вселената се борят две нача-

ла — добрият бог и злият Сатана. Отнасяли се с презрение към иконите, към кръста и към причастието, като твърдели, че то е обикновен хляб. Те имали също критично и основано на трезв и рационалистичен поглед отношение към църковните символи и обреди, което характеризира богомилството още през началния стадий на възникването му. Кирил Босота и поп Стефан спадали към кръга на „съвършените" и учели своите последователи „да отстъпват от законния брак". В духа на аскетичния светоглед те проповядвали, че истинският вярващ не бива да мисли за „веществена храна", но да се стреми към бедност. „Ние обичаме нищетата"[18] — заявявали богомилите по време на съденето им на църковния събор в Търново. Социалният смисъл на тази проповед е ясен. Чрез отричането на земни блага и възхвала на бедността се изразявала ненавистта срещу богатствата и срещу богатите, т.е. предимно срещу представителите на болярството и на висшия клир. Проповедите срещу притежанието на материални блага са свойствени, както се каза, и на учението на исихастите. При тях обаче тези възгледи имали за цел да съдействуват за личното усъвършенстване на вярващия, без да засягат устоите на съществуващия ред. При богомилите обаче проповедите срещу богатството и богатите се изразявали в остра критика на феодалното общество. Поради това реакцията срещу дейността на Кирил Босота и ученика му поп Стефан била особено силна както от страна на църковната, така и на светската власт. На свикания през 1355 г. в Търново събор двамата били осъдени като еретици и учението им било анатемосано. Инициаторът за свикването на събора, Теодосий Търновски, лично разпитвал богомилските проповедници и със свои аргументи доказвал несъстоятелността на възгледите им.

Въпреки острите и разобличителни слова на Теодосий Търновски Кирил Босота и поп Стефан оставали непреклонни и не желаели да се откажат от учението си. Поради това, завършва своя разказ житиеписецът, „благочестивият цар, като видя тяхното безполезно умуване, заповяда да изгорят лицата им с нажежени железа и да ги изгонят напълно из неговите предели"[19].

Независимо от суровите мерки, предприети срещу еретиците, богомилството продължавало да се разпространява и да печели привърженици. Заедно с него се разпространявало и павликянството. Интересно известие за значителната роля на тези две дуалистични учения в българското общество през втората половина на XIV в. се съдържа в един доклад на францискански монаси във връзка с тяхната мисионерска дейност в Северозападна България през 1365 г. По това време, както се знае, северозападните български земи с център Видин били завзети от унгарците и видинският цар Иван Срацимир бил отведен като пленник в един замък в Хърватско. В завладяната територия пристигнали францискански монаси, които по нареждане на унгарския крал Людовик Анжуйски трябвало да убедят местното население да премине към католицизма. В доклада им се отбелязва, че в продължение на около два месеца те успели да покатоличат около 200 000 души, което представлявало една трета от всички жители в окупираните земи.[20] Дали посоченото число отговаря на действителността, не може да се каже със сигурност, но несъмнено е, че акцията за покатоличването е имала големи размери. Като най-склонни да се откажат от източното православие и да приемат католическата религия в доклада на францисканците се посочват богомилите и павликяните, назовани манихеи и патарени. „Патарените и манихеите — гласи съответният пасаж — са обикновено по-предразположени да се покръстват..." Водени от своята ненавист срещу официалната църква, която била главен прицел на тяхната критика и нападки, привържениците на двете дуалистични ереси — богомили и павликяни — били готови да приемат предлаганата им католическа вяра, без да мислят, че с това вършат акт на религиозна капитулация.

АДАМИТСТВО. Към средата на XIV в. в България намерили почва за разпространение и възгледите на т.нар. адамити. Адамитството било религиозно-етично движение, което обхванало през XIII—XIV в. някои страни в Западна и Централна Европа и оттам проникнало и в българските земи.[21] Един от първите разпространители на това учение, който проповядвал в Търново едновременно с Кирил Босота и поп Стефан, бил някой си Лазар.[22] По-късно се появил друг адамит, монахът Теодосий, от чиито проповеди, както личи от житието на Теодосий Търновски, били увлечени голям брой мъже и жени.[23]

Възгледите на адамитите до известна степен съвпадали с изходния момент от учението на исихастите: и едните, и другите твърдели, че главна цел на човека е да се върне към „райското състояние". Но докато исихастите смятали, че това може да стане чрез отказ от земния свят, аскетичен живот и мистично самовглъбяване, при избягване на пороците на плътта, адамитите тръгвали по други пътища. Според тях „райското състояние" могло да се постигне, ако хората скъсат с установените наредби на обществото и господствуващите норми на поведение и заживеят така, както е живял първият човек в рая, без всякакви дрехи и

без всякаква принуда. Воден от такива разбирания, адамитът Теодосий карал своите последователи да напускат семействата си и всички голи следвали своя учител в пустинни местности. Така адамитството в стремежа си да имитира „първичното състояние“ на хората и да възстанови „райското блаженство“ тръгнало по пътя на пълното отричане на всякакви условности и норми на установения морал и на съществуващите обществени традиции. То било израз на своеобразен протест срещу догмите на официалната църква и срещу феодалната действителност с нейните социални, политически и морални устои. Особено характерен е възгледът, че всички хора трябва да ходят голи. Тук прозира, облечен в чудата форма, стремежът към социално равенство, желанието да се подчертае, че не бива да се прави разлика между богати и бедни. В представите на адамитите Адам се явявал в образа на идеален човек, комуто са чужди всякакви материални блага и който живее волно в рая, без да бъде угнетяван от каквито и да било разпоредби и закони. Изобщо адамитството е своего рода бунт против обществото и стремеж да се пренебрегнат и отхвърлят всички негови порядки. Такъв е вътрешният смисъл на адамитската религиозна философия и етика. Появата на подобно учение била тревожен симптом, който свидетелствувал за дълбоката криза на феодалното общество не само в България, но и в други страни на Европа през разглеждания период.

Проповедите на адамитите срещнали ожесточен отпор от страна на църквата и на светската власт. На свикания през 1355 г. събор в Търново наред с Кирил Босота и поп Стефан бил осъден и адамитът Лазар. Главен разобличител на неговите възгледи станал пак Теодосий Търновски. Покъсно отново Теодосий Търновски се намесил, за да сложи край на дейността на монаха Теодосий, след когото се били повели цяла група мъже и жени и когото мълвата обвинявала, че е носител на ра вратни идеи. Разобличителните думи на Теодосий Търновски накарали адамитския водач да се откаже „от бесовската измама“ /както гласи текстът на Теодосиевото житие/ и да дойде „до познанието на истината“[24]. Отказали се от своите разбирания и всички онези, които били последвали „скверното му учение“.

ЕРЕС НА „ЖИДОВСТВУВАЩИТЕ“. Въпреки строгите мерки, взети на събора в Търново срещу еретиците, възгледи с противоцърковен характер продължавали да се разпространяват и след това. Наред с богомилството и павликянството се появила ереста на т.нар. „жидовствуващи“, която предизвикала голямо раздвижване на духовете. Привържениците на тази ерес отхвърляли официалната, приета на Никейския събор основна догма на християнската религия за двойната природа на Исус Христос като „съвършен бог“ и „съвършен човек“, приел плът от Богородица и слязъл на земята заради спасението на човечеството. Отхвърлянето на тази догма било в духа на някогашните ереси на монофизити и несториани, които изобщо признавали само едната природа на Исус Христос /монофизитите — божествената, а несторианите — човешката/. Като разпространители на подобно неверие към основната догма за Христос-богочовека в житието на Теодосий Търновски се обвиняват живеещите в българската столица по времето на Иван Александър евреи. Според думите на житиеписеца, увлечени в своята ерес, „те дръзнали да се докоснат и до самия владика Христос и до нашата пречиста владичица Богородица и до техните свети от толкова време икони“. Освен това, пак според разказа на житиеписеца, евреите „хулели божествените храмове и приносимото в тях и се отнасяли с безчестие към свещениците и монасите“[25]. Във възгледите на еретиците се проявявали тенденции към иконоборство и към отричане на църковното съсловие. Но всички прояви на враждебно отношение към основните положения на християнската религия и свързаната с нея църква, които житиеписецът приписва само на евреите, едва ли са се ограничавали единствено в техните среди. В същност става дума за протест срещу официалната вяра и православния църковен институт — протест, който избухнал в определени среди след събора в Търново през 1355 г. и обхванал не толкова представители на „еврейската религия“, колкото лица из средата на православното население. Такива еретици, изказващи смели антицърковни възгледи, били например Фудул и Пиропул, за които се споменава в допълненията към Бориловия синодик и които проповядвали в Търново вероятно по времето на Патриарх Евтимий /т.е. между 1375 и 1393 г./. Разпространяваните от тях възгледи напомнят твърде много за ереста на „жидовствуващите“. „Те тъпчеха — се казва в синодика — иконата на пречистата Богородица, занимаваха се с различни магии, нападаха с различни хули архиереите и иноците, оскверниха свещените църкви и животворния кръст, чрез който бяхме белязани за избавлението, показаха и много други безчинства.“[26] Може да се приеме, че в случая става дума за критика срещу църковните догми и обреди в духа на рационалистическите настроения, проявили се в определени среди на българското общество през втората половина на XIV в. и намерили отражение главно във възприемането на възгледите на Варлаам и Акиндин.

От казаното дотук се вижда, че в средновековна България в навечерието на османското завладяване проникнали и се разпространили различни философско-богословски и социално-етични учения и движения. Едни от тях, като богомилството, отразявали преди всичко класови противоречия и били свързани с мисли и настроения на потиснатите слоеве, докато други, като исихазма, намерили добър прием за разпространение предимно сред монашески кръгове и сред представители на висшия клир. Сложната социална обстановка, плод на напредналия феодален строй, създавала благоприятни условия за пораждане на мистични идеи, за поява на своеобразни форми на протест срещу обществото и неговите норми. На тази основа се разпространило движението на адамитите, което криело в себе си не само елементи на недоволство, но и на дълбок ирационализъм. Ирационализмът и мистицизмът обаче, които завладели някои кръгове на българското общество през средата и втората половина на XIV в., срещали сериозна съпротива. На исихастите като главни изразители на подобни умонастроения се противопоставяли привържениците на Варлаам и Акиндин, които разпространявали едно богословско-философско направление, пропито със значителни за своето време елементи на рационализъм, на признаване възможностите на разума и науката. Рационалистически веения имало и в учението на богомилите, по-специално в тяхната критика срещу църковните обреди и символи, а така също и в проповедите на т.нар. „жидовствуващи". Сред българското общество през разглеждания период се разпространявали изобщо разнообразни и често напълно противоположни една на друга идеи, което свидетелствува за голям духовен кипеж, за силно вътрешно напрежение, плод на сложна политическа и социална обстановка, създадена при условията на зрелия феодален строй и в навечерието на съдбоносни събития, довели до падането на България под властта на османските турци.

ЗАСИЛВАНЕ НА ПАТРИОТИЧНИ НАСТРОЕНИЯ. Успоредно с разпространението на различни философско-религиозни учения значително място сред българското общество през втората половина на XIV в. заемали настроения и тенденции с патриотична насоченост. Като една от съставките на „общественото съзнание" патриотизмът на българина се засилил през последните години от съществуването на Втората българска държава. Той намерил израз както в героичната борба срещу османските поробители, така и в създадената по това време разнообразна книжнина жития, похвални слова, приписки, народни песни и др. .

В обстановката на господство на църковнофеодалната идеология патриотичните изяви през разглеждния период не могли да се откъснат от представите за „цар" и „религия", т.е. от тези дълбоко вкоренени в съзнанието на средновековния българин понятия, с които той свързвал своите успехи и в мир, и в бран. Чрез прослава на „царя" и на „християнската вяра" се давал израз на родолюбивите чувства, на патриотичния патос. Това личи особено ясно при анализ на различни литературни творби, писани обикновено от духовни лица, стоящи на позициите на официалния светоглед. Но независимо от връзката на патриотизма с църковнофеодалната идеология, т.е. по същество с една класова идеология, в своята цялост той бил свързан с живота и мислите на народа, с неговите въжделения и стремежи, с борбата му за свобода. Патриотизмът бил една от формите на проява на народностното съзнание, на любовта на всеки българин към дом и семейство, към бащина земя и родина. Едва ли е случайно, че тъкмо през средата и втората половина на XIV в. в българските литературни паметници добило широко разпространение понятието отечество[27] в този смисъл, който се влага и сега в него, т.е. като бащина, родна земя, където хората се раждат, живеят и творят.

През разглеждания период патриотизмът на българина се намирал в пряка връзка с конкретната военно-политическа обстановка и съобразно с нейните изменения търпял изменения и той както в начина на своята изява, така до известна степен и в своето съдържание. През първите години от царуването на Иван Александър, когато българската държава бележела териториални успехи, патриотичните настроения били приповдигнати и пълни с гордост и оптимизъм. За доказателство могат да бъдат приведени пасажи от споменатия вече „Песнивец" в чест на Иван Александър от 1337 г. В него българският владетел се слави като „нов сред царете Константин", съумял „да прогони и разпръсне всички съпротивни и горди сили". „Никой от първите царе не ми се струва такъв – провиква се авторът на това панегирично слово, – както този велик цар Иван Александър, похвала и слава на българите. Погледнете сега, малки и големи, и вдигнете знамена и битки за победоносния български цар. Пристъпете сега, патриарси и светители, монаси и иноци, съдии и боляри и це-

Исус Христос, цар Иван Александър 1331–1371/ и летописецът Константин Манаси – миниатюра от Ватиканския препис на Манасиевата летопис /1345 . Ватиканска апостолическа библиотека

Jesus Crystus
C. 5. Johes alexander macedo
ad cuius petitionem iste liber
fuit enflatus & grece in sclavonicum

1

2

1. Св. Иван Рилски — стенопис от Боянската църква /1259/

2. Боянската църква — общ изглед

3. Св. Ефрем — стенопис от Боянската църква /1259/

лият църковен клир, прости роби и свободни, велможи и цяло войнство, и сърадвайте се с неизказана радост и въздайте слава на великия цар Христа бога венцедателя и към него възвисете победни песни.“[28] С приповдигнат тон се отличават и няколко запазени приписки върху книги, писани към 50-те години на XIV в., т.е. по времето, когато Иван Александър, използувайки междуособиците във Византийската империя, успял да постигне нови териториални придобивки. Така в приписката на поп Филип върху препис на Манасиевата хроника /от 1344 г./ българският владетел се величае като „благороден, христолюбив, превисок, мощен и прекрасен цар“[29], а в приписката от 1346 г. върху Висарионовия патерик той е наречен „христолюбивия и благородния цар Иван Александър, който владее българското и гръцкото царство“[30]. Както се вижда, в този случай патриотичният възглас на автора е така силен, че го поставя в разрез с историческата правда. В подобен дух е и приписката на монаха Лаврентий от 1347/1348 г., където българският владетел е наречен „цар на българи и гърци“[31].

След 1352 г., когато османските турци започнали опустошителните си действия в Тракия, патриотичните тенденции, отразени в литературните

творби, получили още по-ярко звучене. Така в съставеното от монаха Симеон „Послесловие“ към Лондонското евангелие /от 1355—1356 г./ се отправя призив към четиримата апостоли — Матей, Марко, Лука и Йоан — да помогнат със своите молитви на Иван Александър „да получи от бога победа над враговете, които воюват срещу него, и да съкруши главите им под своите нозе“[32]. Войнственият характер на този призив, изказан при това от един монах, е в съответствие със страшната заплаха, появила се с идването на османските турци.

Родолюбиви чувства се изявили и по време на унгарското нашествие, завършило със завладяването на Видинската област през 1365 г. Злочестините, понесени от българите, намерили израз в написаните с горест редове в една малка приписка от Видин, която гласи: „Написа тази книжка многогрешният и несмисленият по ум Драган заедно с брат си Райко, когато унгарците владееха Видин и голяма мъка бе за народа...“[33] Патриотичното чувство тук е несъмнено, но то е предадено не вече с оптимистичния тон на победителя, но с горчивината на покорения, който изпитва болка за своите сънародници.

С нова сила се породили патриотични настроения след 1371 г., когато османските турци започнали голямо настъпление и нанесли тежки удари върху Търновското царство на Иван Шишман. Борбата се водела на живот и смърт и в нея българският народ трябвало да хвърли всички сили. За тази борба било нужно не само оръжие, но и въздействуващо и насърчаващо слово. Особено внимание в това отношение заслужават някои творби на Патриарх Евтимий, оглавявал българската църква от 1375 до 1393 г., т.е. през най-тревожния и съдбоносен период от живота на Втората българска държава. Разнообразни са начините и похватите, чрез които талантливият църковен писател прокарва в своите творби патриотични мисли, развити в духа на църковнофеодалната идеология и предназначени да укрепят волята за съпротива срещу нашественика. На първо място, търновският патриарх се стреми чрез използуване на подходящи сюжети да припомни на българския народ неговото славно минало, да му посочи дни на големи успехи, когато силни царства са били превземани и са треперели от мощта на победоносните български царе. Така в житието си за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски в Търново Евтимий говори за Калоян, който „завзел гръцка земя, Тракия, Македония, Неада и Елада“[34], и за Иван Асен, който владеел „българи, гърци и франки“[35]. Смисълът на тези посочвания за териториалния обхват на българската държава при спомена-

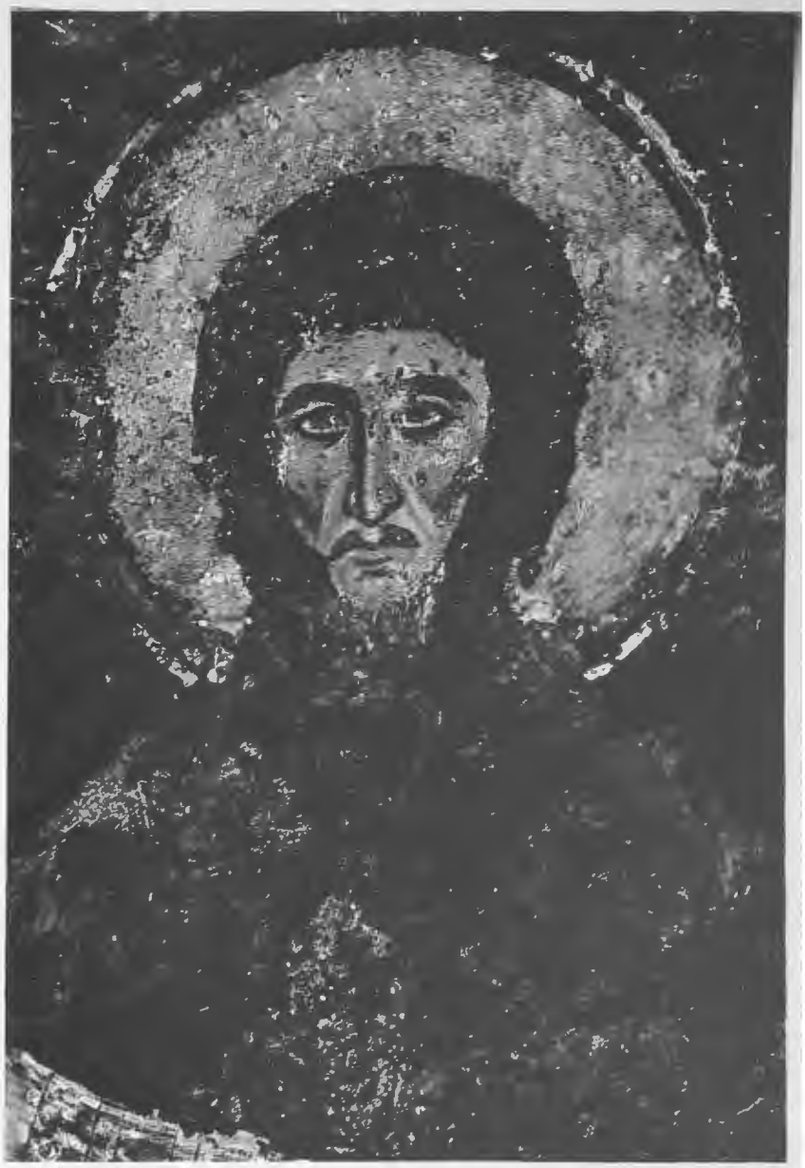

3

натите двама царе е очевиден и съдържащото се в тях чувство на патриотична гордост е несъмнено. Още по-ярък е стремежът на Патриарх Евтимий да наблегне върху славното минало на българската държава и на българския народ в разказа за пренасяне мощите на св. Петка. „Благочестивият български цар Иван Асен — пише той — ...смело скочи срещу владичеството на нечестивите [ромеи] и покори цялата Македонска област, още и Сяр заедно с цялата Атонска, или по-добре да се нарече Света планина, освен това [той завладя] и славния Солун с цяла Тесалия, също и Трибалия, а също и Далмация, която се нарича Албанска държава, дори чак до Драч... Ала той не се задоволи само с това, а здраво и мъжествено покори и завладя всичко дори до царствуващия град /Цариград —

б. а./, опустоши и покори и самия царствуващ град, а франките, които управляваха там, постави под властта си."[36]

Такъв вид информация за териториалното разширение на България след битката при Клокотница, вмъкната в едно църковно произведение, разбира се, не е случайна. Тя говори за желанието на писателя да укрепи в дни на тежки изпитания самочувствието на своите сънародници, да им вдъхне вяра в борбата срещу врага. Воден от подобни съображения, Патриарх Евтимий рисува в създаденото от него житие по нов начин образа на Иван Рилски, като го превръща от незаинтересован от земния свят отшелник в светец с войнствуващ светоглед, който развива пред цар Петър мисълта, че „богатството е сила на царя, но то трябва да се изразходва не за свое удоволствие, а за оръжие и войска"[37]. Тенденцията да се представя в такава светлина Иван Рилски и да се влагат в устата му подобни съвети по време, когато османските турци напирали яростно от всички страни и било наложително да се разпалват родолюбиви чувства у българите, е очевидна. Изобщо през този тежък период от историята на Втората българска държава светците, представени като патриоти и бранители на България, започнали да играят особена роля в произведенията на тогавашните книжовници. Към тях се отправяли призиви за защита на държавата в борбата срещу всякакви противници. „Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове" — се провиква Патриарх Евтимий в посоченото житие на Иван Рилски. „Запази вярата непорочна, затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и гибел и ни запази от нападенията на иноплеменниците."[38]

Подобен призив се отправя и към твърде таченатата по това време светица Филотея в съставеното в нейна памет похвално слово от видинския митрополит Йоасаф /от 1394 г./: „Надари този град, който е предоставен на тебе и който наследи твоите славни мощи, със спасение и освобождение от всяка злоба на езичниците, от нападенията на варварите... Утвърди и запази от изпитания държавата на твоите христолюбиви царе /Срацимир и сина му Константин — б. а./, които с благочестиво настроение целуват свещените ти мощи и с радостна душа почитат тържеството ти."[39]

На помощ се призовава и друга много популярна светица от втората половина на XIV в., Петка Епиватска, за която Патриарх Евтимий изказва най-ласкави думи в написаното от него похвално слово за пренасяне на мощите ѝ в Търново: „За българите — пише той — ти си красота, застъпница и пазителка. С тебе нашите царе се величаят. Чрез твоето застъпничество ние отблъскваме всички, които воюват срещу нас. Чрез тебе нашият град става як и нанася светла победа. Много пъти какви ли не силни царе и варвари искаха да разорят твоя славен град Търново и да заличат всяка следа от него, където лежи всечестното ти тяло. Ала ти подобно на някой храбър воевода чрез силата, що ти е дал твоят жених Христос, си прогонвала посрамените им лица."[40] Така, използувайки популярния мит за „светците" като надарени с необикновена сила божи угодници, чиито мощи вършат чудеса, Патриарх Евтимий и други църковни писатели ги превръщат в закрилници на родината, за да засилят патриотичните настроения сред българския народ.

Тъй като османският завоевател идвал с една враждебна на християнството религия, борбата на българския народ за защита на родината се свързвала все по-тясно с идеята за защита на православната вяра. Особено ясно проличава тази тенденция в някои пасажи на допълненията към Бориловия синодик, направени с личното участие на Патриарх Евтимий, и то вероятно през най-трагичните дни на турското нашествие. Такъв е споменатият пасаж, където се пее вечна памет за „Семир, Йончо, Добромир и Иваниша и за всички, които заедно с тях се бориха мъжки с безбожните турци и проляха кръвта си за православната вяра". Такъв е пасажът, където се пее вечна памет „за онези, които са положили своята душа за словесното стадо на Христа бога и за нашето спасение и са пролели своята кръв за народа на българското царство"[41]. Религиозни елементи като съставка в понятието патриотизъм се срещат и порано в литературните творби от XIV в. и те са характерни изобщо за средновековната епоха, когато господствува църковно-православната идеология. Сега обаче с появата на мохамеданските завоеватели те получават още по-голяма сила и се налагат до такава степен, че религията се превръща в един от показателите за „народностна същност". „Християнин" става синоним на „българин" в противовес на „мохамеданин" — „турчин".

До каква степен патриотичните настроения били завладели съзнанието на българския народ по време на османското нашествие, може да се съди от обстоятелството, че дори и един от най-ревностните последователи на исихазма — Патриарх Евтимий — се изявил като горещ родолюбец, когато заел патриаршеския престол в Търново. По това време страшната турска заплаха изисквала

Съдът на Анна и Кайафа — стенопис от скалната църква край с. Иваново, Русенски окръг /XIV в/

властно да се вземат бързи мерки за отбрана. В разрез с изповядваните от него исихастки разбирания, че единствено отечество на човека е „раят", търновският патриарх търсел начин да спаси истинското си отечество — своята родна страна, — като използувал за тази цел целия си талант на писател, както и неизтощимата си енергия на последен бранител на българската столица. Примерът с Евтимий свидетелствува как в навечерието на завладяването на България патриотичните струи бликали с неудържима сила, за да стане възможно дори един отявлен исихаст да изостави своите мистично-аскетични увлечения и да се превърне на думи и на дело в защитник на своята родина. Подобно на Патриарх Евтимий от ревностен исихаст в горещ родолюбец се превърнал и ученикът му Григорий Цамблак, а вероятно същата еволюция са претърпели и други последователи на това учение, както и мнозина богомили, варлаамити и адамити, които забравили своите спорове и религиозно-философски и етични различия пред общата опасност, пред натиска на завоевателя.

2.
Образование

Образованието било изцяло в ръцете на църквата. Обикновено обучението на децата и младежите на начална грамотност ставало в училища, уредени в по-големите манастири и в някои градски църкви. Учителите произхождали из средата на духовенството. За обучението на децата на царското семейство, болярите и на някои по-заможни граждани в Търново, Видин, Месемврия, Пловдив, Средец, Варна, Ловеч и други градове имало училища с полусветски характер. За едно църковно училище се говори в житието на Ромил Видински: „Тъй като не подобаваше за такъв добър младенец да остане незапознат с божественото учение за писмената, той бе предаден от родителите си на някакъв учител. Тъй като слушаше учителя, както подобава, той надмина всички деца, които бяха влезли в училището преди него. И онова, което е най-чудно, то е, че в кратко време не само ги надмина, но и ги учеше да се отклоняват от обичайните детски игри и от неразумно прекарване на времето... Не само самите негови връстници и съученици, но и самият учител и мнозина, които живееха в онзи град, се удивляваха на този младеж-старец Руско /светското име на Ромил Видински — б. а./ за преждевременната му разумност и благочестие."[42] Както личи от приведеното сведение, в тогавашните български църковни и полусветски училища се прилагал взаимноучителният метод.

Тогавашният писател Константин Костенечки в своето съчинение „Разяснено изложение за буквите" обръща внимание на „учението на децата" и дава ценни сведения за същността и характера на тогавашното обучение, като едновременно препоръчва важни реформи въз основа на собствения си многогодишен опит. Поради това именно Константин Костенечки е останал в съзнанието на потомството като „философ и учител"[43].

В училищата децата първоначално научавали наизуст числената стойност на буквите, а след това започвали да се учат да пишат. Константин Костенечки препоръчва на учителите: „Първо, ако искащ, напиши буквите според числеността им значение, за да се знае кои са гръцки и кои са изобретени." Според тогавашното схващане учебният материал не можел да се променя, защото бил установен от светите отци. След като децата изучели буквите, написвала им се молитвата „Отче нащ, чрез която те се учели да сричат. При сричането се произнасяли названията на буквите /„аз", „буки", „веди" и т.н./ — метод, който се запазил в България дори до времето на Петър Берон. Четири века преди това Константин Костенечки препоръчал далеч по-рационален звуков метод: буквите да се произнасят, без да се изговарят техните названия. Учениците пишели на специални плочи /пинакиди/, като усвояването на писането вървяло успоредно с четенето.[44]

Изучавани били главно църковните книги /псалтир, молитвеник, часослов и апостол/. Те не само се четели, но и се разяснявали от учителя. След като усвоели четенето на църковните книги, учителят карал учениците да четат и да пишат бързописни „питакии" /обикновени текстове , като изисквал да не се допускат правописни грешки.[45]

След завършването на началното обучение по-напредналите ученици получавали духовно образование, което било втора, по-висша ст пен в обучението. То се състояло в тълкуване на библейски и богослужебни текстове. Усвоявани били и някои църковни песнопения, които се пеели обикновено на гръцки език. За да могат да ги пеят, учениците записвали гръцкия текст със славянски букви, при което поради незнание на гръцки език често били допускани грешки.[46] Обикновено тази втора степен на обучението била придобивана в манастирите след посвещаването на част от учениците в монашеско звание.

Както се вижда, обучението в българските училища имало за цел преди всичко подготовката на църковен клир. Писането на някои светски текстове наред с църковните подсеща, че известна част от подготвяните ученици се насочвали към

светски професии.

В училищата се отделяло внимание и на възпитанието на децата. Те били приучавани на богопочитание, послушание, уважение към старите, стремеж към избягване на грехове и съблазни, благоприличие. При възпитанието учителите обикновено се придържали към предупредителния метод, който изисквал от децата да не привикват на нещо лошо, защото „много по-трудно е злото да се отучи, отколкото да се научи“[47].

Предпочитало се да бъдат обучавани малки деца, защото се смятало, че още от детство трябва да се усвои правилното писане. Учителят на Константин Костенечки, Андроник, знаел превъзходно българския правопис, защото го учил при Евтимий още когато бил дете.[48]

С най-голяма слава се ползували училищата в търновските манастири „Св. Богородица“, „Св. троица“ и Килифаревския манастир, а също в Бачковския, Рилския и Синаитовия манастир в Парория, в манастирите в Месемврия, край Червен, Иваново и др.

В някои манастирски училища бил изучаван и гръцки език[49] с оглед на необходимостта от превеждане на византийски книги. Добре усвоили този език Теодосий Търновски, неговият ученик Дионисий, Ромил Видински, Патриарх Евтимий, Андроник, Григорий Цамблак, Киприян и др.

Придобиването на учителско звание се смятало за голямо достойнство и привилегия. Учителят бил наричан „духовен баща“ на своите ученици, а те — негови „духовни чеда“. Приелите монашески сан ученици обикновено ставали много приближени на своя учител и го следвали навсякъде.[50]

В някои от градските училища, които имали полусветски характер, успоредно с наложеното от църквата теологично обучение се преподавали и „елински науки“, т.е. избрани творби на древногръцки философи.[51]

Придобитата в църковните училища подготовка от един учител не задоволявала някои монаси, поради което те се отправяли към други книжовни средища — към цариградските и светогорските манастири.[52] Тогава посещението на Цариград и Света гора се смятало като завършване на образованието.

С оглед на определени нужди църквата и държавната власт изпращали млади българи да се обучават във Византия и в други страни. Цар Калоян например изпратил през ноември 1204 г. две българчета на учение в Рим. В писмото си до папата за тях той пише следното: „При твоята велика светост изпроводих две момчета — едното се казва Василий, а другото Витлеем. Нека бъдат настанени в училището да усвоят латинско писмо, защото тук нямаме граматици, които да могат да превеждат писмата, които ни изпращате.“[53] В писмото си до същия папа архиепископът на българската църква добавя: „Нека знае вашата велика светост, че ви изпровождам по повеля на господаря цар две момчета — едното е син на свещеника Константин, а другото на царя, — за да изучат по нареждане на ваша светост латинско писмо.“[54]

Забележителната калиграфска и правописна култура на съхранените старобългарски книжовни паметници от XIII—XIV в. свидетелствува за високото равнище на обучението и за голямата взискателност в тогавашните български училища. Ненапразно Константин Костенечки смятал книгите от Търновската книжовна школа, особено излезлите под перото на Евтимий и на неговите ученици или под техен надзор, за „най-изкусно“ написани и достойни да служат за пример.[55]

3.
Наука

През разглеждания период от историята на България едва ли може да се смята, че е съществувала наука в истинския смисъл на думата. През цялото Средновековие навсякъде науката била гонена или превръщана в „слугиня на богословието“. Зараждането и развитието на научнорационалистичната мисъл в тогавашното българско общество вървели по две основни линии: критично отношение към господствуващия религиозно-църковен мироглед и към доктрината на официалната църква и поява на позитивни естественонаучни и хуманитарни знания за вселената и човека.[56] Развитието на научното познание, от една страна, било плод на влиянието на високоразвитата византийска наука през този период,[57] а, от друга страна — на вътрешните сили на българската интелигенция, която черпела знания от съчиненията на старобългарските автори от IX—X в. и се опирала на народното рационално мислене и практика. В тогавашната средновековна българска литература, макар и да преобладавали съчиненията с църковно-религиозен характер, имало творби, които били предназначени да задоволяват по-широки интереси и потребности. В тях се преплитало истинското познание за действителността и устройството на света и човека със суеверия и неточни знания. Независимо от това тези творби помагали за полагане основите на примитивен научен мироглед. Преводната книжнина от византийски произход съставлявала един от основните източници, от който образованият слой на българското общество получавал своите познания.[58]

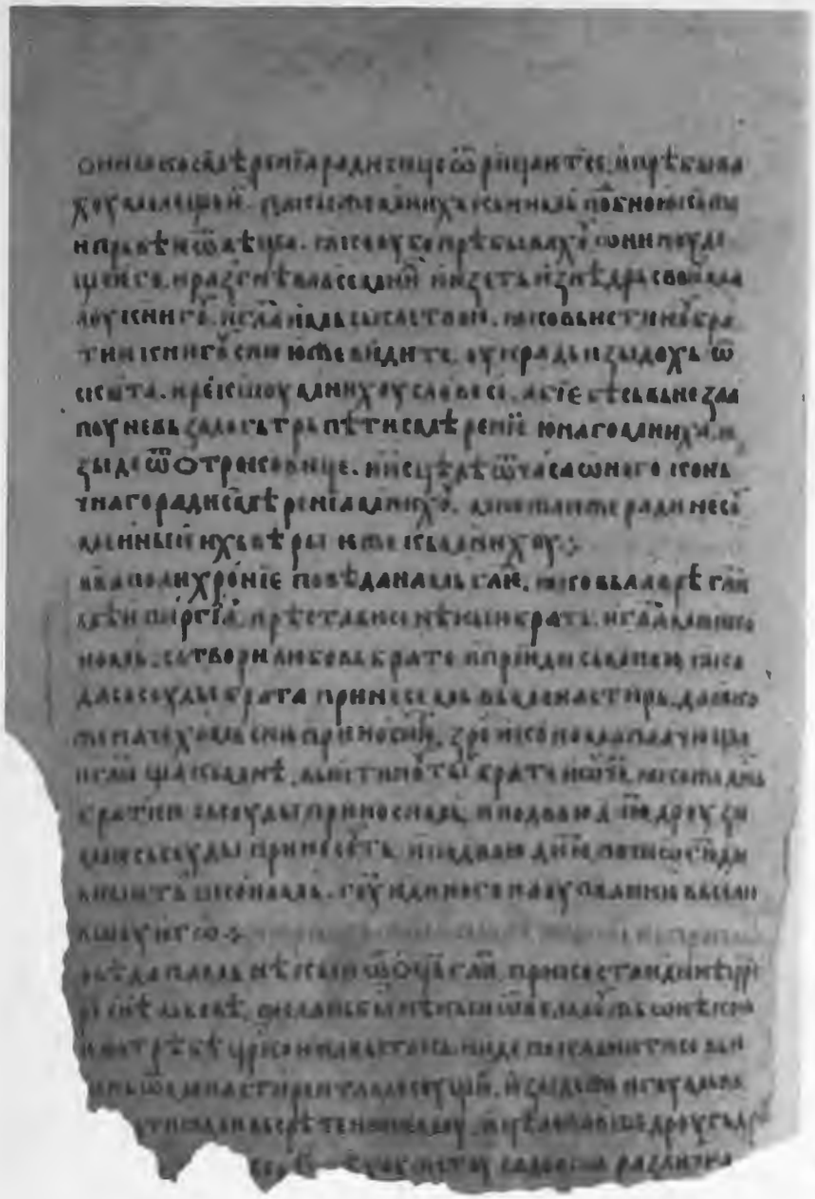

1

2

1, 2. Листове от среднобългарски ръкописи /XIII–XIV в./. Библиотека на Българската академия на науките – София

3. Св. Кирил Философ – стенопис от църквата край с. Беренде, Софийски окръг /XIV в./

Подобно на Византия, където през разглеждания период се забелязвал засилен интерес към научните творби на древногръцките философи,[59] и в България сред някои кръгове тези съчинения и изразените в тях възгледи намирали прием. Пряко свидетелство за това е не само проникването на рационализма в учението на Варлаам и Акиндин, но и една от анатемите в Бориловия синодик: „На онези, които се занимават с елинските науки и ги изучават не само да получат образование, но и да следват техните безразсъдни мнения; вярват, че са истинни, и толкова държат на тях като на нещо положително, щото понякога тайно, а понякога и явно привличат към тях също и други и ги поучават – анатема!“[60]

МАТЕМАТИКА И АСТРОНОМИЯ. Сведения за теоретически интереси към математиката липсват. Развитието на градоустройството и архитектурата, конструирането на обсадни машини и съоръжения и използуването на елементарни математически познания в летобройната система в повечето от книжовните творби обаче показват, че математиката е била практически усвоявана и използувана.

Познанията в областта на астрономията се изграждали главно върху основата на преводни

съчинения от византийски произход — „Диалози“ на Псевдокесарий /VI в./,[61] „Християнска топография“ на Козма Индикоплевст /VI в./[62] и „Физиолог“ /Естественословник/,[63] които били преведени в България през Симеоновия Златен век, но през XIII—XIV в. получили още по-широко разпространение в българската книжнина.

Широко разпространеното в България съчинение на старобългарския писател Йоан Екзарх /IX—X в./ „Богословие“ /Небеса/ дълго време било основна книга, от която старобългарските книжовници черпели знания не само из областта на догматиката и богословието, но и на естествознанието — особено за небето, звездите, планетите, слънцето, зодиакалните знаци, движението на небесните тела, лунните и слънчевите затъмнения.[64]

В своите компилативни „Отломки по космография и география“ българският книжовник Константин Костенечки се изявил като продължител на традицията, положена от Йоан Екзарх. В сведенията си за небесата и небесните тела той използувал както схващанията на античните философи Аристотел и Платон, така и възгледите на раннохристиянските писатели /Василий Велики/ и византийски мислители /Михаил Псел/. Константин Костенечки извършил подбора и подреждането на своите „Отломки“ въз основа на византийски сборници, които имал под ръка. Неговото съчинение било извор на полезни знания в областта на астрономията и съдържало някои напреднича-ви схващания.[65]

Наблюдението на небето, небесните тела и свързаните с тях природни явления е отразено в старобългарската книжнина. Заслужава внимание сведението, че през втората половина на XVI в. един българин наблюдавал с точност и много преди някои западноевропейски астрономи отбелязал появата на комета. Това негово постижение очевидно е било плод на натрупани през изминалия период положителни знания в областта на астрономията.[66]

Сред по-голямата част от църковния клир, феодалната аристокрация и особено сред народа значително разпространение имали астрологическите схващания, отразени в апокрифни и гадателни книги. В тях астрономията, съществуваща отчасти в официалната книжнина, изцяло се е превърнала в астрология. Те изразявали вярването, че по небесните тела и по различни природни явления може да се предскаже съдбата на човека. Разпространени били голям брой гадателни книги /„Гръмник“, „Коледник“, „Мълниеник“, „Сеизмологий“, „Лунник“, „Звездочетец“, „Планетник“, „Месецослов“ и др./. Почти всички били включени от църквата в списъка на забранените книги.[67]

3

В старобългарската книжнина проникнали главно византийски гадателни книги от VII—XII в. Макар и да били свързани със суеверието на населението, гадателните книги трябва да бъдат преценявани като зачатък на естественонаучни познания и като отражение на съществуващите политически и социално-икономически отношения. Някои от тях са възникнали на българска почва и отразяват познанията на народните маси за природата и небесните тела. Известни гадателни книги могат да бъдат преценявани като отражение на стари астрологически схващания на славяните и прабългарите. Сред въпросите, на които се търси отговор в гадателните книги, важно място заемат предсказанията за годишните времена, за развитието на земеделието и скотовъдството и т.н. Те

могат да бъдат характеризирани като най-достоверен извор за познанията на обикновения народ и за неговите настроения. Широкото им разпространение в старобългарската книжнина през XII—XV в. разкрива и тяхното голямо значение в духовния живот на българите.

КОСМОГРАФИЯ И ГЕОГРАФИЯ. Основна книга, която давала познания за устройството на вселената, за растенията и животните и за географията на познатия тогава свят /Европа, Азия и Африка/, бил разпространеният в много преписи „Шестоднев" на Йоан Екзарх.[68] Старобългарските преводи на известните „Диалози" на Псевдокесарий и на „Християнска топография" на Козма Индикоплевст разширявали кръгозора на тогавашните образовани българи,[69] помагали за формирането на реалистичен и естественонаучен мироглед и за обогатяване на знанията им за света независимо от съдържащата се в тези съчинения нравственопоучителна тенденция от църковно-теологически позиции.

Особен интерес от научна гледна точка предизвикват някои възгледи относно света и неговото устройство, изразени от Константин Костенечки в неговите „Отломки по космография и география"[70]. Той твърдо изразил схващането за сферичността на земята по време, когато още не било придобило признание и голяма популярност: „Има много доказателства за кълбовидната форма на земята. Най-главното е това, че слънцето огрява източните страни по-напред, отколкото тези на Запада... Наистина, ако земята не беше кълбовидна, а равна и просната на шир, то би я осветявало цялата."[71] Тази концепция се отличава от тогавашните средновековни богословски схващания и съдържа елементи на научно познание. Интересни са и сведенията върху географията и етнографията на населяващите земята народи, заимствувани от неизвестен византийски извор.[72]

Наличието на „Раздел за кълбовидния вид на земята" в Дринов ръкопис / № 432 в НБКМ/ от XVI в. свидетелствува за разпространението на космографските схващания на Константин Костенечки сред българското общество.[73]

За разширяването на светогледа важна роля играели географските описания и пътеписите.[74] Обогатяването на географските познания сред българите ставало чрез пътувания и проникване на преводни /предимно византийски/ съчинения с географско съдържание.[75] Най-ранните старобългарски пътеписни творби са от XIV в. Те обикно-

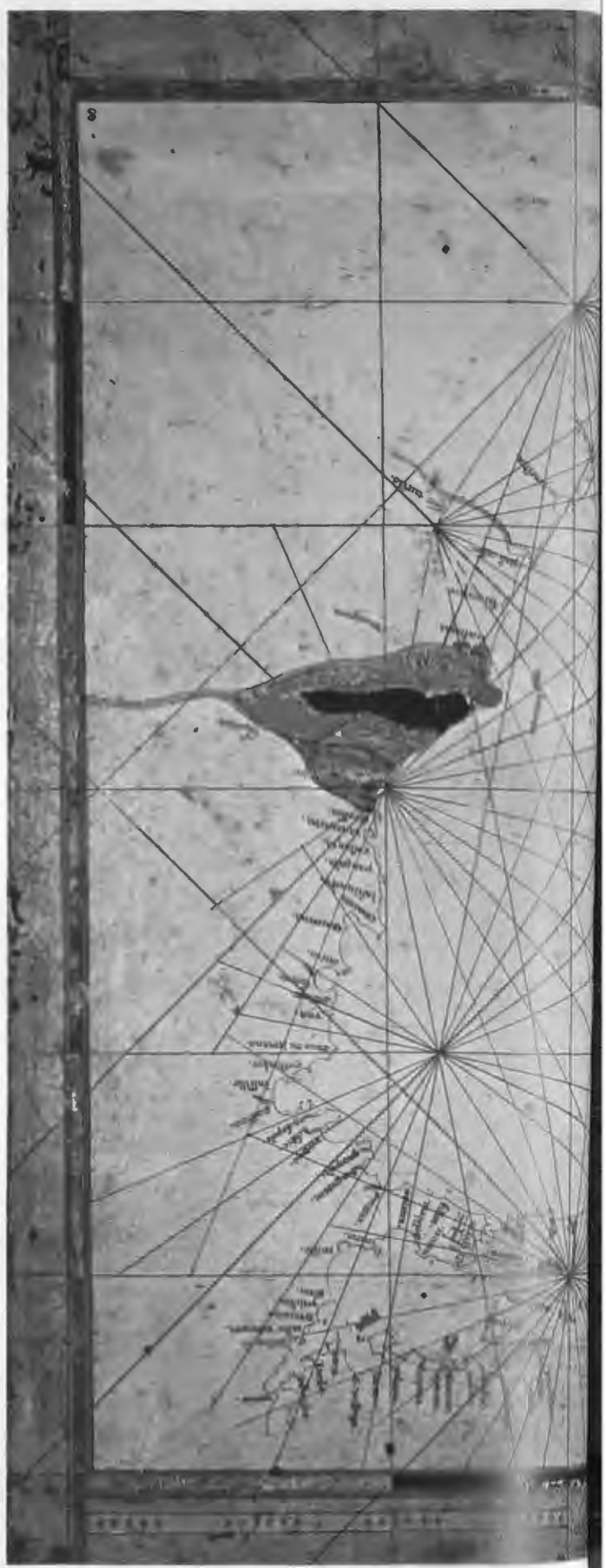

Анонимна венецианска карта /XIV в./ с изображение на източнобългарските земи

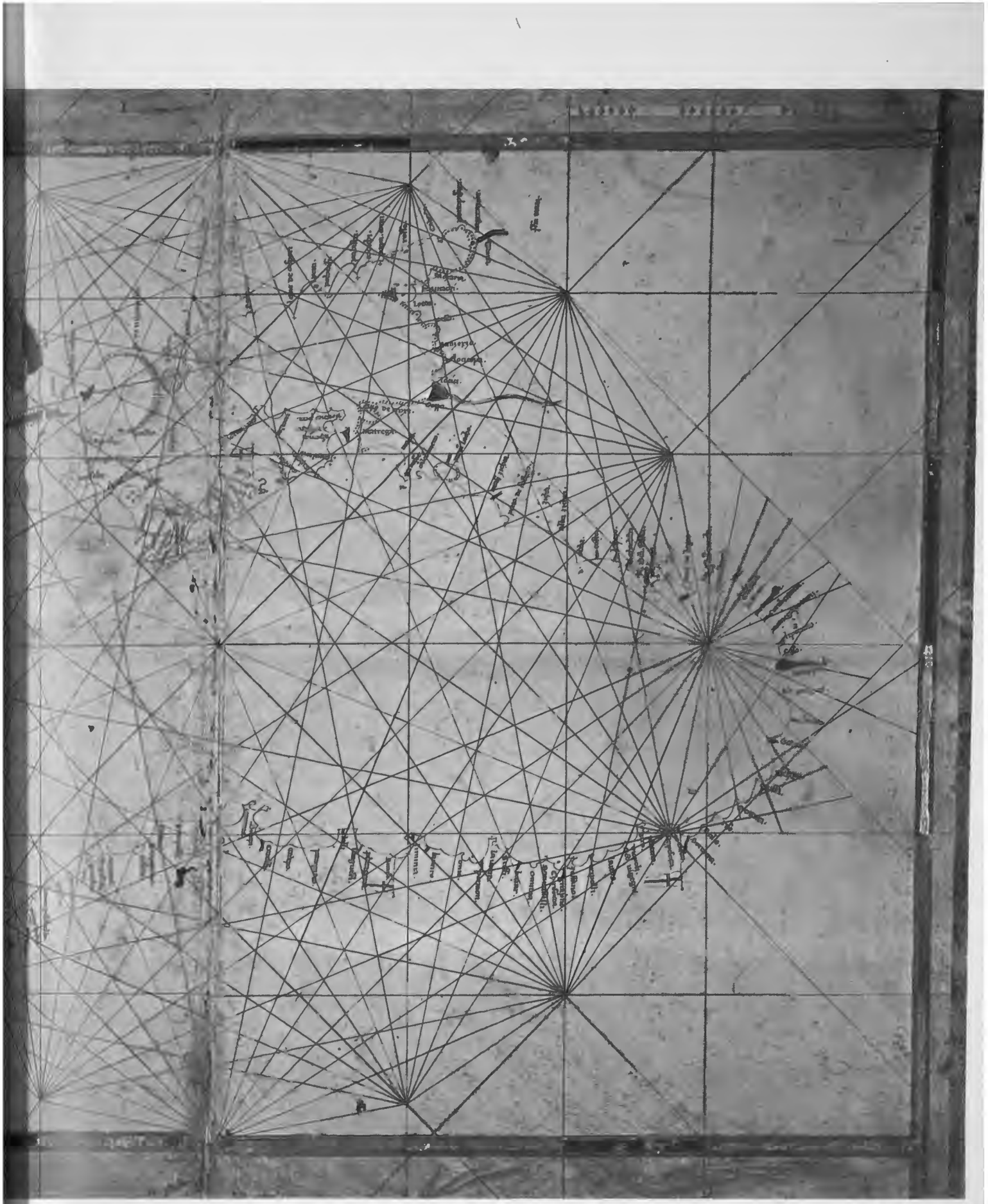

вено са посветени на описания на пътувания до Палестина и до „светите места“ в Ерусалим. Тези описания са съставени въз основа на византийски образци след известна преработка и допълнения.[76]

Най-ранният старобългарски пътепис се съдържа в известния Бдински сборник от 1360 г. и носи заглавието „Слово за светите места, които са в Ерусалим“[77]. То представлява компилация от произведения за „светата земя“ и е по-скоро с апокрифен характер. Състои се от подробно изброяване на „светите места“ в Ерусалим. Според анонимния съставител „пъпът на земята“ се намирал в средата на Христовата църква в Ерусалим. Повечето от изследвачите смятат, че този пътепис следва някакъв византийски образец.[78]

Интересен паметник на старобългарската пътеписна литература е съчинението на българина Арсений Солунски „Описание на светите места в Палестина“[79]. Неговият автор е роден в Солун и е живял през втората половина на XIV в. По време на турското завладяване на балканските земи той заминал за Палестина, където останал в продължение на 17 години. Неговото съчинение е пътепис в истинския смисъл на думата и е изградено на базата на собствените му наблюдения. Може с право да се твърди, че то е помагало „за запознаването с живата палестинска легенда“[80].

Старобългарският книжовник Константин Костенечки в началото на XV в. посетил Ерусалим и „светите места“[81]. В Кесарея Палестинска той намерил и превел едно описание на пътя от Армения до Персия и Индия със сведения за вярата и обичаите на народите.[82] В тясна връзка с него е и едно друго съчинение с пътеписен характер, приписвано на Константин Костенечки — „Описание на светите места“[83]. То е сходно с описанието в Бдинския сборник и със съчинението на Арсений Солунски и вероятно е компилирано въз основа на тях.[84] В написаната наскоро след 1431 г. биография на сръбския деспот Стефан Лазаревич Константин Костенечки отново е проявил интерес към географското познание, описвайки подробно сръбските и българските земи и други области на Балканския полуостров.[85] В него той се отклонява от тематичната ограниченост на дотогавашната българска и сръбска пътеписна традиция.

МЕДИЦИНА. В старобългарската книжнина има известен брой оригинални и преводни съчинения из областта на медицината. Някои от тях са помогнали за оформянето на точни знания за човека, за здравословното му състояние и за начина на лечение на болестите. Анатомията на човешкото тяло била позната главно въз основа на описанието в Шестоднева на Йоан Екзарх.[86] То е компилация от съчинението на Аристотел „За животните“ и свидетелствува за проникване на античното знание в средновековна България.[87] От преводи на византийска медицинска литература били познати някои възгледи на известните антични лекари Хипократ /460—357 пр. н. е./ и Гален /130—200/[88] и било прието схващането, че човешкото тяло се състои от четири основни елемента /кръв, слуз, черна и жълта жлъчка/; съотношението между тези елементи определяло и здравословното състояние на организма.

Както личи от преводите на византийските съчинения и някои оригинални творби, през XIII—XIV в. в България били известни с български наименования различни болести и болестни състояния: преждевременно треперене, преждевременна старост, често главоболие, треска /огница/, отслабване, стомашни болести, неохота към

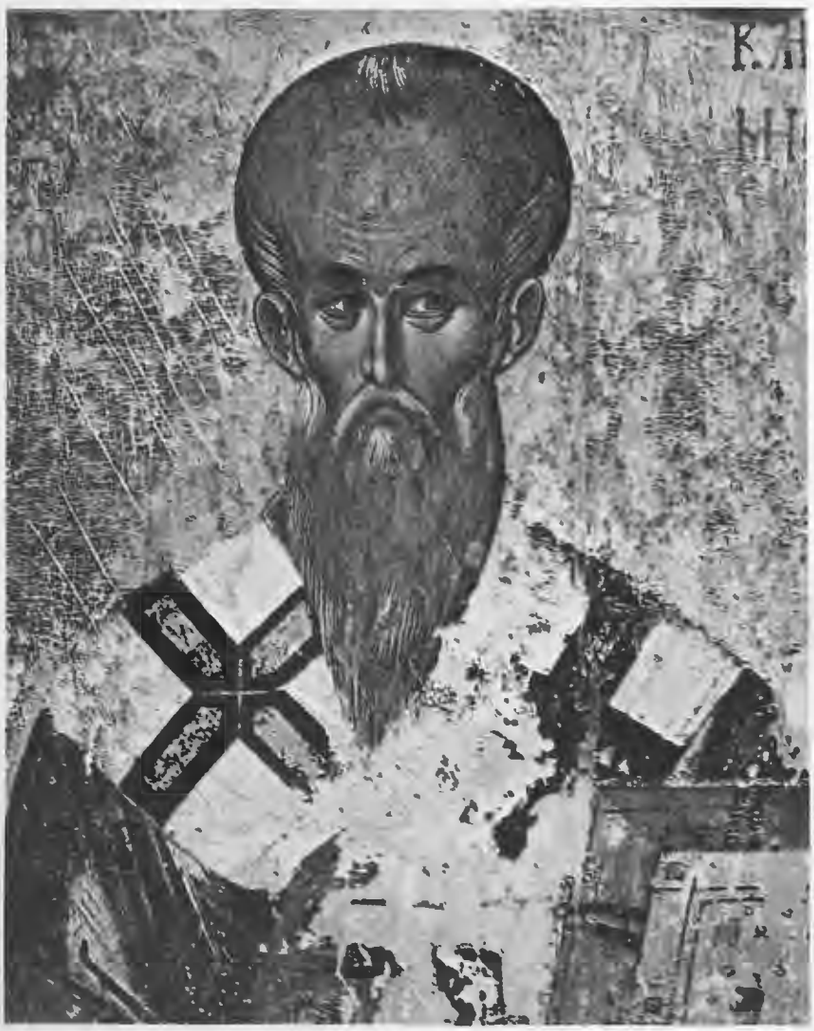

Св. Климент Охридски — икона от Охрид /XIV в./

ядене, подагра, болезнено уриниране, проказа, зъбобол, душевно заболяване /ярост/ и други физически страдания.[89] Наличието на старобългарска терминология за болестите, болестните състояния и увреждания свидетелствува за сравнително точни познания.

Широко разпространение в България и в Сърбия през XIV в. получили опасните болести проказа и скрофули. Те били добре известни в лекарската практика, както може да се съди от някои съчинения на Патриарх Евтимий, Йоасаф Бдински и Григорий Цамблак.[90]

Честата употреба на думата лекар /врач/ и лечебница /врачилище/ в книжовни паметници[91] от този период свидетелствува за наличие на лекарско съсловие и лечебни заведения. Лекар по професия бил например дошлият от Цариград монах Теодорит, който в средата на XIV в. разпространявал в Търново учението на Варлаам и Акиндин. В българската столица той се занимавал с лекарска практика, като в същото време разпространявал еретическото учение.[92] Някои български градове, например Белград на Днестър, били посещавани от прочути лекари, които идвали от Персия и Индия.[93] Обикновено лекарите произхождали из средата на монашеското съсловие, което съставлявало и сравнително най-образованият слой от тогавашното българско общество. Имало и самозвани народни лечители, които лекували чрез „хитрина или билки", „влъхвуване или обайване, или чародеяние"[94]. Както може да се съди от житието на сръбския крал Стефан Дечански, написано от Григорий Цамблак, лечебници били устройвани главно за тежки болести /проказа и др./. В по добре уредените манастири поставяли легла за болните.[95] С лечение се занимавали и отделни болногледачи. През 40-те години на XIV в., по време на пребиваването си в манастира на Григорий Синаит в Парория, Ромил Видински се грижел за лечението на „един престарял старец, разслабен телесно, а още повече от ярост". Тъй като старецът страдал и от стомашно разстройство, Ромил ловял риба, която била за болния „полезна храна"[96].

При лекуването на болните се използували за лекарства главно билки. Като лекарство били препоръчвани от професионалните лекари южни плодове /фурми и смокини/, сушени сливи, сол, захар, разслабително масло, розова вода и др.[97] Някои от споменатите плодове и течности, изглежда, са били внасяни от Византия. В по-големите градове имало лица, които се занимавали с приготвяне и продажба на лекарства по рецепти и на билки. На 12 декември 1366 г. в Месемврия лекарят на граф Амедей VI Савойски платил 2 флорина „за покупката на много лекарства", с които щял да лекува болни войници на своя господар.[98]

Докато представителите на феодалната аристокрация все пак могли да разчитат на медицинска помощ от лекари-професионалисти, които познавали различни средства за лечение и лекарства, употребявани дори и в съвременната медицина, обикновеното население търсело облекчение за своите физически страдания и болести в изкуството на врачове и баячи или пък прибягвало до прогонване на болестите чрез словесни формули и заклинания. В средновековната българска книжнина са известни сборници със списъци от апокрифни формули и заклинания, които „чудотворно" лекували различни страдания и болести: ухапване от змия, ухапване от бясно куче, кръвотечение от носа и устата, зъбобол, мъчително уриниране, мъчно раждане и най-сетне — „всяка болест и недъг"[99]. Срещу магията и баянето се борела и официалната църква.[100]

ИСТОРИКО-ЛЕТОПИСНА ТРАДИЦИЯ. По времето на Втората българска държава историко-летописната традиция се развивала[101] в пряка връзка с необходимостта да се изтъкне приемствеността от Първата българска държава и да се увековечат делата на господствуващата феодална класа.

Историко-летописното творчество през този период наследило в известна степен съхранените оригинални и преводни летописи от ранносредновековната българска книжнина. Наличието им е регистрирано в писмото на цар Калоян до папа Инокентий III от 1202 г.: „На първо място, ние, като любим син на нашата майка, римската църква, искаме царска корона и достойнство, както са ги имали нашите стари царе. Единият бе Петър, другият Самуил и останалите, които са ги предхождали по царуване, както намираме записано в нашите книги."[102]

Запазените оригинални старобългарски летописни съчинения от този период са твърде малко и в повечето случаи представляват кратки хроники или исторически разкази. Те отразяват, на първо място, историята на българската държавна власт и на църквата, като отделят най-голямо внимание на дейността на владетелите, които стоят в центъра на летописанието. В такъв смисъл може да се смята, че политическата тенденция преобладава в тяхната историческа информация. Изложението е понякога панегирично, с търсене на причинно-следствената връзка и с изява на свойствения за средновековното историческо творчество провиденциализъм — изтъкване на „божия промисъл" в деянията на „божиите помазаници" — царете.

В късен славянски препис на Номоканона се

съдържа кратка бележка, която известява за летопис от времето на Иван Асен II.[103] Един новонамерен летописен разказ от времето на същия български владетел разкрива накратко държавните и църковните взаимоотношения на България с Латинската империя и Никея през периода 1228—1235 г. В него неизвестният летописец се е постарал да изтъкне на преден план благочестието и ролята на българския цар в описаните исторически събития.[104]

Особен интерес като паметник на летописното творчество будят 17-те летописни добавки към старобългарския превод на Манасиевата хроника,[105] съставени между 1335 и 1340 г. Разгледани в цялост, те могат да бъдат окачествени като старобългарски летопис, който отразява миналото на българската държава и на българския народ от заселването на славяните и прабългарите на Балканския полуостров до възобновяването на българската държава от Асен I. В тях са използувани сведения за историята на Първата българска държава от византийската хроника на Йоан Зонара /XI—XII в./. Но някои летописни бележки — за минаването на прабългарите през Дунава и за заселването им в „Долната" охридска земя, за събитията през царуването на Тервел, Омуртаг и др. — са заети от неизвестен старобългарски летопис.[106] Преписвачите на тези летописни бележки са влагали в тях силно българско патриотично чувство. Бележките и илюстриращите ги миниатюри /във Ватиканския препис/[107] подчертават древния произход на българската държава и нейното някогашно величие.

Един от най-ценните и значителни средновековни историко-летописни паметници е Българската хроника от XV в.[108] В нея накратко са разказани най-важните събития от историята на България и на Балканския полуостров от 1296 до 1417 г. В центъра на изложението ѝ стои борбата на българския народ срещу турските нашественици. Анонимният автор застъпва становището, че причината за военните успехи на турците се корени главно в неразбирателството и егоизма на балканските владетели. Някои от сведенията, които хрониката съдържа, са единствената информация за този съдбоносен период от българската история и допълват данните на византийските и сръбските извори. Макар в хрониката на преден план да стои дейността на българските и изобщо на балканските владетели, в нея е подчертано силно отношението на автора ѝ към съдбата на обикновеното население. Сдържаността и обективността при изложението на събитията са характерни за стила на автора. По форма хрониката се доближава към разпространените във византийската историография през XIV—XV в. кратки хроники.[109]

Бориловият синодик не е в истинския смисъл на думата историографска творба, но все пак в него се съдържат исторически разкази и летописни бележки, които свидетелствуват за развитието на оригиналното българско историко-летописно творчество. Фрагменти от по-пространни изложения представляват съдържащите се в синодика летописни разкази за събора в Търново срещу богомилите /1211/ и за възстановяването на Българската патриаршия през царуването на Иван Асен II.[110] Тъй като от втория разказ съществуват и други преписи, с основание може да се смята, че той е бил първоначално самостоятелно летописно произведение, вмъкнато допълнително в синодика. Като историко-летописен елемент на синодика могат да бъдат приети споменаването на българските царе и царици, на патриарси и митрополити, на представители на болярството[111] и прославата на загиналите в борбата срещу турските нашественици военачалници.[112] Ясно е, че в отделни свои части Бориловият синодик представлява летопис, в който съзнателно е прокарана тенденция та да се възхваляват българската държава и църква и представителите на светската аристокрация и висшето духовенство. Тази патриотична по форма творба по същество била класово ограничена и обслужвала преди всичко интересите на феодалната аристокрация. Изразените в синодика патриотични идеи и настроения отразяват общественото съзнание не на целия български народ, а на господствуващата класа.

Историко-мемориално предназначение имали и съхраняваните в някои средновековни български църкви и манастири поменици на българските царе и царици.[113] В тези поменици обикновено се изброяват имената на българските владетели, като се започне от княз Борис I и се стигне до Фружин, сина на последния търновски цар Иван Шишман.[114]

Интересно явление представлява появата на местната летописна традиция, която по време на турското владичество /особено през периода XV—XVII в./ получила по-голямо развитие. Засега единственият ѝ паметник е откритата неотдавна Месемврийска хроника, написана на гръцки език. Тя съдържа 16 хронологически бележки, които отразяват събития от историята на Месемврия, Варна, Галата и други български черноморски градове и крепости, както и по-важни битки срещу турците: Варненската битка през 1444 г., Косовската битка през 1448 г. и др. Месемврийската хроника е първата хроника на град от българските земи. По форма тя принадлежи към кратките хроники с местен характер.[115]

Събития с общобългарско или местно значение са отразени в многобройните приписки към книжовни паметници[116] и надписи[117]. Те вървят по следите на събитията и свидетелствуват за наличието на „жива историческа памет“ и на историческа приемственост у представителите на феодалната аристокрация и образованото духовенство. Стремежът за увековечаване бил присъщ не само на царете, болярството и представителите на висшия клир, но и на обикновеното духовенство, което също желаело да остави писмена следа за своите дела.

Елементи на историческия разказ със силно изразена политическа и патриотична насоченост се съдържат в някои паметници на агиографската книжнина /проложни и пространни жития и похвални слова/ и в литературни творби с панегиричен характер. Централно място в тях заема възвеличаването на мощта на българската държава и делата на отделни български владетели: Асен I, Калоян, Иван Асен II и Иван Александър.

Най-широко историко-летописният разказ е използуван в житията и похвалните слова на Патриарх Евтимий,[118] който е не само най-значителният писател на Търновската книжовна школа, но и неин най-изтъкнат историограф. Историко-летописният разказ у Патриарх Евтимий не е самоцелен. В него историческите събития се свързват със съвременността, те се проектират върху нея и са предназначени да служат не само като спомен за потомството, но и като пример за подражание. В отделни случаи неговите примери и поуки от българската история /от царуването на Петър и на представители от династията на Асеновци/ са отправени пряко към владетеля и болярството, които той приканва да следват делата на своите предци и смело да се противопоставят на турския завоевател.[119] По този начин Патриарх Евтимий изразява схващането, че историописът не е просто по реждане и изброяване на събития, а действена „учителка на живота“. Историческият разказ у Евтимий е в много отношения романтичен и оптимистичен и има за цел да повдигне духа, да вдъхне вяра у съвременниците.

В Похвално слово за Филотея Евтимиевият ученик Йоасаф Бдински се отличава от учителя си с умереност и пълно подчинение на концепцията за провиденциализма: ярко е изразена безпомощността пред очертаващата се съдба на гинещите български царства.[120]

Преди всичко с Похвално слово за Евтимий[121] и отчасти с Надгробно слово за Киприян[122] Евтимиевият ученик Григорий Цамблак поставя началото на историческата биография. Макар и по форма да са свързани с агиографския жанр „похвално слово“, тези негови творби отразяват отношение към личности, които авторът е познавал отблизо и на които се е постарал да направи характеристика преди всичко с обществената и книжовната им дейност. За него те са главно исторически герои, които се нуждаят от възвеличаване пред бъдните поколения.

Съдържащите исторически елементи проложни жития[123] получили широко разпространение в България през XIII–XIV в. Те били едни от главните източници, от които обикновеното духовенство и народът черпели познания за миналото на българската държава и църква. Сред тях със сравнително богато историческо съдържание се отличава Проложното житие на патриарх Йоаким I /1235–1346/.[124]

Историческият разказ с актуална насоченост бележи своя връх в два книжовни паметника — анонимния „Разказ за зографските мъченици“[125] и „Пренасяне на мощите на св. Петка от Търново във Видин и оттам в Сърбия“[126] на Григорий Цамблак. Първият от тях е малка отломка на българската летописна традиция с антилатинска и антитурска насоченост. В него става дума за изгарянето на 21 монаси-българи и 4 светски лица в Зографския манастир през 1275 г. от западни рицари. Основната идея е да се запази споменът за българи, загинали в името на вярата. Във втория разказ отчасти е засегната историята на България и Сърбия в края на XIV — началото на XV в.

Изобщо доминираща форма на тогавашното летописно творчество в България бил историческият разказ, ограничен в повечето случаи върху едно събитие или личност. Господството на тази форма се дължи на липсата на цялостни изложения върху българската история по времето на Втората българска държава. И колкото и странно да изглежда, сравнително пълна представа за тази история дават разпръснатите летописни бележки в Бориловия синодик.

Значителен дял в летописното наследство на средновековна България заемат преведените византийски хроники и кратки хронографии.[127] Една част, наследена от ранносредновековната българска преводна книжнина, била отново преписвана. Такива са Хрониката на Йоан Малала /VI в./, Кратката хронография на патриарх Никифор /IX в./, Хрониката на Георги Синкел /VIII–IX в./ и др. Тъй като старобългарските преводачи били предимно монаси, те проявявали интерес към хрониките, които съдържали данни както за политическата, така и за църковната история. Били преведени онези византийски хроники от IX–XII в., които съдържали сравнително обилен материал за историята на българите.

През XIV в. били направени два превода на Хрониката на Георги Амартол /IX в./ и на нейния продължител, известни като „Временник“[128] и „Летовник“[129].

Особено се засилило превеждането на летописна книжнина през царуването на Иван Александър, когато били преведени хрониките на Симеон Метафраст и Логотет /X в./[130] и Хрониката на Йоан Зонара /XII в./.[131] Лично по повеля на Иван Александър бил преведен и преписан в няколко екземпляра летописът на византийския писател Константин Манаси /XII в./.[132] От него са запазени три преписа в българска редакция — Московски, Ватикански и Тулчански. Предназначеният за личната царска библиотека препис /Ватиканският/ бил богато илюстриран с 69 миниатюри. В края на ръкописа в Московския препис е запазена приписка, която гласи: „Слава на славния в [името на] Троица бог, който изпълнява чрез дребните велики неща. И така преписаха се тези дребни и многополезни словеса по повеля на моя господар благородния и христолюбивия и превисочайшия и самодържавен цар, прекрасния Иван Александър, през година 7853 /=1344—1345/, индикт 13. Преписа поп Филип по повеля [на цар Иван Александър].“[133]

Към преводите от византийската историографска книжнина принадлежи и един „Кратък хронограф от Адам до Мануил Палеолог“ /1425/. Оригиналът на този превод, компилиран въз основа на византийски извори, досега не е намерен.[134]

Преведените на български език византийски хроники и хронографии са изиграли положителна роля за разширяването на историческото знание сред образования слой на българското общество. Тяхното сравнително широко разпространение в различни преписи свидетелствува, че те са били четени и използувани.

4.
Книжнина

КНИЖОВЕН ЖИВОТ ПРЕЗ XIII В. Възобновяването на българската държава създало благоприятни условия за развитие на книжовността. Книжовните центрове се съсредоточили в новите политически и църковни средища на страната. Превръщането на Търново в столица на държавата обусловило израстването му като основно средище и на книжовния живот. Голяма роля в това отношение изиграло възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. В Търново се изградили множество църкви и манастири, щедро дарявани от царя и болярите. Българската столица се превърнала в притегателен център за книжовници от различни краища.

През XIII в. в книжнината преобладавало преписването на църковно-богослужебни книги върху основата на старобългарски изводи от X—XI в.[135] Тогава отчасти се възстановило книжовното наследство от IX—XI в., главно богослужебната литература, а същевременно се поставили основите на нови жанрове и се формирали нови книжовни средища. Старобългарската книжовна традиция, съхранявана и развивана през XI—XII в. главно в югозападните български земи, в началото на XIII в. отново разцъфтяла в Източна България и се съсредоточила в столицата Търново и намиращите се в околностите ѝ манастири.

Преписаните в западните български земи богослужебни книги надхвърлят в количествено отношение книгите от Източна България. По-известни от тях са: Добрейшовото евангелие, Болонският псалтир, Боянското евангелие, Хлудовият триод, Битолският триод, Врачанското евангелие, Свърлижкото евангелие, Пирдопският апостол, Радомировият псалтир, Зографският минеи, Кюстендилското евангелие и др.[136] Някои от споменатите книги са ценни особено със съхранените в тях приписки, които свидетелствуват за тежките условия на работа на книжовниците от този период. Важни са приписките в Битолския триод, в една от които се казва: „Аз, грешният Георги в с. Стълп, върху блюдо писах в църквата „Свети врачеве“ на 30-ия ден от декември. Поменувайте ме, братя мои, защото ми мръзнат ръцете. Тук пишех, тук ядех, тук лежах без огън.“[137]

Приписките към Болонския псалтир позволяват да се разкрие неговата история. Преписан бил в намиращото се близо до Охрид село Равне по време на царуването на Иван Асен II от Йосиф, Тихота и Белослав. Псалтирът станал притежание на известния тогавашен книжовник от същото село граматик Теодор, който по-сетне го продал „насред града Битоля“ на йеромонах Даиил за „попадиините обици и два перпера“[138].

През 1278—1279 г. „в дните на цар Иайло Костадин четец“, наречен Войсил граматик, преписал в град Свърлиг за презвитер Георги, назован Радослав, друго евангелие, което е известно като Свърлижко.[139]

През XIII в. в Търново също били преписвани богослужебни книги. По време на царуването на „благородния цар Константин Тих и сина му Михаил“, през 1273 г., било преписано евангелие,

Поп Добрейшо и евангелист Йоан — миниатюра от Добрейшовото евангелие /1221/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

известно под името Търновско. То е най-старата българска книга, написана на хартия.[140] Пак по времето на същия владетел, когато патриарх бил Игнатий, наречен „стълб на православието", в Търново Вася граматик преписал друго евангелие, предназначено за монаха Аркадий, ученик на „преславния митрополит Висарион"[141].

През 1261–1262 г. деспот Яков Светослав получил от българския патриарх сборник от светски и църковни закони — Номоканон /Кръмчая книга/ — и възложил на трима преписвачи начело с опитния търновски книжовник Йоан Драгослав да го препишат. Те го преписали за 50 дни /от 10 ноември 1261 до 7 януари 1262 г./. Преписаната в Търново Кръмчая била изпратена на киевския митрополит Кирил III и получила широко разпространение чрез многобройни преписи.[142] Този факт свидетелствува за големия престиж на старобългарската книжнина в славянските страни през XIII в. и за трайните книжовни връзки между България и Русия.

Във връзка със събора против богомилите в Търново през 1211 г. бил съставен сборник — Синодик на цар Борил.[143] За основа на сборника послужил преводът на византийския Синодик в неделята на православието от 843 г. в редакция от XII в.[144] Към него били прибавени славословия за първите български християнски владетели и просветители. Под влияние на Беседата на Презвитер Козма били вмъкнати всички анатеми срещу главните догми на богомилското учение. През XIII–XIV в. синодикът бил неколкократно допълван с летописни бележки и славословия за царе, царици, дворцови служители, боляри, патриарси, митрополити, архиепископи и епископи, а също така и с анатеми срещу новопоявилите се ереси и техните главни разпространители. Бориловият синодик преминал в руската и сръбската книжнина.[145] Той станал оръжие в ръцете на официалната църква и на държавната власт за борба срещу богомилството и другите ереси, намерили почва за разпространение в България. Пак във връзка с идейната борба против богомилството в началото на XIII в. в България бил преведен антибогомилският трактат на византийския книжовник Евтимий от Акмония /XII в./, който бил използуван в синодика.[146]

Разнообразно съдържание и енциклопедичен характер има известният Берлински сборник от XIII в.,[147] съдържащ нравоучителни беседи, беседи с богословско-догматичен характер и похвални слова за раннохристиянски светци и мъченици. Тук са поместени „Притча за тялото и душата" — алегоричен разказ за кражбата, извършена от слепия и хромия, а също така и една преработка на „Сказание за буквите" от Черноризец Храбър, както и най-старият известен препис на Разумника.[148] Този сборник разкрива широките интереси на българските книжовници, добрите им познания върху старобългарската и византийската литература.

Ценен книжовен паметник е Драгановият миней. Той съдържа служби и помени за български светци: Кирил Философ, Методий, Иван Рилски, цар Петър I, Петка Търновска, Михаил Воин и др. Както изглежда, при съставянето му книжовникът се е ръководел от патриотични подбуди — той изтъквал заслугите на българските просветители и църковни дейци. Едни от поместените в минея служби са преведени за пръв път на български език, а за други са използувани запазени старобългарски преводи.[149] Заслужават внимание съдържащите се в този сборник седем старобългарски църковни служби, които са важен материал за историята на българската музика.[150] За личността на съставителя на сборника и за начина, по който е работил, се говори в приписките към ръкописа: „Пиши, окаяниче Драгане, тъй като за твоите грехове те мъчи твоят бог, пиши, странниче."[151]

Подобен характер има и Зографският миней, преписан в края на XIII в. от монаха Добриян. Вероятно той е преписал и известния Хлудов миней.[152] Важен книжовен паметник от края на XII в. е един препис на пролога, който съдържа синаксарни четива за всички дни през годината.[153]

През XIII в. намират приемственост и разпространените в ранната старобългарска литература патерични сборници, например Скитският патерик от XIII в.[154] От този период е и един сборник с поучителни слова, известен като Миханичов хомилиар.[155]

В тогавашната книжнина продължават традициите на ранната старобългарска литература. Преписват се и произведения, свързани с делото на Кирил и Методий. В службата за Кирил Философ в Скопския миней от XIII в. се отбелязва, че той проповядвал християнството „с български книги"[156]. В тясна връзка с тази патриотична тенденция е и разпространението на две други произведения: „Солунска легенда" и „Успение Кирилово"[157].

Преписите на „Азбучна молитва" и на „Проглас към евангелието" в книжовни паметници от XIII в. още повече подсилват убеждението, че книжнината от XIII в. е възприела и разпространила старобългарското книжовно наследство.[158] Тази приемственост не трябва да бъде схващана само като съхраняване и доразвиване на една литературна традиция, но и на едно идейно наследство.

Развитието на житийния жанр през разглеждания период се изразява главно в създаването на проложни жития, служби и помени, посветени на български и други християнски светци. Възобновяването на Българската патриаршия през 1235 г. и пренасянето на мощите на Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Петка Търновска, Иван Поливотски и на други светци в столицата Търново още в края на XII и първата половина на XIII в. обуславят появата на служби за някои от тях в Драгановия, Зографския и Хлудовия миней.

Интересът към българските светци е изключително голям и свидетелствува за патриотични тенденции. В центъра стои личността на най-популярния български светец — Иван Рилски. Народното житие и житието, написано в края на XII в. от византийския книжовник Георги Скилица, станали основа за съставянето на двете проложни жития на светеца. Те са проникнати от силно родолюбие и съдържат възхвала на Асен I.[159]

При посещението си в Никея в началото на 1234 г. патриарх Йоаким I се сдобил със служба, похвала и проложно житие за св. Петка, които били преведени на български. Въз основа на този превод било съставено и проложното житие на светицата, влязло в Драгановия миней и в други книжовни паметници.[160]

Били съставени проложни жития и служби в чест на светците от югозападните български земи — Гаврил Лесновски, Йоаким Осоговски и Прохор Пчински, а също така и пролог за Иларион Мъгленски.[161]

Агиографската книжнина се обогатявала и с жития на светци от XIII в. В чест на провъзгласения след смъртта си /18 януари 1246 г./ за светец патриарх Йоаким I било съставено кратко проложно житие.[162]

Не бил забравен от църквата и подложеният на гонение от Иван Асен II заради противопоставянето му на неговия втори брак епископ Спиридон Нови, в чиято чест била съставена служба, стигнала до днес в късна гръцка редакция от XV–XVI в.[163]

Написаното от охридския архиепископ Димитър Хоматиан в началото на XIII в. на гръцки език кратко житие в чест на Климент Охридски било наскоро преведено на български.[164] Чрез компилация от гръцки извори книжовниците от Охридската школа съставили ново кратко житие за Наум Охридски със значителни изменения в сравнение с най-старото негово житие.[165]

През втората половина на XIII в. бил осъществен на практика първият опит за обединяване в една книга на службите и пролозите за българските светци и за поставянето им в целогодишния богослужебен цикъл на общохристиянските празници. Това било сторено в Драгановия миней по много сполучлив начин и представлява едно от големите постижения на българската агиография.[166]

Заглавна буква от Лесновския паренесис /XIV в./. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

Във връзка с увековечаването на значителни събития се развил историческият разказ. Типичен пример са летописните бележки в синодика, както и публикуваният неотдавна летописен разказ от времето на Иван Асен II. Към същия жанр се отнася и „Разказ за зографските мъченици"[167]. Както вече се каза, в него се описва нападението на латински рицари над българския манастир Зограф

1

2

Листове от среднобългарски ръкописи

1. Лист от Кукленския песнивец на цар Иван Александър /1337/. Библиотека на Българската академия на науките – София

2. Заглавна буква от Бориловия синодик /XIII–XIV в./. Народна библиотека „Кирил и Методий" – София

3. Лист със заглавка от Банишкото евангелие /XIII в./. Библиотека на Българската академия на науките – София

през 1275 г. Зографските монаси се противопоставили на опитите на византийския император Михаил VIII Палеолог да ги приобщи към унията. Подтикнати от него, латинците нападнали манастира, запалили построената от Иван Асен II кула и църквата, където изгорели 21 монаси и четири светски лица „заедно със 193 книги, с църковните съдове и златни епитрахили, с многоцветните завеси и всички други църковни утвари, които били подарени от благочестивите и приснопаметни царе, именно от св. цар Петър, от великия Иван Асен и от Симеон". Разказът е със силно изразена антикатолическа тенденция и отразява официалното гледище на българската църква. Съставен е наскоро след събитието.

Били продължени традициите и на ранната българска химнография. За това свидетелствува преписът на най-бележитата творба на църковната поезия от Симеоново време — „Проглас към евангелието" от Константин Преславски — в пергаментно евангелие от XIII в.[168]

В същност всички служби и канони, посветени на различни светци, представляват отделни химнографски произведения. Център на химнографското творчество през този период било Търново. Тук възникнали многобройните химнографски творби, посветени на Иван Рилски, Петка Търновска, Иларион Мъгленски, цар Петър, Гаврил Лесновски, Йоаким Осоговски и др. Драгановият миней поставя началото на празничния миней в българската химнография. Включените в него служби на Кирил Философ, Методий, Иван Рилски, Петка Търновска и др. са ярки постижения на църковната поезия.[169]

Развило се и дворцовото панегирично поетично творчество. Запазени са две панегирични стихотворения, посветени на брака на Иван Асен II с Ирина, дъщерята на епирския владетел Теодор Комнин. Те са написани от неизвестен византийски поет, който е пребивавал в търновския царски двор.[170] Първото от тези стихотворения е посветено на Ирина, за която поетът отбелязва, че произхожда от „боголъчни слънца". Тя е оприличена на „луна", „благоухаещо цвете" от райската градина. След ласкателните слова спрямо „привлекателния Асен, владетел на мизите", стихоплетецът пожелава на младата царица „радостта на щастливо детераждане". Във второто стихотворение Иван Асен II е оприличен на „слънце", което „свети като фосфор", наречен е „от деня по-прелестен, най-приятен по своята външност".

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА И ТЕНДЕНЦИИ В РАЗВИТИЕТО НА ЛИТЕРАТУРНИЯ ЖИВОТ ПРЕЗ XIV В. През XIV в. старобългарската литература достигнала върха на своето многовековно развитие.[171] Книжовният възход може да бъде сравнен само с разцвета на старобългарската литература по време на Симеоновото царуване.

3

През XIV в. значително се увеличил броят на богослужебните и каноническите книги. Появили се нови сборници с енциклопедичен характер, нараснал интересът към исторически знания и широко се разпространил белетристичният жанр. Значително развитие отбелязала житийната книжнина, в която господствували пространното житие и похвалното слово. Преписвали се и се превеждали различни произведения с догматичен характер, които служели на официалната църква в борбата ѝ срещу еретическите учения и срещу католицизма. Сега се пристъпило към нови преводи на богослужебните книги и към изправяне на допуснати грешки. Известен напредък се забелязвал при църковната и дворцовата поезия, разглеждали се въпроси от езиково-правописен характер и редом с официалната литература се развивала и апокрифната книжнина. Засилили се връзките с византийската, руската и сръбската книжнина. Старобългарската литература от разглеждания период придобила основно значение във всички славянски литератури, които употребявали кирилската азбука. Старобългарската литература се обогатила твърде много и в идейно отношение: българската история навлязла в литературните творби; патриотичните тенденции намерили място в житийната и в летописната книжнина; засилил се интересът към античната история, философия и литература; създадени били оригинални църковно-догматични трудове; идеите на апокрифната литература проникнали и в официалната книжнина; важно място заела борбата срещу ересите, в защита на православието; проникнали произведе-

ния и идеи от западната предренесансова литература и пр.

През втората половина на XIV в. книжнината се намирала под силното влияние на исихазма. Някои книжовни средища се превърнали в разсадници на исихазма и помогнали за неговото разпространение в Сърбия, Влахия, Молдова и Русия. В старобългарската оригинална и преводна литература се наблюдават редица елементи и тенденции с предренесансов характер, типични за тогавашна Византия: интерес към античността, към научното познание, рационалистически възгледи. Индивидуалната характеристика на личността проникнала в житийната литература;[172] независимо от това в основата си тя останала свързана с официалната църква и нейните догми.

Причините за разцвета на българската литература се коренят в конкретните исторически условия и в нарасналите творчески възможности на тогавашната интелигенция. Политическият и стопанският възход на България през първата половина на XIV в., както и значителното обогатяване на феодалната аристокрация и на манастирите създали материални условия за процъфтяване на литературно творчество. Царската власт /особено в лицето на Иван Александър/ и болярството щедро покровителствували книжовниците. Сам високообразован, Иван Александър проявявал грижи за духовенството и манастирите. Той притежавал богата библиотека, част от книгите на която са се съхранили и досега. Ласкателните епитети за неговото книголюбие, с които го обсипвали тогавашните български и византийски книжовници, отразяват реален факт.[173]

През XIV в. Търново се наложило като важен книжовен център както за България, така и за останалите славянски страни. Търновската книжовна школа била не само общобългарска, но и общославянска далеч преди появата на Патриарх Евтимий и неговата школа.

Тесните връзки на българските книжовници с византийските върху основата на исихазма, продължителната работа на български монаси във византийски манастири в Цариград, Солун, Света гора и други центрове[174] оказали благоприятно въздействие върху развитието на българската литература.

ТЪРНОВСКАТА КНИЖОВНА ШКОЛА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIV В. Книжнината през първата половина на XIV в. представлявала връх в развитието на многовековен литературен процес, а същевременно и начало на нови насоки в развитието на българската и изобщо на славянските литератури. Главно място заемали богослужебните книги, пролозите, историко-летописните и белетристичните съчинения, както и сборниците с разнообразно съдържание.

По-известни литературни паметници от периода преди възцаряването на Иван Александър /1331/ са Хлудовият паремейник,[175] Зографското евангелие от 1322 г.[176] и Ловешкият сборник. Този сборник, наречен още и Сборник на Яцимирски, е съставен от монаха Пахомий в Ловеч, когато тукашен деспот бил Иван Александър.[177] Сборникът има енциклопедичен характер — съдържа творби с богословско-религиозен и исторически характер, жития, извадки от Номоканона, от Шестоднева на Севериан Гавалски, апокрифи /„Томино евангелие", „Коледник" и „Гръмник"/, сведения за седемте вселенски събора и др. Ловешкият сборник бил пренесен в Търново и се съхранявал в библиотеката на Иван Александър.

На първо място трябва да бъдат поставени запазените до наши дни богослужебни книги, енциклопедични сборници и исторически трудове, предназначени за личната библиотека на Иван Александър. Те са написани на пергамент, а само един — Сборникът от 1348 г. — е на хартия. Псалтирът от 1337 г. /„Песнивец на цар Иван Александър"/[178] е преписан по повеля на самия владетел. Той съдържа псалтирния текст в архаичния му старобългарски превод от IX—X в., към който са добавени послесловие и поетическа възхвала за Иван Александър. В послесловието и възхвалата личат явни белези на народния говор с използуване на задпоставен член и нарушаване на падежната система. Богато украсена книга от царската библиотека е известното Лондонско евангелие на Иван Александър, преведено и преписано през 1356 г. Новият среднобългарски превод на евангелието е важен извор за изучаването на историята на българския език от средата на XIV в., преди правописната реформа на Патриарх Евтимий. Високата книжовна и художествена стойност на това евангелие като паметник със световна значимост се определя от съдържащите се в него 366 миниатюри, които с изключение на представящите Иван Александър и членовете на неговото семейство илюстрират евангелския текст. Те са важен извор за разкриване редица страни от живота на българското общество.[179] Между 1360 и 1363 г., пак за царската библиотека, бил преписан и богато украсен псалтир, известен като Томичов.[180] В него чрез миниатюрните изображения са отразени антиеретически събори и богословски спорове. С подбора на сюжета тук са защитени устоите на православието. В много отношения този важен паметник разкрива връзките между византийската и българската книжнина и изкуство. Не е точно датиран Апостолът с тълкуванията от библиотеката

на Иван Александър. Тази богослужебна книга също била преведена от гръцки на български език и съдържала апостолските деяния, съборните послания, посланията на апостол Павел и посланието на апостол Юда. Апостолът бил преведен едновременно с известното Лондонско евангелие, в средата на XIV в.[181] Книгите с богослужебен и църковно-догматичен характер преобладават в библиотеката на Иван Александър, което свидетелствува за привързаността му към православието. В тази библиотека се срещат и книги, издаващи интереси, близки до интересите на народните маси. Важен паметник е Сборникът от 1345 г.,[182] за който в една кратка приписка се казва, че е преписан през 6853 година, индикт 13, по повеля на цар Иван Александър от поп Филип. Тук са включени творби с духовно-нравствен и догматичен характер, някои апокрифи, полемичен разказ против латинците, различни слова и пр. Централно място в сборника заемат историко-летописни съчинения: среднобългарският превод на летописа на Константин Манаси с българските добавки към него и кратки сведения за седемте вселенски събора. Тези исторически творби били преведени между 1335 и 1340 г. Сборникът имал предназначението да служи за домашно четиво на царя и семейството му. Малко по-късно бил направен нов препис на превода на Манасиевия летопис, украсен с 69 миниатюри,[183] който също бил предназначен за царската библиотека и е известен в науката като Ватикански препис на Манасиевия летопис. Той съдържа превода на споменатия летопис с българските добавки към него и Троянската притча.[184] Във Ватиканския препис тази притча била поставена по желанието на Иван Александър и разкрива интересите му към историческо четиво. Забележителен книжовен паметник по своето богато съдържание е Сборникът от 1348 г.,[185] който според приписката в него бил съставен и преписан от свещеноинока Лаврентий „за благоверния, христолюбивия, превисокия и самодържавния цар на българите и гърците Иван Александър, за живот и здраве и за закрепване на царството и децата му". Сборникът бил предназначен за домашно четиво на царя и на неговото семейство и в известно отношение е сходен с Ловешкия сборник и със Сборника от 1345 г. Той съдържа писания с нравоучителен и църковно-догматичен характер, житийни съчинения, апокрифи, въпроси и отговори, извадки от апокалиптични и богомилски сказания и др. В сборника са включени две ранносредновековни български произведения: „Написание за правата вяра" от Константин-Кирил Философ[186] и „Сказание за буквите" от Черноризец Храбър[187]. Навлизането на апокрифни и богомилски творби в сборник от царската библиотека е свидетелство за известна демократизация на официалната книжнина. Тази тенденция се подсилва от факта, че преписвачът често се е отклонявал от езика на оригинала и е отразявал говоримата народна реч.

Особени грижи за развитието на книжнината полагало висшето духовенство в българската столица. През 1347—1348 г. „по повеля и трудолюбиво залягане на Симеон, всеосвещения патриарх на богоспасяемия царев град Търнов и на цяла България" поп Теотокий Псилица превел от гръцки на български „тълкуване на Йоановото евангелие"[188]. В средата на XIV в., непосредствено след заемането на патриаршеския престол, Теодосий II изпратил тази книга с писмо до монасите на Зографския манастир, където някога и той бил монах. Към този дар били прибавени и Пандектите на Никон Черногорец, на последния лист на които собственоръчно се е подписал самият патриарх Теодосий II.[189]

Като покровител на църковната книжнина се изявил и игуменът на Великата лавра „Св. Богородица" в Търново — Митрофан. По негово настояване през 1338 г. неизвестен монах преписал проложен сборник /синаксар/. Включването на светци на руската църква в него /Олга, Владимир, Борис и Глеб/ свидетелствува за известно проникване на руски книги в българската столица.[190]

През 1346 г. инокът на търновската лавра „Св. Архангел Михаил" Висарион преписал патерик за архимандрита на същия манастир Никодим. Включените жития и слова за отшелници имат апокрифен характер.[191]

Някои боляри и заможни граждани също покровителствували книжнината. През 1359 г. в патриаршеската църква на Царевец „Възнесение Христово" книжовникът Лалое преписал за знатния гражданин Младен с негово „иждивение" /средства/ книга, известна като Зографски апостол.[192] Между 1350 и 1360 г. дворцовият книжовник Първослав преписал за логотета Мита сборник от 16 слова на Гигорий Богослов.[193] Образованото търновско болярство също се включвало в активната книжовна дейност. През 1364 г. приелият монашески сан протосеваст Теодосий преписал в манастира в м. Устие край Търново „Лествица" от Йоан Схоластик.[194]

Като законодателен сборник през XIV в. продължил да се прилага Номоканонът /Кръмчая книга/, допълнен с коментар на византийските юристи от XI—XII в. Теодор Валсамон и Йоан Зонара. За тази практика свидетелствуват и няколко негови преписа от първата половина на XIV в.[195] Между 1347 и 1349 г. бил преведен нов византийски сборник на каноническото право — „Синтагмата"

на Матей Властар, — съставен в Солун през 1335 г.[196]

И през този период преобладавали сборниците със смесен характер. Хилфердинговият, Севастияновият и Софийският сборник[197] по съдържание напомнят предназначените за библиотеката на цар Иван Александър сборници от 1345 и 1348 г. Някои апокрифни жития в тези сборници /на Симеон Юродиви, Теодора и Юлияна/ са упражнили силно влияние за оформянето на специфичен за българската агиография стил.

Светски характер има сборникът „Пчела"[198]. В него са включени правила, поучения и изречения-сентенции, взети от Евангелието, Апостола, Стария завет, а също и от антични писатели /Аристотел, Платон, Демокрит, Ксенофонт, Демостен/. Този сборник свидетелствува за нарасналия интерес към светско четиво.

Широко разпространение получили сборниците с църковно-теологическо съдържание, предназначени за една по-тясна монашеска среда. Към новия препис на Кръмчая книга били включени „Заповедите на светите отци". Преписан бил и „Сборник от душеполезни словеса, изречени от отците", който съдържал нравоучителни поучения за духовенството, проникнати от краен аскетизъм.[199] Тези произведения, широко разпространени в манастирите, имали за цел да преодолеят известна разпуснатост и разцепление, съществуващи сред българското духовенство. Същата цел преследвали и „Постничество" на Василий Велики, словата на Теодор Студит, Авва Доротей, Исак Сирин, Симеон Нови Богослов, съчиненията на Дионисий Ареопагит, „Тактикон" на Никон Черногорец, Максим Изповедник и др.[200]

С оглед към постигане на единство в църковното богослужение и проповед широко разпространение получило Тълковното евангелие на охридския архиепископ Теофилакт /XI—XII в./. Въз основа на старобългарски извод от IX—X в. бил съставен през 1359 г. сборник с проповеди, известен като Германов[201]; преписано било Никодимовото евангелие /Деяния на Светата троица/ и т.н.

За укрепване на теологическия догматизъм сред българското духовенство били предназначени преводите на Дионисий Ареопагит с тълкуванията на Максим Изповедник, Петър Дамаскин, поученията на Авва Доротей, словата на Теодор Студит и Григорий Богослов и др. На тази цел служели също и преводите и преписите на „Шестоднев" на Севериан Гавалски, „Паренесис" на

Преображенски манастир, Великотърновски окръг — въздушна снимка

Ефрем Сирин и „Огледало“ /Диоптра/ на монаха Филип.[202] Изключително важен паметник на българската литература от времето на Иван Александър е известният Миханичов сборник, написан на пергамент. Той включва и жития с чисто апокрифен характер, отбелязани в списъка на забранените книги.[203]

ИСИХАСТКА КНИЖНИНА. Силно влияние върху развитието на старобългарската книжнина през XIV в. оказал исихазмът. Културната дейност и своеобразният интелектуализъм на исихастката монашеска общност помогнали за тясното общение и сближение между българската и византийската литература.[204]

1

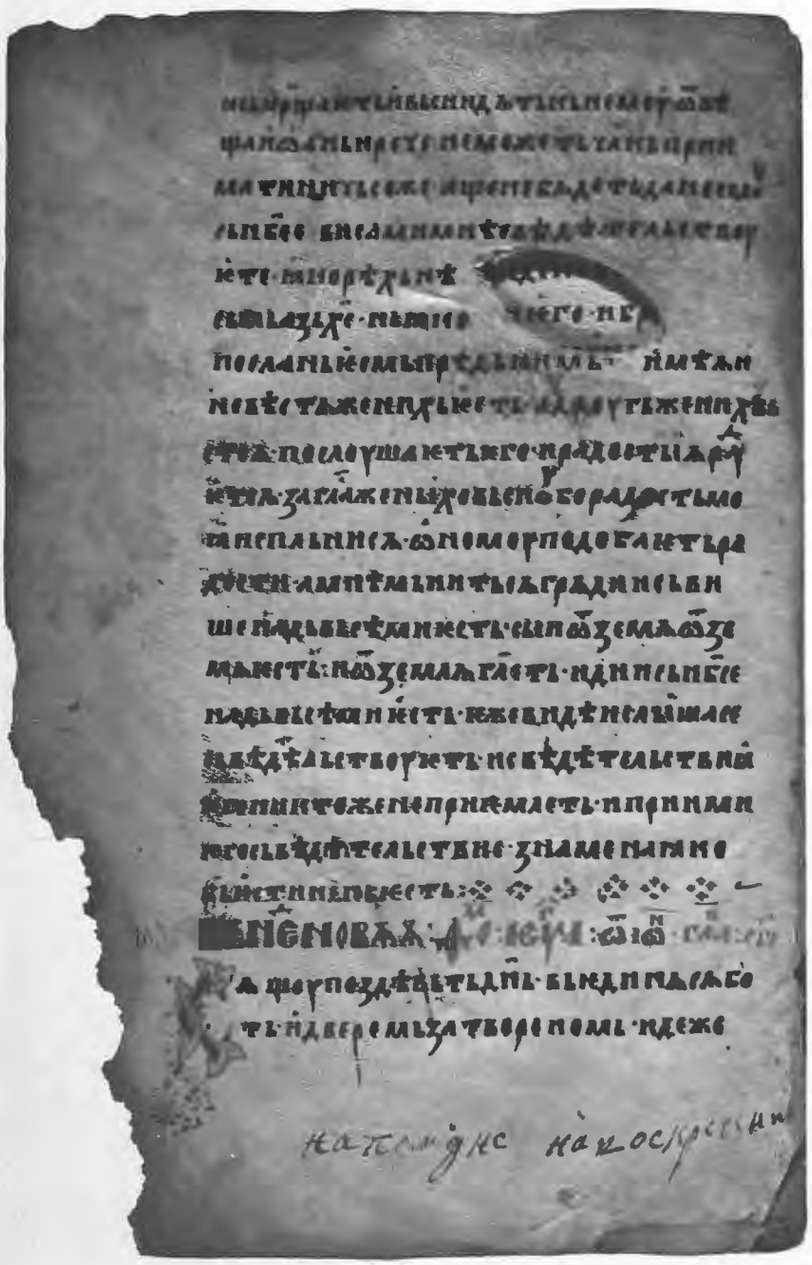

Средище на исихастките идеи и книжнина през XIV—XV в. били светогорските манастири. Пребивавалият тук в началото на XIV в. основоположник на исихазма Григорий Синаит приобщил към учението си голям брой монаси — византийци /бъдещите патриарси Калист и Филотей, Герасим, Марко и др./, българи /Климент, старец Йоан и др./ и сърби /Яков/. В една приписка към превод на неговите съчинения, направен в България, се казва, че „Григорий Синаит бил пръв учител на българите и сърбите“ в разумните деяния.[205]

През първата половина на XIV в. в светогорската Велика лавра „Св. Атанасий“ се подвизавал известният български книжовник старец Йоан. Недоволен от дотогавашната книжовна дейност, той превел отново някои богослужебни книги, сборници и други богословски съчинения. Във връзка с превода на Дамаскиновия „Осмогласник“ той е наречен „втори негов творец“. Своите книги Йоан изпращал „на божествените и свети църкви в българската земя“. Негови ученици и помощници били Методий, Йосиф, Теофан и Козма. Сред тях най-голямо книжовно трудолюбие проявил йеромонах Методий; част от неговите ръкописи сега се съхраняват в синайския манастир „Св. Екатерина“. Той преписал псалтира, литургията, Лествицата и др.[206]

Преди да заеме търновския патриаршески престол през 1348 г., в светогорския манастир Зограф пребивавал Теодосий II. Част от живота си в светогорските манастири прекарали и прочутите български исихасти Теодосий Търновски и Ромил Видински. Във Великата лавра „Св. Атанасий“, в манастира Зограф и в един от принадлежащите му скитове живял и работил от 1365 до 1370 г. Патриарх Евтимий. Тук той се запознал с книжовната дейност на старец Йоан и с редица грамоти на българските царе. По-късно в светогорските манастири работили също митрополит Киприян и Григорий Цамблак. Съхраняването на старобългарски ръкописи[207] в тези манастири разкрива огромното значение на Света гора за старобългарската книжнина. Светогорските манастири били основни книжовни средища, в които пряко се осъществявало общението между старобългарска-

---

Листове от среднобългарски ръкописи

1. Лист от Врачанското евангелие /XIII в./. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

2. Лист от Обрелския триод /XIII в./

3. Лист от Рилското изборно евангелие /XIII в./. Национален музей „Рилски манастир“

та и византийската църковно-богослужебна и богословска литература. От средата на XIV в. Светогорската книжовна школа наложила своето влияние над Търновската върху идейната основа на исихазма, който успял да вземе връх не само сред светогорското, но и сред търновското монашество.

Под влияние на Светогорската и на Търновската книжовна школа се намирал и Сяр. През 1360 г. серският митрополит Яков изпратил до синайския манастир „Св. Екатерина“ няколко книги в среднобългарска редакция от времето на Иван Александър: Постен и Цветен триод, Часослов, Псалтир и един „Златоуст“. От тях особено важен паметник на българската книжнина е сборникът „Златоуст“, който съдържа слова на Йоан Златоуст, жития, проповеди и апокрифни разкази, предназначени за четене по време на църковни празници. Езикът и правописът на този „Златоуст“ е напълно идентичен с езика и правописа на ръкописите на Търновската книжовна школа.[208] Найзабележителният книжовник от това средище бил Исай Серски, който през 1371 г. по настояване на серския митрополит Теодосий превел съчиненията на Дионисий Ареопагит, а преди това бил превел и някои други византийски богословски трудове. Оригинално негово съчинение е прочутият историко-летописен „Разказ за разорението на

2

3

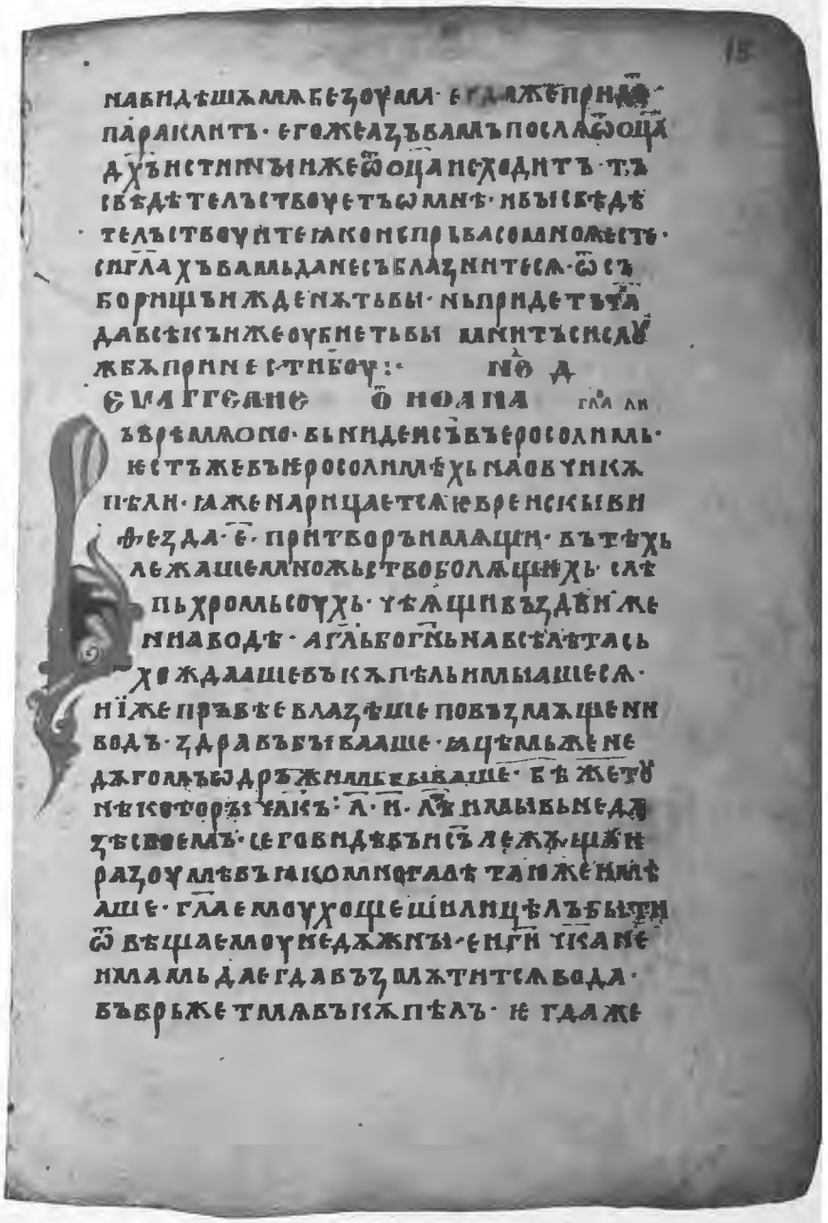

Македония от турците през 1371 г."[209]. Център на книжовната дейност в Сярската област, където работили български, сръбски и византийски книжовници, бил намиращият се край Сяр манастир „Св. Йоан Предтеча"[210].

В различни цариградски манастири се преписвали и преписвали произведения на византийската литература. Цариград бил не само център на българо-византийското, но и на българо-руското книжовно общение. Тук през 1362 г. с четирима свои ученици, между които и Евтимий, дошъл Теодосий Търновски и се установил в манастира „Св. Мамант". Един от най-важните центрове на дейността на български и руски книжовници в Цариград бил Студитският манастир, в който продължително време след смъртта на Теодосий Търновски 1363 работил Евтимий, а две десетилетия по-късно и Киприян. Запазени са среднобългарски и руски ръкописи от XIV—XV в., които били преведени или преписани във византийската столица.[211]

Средище на исихазма в България първоначално бил манастирът „Св. Богородица", основан през 1335 г. в м. Парория в Странджа/ от Григорий Синаит.[212] Първите негови български ученици и сподвижници тук били Ромил Видински и Иларион, към които през 1336—1337 г. се присъединил и Теодосий Търновски. От византийските последователи на Григорий Синаит най-известни били бъдещият византийски патриарх Калист, Григорий по-сетне той станал най-близкият сподвижник на Ромил Видински/ и Давид Дисипат. Общият брой на монасите от Синаитовия манастир достигнал към годината на смъртта на неговия основател 1346 50 души. Покровителстван и даряван щедро от цариградските управници и най-вече от българския владетел Иван Александър, Синаитовият манастир се превърнал в едно от важните средища на византийската и българската исихастка книжнина.[213] В тесни връзки със Синаитовите ученици се намирал и най-големият теоретик на исихазма — Григорий Палама.[214] При пребиваването си в Парория Григорий Синаит написал своето основно съчинение — „Различни словеса за заповедите, догмите, мъките и обетите, а още и за помислите, страстите, добродетелите, безмълвието и молитвата". В този свой трактат в 150 глави Григорий Синаит изложил основните си възгледи. Произведението му получило широко разпространение във византийската и славянските литератури. Може с основание да се смята, че тук българските исихасти са извършили голяма преводаческа дейност, която била насочена предимно към популяризирането на византийската исихастка литература.[215] За тази преводаческа дейност свидетелстват отчасти две приписки, които се съдържат в Хлудовия патеричен сборник от XIV в., в едната от които е указано и мястото на книжовната дейност: „Тези две глави написа Фудул, като ги преведе от гръцки на български..., когато бях с братята в Парория."[216] През 1350 г. Синаитовата обител в Парория окончателно прекратила своето съществуване. Учениците на Григорий Синаит се пръснали из различни краища на Балканския полуостров. Синаитовият манастир послужил като модел за устройването и на други исихастки средища.

Близо до Сливен била разположена монашеска обител, която също станала исихастко средище — Епикерниевият манастир „Св. Богородица". В него пребивавал Теодосий Търновски, преди да отиде в Синаитовия манастир, а през 1348 г. намерил тук Ромил Видински. В тази обител било известно време и ученикът на старец Йоан — йеромонах Методий, — който преписал поученията на Ефрем Сирин. В народното предание и книжовния спомен Сливенската планина, в която имало много манастири, била известна като „Малката света гора"[217].

Като средище на исихазма в българските земи се оформили и някои манастири в околностите на Месемврия. В скита „Св. Антоний" към 1349 г. известно време пребивавал Теодосий Търновски. Малко по-късно, този път заедно с Ромил Видински, той отново посетил месемврийските манастири, които се намирали близо до т.нар. Емонска планина.[218]

През 1350 г. близо до Търново със съдействието и материалната подкрепа на цар Иван Александър Теодосий Търновски създал ново исихастко средище — Килифаревския манастир. Първоначално броят на монасите тук бил малък, но по-сетне славата на тази обител нараснала и в нея дошли монаси не само от различни краища на България, но и от други страни — сърби, унгарци и власи. Килифаревският манастир бил устроен по подобие на Синаитовата обител в Парория върху основата на Синайския ктиторски устав.[219]

По-известни и приближени Теодосиеви ученици и следовници в Килифаревския манастир били Роман, йеромонасите Сава, Тимотей и Дионисий, а от по-младото поколение — Евтимий, Киприян и Григорий. Изобщо Килифаревската обител изиграла огромна роля в църковния и книжовния живот на България и на славянските страни и се изявила като истински продължител на традицията на Синаитовия манастир в Парория.

Литературната дейност на Теодосий Търновски се изразила преди всичко в превеждане на исихастки произведения. От тях е известен неговият

превод на посочените по-горе 150 поучителни глави на Григорий Синаит.[220] Блестящ за времето си преводач бил Теодосиевият ученик йеромонах Дионисий. Той обогатил българската църковна литература с много книги, от които до днес е запазен точен и художествен превод на „Маргарит" от Йоан Златоуст, известен като сборник на Владислав Граматик от 1469 г. След последното слово на Златоустовия „Маргарит" Владислав Граматик е оставил кратка приписка: „Дотук завършват тези боговдъхновени слова, които от елинските писания преведе на български език честно и изрядно дивният сред отците Кир Дионисий..."[221]

Килифаревското монашество играело важна роля в църковния и обществения живот на българската столица. Теодосий Търновски и неговите ученици активно участвували в разобличаването и осъждането на различните еретически учения, а също така и в антиеретическите събори от 1350 и 1360 г.[222]

Тясно свързани с византийските исихасти в идейно и канонично отношение, килифаревските отшелници Теодосий Търновски и Роман остро осъждали някои страни в църковната практика на Търновската патриаршия. Те се обърнали към тогавашния цариградски патриарх Калист, който през декември 1355 г. изпратил обширно послание до двамата видни исихасти.[223]

Византийската исихастка книжнина проникнала в България чрез многобройни преводи, извършени както от представителите на Търновската, така и на Светогорската книжовна школа през втората половина на XIV — началото на XV в. Сред тези преводни трудове на първо място трябва да бъдат поставени многобройните полемични съчинения на Григорий Палама, Нил Кавасила, Давид Дисипат и др., насочени срещу варлаамитството и католическата църква.[224]

Особено разпространение в исихастката книжнина имал житийният жанр, който позволявал да се изразят идейните позиции и личното отношение на авторите към различни събития и явления. Били преведени и двете жития на патриарх Калист, посветени на Теодосий Търновски[225] и на Григорий Синаит[226], както и житието на Григорий, посветено на неговия учител Ромил Видински[227]. Най-разпространени били преводите от похвали и хомилии на патриарх Калист.[228]

Със своята богата и многостранна дейност през втората половина на XIV в. исихастите упражнили влияние върху развитието на книжнината, както личи от различните ръкописи, съставени в Търново и в светогорските манастири. В тях е намален апокрифният елемент, направени са нови, по-съвършени преводи, въведени са нови жития на отшелници, разширен е репертоарът на представените византийски писатели, застъпени са произведенията за български светци. Тези сборници били предназначени за високообразованото монашество.[229]

ВИДИНСКОТО /БДИНСКОТО/ КНИЖОВНО СРЕДИЩЕ. Като важен политически, църковен и книжовен център на българските земи през XIV в. се издигнал Видин. Тук възникнала местна книжовна школа, която се намирала под силното влияние на Търновската.[230]

Първият известен книжовен паметник от Видин е едно четвероевангелие, преписано „в големия и многолюден град Бдин по повеля и желание на великия всеосвещен митрополит Данаил" от един негов родственик-монах през 1348 г.[231] Това пергаментово евангелие е написано с некрасиви и груби унциални букви. Неговият среднобългарски търновски правопис е изпъстрен с голям брой грешки. То далеч отстъпва на богослужебните книги, преписвани от опитните търновски книжовници.

През 1360 г. „по повеля на благоверната и светородната царица Анна", съпруга на Иван Срацимир, неизвестен книжовник съставил Бдинския сборник.[232] Това е единственият сборник в цялата старобългарска литература, който съдържа 13 жития само на жени-светици: Мария, Теодора, Текла, Петка Търновска, Варвара, Марина, Таисия, Теофана, Ефросина, Екатерина, Юлияна, Мария Египетска, Евпраксия. В края на сборника е поместено „Слово за светите места в Ерусалим", което е и първият датиран пътепис в старобългарската литература. Житията в сборника имат апокрифен или полуапокрифен характер. Неизвестният старобългарски книжовник е превел, съставил и преписал от дометафрастов менологий сборника, предназначен за царицата, като е вмъкнал някои народни поверия и елементи на апокрифната литература. Приписката, поставена в края на сборника, разкрива традициите на Търновската книжовна школа дори в епитетите и титулатурата на владетеля — „в дните на благоверния, превисокия и самодържавния наш цар на българите и гърците Иван Срацимир". Бдинският сборник е оригинално творение на старобългарската литература и изключително важен паметник за културната и литературната история на България през XIV в.

В литературния живот на Видинското царство е вплетено и името на известния книжовник Никодим Тисмански, основател на монашески обители във Влахия. През 50-те — 60-те години на XIV в. той пребивавал в пределите на Видинското царство и основал църкви и манастири в областта Крайна — Вратна, Манастирица и др.[233]

По време на унгарското владичество във Видин /1365—1369/ бил преписан и един пергаментов апостол, приписката към който е отразила нерадостното положение на тамошните българи.[234]

Най-изтъкнатият представител на Видинското книжовно средище през втората половина на XIV в. е Евтимиевият ученик и подражател на литературното му творчество митрополит Йоасаф Бдински.[235] Той произхождал от знатен род и бил избран за видински митрополит по единодушното желание на царя и населението на Видин и областта му, както личи от синодалното решение на Цариградската патриаршия от септември 1392 г.[236] През 1394 г. заедно със Срацимировия син Константин митрополит Йоасаф Бдински бил изпратен в Търново с политическа мисия при управляващия го турски сановник „поради някои необходими и важни царски работи". Непосредствено след тази мисия тържествено били пренесени мощите на св. Филотея от манастира „Св. Богородица" на търновската Света гора във Видин. Във връзка с това голямо църковно събитие видинският митрополит написал „Похвално слово за Филотея", произнесено от него в деня на честването на светицата — 28 май 1395 г.[237] Похвалното слово за Филотея следва традицията на Евтимиевите похвални слова и на панегиричната книжнина от XIV в. Основният материал и изразните средства в него са заимствувани от Евтимиевото житие за Филотея. Оригиналността на Похвалното слово за Филотея се състои преди всичко във вярното отразяване на историческата обстановка непосредствено след завладяването на Търново от турците. Йоасаф Бдински пише във връзка с насилственото заточване на Патриарх Евтимий: „О позор! Заради благочестието си биде заточен дори и патриархът — онова светило на светилата и христоподобен образ! Тогава мнозина казваха: „По-добре беше слънцето да изгаснеше, отколкото да замлъкне Евтимиевият език!"[238]

Церемонията при пренасянето на мощите на св. Филотея от Търново във Видин е представена на фона на народните страдания и гибелта на Търновското царство. Това именно придава на словото стойността на оригинален исторически документ.

Молитвата към св. Филотея не е традиционна християнска молитва за спасение от лични грехове, а патриотична молитва за спасение на Видин и Видинското царство, които все още съхранявали българската държавна традиция: „Надари този град, който е предоставен на тебе и който наследи твоите славни мощи, със спасение и освобождение на всяка злоба на езичниците, от нападенията на варварите! Избави го от всеки богопустен гняв и от ярост! Утвърди и запази от изпитания държавата на твоите христолюбиви царе! Запази и царете, които в благочестиво настроение целуват свещените ти мощи и които с радостна душа почитат тържеството ти!"[239] Словото на Йоасаф Бдински отразява патриотизма на българското духовенство. В това отношение то следва традициите на Евтимиевата школа. Видинските книжовници под благотворното влияние на Търновската школа успели да създадат творби, които заемат важно място в българската литература през XIV в.

КНИЖОВНИ СРЕДИЩА В ЮГОЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ. Макар и под чужда власт, българското население в югозападните предели на страната запазило народностното си съзнание. Българските книжовни центрове и тук останали да съществуват в тясна връзка с Търновската и Светогорската книжовна школа. Продължителното господство на византийското духовенство в Охридската архиепископия[240] имало отрицателно влияние върху развитието на Охридската книжовна школа. В Охридската ръкописна сбирка преобладават византийски ръкописи — свидетелство за надмощие на византийската книжовност в Охрид и в местните манастири.[241] Независимо от неблагоприятните условия българското монашество тук не прекратило своята книжовна дейност. Тя е представена от редица богослужебни книги.[242]

За отбелязване е синаксарният пролог от втората половина на XIV в.,[243] който съдържа жития на Иван Рилски, Петка Търновска, Иларион Мъгленски, Михаил Воин от Потука и др. Особено ценен е поместеният в сборника исторически разказ „Чудото на св. Георги с българина", който стои най-близо до неговата първоначална редакция. Среднобългарският му правопис е характерен за Търновската книжовна школа и свидетелствува за влиянието ѝ върху Охридската. През 1353 г. българският монах Никодим превел и преписал „Паренесис" /Поучения/ на Ефрем Сирин.[244] Този препис разкрива византийското влияние в Охридската книжовна школа. Тогава тук бил направен препис и на широко разпространената „Лествица" на Йоан Схоластик.[245] Общо взето, в сравнение с предходните столетия, през XIV в. Охридската книжовна школа се намирала в упадък. Патриотизмът на българските книжовници от Охрид личи от обръщението към Иван Рилски в края на синаксарното житие: „Моли се на всемилостивия гос-

Манастирът „Св. троица", Великотърновски окръг — въздушна снимка

под да спаси твоите сънародници — еднородния ти български народ."[246]

В Прилепската област българско книжовно огнище бил манастирът „Успение Богородично" /Трескавец/ до Прилеп.[247]

Книжовни традиции в Битолската област имал Слепченският манастир „Св. Йоан Предтеча". В него се съхранявала голяма сбирка български ръкописи предимно от XIV в. С особена известност се ползува Слепченският апостол от XII в. От края на XIV в. е Слепченският сборник от поучения и слова — важен паметник на преводната българска литература, в който са включени непревеждани дотогава жития — на Теодор Едески, на Антоний и др. По език и правопис сборникът е типичен образец на Търновската книжовна школа.[248]

Значителни следи оставила Скопската книжовна школа.[249] Неин представител в края на XIII — началото на XIV в. бил поп Никола, наречен Брата. Той е направил преписите на Хлудовия паремейник, на едно евангелие и един псалтир. В една от приписките към тях поп Никола отправя благодарност към „родителите ми, които ме изхраниха, и даскала ми". Езикът на скопския книжовник поп Никола е твърде близък до простонародния и съдържа някои новобългарски форми.[250] От Скопие произхождат и други книги от XIV в.[251] Важно книжовно средище бил и Марковият манастир край Скопие. Оттук водят началото си два паметника от XIV в., свързани по съдържание с ръкописи от Търновската книжовна школа: сборник, който напомня сборника от 1345 г., и минея-пролог, който съдържа житие на Иван Рилски, разказ за пренасяне мощите на Иларион Мъгленски, кратко сведение за фригийския епископ Мартин и др.[252] Паметници на Скопската книжовна школа са още един цветен триод с приписка от 1392 г.[253] /„В година 6900 [=1392], 7 януари, когато турците превзеха Скопие"/, триод от XIV–XV в.,[254] миней с приписка от монахиня от 1420 г., сборник от XIV в. с приписка от 1411 г., миней от 1388 г. и др.[255]

Силни били българските традиции и в манастира „Св. Богородица — Матейче" /наричан още Жегличовски манастир/, където през втората половина на XV в. въз основа на български изводи Владислав Граматик съставил прочутите си енциклопедически сборници от 1469, 1473 и 1479 г.; същото може да се каже и за манастирите „Св. Прохор Пчински" и „Св. Богородица" край с. Карпино — изобщо за цялото Овчеполие.[256]

Оживена книжовна дейност през XIV в. се разгърнала във Велбъждката епархия, която обхващала Велбъждко, Кратовско, Кривопаланско и Щипско. Значително книжовно средище тук бил Лесновският манастир. Голяма книжовна дейност в него развил българинът Станислав. През 1330 г. той преписал простия пролог, в който били включени и жития на руски светци — Борис, Глеб, Олга, Теодосий Печорски, Мстислав.[257] Тук за пръв път е включено и житие на Гаврил Лесновски, чиито мощи преди това били пренесени в Търново и били положени в намиращата се на хълма Трапезица църква „Св. апостоли"[258]. Известни сборници са Румянцовският / № 319/ и Хлудовият / № 189/, които произхождат от югозападните български книжовни средища.[259] Един от най-забележителните паметници на Лесновската книжовна школа е преписът на Паренесиса на Ефрем Сирин. Паметникът е със среднобългарски правопис. Преписвачът му е скрил името си зад прозвището Тахота. Той имал будно българско съзнание, за което свидетелствува и послесловната приписка, в която името на цар Иван Александър е поставено на първо място.[260]

Друго книжовно средище в Северна Македония бил манастирът „Св.Йоаким Осоговски", възобновен през XIV в. от велбъждкия деспот Константин Деян. Запазени са много богослужебни книги, които носят характерните правописни особености на Злетовско-Кратовската книжовна школа.[261]

Рилският манастир се очертал като едно от най-важните книжовни средища в югозападните български земи.[262] Обстоятелството, че бил „царски" /ставропигиален/ манастир, го поставяло в благоприятно положение: той получавал щедри дарения от българските царе и велможи.[263] През 1335 г., както е известно, протосеваст Хрельо го възобновил, като построил нова каменна църква и кула.

В ръкописната сбирка на Рилския манастир се съхраняват голям брой материали, които свидетелствуват за оживена книжовна дейност. Запазени са две пергаментови евангелия от XIII в. и псалтир от XIV в.[264] През 1361 г. монахът Симеон преписал едно четвероевангелие, украсено със заставки и големи цветни заглавия.[265] Преписани били споменатите вече „Лествица" от Йоан Схоластик и „Паренесис" от Ефрем Сирин.[266] Изключително важен паметник е Рилският сборник от XIV–XV в., който съдържа преписи от най-старите жития на Иван Рилски — народното на Георги Скилица и първото проложно житие на светеца.[267] Преведено било съчинението на Максим Изповедник „За любовта". В кратката приписка на автора прозира тревогата пред надигащата се опасност от турско завладяване на България и специално на Рилската обител.[268] През 1385 г. игуменът на манастира преписал завета на Иван Рилски, за да се

Манастирът „Зограф“ на Света гора — общ изглед

Пристанището на манастира „Зограф“ на Света гора

запази препис от него в обителта, както личи от една по-късна приписка: „Преписа го за по-лесно прочитане и възпоминание от всички иноци в тази обител, понеже кожената хартия, на която беше написан първообразно този завет, биде скрита грижливо заедно с други манастирски вещи и книги поради големия страх, който владееше тогава от нечестивите агарянски чеда. В годината от сътворението на света 6893, а от рождество Христово 1385, 12 ден от месец февруари, на паметта на свети Милетий Антиохийски. И от него направих препис аз, смиреният свещеноинок и еклесиарх Сватий, всегдашен ученик на всечестния игумен и наставник Дометиан.“[269] При опожаряването на Рилската обител от турските завоеватели изчезнали ценни ръкописи.

В тясна връзка с книжовните традиции на Рилския манастир се намирало и средището в Крупник, който през XV в. станал епископско седалище.[270]

Книжовно средище бил и манастирът „Св. Никола Мрачки“ /до Земен, Радомирско/, на който през 1347 г. Иван Александър направил дарения.[271]

През XIII—XIV в. Средец запазил значението си на важен административно-църковен и книжовен център. През 1329 г. в църквата „Св. София“ по повеля на средецкия митрополит Йоан не-

известен монах преписал евангелие, в което отбелязал и името на цар Михаил Шишман.[272] Голямо значение придобили и някои манастири в околностите на Средец. В Германския манастир в северните подножия на Витоша бил преписан прочутият Германски ръкопис, който по съдържание е напълно сходен с Рилския сборник от XIV–XV в.[273] Голямо значение придобил и основаният от цар Иван Александър Драгалевски манастир „Св. Богородица Витошка“, който получил дарствена грамота от цар Иван Шишман. Някои по-късни паметници свидетелстват за книжовните традиции на манастира.[274]

Израстването на редица старопланински манастири като книжовни средища през турското владичество подсказва, че те са наследили традиции, водещи началото си от епохата на Втората българска държава.[275] В тях били преписвани богослужебни книги.

КНИЖОВНИ И ЦЪРКОВНИ СРЕДИЩА В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ, ДОБРУДЖА И ЧЕРНОМОРИЕТО. Тези области се намирали под влиянието предимно на Търново и само отчасти на Цариград.

Съхранените надписи с имената на граматици и монаси /Дамян, Иво Граматик и др./ в скалните църкви и манастири край с. Иваново свидетелстват, че тук е кипяла оживена книжовна дейност. Подобна роля са играли и манастирите край Червен, които още през XIII в. се радвали на покровителството на царската власт.[276] Обстоятелството, че в Североизточна България се намирали редица митрополитски седалища /Преслав, Червен, Овеч, Дръстър/,[277] създавало предпоставки за съсредоточаване на многобройно духовенство и за развитие на книжнина. Нито един от запазените ръкописи обаче не е локализиран. Това е лесно обяснимо, като се има пред вид, че тази област е пострадала най-много по време на турското завоевание.

Митрополитските средища в Добруджа и в Черноморската област между Дунава и Стара планина — Варна и Вичина — се намирали под църковната юрисдикция на Цариградската патриаршия, а Дръстър — на Търновската.[278] В някои центрове на Добруджанското деспотство, като Облучица /Исакча/, Карвуна и Калиакра, работели български книжовници. Запазени са един старобългарски октоих /осмогласник/ от XV в., преписан в Облучица, надписи и актове на гръцки и български език, както и имената на някои книжовници и духовници — протопоп Харитон, кир Теодор Граматик, Костадин Калиакренски, поп Радомир и др.[279]

Византийската книжовност и гръцкият език били разпространени в Черноморската област на юг от Стара планина. Тук основен църковен и книжовен цънтър била Месемврия /седалище на мит-

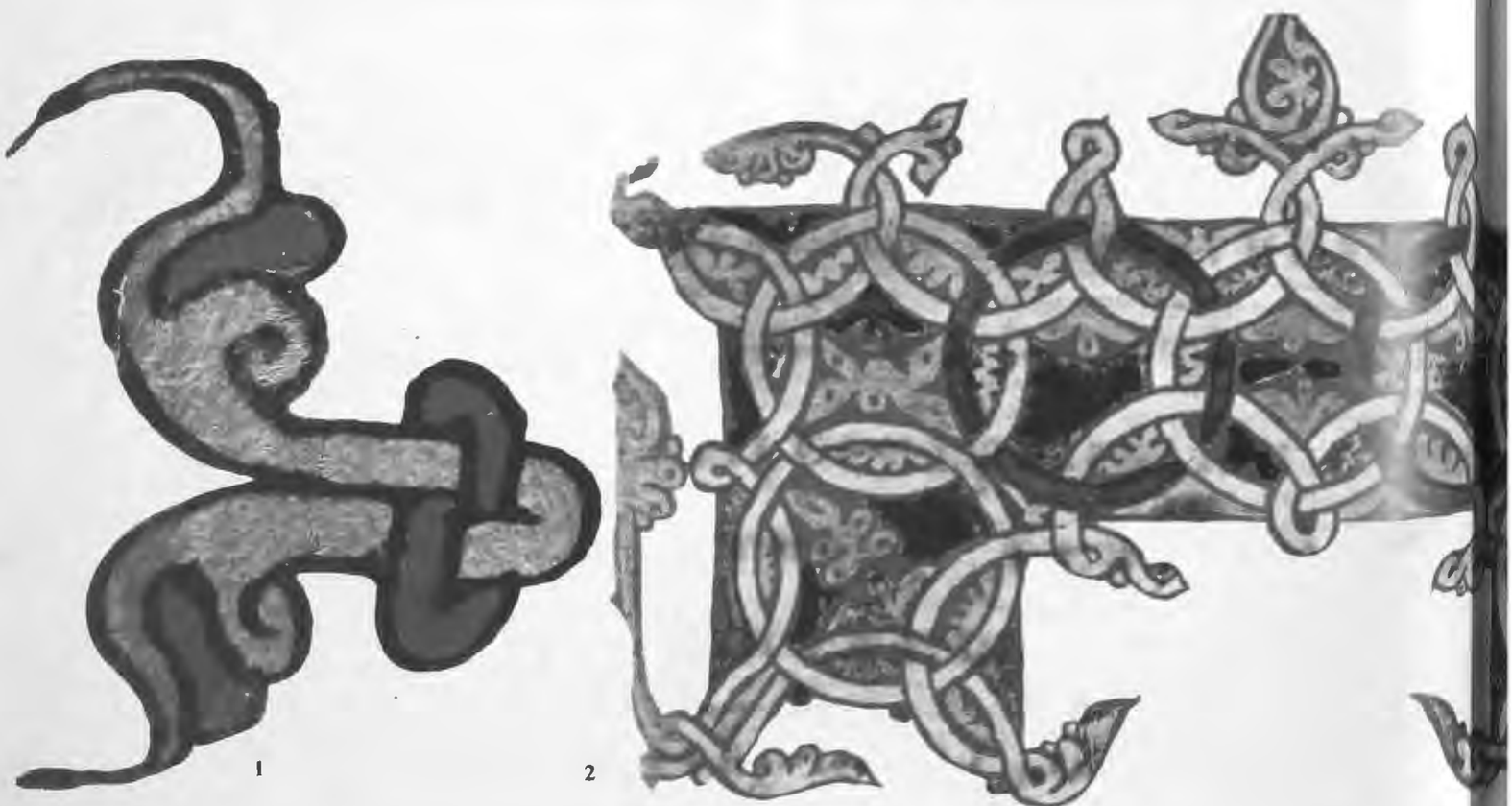

1 2

рополит/ с многобройните църкви, манастири и скитове в града и околността.[280] Те получили щедри дарения и привилегии от цар Иван Александър и неговите родственици, а също така и от византийските императори и патриарси.[281] Дело на месемврийските книжовници са няколко богослужебни книги и един сборник, съхраняван в светогорския манастир Ивирон, с 53 литургически, канонически, светски и други произведения на Теодор Студит, Михаил Псел, Теодор Валсамон и др., както и Месемврийската хроника.[282] През 1337 г. монахът Методий Гемист преписал в Анхиало тълковно евангелие, в приписката към което е отбелязал имената на цар Иван Александър и на търновския патриарх Теодосий.[283] В созополския манастир „Св. Йоан Предтеча" до късно се съхранявала богата сбирка от ръкописи.[284]

ДРУГИ ЦЪРКОВНИ И КНИЖОВНИ СРЕДИЩА. През втората половина на XIV в. опустошителните османски нашествия принуждавали населението да търси убежище във вътрешността на България. Условията за развитие на пълноценен църковен и книжовен живот тук били неблагоприятни — освен от турците местните монашески обители често били нападани и ограбвани от разбойници.

В областта Загора, подчинена на Търновската епархия, главни книжовни средища били Синаитовият манастир в Парория, Епикерниевият манастир и манастирите в околностите на Сливен. Като военно-административен център на тази област, в който пребивавали и книжовници, се издигнал Ямбол, както личи от един надпис от 1356 г.[285]

В Северна Тракия, подчинена в църковно отношение на пловдивския митрополит, най-известно книжовно средище бил Бачковският манастир.[286] През XIV в. там наред с грузински пребивавали още български и гръцки монаси. Манастирът бил покровителстван от цар Иван Александър, чийто ктиторски портрет в цял ръст е зографисан между 1344 и 1363 г. в Бачковската костница.[287] В библиотеката на манастира се пазят пет гръцки ръкописа от XV в. /литургии, синаксар, орологий и псалтикия/,[288] от които най-интересна е псалтикията: всичките ѝ заглавия са написани на български, което свидетелствува, че голяма част от монасите са били българи и не са знаели гръцки език. Друг сборник с разнообразно съдържание, преписан от Павел Фостиниат, разкри-

Орнаментна украса на ръкописи от XIII—XIV в., съхранявани в Народната библиотека „Кнрил и Методий" — София 1, 4. Украса и заглавна буква от Добрейшовото евангелие /1221/

2. Заставка от Първославовия сборник /1350—1360/

3. Заглавна буква от Лесновския паранесис /XIV в./

ва интереса към старогръцката литература като отглас на архаизиращите тенденции във византийско славянската книжнина: в него са поместени откъси от творби на Софокъл и Еврипид.[289]

Заточеният през 1394 г. в Бачковския манастир Патриарх Евтимий създал тук книжовна школа, в която най-изтъкнат негов ученик бил произхождащият от Северна Тракия монах Андрей /Андроник/. След смъртта на Евтимий през 1402 г. в манастира дошъл Константин Костенечки и известно време бил ученик на Андрей, а след като се покалугерил, постъпил на служба при пловдивския митрополит Дамян /до 1411 г./.[290] В Бачковския манастир вероятно е бил съставен един гръцки стихирар от 1368 г., преписан от монаха Калист Гарели „през царуването на нашите самодържавни царе Иван Александър и новопросветената Теодора"[291].

През XIV в. в Родопската област имало редица епископии — Лютица, Драмица, Йоаница, Перперек, Левки /дн. Белово и др., — които влизали в Пловдивската епархия, а някои — епископията на смоляните например — се числели към епархията на Филипи.[292] През 1355 г. по времето на Иван Александър и неговия син Михаил била възобновена епископската църква в Белово.[293] Книжовни паметници от тези църковни центрове не са съхранени. Това се обяснява с факта, че между 1666 и 1670 г. турците разрушили до основи 32 манастира и 218 църкви между Станимака и Самоковска баня.[294]

Като важно културно средище на Рило-Пиринската област се очертал Мелник, който бил митрополитско седалище.[295] През XIII–XIV в. градът и областта му често сменяли своите политически господари, а многобройните църкви и манастири в тях били щедро даряване от българските царе и боляри, от сръбските крале и византийските императори. Подчинена в началото на XIV в. на Цариградската патриаршия, Мелнишката епархия минала в ръцете на византийското духовенство. Населението в областта обаче запазило своя български характер, а в богослужението били използувани българският и гръцкият език. Главен книжовен център тук станал основаният през 1220 г. от българския деспот Алексий Слав манастир „Св. Богородица Спилеотиса". Сред дарения, които той тогава направил чрез издадения от него сигилий, се отбелязват и книги: „В манастира прибавихме и свети изображения икони/, свещени книги и утвари."[296]

През XIV в., особено по времето на Иван Александър, по всички краища на българската земя кипяла книжовна дейност, изразена главно в превеждане и преписване на богослужебни книги, богословски съчинения и сборници. Тази дейност, най-интензивна в Търново и Света гора, подготвила почвата за появата и развитието на забележителни и оригинални книжовни творби през втората половина на XIV — началото на XV в.

СВЕТСКИ ПОВЕСТИ И РАЗКАЗИ. Повестите и разказите задоволявали нарасналата потребност от светско четиво.[297] Редица образи, сюжети и мотиви от него с течение на времето проникнали в народното творчество.

В преобладаващата си част светската книжнина била преводна и проникнала от Византия, където от дълго време съществували произведения с разнообразно светско съдържание.[298]

Преводните разкази могат да бъдат разделени на две основни групи: нравоучителни и героично-исторически. Първата група, която се доближавала към житийната и апокрифната литература, съдържала религиозно-нравоучителен елемент и обслужвала и нуждите на православната църква. Втората група била представена от творби с историческа тематика, твърде близка до западния рицарски роман.

От нравоучителните творби най широко разпространение получила повестта „Варлаам и Йоасаф" — християнска версия на животописа на Буда.[299]

Разпространени били и други преводни нравоучителни повести и разкази. Едни от тях запознавали читателите с източните притчи и мъдрости: повестта „Стефанит и Ихнилат" например по произход е свързана с индуския цикъл „Панча тантра" Петокнижие ;[300] „Акир Премъдри" е асиро-вавилонска легенда с поучителен характер,[301] и др. По този начин чрез Византия в българската книжнина проникнали редица ценности от източната духовна култура, пречупени през призмата на християнския светоглед. Нравоучителен характер имали „Разкази за Соломон", „Кръвосмешение"[302], „Алексий, человек божи"[303], „Св. Георги и ламята"[304] и др. В тях християнските сюжети и мотиви се преплитали с антични легенди. Предназначението им било да укрепят християнския култ. Твърде популярен сред народа бил разказът „Св. Георги и ламята", който оставил трайна диря в българското народно творчество и иконография.

Съживен бил интересът към историята на античността и особено към легендите за Троянската война.[305] В произведения от този род проникнало и влиянието на западноевропейския рицарски роман. Разпространилият се още през Симеоновия век разказ за Троянската война бил включен в състава на Елинския и римски хронограф[306]. Преведен бил и византийско-арабският разказ „Александър от Троада"[307]. В среднобългарския превод

на Манасиевия летопис била вмъкната т.нар. „Троянска притча“[308] — превод на романа на италианския автор от XIII в. Гвидо де Колумна „Повест за разрушаването на Троя“[309]. Един от любимите герои бил Александър Македонски — известната „Александрия“, съдържаща подробен епичен разказ за подвизите му, се радвала на широка популярност.[310]

С живота на Александър Македонски е свързана и друга разпространена сред народа легенда — „Произходът на самодивите“[311]. В един преразказ на Александрията[312] древните македонци са отъждествени с българите, а Александър Македонски е наречен „наш, български цар“. В Песнивеца от 1337 г. Иван Александър пък е наречен „втори Александър от древността“. Преведените „Разкази за Езоп“[313], разпространени и сред народа, послужили като литературна основа при изграждането на образа на „българския Езоп“ в народното творчество — Хитър Петър.

Някои византийски разкази получили българска версия — например разказът „Кръчмарката Теофано“[314] за живота на византийската императрица Теофано, както и „Девгениево деяние“[315] българо-славянска версия на византийския епически цикъл за Дигенис Акритас.

Преведените съчинения помогнали и за появата на самостоятелни български белетристични произведения, в които има преплитане на историческия разказ с житийното повествование. Разпространението на разказа за византийците-християни, избити при Крум и неговите наследници, свидетелствува за търсене на патриотични теми.[316]

Преклонението пред личността на княз Борис I имало за резултат създаването на легендарно историко-литературно произведение за неговата дъщеря — „Българската царкиня Персика“[317], — което е първият български средновековен роман. През XIV в. книжовникът Фудул създал житийно-белетристичен цикъл от разкази — „Сказание за железния кръст“, — в който включил някои исторически разкази от Симеоново време: „Чудото на св. Георги с българина“, „За Климент, който бе избавен от св. Георги във война“ и др.[318]

ЦЪРКОВНА И СВЕТСКА ПОЕЗИЯ. Развитието на църковната химнографска поезия през XIV в. е неделимо от цялостния книжовен подем и от новите изисквания за високохудожествен и експресивно-емоционален стил в житийния жанр. Насоките в развитието на химнографията, свързана с прославата на българските светци и на онези, чиито мощи се съхранявали в Търново, се определяли от творчеството на химнописци от Търновската и Светогорската книжовна школа. Службите били обогатявани с нови песни, редактирани били старите текстове от XIII в., а същевременно възникнали и нови оригинални химнографски творби. Търновските химнописци следели и превеждали новите творби на византийската химнография и включвали в химнографските сборници канони за светци-исихасти /Григорий Синаит, патриарх Филотей и др./.[319]

Талантлив поет на Светогорската книжовна школа бил старец Йоан, който превел Осмогласника на Йоан Дамаскин и по този начин се изявил като негов втори съставител. Негов последовател бил ученикът му йеромонах Методий.[320]

В Търновската книжовна школа бил изработен нов вариант на химничните служби — параклис, или молебен канон. Този вид служба бил предназначен за изпълнение при случаи на обществена или лична беда. Един от най-талантливите химнописци на Търново през втората половина на XIV в. бил инок Макарий, който написал молебен канон за св. Петка Търновска. Неговата творба е дълбоко лирично произведение, което разкрива терзанията на личност, пропита от съзнание за греховност и дълг.[321] Повечето химнописци не са оставили името си. Широко разпространена била акростишната форма. В химнографската поезия е отразена любовта към изпадналото в беда отечество.

Патриарх Евтимий се издига над всички химнописци от XIV в. Той създал няколко химнографски творби: служба за царица Теофано и св. Петка Търновска и молебен канон за царица Теофано.[322] Те играли ролята на образци в славянската църковна поезия в продължение на векове.

За близостта между българската и византийската химнография свидетелствува разпространението на химните и молитвите на цариградския патриарх Филотей Кокин у нас. Между преводачите на Филотеевите произведения личат имената на известните исихасти Теодосий Търновски, Патриарх Евтимий и митрополит Киприян.[323]

Светската поезия имала дворцово-панегиричен характер. Възпявана била личността на цар Иван Александър. В мерена реч и с поетически сравнения са написани отделни части на двете възхвали, посветени на този български владетел.

С патос и емоционалност е пропита възхвалата на Иван Александър от 1337 г. Тя имала за цел да укрепи престижа на царя. Авторът е обрисувал физическия образ на владетеля, разкрил е неговите качества на военачалник и духовните му интереси. Натрупването на епитети и сравнения е риторично средство, за да се внуши основната идея: по военните си подвизи той е сравнен с Александър Македонски. За да покаже пък, че Иван

Александър е ревностен защитник на църквата и православието, авторът го е сравнил с Константин Велики и го е поставил над всички предишни български владетели: „Никой от първите царе не ми се струва такъв като този велик цар Иван Александър, похвала и слава на българите.“ Полустихотворният молитвен текст се е превърнал в призив за сплотяване на целия народ около царя. Финалът на възхвалата е тържествен химн с очертани ритми, който започва с типичното за църковната поезия обръщение „радвай се“:

Аз, пък, като му изплитам радостни венци,
казвам:
Радвай се, български царю,
Радвай се, царю на царете!
Радвай се, от бога избрани!
Радвай се, милостиви!
Радвай се, от бога венчани!
Радвай се, вишни!
Радвай се, от бога пазени!
Радвай се, войноводче!
Радвай се, застъпнико на верните!
Радвай се, българска славо и похвало!
Радвай се, царю Александре!
Радвай се, Иване!
Радвай се с благочестивата си съпруга,
с царица Теодора!
Радвай се със сладките ваши чеда —
цар Михаил Асен, Срацимир и Асен!
Радвай се, граде Търново!
Радвай се, негови градове и области!
Радвайте се и пак се сърадвайте,
тъй като имате такъв цар!

Дворцовият химнописец не е забравил да отправи молитва към бога и за царското семейство. Поетическата възхвала от 1337 г. заемала междинно място между светската и църковната поезия. Тя е една напълно оригинална творба.[324]

Възхвалата на Иван Александър от 1356 г. е написана в издържан тържествен тон и с повишен патос. Тя имала за цел преди всичко да изтъкне книголюбието и християнското благочестие на владетеля: за „благоверния, христолюбивия, превисокия и боговенчания самодържавен цар Иван Александър“ евангелието, т.е. Христовото учение било „подобно на светилник, положен на тъмно място и забравен, поставен в нерадение от древните царе. Този христолюбив цар Иван Александър го намери с божествено желание и като го показа, то биде преведено от гръцки слова на нашата славянска реч...“ Авторът на възхвалата не се е ограничил само с тези думи, а е потърсил по-силни сравнения, които да издигнат царя в очите на

Рилски манастир — въздушна снимка

съвременниците и потомството: „Както великият сред светците цар Константин [Велики] заедно с майка си Елена извади из недрата на земята животворния господен кръст, така и той показа този четвероблаговестник.“ Възвеличавайки Иван Александър като държател на „скиптъра на българското и гръцкото царство“, поп Симеон отправямолитва към бога –българсткият владетел да получи „победа над враговете, които воюват против него“, над османските турци. Съдържанието на тази молитва е патриотично; тя е молитва за спасение на отечеството от чуждите нашественици.[325]

Българската книжнина през XIV в. създала свой своеобразен поетичен свят, в който наред с църковно-религиозната лиричност и възхвалата на бога и на неговите светци прозират и някои белези на хуманизъм.[326]

АПОКРИФНА И БОГОМИЛСКА КНИЖНИНА. Апокрифната книжнина разкрива мирогледа на народните низини. Макар и да проникнали чрез византийската литература твърде рано в България, апокрифните съчинения получили най-голямо разпространение главно в сборници през XIII–XIV в.[327] Те служели предимно за просвещаване на народните маси, „за които сухите, неразбраните и надути книги на официалната православна църква нито бяха достъпни, нито пък можеха да кажат нещо на измъчените им души“[328]. Все пак включването на апокрифи в сборници, предназначени за четене от феодалната аристокрация, свидетелствува, че тази литература е била достояние не само на народа. Апокрифната легенда със своя богат поетически и художествен свят давала отговор на въпроси, отбягвани от официалната книжнина.[329]

Чрез българската литература апокрифите се разпространили из другите славянски страни, особено в Русия. Безспорно свидетелство за това е фактът, че руският книжовник от XVI в. княз Андрей Курбски ги нарекъл „български басни“[330].

По тематика апокрифните съчинения съответствуват напълно на двата цикъла в каноничната църковна книжнина — старозаветен и новозаветен, — макар и да им противостоят в идейно отношение. Така те образуват два големи дяла — старозаветни и новозаветни апокрифи.[331]

На първо място сред старозаветните апокрифи трябва да бъдат поставени онези, които разкриват сътворението на света: „Слово за зачатието на небето и земята“, „Сказание за сътворението и падението на ангелите“, „Сказание за сътворението на Адам“, „Слово за Адам и Ева“ и др.[332] От тях най-голям интерес е предизвиквало „Слово за Адам и Ева“ — истинска книга за човешките страдания. Тук е отразен нерадостният живот на народа във феодалното общество. Не е случаен фактът, че в Списъка на забранените книги този апокриф винаги е бил поставян на първо място.

Почти всички по-изтъкнати старозаветни лица и събития са намерили отражение и в апокрифни сказания, които в повечето случаи представляват цикъл от разкази: „Книга Аврамова“, „Слово за премъдрия Соломон и жена му“, „Соломонови присъди“, „Соломон и Китоврас“ и др.[333]

Старозаветните апокалиптични апокрифи, сред които най-важно място заемат „Книга Енохова“ и „Видение Варухово“, разкривали живота на небесните селения.[334] И двете произведения са в разрез с каноничните книги.

От новозаветните апокрифни съчинения широко били разпространени апокрифните евангелия — „Яково първоевангелие“, „Томино евангелие“ /„Детство Исусово“/ и „Никодимово евангелие“.[335] От тях най-популярно било „Детство Исусово“[336]. Образът на детето Исус е далечен и чужд на каноничните евангелия. Пред читателя се възправя дръзко и отмъстително момче, ожесточено срещу света и неговите неправди.

Върху основата на новозаветната литература се появили и намерили благодатна почва за разпространение в България множество евангелски разкази, деяния и послания на апостолите с чисто апокрифен характер.[337] Подобно на другите апокрифни творби те имали за задача да допълнят и нагодят към простонародните схващания християнската догматика. Чисто народни черти придобила християнската космогония и есхатология в апокрифния новозаветен „Апокалипсис на Йоан Богослов“, включен в Берлинския сборник от XIII в.[338] Този апокрифен апокалипсис вещае не само гибелта на сатаната, но и на целия видим свят. Социалният елемент е силно изразен в предсказанието за Страшния съд, когато угнетителите ще бъдат подложени на жестоки мъчения. С този апокрифен апокалипсис е свързан един друг апокриф, който също е поместен в Берлинския сборник – „Въпроси на Йоан Богослов към праотеца Аврам на Елеонската планина“[339]. В него се предсказва награда за страданията на бедните и смирение на богатите. Широко застъпени в различни сборници са и редица ранни апокрифи: „Ходене на Богородица по мъките“, „Откровение на Методий Патарски“, „Видение на апостол Павел“ и др.[340]

В сборници от XIV в. със смесен характер, съставени от представители на духовенството и предназначени за четене от царя, семейството му и болярите, били включени жития с чисто апокрифен характер за апостолите Петър и Андрей, за евангелист Матей, Теодор Тирон, Георги Победоносец и др.[341] По-близки по съдържание и форма

до народните представи и вярвания, апокрифните жития упражнявали много по-силно въздействие. Те дори влияели и върху формирането на официалния агиографски стил. Чрез апокрифите българската литература от XIII–XIV в. придобила ярко социален и народностен характер.

Към народната книжнина принадлежат и гадателните книги – гръмници, коледници, лунници, трепетници и др.[342] По движението на небесните тела и сънищата в тези книги се гадаело за съдбата. Те съдържали силно изразен обществено-политически елемент.[343] В Гръмника за април например е дадено следното предсказание: „Ако има земетръс през нощта, в тази земя ще настане смут сред людете, ще си отидат князе, ще започнат да мислят зло за старейшините и да презират своя цар..."[344] Гадателните книги, ако и преследвани, намирали широко разпространение. Духовниците понякога дори ги включвали в молитвениците. От апокрифните съчинения заслужава да се спомене и Разумникът,[345] който до голяма степен задоволявал любознателността на средновековния българин. Богомилите се ползували широко от апокрифната книжнина, тълкували я и я приспособявали към своето учение.[346]

Борбата срещу бога и дявола е отразена ярко в богомилската книжнина, особено в „Слово за прението на дявола с господа"[347]. Богомилски елементи съдържа и апокрифното „Слово за Адам и Ева". Влиянието на богомилските възгледи върху редица творби на апокрифната книжнина е несъмнено.[348] Най-силно въздействие обаче богомилството оказало върху формирането на народните легенди за началото и за края на света.[349]

Официалната църква съставила Списък /Индекс/ на забранените апокрифни и богомилски книги.[350] Той бил включван обикновено в законодателните сборници.[351]

ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ. Най-бележитият български книжовник през Средновековието е Патриарх Евтимий. Неговото дело е оставило значителни следи в развитието на българската, руската, сръбската и влахо-молдовската книжовност.[352]

Евтимий, който бил роден между 1325 и 1330 г. в Търново, произхождал от българския болярски род Цамблак. Първоначалното си образование получил в манастира „Св. Богородица Одигитрия" /Пътеводителка/ на търновската Света гора, където се покалугерил. През 1350 г. се премес-

Костена плочка /част от триптих/ с изображение на св. Никола и св. Йоан Златоуст. Национален археологически музей – София

тил в основания от Теодосий Търновски Килифаревски манастир и станал един от учениците и последователите на именития български исихаст. В края на 50-те години на XIV в. уединилият се недалеч от манастира Теодосий Търновски възложил на Евтимий „като на опитен ръководител" организирането и ръководенето на монашеското братство. Според Григорий Цамблак още тогава в едно от „пророческите си видения" Теодосий Търновски разгадал бъдещата съдба на Евтимий: страната ще бъде завладяна от агаряните /турците/ и Евтимий „ще се удостои с вериги и апостолско гонение"[353].

Когато през 1363 г. Теодосий Търновски заминал за Цариград, между четиримата му ученици, които го придружавали, бил и Евтимий. След смъртта на своя учител той прекарал известно време в цариградския Студитски манастир. В богатата библиотека на манастира Евтимий разширил познанията си върху съвременната византийска богословска книжнина. Тук той вероятно е превел и написаното от цариградския патриарх Калист житие на Теодосий Търновски.[354]

През 1365 г. Евтимий заминал за Света гора, за да разшири и довърши книжовната си подготовка. Най-напред пребивавал във Великата лавра „Св. Атанасий", където се запознал с книжовната и реформаторската дейност на българския книжовник старец Йоан. Тогава именно у Евтимий се оформила идеята за извършване на правописна реформа и за изправяне преводите на богослужебните книги. По-късно той се преместил в Зографския манастир. За да се отдаде на по-самотен и съзерцателен живот и на усилена книжовна дейност, Евтимий избрал за място на пребиваването си уединената Селинска кула. Сред ръкописите на манастирската библиотека и сега се намират следи от неговата дейност.[355] Силната българска книжовна традиция в Зограф оказала значително влияние върху формирането на Евтимий като книжовник, съчетал в себе си традициите и постиженията на Търновската и Светогорската книжовна школа.

След завръщането си в България Евтимий основал северно от Търново манастира „Св. троица", събрал около себе си „рояк ученици" и положил основите на нова българска книжовна школа, чиято слава се разнесла далеч извън пределите на България. Трескавата книжовна дейност на Евтимий, подпомаган от своите ученици, се изразила на първо време в извършване на нови преводи на богослужебни книги и тяхното поправяне.[356]

В манастира „Св. троица" Евтимий извършил езиково-правописна и богослужебна реформа, която успял да наложи след заемането на патриаршеския престол със съдействието на цар Иван Шишман.[357] Необходимостта от тази реформа отдавна се чувствувала от някои български книжовници от първата половина на XIV в. Първи опити за извършването ѝ направил старец Йоан, а Евтимий подхванал и извел докрай неговото начинание. Реформата била продиктувана преди всичко от състоянието на богослужебната книжнина: тя била превеждана и преписвана от слабообразовани книжовници, които не владеели до съ-

I

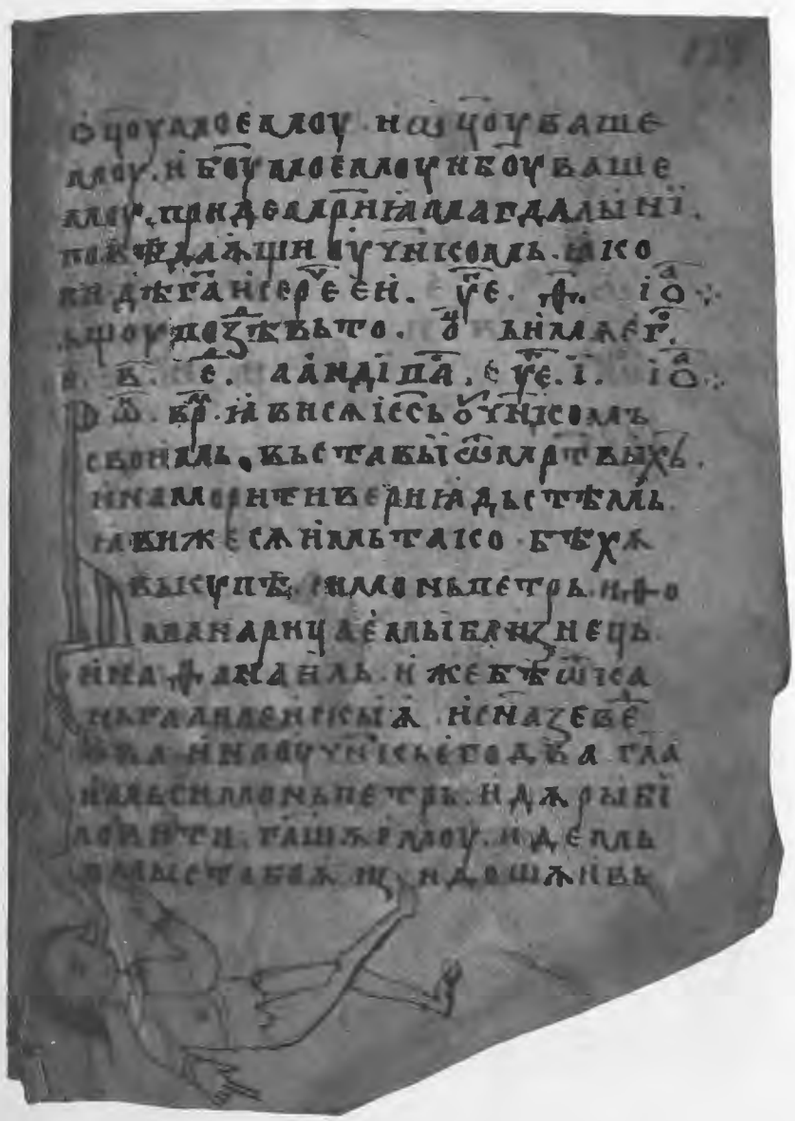

Листове от среднобългарски ръкописи
1. Лист от Врачанското евангелие /XIII в./. Народна библиотека „Кирил и Методий" — София

2. Лист от Хлудовия пролог /XIV в./. Държавен исторически музей — Москва

3. Лист от Битолския триод /края на XIIв./. Библиотека на Българската академия на науките — София

вършенство гръцкия език; липсвали установени правописни правила; в книжовните паметници навлезли множество елементи на говоримата реч и стихийно се въвеждал фонетичен правопис.[358] Състоянието на славянския правопис стигнало дотам, че ако се съберели на едно място 100 книги, не можело да се намерят дори и две, които да са еднакви по език и правопис. До Евтимий богослужебните книги имали недостатъци при използуването на буквите, поставянето на ударенията, в изговора и превода. Във връзка с реформата Константин Костенечки пише: „В търновските земи писмената така и биха загинали, но царят и патриархът ги обновиха." Въвеждането в употреба на богослужебните книги, преведени, редактирани и поправени от Евтимий в духа на неговата реформа, е представено от съвременниците като спасение на българската и славянската книжовност от поквара. Григорий Цамблак е още по-категоричен: неточността в преводите водела до еретически заблуди, до отклонение от православната вяра.

Със своята езиково-правописна реформа Евтимий си поставил следните по-важни задачи: 1/ да установи единен правопис върху основата на старинния Кирило-Методиев език в цялата му чистота; 2/ да извърши ревизия на преводите на богослужебните книги при текстуално сравнение с гръцките им оригинали, до които българските трябвало да се приближат; 3/ да направи нови преводи на богослужебни и богословски книги съобразно с новите изисквания.[359] Тази реформа действувала в две главни направления — връщане към езика и правописа на Кирило-Методиевите образци и следване на гръцкото писмо, език и граматика. За да създаде единство в правописа, Евтимий установил правила за употребата на еровете и носовките, възстановил редица буквени знаци по подражание на гръцката азбука, въвел употребата на ударенията и придиханията /надредните знаци/ пак по подобие на гръцкото писмо и строг ред при

2

3

поставянето на препинателните знаци. Точността в преводите била основно изискване в реформата: предаване на имената според оригинала и създаване на терминология, която да бъде еквивалентен български превод на византийската. Това изискване довело до промяна в лексиката на книжовния език и до появата на сложни словосъчетания и неологизми. Същевременно Евтимий настоятелно и последователно използувал архаичната лексика на творбите на Преславската и Охридската книжовна школа. Евтимиевият книжовен език не съответствувал на тогавашното състояние на българската народна реч. Целта на Евтимий била да създаде книжовен език и правопис, които да имат не само общобългарски, но и общославянски характер. Тази реформа притежавала редица положителни страни: създавала правописно единство, повишавала изразителността на езика, обогатявала българската лексика, търсела красотата и мелодичността на словото, издигала книжнината над настъпилите различия в народните говори и съдействувала за създаване на единство в българското книжовно и духовно развитие. Много бързо Евтимиевата редакция на богослужебните книги и сборници се разпространила не само в България, но и в Сърбия, Русия, Влашко и Молдова.

Евтимиевата реформа започнала най-напред с преглеждане, сверяване и изправяне на преводите на евангелията, Апостола, Стария и Новия завет. Същевременно под ръководството на Евтимий била направена редакция на чети-минейните и панегиричните сборници за целия годишен цикъл на богослужението.[360]

През 1375 г., след смъртта на престарелия Йоаникий II, за български патриарх бил избран Евтимий.[361] Една от първите му грижи била с активното съдействие на цар Иван Шишман да узакони „изправлението на книгите", да наложи своята езиково-правописна реформа. Той написал утвърждение-правило за реформата, подобно на онези, които съществували във Византия, но в по-непълен вид.[362] Проповедническо-поучителната дейност на новия патриарх в църквата и сред народа се съчетавала с обширната му по мащаб книжовна дейност.[363] Като глава на църквата Евтимий водел същевременно усилена борба срещу различните еретически учения и движения, които се ширели сред българското общество по това време.[364] Особено остро се обявил той срещу богомилството и павликянството, както личи от написаното от него житие на Иларион Мъгленски.[365]

Значителни са заслугите на Патриарх Евтимий в стремежа му да издигне ролята на духовенството и да изкорени нравствената поквара сред него. Той укрепил високо своя престиж далеч извън пределите на страната: „Множество хора — не само от български род, които той имаше за свои по апостолски жребий, но и от всички страни на север до Океана и на запад до Илирик — биваха привличани далече от добродетелта на този мъж; и само като го видеха, смятаха това за голяма придобивка, а щом се удостояха и със словото му, считаха това за явно спасение."[366]

И в най-трагичните години от историята на България, когато тя изнемогвала пред нашествието на османските турци, Патриарх Евтимий не изоставил грижите си за българската църква, за нейната чистота и слава. В началото на 90-те години на XIV в. той подложил на редакция и направил някои добавки към Синодика на цар Борил в духа на провежданата от него езиково-правописна реформа и на известни места му придал характер на историко-летописно съчинение и поменик на загиналите български воеводи в борбата срещу турците.[367]

След падането на Търново Евтимий бил прогонен от патриаршеската църква и се установил в намиращата се в подножието на Царевец църква „Св. Петър и Павел". През настъпилите трагични дни за търновското население той се изявил като негов покровител и смел защитник. Същевременно Евтимий станал организатор на съпротива срещу поробителите. Тогава, за да лиши българите от вожд, турският военачалник, оставен за управител на града, заповядал патриархът да бъде посечен публично на крепостната стена при Лобната скала. Легендата, предадена от Григорий Цамблак, разказва, че при изпълнението на присъдата ръката на палача останала неподвижна.[368] По всичко изглежда, че мъжеството на Евтимий и презрението му към смъртта, както и спонтанното недоволство на българското население са принудили турците да отменят присъдата.

Поробителите взели сериозни мерки за укрепване на своето положение в българската столица. Търновските жители масово били изселени в Мала Азия, а Патриарх Евтимий бил заточен в Тракия.

Според сведенията на Константин Костенечки и една късна летописна бележка като място на Евтимиевото заточение е посочен Бачковският манастир.[369] Тук Евтимий създал своя школа, чиято слава бързо се разнесла по Балканския полуостров. При него като при закрилник се стичало цялото местно българско население, за да намери духовно упование. Евтимий продължил борбата сре-

Танцът на Мериам — миниатюра от Томичовия псалтир /1360/. Държавен исторически музей — Москва

щу проникналите сред народа ереси, убеждавал приелите насила исляма да отхвърлят „тъмата на сарацинското безчестие“ и предпазвал народа от потурчване.[370] Той починал през 1402 г.

Книжовното творчество на Патриарх Евтимий е твърде богато и разнообразно. В тясна връзка с „изправлението на богослужебните книги“ са неговите преводи на литургични трудове. Още в Света гора той превел Устава на Златоустовата литургия от патриарх Филотей Кокин и към него по-сетне добавил Литургията на Йоан Златоуст, Литургията на Василий Велики, Преждеосвещената литургия и различни молитви. Всички тези литургични творби били обединени в един сборник, наречен Евтимиев служебник.[371] Самостоятелен и оригинален характер имат съставените от него служби за царица Теофано и св. Петка Търновска, молебният канон за царица Теофано и редица молитви.[372] В Службата за царица Теофано Евтимий е постигнал голямо художествено майсторство при използването на езика за емоционално въздействие върху слушателите.

Значително място в цялостното книжовно творчество на Евтимий заемат написаните от него жития и похвални слова. Той е автор на четири жития /на Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Филотея и Петка Търновска/[373] и на четири похвални слова /за Константин и Елена, св. Неделя, Михаил Воин от Потука и Иван Поливотски/.[374] Те са посветени на светци от български произход и на светци, чиито мощи се намирали в търновските църкви. Изключение в това отношение прави похвалното слово за Константин и Елена, написано по молба и настояване на цар Иван Шишман.[375] Житията и похвалните слова са предназначени за произнасяне пред царя, болярството и духовенството в различни търновски църкви в деня на честуването на съответния светец. Това обяснява и преобладаващия в тях риторичен стил.

За написването на житията и похвалните слова Евтимий предварително се подготвял.[376] В това отношение най-типичен пример е житието, посветено на Иван Рилски. За разлика от предишните автори, които разказвали „някак си неизкусно и грубо“, Евтимий си поставил за цел да пише „художествено, както подобава“[377].

Към житието и похвалното слово като литературен жанр Евтимий насочил своите занимания с определена цел. Чрез литературните образи на светците той прокарвал религиозно-нравствените идеи на православната църква и на исихазма. Житийният жанр бил подходяща форма и за изразяване на неговия патриотизъм. Славното минало на българската държава, когато българските царе от династията на Асеновци включвали в нейните предели нови територии, почти винаги заема централно място в разказа на Евтимий — в такива случаи разказът придобива историко-летописен характер.[378] Силното си родолюбие Евтимий изразява и чрез своето отношение към българската столица: за него Търново е „славен град“, „преславен царски наш град“, „велик град“, а патриаршеската църква „Възнесение Христово“ по подобие на цариградската „Св. София“ е „велика църква“[379]. Родолюбието на Евтимий е изразено и в заключенията на житията и похвалните слова, които той е написал като молитви към съответните светци. Неговата мисъл в тях е насочена не към небето и бога, а към родната земя, престолния град и българския народ. Религиозният елемент в тези случаи отстъпва място на тревогата пред завоеванията на турците и на патриотичното настроение.[380]

Българската действителност в навечерието на турското завладяване намерила отражение и в отношението, което Евтимий изразил към Иван Шишман и царската власт. Отказът на рилския светец да получи злато от цар Петър се е превърнал в Евтимиево наставление към цар Иван Шишман. Той го съветва да се грижи за оръжието и войската, а най-вече за нищите, бедняците и бездомниците. Същевременно е обрисувал и идеалния образ на владетеля, който трябвало да бъде щедър, кротък, тих, благопристоен, милостив, да живее непрестанно с мисълта за „бъдещото царство“ и да се подчинява на църквата: „Валяй се пред нозете на твоята майка — църквата! Усърдно коленичи и прекланяй глава пред нейните първопрестолници!“[381]

Светците в Евтимиевото творчество почти винаги получават исихастки черти и качества, а някои от тях са представени като усърдни борци срещу ересите. Така на техните образи и деяния бил придаден актуален характер.[382] Житията и похвалните слова на Евтимий значително обогатили българската книжнина. Те са ново явление в нейното многовековно развитие, което заема междинно място между житийния и биографичния жанр. В тях е проявен интерес към човешката личност, към обществено-политическите събития и към природата. Евтимий създал традиция в българската и славянските литератури, която била следвана не само от неговите ученици, но и от руски, сръбски и влахо-молдовски книжовници чак до XVI в.[383] Неговите житийни творби са написани високохудожествено, издържани са в емоционално-патетичен тон и в тях са използувани разнообразни езикови средства и стилни похвати.[384]

С цялостната си дейност и книжовно творчество Патриарх Евтимий се очертава като един

от най-видните църковни дейци и писатели на средновековна България. Неговото дело имало не само общобългарски, но и общославянски характер. Така го е преценил и неговият ученик Григорий Цамблак: „Защото кой народ, сроден с българския по реч, не прие неговите писания, неговите учения — труда и потта на този, който вместо с нозе да разнася евангелската проповед, си служеше с ръка и вместо с апостолски мрежи — с перо..."[385]

ПОСЛЕДОВАТЕЛИ И УЧЕНИЦИ НА ПАТРИАРХ ЕВТИМИЙ. Делото на Патриарх Евтимий оказало силно влияние през последните три десетилетия на XIV в. върху славянската книжовност.[386]

Най-ревностният последовател на Евтимий в църковната дейност и книжовното творчество е неговият връстник, родственик и съученик Киприян. Прекарал дълги години в цариградските и светогорските манастири, през 1375 г. Киприян бил ръкоположен за киевски митрополит, а през 1390 г. бил признат за митрополит на Москва и на цяла Русия. Той останал глава на руската църква до смъртта си /16 септември 1406 г./. Високото положение, което заемал, му дало възможност да наложи българското книжовно влияние в Русия. На първо място, той въвел в богослужебната практика изправените от Евтимий и неговата книжовна школа богослужебни книги. Киприян последователно внедрил Евтимиевата езиково-правописна реформа в руската книжнина и въвел в обръщение Евтимиевите сборници. В стремежа си да издигне на по-високо равнище руското духовенство Киприян преписал от среднобългарски превод Лествицата на Йоан Синайски /1387/ и съчиненията на Дионисий Ареопагит. За да предпази руската църква и нейните служители и паство от чужди на православието идеи и схващания, проникващи чрез апокрифната книжнина, въз основа на български извод Киприян съставил Списък на забранените книги, който се обозначава в науката като Киприянова редакция. Следвайки творческия път на Евтимий, той написал жития, похвални слова и служби за светци. От тези произведения са запазени житието, похвалното слово и службата на московския митрополит Петър. Киприян е автор и на различни послания. Чрез цялото си книжовно творчество той станал пръв носител и разпространител в Русия на българската книжовност.[387]

Броят на Евтимиевите ученици, подготвени от него в Търново и в Бачковския манастир, бил твърде голям. В българската и в другите славянски литератури са оставили имената си Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински и Андроник /Андрей/. Григорий Цамблак свързал своя живот и книжовно творчество с България, Византия, Сърбия, Молдова и Русия. Пренесъл в различни страни традициите на Евтимиевата книжовна школа, той поставил началото на нов етап в развитието на славянските литератури и съдействувал за културното сближение между балканските народи и Русия.[388]

Константин Костенечки не бил пряк ученик на Патриарх Евтимий, а негов ревностен последовател. Граматическият му трактат „Разяснено изложение за буквите" е апология на Евтимиевата езиково-правописна и богослужебна реформа. За Константин Костенечки Патриарх Евтимий бил образец на литературна ерудиция и култура, а книгите, излезли от Евтимиевата школа, той смятал за образцови в езиково-правописно и графическо отношение. Константин Костенечки изиграл голяма роля за налагането на Евтимиевото книжовно влияние в Сърбия.[389]

БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА ТРАДИЦИЯ В СЪРБИЯ, РУСИЯ, ВЛАХИЯ И МОЛДОВА. През XIV—XV в. влиянието на българската книжовна традиция в посочените страни било изключително голямо.[390] То проникващо чрез дейността на българските книжовници и техните ученици, чрез пренасяне или преписване на български книжовни произведения и чрез приемствеността на българската книжовна традиция. Основните центрове за общуване били манастирите в Цариград, Търново, Месемврия, Парория, Видин и др. Особена роля при разпространението на българското книжовно влияние изиграли школите на Теодосий Търновски в Килифаревския манастир и на Евтимий Търновски в манастира „Св. троица".

В Сърбия влиянието на българските исихасти и на българската книжнина било твърде силно. В манастирите на Григорий Синаит и на Теодосий Търновски имало монаси-сърби. Ромил Видински през последните години от живота си се оттеглил в манастира Раваница, където около него се събрал широк кръг ученици. В този манастир в края на XIV — началото на XV в. работили книжовници от български произход като дяк Андроник /Андрей/, Константин Костенечки и Григорий Цамблак. Благодарение на дейността на Константин Костенечки тук Евтимиевата езиково-правописна, графическа и богослужебна реформа намерила приложение. Той станал основател на правописната и книжовна „ресавска школа", която следвала напълно Евтимиевите традиции. Широко разпространение намерили и някои български сборници, агиографски съчинения, преводи на исихастки произведения, както и трудовете на Йоан Екзарх, Константин Преславски, Презвитер Козма, Патриарх Евтимий и др.[391]

Изключително силно било българското книжовно влияние в Русия,[392] където продължително време работили българските книжовници Киприян и Григорий Цамблак. Българо-руското книжовно общение било осъществявано главно в Цариград и в светогорските манастири. От средата на XIV до средата на XV в. в руските ръкописи настъпила коренна промяна в графическо, правописно, жанрово и идейно-тематично отношение. Чрез посредничеството на българската книжнина в Русия проникнали съчиненията на Василий Велики, Исак Сирин, Авва Доротей, Симеон Нови Богослов, Григорий Синаит, Нил Кавасила и др. Широко разпространение получили съставените в България сборници и съчиненията на различни старобългарски писатели. Проникналият тук български витиен стил бил тясно свързан с възгледите за езика, които лежали в основата на Евтимиевата реформа. Този стил намерил преди всичко място във „високата" църковна книжнина, в житийната литература и в някои други жанрове. Благодарение на българската книжнина руската писменост всецяло се обновила.

Българската книжнина от XIII–XIV в. легнала в основите на влахо-молдовската книжнина и в продължение на векове определяла насоката на нейното развитие.[393] Това се дължало както на големия авторитет на Патриарх Евтимий и неговата школа, така и на обстоятелството, че след покоряването на България голям брой български кни-

жовници намерили убежище във Влахия и Молдова и станали основатели на известни манастири /Нямц, Путна и др./. Те пренесли тук български книжовни трудове, които по-сетне били преписани и широко разпространени. Влахо-молдовската книжнина от XV в. в основни линии била продължение на българската книжнина от XIV в. Тя имала голямо значение за съхраняването на българските книжовни традиции в отделни преписи. Благодарение именно на тази българска първооснова на влахо-молдавската книжнина в течение на векове в земите на север от Дунава официален държавен и богослужебен език бил българският.

Със своето широко разпространение и влияние на Балканския полуостров и в Русия българската книжнина от XIII–XIV в. изиграла голяма роля в духовното развитие на редица народи. Тя представлява приносът на средновековна България в европейската духовна култура.[394]

5. Фолклор и музикално творчество

ФОЛКЛОР. По съдържание и мотиви българският фолклор през XIII–XIV в. бил по-богат и поразнообразен от книжнината, защото се намирал в тясна връзка с живота на народа.[395] Църквата имала диференцирано отношение към фолклора: творбите, които съдържали преживелици на езичеството /вълшебните приказки, гаданията, обредните, митическите, любовните и хумористичните песни/ се забранявали; допускали се приказките за животни, юнашките и историческите песни; място в църковната книжнина намирали историческите предания, народните пословици и поговорки.[396]

За развитието на фолклора през този период е характерно значителното въздействие на християнската идеология: засилил се религиозният елемент в обредните песни и в приказките, създадени били множество народни легенди в чисто християнски дух и голям брой библейско-християнски образи проникнали в народното песенно и повествователно творчество. Влиянието на фолклора върху книжнината било значително по-слабо и засегнало главно апокрифната и житийната литература, както и белетристичните творби.

В някои писмени сведения се споменава за съществуването на епически песни у българите, изпълнявани от народни певци.[397] В обстановката на непрекъснатите междуособици и войни наистина е имало достатъчно събития, които можели да послужат за тематика на епическо творчество. Неговото развитие се усилило в хода на турското завоевание.

В превода на Номоканона с немската дума шпилман и българската глумец[398] неколкократно са обозначени народните изпълнители на епически песни. През XIII в. в Търново съществували епически песни за пленения от цар Калоян латински император Балдуин, както може да се съди от разказа на монаха Алберик.[399] Византийският историк Никифор Григора пише, че по време на неговото пътуване към Сърбия през 1325–1326 г. съпровождащата го прислуга, състояща се от българи, пеела „жалостни песни", в които прославяла подвизите на юнаци.[400]

Най-разпространени жанрове в тогавашното народно епическо творчество били историческите и юнашките песни, легендите и преданията. Направените главно през XIX в. записи на българското епическо творчество съдържат много старинни елементи и мотиви.

Към най-старите исторически песни принадлежат „Войник Огнян и жена му", „Болярин Павел пред царя" и др., които отразяват в обобщени образи непрекъснатите войни. Смътни спомени за татарските нашествия в българските земи се съдържат в песните „Магда невеста, пленена от татари", „Хан Татар и Тодорка" и др. Следи от войните на България срещу Латинската империя се откриват в песента „Цар Мурад и стар игумен". Голям цикъл от исторически песни и легенди е свързан с борбата на българския народ срещу османските нашественици, в които централно място заема съдбата на последната българска царска династия — Шишмановци. Трайно останало в съзнанието на българския народ името на цар Иван Шишман като олицетворение на вожд и герой в борбата срещу поробителите. Към времето на турските завоевания на Балканския полуостров се отнасят песните за падането на Цариград, за избиването на „учени българи" в Търново, за превземането на крепостта Сталак в Сърбия, за участието на юнаци в Косовската битка и други сражения.[401] Въпреки дълбокия им трагизъм тези песни разкриват будното съзнание на българския народ за неговото историческо минало.

Големите исторически събития през втората половина на XIV — началото на XV в. променили изцяло съдържанието и персонажа на юнашкия епос. Те създали условия за появата на голяма епическа поезия, която се развивала в тясна връзка с епоса на другите южни славяни, особено на сърбите. Общността на борбата обусловила и нали-

Музиканти — стенопис от параклиса на Хрельовата кула в Рилския манастир /XIV в./

1

2

1.3. Миниатюри от Лондонското евангелие на цар Иван Александър /1356/. Британски музей — Лондон

Страница 460/461
Царевец — въздушна снимка

чието на едни и същи герои. Главни герои на българския юнашки епос били Момчил войвода, Вълкашин, Крали Марко, Муса кеседжия, Янкул войвода, Секула детенце, Лютица Богдан, Дете Големеше и др. При юнашките песни е характерно използването на митически образи, голяма роля играе хиперболизацията, на преден план са поставени извънмерната физическа сила на героите и техните чутовни подвизи.[402] Най-ранни били юнашките песни, създадени за Момчил, които с течение на времето прераснали в голям епически цикъл, разпространен от Бяло море до херцеговинските планини.[403] Много по-богато, в голям брой песни е разкрит образът на Крали Марко, който е и основен герой на българския средновековен епос.[404] В Далмация и Хърватско юнашките песни били наричани бугарщици /бугаркини/.[405]

Особено интересни и важни за разглеждания период са връзките между народното словесно творчество и апокрифната и богомилската книжнина. Съставителите на апокрифите използували значителен материал от народните космогонични възгледи и вярвания, както личи от гадателните книги.[406] Значително по-силно било обаче обратното влияние: редица идеи и мотиви от апокриф-

ната и богомилската книжнина минали в народното словесно творчество, предимно в легендите-приказки и отчасти в народните песни.[407]

Следи в българския фолклор оставили и патеричните разкази, четени през цялото Средновековие с твърде голям интерес. Повечето народни сказания с религиозна тематика обаче не са плод на въздействието на църковнопроповедническата, а на апокрифната литература.[408]

За разлика от жанровете на народното творчество, попаднали под строгата забрана на църквата, пословиците били не само позволени, но между тях и официалната книжнина съществувала тясна близост. Църковните писатели употребявали народни пословици, същевременно пословици от книжовните произведения — от старозаветните и новозаветните книги, от повестите „Стефанит и Ихнилат", „Акир Премъдри", от творбите на отците на църквата, от съчиненията на старобългарските писатели като Климент Охридски, Презвитер Козма, от сборници със сентенции и пословици като „Пчела", Герасимов сборник и др. — навлизали в народната реч, във фолклора. В средновековната книжнина и във фолклора пословиците били схващани като извор за поука и знание, като нравствени норми, които определяли поведението на човека. Немалко са средновековните български пословици, които имат ярко изразен социален характер и са насочени срещу господствуващата феодална аристокрация и духовенството. Тяхната форма била такава, че те лесно можели да се предават от човек на човек и от народ на народ. Възприемането на чужди пословици ставало както по книжовен път, така и устно.[409]

В житийната литература и белетристиката се срещат легенди и предания, които имат народен характер и които били разпространявани по устен път, както може да се забележи в житията на Иван Рилски, Гаврил Лесновски, Йоаким Осоговски, в разказите „Българската царкиня Персика", „Сказание за железния кръст", „Св. Георги и ламята" и др.[410]

МУЗИКАЛНО ТВОРЧЕСТВО. По времето на Втората българска държава забележителен разцвет достигнало музикалното творчество в неговите два големи дяла — народна и църковна музика. Известна представа за народната музика се получава от писмените сведения, от запазените изображения и от нейното влияние върху църковната музика.[411]

В споменатото вече сведение на Никифор Григора се отбелязва, че той слушал български юнашки песни в изпълнение на гъдулари и народни певци в Беласица, а в Струмица се любувал на народните великденски хора и песнопения.[412] Сведения за песенното народно творчество се съдържат и в писмени извори, в някои от които са отбелязани и наименованията на музикални инструменти — народни или проникнали от Византия и Изтока: гусла, гайда, пищял, свирел, сопел /овчарска свирка/, цевница, прегудница, суринга, тръба, салпинка, рог, лира, тимпан, лютня и др.[413] Изображения на различни видове музикални инструменти се срещат в Томичовия псалтир от XIV в., във фрески от Иваново, от Хрельовата кула и от Старо Нагоричино. В паметник от XII—XIII в. е изобразен свирач с кокалена свирка с шест дупки — прототип на кавал. Тъпанджия е изобразен върху фреска от Иваново.[414] Музикантите са обозначени в книжнината с термините свирци, смешници, глумци и др. Народното двугласно и мно-

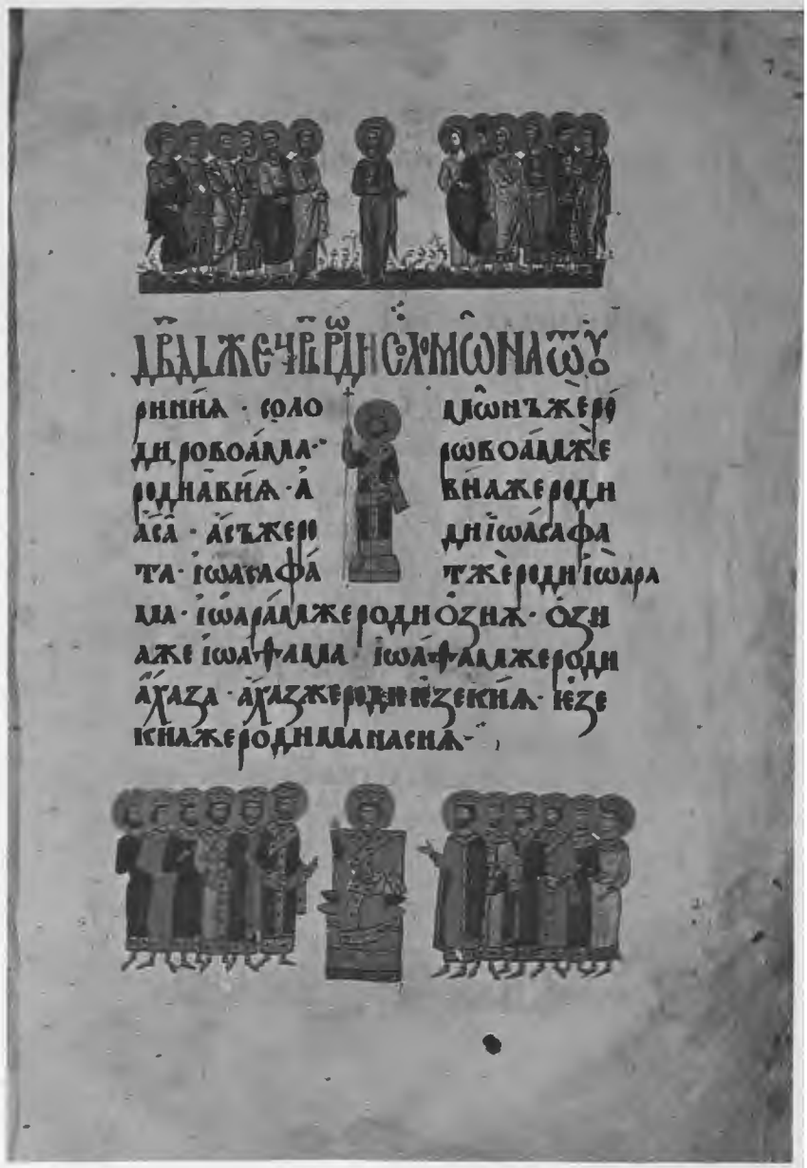

3

гогласно пеене оказало влияние и върху строго установеното църковно песнопеене, което било силно застъпено в източноправославната църква.

През XIII—XIV в. започнало формирането на традицията на т.нар. „болгарский роспев“ /български напев/, който се среща в паметниците, записан на крюкова и петолинейна „киевска нотация“ в руски ръкописи от XVII—XVIII в. Проучванията на „болгарский роспев“, който бил пренесен от България в Молдова, Влахия и Русия, показват, от една страна, че той е изграден върху основата на византийската църковнопесенна традиция /осмогласие, мелодически формации и структурна зависимост от текста/, а, от друга — че стои твърде близо до българската народна песен /по-голямо интонационно-тематично, ладово-ритмическо и структурно избистряне с открита, почти светска емоционалност/. „Болгарский роспев“ бил своего рода народностен църковен напев, който се явил като реакция на канонизираните църковни песнопения на западната и източната църква. Неговото широко разпространение сред българското, влахо-молдовското и украинското духовенство в продължение на векове е свидетелство за жизнеността и силното му влияние.[415]

Сред съставителите на църковна химнична поезия и свързаната с нея църковна музика през XIII—XIV в. заслужават да се споменат светогорските книжовни дейци Драган и старец Йоан, търновският монах Макарий и др. Изключителна роля в реформирането на византийската и българската църковна музика изиграл българинът Йоан Кукузел.[416] Според неговото житие[417] той е роден към 1302 г. в Драч. От малък останал сирак. Заради изключителните си музикални заложби бил изпратен в Цариград, за да се учи в императорската школа за църковни певци. Негов учител бил цариградският патриарх Йоан XIII Гликис /1315—1319/. Във византийската столица Йоан получил и своето прозвище, което издава българския му произход: отначало той не знаел добре гръцки език и когато съучениците му го питали „Йоане, що си ял днес?“, той отговарял на гръцко-български — „Кукиа ке зеле“ /бакла и зеле/ — оттам и станало „Кукузел“. След завършване на училището Йоан временно се върнал в родния си град при своята майка. Тогава той написал знаменитата си музикална творба „Полиелей на българката“ /така е наречена тя от самия него!/, в основата на която ляга жалбата на майка му, изразена с думите: „Мое дете мило, Йоане, где ми си“; в житието те са написани с гръцки букви на български език. След това Кукузел отново се върнал в Цариград, където се радвал на голямото внимание на императора. Шумният дворцов живот обаче не го увличал и той се отдал на монашеско уединение. Йоан Кукузел бил подстриган за монах в един от светогорските манастири. Найдълго пребивавал той във Великата лавра „Св. Атанасий“, където по онова време работел и българският книжовник и химнописец старец Йоан. Йоан Кукузел живял до 60-те години на XIV в. През 1355 г. цариградският патриарх Филотей при посещението на Атон „намерил там певеца Йоан Кукузел с глас сладък и нежен, глас на сирена“[418]. Още приживе и най-вече след смъртта му славата на Йоан Кукузел се разнесла по целия християнски свят. Неговите съвременници го наричали „ангелогласен“, „втори Йоан Дамаскин в музиката“, „велик майстор-песнописец“, „втори извор на музика“ и т.н.[419]

Кукузел е най-забележителната фигура в областта на византийската църковна музика след Йоан Дамаскин и най-великият музикант от български произход. Той се изявил и в изпълнителското изкуство, и като композитор, и в музикалната теория и естетика като създател на пападическия музикален стил и на теоретически трудове, и като реформатор на Дамаскиновата невматика и създател на нововизантийското нотно писмо.

Кукузел създал новата византийска нотация, която била наречена в негова чест „кукузелева“. Поради своята крайна усложненост обаче тя се усвоявала трудно.[420]

Кукузел изградил своите музикални произведения чрез обогатяване на орнаментиката, усложняване и включване на натуралистични елементи, наподобяващи звуци от реалния живот. При разработването на пападическия вокален стил Йоан Кукузел използувал широко орнаментиката на българската протяжна народна песен. Изобщо в цялостното му творчество постиженията на българската народна музика намерили широко приложение. В такъв смисъл за нас, българите, вокалните композиции на Кукузел имат голяма стойност, понеже регистрират приноса на българското народно творчество в музикалната култура на Средновековието.[421]

Сред музикалните произведения, написани от Йоан Кукузел,[422] на първо място трябва да бъде поставен неговият „Полиелей на българката“ — един възторжен химн на майчината жалба по детето. Същевременно той е автор на „Голямото исо на пападическото пеене“, което е наречено „бич за певците“ и „камък за препъване“, на „Голямото колело на Кукузел за изучаване на църковните ла-

Евангелист Йоан и Исус Христос — заставка от Лондонското евангелие на цар Иван Александър /1356/. Британски музей — Лондон

ЕВАГГЕЛІЕ СТОѠ ІѠАННА ·:· А

Въ начѧлѣ бѣше слово · и слово бѣ
ѿ ба · и бъ бѣ слово · се бѣ и скони
ѿ ба · вьсѣ тѣмь бышѧ, и безне
гони что же бы, еже бы · въ томъ
живѡтъ бѣ · и живо бѣ, свѣтъ
чл҃комъ · и свѣтъ въ тъмѣ, свѣ
титъ · и тъма его не ѡбъѧтъ ·

дове“, на „Схема във вид на дърво“ и други трудни певчески упражнения.[423] Други негови известни трудове са „Придворна херувимска песен“, „Причастно“, „На господа и свещеноначалника наш“ и др. Пространните и богато орнаментирани песнопения на Йоан Кукузел с тяхната тържествено-поетична звучност изисквали виртуозна певческа техника и висока музикална култура. Те представлявали нов етап в развитието на църковната музика.

Броят на съхранените български църковномузикални паметници от разглеждания период е сравнително ограничен. От края на XII в. са останали Битолският и Аргировият триод, от XIII в. — Болонският псалтир и Драгановият миней.[424] В тях е използувана старовизантийската нотописна система. През втората половина на XIII в. започнала да навлиза в българската църковнопевческа практика средновизантийската, а малко по-късно — и по-усъвършенствуваната нововизантийска /кукузелевска/ нотописна и музикална система. Елементи на средновизантийската невмена система се срещат в музикалните текстове на Бориловия синодик, които са от втората половина на XIV в.[425]

В тясна зависимост от използуваната в Бориловия синодик нотация се намират и някои покъсни музикални паметници, разпространени във Влахия и Молдова, но възникнали върху българска основа, като Евстатиевия сборник от 1511 г., Служба на св. Йоан Нови и др.[426] В тях се срещат елементи на Кукузелевата нотописна система, която бавно приниквала и в България.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ. Културното развитие на българския народ от началото на XI до края на XIV в. протекло при твърде неблагоприятни условия — последица от византийското иго и от многобройните опустошителни нашествия в българските земи. Настъпилата при някои български владетели политическа стабилизация не могла да предотврати феодалното раздробяване на държавата. Въпреки това дори в обстановката на задълбочаващ се политически упадък културата на българския народ отбелязала възходящо развитие през периода на Втората българска държава. Този исторически контраст може да се обясни само с устойчивостта и жизнеността на българския народ, на неговите исторически традиции, съхранили материалните и духовните ценности от епохата на Ранното средновековие — когато България била център на славянската писменост и култура.

Българската култура от XIII—XIV в. обхващала постиженията на Ранното средновековие главно в областта на книжнината, изобразителното изкуство, архитектурата и фолклора. Върху нея се отразили благотворно връзките с Европейския запад и византийското културно влияние. Тя обаче не може да се разглежда като резултат от сливане на български традиции с чужди влияния: по същество тази култура е български принос в многовековното развитие. В България тогава се увеличил броят на градските центрове и на книжовните средища, на книжовниците и на книжовните творби с оригинален и преводен характер; забележителни успехи достигнали монументалната и миниатюрната живопис; създадена била българска архитектурна школа в църковното строителство; демократизирала се и се проникнала с множество апокрифни и фолклорни елементи официалната църковна и светска литература; грамотността била вече значително разпространена сред народа; пробили си път нови философско-религиозни и социални учения.

Единството между народния език и езика на администрацията и църквата било важно културно предимство за България. Докато в много европейски страни по това време официален език продължавал да бъде латинският, в българската държава се създали благоприятни условия за разпространение на просветата на роден език — за да станат плодовете на културата достъпни на по-широки слоеве от българското общество.

Българската духовна и материална култура от XIII—XIV в. не представлявала изолирано явление от развитието на тогавашната европейска култура и особено от културата на Европейския югоизток. В същност тя произлязла от славяно-византийската културна и църковна общност, в която участвували различни народи на Източна Европа.

Със своите творби, особено в областта на книжнината и изобразителното изкуство, българската култура легнала в основата на влахо-молдовската и променила насоките на развитието на руската култура. Във Влахия, Молдова и Русия тя продължила своето съществуване и след гибелта на българската държава. В такъв именно смисъл българската култура, подобно на византийската, има общоевропейско значение.

Културните постижения на XIII—XIV в. били наследени и използувани в предвъзрожденското и възрожденското творчество. Те представляват голямото духовно богатство, осъществило връзката и приемствеността между културата на Българското средновековие и културата на Българското възраждане.

Бележки към дял V

ГЛАВА ПЪРВА
Стр. 379/399
МАТЕРИАЛНА КУЛТУРА И ИЗКУСТВО

1. *Лишев, Стр.* Българският средновековен град. С., 1970, 15–22.
2. Пак там, 18–23. Общо за градоустройството на Търново вж. *Георгиева, С., Я. Николова и Н. Ангелов.* Архитектурата на двореца. – В: *Царевград Търнов.* 1. С., 1973, с. 66.
3. *Иречек, К.* История на българите. С., 1929, с. 197.
4. *Николова, Я.* История на археологическите проучвания на Царевец. – В: *Царевград Търнов.* 2. С., 1974, с. 21.
5. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 239.
6. Пак там, с. 217.
7. Пак там, с. 97.
8. *Ангелов, Н.* Среднобългарски надпис от патриаршията. – *ИАИ,* 33, 1972, с. 391, обр. 1.
9. *Доментијан.* Животи светога Симеона и светога Саве. Београд, 1938, с. 207.
10. *Ангелов, Н.* Културни пластове преди изграждането на двореца. – В: *Царевград Търнов.* 1. С., 1973, 271–367.
11. *Георгиева, С.* Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. – *ИАИ,* 33, 1972, с. 7 сл.
12. *Кузев, Ал.* Още веднъж за Варненската средновековна крепост. – *ИНМ–В.,* 8, 1972, с. 73.
13. *Станчева, М.* По някои проблеми на средновековния Средец. – *ИБИД,* 25, 1967, 213–230.
14. За крепостите по Дунава вж. *Кузев, Ал.* Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. 1–5. – *ИНМ–В.,* 2, 1966, 23–47; 3, 1967, 41–68; 4, 1968, 27–52; 5, 1969, 137–157; 7, 1971, 77–93.
15. *Nicetas Choniata.* Historia, p. 619.
16. *Цончев, Д.* К изучению особенностей строительства болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма. – *ВВр,* 18, 1961, 206–215.
17. *Маслев, Ст.* Неизвестни у нас български ръкописи в Брашов. – *ИИИ,* 19, 1967, 197–200.
18. *Миятев, Кр.* Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 152 сл.
19. *Чанева-Дечевска, Н.* Триконхалните църкви от IX–XIV в. по българските земи. – *А,* 1970, № 4, 8–21.
20. *Якобсон, А. А.* Некоторые закономерные особенности средневековой архитектуры Балкана, Восточной Европы, Закавказья и Средней Азии. – *ВВр,* 33, 1972, 166–189.
21. *Рашенов, А.* Българска школа във византийски стил. – *ИБАИ,* 6, 1932, 206–220; *Мавродинов, Н.* Външната украса на старобългарските църкви. – *ИБАИ,* 8, 1935, 262–330; *Игнатов, Б.* Към въпроса за българска архитектурна школа във византийски стил. – *А,* 1963, № 3, 55–64; *Миятев, Кр.* Архитектурата..., с. 143.
22. *Миятев, Кр.* Архитектурата..., 198–199, обр. 229, 230.
23. Пак там, 146–151.
24. *Златарски, В* Търновският надпис на Иван Асен II. – В кн. му: *История на българската държава през средните векове.* Т. 3. С., 1972, 587–596.
25. *Дуйчев, Ив.* Идеята на приемствеността в средновековната българска държава. – *ИБИД,* 27, 1970, 10–18.
26. *Миятев, Кр.* Архитектурата..., с. 148.
27. *Георгиев, Е.* Литературата на Втората българска държава.1. Литературата на XIII в. С., 1977, с. 143; *Георгиева, С.* Пренасяне мощите на св. Петка Епиватска от Ив. Асен II в църквата „Св. 40 мъченици". – *В. Търново,* 1978, с. 7.
28. *Миятев, Кр.* Архитектурата..., 153–155.
29. *Гълъбов, Ив.* Несебър и неговите паметници. С., 1959, 67–87; *Рашенов, А.* Месемврийските църкви. С., 1932.
30. *Игнатов, Б.* Цит. съч., 60–64.
31. *Цончев, Д. и С. Стоилов.* Асеновата крепост. Пловдив, 1960, 35–36.
32. *Георгиева, С. и В. Димова.* Църква № 2 в средновековния град Червен. – *ИАИ,* 26, 1963, 71–85; *Димова, В. и С. Георгиева.* Църква № 1 в средновековния град Червен. – *А,* 1967, № 1, 5–11; *Georgieva, S. et V. Dimova.* Ein neues Denkmal der mittelalterlichen bulgarischen Architektur. – *BSl,* 28, 1967, p. 162, 353–358.
33. *Papadopulos, J. V. et P. A. Vatopédinos.* Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Mélénicon. – *СпБАН,* 45, 1933, 1–6.
34. *Георгиева, С., Я. Николова и Н. Ангелов.* Архитектурата на двореца, 41–43.
35. Пак там, с. 53.
36. *Николова, Я.* Жилищната архитектура в Търново през XII–XIV в. – *ТВТУ„КМ",* 8, 2, 1973, 113–114.
37. *Михайлов, Ст.* Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин. – *А,* 1961, № 3, с. 2, обр. 2; с. 3, обр. 4.
38. *Георгиева, С. и В. Димова.* Замъкът в средновековния град Червен. – *ИАИ,* 30, 1967, 5–17.
39. *Чангова, Й.* Разкопки на Ловешката крепост. – *А,* 1966, № 2, с. 33.
40. *Николова, Я. и Ж. Драгомиров.* Архитектурни и исторически паметници в макети на Леон Филипов. С., 1960, обр. 11 и 12.
41. *Цонев, Б.* Надпис и орнамент на една старобългарска къща в Търново. – *ПСпБКД,* 64, 1904, 772–775.
42. *Ванчев, И. и Б. Цветков.* Мелник. С., 1971, обр. 1, 3, 10; *Beylie, L.* L'habitation byzantine. Paris, 1902, 73–76.
43. *Станчева, М.* По някои проблеми..., с. 226.
44. *Николова, Я.* Жилищната архитектура..., 102–105; *Мирчев, М., Г. Тончева и Д. И. Димитров.* Бизоне-Карвуна. – *ИВАД,* 13, 1962, с. 64, обр. 3; *Чангова, Й.* Средновековното селище над тракийския град Севтополис /XI–XIV в./. С., 1972, 20–36.
45. *Николова, Я.* Жилищната архитектура..., 89–102.
46. *Гунчев, Г.* Уземните къщи в Дунавска България. – *ГСУифф,* 30, 1935, 1–76.
47. *Jireček, K.* Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe. Prag, 1877, p. 7; *Мутафчиев, П.* Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. – В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1973, с. 304.
48. *Ангелов, Д.* Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войските и външнополитическите отношения между България и Византия през XII–XIV в. – *ИБИД,* 22–24, 1948, 214–248.
49. Пак там, 236–242.
50. *Цончева, М.* За Търновската живописна школа. – В: *Търновска книжовна школа. 1371–1971.* С., 1974, с.

343.

51. *Grabar, A.* La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, p. 95.

52. *Георгиева, С., Я. Николова и Н. Ангелов.* Архитектурата на двореца, с. 58, обр. VII.

53. *Bettini, S.* La pittura bizantina. 1. Firenze, 1938, 28–29. Срв. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство XI–XIII в. С., 1966, с. 98.

54. *Димов, В.* Разкопките на Трапезица в гр. Търново. – *ИБАД*, 5, 1915, 112–176.

55. *Миятев, Кр.* Мозайките от Трапезица. – *ИБАИ*, 1, 1921/1922, 163–165.

56. *Георгиева, С., Я. Николова и Н. Ангелов.* Архитектурата на двореца, с. 57; *Безбородов, М. А. и М. Р. Маринов.* Исследование мозаичных стекол из дворца „Царевец" и церквы „Св. Параскевы-Пятницы" в Тырнове. – *ИАИ*, 24, 1961, с. 94.

57. *Дуйчев, Ив.* Боянската църква в научната литература. – В кн. му: *Бълг. средновековие.* С., 1972, 478–512.

58. *Миятев, Кр.* Боянските стенописи. С., 1961.

59. *Бичев, М.* Стенописите в Иваново. С., 1963.

60. *Прашков, Л.* Хрельовата кула. С., 1973.

61. Пак там, с. 70, обр. 63–69.

62. *Прашков, Л.* Един стенописен цикъл от житието на Иван Рилски от XIV в. – В: *Търновска книжовна школа. 1371–1971.* С., 1974, 429–442.

63. *Мавродинова, Л.* Земенската църква. С., 1966, с. 7.

64. Пак там, с. 16.

65. Ив. Дуйчев смята, че тази сцена има антиеврейска насоченост и въз основа на нея датира стенописите в Земен към 1355 г. Вж. *Dujčev, Iv.* Traits de polémique dans la peinture murale de Zemen. – *ЗбЛУ*, 8, 1972, с. 127.

66. *Grabar, A.* La peinture religieuse en Bulgarie, p. 269.

67. *Божков, А.* Стенописите в Беренде – бележит паметник на средновековната българска живопис. – *Из*, 1962, № 4–5, 69–76; *Панайотова, Д.* Средневековая болгарская живопись XIV в. С., 1968, 79–107; *Бакалова, Е.* За някои типологични особености на стенописите в Беренде. – *ИИИзИ*, 8, 1965, 193–250.

68. *Филов, Б.* Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александра. С., 1934, 11–13.

69. Пак там, 14–18, табл. 2, 41, 66, 102, 135.

70. *Дуйчев, Ив.* Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, 127–132.

71. Пак там, обр. 1, 2, 33.

72. *Щепкина, М. В.* Болгарская миниатюра XIV века. М., 1963, с. 262; *Джурова, А.* Мястото на Томичовия псалтир всред украсените с миниатюри български ръкописи от XIV в. – *Из*, 1973, № 9–10, 21–27.

73. *Дуйчев, Ив.* Болонският псалтир. С., 1968, с. 530.

74. *Цонев, Б.* Добрейшово четвероевангелие. С., 1906.

75. *Дуйчев, Ив.* Болгарские лицевые рукописи XIV в. – В: *Щепкина, М. В. Болгарская миниатюра XIV в.* М., 1963, с. 15; *Захариев, В.* Орнаменталната украса на Радомировия псалтир от библиотеката на Зографския манастир. – *Р*, 2, 1939, № 2, 154–158.

76. *Миятев, Кр.* Иконите в България. – В: *Икони от Балканите.* С. и др., 1966, XLVII–XLVIII.

77. *Кондаков, Н. П.* Македония. СПб., 1909, 262–270; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 56–62; *Grabar, A.* Les revêtements en or et en argent des icones byzantines du Moyen age. Venise, 1975, 35–41, 57.

78. *Georgieva, S.* Etudes archéologiques des cités du bas Moyen age en Bulgarie. – In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act.* 2. S., 1970, 641–642.

79. *Миятев, Кр.* Една надгробна скулптура от двореца в Търново. – *ИАИ*, 19, 1955, с. 638.

80. *Николова, Я.* Надгробната пластика в средновековния Търновград. – *ТВТУ„КМ"*, 10, 2, 1974, 1–30.

81. *Николова, Я.* Принос към средновековната българска пластика. – *А*, 1960, № 4, 14–18.

82. *Ваклинова, М.* Паметник на средновековната дребна пластика. – *А*, 1970, № 2, с. 45; *Николова, Я.* Домашният бит и въоръжения в двореца на Царевец според масовия археологически материал. – В: *Царевград Търнов.* 2. С., 1974, 265–277.

83. *Христов, Хр., Г. Стойков и Кр. Миятев.* Рилският манастир. С., 1957, с. 57, обр. 51–52, 282–283.

84. *Migeon, G.* Orfèvrerie d'argent de style oriental, trouvée en Bulgarie. – *Syria*, 3, 1922, 141–144, tabl. XXIX–XXX; *Миятев, Кр.* Два сребърни таса. – *ИБАИ*, 5, 1928/1929, 355–357; *Антонова, В.* Три старобългарски съда от Шуменската крепост. – В: *Шумен и Шуменско.* 3. С., 1971, с. 173.

85. *Николова, Я.* Домашният бит и въоръжения..., 223–225.

86. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 3. С., 1972, с. 410, 412.

87. *Филов, Б.* Миниатюрите..., 7–8.

88. *Миятев, Кр.* Царевград Търнов като исторически и културен център. – *А*, 1964, № 3, с. 17, обр. 15.

89. *Георгиева, С.* Накити..., с. 401, обр. 5.

90. *Георгиева, С.* Българските средновековни накити. – *А*, 1961, № 1, 4–10.

91. *Миятев, Кр.* Царска корона в селска хижа. – *ИНЕМ*, 14, 1943, 30–41; *Герасимов, Т.* Медни монети на Иван Александър с жена му Теодора. – *ИАИ*, 17, 1950, 127–128.

92. *Овчаров, Д.* За един вид сърмен накит за глава през късното средновековие. XII–XIV в. – *МПК*, 1971, № 3, с. 18.

93. *Иванов, Й.* Старобългарски и византийски пръстени. – *ИБАД*, 2, 1911, 11–14.

94. *Вълов, В.* Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. – *А*, 1974, № 2, 47–50, обр. 12 и 14; *Dujčev, Iv.* La bague sceau du roi bulgare Kalojan. – *BSl*, 1974, No 2, 173–183.

95. *Чангова, Й.* За стъклените гривни в средновековна България. – В: *Изсл. в памет К. Шкорпил.* С., 1961, 178–188.

96. *Георгиева, С.* Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: *Царевград Търнов.* 2. С., 1974, с. 394, обр. 1, 4 и 5.

97. *Георгиева, С.* Керамиката от двореца. – В: *Царевград Търнов.* 2. С., 1974, 58–142.

98. *Николова, Я.* Средновековна рисувана керамика от В. Търново. – *ТВПИ„КМ"–ВТ.*, 2, 1965, 27–45.

99. *Георгиева, С.* Керамиката от двореца, 144–146.

100. *Николова, Я.* Жилище и домашен инвентар в Търново през XIII–XIV в. /Дис./.

101. *Христов, Хр., Г. Стойков и Кр. Миятев.* Рилският манастир, с. 57, 283, обр. 52.

102. *Георгиева, С.* Керамиката от двореца, 44–46.

103. *Николова, Я.* Домашният бит и въоръжението..., 231–234.

104. Пак там, 234–235.

105. Пак там, 201–219.

106. *Георгиева, С.* Керамиката от двореца, 12–43.

107. *Николова, Я.* Домашният бит и въоръжението..., 219–231.

108. *Николова, Я.* Жилища и домашен инвентар...

109. *Симеон митрополит.* Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ Български, 268–269.

110. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 203; *ГИБИ*, 7, с. 266; *Цанкова-Петкова, Г. и П. Тивчев.* Нови данни за историята на Софийската област през последните десетилетия на византийското владичество. – *ИИИ*, 14–15, 1964, с. 322.

111. *Манова, Е.* Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XIV в. в Югозападна България. – *ИЕИМ*, 5, 1962, 7–51; *Ковачевић, Ј.* Средњовјековна ношња балканских словена. Београд, 1953, 254–269.

112. *Gošev, Iv.* Zur Frage der Krönungszeremonien und die zeremonielle Gewandung der byzantinischen und der bulgarischen Herrscher im Mittelalter. – *BBg*, 2, 1966, 145–148.

113. *Георгиева, С.* Накити..., с. 404, обр. 6–8.

114. *Манова, Е.* Видове среднове ковни облекла..., 51–55.

115. *Нидерле, Л.* Славянские древности. М., 1956, с. 228.

116. *Миятев, Кр.* Българският сукман. – *СпБАН*, 71, 1950, с. 232; *Ковачевић, Ј.* Средњовјековна ношња..., 259–269; *Митова-Джонова, Д.* Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в. – *ИЕИМ*, 3, 1958, с. 58; *Велева, М.* Данни от българските народни носии за някои характерни черти в облеклото на славяните. – *ИЕИМ*, 11, 1968, 5–69.

117. *Миятев, Кр.* Произход и залез на търновския сокай. – *ИАИ*, 17, 1950, 71–83.

ГЛАВА ВТОРА
Стр. 399/464
ДУХОВНА КУЛТУРА

1. Главен извор за живота на Григорий Синаит е неговото житие, съставено от цариградския патриарх Калист /1350–1354 и 1355–1363/. Вж. *Помяловский, И.* Житие Григория Синаита.–*ЗиффСПбУ*, 35, 1909. Славянски превод на житието у *Сырку, П. А.* Житие Григория Синаита, составленное Константинопольским патриархом Калистом. СПб., 1909. На руски в: *Атонский Патерик*. 1. М., 1889, с. 309 сл. За неговото учение вж. *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898. За Парория и манастира на Григорий Синаит вж. *Горов, Г.* Местонахождението на средновековната Парория и Синаитовия манастир. – *ИП*, 1972, № 1, с. 64 сл.

2. По-важна литература: *Монах Василий /Кривошеин/.* Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы. – *SK*, 8, 1936, с.99сл.; *Meyendorf, I.* Introduction a l'étude de Gregoire Palamas. Paris,1959. Срв. и *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 487, бел. 21 /с библиогр. обзор/.

3. За живота и дейността на Теодосий Търновски главен извор е неговото житие, съставено от цариградския патриарх Калист. Гръцкият оригинал не е стигнал до наши дни, а се е запазил един славянски превод, издаден от *Златарски, В.* Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосиа... – *СбНУНК*, 20, 1894, 1–41. Новобългарски превод с увод и обяснителни бележки у *Киселков, В.* Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926, I–LII, 1–32.

4. Главен извор за Ромил Видински е неговото житие, съставено на гръцки език. Фрагмент от това житие е обнародван от *Dujčev, Iv.* Un manuscrit grec de la Vie de St. Romile. – *SHPhS*, 2, 1939, 88–92, а целият текст е издаден от *Halkin, F.* Un érémite des Balkans au XIVe siècle. La Vie grecque inédite de saint Romylos. – *Byz*, 31, 1961, 111–147. Запазен е и старобългарски превод, издаден от *Сырку, П. А.* Монаха Григорий, житие преподобнаго Ромила. СПб., 1900. Вж. и *Devos, P.* La version slave de la Vie de St. Romylos. – *Byz*, 31, 1961, 149–187. Сравнение между гръцкия и старобългарския текст на двете жития с важни изводи у *Иванова-Константинова, Кл.* Някои моменти на българо-византийски литературни връзки през XIV в. – В: *Старобългарска литература*. 1. С., 1971, с. 226 сл.

5. Наред с посочената литература вж. за исихазма още: *Лихачев, Д. С.* Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958; Предвозрождение на Руси в конце XIV – первой половине XV в. – В: *Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы.* М., 1967; *Ангелов, Д.* Към историята на религиозно-философската мисъл в средновековна България, исихазъм и варлаамитство. – *ИБИД*, 25, 1967, с. 73, 93; Философски идеи през XIII–XIV в. – В: *Ист.-филос. мисъл в България*. 1. С., 1970, с. 77 сл. Срв. и *Вайсилов, Л.* Социално-етични и философски възгледи на дейците от Търновската книжовна школа. – В: *Ист.-филос. мисъл в България*. 1. С., 1970, с. 91 сл.; *Прохоров, Г. М.* Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. – *ТОДРЛ*, 23, 1968, 86–108; *Кочев, Н.* Идейно-теоретические корни исихазма. – *ЕВ*, 1973, № 1, с. 48 сл.; *Лихачев, Д.* Развитие русской литературы X–XVII веков. М., 1973, с. 93 сл.

6. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, XV, с. 21.

7. *Успенский, Ф. И.* Очерки по истории византийской образованности. СПб., 1891, с. 215 сл.; *Кочев, Н.* Идейно-теоретические корни исихазма, с. 48 сл.

8. *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение, с. 104 сл.; *Ангелов, Д.* Философски идеи през XIII–XIV в., с. 83.

9. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, XV, с. 21.

10. Житие на Ромил Видински, с. 3.

11. Пак там, с. 34, срв. и с. 37, където се отправят подкани към светеца да се моли „за смирението" и „благосъстоянието" на благочестивите царе.

12. Подробно за живота и дейността на Варлаам вж. *Успенский, Ф. И.* Очерки по истории византийской образованности, с. 246 сл.; *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение...; *Ангелов, Д.* Философските идеи през XIII–XIV в., с. 85 сл.

13. *Tafrali, O.* Thessalonique au XIVe siècle. Paris, 1913, p. 191.

14. *Успенский, Ф. И.* Очерки по истории византийской образованности, с. 266.

15. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, XIII, с. 19.

16. Пак там.

17. За двамата еретици подробен разказ в: Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, XIV, с. 19. Срв. *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение..., с. 206 сл.; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 499 сл.

18. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, XIV, с. 21.

19. Пак там, XV, с. 22.

20. Срв. текста на този доклад в: *Hibernus.* Annales Minorum seu trium

ordinum a S. Francisco institutorum. Ed. I. Waddingus. Romae, 1733, 195–197; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 510 сл.

21. *Büttner, Th. et E. Werner.* Circumcellanen und Adamiten. Berlin, 1953, p. 73; *Erbstösser,M. et E. Werner.* Ideologische Probleme der mittelalterlichen Plebejertums. Berlin, 1962; *Werner, E.* Adamitische Praktiken im spätmittelalterlichen Bulgarien. – *BSl,* 20, 1959, No 1, p. 20 sq.; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 505 сл.

22. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, XIV, с. 19 сл.

23. Пак там, XVII, с. 23 сл.

24. Пак там.

25. Пак там, XVIII, с. 24 сл.; *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение..., с. 228 сл.

26. Синодик царя Борила, анат. 177, с. 95; *Радченко, К.* Религиозное и литературное движение..., с. 200 сл.; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 513; *Дуйчев, Ив.* Рационалистически проблясъци в славянското средновековие. – *ИП,* 1963, № 5, с. 99 сл.

27. Вж. примери за употребата на тази дума у *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, с. 350 /речник-индекс/. Освен в това произведение думата отечество се среща и в други творби от XIV в., като например в житието на Иван Рилски от Патриарх Евтимий, вж. *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1970, с. 371. Приписката към Висарионовия патерик от 1345 г. вж. у *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 128, и славянския превод на Калистовото житие на Теодосий Търновски в Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия..., с. 11, 2 и 11, 3. Вж. и *Ангелов, Д.* Смисъл и съдържание на думата „отечество" в старобългарската книжнина. – *PBg,* 1977, № 4; Общество и обществена мисъл в средновековна България /IX–XIV в./. С., 1979.

28. Вж. съответния текст у *Кодов, Хр.* Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 14, новобългарски превод в: *Христоматия по старобългарска литература.* С., 1974, с. 327.

29. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 130.

30. Пак там, с. 128.

31. Пак там, с. 134.

32. Пак там, с. 151; Христоматия по старобългарска литература, с. 328.

33. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 172.

34. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 420.

35. Пак там, с. 421.

36. Христоматия по старобългарска литература, с. 411.

37. Вж. съответния пасаж в изданието на *Иванов Й.* Жития на св. Ивана Рилски. – *ГСУифф,* 32, 1936, с. 68 сл.

38. Пак там, с. 73.

39. Похвално слово за Филотея вж. у *Kalužniacki, E.* Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien, 1901, p. 97 sq., новобългарски превод в: *Христоматия по старобългарска литература.* С., 1967, с. 453 сл.

40. Христоматия по старобългарска литература, с. 413.

41. Синодик царя Борила, с. 81, § 94. Вж. и *Андреев, Й.* Народностно-патриотични тенденции в Синодика на българската църква. – В: *Търновска книжовна школа. 1371–1971.* С., 1974, с. 311 сл.

42. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 231.

43. *Трифонов, Ю.* Живот и дейност на Константина Костенецки. – *СпБАН,* 66, 1942, с. 225.

44. *Ягич, В.* Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке. – В: *Исследования по русскому языку.* 1. СПб., 1895, с. 399 сл. Подробно разглеждане у *Трифонов, Ю.* Живот и дейност на Константина Костенецки, 245–249.

45. *Ягич, В.* Рассуждения..., 435–436.

46. Пак там, с. 461.

47. Пак там, с. 443.

48. Пак там, с. 391.

49. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, с. 18.

50. Пак там, с. 31 сл.

51. Синодик царя Борила, с. 36.

52. *Дуйчев, Ив.* Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. – *ТОДРЛ,* 19, 1963, с. 112 сл.

53. *ЛИБИ,* 3, с. 360.

54. Пак там, с. 361.

55. *Ягич, В.* Рассуждения..., с. 391; *Трифонов, Ю.* Живот и дейност на Константина Костенецки, с. 265 сл.

56. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България. С., 1954. Основа за по-нататъшно изследване са и статиите: *Дуйчев, Ив.* Зараждане на научната мисъл в средновековна България. – *А,* 1963, № 2, 10–15; Рационалистични проблясъци в славянското средновековие. – *ИП,* 1963, № 5, 86–100.

57. *Ангелов, Д.* История на Византия. 3. С., 1974, с. 130 сл.

58. *Дуйчев, Ив.* Рационалистически проблясъци..., с. 92.

59. *Hunger, H.* Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Jahrh. – In: *XII congr. int. étud. byz. Rapp.* Bucarest, 1971, p. 83 sq.

60. Синодик царя Борила, с. 36.

61. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, с. 296 сл.

62. Пак там, с. 472 сл.

63. Пак там, с. 380 сл.

64. Пак там, с. 58 сл.

65. Пак там, с. 352 сл.

66. *Дуйчев, Ив.* Рационалистически проблясъци..., с. 93.

67. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, 390–401; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби в средновековна България. С., 1966, 150–161.

68. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, с. 92 сл.

69. Пак там, с. 264 сл., 440 сл.

70. Пак там, с. 330 сл.

71. Пак там, с. 340.

72. Пак там, с. 338.

73. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2. С., 1967, с. 181 сл.

74. Общо за тях вж. *Дуйчев, Ив.* Географски описания в средновековната българска книжнина. – В: *Сб. Н. Михов.* С., 1959, 157–170; *Ангелов, Б. Ст.* Страници из историята на старобългарската литература. С., 1974, 231–236.

75. *Дуйчев, Ив.* Географски описания..., с. 157 сл.

76. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2, с. 232.

77. Bdinski Zbornik, 235–241.

78. Пак там, с. 36.

79. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2, 239–241.

80. *Андрианова-Перетц, В. П.* Хождение Арсения Солунского. – *ИОРЯС,* 18, 1913, 195–224; *Дуйчев, Ив.* Географски описания..., 168–169.

81. *Трифонов, Ю.* Живот и дейност на Константина Костенецки, с. 242 сл.

82. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2, 192–193.

83. Пак там, с. 196.

84. Пак там, 194–195.

85. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.*

Естествознанието в средновековна България, 244–250.

86. Пак там, 138–156.

87. *Leskien, A.* Der aristotelische Abschnitt im Hexaemeron des Exarchen Johannes. – In: *Jagič Festschrift.* Berlin, 1908, 97–111; *Трифонов, Ю.* Йоан Екзарх Български и неговото описание на човешкото тяло. – *БП,* 1, 1929, № 2, 165–202.

88. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, 516–524.

89. Пак там, с. 188, 190, 202, 214, 216, 236, 378 и др.

90. *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke, p. 95; *Kalužniacki, E.* Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien, 1905, p. 105; *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, с. 236.

91. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, с. 182, 198; *Kalužniacki, E.* Aus der panegyrischen Literatur des Südslaven, p. 236.

92. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, с. 19.

93. *Русев, П. и А. Давидов.* Григорий Цамблак в старата румънска литература. С., 1966, 99–101.

94. Синодик царя Борила, с. 74.

95. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, 236–238.

96. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 237–238.

97. Computus Antonii Barberii, § 247, p. 69.

98. Пак там, § 377, с. 97.

99. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, с. 544 сл.

100. Синодик царя Борила, с. 74; *Ангелов, Д.* История на Византия. 3, с. 133.

101. *Дуйчев, Ив.* Преглед на българската историография. – *ЛЧ,* 4, 1938, № 1–2; Übersicht über die bulgarische Geschichtsschreibung. – In: *Antike u. Mittelalter in Bulgarien.* Berlin, 1960, p. 51 sq.; *Тодоров, Г.* Българската историография през XI–XIV в. – *ИП,* 1967, № 3, с. 82 сл.

102. *ЛИБИ,* 3, с. 310.

103. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. 1. London, 1972, p. 503.

104. *Кожухаров, Ст.* Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. – *ЛМ,* 1974, № 2, 123–135.

105. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 620–623.

106. *Трифонов, Ю.* Бележки към среднобългарския превод на Манасиевата хроника. – *ИБАИ,* 2, 1924, 137–173.

107. *Дуйчев, Ив.* Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1968, № 47, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66.

108. *Bogdan, I.* Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. – *ASPh,* 13, 1891, 526–536; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 266–275. По-важни изследвания: *Jireček, K.* Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik. – *ASPh,* 14, 1892, 255–277; *Мечев, К.* Българската хроника от началото на XV в. – *ИИИ,* 19, 1967, 219–240; *Ангелов, Б. Ст.* Страници из историята на старобългарската литература, 224–230.

109. *Schreiner, P.* Die byzantinischen Kleinchroniken. 1. Wien, 1975.

110. Синодик царя Борила, 78–81, 83–87; *Ангелов, Б. Ст.* Страници из историята на старобългарската литература, 217–223.

111. Синодик царя Борила, 77–78, 81–82, 87–93.

112. Пак там, с. 94.

113. *Иванов, Й.* Поменици на българските царе и царици. – *ИИД,* 4, 1915, 219–229; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 198–201; *Станчев, Ст. и М. Станчева.* Боянският поменик. С., 1964.

114. *Петров, П.* Въстанието на Константин и Фружин. – *ИИИ,* 9, 1960, 188–214; Фружин и походът до Варна през 1444 г. – В: *Варна 1444.* С., 1969, 272–281; *Ангелов, Д.* Борбите на българския народ против османската власт през първата половина на XV в. и походите на Владислав Варненчик. – В: *Варна 1444.* С., 1969, с. 16 сл.; *Димитров, Стр.* О миссии болгарского князя Фружина в Албании в 1435 г. – *StA,* 1968, № 2, 103–109; *Кузев, Ал.* Восстание Константина и Фружина. – *BHR,* 1974, № 3, 53–69.

115. *Гюзелев, В.* Chronicon Mesembriae. – *ГСУиф,* 66, 1975, 147–192.

116. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 36–38, 64–69, 127–130, 134–136, 139, 152–155, 169–170, 172–176, 276, 277, 279–280, 281–283, 285, 286–287, 289–290.

117. Пак там, с. 27, 30–40, 127, 149, 177, 276, 277, 278, 280, 283–285, 288–289, 290–291.

118. *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke, 21–25, 56–57, 69–72, 95–98, 197–198.

119. Пак там, 19–20, 25–26, 57–58, 74, 76–77, 145–146.

120. *Kalužniacki, E.* Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven, 109–115.

121. Пак там, 28–60; *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий. С., 1971, 112–233.

122. *Леонид архимандрит.* Надгробное слово Григория Цамблака российскому архиепископу Киприану. – *Чтения Московского университета,* 1, 1872, 11–32.

123. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 418–420, 422–424.

124. *Снегаров, Ив.* Неиздадени старобългарски жития. – *ГДА,* 3, 1954, 166–167.

125. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 438–440.

126. Пак там, 433–436.

127. Общ обзор у *Weingart, M.* Byzantske kroniky v literature cirkevneslovanske. I–II, 1–2. Bratislava, 1920–1922–1923; *Трифонов, Ю.* Византийските хроники в църковно-славянската книжнина. – *ИИД,* 6, 1924, 163–181.

128. *Истрин, В. М.* Книгы временныя и образаныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в славяно-русском переводе. 1. Петроград, 1920.

129. Летовник Георгия Мниха. СПб., 1878–1881.

130. *Симеон Метафраст и Логотет.* Съписание мира от Бытия и Летовник, 1905; *Златарски, В.* Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – *СбНУНК,* 24, 1908, 1–161.

131. *Трифонов, Ю.* Византийските хроники..., 176–180.

132. Летописта на Константин Манаси.

133. Пак там, с. VII.

134. *Bogdan, I.* Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung, 502–520.

135. *Динеков, П.* Стара българска литература. 2. С., 1953, 254–266; *Петканова-Тотева, Д.* Въпроси на старобългарската литература. С., 1966, с. 9 сл.

136. *Цонев, Б.* Добрейшово четвероевангелие. С., 1906; *Дуйчев, Ив.* Болонски псалтир. С., 1968; *Милетич, Л.* Интересен среднобългарски паметник от XIII в. – *ПСпБКД,* 66, 1905, 95–112; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 452–467; *Цонев, Б.* Врачанско евангелие. С., 1914; *Ильинский, Г. И.* Сверлижские отрывки. – В:

Сборник статей по славяноведению. 2. СПб., 1906 /отд. отпеч./; *Цонев, Б.* История на български език. 1. С., 1919, с. 211 сл.; Един среднобългарски паметник от XIII в. /Кюстендилско четвероевангелие/. — *ГСУифф*, 27, 1931, 3—50; *Стоянов, М. и Хр. Кодов.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. 3. С., 1964, № 842, 843, 847, 848, 15—16, 18—22; № 880, 881, 882, 52—55; № 933, 93—94.

137. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 453.

138. *Дуйчев, Ив.* Болонски псалтир, с. 209, 254.

139. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 65—66.

140. *Цонев, Б.* Кирилски ръкописи и старопечатни книги в Загреб. — *СбБАН*, 1, 1918, 9—10; *Петканова-Тотева, Д.* Въпроси на старобългарската литература, с. 11.

141. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 279—280; *Тиханов, П. Н.* Терновский месяцеслов 1275 года по списку Франца Миклошича. СПб., 1896.

142. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литерату ра. 2, 139—147.

143. *Цонев, Б.* Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. 1. С., 1910, 187—199, 438—442; *Киселков, В.* Бориловият синодик като исторически извор. — *ИП*, 1963, № 6, 66—73.

144. Le Synodicon de l'orthodoxie. Ed. et comment. Y. Guillard. — *TM*, 2, 1967, 1—316.

145. *Мошин, В. А.* Сербская редакция Синодика в Неделю православия. — *ВВр*, 16, 1959, 317—394; 17, 1960, 278—353.

146. *Радченко, К. Ф.* Малоизвестное сочинение Евфимия Зигавина, трактующее о богомилах. — *ИИФИ—Н.*, 20, 1902, 3—9; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, 44—46.

147. *Яцимирский, А. И.* Описание южно-славянских и русских рукописей заграничных библиотек. 1. Петроград, 1921, 418—427; *Ангелов, Б. и М. Генов.* Стара българска литература. С., 1922, 442—444.

148. *Куев, К.* Черноризец Храбър. С., 1967, 167—170; *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1970, 257—272; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 468—474.

149. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 296—305, 357—367, 377—390, 424—431, 468—474.

150. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници. С., 1973, 149—157.

151. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 233—234.

152. Пак там, с. 234; *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2, 6—8.

153. *Кодов, Хр.* Опис..., 135—137.

154. *Цонев, Б.* Славянски ръкописи във Виена. — *ГСУифф*, 25, 1929, 23—26; *Николова, Св.* Патеричните разкази в историята на старата българска литература. — В: *Старобългарска литература.* 1. С., 1971, с. 167 сл.

155. *Aitzetmüller, R.* Mihanović Homiliar. Graz, 1957; *Иванова-Мирчева, Д.* Хомилиарът на Михановић. — *ИИБЕ*, 16, 1968, 381—390.

156. *Радченко, К. Ф.* Заметки о рукописях, хранящихся в Болгарской митрополии г. Скопья, с приложением службы Константину Философу по среднеболгарскому списку XIII века. — *ИОРЯС*, 12, 3, 1907, 158—162; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 290—295.

157. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литерату ра. 2, 44—66; *Теодоров-Балан, Ал.* Кирил и Методий. 2. С., 1934, 115—118.

158. *Куев, К.* Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 338—344; *Бегунов, Ю. К.* Козма Пресвитер в славянских литературах. С., 1973, с. 119 сл.

159. *Иванов, Й.* Жития на св. Ивана Рилски, 28—58; *Златарски, В.* Георги Скилица и написаното от него житие на св. Иван Рилски. — *ИИД*, 13, 1933, 49—80.

160. *Кожухаров, Ст.* Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II, с. 128, 133—135.

161. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 394—422. Срв. *Кожухаров, Ст.* Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. — В: *Търновска книжовна школа /1371—1971/.* С., 1974, с. 284.

162. *Снегаров, Ив.* Неиздадени старобългарски жития, 162—168.

163. *Гюзелев, В.* Някои въпроси на средновековната българска история на XIV международен византоложки конгрес. — *В*, 1972, № 1, с. 81.

164. *Милев, Ал.* Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, 174—183; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 314—321.

165. *Дуйчев, Ив.* Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. — В: *Константин-Кирил Философ.* С., 1969, 261—279.

166. *Кожухаров, Ст.* Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия..., с. 278.

167. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 437—440; Старобългарски разкази. С., 1935, 49—52. Тук Палеолог иронично е наречен „матеолог" /празнодумец/. *Мечев, К.* Безименен ли е старобългарският „Разказ за зографските мъченици"? — *ЛМ*, 1968, № 3, 106—113, го приписва на Григорий Цамблак.

168. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 338—344.

169. *Кожухаров, Ст.* Търновската школа и развитието на химничната поезия..., 277—280; Неизвестно произведение на старобългарската поезия. — В: *Старобългарска литература.* 1. С., 1971, с. 289 сл.

170. *Дуйчев, Ив.* Българско средновековие. С., 1972, 306—307.

171. Основни досегашни обобщаващи изследвания: Отчет магистранта К. Ф. Радченко о занятиях рукописями в библиотеках и других ученых учреждениях Москвы и С.-Петербурга в течение сентября и октября 1896 г. — *УИ*, 38, 4, 1898, 1—68; *Радченко, К. Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Киев, 1898; *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1; *Turdeanu, E.* La litterature bulgare du XIVe siecle et sa diffusion dans les pays roumains. Paris, 1947; *Динеков, П.* Стара българска литература. 2, с. 36 сл.; История на българската литература. 1. С., 1962, с. 267 сл.; *Dujčev, Iv.* Rapports litteraires entre les Byzantins, les Bulgares et les Serbes aux XIVe et XVe siecles. — In: *L'école de la Morava et son temps.* Beograd, 1972, 77—100; Търновска книжовна школа /1371—1971 . С., 1974; Старобългарска литература. 1. С., 1971.

172. *Лихачев, Д. С.* Развитие русской литературы X—XVII веков. Эпохи и стили. Л., 1973, с. 75 сл.; *Велчев, В.* Търновската книжовна школа и предренесансовото движение на Балканите. — В: *Търновска книжовна школа /1371—1971/.* С., 1974, 243—255.

173. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, с. 366 сл., 417 сл.

174. *Дуйчев, Ив.* Центры византийско-славянского общения и сотрудничества, 107—129.

175. *Цонев, Б.* История на български език. 1, 184—186.

176. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 264–266.

177. Отчет магистранта К. Ф. Радченко..., 21–27; *Яцимирский, А. И.* Из славянских рукописей. Тексты и заметки. М., 1898, с. 144 сл.; *Трифонов, Ю.* Деспот Иван Александър и положението на България след Велбуждската битка. – *СпБАН*, 43, 1930, с. 66 сл.; *Куев, К.* Съдбата на Ловчанския сборник, писан преди 1331г. – В: *Търновска книжовна школа /1371–1971/.* С., 1974, 79–88.

178. *Кодов, Хр.* Опис..., 11–16.

179. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, с. 433, бел. 1; *Scholvin, R.* Einleitung in das Johann-Alexander-Evangelium. – *ASPh*, 7, 1883, 1–56, 161–221; *Филов, Б.* Лондонското евангелие на Иван Александър и неговите миниатюри. – *СпБАН*, 28, 1929, 1–32; Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър. С., 1932; *Nichols, B.* Aspects of the Medieval Bulgarian way of life.According to illustration in the London Bidle of Ivan Alexander. – *BBg*, 3, 1969, 225–229.

180. *Щепкина, М. В.* Болгарская миниатюра XIV века. М., 1963; *Джурова, А.* Някои особености на илюстрациите в Томичовия псалтир от XIV в. – В: *Търновска книжовна школа /1371–1971* . С., 1974, 405–428; Томичов псалтир – съотношение между текст, илюстрация и тълкуване. – С., 1975, 265–289.

181. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 437–438.

182. Отчет магистранта К. Ф. Радченко..., 3–20; *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 418–425; *Turdeanu, E.* La litterature bulgare..., 17–18; *Трифонов, Ю.* Бележки към средновековния превод на Манасиевата хроника, с. 159 сл.

183. Летописта на Константин Манаси.

184. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 429–430; *Mazon, A.* Le Dits de Troie et la Parabole des Rois.–*RES*, 15, 1935, 12–52; *Turdeanu, E.* La litterature bulgare..., 17–18; Летописта на Константин Манаси, с. XI–XII, 83–125 /Текст от самата Троянска притча/.

185. Отчет магистранта К. Ф. Радченко..., 63–79; *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 430–432; *Куев, К.* Судьба сборника Ивана Александра 1348 г. – *ТОДРЛ*, 24, 1969, 117–121.

186. *Ильинский, Г. И.* „Написание о правой вере" Константина Философа. – В: *Сб. В. Н. Златарски.* С., 1925, 63–89.

187. *Куев, К.* Черноризец Храбър, 187–191.

188. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 135–136.

189. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 234–235. За него вж. *Бурмов, Ал.* Хронологични бележки за търновските патриарси Теодосий I и Теодосий II. – *ИБИД*, 23–24, 1948, 6–11.

190. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 457–467; *Ангелов, Б. Ст.* Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1972, 52–53.

191. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 467–472.

192. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 236; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 152–153.

193. *Цонев, Б.* Опис... 2, 198–201; *Коцева, Ел.* Александрийско-Попгерасимово писмо в български ръкописи от втората половина на XIV в. – В: *Старобългарска литература.* 1. С., 1971, 380–383.

194. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, с. 396, бел. 6, 473–474.

195. Пак там, с. 490.

196. *Turdeanu, E.* La littérature bulgare..., p. 58 sq.; *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право. С., 1968, 37–39; *Бенешевич, В. Н.* Два списка славянского перевода Синтагмы Матвея Властаря, хранящихся в Санктпетербургской Синодальной библиотеке. – *ИОРЯС*, 6, 1901, 150–174; *Андреев, М.* Един непроучен препис на Синтагмата на Матей Властар. – *ИПИ*, 1–2, 1955, с. 296 сл.

197. Отчет магистранта *К. Ф. Радченко...*, 92–94; *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 484–489; *Цонев, Б.* Опис... 1, 248–252.

198. *Сперанский, М. Н.* Переводные сборники славяно-русской письменности. М., 1904, 346–370.

199. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 490–491.

200. Пак там, с. 476 сл.; *Радченко, К. Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии..., с. 327 сл.; *Стоянов, М. и Хр. Кодов.* Опис... 3, с. 200 сл.

201. *Мирчева, Д. и Ж. Икономова.* Хомилията на Епифаний за слизането в ада. С., 1975 и цит. там лит.

202. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 476 478; *Яцимирский, А. И.* Мелкие тексты и заметки по старинной южнославянской и русской литературы. – *ИОРЯС*, 21, 1916, с. 68 сл.; *Стоянов, М. и Хр. Кодов.* Опис... 3, 199–200.

203. *Радченко, К. Ф.* Заметки о пергаменном сборнике XIV веке Венской придворной библиотеки. – *ИОРЯС*, 8, 4, 1903, 175–211.

204. *Константинова, Е.* Някои моменти на българо-византийските литературни връзки през XIV в. – В: *Старобългарска литература.* 1. С., 1971, с. 242 сл.

205. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, с. 62 сл.

206. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 274–275.

207. Пак там, 230–279; *Дуйчев, Ив.* Центры византийско-славянского сотрудничества..., 123–126.

208. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 543–556; *Jagič, V.* Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust der 13.–14. Jahrhundert. – *SAW–WphhK*, 139, 1898, 1–72.

209. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. 2, 148–161.

210. *Dujčev, Iv.* Rapports littéraires..., p. 86, 72 и цит. там лит.

211. *Дуйчев, Ив.* Центры византийско-славянского сотрудничества..., 112–119.

212. *Горов, Г.* Цит. съч.

213. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, с. 105 сл., 153–154; *Bees, N. A.* Ein Buchgeschenk an das Madonna-Katakekryomeni Kloster. – *BNJ*, 15, 1939, 187–195; *Dujčev, Iv.* Rapports littéraire..., p. 89; *Горов, Г.* Цит. съч., с. 70.

214. *Laurent, V.* L'assaut avortee de la Horde d'Or contre l'Empire byzantin. – *REB*, 8, 1950, p. 150.

215. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, с. 167 сл.; *Киселков, В.* Средновековна Парория и Синаитовия манастир. – В: *Сб. В. Н. Златарски.* С., 1925, 103–118; Григорий Синаит – представител на мистицизма във Византия. С., 1928; *Константинова, Е.* Цит. съч., с. 210 сл.

216. *Попов, А.* Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. М., 1872, с. 473.

217. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 277; *Паисий Хилендарски.* История славяноболгарская. С., 1972, 190–191.

218. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, с. 16.

219. Пак там, с. 23; *Радченко, К. Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии..., 169—190; *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 97—111, 240—247; *Киселков, В.* Килифаревският отшелник Теодосий. — *БИБ,* 1, 1928, № 2, 132—164; *Turdeanu, E.* La littérature bulgare..., 34—38.

220. *Цонев, Б.* Опис... 2, 183—191; *Константинова, Е.* Цит. съч., 224—225.

221. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, 18—19; *Данчев, Г.* Владислав Граматик — книжовник и писател. С., 1969, 48—52.

222. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, 19—30.

223. *ММ,* 1, 436—442; *Палаузов, Сп.* Избрани трудове. 1. С., 1974, 343—359, 578.

224. *Попруженко, М. Г.* Из истории религиозного движения в Болгарии в XIV в. — *Sl,* 8, 1928, 536—548; *Константинова, Е.* Цит. съч., 212—222.

225. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия, 9—36.

226. Житие Григория Синаита. Изд. И. В. Помяловский. СПб., 1894; *Сырку, П. А.* Житие Григория Синаита, составленное константинопольским патриархом Калистом. СПб., 1909.

227. *Сырку, П. А.* Монаха Григория житие преподобного Ромила; *Halkin, F.* Un érémite des Balkans au XIVe siècle. La Vie grecque inédite de Saint Romylos, 111—147; *Devos, P.* La version slave de la Vie de St. Romylos, 149—187; *Константинова, Е.* Цит. съч., 222—232.

228. *Константинова, Е.* Цит. съч., 232—234.

229. Пак там, 234—241; *Стоянов, М. и Хр. Кодов.* Опис... 3, 231—239.

230. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 439—451; *Turdeanu, E.* La littérature bulgare..., 38—41; История на българската литература. 1, с. 280; *Цухлев, Д.* История на града Видин и неговата област. С., 1932, с. 150 сл.

231. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 442—443; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 169—170.

232. Bdinski Zbornik. London, 1972; Bdinski Zbornik. Bruges, 1973.

233. *Lazarescu, E.* Nicodim de la Tismana şi rolul în cultura veche romaneasca. 1 (pina in 1385). — *RSl,* 11, 1965, p. 258.

234. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 278; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 172.

235. *Киселков, В.* Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за св. Филотея. — *БИБ,* 4, 1931, № 1, 169—206; *Turdeanu, E.* La littérature bulgare..., 147—149.

236. *ММ,* 2, p. 164.

237. *Kałużniacki, E.* Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven, 97—128; *Киселков, В.* Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за св. Филотея, 192—206.

238. *Kałużniacki, E.* Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven, p.110.

239. Пак там, с. 114.

240. *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия-патриаршия. 1. С., 1924, 63—315.

241. *Снегаров, Ив.* Неиздадени преписи от гръцки служби на св. Климент Охридски. — *ГДА,* 5, 1956, 221—241; Из стариите на Македония. Надписи, приписки, летописни бележки. — *ГДА,* 6, 1957, 393—422; *Мошин, В.* Ръкописи на Народниот музеј во Охрид. Охрид, 1961, 163—241.

242. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 34—63; *Мошин, В.* Цит. съч., 241—243.

243. *Кодов, Хр.* Опис..., 135—147.

244. Пак там, 117—124; *Снегаров, Ив.* История на Охридската архиепископия... 1, 340—342.

245. *Мошин, В.* Цит. съч., с. 243.

246. *Иванов, Й.* Жития на св. Ивана Рилски, с. 55.

247. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 63—70.

248. Пак там, 71—74; *Ильинский, Г. А.* Слепченский апостол XII века. М., 1912; *Кодов, Хр.* Слепченски сборник. — *ИНБ„ВК"БСДУ,* 7, 1967.

249. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 103—131.

250. Пак там, 103—105; *Цонев, Б.* Врачанско евангелие, 221—232.

251. *Попов, А.* Цит. съч., с. 316; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 114.

252. Отчет магистранта К. Ф. Радченко..., 65—67.

253. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 115.

254. *Радченко, К. Ф.* Заметки о рукописях..., с. 156.

255. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 113—115.

256. Пак там, 135—140; *Данчев, Г.* Цит. съч., с. 41 сл.

257. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 161—162; *Ангелов, Б. Ст.* Из историята на руско-българските литературни връзки, 47—52.

258. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 359.

259. *Ангелов, Б. Ст.* Из историята на руско-българските литературни връзки, 50—52.

260. *Цонев, Б.* Опис... 1, 205—218; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 163—164; *Ильинский, Г. А.* Запись в Лесновском Паренесисе Ефрема Сирина. — *СпБАН,* 45, 1933, 67—73; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 139.

261. *Цонев, Б.* Опис... 1, 20—21, 23—24, 71—73, 431—432, и др.; *Стоянов, М. и Хр. Кодов.* Опис... 3, 65—66, и др.; Опис... 4, с. 6 сл.; *Кодов, Хр.* Опис... 76—77, и др.

262. *Дуйчев, Ив.* Рилският светец и неговата обител. С., 1947, с. 161 сл., 256 сл.; *Петканова-Тотева, Д.* Въпроси на старобългарската литература, 20—21.

263. *Ильинский, Г. А.* Грамоты болгарских царей. М., 1911, с. 28.

264. *Качановский, В. В.* Болонская псалтырь /1186—1196 г./ и евангелие Рыльского монастыря /в Болгарском княжестве/ конца XII или начала XIII в. СПб., 1882, 11—19; *Спространов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир. С., 1902, с. 8,15.

265. *Цонев, Б.* Опис... 1, 29—30; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 285.

266. *Спространов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, 58—60, 62—64.

267. Пак там, 24—25.

268. Пак там, 67—68; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 286—287.

269. *Дуйчев, Ив.* Рилският светец..., 256— 257.

270. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 205—207.

271. *Ильинский, Г. А.* Грамоты..., 21—26; *Иванова, В.* Ореховският манастир и неговите грамоти. — *ИИД,* 11—12, 1932, 84—115.

272. *Ильинский, Г. А.* Запись в Средецком евангелии 1329. — *ИИД,* 11—12, 1932, 119—121; *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 68.

273. *Спространов, Е.* Опис на ръкописите в библиотеката на св. Синод. С., 1910; *Иванов, Й.* Жития на св. Ивана Рилски, 4—5.

274. *Ильинский, Г. А.* Грамоты..., с. 29; *Иванов, Й.* Български старини из

Македония, 266—267.
275. *Мутафчиев, П.* Избрани произведения. 2. С., 1973, 257—424.
276. *Василиев,А.*Новооткрити надписи и ктиторски образи при с. Иваново. — *ИБАИ,* 15, 1946, 199—202; Ивановските стенописи. С., 1953, с. 14 сл.; *Снегаров, Ив.* Неиздадени старобългарски жития, с. 167.
277. Синодик царя Борила, с. 92.
278. *Гюзелев, В.* Средновековната крепост Калиакра през XIII — средата на XV в. — *ИНМ—В.,* 9, 1973, 132—136.
279. *Bogdan, I.* Manuscripte le slavoromane in Chiev. — *CL,* 25, 1891, 508—509; *Кузев, Ал.* Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. 5. — *ИНМ—В.,* 7, 1971, с. 81; *Гюзелев, В.* Средновековната крепост Калиакра..., с. 130, 135—136.
280. *Гюзелев, В.* Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352—1353 г. — *ГСУфиф,* 64, 3, 1972, с. 57 сл.; Chronicon Mesembriae, 147—192.
281. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 140—149, 177; *Мутафчиев, П.* Избрани произведения. 1, 653—678; *Бешевлиев, В.* Три приноса към българската средновековна история. — В: *Изсл. в чест М. Дринов.* С., 1960, 297—299; *Наумов, Е. П.* Месемврийские грамоты XIV века. — *RESEE,* 6, 1968, № 1, 55—70; *Гюзелев, В.* Очерк върху историята на град Несебър..., 69—71.
282. *Гюзелев, В.* Chronicon Mesembriae, 69—71.
283. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 281.
284. *Пападопулос-Керамевс, А.* Монастырь св. Йоанна Предтечи на острове у Созополя и судьба его библиотеки. — *ВВр,* 7, 1900, 661—695.
285. *Гълъбов, Ив.*Ямболският надпис. — В: *Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски.* С., 1960, 421—422.
286. *Гошев, Ив.* Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир. — *ГСУбф,* 8, 1931; *Станимиров, Ст.* Бачковският манастир през XV в. — *ИИД,* 14—15, 1937, 125—136.
287. *Грабар, А.* Роспись церкви костницы Бачковского монастыря. — *ИБАИ,* 2, 1924, с. 58сл.;*Филов,Б.*Портретът на Иван Александър. — В: *Сб. В. Н. Златарски.* С., 1925, с. 500; *Василиев, А.* Бачковската костница. С., 1965.
288. *Гошев, Ив.* Нови данни за историята и археологията на Бачковския манастир, 346—347, 356.
289. Typicon Gregorii Bacuriani, 21—22.
290. *Трифонов, Ю.* Живот и дейнос на Константина Костенецки, 235—238, 291—292; *Киселков, В.* Евтимиевият ученик Андрей. — *УПр,* 1931, № 2, 246—254; Проуки и очерти по старобългарска литература. С., 1956, 261—265; *Dujčev, Iv.* Rapports littéraires..., p. 96.
291. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 176.
292. *MM,* 1, p. 190, 227; 2, p. 535; *Мутафчиев, П.* Избрани произведения. 2, 204—232.
293. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, с. 285 сл.
294. По следите на насилието. Документи за помохамеданчвания и потурчвания. Съст. П. Петров. С., 1972, 256—259; *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975, с. 190 сл.
295. *Dujčev, Iv.* Mdnik au Moyen âge. — *Byz,* 38, 1968, 28—41; Българско средновековие. С., 1972, с. 384 сл.
296. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 30—35.
297. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 538—551; *Иванов, Й.* Старобългарски разкази; *Turdeanu,E.*La littérature bulgare..., 49—58; История на българската литература. 1, 164—177; *Николова, Св.* Търновската книжовна школа и преводната белетристична литература. — В: *Търновска книжовна школа.* С., 1974, 263—275.
298. *Beck, H. G.* Geschichte der byzantinischen Volksliteratur. München, 1971.
299. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, с. 144 сл.; *Новаковић, Ст.* Варлаам и Іоасаф. Прилог к познаванку успоредне литературне историје у Срба, Бугара и Руса. — *ГСКА,* 50, 1881, 1—121; *Turdeanu, E.* La littérature bulgare..., 49—55, където са посочени преписи и литературата.
300. *Булгаков, Ф. И.* Стефанит и Ихнилат по рукописи XV в. болгарской редакции. СПб., 1880—1881; *Иванов, Й.* Старобългарски разкази; *Стефанит и Ихнилат.* Средневековая книга басен по русским рукописям XV—XVII веков. Л., 1969.
301. *Григорьев, А. Д.* Повесть о Акире Премудром. М., 1913; *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 237—256.
302. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 177—179, 270—272.
303. *Андрианова-Перетц, В. П.* Житие Алексея божия человека в древней русской литературе и народной словесности. Петроград, 1917; *Иванов, Й.* Старобългарски разкази.
304. *Рыстенко, А. В.* Легенда о св. Георгии и драконе в византийской и славянорусской литературах. Одесса, 1909; *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 180—183.
305. Троянские сказания. Средневековые рыцарские романы о Троянской войне по русским рукописям XVI—XVII веков. Л., 1972.
306. *Истрин, В. М.* Александрия русских хронографов. М., 1893, 124—136, 317—361.
307. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 129—133.
308. Летописта на Константин Манаси, 83—125.
309. *Turdeanu, E.* La littérature bulgare..., 56—58; Троянские сказания, с. 153 сл.
310. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази; Александрия. Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. М., 1965; *Веселовский, А. Н.* Из истории романа и повести. 1. Греко-византийский период. СПб., 1886, 129—511; *Лурье, Я. С.* Мировые сюжеты средневековой беллетристики в русской и южнославянских литературах /„Александрия“ и „Стефанит и Ихнилат“/. — *ТОДРЛ,* 23, 1968, 16—26.
311. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 175—176.
312. *Веселовский, А. Н.* Цит. съч., 367—368; *Радченко, К. Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии..., с. 32; *Кодов, Хр.* Опис..., с. 14.
313. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 103—107.
314. *Сырку, П. А.* Византийская повесть об убиении императора Никифора Фоки в старинном болгарском пересказе. СПб., 1883; *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 187—189.
315. *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, с. 549; *Сперанский, М. Н.* Девгениево деяние. К истории его текста в старинной русской письменности. Петроград, 1922;*Кузьмина, В. Д.* Девгениево деяние. М., 1962.
316. *Ангелов, Б. Ст.* Старобългарски текстове. — *ИАрхИ,* 1, 1957, 267—274.
317. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 29—44.
318. *Ангелов, Б. Ст.* Сказание за железния кръст. — В: *Старобългарска литература.* 1. С., 1971, 121—135.
319. *Кожухаров, Ст.* Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия, 290—291.

320. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 274–275.

321. *Кожухаров, Ст.* Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия, с. 293 сл.

322. *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke, 255–277; *Кожухаров, Ст.* Неизвестно произведение на старобългарската поезия, 289–322; Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия, 298–299.

323. *Кожухаров, Ст.* Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия, 300–309; *Прохоров, Г. М.* К истории литургической поэзии: гимны и молитвы патриарха Филотея Коккина. – *ТОДРЛ,* 27, 1972, с. 140 сл.

324. *Кодов, Хр.* Опис..., 13–14.

325. *Дуйчев, Ив.* Из старата българска книжнина. 2, 150–152.

326. *Петканова-Тотева, Д.* Хилядолетна литература. С., 1974, 123–135, 146 сл.

327. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 131 сл.; *Ангелов, Д.* Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в средновековна България. – *ИП,* 1949/1950, № 4–5, с. 493 сл.; История на българската литература. 1, 178–192, 431–432; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., 76–161.

328. *Благоев, Д.* Съчинения. 11. С., 1960, с. 17.

329. *Сперанский, М. Н.* История древней русской литературы. 1. М., 1920, с. 238.

330. История на българската литература. 1, с. 182.

331. *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., с. 83.

332. Пак там, 84–93, 207–227.

333. *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, 87–94, 270 сл.; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., 93–113.

334. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, 165–207; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., 113–125.

335. *Сперанский, М. Н.* Славянские апокрифические евангелия. М., 1895; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., с. 126 сл.

336. *Яцимирский, А. И.* Из славянских рукописей. Тексты и заметки. М., 1898, 139–143; *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, 227–248.

337. *Георгиев, Е.* Литература на изострени класови борби..., с. 136 сл.

338. *Ангелов, Б. и М. Генов.* Стара българска литература, 239–249. *Радченко, К. Ф.* Замечания относительно отдельных мест книги Йоанна Богослова по списку, изданному Деллингером. – В: *Сборник статей по славяноведению.* 1. СПб., 1904, 1–8 /отд. отп./.

339. *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., 142–143.

340. *Ангелов, Б. и М. Генов.* Стара българска литература, 214–223; *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, 248–257; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., с. 143 сл.

341. Отчет магистранта К. Ф. Радченко..., 8–17, 21–27, 43–47, 47–49, 67 и др.; *Радченко, К. Ф.* Заметки о пергаменном сборнике XIV века Венской придворной библиотеки, 169–186; Апокрифическое житие самарянки по прологам Белградской народной библиотеки. – *ИОРЯС,* 11, 4, 1906, 91–108; История на българската литература. 1, с. 183.

342. *Ангелов, Б. и М. Генов.* Стара българска литература, 348–370; *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествозна нието в средновековна България, 390–437; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., 150–161.

343. *Андреева, М. А.* Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. – *BSl,* 3, 1930, № 1, 47–73, 395–415, № 2, 430–461; 4, 1932, № 1, 65–84.

344. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, 424–425.

345. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, 257–272.

346. *Радченко, К. Ф.* Этюды по богомильству. /К вопросу об отношении апокрифов к богомильству/. – В: *Изборник Киевский, посвященный Т. Д. Флоринскому.* Киев, 1904, 1–10 /отд. отп./; *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 49 сл.; *Turdeanu, E.* Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudobogomiles. – *RHR,* 138–139, 1950, p. 22 sq., 176 sq.; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., 164–202; История на българската литература. 1, 208–220.

347. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, 248–257.

348. Пак там, с. 259, 260, 262, 270, 287, 311.

349. *Радченко, К. Ф.* Этюды по богомильству. /Народные космогонические легенды славян в их отношении к богомильству/. – *ИОРЯС,* 15, 1910, № 4, 73–131.

350. *Ангелов, Б. Ст.* Списъкът на забранените книги в старобългарската литература. – *ИИБЛ,* 1, 1952, с. 116 сл.; *Георгиев, Е.* Литература на изострени борби..., 234–244.

351. *Яцимирский, А. И.* Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности. 1. Петроград, 1921, с. 2 сл.

352. *Радченко, К. Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии..., 243–321; *Сырку, П. А.* К истории исправления книг... 1, 551–599; *Попов, Хр.* Евтимий – последен търновски и трапезицки патриарх. Пловдив, 1901; *Киселков, В.* Патриарх Евтимий. С., 1938; *Turdeanu, E.* La littérature bulgare..., 67–139; История на българската литература. 1, 285–306; Търновска книжовна школа /1371–1971/. С., 1974.

353. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 124–143.

354. Пак там, 146–147; *Попов, Хр.* Цит. съч., с. 42, 174.

355. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 146–160; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 236 237, 537–546.

356. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 160–169.

357. *Радченко, К. Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии..., 315–321; *Сырку, П. А.* К истории ис правлении книг... 1, с. 560 сл.; *Чифлянов, Бл.* Богослужебната реформа на патриарх Евтимий. – *StB,* 8, 1974, 31–40.

358. *Ягич, В.* Рассуждения..., с. 391, 395–396, 479–481.

359. История на българската литература. 1, с. 290.

360. *Юфу, З.* За десеттомната ко лекция „Студион". Опис на колекция та. – *StB,* 2, 1970, 299–343.

361. Синодик царя Борила, с. 91; *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 174–177.

362. *Ягич, В.* Рассуждения..., с. 391.

363. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 176–184.

364. Синодик царя Борила, 95–96; *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 184–187.

365. *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke, 57–58.

366. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 196–197.

367. Синодик царя Борила, с. XCIII–XCVIII.

368. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, с. 198 сл.

369. *Ягич, В.* Рассуждения..., с.

391; *Трифонов, Ю.* Живот и дейност на Константина Костенецки, 291–292.

370. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 226–231.

371. *Сырку, П. А.* Литургические труды патриарха Евтимия Терновского; *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke, 279–436; *Цонев, Б.* Опис.... 1, 149–151.

372. *Сырку, П. А.* Евтимия патриарха Терновского служба преподобной царице Теофане. СПб., 1901; *Кожухаров, Ст.* Неизвестно произведение на старобългарската поезия, 303–322.

373. *Euthymius Patriarch von Bulgarien.* Werke, 3–99.

374. Пак там, 101–202.

375. Пак там, 145–146.

376. Пак там, с. 146.

377. Пак там, с. 7.

378. Пак там, 21–25, 56–57, 69–72, 95–98, 178–179, 197–198.

379. Пак там, с. 24, 56, 71, 96, 198.

380. Пак там, 25 26, 57 58, 76 77, 98 99, 144 145, 169, 179 180, 202.

381. Пак там, 19–20.

382. *Радченко, К. Ф.* Религиозное и литературное движение в Болгарии..., с. 274 сл.

383. *Петканова-Тотева, Д.* Нови черти на похвалното слово през XIV–XV в. – В: *Търновска книжовна школа /1371–1971/.* С., 1974, 89–112.

384. *Романска-Вранска, Цв.* Стилни похвати на патриарх Евтимий. – *СбБАН,* 37, 1942, 107–276; *Лихачев, Д. С.* Цит. съч., с. 83 сл.

385. *Григорий Цамблак.* Похвално слово за Евтимий, 196–197.

386. *Turdeanu, E.* La littérature bulgare..., 140–163.

387. *Мансветов, И.* Митрополит Киприан и его литературная деятельность. М., 1882; *Иванов, Й.* Българското книжовно влияние в Русия при митрополит Киприян. – *ИИБЛ,* 6, 1958, 29–67; *Снегаров, Ив.* К истории культурных связей между Болгарией и Россией в конце XIV – начале XV в. – В: *Международные связи России до XVII в.* М., 1961, 257–277; *Димитриев, Л. А.* Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы /К русско-болгарским литературным связям XIV–XV вв./. – *ТОДРЛ,* 19, 1962, 215–254; История на българската литература. 1, 307–314; *Дончева-Панайотова, Н.* Неизвестно „Похвално слово за Петър" от Киприан. – *ЛМ,* 1975, № 1, 98–101.

388. *Яцимирский, А. И.* Григорий Цамблак. СПб., 1904; Из истории славянской проповеди в Молдавии. СПб., 1906; *Turdeanu, E.* Gregoire Camblak: faux arguments d'une biographie. – *RES,* 22, 1946, 46–81; *Русев, П.* и *А. Давидов.* Григорий Цамблак в Румъния...; *Мечев, К.* Григорий Цамблак. С., 1969.

389. *Трифонов, Ю.* Живот и дейност на Константина Костенецки, 223–292; *Kujew, K.* Konstantin Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej. Krakow, 1950; *Дуйчев, Ив.* За книжовното творчество на Константин Костенечки. – *ИИБЛ,* 2, 1954, 223–231; История на българската литература. 1, 315–325.

390. *Георгиев, Е.* Търновската книжовна школа и нейното значение за развитието на руската, сръбската и румънската литератури. – В: *Търновска книжовна школа. /1371–1971/.* С., 1974, 63–78.

391. *Сырку, П. А.* Очерки из истории литературных сношении болгар и сербов в XIV–XVII веках. СПб., 1901; *Dujčev, Iv.* Rapports littéraires..., 77–100.

392. *Соболевский, А. И.* Южно-славянское влияние на русскую письменности в XIV–XV веках. СПб., 1894; Переводная литература Московской Руси XIV–XVII вв. СПб., 1903; *Лихачев, Д. С.* Некоторые задачи изучения второго южно-славянского влияния в России. М., 1958; Развитие русской литературы X–XVII веков, с. 75 сл.; *Сперанский, М. Н.* Из истории русско-славянских литературных связи. М., 1960, с. 354.

393. *Turdeanu, E.* La littérature bulgare...; *Laudat, I. D.* Euthyme de Tirnovo et la littérature slavo-romaine. – В: *Търновска книжовна школа. /1371–1971/.* С., 1974, 53–60.

394. *Лихачев, Д. С.* Некоторые задачи изучения второго южно-славянского влияния в России, 15–16.

395. *Динеков, П.* Български фолклор. 1. С., 1959, 156–187; *Петканова-Тотева, Д.* Хилядолетна литература, 13–35.

396. *Петканова-Тотева, Д.* Хилядолетна литература, с. 22.

397. *Балотэ, А.* Исторические источники /XII–XIV вв./ о древности происхождения южнославянской эпической песни. – *RSl,* 2, 1958, 273–284.

398. *Jagic, V.* Gradja za slovinsku narodnu poeziju. – *RJAZU,* 37, 1876, p. 73; *Динеков, П.* Български фолклор. 1, с. 160.

399. *Балотэ, А.* Цит. съч., с. 280.

400. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1.

401. *Динеков, П.* Български фолклор. 1, с. 184 сл., 519 сл.

402. Пак там, с. 415 сл.

403. *Гюзелев, В.* Момчил в светлината на един нов исторически извор. – *ВНМ–Х.,* 1, 1965, 26–27; Момчил юнак. С., 1966.

404. *Йорданов, В.* Крали Марко в българската народна епика. – В: *Сборник на Българското книжовно дружество.* 1. С., 1901; *Динеков, П.* Български фолклор. 1, с. 444 сл.

405. *Динеков, П.* Български фолклор. 1, 425–429.

406. *Кристанов, Цв. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България, 390–401.

407. *Янчук, И. А.* К вопросу об отражении апокрифов в народном творчестве. – *ИОРЯС,* 12, 1907, 126–143; *Романска-Вранска, Цв.* Апокрифите за Богородица и българската народна песен. – *СбБАН,* 34, 1940, 3–196 /отд. отп./; *Петканова-Тотева, Д.* Към въпроса за връзките на фолклора с богомилството. – *ИИБЛ,* 6, 1958, 81–100; Въпроси на старобългарската литература, 121–159; Хилядолетна литература, 13–35.

408. *Николова, Св.* Патеричните разкази и фолклорът. – В: *Фолклор и литература.* С., 1968, 61–67.

409. *Петканова-Тотева, Д.* Хилядолетна литература, 64–107.

410. *Динеков, П.* Български фолклор. 1, с. 182.

411. *Palikarova-Verdeil, R.* La musique byzantine chez les Bulgares et les Russes. Copenhague, 1953; *Кръстев, В.* Очерки върху развитието на българската музика. С., 1954, 75–132; Българската музикална култура, С., 1974, с. 16 сл.; *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници, с. 27 сл.; *Brašovanova, L.* Über die historische Entwicklung der bulgarischen Musik seit ihrer Entstehung bis 1878. – *BHR,* 1975, No 2, 66–81.

412. *Nicephorus Gregoras.* Byzantina historia. 1, 375–379.

413. *Андреев, А.* Сведения за музикални инструменти в старобългарската книжнина. – *ИИМуз,* 2–3, 1955, 469–486; Зрелищни прояви с музика в средновековна България. – *ИИМуз,* 2–3, 1955, 487–491; *Ангелов, Б. Ст.* Вести за народни игри и песни в старобългарската книжнина. – *ИИМуз,* 2–3, 1955, 503–508; Вести за музикални инструменти в старобългарската книжнина. – *ИИМуз,* 4, 1957, 219–232; Из историята на българска-

та музикална култура. — *ИИМуз*, 11, 1965, 221—232.

414. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници, 50—51; *Кръстев, В.* Българска музикална култура, с. 20.

415. *Камбуров, Ив.* Старобългарският църковен напев. — *БИБ*, 2, 1929, № 2, 102—120; *Динев, П.* Народнопесенни елементи в българския църковен напев. — *ИИМуз*, 6, 1959, с. 46 сл.; *Брашованова, Л.* Крюковия нотопис и нашето средновековие. — *БМз*, 1962, № 4, 35—37; *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници, с. 61 сл.; *Кръстев, В.* Българската музикална култура, с. 22.

416. *Palicarova-Verdeil, R.* Цит. съч., 193—210; *Брашованова, Л.* Проучвания върху живота и дейността на Йоан Кукузел. — *ИИМуз*, 6, 1959, 13—35; *Джуджев, Ст.* Йоан Кукузел. — В: *Бележити българи.* 1. С., 1967, 601—614; *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници, с. 45 сл.; *Кръстев, В.* Българската музикална култура, с. 24 сл.

417. *Сырку, П. А.* Житие Йоанна Кукузеля как источник для болгарской истории. — *ЖМНП*, 272, 1892; *Сарафов, П.* Кратка биография на св. Йоан Кукузел. С., 1893; Кратка история за Иван Кукузел, който е отшелничествувал във великия манастир „Лавра" на Света гора. Прев. Хр. Кодов. — *БМз*, 1966, № 9, 35—38.

418. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници, с. 51.

419. Пак там, с. 53.

420. *Thibaut, J.* Etude de musique byzantine. La notation de Koukouzeles. — *ИРАИК*, 6, 1900, 361—390.

421. *Джуджев, Ст.* Цит. съч., с. 605 сл.

422. *Динев, П.* Духовни музикални творби на Йоан Кукузел. С., 1938.

423. *Тончева, Е.* Преписи на хирономическото певческо упражнение на Йоан Кукузел. /Към проблема за развитието на византийската музикална култура/. — *ИИМуз*, 18, 1974, 209—243.

424. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници, 121—157.

425. Пак там, 157—170; *Лазаров, Ст.* Синодикът на цар Борил като музикално-исторически паметник. — *ИИМуз*, 7, 1960, 5—68; *Тончева, Е.* Музикалните текстове в Палаузовия препис на Синодика на цар Борил./Палеографско изследване и музикален анализ/. — *ИИМуз*, 12, 1967, 57—152.

426. *Петров, Ст. и Хр. Кодов.* Старобългарски музикални паметници, 171—339; *Лазаров, Ст.* Изпълнението на българските средновековни литургични текстове. /Във връзка с реформата на Евтимий Търновски/. — В: *Търновска книжовна школа /1371—1971/.* С., 1974, с. 158.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

1032	Нападения на печенеги в Северна България
1034	Ново нападение на печенеги в българските земи
1040	Въстание на българите начело с Петър Делян срещу византийската власт
1048	Нашествие на печенегите под водителството на хан Тирах в българските земи
1053	Разбиване на византийската войска от печенегите при Преслав. Сключване на 30-годишен мирен договор между Византия и печенегите
1059	Нахлуване на унгарците в Северозападна България. Нападение на печенеги в Тракия
1064	Навлизане на узите в българските земи
1066	Бунт на българи и власи в Лариса срещу цариградските управници
1072	Въстание на българите начело с Георги Войтех срещу византийската власт
1074	Бунт на българското население от крайдунавските градове под водачеството на Нестор
1079	Раздвижване на жителите на Средец и Месемврия срещу византийската власт
1081	Нападение на норманите в югозападните български земи
1084	Заселване на печенеги в Добруджа
1084–1086	Бунт на павликяните в Пловдивско
1087	Съвместно нападение на печенеги, унгарци и кумани в Източна Тракия
1096	Преминаване на участниците от Първия кръстоносен поход през българските земи
1107	Нахлуване на нормани в югозападните български предели
1111	Изгаряне на богомила Василий в Цариград
1122	Нашествие на печенеги в българските земи
1147	Преминаване на войските от Втория кръстоносен поход през българските земи
1185	Въстание на братята Асен и Петър срещу византийската власт
1186	Походи на Исак II Ангел срещу войските на Асен и Петър
1187	Неуспешна обсада на Ловеч от византийците. Сключване на примирие и признаване независимостта на България
1189	Преминаване на войските от Третия кръстоносен поход през българските земи
1190	Поход на Исак II Ангел по море и суша срещу България. Разгром на византийските войски в Тревненския балкан
1193–1194	Успешни военни действия на Асен и Петър в Южна България. Поражение на византийските войски при Аркадиопол
1195	Поход на Исак II Ангел срещу България
1195	Разбиване на византийците при крепостта Сяр. Присъединяване на Мелник, Струмица и други градове по Долна Струма към България
1196	Победа на българите при Амфипол. Пленяване на севастократор Исак край Сяр
1196	Вътрешни размирици в България. Убийството на Асен I от болярина Иванко. Заемане на престола от Петър
1197	Убийството на Петър. Възцаряване на Калоян
1197–1207	Управление на Калоян
1198	Отмятане на Иванко от византийците

1198	Поход на Алексий III срещу Добромир Хриз
1199	Проникване на българи и кумани до византийската столица
1200	Поход на византийците срещу владенията на Иванко и пленяването му
1201	Навлизане на българите в Тракия. Превземане на крепостта Констанция от Калоян
1201, 24 март	Българите освобождават Варна
1201—1202	Сключване на мирен договор между Калоян и Алексий III
1203	Поход на Калоян срещу унгарците. Присъединяване на Нищ, Браничево и Белград към България
1203	Калоян присъединява югозападните български земи
1204, 13 април	Превземане на Цариград от войските на Четвъртия кръстоносен поход
1204, 8 ноември	Уния между Калоян и папа Инокентий III. Коронясване на българския владетел от папското пратеничество
1204—1205	Сключване на българо-гръцки съюз, насочен срещу латинците
1205, 14 април	Българските войски разгромяват кръстоносците при Одрин. Пленяване на латинския император Балдуин
1205	Освобождаване на Пловдив от войските на Калоян
1206, 31 януари	Разбиване на латинците при Русион от съюзените българи, кумани и гърци
1206	Поход на латинския император Хенрих в Тракия
1207	Обсада на Одрин от български и куманski войски
1207	Обсада на Солун от българските войски и гибелта на Калоян
1207—1218	Управление на Борил
1208	Нахлуване на българска и куманска войска в Тракия. Поражение на Борил в битка с латинците край Пловдив
1211, 11 февруари	Събор против богомилите
1211	Бунт срещу Борил във Видинската област
1211	Съвместни действия на Борил и Стрез в Македония. Неуспешна за българите битка с латинците в Пелагонийската равнина
1211	Несполучлив поход на българската войска срещу Солунското кралство
1213	Сключване на мир между България и Латинската империя
1214	Несполучливи съвместни военни действия на българи и латинци срещу сърбите
1218—1241	Управление на Иван Асен II
1221	Съюзен договор между българската държава и Унгария. Присъединяване на Белградската и Браничевската област към България
1230, 9 март	Победа на българската войска начело с Иван Асен II в битката при с. Клокотница
1232	Поход на унгарския крал Андрей II срещу България и отблъскването му от войските на севастократор Александър
1235	Възстановяване на Българската патриаршия
1241—1246	Управление на Калиман I
1242	Нахлуване на татари в българските земи
1246—1256	Управление на Михаил II Асен
1246	Поход на Йоан III Дука Ватаци срещу България и завладяване на част от югозападните български земи
1246	Превземане на Белградската и Браничевската област от унгарския крал Бела IV
1247	Съвместни действия на българи и никейци срещу латинците
1253	Военен и търговски договор между България и Дубровник, насочен срещу Сърбия
1253—1254	Българо-сръбска война
1254—1256	Военни действия между България и Никейската империя. Териториални загуби в Родопската област
1256—1257	Междуособни борби за българския престол. Управление на Калиман II
1257—1277	Управление на Константин Асен
1257, 14 юни	Превземане на Месемврия от венецианците
1259—1261	Военни действия между България и Унгария
1262—1263	Неуспешна война на България с Византийската империя
1265	Съвместни действия на българи и татари срещу Византия
1277	Селско антифеодално въстание начело с Ивайло. Прогонване на татарите на север от Дунава
1277	Победа на Ивайло над царските войски и гибел на Константин Асен
1278	Влизане на въстаническата армия в Търново и провъзгласяване на Ивайло за цар
1278—1279	Успешни действия срещу нахлулите в България византийски войски
1280	Край на въстанието на Ивайло
1280—1292	Управление на Георги I Тертер
1292—1298	Управление на Смилец
1300	Управление на татарина Чака в България

1300—1321	Управление на Тодор Светослав
1304	Българо-византийска война. Поражение на византийците при р. Скафида
1307	Сключване на мирен договор между България и Византия
1321—1322	Управление на Георги II Тертер
1323—1330	Управление на Михаил Шишман
1330, 28 юли	Злополучна за българите битка със сърбите при Велбъжд
1330—1331	Управление на Иван Стефан
1331—1371	Управление на Иван Александър
1331	Сключване на съюз между България и Сърбия, скрепен с брака на Стефан Душан и сестрата на Иван Александър
1332, 18 юли	Разгромяване на византийците при Русокастро
1341—1344	Намеса на Иван Александър във вътрешните междуособици във Византия
1343	Възникване на самостоятелното владение на Момчил в Родопската област
1345, 7 юли	Битката при крепостта Перитор и гибелта на Момчил
1352	Стъпване на османските турци на Балканския полуостров
1355	Сключване на съюз между Византия и България
1364	Българо-византийска война
1365	Превземане на Видин от унгарците
1366	Поход на савойския граф Амедей VI срещу българските градове по Черноморието
1369	Освобождаване на Видинската област
1371, 17 февруари	Смъртта на Иван Александър. Обособяване на Търновското и Видинското царство като самостоятелни политически формации
1371—1393	Управление на владетеля на Търновското царство Иван Шишман
1371, 26 септември	Битката при Черномен
1371—1373	Широки завоевателни действия на турците в българските земи
1382	Падане на София под турска власт
1387	Поражението на турците при Плочник, нанесено от сърби и босненци
1388	Поход на Али паша в Североизточна България
1389, 15 юни	Поражение на сърби и босненци в битката с турците на Косово поле
1393, 17 юли	Падане на Търново в турски ръце
1393	Превземане на Никопол и смъртта на Иван Шишман. Завладяване на Търновското царство от османците
1396, 25 септември	Поражение на кръстоносната войска на крал Сигизмунд в битката при Никопол
1396	Завладяване на Видинска България от войските на Баязид

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

А

АБАЗИЙ виз. сановник, брат на Григорий Бакуриани 35, 90

АВВА ДОРОТЕЙ виз. писател 432, 456

АДРИАН руски еретик 154

АКИНДИН виз. богослов, варлаамит 400, 402, 404, 405, 407, 408, 416, 421

АЛБЕРИК МОНАХ френски хронист 149, 457

АЛБЕРТ АКВИЕНСКИ герм. историк, кръстоносец 82

АЛЕКСАНДЪР брат на цар Иван Асен II, бълг. севастократор 148, 162, 171, 242, 259, 267, 271, 272

АЛЕКСИЙ I КОМНИН виз. император 35, 37–39, 42, 43, 46–48, 60, 62, 63, 67, 68, 73–76, 78, 80, 81, 86, 91

АЛЕКСИЙ III АНГЕЛ виз. император 130–133, 136

АЛЕКСИЙ IV АНГЕЛ виз. император 136, 138, 139

АЛЕКСИЙ V виз. император 138

АЛЕКСИЙ основател на Трапезундската империя, внук на Андроник I Комнин 139

АЛЕКСИЙ виз. сановник 171

АЛЕКСИЙ АПОКАВК виз. сановник 339–342

АЛЕКСИЙ АСПИЕТ виз. военачалник 130, 143

АЛЕКСИЙ ВРАНА виз. военачалник 123

АЛЕКСИЙ ГИД виз. военачалник 130

АЛЕКСИЙ ДУКА МУРЗУФЪЛ вж. Алексий V

АЛЕКСИЙ СЛАВ бълг. болярин, деспот 148–150, 163, 165, 170, 179, 192, 193, 200, 202, 208, 214, 242, 259, 384, 444

АЛИ ПАША турски военачалник 360–362

АЛУСИАН син на цар Иван Владислав 25, 32, 34

АМЕДЕЙ VI САВОЙСКИ /Зеленият граф/ граф 223–226, 235, 241, 243, 248, 349, 421

АНА бълг. царица, жена на цар Иван Асен II 163

АНА бълг. царица, жена на цар Иван Срацимир 437

АНА-МАРИЯ бълг. царица, жена на цар Иван Асен II 163, 178, 264

АНА-НЕДА бълг. царица, жена на цар Михаил Шишман 238, 292, 323, 326, 331–334

АНА КОМНИНА виз. писателка 67, 75, 81, 88

АНА САВОЙСКА виз. императрица, жена на Андроник III 339, 340, 345

АНГЕЛ виз. императорски род 35

АНДЖЕЛО МАРИНО венециански търговец 238

АНДРЕЙ I унгарски крал 65

АНДРЕЙ II унгарски крал 138, 149, 163, 171, 178

АНДРЕЙ ГРОПА владетел на Охрид 346

АНДРЕЙ ДАНДОЛО венециански дож 235

АНДРЕЙ КОНТАРИНИ венециански дож 234

АНДРЕЙ КУРБСКИ руски княз, книжовник 448

АНДРОНИК I КОМНИН виз. император 60, 117, 139

АНДРОНИК II ПАЛЕОЛОГ виз. император 228, 229, 234, 290, 296, 298–302, 305, 306, 308, 309, 326, 327, 329, 330

АНДРОНИК III ПАЛЕОЛОГ виз. император 86, 202, 228, 229, 308, 309, 323, 324, 326, 327, 329–334, 337–340, 402

АНДРОНИК виз. сановник, протовестиарий 329

АНДРОНИК син на Йоан V Палеолог 346, 358

АНДРОНИК/АНДРЕЙ бълг. книжовник, учител на Константин Костенечки 414, 444, 455

АНДРОНИК ПАЛЕОЛОГ виз. военачалник, стратопедарх 327

АНДРОНИК СКЛИР виз. сановник 39

АНДРОНИК ФИЛОКАЛЕС виз. сановник 70

АНЖЕЛО францискански монах от Сполето 306

АНЖУИ неаполитански кралски род 276, 277, 348

АНРИ ДЬО ВАЛАНСИЕН френски писател 148

АНСБЕРТ австрийски историк, кръстоносец 63, 127

АНСЕЛМ средновек. писател 161

АНТИМ бълг. военачалник 30

АНТОН БАРБЕРИУС касиер на граф Амедей VI Савойски 223, 228, 229, 243, 248

АПРИН виз. сановник, протовестиарий 288

АРИСТАКЕС ЛАСТИВЕРТЦИ арменски историк 25

АРИСТОТЕЛ гр. философ 404, 417, 420, 432

АРКАДИЙ монах 426

АРНОЛД ЛЮБЕКСКИ 62

АРОН син на цар Иван Владислав 25

АРСЕНИЙ СОЛУНСКИ бълг. писател 420

АСЕН I /Белгун/ бълг. цар 37, 89, 118, 119, 123–125, 127, 128, 130–132, 135, 148, 152, 162, 169, 193, 256, 422, 423, 427

АСЕНОВЦИ бълг. царски род 117, 119, 122–125, 128, 131, 135, 149,

162, 255, 263, 264, 267, 271, 272, 282, 294, 334, 380–382, 423, 454
АСПАРУХ /Испор/ бълг. хан 99, 102
АТАНАСИЙ царигр. патриарх 306
Б
БАЛДУИН ФЛАНДЪРСКИ латински император 139, 140, 142–145, 457
БАЛДУИН II латински император 165, 166, 170, 176, 178, 266, 271
БАЛИК бълг. болярин, деспот 345
БАТУ татарски военачалник 266
БАХОЕ дубровнишки търговец 239
БАЯЗИД I турски султан 362, 364–368
БЕЛА III унгарски крал 127, 130
БЕЛА IV унгарски крал 149, 171, 176, 178, 179, 267, 270
БЕЛАУР брат на цар Михаил Шишман, видински деспот 331, 333, 334, 337
БЕЛГУН вж. Асен I
БЕЛОСЛАВ бълг. книжовник 424
БЕНЕДИКТО ФРАША венециански търговец 238
БЕРЕНГАР ДЕ РОКАФОРТ каталански вожд 305
БЕРКЕ татарски хан 274
БЕРНАБО ДЕ МОНИАРДИНО генуезки сановник 306
БЛАЖ виз. севастократор 238
БОГДАН владетел на Струмица 346
БОЕМУНД ТАРЕНТСКИ нормански владетел, син на Роберт Гюискар 78, 80, 81
БОНАКУРЗУС италиански писател 158
БОНИФАЦИЙ МОНФЕРАТСКИ италиански маркиз, водач на IV кръстоносен поход 136, 140, 145
БОНИФАЧИО ДЕ САНКТА МАРИЯ венециански търговец 238
БОНЯК/МЪНЯК кумански вожд 68
БОРИЛ бълг. цар 147–150, 152, 162, 163, 166, 170, 258, 259, 355, 426, 452
БОРИЛ бълг. болярин на виз. служба 37
БОРИС I МИХАИЛ бълг. княз 91, 97, 102, 135, 255, 422, 445
БОРИС II бълг. цар 196
БОТКО бълг. воевода 33
БРАНИСЛАВ бълг. болярин 196
БРАЯН БЕРИСЛАВИЧ дубровнишки търговец 238
БЪРДОКВА вж. Ивайло
В
ВАЛТЕР ГОЛТАКА кръстоносец, водач на Похода на бедните 60, 78
ВАРЛААМ виз. богослов 400, 402, 404, 405, 407, 408, 416, 421
ВАСИЛИЙ II БЪЛГАРОУБИЕЦ виз. император 23, 25, 26, 28, 34, 37, 39, 40, 49, 60, 61, 63, 83, 92, 213, 276
ВАСИЛИЙ бълг. архиепископ 125, 135, 137, 138, 171, 258
ВАСИЛИЙ бълг. епископ на Браничево 135
ВАСИЛИЙ богомилски водач 75, 94, 117
ВАСИЛИЙ ВАТАЦИ виз. военачалник 130
ВАСИЛИЙ ВЕЛИКИ раннохристиянски писател 417, 432, 454, 456
ВАСИЛИЙ МОНАХ/СИНКЕЛ виз. сановник 64
ВАСИЛИЙ СИНАДИН виз. сановник 29
ВАСЯ ГРАМАТИК бълг. книжовник 426
бан ВЕЛЬО бълг. воевода 353
ВИЛХЕЛМ ТИРСКИ френски историк 60, 83, 84
ВИСАРИОН монах, бълг. книжовник 431
ВИСАРИОН митрополит 426
ВИСКОНТИ италиански картограф 234
ВЛАДИСЛАВ сръбски крал 395
ВЛАДИСЛАВ IV унгарски крал 391
ВЛАДИСЛАВ брат на крал Урош I 267
ВЛАДИСЛАВ братовчед на крал Стефан Урош III Дечански 327
ВЛАДИСЛАВ ВЛАЙКУ влашки воевода 349, 351
ВЛАДИСЛАВ ГРАМАТИК бълг. писател 437, 440
ВОЙСИЛ бълг. болярин на виз. служба, брат на Смилец 193, 242, 294, 298, 299, 302, 309, 323, 324
ВОЙСИЛ ГРАМАТИК вж. Костадин четец
ВОЙСЛАВ бълг. болярин на виз. служба 329
ВРАНА виз. военачалник 74
ВЪЛКАН сръбски жупан 133
ВЪЛКАШИН феодален владетел 346, 352, 353, 367, 458
Г
ГАВРИЛ ЛЕСНОВСКИ бълг. светец 37, 95, 97, 100, 427, 429, 440, 459
ГАВРИЛ РАДОМИР бълг. цар 25, 28
ГАЛЕН рим. учен, лекар 420
ГВИДО ДЕ КОЛУМНА италиански писател 445
ГЕОРГИ I ТЕРТЕР бълг. цар 287, 288, 291, 294, 296–301
ГЕОРГИ II ТЕРТЕР бълг. цар 256, 308, 309, 323
ГЕОРГИ бълг. воевода 353
ГЕОРГИ унгарски сановник, магистър 291
ГЕОРГИ АКРОПОЛИТ виз. историк 82, 119, 128, 162, 166, 172, 176, 178, 192, 261, 268
ГЕОРГИ АМАРТОЛ вж. Георги Монах
ГЕОРГИ ВОЙТЕХ бълг. болярин 72, 73
ГЕОРГИ ВРИЕНИЙ виз. военачалник 224, 323, 324, 329
ГЕОРГИ ГРАМАТИК бълг. книжовник 97, 424
ГЕОРГИ КИНАМ виз. сановник, прониар 195
ГЕОРГИ МОНАХ /Амартол/ виз. хронист 424
ГЕОРГИ ПАХИМЕР виз. писател 276–279, 282, 285, 286, 288, 298
ГЕОРГИ ПРЕЗВИТЕР, назован Радослав, бълг. книжовник 424
ГЕОРГИ РЕПАНА бълг. болярин 193, 202
ГЕОРГИ СКИЛИЦА виз. писател 427, 440
ГЕОРГИ ЧЕРНЕЦ бълг. синкел 423
ГЕРАСИМ виз. монах 434
ГЕРМАН II царигр. патриарх 171, 172, 175, 176
ГЕРМАН бълг. болярин на виз. служба 37
ГИЗЛЕБЕРТ герм. хронист 62
ГОРДЮ бълг. воевода 353
ГИЙОМ ДЬО ГРАНСОН рицар, приближен на Амедей VI Савойски 223
ГРЕГОРИО ФУРМЕНТО генуезки сановник 306
ГРИГОРИЙ VII ХИЛДЕБРАНД папа 135
ГРИГОРИЙ IX папа 166, 170, 172, 176, 178, 179
ГРИГОРИЙ XI папа 354
ГРИГОРИЙ унгарски бан 276
ГРИГОРИЙ АНТИОХ виз. писател 54, 92, 224
ГРИГОРИЙ БАКУРИАНИ виз. пълководец от грузински произход 35, 44, 46, 49, 74, 82, 88–90, 92, 95
ГРИГОРИЙ БОГОСЛОВ/НАЗИАНСКИ раннохристиянски писател 431, 432
ГРИГОРИЙ ПАЛАМА виз. богослов 400, 401, 404, 436, 437
ГРИГОРИЙ СИНАИТ виз. богослов 400, 401, 404, 421, 434, 436, 437, 445, 455, 456
ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК бълг. писател 222, 362, 364, 365, 380, 414, 415, 421, 423, 434, 436, 450–452, 455, 456
ГРЪД бълг. болярин 327
Д
ДАВИД основател на Трапезундската империя, внук на Андроник I Комнин 139
ДАВИД АРИАНИТ виз. военачалник 23
ДАВИД ДИСИПАТ виз. богослов 436, 437

ДАМЯН бълг. воевода 287
ДАМЯН пловдивски митрополит 444
ДАМЯН монах, бълг. книжовник 442
ДАМЯН ДАЛАСИН виз. военачалник 72
ДАН I влашки воевода 358, 362
ДАНАИЛ йеромонах 424
ДАНАИЛ митрополит 437
ДАНДОЛО западен хронист 172
ДАНИЛО архиепископ, сръбски хронист 202, 291, 327
ДАУД ПАША турски военачалник 352, 353
ДЕМОКРИТ гр. философ 432
ДЕМОСТЕН гр. оратор и политик 432
ДЕСИСЛАВА дъщеря на цар Иван Александър 338, 392
ДЕСИСЛАВА жена на севастократор Калоян 272, 390, 395
ДЕЯН бълг. болярин, деспот 346, 391
ДЖАКОМО ДОРО венециански военачалник 271
ДЖАНИБЕК татарски хан 299
ДЖЕДИТ ПАША турски военачалник 353
ДЖОВАНИ ВУЛПИ венециански търговец 238
ДЖОВАНИ ГРАДЕНИГО венециански дож 234, 235
ДЖОВАНИ ДАНДОЛО I венециански дож 234
ДЖОВАНИ ДАНДОЛО II венециански дож 234
ДИМИТРИЙ руски еретик 154
ДИМИТЪР КИДОН виз. писател 348, 355
св. ДИМИТЪР СОЛУНСКИ 119, 147
ДИМИТЪР ХОМАТИАН охридски архиепископ, писател 88, 163, 203, 427
ДИОНИСИЙ бълг. книжовник, ученик на Теодосий Търновски 415, 436, 437
ДИОНИСИЙ АРЕОПАГИТ виз. богослов 400, 432, 435, 455
ДИТПОЛД ПАСАВСКИ епископ кръстоносец 62, 224
поп ДОБРЕЙШО 392
ДОБРИЯН монах, бълг. книжовник 426
ДОБРОМИР бълг. болярин, велик логотет 258
ДОБРОМИР бълг. воевода 73
поп ДОБРОМИР бълг. книжовник 97
ДОБРОМИР ХРИЗ бълг. болярин 124, 125, 131—133, 242
ДОБРОТИЦА бълг. болярин, брат на Балик 235, 345, 349, 351, 355, 359
ДОМЕТИАН игумен на Рилския манастир 441
ДОМИНИК рим. архипрезвитер 135
ДОСИТЕЙ игумен на Ватопедския манастир 202, 210
ДОЯ жена на деспот Деян 391
ДРАГАН бълг. книжовник 411, 462
ДРАГАШ ДЕЯН бълг. болярин 230, 238, 241
ДРАГОТА бълг. болярин 242, 267, 268
ДРАГОТА прониар 195
ДРАГОШ сръбски велик жупан 293
ДУКА виз. писател 192, 367
ДУКА виз. императорски род 76
ДЪРМАН бълг. болярин 290—292

Е

ЕВКЛИД гр. математик 404
ЕВЛОГИЯ сестра на Михаил VIII Палеолог, майка на бълг. царица Мария 277
ЕВРЕНОС БЕГ турски военачалник 353, 359, 367
ЕВРИПИД гр. писател 444
ЕВТИМИЙ от Акмония виз. църковен писател 158, 426
ЕВТИМИЙ ЗИГАВИН виз. писател 158
ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ бълг. патриарх и писател 88, 169, 362, 364, 365, 380, 400, 405, 407, 411, 413—415, 421, 423, 430, 434, 436, 438, 444, 445, 449—452, 454—456
ЕГИДИЙ унгарски сановник 272
ЕКАТЕРИНА дъщеря на цар Иван Владислав 25
ЕКЗОТРОХ виз. сановник, етериарх 329
ЕЛЕНА дъщеря на цар Георги I Тертер, жена на Стефан Урош II Милутин 296, 298, 299
ЕЛЕНА дъщеря на цар Иван Асен II, жена на Теодор II Ласкарис 166, 172, 175, 178, 268
ЕЛЕНА сестра на цар Иван Александър, жена на Стефан Душан 337, 344
ЕЛТИМИР бълг. болярин, деспот, брат на цар Георги I Тертер 193, 242, 259, 294, 298—302, 304, 305
ЕМЕРХ II унгарски крал 133, 135, 137, 138
ЕНИХАН БАБА турски военачалник 353
ЕНКОНА жена на цар Тодор Светослав 299
ЕНРИКО ДАНДОЛО венециански дож 136, 142
ЕРТОГРУЛ турски емир 302
ЕТИЕН ДЬО БУРБОН френски хронист 162
ЕФРЕМ СИРИН виз. писател 434, 436, 438, 440
ЕФРОСИНА дъщеря на Михаил VIII Палеолог, жена на хан Ногай 288, 299

Ж

ЖИРАР ДЬО СТРЕМ кръстоносец 148
ЖОФРОА ДЬО ВИЛАРДУЕН морейски владетел 176
ЖОФРОА ДЬО ВИЛАРДУЕН френски писател, кръстоносец 140, 142, 143, 145, 148, 222

З

ЗЕЛЕНИЯТ ГРАФ вж. Амедей VI Савойски

И

ИБРАХИМ паша турски военачалник 353
ИВАЙЛО /Бърдоква, Лахана/ бълг. цар 277—279, 282, 284—288, 290, 294, 342, 424
ИВАН бълг. болярин, брат на Константин Деян 193, 245, 346
ИВАН АЛЕКСАНДЪР бълг. цар 191, 192, 196, 200, 205, 208, 214, 229, 230, 235, 241, 245, 254, 256, 259, 261, 331, 333, 334, 337—342, 344, 346, 348, 349, 351, 352, 354, 381, 382, 390—392, 400, 405, 407, 408, 410, 411, 423, 424, 430—432, 434—436, 440—445, 447, 448
ИВАН АСЕН II бълг. цар 148, 152, 162, 163, 165, 166, 169—172, 174—176, 178, 179, 192, 193, 195, 196, 200, 210, 222, 226, 229, 234, 242, 248, 256, 259, 261, 263, 264, 266, 268, 271, 272, 382, 384, 392, 394, 411, 422—424, 427—429
ИВАН АСЕН III бълг. цар 256, 282, 284—288
ИВАН АСЕН син на цар Иван Александър и Теодора 337
ИВАН АСЕН син на цар Иван Александър и Теодора/Сара 338, 392
ИВАН ВЛАДИСЛАВ бълг. цар 25, 32
ИВАН РИЛСКИ бълг. светец 94, 95, 97, 100, 390, 391, 398, 413, 426, 427, 429, 438, 440, 454, 459
ИВАН РУСИНА бълг. воевода, руснак 308, 309, 324, 330
ИВАН ПОЛИВОТСКИ бълг. светец 427, 454
ИВАН СРАЦИМИР бълг. цар 235, 337, 349, 351, 355, 358, 359, 362, 367, 368, 385, 406, 413, 437
ИВАН-СТЕФАН бълг. цар 256, 258, 326, 332—334, 337
ИВАН УГЛЕША феодален владетел, брат на Вълкашин 346
ИВАН ШИШМАН бълг. цар 191, 192, 196, 200, 203, 214, 226, 230, 245, 338, 351, 352, 354, 355, 358—362, 366, 367, 411, 413, 422, 442, 450, 452, 454, 457
ИВАНКО, бълг. болярин 131—133
ИВАНКО бълг. болярин 194
ИВАНКО добруджански княз, деспот 229, 235, 237, 359, 367
ИВАНКО БАСАРАБ влашки воевода 331, 337, 338

ИВАЦ бълг. воевода 30
ИВАШИН унгарски военачалник 149
ИВО ГРАМАТИК бълг. книжовник 442
ИГНАТИЙ бълг. патриарх 426
ИДРИСИ арабски географ 54, 55, 60, 62, 224
ИЗЕДДИН селджукски султан 274
ИЛАРИОН бълг. книжовник, ученик на Григорий Синаит 436
ИЛАРИОН МЪГЛЕНСКИ бълг. светец, епископ 88, 117, 169, 411, 427, 429, 438, 440, 452, 454
ИНАС унгарски вожд 308
ИНДЖЕ БАЛАБАН БЕЙ турски военачалник 358
ИНОКЕНТИЙ III папа 135, 137, 140, 142, 144, 149, 256, 258, 421
ИНОКЕНТИЙ IV папа 266
ИРИНА бълг. царица, жена на цар Иван Асен II, дъщеря на Теодор Комнин 178, 242, 256, 266, 267, 271, 429
ИРИНА бълг. царица, жена на цар Константин Асен 272, 276, 390
ИРИНА жена на Йоан Кантакузин 339, 340
ИСАЙ СЕРСКИ бълг. книжовник 352, 435
ИСАК II АНГЕЛ виз. император 35, 60, 117–119, 122–124, 126–128, 130, 136, 138, 139
ИСАК I КОМНИН виз. император 60, 65, 81, 122
ИСАК виз. севастократор 130, 131
ИСАК виз. севастократор, син на Алексий I Комнин 35, 42, 49, 74
ИСАК виз. севастократор, брат на Алексий I Комнин 35
ИСАК СИРИН виз. църковен писател 432, 456
ИСПОР вж. Аспарух
ИТИЛ алански вожд 308

Й

ЙОАКИМ I бълг. патриарх 172, 175, 222, 248, 251, 256, 423, 427
ЙОАКИМ III бълг. патриарх 297, 300
ЙОАКИМ ОСОГОВСКИ бълг. светец 37, 46, 98, 100, 427, 429, 459
ЙОАН вж. Калоян
ЙОАН II КОМНИН виз. император 39, 42, 43, 47, 60, 62, 68
ЙОАН III ДУКА ВАТАЦИ виз. император 82, 163, 171, 172, 174, 176, 178, 242, 263, 264, 268, 296
ЙОАН IV ДУКА ВАТАЦИ никейски император 266, 267
ЙОАН V ПАЛЕОЛОГ виз. император 339, 340, 342, 345, 346, 348, 349, 355, 358
ЙОАН АНГЕЛ виз. севастократор 296
ЙОАН XIII ГЛИКИС царигр. патриарх 462
ЙОАН виз. епископ във Велбъжд 94
ЙОАН виз. севастократор 122
ЙОАН солунски митрополит 104
ЙОАН средецки митрополит 441
ЙОАН СТАРЕЦ бълг. книжовник 434, 436, 445, 450, 462
ЙОАН АПЛИСФАРИЙ виз. сановник 327
ЙОАН ДЬО БРИЕН ерусалимски крал 170, 171, 174, 176
ЙОАН ВЕК царигр. патриарх 305
ЙОАН ДАМАСКИН виз. писател 445, 462
ЙОАН ДЕБЪРСКИ охридски архиепископ 26, 28, 92
ЙОАН ДРАГОСЛАВ бълг. книжовник 426
ЙОАН ДУКА виз. сановник 35
ЙОАН ЕКЗАРХ бълг. писател 54, 417, 418, 420, 455
ЙОАН ЗЛАТОУСТ раннохристиянски писател 94, 435, 437, 454
ЙОАН ЗОГРАФ майстор, грузинец 90
ЙОАН ЗОНАРА виз. хронист 29, 47, 82, 422, 424, 431
ЙОАН КАЗЕМАРИНСКИ рим. капелан 135, 137
ЙОАН КАМАТИР царигр. патриарх 136
ЙОАН КАНТАКУЗИН виз. император, писател 192, 258, 326, 337, 339–342, 344–346
ЙОАН КАНТАКУЗИН виз. сановник, кесар 122, 123, 308
ЙОАН КАЛЕКАС царигр. патриарх 339
ЙОАН КИНАМ виз. летописец 49, 117
ЙОАН КИПАРИСИОТ виз. богослов, варлаамит 402
ЙОАН КОМНИН епирски деспот 178, 264, 266
ЙОАН КОНДОСТЕФАН виз. сановник, солунски дук 86
ЙОАН КУКУЗЕЛ бълг. църковен певец, композитор и муз. теоретик 462, 464
ЙОАН КУЦОМИТ виз. сановник 30, 31
ЙОАН МАЛАЛА виз. хронист 423
св. ЙОАН НОВИ 464
ЙОАН ОРФАНОТРОФ виз. сановник 29, 31, 50, 72
ЙОАН ПЕТРИЦИЙ грузински учен 95
ЙОАН СИНАЙСКИ книжовник 455
ЙОАН СКИЛИЦА виз. хронист 28, 29, 31, 54, 72, 74, 82, 94
ЙОАН СПИРИДОНАКИ виз. сановник 132, 133
ЙОАН СХОЛАСТИК виз. писател 431, 438, 440
ЙОАН ЦИМИСХИ виз. император 48, 60, 88
ЙОАН ЧУРИЛА богомилски водач 75
ЙОАНИКИЙ II бълг. патриарх 452
ЙОАНИКИЙ сръбски патриарх 344
ЙОАНИС вж. Калоян
ЙОАНИЦА вж. Калоян
ЙОАСАФ БДИНСКИ бълг. писател, видински митрополит 355, 356, 413, 421, 423, 438, 455
ЙОСИФ бълг. книжовник 424
ЙОСИФ бълг. книжовник, ученик на старец Йоан 434

К

КАЛИ БАКУРИАНИ жена на Симватий Бакуриани 35, 49, 92
КАЛИМАН I бълг. цар 256, 264, 266, 267, 272
КАЛИМАН II бълг. цар 267, 271
КАЛИСТ царигр. патриарх 380, 434, 436, 437, 450
КАЛИСТ ГАРЕЛИ монах, бълг. книжовник 444
КАЛОГЕОРГИ бълг. болярин 193, 202
КАЛОЙОАН вж. Калоян
КАЛОПЕТЪР вж. Петър II
КАЛОЯН бълг. цар 124, 131 133, 135–140, 142–145, 147 149, 170, 171, 193, 222, 242, 256, 258, 259, 272, 382, 396, 411, 415, 421, 423, 457
КАЛОЯН бълг. болярин, севастократор 193, 194, 242, 259, 267, 272, 381, 390
КАРАМАН печенежки вожд 64
КАРЕНТАНО ЦАНИ венециански търговец 238
КАРЛ I АНЖУЙСКИ неаполитански крал 276, 287, 294, 296
КАСИАН видински митрополит 355
КАСИМ БЕГ татарски военачалник 287, 288
КАТАЛИМ печенежки вожд 64
КЕГЕН печенежки вожд 64
КЕКАВМЕН виз. историк 33, 44, 48, 70, 82, 86, 88
КЕРА ТАМАРА дъщеря на цар Иван Александър 338, 346, 355, 391
КЕРАЦА дъщеря на цар Иван Александър 338, 346, 392
КИЛИДЖ АРСЛАН иконийски султан 127
КИПРИЯН бълг. писател, киевски митрополит 222, 415, 423, 434, 436, 445, 455, 456
КИРИЛ вж. Константин Кирил Философ
КИРИЛ III киевски митрополит 426
КИРИЛ БОСОТА богомилски водач 405–407
КЛИМЕНТ бълг. монах 434
КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ бълг. епископ и писател 94, 427, 459
КОДЖА ХЮСЕИН османски летописец 353, 354
КОЗМА бълг. книжовник, ученик на

старец Йоан 434
КОЗМА ИНДИКОПЛЕВСТ виз. писател 417, 418
КОЗМА ПРЕЗВИТЕР бълг. писател 154, 158, 426, 455, 459
КОМНИНИ виз. императорски род 44, 118
КОНОН ДЬО БЕТЮН френски рицар, кръстоносец 145
КОНРАД II герм. император 81
КОНСТАНТИН IX МОНОМАХ виз. император 37, 60, 64
КОНСТАНТИН X ДУКА виз. император 60, 67, 72
КОНСТАНТИН бълг. воевода 258
КОНСТАНТИН виз. севастократор 298
КОНСТАНТИН син на цар Иван Срацимир 413, 438
КОНСТАНТИН АНГЕЛ братовчед на Исак II Ангел 130
КОНСТАНТИН АРИАНИТ виз. сановник 64
КОНСТАНТИН АСЕН /ТИХ/ бълг. цар 191–193, 195, 196, 198, 208, 245, 256, 259, 271, 272, 274, 276, 277, 281, 300, 390, 424
КОНСТАНТИН БОДИН зетски княз, провъзгласен за бълг. цар с име Петър 72, 73
КОНСТАНТИН ДЕЯН бълг. болярин, деспот 193, 214, 230, 245, 346, 352, 367, 391, 440
КОНСТАНТИН ДИОГЕН виз. военачалник 73
КОНСТАНТИН ДРАГАШ бълг. болярин, деспот 246
КОНСТАНТИН-КИРИЛ ФИЛОСОФ 97–99, 104, 153, 426, 429, 431
КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ бълг. писател 414, 415, 417, 418, 420, 444, 451, 452, 455
КОНСТАНТИН МАНАСИ виз. хронист 392, 424, 431
КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ бълг. епископ, писател 428, 455
КОНСТАНТИН ТИХ вж. Константин Асен
КОНСТАНЦО РУБЕО сановник при цар Тодор Светослав 306
КОСТАДИН КАЛИАКРЕНСКИ бълг. книжовник 442
КОСТАДИН ЧЕТЕЦ Войсил граматик/ бълг. книжовник 424
КРАЛИ МАРКО син на Вълкашин 352, 367, 458
КРУМ бълг. хан 382, 445
КСАНТ павликянски водач 74
КСЕНИЯ виз. императрица, майка на Андроник III 327
КСЕНОФОНТ гр. писател 432
КУДЕЛИН бълг. болярин 290–292
КУЛЕОН павликянски водач 74
КУЛИН босненски бан 153, 154
КУМАН бълг. воевода 285
КУРТ бълг. воевода 352
КЪНЧО бълг. воевода 285

Л

ЛАВРЕНТИЙ монах, бълг. книжовник 410
ЛАВРЕНТИЙ свещеноинок, бълг. книжовник 431
ЛАЗАР адамитски водач 406, 407
ЛАЗАР сръбски княз 351, 359, 362
ЛАЛА ШАХИН турски военачалник 358, 359
ЛАЛОЕ бълг. книжовник 431
ЛАОНИК ХАЛКОКОНДИЛ виз. историк 348
ЛАХАНА вж. Ивайло
ЛЕКА павликянски водач 63, 73, 94
ЛЕОНТИЙ МАХЕРА кипърски летописец 354
ЛИТОВОЙ бълг. военачалник 31
ЛОНГИВАРДОПУЛ виз. сановник 72
ЛОРЕНЦО ТИЕПОЛО венециански дож 234
ЛУИ ДЬО БЛУА граф, кръстоносец 142
ЛЪВ виз. сановник, протовестиарий 35
ЛЪВ кардинал 137
ЛЪВ ГАВАЛА виз. сановник 171
ЛЪВ КЕФАЛА виз. сановник, вестарх 35, 44, 46
ЛЪВ ПАФЛАГОНСКИ охридски архиепископ 28, 91, 94
ЛЮДОВИК I АНЖУЙСКИ унгарски крал 235, 348, 349, 351, 406
ЛЮДОВИК VII френски крал 81
ЛЮДОВИК ДЕ МОНТЕ военачалник на Неаполското кралство 296
ЛЮТИЦА БОГДАН бълг. воевода 458

М

МАКАБО КОНТАРИНИ венециански дож 234
МАКАРИЙ ИНОК бълг. книжовник 445, 462
МАКСИМ ИЗПОВЕДНИК виз. писател 432, 440
МАНАСТЪР бълг. воевода, куманин 147
МАНОТА бълг. болярин 193, 202
МАНУИЛ I КОМНИН виз. император 23, 42, 43, 46, 47, 49, 60, 62, 81, 117
МАНУИЛ II ПАЛЕОЛОГ виз. император 358, 368, 424
МАНУИЛ ИВАЦ бълг. военачалник 30, 33, 34, 37
МАНУИЛ КАМИЦА виз. военачалник, протостратор 131–133
МАНУИЛ КОМНИН солунски деспот 165, 166, 171, 174, 176, 178
МАНУИЛ ФИЛ виз. писател 277, 285
МАРИАН виз. военачалник 72
МАРИН БУНИЧ дубровнишки търговец 239, 240
МАРИНО САНУТО френски хронист, 166, 172
МАРИЯ бълг. царица, жена на Иван Владислав 25
МАРИЯ бълг. царица, жена на Константин Асен 256, 276, 277, 282, 284–286, 290, 300
МАРИЯ дъщеря на Андроник III, жена на Михаил Асен 337
МАРИЯ дъщеря на Иван Асен II 165
МАРИЯ жена на Исак II Ангел 127
МАРИЯ жена на Михаил IX 306
МАРКО виз. монах 434
МАРКО ЛЕОНАРДО венециански консул 235
МАРТИН бълг. воевода 308
МАРТИН фригийски епископ 440
МАТЕЙ син на Йоан Кантакузин, съимператор 346
МАТЕЙ ВЛАСТАР виз. юрист 432
МАТЕО ДЕ ЯОРБО венециански търговец 238
МЕТОДИЙ брат на Константин-Кирил Философ 153, 426, 429
МЕТОДИЙ йеромонах, бълг. книжовник, ученик на старец Йоан 434, 436, 445
МЕТОДИЙ ГЕМИСТ монах, бълг. книжовник 443
МЕХМЕД емир на Айдън 338
МИЛЕТИЙ АНТИОХИЙСКИ 441
МИЛИЦА жена на сръбския княз Лазар 362
МИЛОШ ОБИЛИЧ сръбски сановник 362
МИЛУТИН сръбски крал 192, 195, 206, 224, 230, 246
МИРОСЛАВ брат на Стефан Неман 127
МИРЧО влашки воевода 358, 362, 366, 367
МИТА бълг. болярнн, логотет 431
МИТРОФАН игумен на Великата лавра „Св. Богородица“ във В. Търново 431
МИХАИЛ II АСЕН бълг. цар 82, 193, 229, 234, 266, 267, 270, 271, 302
МИХАИЛ II епирски деспот 274
МИХАИЛ IV ПАФЛАГОН виз. император 28, 29, 33, 37, 60
МИХАИЛ VII ДУКА виз. император 60, 72, 73, 76
МИХАИЛ VIII ПАЛЕОЛОГ никейски и виз. император 274, 276, 277, 282, 284, 285, 288, 428
МИХАИЛ IX син на Андроник II Палеолог, съимператор 302, 304, 308
МИХАИЛ средецки епископ 73, 94
МИХАИЛ зетски княз 72
МИХАИЛ бълг. военачалник 37
МИХАИЛ син на цар Иван Алексан-

дър 229, 444
МИХАИЛ син на цар Константин Асен 256, 277, 286, 300, 424
МИХАИЛ АКОЛУТ виз.военачалник 64
МИХАИЛ АНГЕЛ ДУКА КОМНИН владетел на Епир 139, 149, 150, 163
МИХАИЛ АСЕН син на цар Иван Александър и Теодора 337, 346, 349
МИХАИЛ АТАЛИАТ виз. историк 33, 46, 67, 82
МИХАИЛ ВОИН българ. светец 426, 438, 454
МИХАИЛ ГЛАВА ТАРХАНИОТ виз. военачалник 274, 285, 286, 302, 304
МИХАИЛ ДЕРМОКАИТ виз. военачалник 29
МИХАИЛ КОМНИН епирски деспот 267
МИХАИЛ ПСЕЛ виз. писател 82, 417, 443
МИХАИЛ САРОНИТ виз. военачалник 72
МИХАИЛ ШИШМАН българ. цар 238, 242, 256, 259, 293, 294, 306, 323, 324, 326, 327, 329–334, 442
МИЦО българ. болярин 193, 271, 272, 274, 282
МЛАДЕН българ. първенец 431
МЛАДЕН кастрофилакс на Скопие 231
МОМЧИЛ българ. воевода 285
МОМЧИЛ ВОЕВОДА българ. независим владетел в Родопите 340–342, 458
МОНЕТА средновек. писател 158
МУРАД I турски султан 348, 352–355, 358–362
МУРИН виз. сановник, протовестиарий 288
МУСА КЕСЕДЖИЯ 458

Н

НАЗАРИЙ епископ на катарите в Италия 158, 162
НАУМ ОХРИДСКИ българ. книжовник, ученик на Кирил и Методий 94, 427
НЕСТОР виз. катепан на Дръстър, българин 73
папа НИКИТА павликянски водач 159
НИКИТА ЗАТВОРНИКА руски писател 154
НИКИТА КАРИКИ виз. военачалник, белградски дук 80
НИКИТА ХОНИАТ виз. историк 54, 63, 89, 118, 119, 122–124, 128, 130–132, 140, 142, 143, 147, 222, 248, 381
НИКИФОР III ВОТАНИАТ виз. император 35, 37, 74
НИКИФОР царигр. патриарх и писател 423
НИКИФОР велбъждки епископ 94
НИКИФОР/НИКИФОРИЦА виз. сановник, логотет 72, 73
НИКИФОР ВАСИЛАКИ виз. сановник 74
НИКИФОР ВРИЕНИЙ виз. сановник, писател 74
НИКИФОР ГРИГОРА виз. историк 55, 172, 192, 277, 279, 281, 288, 457, 459
НИКИФОР КАРАНТИН виз. сановник, дук 72
НИКОДИМ архимандрит в Търновската лавра „Св. Архангел Михаил“ 431
НИКОДИМ монах, българ. книжовник 438
НИКОДИМ ТИСМАНСКИ книжовник 437
НИКОЛА българ. воевода 193
поп НИКОЛА /БРАТА/ българ. книжовник 440
НИКОЛА ЛИТОВОЙ българ. болярин 267
НИКОЛА МАНКЛАВИТ 267
НИКОЛАЙ I папа 135
НИКОЛАЙ IV папа 298
НИКОЛО венециански търговец 238
НИКОН ЧЕРНОГОРЕЦ книжовник 431, 432
НИКУЛИЦА ДЕЛФИНА виз. сановник 70, 72, 86
НИЛ КАВАСИЛА виз. богослов 437, 456
НИНОСЛАВ босненски бан 154
НОГАЙ татарски хан 288, 291–294, 296, 298, 299

О

ОГНЯН българ. севаст 367
ОДОН ДЬО ДЬОИ френски летописец, кръстоносец 82
ОМУРТАГ българ. хан 382, 422
ОРХАН турски султан 302, 338, 344, 345, 348
ОСМАН турски емир 302, 338

П

ПАВЕЛ ФОСТИНИАТ виз. книжовник 443
ПАГАНО генуезки търговец 239
ПАНИТ унгарски бан 276
ПАНКРАТИЙ АНЕМА/КОСКИНА виз. сановник, прониар 39
ПАНТЕЛЕОНЕ търговец 299
ПАНЧО българ. болярин 327
ПАХОМИЙ монах, българ. книжовник 430
св. ПЕТКА ТЪРНОВСКА 169, 170, 364, 382, 411, 413, 423, 426, 427, 429, 438, 445, 454
ПЕТРИЛА зетски войвода 72
ПЕТРУЧИО ДЕ БАРЛЕТО дубровнишки търговец 241
ПЕТЪР I българ. цар 26, 49, 99, 104, 413, 421, 426, 428, 429, 454
ПЕТЪР II /Калопетър, Тодор/ българ. цар 37, 89, 118, 119, 122–125, 127, 128, 130, 131, 135, 193, 256, 272, 423
ПЕТЪР българ. сановник, епикерний 259
ПЕТЪР българ. сановник, севастократор 193, 259, 267
ПЕТЪР богомилски водач 159
ПЕТЪР московски митрополит 455
ПЕТЪР БОГДАН БАКШИЧ българ. катол. архиепископ 380
ПЕТЪР ДАМАСКИН виз. богослов 432
ПЕТЪР ДЕЛЯН син на цар Гаврил Радомир 25, 28–34, 37, 63, 64, 68, 72, 73, 104
ПЕТЪР ПУСТИННИКА /АМИЕНСКИ/ кръстоносец, водач на Похода на бедните 80
ПЕТЪР ЦЕРНАЙСКИ средновек. писател 158
ПИЕР ДЬО БРАШО кръстоносец 139
ПИЕТРО ГРИЗОНО венециански търговец 238
ПИЕТРО НАВАГЛЕРИО венециански търговец 238
ПИРОПУЛ еретически проповедник 407
ПИТАГОР гр. учен 404
ПЛАТОН гр. философ 404, 417, 432
ПРЕСИЯН син на цар Иван Владислав 25
ПРИБО българ. болярин, протосеваст 163, 192–194, 202, 242
ПРИБОЕ МИЛДРАСИЧ дубровнишки търговец 239
ПРИЯЗД българ. болярин, протокилийник 259
ПРОВАТ виз. военачалник 72
ПРОДАНКО българ. болярин, протокилийник 259
ПРОХОР ПЧИНСКИ българ. светец 37, 95, 97, 100, 427
ПСЕВДОКЕСАРИЙ виз. писател 417, 418
ПТОЛЕМЕЙ рим. географ 404
ПЪРВОСЛАВ българ. книжовник 431

Р

РАДАН българ. воевода 366
РАДОМИР дякон, българ. книжовник 392
поп РАДОМИР българ. книжовник 442
РАДОМИР син на цар Иван Владислав 25
РАДОСЛАВ българ. болярин, севастократор, брат на Смилец 193, 242, 259, 294, 298–300, 302
РАДОСЛАВ захълмски жупан 268
РАЙКО българ. книжовник 411
РАЙМУНД ТУЛУЗКИ граф, кръстоносец 80, 82
РАЙНЕР САКОНИ италиански богослов 156, 158, 159, 161
РАКСИН българ. болярин, протовестиа-

рий 258, 334
РАМОН МУНТАНЕР каталански летописец 229
РЕНИЕ ДЬО ТРИ кръстоносец, владетел на Пловдив 140, 142, 143, 145
РЕТКО бълг. книжовник 97
РИЧАРД I ЛЪВСКОТО СЪРЦЕ английски крал 126
РОБЕРТ ГИСКАР норманski крал 75, 76, 78
РОБЕРТ ДЬО КЛАРИ френски писател, кръстоносец 139, 149
РОБЕРТ ДЬО КУРТЕНЕ латински император 165
РОЖЕР II крал на Сицилия, Италия, Ломбардия и Калабрия 62
РОЖЕ ДЬО ФЛОР каталански вожд 302, 304, 305
РОМАН бълг. книжовник, ученик на Теодосий Търновски 436, 437
РОМАН бълг. цар 99, 196, 272
РОМАН II виз. император 85
РОМАН IV ДИОГЕН виз. император 60, 72
РОМАН МСТИСЛАВИЧ галички руски княз 132, 162
РОМИЛ ВИДИНСКИ бълг. писател 400, 402, 414, 415, 421, 434, 436, 437, 455
РОСТИСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ руски княз 193, 270
РУБРУК френски летописец 267
РУДЛО управител на Струмица 245

С

САВА йеромонах, бълг. книжовник, ученик на Теодосий Търновски 436
поп САВА бълг. книжовник 97
св. САВА сръбски патриарх 169, 382, 392
САВАТИЙ еклесиарх, бълг. книжовник 441
САЛАДИН султан 126, 127
САМУИЛ бълг. цар 25, 26, 28, 40, 49, 54, 91, 135, 421
САМУИЛ бълг. болярин, чичо на цар Иван Александър 392
САРЪ БАБА турски военачалник 353
САРЪ САЛТЪК тюркменски военачалник 274
САСЛАВ печенежки вожд 67
САЦА печенежки вожд 67
СЕАДДЕДИН турски хронист 348, 352, 361
СЕВЕРИАН ГАВАЛСКИ писател 430, 432
СЕЛТЕ печенежки вожд 64, 65
СЕРГИЙ бълг. болярин, коместабъл 258
СЕРГИЙ БАКУРИАНИ виз. сановник 35
СИГИЗМУНД унгарски крал 235, 351, 362, 367, 368
СИЛВЕСТЪР бълг. болярин, епикерний 259
СИМВАТИЙ БАКУРИАНИ виз. сановник 35, 92
СИМЕОН бълг. цар 26, 84, 99, 102, 104, 255, 428
СИМЕОН бълг. патриарх 344
СИМЕОН монах, бълг. книжовник 391, 411, 440, 448
СИМЕОН МЕТАФРАСТ И ЛОГОТЕТ виз. писател 25, 424
СИМЕОН НОВИ БОГОСЛОВ виз. богослов 400, 432, 456
СИМОНИДА дъщеря на Андроник II Палеолог, жена на Стефан Урош II Милутин 299
СИНАДИН виз. сановник, велик стратопедарх 297
СИРГИАН виз. пълководец 308, 334
СЛАВ бълг. болярин, столник 259
СМИЛЕЦ бълг. цар 193, 242, 259, 294, 298, 299, 302
СОИМИРОВИЧИ бълг. болярски род 193
СОЛОМОН унгарски крал 68
СОФОКЪЛ гр. писател 444
СПИРИДОН НОВИ бълг. светец, епископ 427
СРАЦИМИР ШИШМАН бълг. болярин 323
СТАН бълг. воевода 285
СТАНИСЛАВ бълг. книжовник 440
СТАНКО /КУСАМ/ бълг. воевода 366
СТЕФАН бълг. воевода 205
поп СТЕФАН ученик на Кирил Босота 405–407
СТЕФАН ВЛАДИСЛАВ сръбски крал 169, 210
СТЕФАН ДЕЧАНСКИ сръбски крал 293, 421
СТЕФАН ДРАГУТИН сръбски крал 291, 296
СТЕФАН ДУШАН сръбски крал 153, 192, 194, 210, 246, 251, 298, 332, 334, 337, 339, 340, 344–346
СТЕФАН ЛАЗАРЕВИЧ сръбски деспот 216, 362, 420
СТЕФАН НЕМАН сръбски велик жупан 118, 127, 130, 153, 207, 242
СТЕФАН ПЪРВОВЕНЧАНИ сръбски крал 148, 149, 150, 169
СТЕФАН РАДОСЛАВ сръбски крал 169
СТЕФАН УРОШ II МИЛУТИН сръбски крал 291, 293, 294, 296, 299, 308, 323
СТЕФАН УРОШ III ДЕЧАНСКИ сръбски крал 298, 327, 329, 331–334
СТРАЦИМИР брат на Стефан Неман 127
СТРЕЗ бълг. севастократор 148, 149, 150, 170, 179, 259
СУЛЦА печенежки вожд 64
СЮЛЕЙМАН син на султан Орхан 344–346

Т

ТАНКРЕД племенник на Боемунд Тарентски 80, 81
ТАТИКИЙ виз. военачалник 74
ТАТУШ/ХАЛИ печенежки вожд 67, 73
ТВЪРДКО босненски крал 359
ТЕМИР алански вожд 308
ТЕОГНОСТ ВУРЦА виз. военачалник 72
ТЕОДОР I ЛАСКАРИС никейски император 139, 143, 145, 163
ТЕОДОР II ЛАСКАРИС никейски император 172, 175, 176, 268, 270, 272
ТЕОДОР ВАЛСАМОН виз. юрист 117, 263, 431, 443
ТЕОДОР ГРАМАТИК бълг. книжовник 424, 442
ТЕОДОР ЕДЕСКИ 440
ТЕОДОР КОМНИН епирски владетел 150, 163, 165, 166, 169, 170, 176, 178, 266, 382, 429
ТЕОДОР МЕТОХИТ виз. писател 299
ТЕОДОР ПАЛЕОЛОГ син на Йоан V Палеолог 358
ТЕОДОР СИНАДИН виз. военачалник, протостратор 329, 334
ТЕОДОР СТУДИТ виз. църковен писател 432, 443
ТЕОДОРА бълг. царица, жена на цар Иван Александър 337, 338
ТЕОДОРА/САРА бълг. царица, жена на цар Иван Александър 338, 392, 444
ТЕОДОРА дъщеря на севастократор Исак 131, 132
ТЕОДОРА дъщеря на Алексий I Комнин 91
ТЕОДОРА дъщеря на цар Смилец, жена на Стефан Урош III Дечански 298
ТЕОДОРА, бълг. царица, жена на цар Тодор Светослав и на Михаил Шишман 306, 326, 327, 329, 331, 333, 334
ТЕОДОРИТ монах, лекар, варлаамит 404, 405, 421
ТЕОДОСИЙ протосеваст, бълг. книжовник, монах 431
ТЕОДОСИЙ серски митрополит 435
ТЕОДОСИЙ монах, адамитски водач 406, 407
ТЕОДОСИЙ ТЪРНОВСКИ I бълг. патриарх, писател 380, 400–402, 405–407, 415, 434, 436, 437, 443, 445, 450, 455
ТЕОДОСИЙ II бълг. патриарх 431, 434
ТЕОДУЛ солунски архиепископ 48
ТЕОТОКИЙ ПСИЛИЦА бълг. книжовник 431
ТЕОФАН бълг. книжовник, ученик на старец Йоан 434

ТЕОФИЛАКТ БЪЛГАРСКИ охридски архиепископ, писател 40, 44, 46, 48, 54, 82, 94, 398, 432
ТЕРВЕЛ бълг. цар 422
ТЕРТЕРОВЦИ бълг. царски род 255, 259, 294, 299
ТИБО френски граф 136
ТИМОТЕЙ йеромонах, бълг. книжовник, ученик на Теодосий Търновски 436
ТИМУРТАШ турски военачалник 352
ТИРАХ печенежки хан 64
ТИХОМИР бълг. воевода 29, 84
ТИХОТА бълг. книжовник 424
ТОДОР бълг. болярин, брат на Балик 345
поп ТОДОР 203
ТОДОР СВЕТОСЛАВ бълг. цар 193, 256, 259, 287, 291, 296–302, 304, 306, 308, 309
ТОКТУ татарски хан 299
ТОМКО търговец 239, 241
ТРАВЪЛ павликянски военачалник 74
ТРАЯН син на цар Иван Владислав 25
ТУГОРТАГ кумански вожд 68
ТУНГУЗ татарски военачалник 299

У

УГЛЕША 352, 354, 358
УГРИН унгарски военачалник, магистър 291
УЗБЕК татарски хан 299
УЗУНДЖА СЬОНДЮК помохамеданчен българин 358
УМБЕРТОПУЛОС виз. военачалник 298
УМУР емир на Айдън 338, 340, 341, 344
УРБАН V папа 348, 349
УРОШ I сръбски крал 267, 268, 351

Ф

ФИЛИП бълг. болярин, велик логотет 258, 334
ФИЛИП монах, бълг. книжовник 434
поп ФИЛИП бълг. книжовник 410, 424, 431
ФИЛИП II АВГУСТ френски крал 126
ФИЛИП ШВАБСКИ герм. император 136
ФИЛОТЕЙ КОКИН царигр. патриарх 434, 445, 454, 462
св. ФИЛОТЕЯ 365, 413, 423, 438, 454
ФРАНЧЕСКО дубровнишки аптекар 239
ФРАНЧЕСКО ДАНДОЛО венециански дож 234
ФРИДРИХ I БАРБАРОСА герм. император 62, 63, 126–128, 231
ФРИДРИХ II ХОХЕНЩАУФЕН герм. император 166
ФРУЖИН син на цар Иван Шишман 422
ФУДУЛ бълг. книжовник 436, 445
ФУДУЛ еретически проповедник 407

Х

ХАЙРЕДИН ПАША турски военачалник 353, 354
ХАЛИЛ син на султан Орхан 344
ХАРАЛД ХАРДРАД норвежки военачалник 32
протопоп ХАРИТОН бълг. книжовник 442
ХЕНРИХ латински император 142–145, 148–150, 152, 163
ХЕНРИХ IV герм. император 76
ХИПОКРАТ гр. учен, лекар 420
ХЛАПЕН владетел в Бер, Костур и Воден 346
ХРАНЧО бълг. болярин 193, 202
ХРЕЛЬО протосеваст 193, 337, 340, 391, 394, 440
ХРИСТОФОР АНКИРСКИ митрополит 171
ХУГО МАГНУС кръстоносец 85
ХУЛАГУ монголски хан 266

Ц

ЦАМБЛАК бълг. болярски род 449
ЦАМБЛАК бълг. болярин, велик микюр 230, 259

Ч

ЧАКА татарски хан 298–300, 305
ЧАКА унгарски сановник 272
ЧАНИ БУОНО венециански търговец 239
ЧЕЛГУ печенежки военачалник 68
ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР бълг. писател 99, 426, 431
ЧИНГИЗ ХАН татарски хан 266, 299
ЧЪСМЕН/ЕЦУИСМЕН бълг. военачалник 143

Ш

ШАРЛ ДЬО ВАЛОА френски принц 306
ШИЛТБЕРГЕР рицар, герм. писател 351, 352, 368
ШИШКИН бълг. воевода 352
ШИШМАН бълг. болярин, деспот 291–294
ШИШМАН бълг. болярин 334
ШИШМАНОВЦИ бълг. царски род 193, 214, 255, 256, 259, 292, 323, 457

Ю

ЮНИЙ БУНИЧ дубровнишки търговец 238, 241

Я

ЯКОБО МАГНО венециански търговец 239
ЯКОВ сръбски монах 434
ЯКОВ серски митрополит 435
ЯКОВ СВЕТОСЛАВ руски княз, деспот 259, 274, 276, 277, 426
ЯНКУЛ бълг. воевода 458
бан ЯНУКА бълг. воевода 358
ЯХИЯ АНТИОХИЙСКИ арабски писател 25, 26

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ ИМЕНА

А

АБДЕРА гр. ант. и средновек. Беломорска Тракия, Гърция 341
АВЛИ гр. средновек. Сливенско, неуточн. 55
АВСТРИЙЦИ 266
АГАТОНИКИ гр. средновек. вж. Орях ово, Свиленградско
АГАТОПОЛ гр. средновек. вж. Ахтопол
АДРИАНОПОЛ гр. ант. и средновек. вж. Одрин
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ 23, 30, 76, 80, 82, 84, 85, 264, 266
АЗИЯ 266, 418
АЕТОС гр. средновек. вж. Айтос
АЙДЪН емирство 338, 348
АЙТОС /средновек. Аетос/ гр. 62, 145, 242, 327, 334, 340, 345, 388
АКАРНАНИЯ обл. Гърция 344
АКЕРМАН кр. средновек. вж. Белго род Днестровски
АКРА кр. средновек. 126
АКСИОС вж. Вардар
АЛАНИ /яси/ племе 299, 302, 305, 332
АЛБАНИЯ 30, 32, 78, 80, 84–86, 88, 163, 169, 238, 241, 254, 294
АЛБАНОН гр. средновек. НР Албания 166
АЛБАНЦИ 29, 30, 60, 74, 86, 88, 169, 206, 338
АЛЕКСАНДРИЯ гр. Египет 161
АЛЕКСИУПОЛ вж. Неокастрон
АМФИПОЛ гр. ант. и средновек. вж. Неохорион
АНГЛИЯ 215
АНДРОС о-в 238
АНКАРА 302
АНКОНА гр. Италия 239
АНТИОХИЙСКО /КРЪСТОНОСНО/ КНЯЖЕСТВО 80
АНТИОХИЯ гр. средновек. /дн. Антакя, Турция/ 72, 80, 81, 163
АНХИАЛО вж. Поморие
АПУЛИЯ обл. Италия 76, 78
АРАБАКОНАШКИ ПРОХОД в Стара планина 388
АРАБИ 27, 75
АРДА р. 131, 268, 341, 386
АРДИНСКО 353
АРКАДИОПОЛ гр. средновек. вж. Люлебургаз
АРМЕНИЯ 25, 32, 89, 266, 420
АРМЕНЦИ 63, 74, 88
АРТА гр. средновек. Епир, Гърция 78, 163
АСЕНОВА /Станимашка/ КРЕПОСТ

88, 384
АСЕНОВГРАД /средновек. Стенимахос, Станимака/ гр. 49, 88, 132, 142, 143, 145, 171, 242, 268, 274, 308, 323, 340, 353, 354, 381, 384, 388, 444
АСЕНОВГРАДСКО 224
АСКАЛОН гр. ант. и средновек. Египет 126
АСПАРУХОВО кв. на Варна 287
АТИКА п-ов 32, 367
АТИНА 60
АТИРА кр. ант. и средновек. вж. Бююкчекмедже
АТЛАНТИЧЕСКИ ОКЕАН 152
АТОНСКИ П-ОВ/АТОН вж. Света гора
АФРИКА 418
АХРИДА обл. в Родопите 268
АХТОПОЛ /средновек. Агатопол/ гр. 124, 274, 302, 309, 327, 349, 388
Б
БАГДАДСКИ ХАЛИФАТ 72
БАЛАКЛАВА /средновек. Чембало/ гр. УССР 234
БАЛИКИН ПРЕСЛАП местност във Врачанско 219
БАЛКАН вж. Стара планина
БАЛКАНСКИ П ОВ/БАЛКАНИ 32, 33, 54, 55, 62, 63, 76, 78, 81, 84, 90, 117, 118, 128, 135, 147, 148, 153, 154, 159, 162, 163, 166, 218, 229, 234, 235, 238, 253, 254, 264, 266, 268, 277, 294, 296, 298, 301, 306, 308, 332, 339, 341, 344, 345, 346, 348, 352, 355, 358–360, 362, 370, 386, 390, 420, 422, 436, 452, 457
БАНЕВО /средновек. Мегали Терме/ с. Бургаско 62
БАНИЦА с. Сярско, Югоизт. Македония, Гърция 86
БАРИ гр. Италия 72, 76
БАТКУН кр. средновек. /дн. квартал от с. Паталеница, Пазарджишко/ 242, 353, 388
БДИН гр. средновек. вж. Видин
БЕДЕН с. Девинско 353
БЕЛАСИЦА пл. 268, 459
БЕЛГОРОД ДНЕСТРОВСКИ /средновек. Маврокастро, Акерман/ гр. УССР 224, 235, 238, 241, 299, 306, 421
БЕЛГРАД 26, 28, 78, 80, 84, 118, 126, 127, 130, 133, 137, 264, 386
БЕЛГРАДСКА ОБЛАСТ/ХОРА 130, 133, 148, 163, 171, 259, 267, 291
БЕЛИЦА местно име в НР Албания 85
БЕЛО ПОЛЕ гр. средновек. СР Черна гора, СФРЮ 268
БЕЛОВО гр. 444
БЕЛОГРАДЧИК гр. 291, 381
БЕЛОМОРИЕ 23, 25, 268, 341, 349, 353, 386
БЕЛЯТОВО кр. средновек. Тракия 74
БЕР вж. Верея
БЕРАТ гр. Албания 294
БЕРЕНДЕ с. Софийско 391
БЕРОЕ гр. средновек. вж. Стара Загора
БЕСАРАБИЯ обл. 235, 299
БЕСИ трак. племе 88
БИГА емирство 348
БИСЕРИКУЦА /Гарван/ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 55
БИСТРИЦА р., приток на Струма 216, 251
БИСТРИЦА местно име в НР Албания 85
БИТОЛСКО 80, 191, 440
БИТОЛСКО /Пелагонийско/ ПОЛЕ 149
БИТОЛЯ /ант. и средновек. Пелагония, средновек. Бутели/ гр. СР Македония, СФРЮ/ 26, 40, 78, 82, 132, 133, 332, 334, 352, 354
БЛАТЕН местно име НР Албания 85
БЛАТЕНИ местно име НР Албания 85
БЛИЗНЪСКО заселка средновек. /дн. с. Близенско, Кичевско, СР Македония, СФРЮ/ 204
БОБЛЯНЕ местно име 86
БОЖЕНИЦА с. Ботевградско 367
БОЙОН кр. средновек. вж. Бояна
БОРУЙ гр. средновек. вж. Стара Загора
БОРУЙСКА ХОРА 259
БОСНА 135, 153, 154, 159, 238, 241, 254, 264, 291, 359, 362
БОСНЕНЦИ 359, 362
БОСФОР проток 64
БОТРОТ гр. средновек. /дн. Бутринти, НР Албания/ 26
БОХЕМИЯ обл. ЧССР 266
БОЯНА /Бойон/ кр. средновек., дн. квартал на София 33, 90, 194, 242, 386, 388
БРАНИЧЕВО гр. средновек. /дн. Костолац, СР Сърбия, СФРЮ/ 26, 118, 126, 127, 133, 135, 137, 264
БРАНИЧЕВСКА ОБЛАСТ/ХОРА 130, 133, 148, 163, 171, 259, 267, 290, 291, 293
БРАНИЧЕВСКО КНЯЖЕСТВО 290, 291
БРАЦИГОВО гр. 224
БРАШОВ гр. СР Румъния 235
БРЕГАЛНИЦА р. 104
БРЕЗНИК гр. 102, 386
БРИНДИЗИ гр. Италия 76
БРОД с. средновек. Скопско, СР Македония, СФРЮ 60, 204, 205, 230
БРУСА/БУРСА гр. Турция 231, 338, 367
БУДАПЕЩА 349, 368
БУКУРЕЩ 235
БУРГАС /средновек. Пиргос/ гр. 302
БУРГАСКИ ЗАЛИВ 388
БУРЛИ/БУРУГРАД /Перитор/ кр. средновек. Беломорска Тракия, Гърция 342, 353
БУТЕЛИ гр. средновек. вж. Битоля
БЪДИН гр. средновек. вж. Видин
БЪДИНО с. средновек., неуточн. 196
БЪЗОВО с. средновек., неуточн. 196
БЪЛГАРИНО с. средновек., неуточн. 196
БЪЛГАРСКА ГОРА обл. в Моравско, СФРЮ 127
БЪЛГАРСКА МОРАВА р. /дн. Южна Морава/ 130, 332
БЪЛГАРСКИ СЕВЕРИН кр. средновек. вж. Дробета Северин
БЮЮКЧЕКМЕДЖЕ /ант. и средновек. Атира/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 144
БЯЛА ВОДА местно име НР Албания 85
БЯЛГРАД кр. средновек. при с. Върбица, Преславско 242, 287
БЯЛО /Егейско/ МОРЕ 130, 132, 139, 174, 234, 264, 338, 341, 388, 458
В
ВАЛОВИЩА гр. средновек. /дн. Сидерокастрон, Югоизт. Македония, Гърция/ 86
ВАН езеро в Армения 72
ВАНИСТА кр. средновек. в Родопите, неуточн. 88
ВАРВАРА с. средновек., неуточн. 196
ВАРДАР /ант. Аксиос/ р. 40, 80, 132, 149, 354, 388, 389
ВАРНА гр. 57, 60, 62, 125, 132, 191, 223, 225, 226, 229, 235, 237, 238, 241, 247, 248, 286, 306, 349, 351, 360–362, 367, 381, 384, 388, 396, 414, 422, 442
ВАСПУРАКАН обл. средновек. Армения 25
ВАЦИНЕЯ с. средновек. Югоизт. Тракия, Турция 37
ВАЮНИТИ /войничи/ слав. племе от бълг. група 86
ВЕЛБЪЖД гр. средновек. вж. Кюстендил
ВЕЛБЪЖДКА ОБЛАСТ 238, 241, 296
ВЕЛЕМИСДА с. средновек. Сярско, неуточн. 35
ВЕЛЕС гр. СР Македония, СФРЮ 242, 267, 270, 354, 388
ВЕЛЕШКО 191
ВЕЛИКА ВЛАХИЯ обл. средновек. Сев. Тесалия, Гърция 166
ВЕЛИКО ТЪРНОВО гр. 57, 88, 119, 124, 125, 128, 131, 132, 135, 137, 142, 145, 147, 150, 152, 162, 166, 170–172, 176, 178, 194, 222, 226, 229, 234, 235, 242, 247, 248, 256, 258, 263, 264, 266, 267, 271, 272,

276, 277, 281, 282, 284, 286–288, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 308, 323, 327, 332, 333, 337, 340, 344–346, 348, 351, 352, 362, 364–366, 379–382, 385, 388, 389, 391, 392, 396, 400, 404–407, 411, 413, 414, 421–424, 426, 427, 429–431, 436–438, 440, 442, 444, 445, 449, 450, 452, 454, 455, 457
ВЕЛЮСА с. Струмишко, СР Македония, СФРЮ 91
ВЕНЕЦ кр. средновек. Североизт. България, неуточн. 285, 348
ВЕНЕЦИЯ гр. Италия 62, 118, 136, 139, 154, 234, 235, 243, 294, 306, 355, 398
ВЕРЕЯ виз. тема 25, 39, 50
ВЕРЕЯ /Бер, Караферия/ гр. Южна Македония, Гърция 26, 78, 242, 329, 346, 353, 354
ВИДА вж. Диавена
ВИДИН /средновек. Бдин, Бъдин/ гр. 26, 57, 62, 130, 137, 149, 171, 193, 216, 226, 234, 235, 237, 239, 241, 259, 276, 291–294, 332, 337, 340, 351, 352, 362, 367, 368, 381, 385, 388, 406, 411, 413, 423, 437, 438, 455
ВИДИНСКА ОБЛАСТ 130, 149, 259, 274, 291, 323, 349, 351, 362, 368, 411
ВИДИНСКО ДЕСПОТСТВО 291, 292, 293, 299, 323
ВИДИНСКО ЦАРСТВО 348, 351, 359, 362, 367, 368, 437, 438
ВИЕНА 386
ВИЗА гр. Югоизт. Тракия, Турция 144, 165, 267, 302, 331
ВИРА гр. Беломорска Тракия, Гърция 326
ВИРГИНО БЪРДО 196
ВИТЕРБО гр. Италия 296
ВИТИНИЯ обл. ант. и средновек. Мала Азия, Турция 64, 302
ВИТОША пл. 33, 130, 196, 442
ВИЧИНА гр. средновек. Сев. Добруджа, СР Румъния /вероятно дн. Мачин/ 67, 224, 241, 442
ВЛАСИ 30, 60, 68, 70, 86, 88, 176, 206, 266, 323, 332, 358, 367, 436
ВЛАСТО с. средновек. Охридско, СР Македония, неуточн. 203
ВЛАХИЯ обл. СР Румъния 27, 64, 68, 163, 171, 266
ВЛАШКО КНЯЖЕСТВО 263, 337, 338, 351, 352, 362, 366, 367, 400, 430, 437, 452, 455, 457, 462, 464
ВЛАШКО СЕЛО с. средновек. /дн. Мартиново, Чипровско/ 193
ВОДЕН гр. Южна Македония, Гърция 40, 78, 88, 242, 267, 268, 329, 340, 346, 354
ВОДЕН кр. средновек. Асеновградско 388
ВОДИЦА местно име НР Албания 85
ВОЙНИЧИ вж. ваюнити
ВОЛЕРОН виз. тема 25, 42, 166
ВОЛЖКА БЪЛГАРИЯ 266
ВОЮСА р. 238
ВРАНЯ местно име НР Албания 85
ВРАНЯ гр. Моравско, СФРЮ 270, 386
ВРАТИЦА гр. средновек. вж. Враца
ВРАЦА /средновек. Вратица/ гр. 57, 241, 242, 291, 366, 381
ВРИСИС кр. средновек. /дн. Бунархисар, Югоизт. Тракия, Турция/ 274
ВУКЕЛОН гр. средновек. /дн. с. Маточина, Свиленградско/ 327, 331
ВЪРБИЦА с. Шуменско 242, 287
ВЪРБИШКИ ПРОХОД в Стара планина 286, 388
ВЪРЛИ БРЯГ местност Бургаско 219
ВЪЧА р. 166, 353
Г
ГАГАУЗИ 86
ГАЛАТА кр. средновек., дн. квартал на Варна 286, 422
ГАЛИПОЛИ /дн. Гелибол/ гр. Турция 174, 238, 304, 346, 349
ГАЛИПОЛСКИ П ОВ 267, 305, 346
ГАЛИЦА местно име в НР Албания 85
ГАЛИЦИЯ обл. УССР 162
ГАЛИЧКО ВОЛИНСКО РУСКО КНЯЖЕСТВО 162
ГАЛИЧКО РУСКО КНЯЖЕСТВО 148, 162
ГАНОС пл. 176
ГАРВАН вж. Бисерикуца
ГЕНУА гр. Италия 62, 118, 154, 229, 234, 235, 306, 354, 355, 359, 398
ГЕРМАНИЯ гр. ант. и средновек. вж. Сапарева баня
ГЕРМАНИЯ 154, 215
ГЛАВИНИЦА гр. средновек. /дн. с. Балши, НР Албания/ 26, 40
ГЛИНА местно име НР Албания 85
ГОЛОЕ гр. средновек. вж. Лозарево
ГОЛЯМ ДЕРВЕНТ проход 388
ГОЛЯМО БЕЛОВО с. Пазарджишко 352
ГОРНА ЛУКА с. Чипровско 193
ГОРНЯК /средновек. Ждрело/ с. СР Сърбия, СФРЮ 291, 293
ГОСТИВАРСКО 191
ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ /Неврокоп/ гр. 216
ГРАДЕЧНИЦА с. Кичевско СР Македония, СФРЮ 204
ГРАДИЩЕ кр. средновек. Чипровско 193
ГРАМЕНИ кр. средновек. при с. Градец, Сливенско 287
ГРАЧИЦА местно име НР Албания 85
ГРУЗИЯ /Иверия/ 25, 64, 89, 266
ГРЪНЧАРИ с. Охридско, СР Македония, СФРЮ 203
ГУЗИ вж. узи
ГЪРЦИЯ 23, 60, 67, 139, 144
ГЮМЮРДЖИНА гр. Беломорска Тракия /дн. Комотини/ 145
ГЮМЮРДЖИНСКО 359
Д
ДАКИ трак. племе 88
ДАЛМАЦИЯ обл. СФРЮ 80, 136, 153, 159, 169, 235, 243, 411, 458
ДАРДАНЕЛИ проток 128, 170, 268
ДЕБРИЦА кр. средновек., неуточн. 332
ДЕБЪР гр. СР Македония, СФРЮ 354
ДЕБЪР с. средновек., неуточн. 196
ДЕВЕЛТ/ДЕБЕЛТ гр. средновек., дн. с. Дебелт, Бургаско 136, 242, 274, 302, 388
ДЕВИН ГРАД /Момина крепост/ кр. средновек. в Търновград 380, 385
ДЕВИНСКО 353
ДЕВНЯ гр. 388
ДЕВОЛ гр. средновек. край дн. с. Звезда, Корчанско, НР Албания 31, 81
ДЕВОЛСКА ХОРА 259
ДЕЛЯН с. средновек., неуточн. 37, 46
ДЕРВЕНТСКА ПЛАНИНА/ДЕРВЕНТСКИ ВЪЗВИШЕНИЯ/ 388
ДИАВЕНА /Вида/ кр. средновек. в Котленския проход 287, 288
ДИАМПОЛ гр. средновек. вж. Ямбол
ДИМИТРИАДА кр. средновек. /дн. с. Димитриас, Тесалия, Гърция/ 31
ДИМИТРИЦА с. НР Албания 123
ДИМОТИКА/ДИДИМОТИХОН гр. Беломорска Тракия, Гърция 25, 140, 143–145, 165, 166, 170, 178, 222, 234, 270, 308, 327, 330, 331, 339, 340, 345, 348, 386, 388
ДИМЧЕВО /средновек. Скафида/ с. Бургаско 274, 302, 349
ДНЕПЪР /Затиуса/ р. 65, 102
ДНЕСТЪР /Ереуса/ р. 102, 235, 299
ДОБРОВИКИЯ местно име 86
ДОБРОМИР кр. средновек., неуточн. 332
ДОБРОШ местно име НР Албания 85
ДОБРУДЖА /Карвунска земя/хора/ 55, 67, 102, 125, 235, 259, 274, 279, 286, 332, 388, 442
ДОБРУДЖАНСКО КНЯЖЕСТВО/ДЕСПОТСТВО 235, 345, 351, 359, 360, 362, 366–368, 442
ДОН р. 65
ДОРКОВО /средновек. Цепина/ с. Пазарджишко 148, 202, 242, 268, 270, 323, 340, 352, 353, 381, 384, 386, 388, 392
ДОРОСТОЛ гр. средновек. вж. Силистра
ДРАГАВАСТА с. средновек., неуточн. 37, 46
ДРАГАЛЕВЦИ с., дн. квартал на София 196
ДРАГОВИЩИЦА р. 332
ДРАГУВИТИ слав. племе от бълг.

група 85
ДРАМА гр. Югоизт. Македония, Гърция 195, 242, 247, 248, 346
ДРАМСКО 341
ДРАХ с. средновек. Тракия, неуточн. 37
ДРАЧ гр. НР Албаняя /дн. Дуръс/ 30, 74, 76, 78, 80, 81, 84, 118, 163, 166, 169, 170, 247, 248, 258, 411, 462
ДРАЧКА ТЕМА 29, 84
ДРИНА р. 270
ДРИСКА с. средновек., неуточн. 196
ДРОБЕТА СЕВЕРИН /Турну Северин средновек. Български Северин/ гр. СР Румъния 171, 291
ДРУГОВИТИ с. средновек. Солунско, неуточн. 85
ДРЪСТЪР гр. средновек. вж. Силистра
ДРЯНОВО с. Кавадарско, СР Македония, СФРЮ 91
ДУБРОВНИК гр. СФРЮ 60, 170, 223, 229, 230, 234, 235, 238, 239, 241, 243, 254, 267, 329, 334, 344, 370, 398
ДУНАВ р. 23, 27, 46, 64, 65, 67, 68, 82, 84, 97, 99, 102, 118, 119, 123, 124, 128, 138, 148, 162, 178, 191, 235, 241, 266, 274, 281, 285, 291–293, 296, 299, 306, 308, 345, 352, 355, 358, 361, 362, 367, 368, 381, 388, 422, 442, 457
ДЪБИЛИН гр. средновек. вж. Ямбол
ДЮЛЕНСКИ ПРОХОД в Стара планина 388

Е

ЕВРЕИ 228, 247, 379, 407
ЕВРОПА 64, 78, 135, 142, 148, 152–154, 156, 158, 159, 161, 162, 176, 179, 215, 218, 223, 235, 241, 254, 266, 281, 290, 344, 367, 370, 379, 380, 384, 390, 392, 396, 398, 406, 418, 464
ЕГЕЙСКО МОРЕ вж. Бяло море
ЕГИПЕТ 126, 136
ЕЗЕРЯНО с. средновек. /дн. Езерени, Охридско, СР Македония, СФРЮ/ 203
ЕЛАДА обл. Гърция 30, 411
ЕЛИ с. средновек. /дн. Елха, Охридско, СР Македония, СФРЮ/ 203
ЕМОНА кр. средновек. дн. с. Бургаско 243, 349, 351
ЕНОС гр. Югоизт. Тракия, Турция 37, 42
ЕПИВАТ с. средновек. Югоизт. Тракия, Турция 170
ЕПИР обл. Гърция 30, 76, 78, 86, 88, 139, 149, 163, 166, 338, 344
ЕПИРСКА ДЪРЖАВА/ДЕСПОТСТВО 163, 165, 166, 170, 261, 268
ЕРЕУСА вж. Днестър
ЕРУСАЛИМ 78, 126, 163, 430, 437
ЕСКИПОЛОС /средновек. Скопелос/ с. Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция 274
ЕТРОПОЛСКИ ПРОХОД в Стара планина 65, 388
ЕФРЕМ с. Хасковско 145, 242, 268, 386

Ж

ЖАБОВО местно име НР Албания 85
ЖДРЕЛО кр. средновек. вж. Горняк
ЖЕЛЕЗНИ ВРАТА пролом на р. Дунав 163, 291, 352

З

ЗАБЪРДО с. Смолянско 353
ЗАГРАД кр. средновек. при дн. с. Забърдо, Смолянско 353, 386
ЗАДАР/ЗАРА гр. СР Хърватско, СФРЮ 136
ЗАРЕНИЦА местност край гр. Наречен 353
ЗАТИУСА вж. Днепър
ЗДРАВИКИОН с. средновек. /дн. с. Драбескос, Драмско, Югоизт. Македония, Гърция/ 49
ЗДУНЕ с. средновек., дн. с. в Гостиварско, СР Македония, СФРЮ 204, 205
ЗЕТА обл. средновек. СР Черна гора, СФРЮ 64, 72
ЗЛАТНА ОРДА монголска държава 235, 266, 294, 298, 299, 306, 308, 323
ЗЛЕТОВО гр. средновек. /дн. с. в Кочанско, СР Македония, СФРЮ/ 242, 346
ЗЪХНА/ЗИЛЯХОВО кр. средновек. /дн. Неа Зихни, Драмско, Югоизт. Македония, Гърция/ 353

И

ИВАНОВО с. Русенско 390, 440, 459
ИВЕРИЯ вж. Грузия
ИЗВОР местно име НР Албания 85
ИЗВОР с. средновек., дн. Брезнишки Извор, Брезнишко 333
ИКОНИЙСКИ СУЛТАНАТ 127, 266, 302
ИЛИРИК виз. префектура 33
ИМАРЕТДЕРЕ местност в Родопите 353
ИНДИЯ 420, 421
ИПСАЛА /ант. Кипсела/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 118, 130, 132, 145
ИСАКЧА /средновек. Облучица/ гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 381, 442
ИСКЕЧЕ вж. Ксанти
ИСКЪР р. 272
ИСКЪРСКИ ПРОЛОМ 332, 366, 386
ИСПАНИЯ 238
ИСТАНБУЛ вж. Цариград
ИТАЛИЯ 27, 28, 60, 62, 64, 72, 76, 78, 80, 117, 118, 154, 158, 159, 161, 162, 170, 178, 238, 296, 349, 402
ИХТИМАН гр. 352
ИХТИМАНСКИ ПРОХОД /Траянови врата/ 128, 386
ИЧЕРА кр. средновек., дн. с. Котленско 242, 287

К

КАВАЛА гр. Югоизт. Македония, Гърция 353
КАВАЛАРИОН кр. средновек. Македония, неуточн. 332
КАВАРНА гр. 234, 345
КАЗАНЛЪК гр. 56
КАЗАНЛЪШКО 228
КАЛАБРИЯ обл. Италия 62, 76, 402
КАЛИАКРА кр. средновек. на едноименния нос на Черно море 345, 352, 555, 362, 366, 384, 442
КАМЕНА кр. средновек. над Сливен 287
КАМЕНЕЦ кр. средновек. край Плевен 226
КАМЕНЧА р. 332
КАНДИЯ вж. Крит
КАРАКУЛАС местност в Родопите 353
КАРАСУ емирство 348
КАРАФЕРИЯ вж. Верея
КАРВУНА/КАРБОНА кр. средновек. Добруджа 226, 234, 241, 345, 385, 388, 442
КАРВУНСКА ЗЕМЯ/ХОРА вж. Добруджа
КАРЛОВО гр. 294
КАРПИНО с. в Овче поле, СР Македония, СФРЮ 440
КАСТРИЦИ кр. средновек., дн. кв. Виница на Варна 235, 274, 302
КАТАЛАНИ 302, 304, 305
КАТУНЦИ с. Мелнишко 163, 193, 200, 202
КАФА гр. средновек. вж. Феодосия
КЕРЧ /средновек. Черко/ гр. УССР 234
КЕСАРЕЯ ПАЛЕСТИНСКА гр. средновек. 420
КЕШАН /средновек. Кисос/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 176
КИЕВ 380
КИЕВСКА РУСИЯ 54, 154, 380
КИЛИЯ в дунавската делта /дн. Килия Веке, СР Румъния/ 235, 241, 355
КИПИЛОВО с. Еленско 302
КИПСЕЛА гр. ант. вж. Ипсала
КИПЪР о-в 122, 354
КИСОС кр. средновек. вж. Кешан
КИТРОС кр. средновек. Пирея, Гърция 70
КИЧЕВСКО СР Македония, СФРЮ 191
КЛОКОТНИЦА с. Хасковско 162, 166, 169, 170, 196, 256, 261, 264, 382, 413
КОЗЕЛ гр. средновек. Епир, Гърция 26
КОЗЯК кр. средновек. в Котленския проход 287

КОЗЯК кр. средновек. вж. Обзор
КОЛИНА кр. средновек., дн. с. Колена, Сливенско 285
КОНДАРАТ с. средновек., неуточн. 42
КОНСТАНТИНОПОЛ вж. Цариград
КОНСТАНЦИЯ кр. средновек. вж. Марица
КОНЧЕ кр. средновек. /дн. с. в Радовишко, СР Македония, СФРЮ/ 196, 205
КОПСИС кр. средновек. Карловско, неуточн. 57, 193, 242, 294, 302, 309, 324, 388
КОРЕНИЩА местно име НР Албания 85
КОРИНТ гр. Гърция 60
КОРИНТСКИ ПРОВЛАК 30
КОРФУ о-в 76
КОСОВО ПОЛЕ обл. СФРЮ 72, 362
КОСТЕНЕЦ гр. 62
КОСТУР /КАСТОРИЯ/ гр. Южна Македония, Гърция 26, 40, 62, 72 76, 78, 267, 329, 346, 354
КОТЛЕНСКИ ПРОХОД в Стара планина 286–288, 388
КОТОР гр. СР Черна гора, СФРЮ 238, 239, 243
КРАЙНА/ТИМОШКА КРАЙНА обл. СФРЮ 437
КРАТОВО гр. СР Македония, СФРЮ 216, 234, 246, 248, 346
КРАТОВСКО 246, 440
КРИВА РЕКА р. 332
КРИВОПАЛАНСКО 440
КРИВУС кр. средновек. в Родопите 268
КРИМ/КРИМСКИ П-ОВ 234, 306
КРИМНА гр. средновек., Североизт. Тракия, неуточн. 274, 302, 331
КРИТ /Кандия/ о-в 354, 400
КРИЧИМ кр. средновек., дн. гр. 131, 148, 166, 268, 308, 340, 381, 388
КРУПНИК гр. средновек., дн. с. Благоевградско 441
КРУШОВИЦА местно име НР Албания 85
КРУЯ гр. НР Албания 254
КРЪН гр. средновек., дн. с. Казанлъшко 228, 242, 285, 294, 388
КРЪНСКА ОБЛАСТ/ХОРА 259, 294, 298, 300, 302
КРЪНСКО ДЕСПОТСТВО 294, 299, 300, 305
КРЪПА с. средновек. Кичевско, СР Македония, СФРЮ 204
КРЪСТОВИЦА с. средновек. Македония, неуточн. 42
КРЪЧИНО с. средновек., неуточн. 196
КСАНТИ /средновек. Царево, Искече/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 341, 353
КТЕНИЯ кр. средновек. Североизт. България, неуточн. 285, 302, 309, 327, 334
КУКУЛЯ гр. средновек. Мала Азия, Турция 400
КУКУШ /Марулия/ гр. /дн. Килкис, Южна Македония, Гърция/ 353
КУМАНИ племе 37, 39, 46, 63, 65, 67, 68, 73, 75, 80, 82, 86, 102, 118, 123, 124, 128, 131–133, 142, 143, 145, 148, 162, 166, 171, 176, 178, 216, 266, 270, 370
КУМАНИЯ 68
КУТЛОВИЦА вж. Михайловград
КУШИНИЦА пл. 131
КЪРПЕН с. средновек. Македония, СФРЮ, неуточн. 203
КЮСТЕНДИЛ /средновек. Велбъжд/ гр. 26, 57, 62, 94, 130, 137, 193, 202, 216, 218, 223–225, 230, 234, 242, 245, 246, 248, 267, 270, 332–334, 346, 381, 386, 388
КЮСТЕНДИЛСКО 216, 218, 224, 228, 234, 245, 246, 251, 346, 352, 440

Л

ЛАМПСАК гр. Мала Азия, Турция 171, 174–176
ЛАН гр. Франция 392
ЛАНГЕДОК обл. Франция 161
ЛАОДИКЕЯ гр. средновек. Мала Азия, Турция 81
ЛАРДЕЯ кр. средновек. Сев. Тракия, неуточн. 124, 302, 305, 309
ЛАРИСА гр. Тесалия, Гърция 68, 78
ЛАТИНСКА ИМПЕРИЯ 138–140, 142–144, 148, 149, 163, 165, 166, 170, 171, 174, 176, 178, 234, 266, 271, 294, 296, 306, 422, 457
ЛЕВУНИОН с. средновек., неуточн. 47, 68
ЛЕСКОВИЦА местно име НР Албания 85
ЛЕСКОВИЦА с. средновек., неуточн., вероятно в Македония 42
ЛЕСНОВО с. Кочанско, СР Македония, СФРЮ 95, 196
ЛЕЩИ с. средновек. /дн. Лешок с. Тетовско, СР Македония, СФРЮ/ 203
ЛИГНИЦ гр. средновек. /дн. Легница, Долна Силезия, Полша/ 266
ЛИДИЯ обл. ант. и средновек. Мала Азия, Турция 161, 302
ЛИКОХОРИОН с. средновек., неуточн. 37
ЛИМ р. 268
ЛИОН гр. Франция 276
ЛИПЛЯН кр. средновек., дн. с. в Косово поле, СФРЮ 26
ЛОВЕЧ гр. 56, 124 226, 228, 242, 334, 366, 381, 384, 385, 388, 414, 430
ЛОВЕШКО 228, 259
ЛОЗАРЕВО /средновек. Голое/ с. Бургаско 73, 388
ЛОЗИКИОН местност средновек., неуточн. 86
ЛОМ гр. 292
ЛОМБАРДИЯ обл. Италия 62
ЛУБНИЦА с. Радовишко, СР Македония, СФРЮ 205
ЛУК местно име НР Албания 85
ЛУКОВО местно име НР Албания 85
ЛЮЛЕБУРГАЗ /средновек. Аркадиопол/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 130, 348
ЛЮТИБРОД с. Врачанско 366

М

МАВРОКАСТРО гр. средновек. вж. Белгород Днестровски
МАДАРА кр. средновек. дн. с. Шуменско 89, 360, 381
МАДЖАРИ вж. унгарци
МАДИТ кр. средновек. вж. Майто
МАЙТО /средновек. Мадит/ с. Мала Азия, Турция 176
МАКЕДОНИЯ геогр. обл. 30, 43, 54, 78, 80–84, 86, 87, 117, 124, 132, 133, 136, 140, 148–150, 163, 169, 191, 192, 193, 195, 196, 198, 203, 205, 207, 238, 251, 259, 264, 267, 268, 270, 297, 331, 332, 339, 340, 344, 352, 411, 436, 440
МАКЕДОНИЯ виз. тема 25, 39, 64, 67
МАЛА АЗИЯ 27, 32, 64, 68, 72, 75, 80, 81, 127, 128, 130, 132, 139, 142, 143, 145, 148, 152, 161, 238, 264, 266, 274, 282, 290, 296, 301, 302, 304, 334, 338, 340, 341, 344, 346, 348, 354, 365, 367, 368, 388, 400, 452
МАЛЪК ДЕРВЕНТ проход 388

МАНАСТИРИ:

„СВ. АНТОНИЙ“ скит край Месемврия 436
„СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“ в Търново 431
БАНСКА в Сърбия 206
БАТОШЕВСКИ 267
БАЧКОВСКИ „СВ. БОГОРОДИЦА“ 35, 42, 43, 49, 82, 88–90, 92, 94, 196, 353, 415, 443, 444, 452, 455
„СВ. БОГОРОДИЦА“ край с. Карпино, Овче поле 440
„СВ. БОГОРОДИЦА АРХИЛЕВСКА“ край Прешово 196, 213, 214
„СВ. БОГОРОДИЦА ВИТОШКА“ вж. Драгалевски
„СВ. БОГОРОДИЦА ЕЛЕУСА“ в Несебър 192, 200, 208, 261, 392
„СВ. БОГОРОДИЦА КОСМОСОТИРА“ край гр. Енос 37, 42, 44, 46, 47, 49, 50, 74
„СВ. БОГОРОДИЦА МАТЕЙЧЕ“ /ЖЕГЛИГОВСКИ/ Скопско 440
„СВ. БОГОРОДИЦА МИЛОСТИВА“ Струмишко 37, 42, 44, 46, 47, 49
„СВ. БОГОРОДИЦА ОДИГИТРИЯ“ /ПЪТЕВОДИТЕЛКА/ в Търново 449

„СВ. БОГОРОДИЦА ПЕРИВЛЕПТА“ край Охрид 196
„СВ. БОГОРОДИЦА ПЕТРИЧКА/ПЕТРИЦОНИТИСА“ вж. Бачковски
„СВ. БОГОРОДИЦА СПИЛЕОТИСА“ край Мелник 163, 192, 193, 200, 202, 242, 444
„СВ. БОГОРОДИЦА ХТЕТОВСКА“ в гр. Тетово 203
ВАТОПЕД в Света гора 169, 196, 202
ВЕЛИКА ЛАВРА „СВ. АТАНАСИЙ“ в Света гора 39, 43, 44, 46, 50, 86, 169, 434, 450, 462
ВЕЛИКА ЛАВРА „СВ. БОГОРОДИЦА“ в Търново 415, 431, 438
ВРАЧАНСКИ 267
„СВ. ГЕОРГИ БЪРЗИ“ на Виргино бърдо край Скопие 40, 60, 191, 192, 194, 196, 198, 199, 202, 204, 206, 211–214, 224, 236, 245, 246, 272
ГЕРМАНСКИ 442
ГРАЧАНИЦА 391
ДРАГАЛЕВСКИ „СВ. БОГОРОДИЦА ВИТОШКА“ 196, 200, 245, 442
„СВ. ЕКАТЕРИНА“ в Синай 434, 435
ЕПИКЕРНИЕВ „СВ. БОГОРОДИЦА“ Сливенско 436, 443
ЗЕМЕНСКИ „СВ. ЙОАН БОГОСЛОВ“ 390, 391
ЗОГРАФ „СВ. ГЕОРГИ“ в Света гора 86, 169, 170, 196, 198, 208, 230, 231, 327, 392, 423, 427, 431, 434, 450
ИВАНОВСКИ СКАЛНИ МАНАСТИРИ 390, 391, 415, 440, 442, 459
ИВИРОН в Света гора 35, 42, 85, 86, 443
„СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА“ край Несебър 43
„СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА“ край Созопол 443
„СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА“ /ПРОДРОМ/ Сярско 43, 436
КАПИНОВСКИ „СВ. НИКОЛА“ Търновско 380
КИЛИФАРЕВСКИ „СВ. БОГОРОДИЦА“ Търновско 380, 400, 415, 436, 450, 455
КОЛОВУ/„СВ. ЙОАН КОЛОВУ“ край Йерисо 43, 85
КОСМИДИОН в Света гора 86
КСЕНОФОН в Света гора 86
ЛЕСНОВСКИ „СВ. АРХАНГЕЛ ГАВРАИЛ“ край Лесново 42, 95, 196, 214, 440
„СВ. МАМАНТ“ в Цариград 436
МАНАСТИРЕЩА Тимошко 437
МАРКОВСКИ край Скопие 440
„СВ. НИКОЛА“ Скопско 202
„СВ. НИКОЛА МРАЧКИ/ОРЕХОВСКИ“ Радомирско 191, 196, 200, 206, 208, 210, 214, 245, 251, 441
НЯМЦ в Молдова, СР Румъния 457
ОСОГОВСКИ „СВ. ЙОАКИМ ОСОГОВСКИ“ 42, 95, 332, 440
„СВ. ПАНТЕЛЕЙМОН“ в Света гора 86, 196, 198
„ПАНТОКРАТОР“ в Цариград 46
„СВ. ПЕТКА“ край Скопие 192
ПЕТРИЧКИ вж. Бачковски
ПЕТРОПАВЛОВСКИ край Лясковец 380
ПЛАКОВСКИ Търновско 380
ПРЕОБРАЖЕНСКИ край Търново 380
ПЧИНСКИ „СВ. ПРОХОР ПЧИНСКИ“ 42, 95, 440
ПУТНА в Молдова, СР Румъния 457
РАВАНИЦА Моравско, СФРЮ 400, 455
РИЛСКИ „СВ. ИВАН РИЛСКИ“ 40, 95, 97, 191, 196, 200, 208, 230, 242, 337, 340, 355, 390, 391, 394, 396, 415, 440, 441
РУДАВА/РУДАВОН неуточн. 43, 85
СИНАИТОВ „СВ. БОГОРОДИЦА“ в Парория 196, 400, 415, 421, 436, 443
СЛЕПЧЕНСКИ „СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА“ Битолско 440
„СВ. СТЕФАН“ край с. Конче 196, 205
СТУДЕНИЦА 391
СТУДИТСКИ в Цариград 436, 450
„СВ. ТРОИЦА“ в Търново 380, 415, 450, 455
ТРЕСКАВЕЦ „УСПЕНИЕ БОГОРОДИЧНО“ край Прилеп 192, 196, 440
ХИЛЕНДАР в Света гора 86, 169, 196, 198, 205, 207, 246

МАНЦИКЕРТ гр. средновек. /дн. Малазгирт Мала Азия, Турция/ 72
МАРИЦА р. 25, 42, 165, 166, 176, 178, 267, 274, 294, 297, 341, 346, 386, 388
МАРИЦА /средновек. Константция/ гр. 62, 132, 388
МАРУЛИЯ вж. Кукуш
МАЧВА обл. СР Сърбия, СФРЮ 270, 291
МАЧИН гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 62
МАЧКОВЦИ с. СР Сърбия, СФРЮ 291
МЕГАЛИ ТЕРМЕ гр. средновек. вж. Банево, Бургаско
МЕЗЕК с. Хасковско 88
МЕЛАС р. 330
МЕЛНИК гр. 130, 149, 150, 163, 192, 193, 224, 234, 238, 241, 242, 248, 267, 268, 329, 340, 354, 381, 384–386, 388, 396, 444
МЕЛНИШКО 202, 268
МЕРОПА обл. в Родопите 340
МЕСЕМВРИЯ гр. ант. и средновек. вж. Несебър
МЕСОПОТАМИЯ 126
МЕСТА р. 25, 131, 341, 386
МИДИЯ кр. средновек., дн. гр. Югоизт. Тракия, Турция 267, 345
МИЗИЯ обл. 54, 68, 81, 83, 84, 86, 123, 124, 140, 259
МИХАЙЛОВГРАД /Кутловица/ гр. 57
МЛАВА р. 291
МОГИЛА местно име НР Албания 85
МОГИЛА с. средновек. Македония, неуточн. 40
МОКРЕН/МОКРЕН-ПАЧЕВО кр. средновек. /дн. с. Аврамов, Сливенско/ 287, 388
МОКРОСЕКИ с. средновек., неуточн. 204
МОЛДОВА 68
МОЛДОВСКО /Яшко/ КНЯЖЕСТВО 331, 430, 452, 455, 457, 462, 464
МОЛИСК кр. средновек. Южна Македония, Гърция, неуточн. 242
МОМИНА КРЕПОСТ вж. Девин град
МОНЕМВАСИЯ гр. средновек. Пелопонес, Гърция 254
МОРА обл. средновек. в Изт. Родопи 340
МОРАВА р. 130, 133, 291, 332, 337, 386
МОРАВСКО 196
МОРАНИ /средновек. Тморани/ с. Скопско, СР Македония, СФРЮ 193
МОРОВИЗД кр. средновек. /дн. с. Мородвис, Кочанско, СР Македония, СФРЮ/ 26
МОСИНОПОЛ гр. средновек. /дн. местност Месинкалеси, край Гюмюрджина, Беломорска Тракия, Гърция/ 341, 388
МОСКВА 455
МОСТЕНИЦА с. средновек., неуточн. 43
МРАКА местност в Радомирско 332
МРАМОРНО МОРЕ 118, 170, 176, 234, 386
МУСТЕНИ /Мощян, Мущениана/ с. Кавалско, Югоизт. Македония, Гърция 35
МУЩЕНИАНА/МОЩЯНс. средновек. вж. Мустени
МЪГЛЕН гр. средновек. Южна Македония, Гърция 26, 40, 78, 242
МЪГЛЕН виз. тема 25, 35, 39, 47, 50
МЪГЛЕНСКО 68, 88
МЪГЛИЖ кр. средновек. 285, 388
МЪНЯК кр. средновек. в Родопите, неуточн. 145, 242, 268, 386

Н

НАВПАКТСКА ТЕМА виз. тема 30, 31
НАГОРИЧИНО вж. Старо Нагоричино
НАЗАРЕТ гр. 126

НАРЕЧЕН гр. 353
НЕАПОЛ гр. Италия 296
НЕВРОКОП вж. Гоце Делчев
НЕОКАСТРОН /Алексиупол/ кр. средновек. Тракия 37, 75
НЕОХОРИОН /средновек. Амфипол/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 37, 130
НЕРЕЗИ с. Скопско, СР Македония, СФРЮ 91
НЕСЕБЪР /ант. и средновек. Месемврия/ гр. 34, 43, 73, 104, 128, 150, 191, 200, 223–226, 228, 229, 231, 235, 239, 241, 243, 247, 248, 261, 271, 274, 276, 282, 288, 298, 302, 304, 309, 324, 327, 334, 348, 349, 382, 388, 392, 396, 413, 415, 421, 422, 436, 442, 455
НИКЕЙСКА ИМПЕРИЯ 139, 148, 163, 165, 171, 172, 174, 176, 178, 266, 268, 270, 272, 422
НИКЕЯ гр. средновек. /дн. Изник, Мала Азия, Турция/ 82, 163, 171, 296, 338, 427
НИКИФОРОВО /средновек. Никифоровци/ с. Гостиварско, СР Македония, СФРЮ 203
НИКИФОРОВЦИ с. средновек. вж. Никифорово
НИКОМИДИЯ гр. ант. и средновек. /дн. Измид, Мала Азия, Турция/ 338
НИКОПОЛ гр. 230, 235, 241, 361, 362, 366, 368, 381, 386, 388
НИШ гр. СФРЮ 26, 28, 62, 64, 73, 80, 102, 118, 126–128, 130, 133, 137, 148, 149, 235, 238, 241, 270, 332, 358, 359, 386
НОВИ ПАЗАР /средновек. Раса/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 26
НОВО БЪРДО гр. средновек. СР Сърбия, СФРЮ 216, 223, 225, 243, 246, 248, 250, 251
НОКОВО местно име НР Албания 85
НОРМАНИ 27, 28, 35, 62–64, 72, 74–76, 78, 80, 81, 88, 118, 123, 370
НЮРНБЕРГ гр. ФРГ 126, 127

О

ОБЗОР /средновек. Козяк/ с. Варненско 351
ОБЛУЧИЦА гр. средновек. вж. Исакча
ОБОСТ вж. Огоста
ОВЕЧ гр. средновек. вж. Провадия
ОВЧАГА кр. средновек. край с. Аспарухово, Провадийско 286
ОВЧЕ ПОЛЕ обл. СР Македония, СФРЮ 37, 46, 64, 102, 296, 440
ОГОСТА /Обост/ р. 149
ОГУЗИ вж. узи
ОДРИН /ант. и средновек. Адрианопол/ гр. Югоизт. Тракия, Турция, 25, 26, 65, 124, 126, 128, 132, 140, 142–145, 148, 169, 170, 176, 178, 222, 234, 268, 282, 285, 286, 297, 298, 302, 304, 308, 330, 331, 334, 339, 348, 352, 358, 386, 388
ОЛТА р. 163
ОРЕЯ кр. средновек., неуточн. 26
ОРФАНСКИ ЗАЛИВ 130
ОРЯХОВО /средновек. Ряхово/ гр. 241, 276, 291, 368
ОРЯХОВО /средновек. Агатоники/ с. Свиленградско 388
ОСЕНИЦА местно име НР Албания 85
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ 368
ОСМАНСКО ЕМИРСТВО 338
ОСОГОВО пл. 130, 270
ОСТРОВО гр. средновек. /дн. Арниса, Южна Македония, Гърция/ 32, 33, 267
ОХРИД гр. СР Македония, СФРЮ 23, 72, 78, 91, 94, 136, 149, 196, 203, 224, 242, 247, 248, 267, 299, 337, 346, 392, 394, 395, 424, 438
ОХРИД виз. тема 25
ОХРИДСКО 203

П

ПАЛЕОКАСТРО с. средновек., неуточн. 43
ПАЛЕСТИНА 136, 400, 420
ПАРИСТРИОН /ПОДУНАВИЕ/ виз. тема 23, 65, 68
ПАРОРИЯ обл. средновек. в Странджа 400, 421, 436, 443, 455
ПАТМОС кр. средновек. Пиерия, Гърция 270
ПАФЛАГОНИЯ обл. средновек. Мала Азия, Турция 28
ПАЦИМИСК кр. средновек. Североизт. България, неуточн. 62
ПЕЛАГОНИЙСКО ПОЛЕ вж. Битолско поле
ПЕЛАГОНИЯ гр. ант. и средновек. вж. Битоля
ПЕЛОПОНЕС п-ов 132, 254, 358
ПЕРИСТИЦА гр. средновек. вж. Перущица
ПЕРИТОР вж. Бурли/Буруград
ПЕРМИС/ПЕРНИС гр. средновек. вж. Перущица
ПЕРНИК гр. 62, 89, 386, 388
ПЕРНИШКО 224
ПЕРПЕРЕК кр. средновек. Кърджалийско 242, 268, 341, 354, 386, 388
ПЕРСИЯ 420, 421
ПЕРУДЖИЯ гр. Италия 170, 171
ПЕРУЩИЦА /средновек. Перистица, Пермис/Пернис/ гр. 242, 268, 340, 388
ПЕТРА гр. средновек. Магнезия, Гърция 26
ПЕТРА кр. средновек., дн. с. Лозенградско, Югоизт. Тракия, Турция 274
ПЕТРИЧ кр. средновек. Асеновградско 89
ПЕТРИЧ кр. средновек. край с. Аврен, Варненско 286
ПЕТЪРСКО кр. средновек. /дн. Петрес, Леринско, Южна Македония, Гърция/ 70
ПЕЧЕНЕГИ племе 27, 28, 37, 46, 47, 63–65, 67, 68, 73–75, 80–82, 86, 88, 118, 370
ПЕЩЕРСКО 224
ПИЗА гр. Италия 62, 118, 154
ПИРГИЦА кр. средновек. Сливенско, неуточн. 285, 287
ПИРГОС кр. средновек. вж. Бургас
ПИРИН пл. 148
ПИРОТ гр. СФРЮ 358, 359
ПИЯНЕЧКО 296
ПЛЕВЕН гр. 226, 241, 242, 276, 366
ПЛИРИС /дн. Палиурис/ р. 70
ПЛИСКА/ПЛЮСКА гр. 23, 56, 89, 102, 381, 388
ПЛОВДИВ /ант. и средновек. Филипопол, средновек. Плъвдин/ гр. 25, 57, 60, 62–64, 74, 88, 102, 124, 126, 128, 130, 131, 140, 142, 143, 147, 148, 150, 191, 224, 231, 242, 248, 274, 308, 309, 323, 324, 327, 340, 345, 348, 353, 358, 366, 381, 386, 388, 414
ПЛОВДИВСКО 42, 63, 74, 128, 131, 132, 166, 228, 234
ПЛОВДИВСКО ХЕРЦОГСТВО кръстоносно владение 140, 170
ПЛОЧНИК кр. средновек. Моравско, СФРЮ 358–360, 362
ПЛЪВДИН гр. средновек. вж. Пловдив
ПОДВИС кр. средновек. в Родопите 386
ПОЛША 266
ПОЛЯЦИ 368
ПОМОРИЕ /Анхиало/ гр. 124, 191, 223, 224, 226, 235, 241, 247, 248, 276, 302, 304, 309, 327, 334, 337, 348, 349, 388, 443
ПОПИНА с. Силистренско 55
ПОПОВЯНЕ с. Софийско 222
ПОТУКА гр. средновек. Казанлъшко, неуточн. 228, 323, 438, 454
ПРАБЪЛГАРИ 422
ПРАВАДИ /средновек. Проват/ с. Одринско, Югоизт. Тракия, Турция 331, 338
ПРЕСЛАВ/ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ гр. 23, 56, 57, 65, 89, 92, 102, 122, 125, 137, 193, 226, 230, 234, 242, 286, 381, 388, 442
ПРЕСПА кр. средновек. Зап. Македония, Гърция 72
ПРЕШОВО гр. Моравско, СФРЮ 196
ПРИЗРЕН гр. Косово–Метохия, СФРЮ 26, 72, 130, 136, 137, 270,

256, 264, 267, 268, 272, 274, 276, 290, 291, 294, 323, 337, 348, 349, 367, 368, 406, 436
УСТРА кр. средновек. в Родопите 268, 386
УРВИЧ кр. средновек. Софийско 366, 386
Ф
ФАКИЯ кр. средновек., дн. с. в Странджа пл. 388
ФЕОДОСИЯ /средновек. Кафа/ гр. УССР 234, 235, 306
ФИЛАДЕЛФИЯ гр. ант. и средновек. Мала Азия, Турция 161
ФИЛИПОПОЛ гр. ант. и средновек. вж. Пловдив
ФЛАНДРИЯ 154, 176
ФЛОРЕНТИН кр. средновек., дн. с. във Видинско 291
ФЛОРЕНЦИЯ гр. Италия 229, 239
ФРАНКИ 74, 169, 411
ФРАНЦИЯ 80, 139, 154, 158, 159, 161, 176, 215
ФУЩАНЕ /средновек. Хостиани, дн. Европос/ с. Сярско, Югоизт. Македония, Гърция 35
Х
ХАЗАРИ 266
ХАЛКА 266
ХАЛКИДИЧЕСКИ П ОВ/ХАЛКИДИКА 85, 86, 88
ХАРСИАНСКА ТЕМА виз. тема 32
ХАСКОВО гр. 166
ХВОСТНО обл. средновек. Косово—Метохия, СФРЮ 293
ХЕМУС вж. Стара планина
ХЕРЦЕГОВИНА 159
ХИМАРА гр. средновек., дн. с. в НР Албания 26
ХОСТИАНИ вж. Фущане
ХОТОВО кр. средновек., дн. с. Мелнишко 388
ХЪРВАТСКО 80, 153, 159, 349, 406, 458
Ц
ЦАРЕВГРАД ТЪРНОВ вж. Велико Търново
ЦАРЕВЕЦ хълм във Велико Търново 89, 299, 364, 365, 379—382, 384, 385, 390, 392, 395, 396, 398, 431, 452
ЦАРЕВО гр. средновек. вж. Ксанти
ЦАРИГРАД средновек. Константинопол, Истанбул/ гр. 25, 28, 29, 32, 34, 46, 48, 60, 62, 72—75, 80, 84, 92, 123, 124, 126, 127, 130, 131, 135, 136, 139, 140, 142, 143, 152, 159, 161, 163, 165, 166, 169—171, 176, 178, 234, 235, 238, 239, 267, 274, 276, 285, 288, 290, 305, 306, 308, 309, 324, 326, 327, 329—331, 333, 334, 339, 342, 344—346, 348, 349, 358, 367, 368, 380, 386, 388, 390, 398, 400, 402, 411, 415, 421, 430, 436, 442, 450, 455—457, 462
ЦЕЗАРЕЯ кр. средновек. Израел 126
ЦЕПИНА кр. средновек. вж. Дорково, Пазарджишко
ЦИМПЕ кр. средновек. в Галиполския п-ов, Турция 346
ЦУРУЛУМ гр. средновек. вж. Чорлу
ЦЪРКВИ с. средновек. Македония, неуточн. 40
Ч
ЧЕМБАЛО гр. средновек. вж. Балаклава
ЧЕПЕЛАРСКА РЕКА 353, 388
ЧЕРВЕН гр. средновек., дн. с. Русенско 34, 104, 219, 222, 224—226, 242, 248, 251, 301, 381, 382, 384, 385, 392, 396, 415, 442
ЧЕРЕПИШ с. Софийско 366
ЧЕРКО гр. средновек. вж. Керч
ЧЕРНИ ЛОМ р. 381
ЧЕРНИК гр. средновек. НР Албания 26
ЧЕРНИК с. средновек. Тракия 37
ЧЕРНИЧЕВА местно име НР Албания 86
ЧЕРНО МОРЕ 23, 125, 234, 264, 285, 334, 345, 355, 358, 368
ЧЕРНОМЕН кр. средновек. /дн. с. Орменион, Гюмюрджинско, Беломорска Тракия, Гърция/ 327, 330, 331, 351, 352, 355, 386
ЧЕРНОМОРИЕ 25, 88, 122, 124, 132, 139, 191, 223, 234, 235, 241, 271, 274, 286, 297, 302, 349, 355, 388, 442
ЧЕХИ 266
ЧИЛТЕПЕ местност в Родопите 353
ЧИПРОВЕЦ гр. средновек., дн. Чипровци 193, 216, 219, 223, 225, 246, 248
ЧИРАКМАН нос и възвишения на Черно море до Каварна 234, 345
ЧОРЛУ /средновек. Цурулум/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 25, 176, 178, 267, 348
ЧРЪТОВ ДОЛ с. средновек., неуточн. 196
Ш
ШАР ПЛАНИНА 130, 270
ШЕМОЛТОС /средновек. Семалто/ с. Сярско, Югоизт. Македония, Гърция 169, 196, 210
ШИПЧЕНСКИ ПРОХОД в Стара планина 285, 388
ШИШКИНГРАД кр. средновек. Твърдишко, неуточн. 352
ШИШКОВЦИ с. Кюстендилско 332
ШУМЕН гр. 60, 62, 226, 242, 296, 298, 360, 381, 384, 388
ШУМНИЦА местно име НР Албания 85
Щ
ЩИП гр. СР Македония, СФРЮ 34, 104, 224, 246, 299, 346
ЩИПСКО 440
Я
ЯМБОЛ /средновек. Диампол, Дъбилин/ гр. 73, 228, 242, 302, 305, 309, 327, 330, 331, 334, 337, 345, 352, 388, 443
ЯНИНА гр. Епир, Гърция 26, 78, 254
ЯНТРА р. 125, 380
ЯСИ вж. алани
ЯШКО КНЯЖЕСТВО вж. Молдовско княжество

КАРТИ

Българските земи под византийска власт /XI—XII в./ **с. 40—41**

Българската държава в края на XII и началото на XIII в. **с. 146—147**

Разпространение и влияние на богомилството в Европа **с. 160—161**

България през първата *половина на XIII в.* **с. *168—169***

Църковно устройство *на България и Балканския полуостров през XIII—XIV в.* **с. *260—261***

Българската държава през втората *половина на XIII и началото на XIV в.* **с. *272—273***

Българската държава през втората половина на XIV в. **с. *350—351***

Селища и пътища в България и съседните страни през XIII и XIV в. **с. 386—387**

БИБЛИОГРАФИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ ВТОРА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

ИЗВОРИ

АНГЕЛОВ, Б. и М. ГЕНОВ. Стара българска литература /IX–XVIII в./. В примери, преводи и библиографии. С., 1922. VIII, 608 с.

АНГЕЛОВ, Б. СТ. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. 2. С., 1967. 280 с.

АНГЕЛОВ, Д., Б. ПРИМОВ и Г. БАТАКЛИЕВ. Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. С., 1967. 235 с.

АНГЕЛОВ, Д. и П. ТИВЧЕВ. Подбрани извори за историята на Византия. 4. доп. изд. С., 1974. 428 с.

АНДРЕЕВ, М. Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965. 192 с.

АРИСТАКЭС ЛАСТИВЕРТЦИ. Повествование вардапеда... Пер. с древнеарм., вступ. статья, комм. и прил. К. Н. Юзбашяна. М., 1968. 195 с.

БАЛАСЧЕВ, Г. Златопечатното слово на цар Йоан Шишман, дадено на Рилския манастир. – *М*, 1, 1909/1910, № 4, 400–411.

БОЖКОВ, АТ. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. Изследване върху миниатюрите от ръкописа на Йоан Скилица от XII–XIII в. в Мадридската нар. библиотека със 170 цв. и чернобели ил. С., 1972. 262 с.

Болонски псалтир. Български книжовен паметник от XIII век. Фототипно изд. Увод и бел. Ив. Дуйчев. С., 1968. 532 с.

Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 1. Съст. П. Тивчев, Б. Цветкова, Стр. Лишев, Ал. Фол, Н. Жечев, В. Гюзелев, Ц. Генов, И. Калудова, М. Праматарова. С., 1977. 632 с.

Византиски извори за историју народа Југославије. Т. 1–2. Београд, 1955–1956. 22, 328 с.; XV,98 с.

Вранешнички апостол. Приредил Б. Конески. Скопје, 1956. 69, 52 с.

ГЕОРГИЕВ, СВ. Две писма на видни кръстоносци от Пловдив през 1189 г. – *ИИД*, 11–12, 1932, 249–264.

ГЕРАСИМОВ, Т. Един подправен златен печат на цар Константин Асеня. – *ИБИД*, 19–20, 1944, 66–73.

ГЕРАСИМОВ, Т. Моливдовулът на цар Борил, намерен в Преслав. – *В*, 1973, № 1, 80–82, 2 прил.

ГЕРАСИМОВ, Т. Монети от деспот Яков Светослав. – *ГНМ*, 6, 1936, 245–249.

ГЕРАСИМОВ, Т. Нови монети на цар Михаил Асен. – *ИБИД*, 16–18, 1940, 84–90.

ГОШЕВ, ИВ. Рилски глаголически листове. С., 1956. 151 с.

ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК. Похвално слово за Евтимий. Подг. за печат П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев. Отг. ред. Е. Георгиев. С., 1971. 448 с.

ГРУЈИЋ, Р. Три хиландарске повеље. – *ЗбИЈССО*, 1926, 5–24.

Гръцки извори за българската история. Т. 6–9. С., 1965–1974. /Извори за българската история 11, 14, 15, 19/.

6. Съст. Ив. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова. Ред. М. Войнов, Ив. Дуйчев и В. Тъпкова-Заимова. 1965. 370 с.

7. Съст. Стр. Лишев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова и Г. Цанкова-Петкова. 1968. 300 с.

8. Съст. М. Войнов. Под ред. на М. Войнов, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев. 1972. 320 с.

9. Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история. Ч. 1. Маслев, Ст. Проучвания върху някои произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български /1090 – около 1126/. 1974. 181 с.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Неизползуван извор за норманското нашествие в Югозападните български земи през 1081–1085 г. – *ИП*, 1976, № 6, 106–108.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Chronicon Mesembriae./Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366–1448 г./. – *ГСУиф*, 66, 1975, 147–193.

ДАНИЛО АРХИЕПИСКОП. Животи краљева и архиепископа српских. Изд. Ђ. Даничић. Загреб, 1866. 386 с. Фототипно изд. London, 1972.

ДОМЕНТИЈАН. Животи светога Симеона и светога Саве. Изд. Ђ. Даничић. Београд, 1866.

Дубровачка акта и повеље. Кн. 1. Св. 1. Сабрао и објавио Јов. Радонић. Београд, 1934. XX, 496 с.

ДУЙЧЕВ, ИВ. За документите из Ватиканския архив, отнасящи се до българската история /IX–XIV в./. – *ИИД*, 13, 1933, 113–141.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Из старата българска книжнина. Кн. 2. С., 1944. XXXVI, 436 с.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Миниатюрите на Манасиевата летопис. 2. изд. С., 1968. 140 с. 1. изд. 1962.; същото на фр., англ., нем. и сърбохърв. ез.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Приноси към историята на Иван Асеня II. — *СпБАН*, 66, 1943, 147—179.

ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ. Житие на св. Параскева от ... Увод и прев. В. Киселков. — *БИБ*, 3, 1930, № 1, 190—217.

ЕШКЕНАЗИ, Е. и А. ХАНАНЕЛ. Един еврейски документ за Иван Асен II. — *ИИБИ*, 6, 1956, 577—588.

ЗАБОРОВ, М. А. История крестовых походов в документах и материалах. М., 1977. 272 с.

Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия иже в Трънове постничествовавшаго, съписано светейшим патриархом Константина града кирь Калистом. Изд. В. Златарски. — *СбНУНК*, 20, 1, н.о., 1904, 1—41; новобълг. прев.: Киселков, В. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926. LII, 32 с.

Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Изд. и увод Н. Радојчић. Београд, 1962. 100 с. XXVI факс.

ЗЛАТАРСКИ, В. Асеновият надпис при Станимака. — *ИБАД*, 2, 1912, 231—247.

ЗЛАТАРСКИ, В. Боянският надпис. — *ГСУифф*, 31, 1935, 1—28.

ЗЛАТАРСКИ, В. Търновският надпис на Иван Асеня II. — *БИБ*, 3, 1930, № 3, 56—64.

ИВАНОВ, Й. Богомилски книги и легенди. Под ред. и с предг. Д. Ангелов. С., 1970. XV, 400 с. Фотокопие на изд. от 1925 г.; на фр. ез.: Livres et légendes bogomiles. /Aux sources du Catharisme/. Paris, 1976. 398 p.

ИВАНОВ, Й. Български старини из Македония. /От IX в. до Освобождението — 1878 г./. Под ред. и с предг. от Б. Ангелов и Д. Ангелов. С., 1970. XI, VII, 704 с. Фотокопие на изд. от 1931 г.

ИВАНОВ, Й. Старобългарски разкази. Текстове, новобълг. прев. и бел. С., 1935. VI, 322 с.

ИВАНОВА, В. Два надписа от Асеновци. Батошовският и Врачанският. — *ИБАИ*, 15, 1946, 114—195.

ИВАНОВА-МИРЧЕВА, Д. и Ж. ИКОНОМОВА. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. /Неизвестен старобълг. превод/. С., 1975. 214 с.

ИЛЬИНСКИЙ, Г. А. Грамоты болгарских царей. СПб., 1911. 160 с. 7 факс. Фототип. изд. с предг. от Ив. Дуйчев. London, 1972.

ИЛЬИНСКИЙ, Г. А. Запись в Лесновском Паренесисе Эфрема Сирина 1353 г. — *СпБАН*, 45, 1933, 67—73.

ИРЕЧЕК, К. Погановский поменик. — *ПСпБКД*, 7, 1884, 68—73.

КИСЕЛКОВ, В. Свети Иван Рилски. Жития. С., 1940. 88 с.

КОДОВ, ХР. Слепченски сборник. Среднобългарски паметник от края на XIV в. — *ИНБ„ВК"БСДУ*, 7, 1967, 33—110.

КРИСТАНОВ, ЦВ. и ИВ. ДУЙЧЕВ. Естествознанието в средновековна България. С., 1954. 630 с.

ЛАСКАРИС, М. Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. С., 1930. 63 с.

Латински извори за българската история. Т. 1—3. С., 1958—1965. /Извори за българската история 2, 7, 12/.

1. Под ред. на Ив. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов и В. Велков. 1958. 454 с.

2. Съст. и ред. Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев и Б. Примов. 1960. 410 с.

3. Съст. и ред. М. Войнов, Ив. Дуйчев, Стр. Лишев и Б. Примов. 1965. 408 с.

Летописта на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарски превод. Увод и бел. Ив. Дуйчев. С., 1963. 36, 416 с.

ЛОПАРЕВ, Х. И. Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII и XIV веке. СПб., 1891. 54 с.

Македонско евангелие на поп Јована. Приредил В. Мошин. Скопје, 1954. 266 с.

МАРДИ-БИБИКОВА, В. Ктиторски портрет на феодала Хрельо. — *МПК*, 1972, № 2, 12—18, 5 прил. Авт. подп.: Mardi-Bibikova, V.

МАСЛЕВ, СТ. Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. — *ИАИ*, 20, 1955, 445—462.

МИРЧЕВ, К. и ХР. КОДОВ. Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в. С., 1965. 264 с.

МИЛЕТИЧ, Л. Интересен среднобългарски паметник от XII век. — *ПСпБКД*, 66, 1906, 95—112.

МУТАФЧИЕВ, П. Боженишкият надпис. — *СпБАН*, 22, 1921, 88—114; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1973.

МУШМОВ, Н. Една нова сребърна монета от царица Ирина със сина ѝ Михаила. — В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 185—186.

НЕДКОВ, Б. България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията" на Идриси. С., 1960. XLV, 183 с.

НИКОВ, П. Към историята на северозападните български земи. — *СпБАН*, 16, 1918, 43—64.

НИКОВ, П. Материали за средновековната история на България. — *ГСУифф*, 18, 1922, 1—22.

НИКОВ, П. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — *СпБАН*, 20, 1921, 1—62.

НИКОВ, П. Цар Борил под светлината на един нов паметник. — *СпБАН*, 3, 1912, 121—134.

НОВАКОВИЋ, СТ. Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354. Београд, 1898.

НОВАКОВИЋ, СТ. Законски споменици српских држава средњега века. Т. 5. Београд, 1912.

НОВАКОВИЋ, СТ. Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуле цара Василија од 1019 и 1020 г. — *ГСАН*, 76 /46/, 1908, 1—62.

ПЕТРОВ, П. и В. ГЮЗЕЛЕВ. Христоматия по история на България. Т. 1. Ранно средновековие VII—XII в. Т. 2. Същинско средновековие. Краят на XII—XVIII в. Съст. ... С., 1978. 487 с.; 480 с.

ПЕТРОВ, СТ. и ХР. КОДОВ. Старобългарски музикални паметници. С., 1973. 360 с. с ноти.

САКЪЗОВ, ИВ. Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. — *МкП*, 7, 1931/1932, № 2—3, 1—62.

Споменица за средновековната и поновата историја на Македонија. Т. 2. Скопје, 1977. 621 с.

СТЕФАНИТ и ИХНИЛАТ. Средневековая книга басен по русскими рукописами XV—XVIII веков. Изд. подгот. О. П. Лихачева и Я. С. Лурье. Пер. гр. текста Е. Э. Гранстрем и В. С. Шандровской. Л., 1969. 252 с.

СЫРКУ, П. А. Житие Григория Синаита, составленное константинопольским патриархом Калистом. СПб., 1909. LXXXIX, 48 с.

СЫРКУ, П. А. Монаха Григория житие преподобнаго Ромила. СПб., 1900. XXXV, 54 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Византийски свидетелства от XI, XII и XIII в. за българския характер на Македония. —

МкП, 1, 1924/1925, № 5–6, 1–17.

СОКОЛОВ, И. Житие иже во святых отца нашего Григория Синаита. С греческого /по подлинному списку XVI века/ пер., предисл., с примеч. снабдил... М., 1904.

СОЛОВЈЕВ, А. и В. МОШИН. Грчке повеље српских владара. Изд. текстова, прев. и коммент. ... Београд, 1936. CXXXII, 537 с. Фототипно изд. London, 1974.

СОЛОВЈЕВ, А. Кончански практик [от XIV в.]. – *ЗбРВИ*, 3, 1955, 83–109.

СОЛОВЈЕВ, А. Одобрани споменици српског права /од XII до краја XIV в./. Београд, 1929.

СПРОСТРАНОВ, Е. Два надписа в Рилския манастир. – *ПСпБКД*, 62, 1902, 799–802.

СТАНЧЕВА, М. и СТ. СТАНЧЕВ. Боянският поменик. С., 1963. 122 с.

СТОЯНОВ, В. Д. Български стар ръкописен паметник от XIV век. – *ПСпБКД*, 21–22, 1887, 267–278.

ТАДИЋ, Ј. Писма и упутства Дубровачке републике. Кн. 1. Београд, 1935. XLVIII, 555 с.

УСПЕНСКИЙ, Ф. И. Мнения и постановления Константинопольских поместных соборов XI и XII вв. о раздаче церковных имуществ /харистикарии/. – *ИРАИК*, 5, 1900, 1–48.

ФИЛОВ, Б. Лондонското евангелие на Иван Александра и неговите миниатюри. – *СпБАН*, 38, 1929, 1–32.

ХЮСЕИН. Бед'аи ул-века'и. /Удивительные события/. Изд. текста, введ. и общая ред. А. С. Тверитиновой. Ч. 1–2. М., 1961. 76, 191 с.; 192–517 с.

ЦОНЕВ, Б. Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в. С., 1914. VI, 236 с.

ЦОНЕВ, Б. Добрейшово четвероевангелие. Среднобългарски паметник от XII в. С., 1906. 276 с.

ЦОНЕВ, Б. Каменният надпис над с. Боженица. – *СпБАН*, 22, 1921, 117–121.

ШИЛТБЕРГЕР, Х. Пътепис. Прев. от нем. по Нюрнбергския ръкопис М. Киселинчева. С., 1971. 162 с.

ЩЕПКИНА, М. В. Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтыри Томича. Под ред. и со вступит. статей И. С. Дуйчева. М., 1963. 248 с.

Acta Lavrae. Ed. G. Rouillard et P. Collomp. Actes de Lavra. Paris, 1937, Nos 54, 57, 150–152, 158–163; Ed. diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssantou. Actes de Lavra. 1. Dès origines à 1204. Paris, 1970. 447 p.; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 140–146.

Acta monasterii Eleusae. Ed. L. Petit. Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine. – *ИРАИК*, 6, 1900, № 1, 1–153; добавки: Papageorgiu, P.N. Zu den Dokumenten des Gottesmutter-Klosters in Makedonien. – *BZ*, 11, 1902, 70–73; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 79–94.

Actes de Chilendar. Vol. 1–2. Publ. par L. Petit et B. Korablev. Amsterdam, 1975. Фотокопие на изд. 1911–1915.

Actes de Zographou. Ed. W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. – *ВВр*, 13, 1907, прил. 1–190.

ALBERICUS MONACHUS TRIUM FONTIUM. Chronica. Ed. G. Pertz. – *MGH SS*, 23, 1874, 631–950.

ALBERTUS AQUENSIS. Historia Hierosolimitanae expeditionis. – *RHCHOc*, 4, 1879, 269–713; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 145–165.

Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata. T. 6. Iuris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena. Ed. I. Pitra. Parisii et Romae, 1891.

ANDREA DANDULUS. Chronica per extensum descripta. Ed. E. Pastorello. – *SRI*, 12/1, 1938.

ANNA COMNENA. Alexias. Ed. A. Reifferscheid. T. 1–2. Lipsiae, 1884; Alexiade. T. 1–3. Ed. B. Leib. Paris, 1937–1945; Анна Комнина. Алексиада. Вступ. статья, пер., комм. Я. Н. Любарского. М., 1956. 688 с.; The Alexiad. Harmondsworth, 1969. 560 p.; извадки: *ГИБИ*, 8, 1972, 7–149.

Annales Anonymi presbiteri de Dioclea. Изд. Ф. Шишић. Летопис попа Дукљана. Београд, 1928; V. Mošin. Letopis popa Dukljanina. Zagreb, 1950; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 170–179.

Annales Barenses. Ed. G. Pertz. – *MGH SS*, 5, 1844, 51–56; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 358–384.

Annales Colonienses Maximi. Ed. G. Waitz. – *MGH SS*, 21, 1869, 1–20; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, с. 384.

ANSBERT. Historia de expeditione Friderici imperatoris. Ed. A. Chroust. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. – *MGH SS, N.S.*, 5, 1929, 15–70; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 245–291.

BALARD, M. Gênes et l'outre mer. 1. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto /1289–1290/. Paris, 1973. 420 p.

BASILIUS ARCHIEPISCOPUS TRINOVITANUS. Epistola ad papam Innocentium III. – *PL*, 215, 1891, col. 228A – 289C.

Bdinski Zbornik. Ghent Slavonic Ms 408. A. D. 1360. Facsimile edition with a presentation by Iv. Dujčev. London, 1972. XIII, 242 p.

Bdinski Zbornik. An old-slavonic Menologium of women saints. Ed. and annot. by J. L. Scharpé and F. Vyncke. Bruges, 1973. 246 p.

F. BOLLATI DI SAINT PIERRE. Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI. Torino, 1900. [Computus Antonii Barberii].

BONACURSUS. Manifestatio haeresis Catharorum. – *PL*, 204, 1855, col. 776.

BRATTUTI, V. Chronica dell'origine e progresso della casa ottomana. Vienna, 1649.

BUCHON, I. B. Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles. P. 1–2. Paris, 1840.

CECAUMENES. Strategicon et incerti scriptoris de oficiis regiis libellus. Ed. W. Wassilewsky et V. Jernsted. Petropoli, 1896; Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Изд. Г. Г. Литаврин. М., 1972. 742 с.; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 12–38.

Computus Antonii Barberii *вж.* F. Bollati di Saint Pierre. Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI. Torino, 1900.

DEMETRIUS CYDONES. Correspondence. T. 1–2. Ed. R. J. Loenertz. Città del Vaticano, 1956–1960.

Documenta Romaniae Historica. D. Relaţii intre ţarile Române. Vol. 1. 1222–1456. Auct. S. Pascu, C. Cihodaru, K. Gündisch. Bucureşti, 1977. 527 p.

DÖLGER, FR. Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. Bd. 1–2. München, 1948. 363 p.; 128 p.

DÖLGER, FR. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. T. 1. Von 565–1025. T. 2. Von 1025–1204. T.3. Von 1204–1282. T.4. Von 1282–1341. T.5. Von 1341–1453. München, 1924–1965.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Приноси към историята на Иван Асеня II. — *СпБАН*, 66, 1943, 147—179.

ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ. Житие на св. Параскева от ... Увод и прев. В. Киселков. — *БИБ*, 3, 1930, № 1, 190—217.

ЕШКЕНАЗИ, Е. и А. ХАНАНЕЛ. Един еврейски документ за Иван Асен II. — *ИИБИ*, 6, 1956, 577—588.

ЗАБОРОВ, М. А. История крестовых походов в документах и материалах. М., 1977. 272 с.

Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия иже в Тръновe постничествовавшаго, съписано светейшим патриархом Константина града кирь Калистом. Изд. В. Златарски. — *СбНУНК*, 20, 1, н.о., 1904, 1—41; новобълг. прев.: Киселков, В. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926. LII, 32 с.

Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Изд. и увод Н. Радојчић. Београд, 1962. 100 с. XXVI факс.

ЗЛАТАРСКИ, В. Асеновият надпис при Станимака. — *ИБАД*, 2, 1912, 231—247.

ЗЛАТАРСКИ, В. Боянският надпис. — *ГСУифф*, 31, 1935, 1—28.

ЗЛАТАРСКИ, В. Търновският надпис на Иван Асеня II. — *БИБ*, 3, 1930, № 3, 56—64.

ИВАНОВ, Й. Богомилски книги и легенди. Под ред. и с предг. Д. Ангелов. С., 1970. XV, 400 с. Фотокопие на изд. от 1925 г.; на фр. ез.: Livres et légendes bogomiles. /Aux sources du Catharisme/. Paris, 1976. 398 p.

ИВАНОВ, Й. Български старини из Македония. /От IX в. до Освобождението — 1878 г./. Под ред. и с предг. от Б. Ангелов и Д. Ангелов. С., 1970. XI, VII, 704 с. Фотокопие на изд. от 1931 г.

ИВАНОВ, Й. Старобългарски разкази. Текстове, новобълг. прев. и бел. С., 1935. VI, 322 с.

ИВАНОВА, В. Два надписа от Асеновци. Батошовският и Врачанският. — *ИБАИ*, 15, 1946, 114—195.

ИВАНОВА-МИРЧЕВА, Д. и Ж. ИКОНОМОВА. Хомилията на Епифаний за слизането в ада. /Неизвестен старобълг. превод/. С., 1975. 214 с.

ИЛЬИНСКИЙ, Г. А. Грамоты болгарских царей. СПб., 1911. 160 с. 7 факс. Фототип. изд. с предг. от Ив. Дуйчев. London, 1972.

ИЛЬИНСКИЙ, Г. А. Запись в Лесновском Паренесисе Эфрема Сирина 1353 г. — *СпБАН*, 45, 1933, 67—73.

ИРЕЧЕК, К. Погановский поменик. — *ПСпБКД*, 7, 1884, 68—73.

КИСЕЛКОВ, В. Свети Иван Рилски. Жития. С., 1940. 88 с.

КОДОВ, ХР. Слепченски сборник. Среднобългарски паметник от края на XIV в. — *ИНБ„ВК"БСДУ*, 7, 1967, 33—110.

КРИСТАНОВ, ЦВ. и ИВ. ДУЙЧЕВ. Естествознанието в средновековна България. С., 1954. 630 с.

ЛАСКАРИС, М. Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. С., 1930. 63 с.

Латински извори за българската история. Т. 1—3. С., 1958—1965. /Извори за българската история 2, 7, 12/.

1. Под ред. на Ив. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов и В. Велков. 1958. 454 с.

2. Съст. и ред. Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев и Б. Примов. 1960. 410 с.

3. Съст. и ред. М. Войнов, Ив. Дуйчев, Стр. Лишев и Б. Примов. 1965. 408 с.

Летописта на Константин Манаси. Фототипно издание на Ватиканския препис на среднобългарски превод. Увод и бел. Ив. Дуйчев. С., 1963. 36, 416 с.

ЛОПАРЕВ, Х. И. Византийский поэт Мануил Фил. К истории Болгарии в XIII и XIV веке. СПб., 1891. 54 с.

Македонско евангелие на поп Јована. Приредил В. Мошин. Скопје, 1954. 266 с.

МАРДИ-БИБИКОВА, В. Ктиторски портрет на феодала Хрельо. — *МПК*, 1972, № 2, 12—18, 5 прил. Авт. подп.: Mardi-Bibikova, V.

МАСЛЕВ, СТ. Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. — *ИАИ*, 20, 1955, 445—462.

МИРЧЕВ, К. и ХР. КОДОВ. Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в. С., 1965. 264 с.

МИЛЕТИЧ, Л. Интересен среднобългарски паметник от XII век. — *ПСпБКД*, 66, 1906, 95—112.

МУТАФЧИЕВ, П. Боженишкият надпис. — *СпБАН*, 22, 1921, 88—114; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1973.

МУШМОВ, Н. Една нова сребърна монета от царица Ирина със сина ѝ Михаила. — В: *Сб. В. Н. Златарски.* С., 1925, 185—186.

НЕДКОВ, Б. България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията" на Идриси. С., 1960. XLV, 183 с.

НИКОВ, П. Към историята на северозападните български земи. — *СпБАН*, 16, 1918, 43—64.

НИКОВ, П. Материали за средновековната история на България. — *ГСУифф*, 18, 1922, 1—22.

НИКОВ, П. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. — *СпБАН*, 20, 1921, 1—62.

НИКОВ, П. Цар Борил под светлината на един нов паметник. — *СпБАН*, 3, 1912, 121—134.

НОВАКОВИЋ, СТ. Законик Стефана Душана, цара српског 1349 и 1354. Београд, 1898.

НОВАКОВИЋ, СТ. Законски споменици српских држава средњега века. Т. 5. Београд, 1912.

НОВАКОВИЋ, СТ. Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуле цара Василија од 1019 и 1020 г. — *ГСАН*, 76 /46/, 1908, 1—62.

ПЕТРОВ, П. и В. ГЮЗЕЛЕВ. Христоматия по история на България. Т. 1. Ранно средновековие VII—XII в. Т. 2. Същинско средновековие. Краят на XII—XVIII в. Съст. ... С., 1978. 487 с.; 480 с.

ПЕТРОВ, СТ. и ХР. КОДОВ. Старобългарски музикални паметници. С., 1973. 360 с. с ноти.

САКЪЗОВ, ИВ. Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. — *МкП*, 7, 1931/1932, № 2—3, 1—62.

Споменица за средновековната и поновата историја на Македонија. Т. 2. Скопје, 1977. 621 с.

СТЕФАНИТ и ИХНИЛАТ. Средневековая книга басен по русскими рукописами XV—XVIII веков. Изд. подгот. О. П. Лихачева и Я. С. Лурье. Пер. гр. текста Е. Э. Гранстрем и В. С. Шандровской. Л., 1969. 252 с.

СЫРКУ, П. А. Житие Григория Синаита, составленное константинопольским патриархом Калистом. СПб., 1909. LXXXIX, 48 с.

СЫРКУ, П. А. Монаха Григория житие преподобнаго Ромила. СПб., 1900. XXXV, 54 с.

СНЕГАРОВ, ИВ. Византийски свидетелства от XI, XII и XIII в. за българския характер на Македония. —

МкП, 1, 1924/1925, № 5–6, 1–17.

СОКОЛОВ, И. Житие иже во святых отца нашего Григория Синаита. С греческого /по подлинному списку XVI века/ пер., предисл., с примеч. снабдил... М., 1904.

СОЛОВЈЕВ, А. и В. МОШИН. Грчке повеље српских владара. Изд. текстова, прев. и коммент. ... Београд, 1936. CXXXII, 537 с. Фототипно изд. London, 1974.

СОЛОВЈЕВ, А. Кончански практик [от XIV в.]. – *ЗбРВИ*, 3, 1955, 83–109.

СОЛОВЈЕВ, А. Одобрани споменици српског права /од XII до краја XIV в./. Београд, 1929.

СПРОСТРАНОВ, Е. Два надписа в Рилския манастир. – *ПСпБКД*, 62, 1902, 799–802.

СТАНЧЕВА, М. и СТ. СТАНЧЕВ. Боянският поменик. С., 1963. 122 с.

СТОЯНОВ, В. Д. Български стар ръкописен паметник от XIV век. – *ПСпБКД*, 21–22, 1887, 267–278.

ТАДИЋ, Ј. Писма и упутства Дубровачке републике. Књ. 1. Београд, 1935. XLVIII, 555 с.

УСПЕНСКИЙ, Ф. И. Мнения и постановления Константинопольских поместных соборов XI и XII вв. о раздаче церковных имуществ /харистикарии/. – *ИРАИК*, 5, 1900, 1–48.

ФИЛОВ, Б. Лондонското евангелие на Иван Александра и неговите миниатюри. – *СпБАН*, 38, 1929, 1–32.

ХЮСЕИН. Бед'аи ул-века'и. /Удивительные события/. Изд. текста, введ. и общая ред. А. С. Тверитиновой. Ч. 1–2. М., 1961. 76, 191 с.; 192–517 с.

ЦОНЕВ, Б. Врачанско евангелие. Среднобългарски паметник от XIII в. С., 1914. VI, 236 с.

ЦОНЕВ, Б. Добрейшово четвероевангелие. Среднобългарски паметник от XII в. С., 1906. 276 с.

ЦОНЕВ, Б. Каменният надпис над с. Боженица. – *СпБАН*, 22, 1921, 117–121.

ШИЛТБЕРГЕР, Х. Пътепис. Прев. от нем. по Нюрнбергския ръкопис М. Киселинчева. С., 1971. 162 с.

ЩЕПКИНА, М. В. Болгарская миниатюра XIV века. Исследование псалтыри Томича. Под ред. и со вступит. статей И. С. Дуйчева. М., 1963. 248 с.

Acta Lavrae. Ed. G. Rouillard et P. Collomp. Actes de Lavra. Paris, 1937, Nos 54, 57, 150–152, 158–163; Ed. diplomatique par P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssantou. Actes de Lavra. 1. Dès origines à 1204. Paris, 1970. 447 p.; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 140–146.

Acta monasterii Eleusae. Ed. L. Petit. Le monastère de Notre Dame de Pitié en Macédoine. – *ИРАИК*, 6, 1900, № 1, 1–153; добавки: Papageorgiu, P.N. Zu den Dokumenten des Gottesmutter-Klosters in Makedonien. – *BZ*, 11, 1902, 70–73; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 79–94.

Actes de Chilendar. Vol. 1–2. Publ. par L. Petit et B. Korablev. Amsterdam, 1975. Фотокопие на изд. 1911–1915.

Actes de Zographou. Ed. W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev. – *ВВр*, 13, 1907, прил. 1–190.

ALBERICUS MONACHUS TRIUM FONTIUM. Chronica. Ed. G. Pertz. – *MGH SS*, 23, 1874, 631–950.

ALBERTUS AQUENSIS. Historia Hierosolimitanae expeditionis. – *RHCHOc*, 4, 1879, 269–713; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 145–165.

Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata. T. 6. Iuris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena. Ed. I. Pitra. Parisii et Romae, 1891.

ANDREA DANDULUS. Chronica per extensum descripta. Ed. E. Pastorello. – *SRI*, 12/1, 1938.

ANNA COMNENA. Alexias. Ed. A. Reifferscheid. T. 1–2. Lipsiae, 1884; Alexiade. T. 1–3. Ed. B. Leib. Paris, 1937–1945; Анна Комнина. Алексиада. Вступ. статья, пер., комм. Я. Н. Любарского. М., 1956. 688 с.; The Alexiad. Harmondsworth, 1969. 560 p.; извадки: *ГИБИ*, 8, 1972, 7–149.

Annales Anonymi presbiteri de Dioclea. Изд. Ф. Шишић. Летопис попа Дукљана. Београд, 1928; V. Mošin. Letopis popa Dukljanina. Zagreb, 1950; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 170–179.

Annales Barenses. Ed. G. Pertz. – *MGH SS*, 5, 1844, 51–56; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 358–384.

Annales Colonienses Maximi. Ed. G. Waitz. – *MGH SS*, 21, 1869, 1–20; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, с. 384.

ANSBERT. Historia de expeditione Friderici imperatoris. Ed. A. Chroust. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. – *MGH SS, N.S.*, 5, 1929, 15–70; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 245–291.

BALARD, M. Gênes et l'outre mer. 1. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto /1289–1290/. Paris, 1973. 420 p.

BASILIUS ARCHIEPISCOPUS TRINOVITANUS. Epistola ad papam Innocentium III. – *PL*, 215, 1891, col. 228A – 289C.

Bdinski Zbornik. Ghent Slavonic Ms 408. A. D. 1360. Facsimile edition with a presentation by Iv. Dujčev. London, 1972. XIII, 242 p.

Bdinski Zbornik. An old-slavonic Menologium of women saints. Ed. and annot. by J. L. Scharpé and F. Vyncke. Bruges, 1973. 246 p.

F. BOLLATI DI SAINT PIERRE. Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI. Torino, 1900. [Computus Antonii Barberii].

BONACURSUS. Manifestatio haeresis Catharorum. – *PL*, 204, 1855, col. 776.

BRATTUTI, V. Chronica dell'origine e progresso della casa ottomana. Vienna, 1649.

BUCHON, I. B. Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française aux XIIIe, XIVe et XVe siècles. P. 1–2. Paris, 1840.

CECAUMENES. Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus. Ed. W. Wassilewsky et V. Jernsted. Petropoli, 1896; Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Изд. Г. Г. Литаврин. М., 1972. 742 с.; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 12–38.

Computus Antonii Barberii *вж.* F. Bollati di Saint Pierre. Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI. Torino, 1900.

DEMETRIUS CYDONES. Correspondence. T. 1–2. Ed. R. J. Loenertz. Città del Vaticano, 1956–1960.

Documenta Romaniae Historica. D. Relaţii intre ţarile Române. Vol. 1. 1222–1456. Auct. S. Pascu, C. Cihodaru, K. Gündisch. Bucureşti, 1977. 527 p.

DÖLGER, FR. Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. Bd. 1–2. München, 1948. 363 p.; 128 p.

DÖLGER, FR. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. T. 1. Von 565–1025. T. 2. Von 1025–1204. T.3. Von 1204–1282. T.4. Von 1282–1341. T.5. Von 1341–1453. München, 1924–1965.

DUCAS. Istoria turco-bizantină /1341–1462/. Ed. crit. de V. Grecu. Bucureşti, 1958. 504 p.

DUDA, H. W. Zeitgenössische islamische Quellen und das Oguz-name des Jazygyoglu'Ali zur angeblichen türkischen Besiedlung der Dobrudscha im 13. Jhd. n. Chr. – *СпБАН*, 64, 1943, 131–145.

EUSTHATIUS MITROPOLITA THESSALONICENSIS. Opuscula. Ed. L. Tafel. Francofurti ad Moenum, 1832; Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica. Testo crit., introd., annot. di St. Kyriakidis. Palermo, 1961.

EUTHYMIUS PATRIARCH VON BULGARIEN. Werke. /1375–1393/. Ed. E. Kalužniacki. London, 1971. VI, CXXVIII, 451 p. Фотокопие на изд. от 1911 г.

EUTHYMIUS ZIGABENUS. Panoplia dogmatica, contra Bogomilos. – *PGr*, 130, 1865, col. 1289C–1332D.

FICKER, G. Die Phundagiagiten. Leipzig, 1908. 273 p.

FULCHERIUS CARNOTENSIS. Historia Iherossolymitana. – *RHCHOc*, 3, 1866, 311–486; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 71–77.

GAUTIER, P. Le discours de Théophylacte de Bulgarie à l'autocrator Alexis Ier Comnène /6 janvier 1088/. – *REB*, 20, 1962, 63–130.

GEOFFROI DE VILLEHARDOUIN. La conquête de Constantinople. T. 1–2. Paris, 1891; Ed. et trad. E. Faral. Paris, 1938–1939; Хрониката на Жофруа дьо Вилардуен. Завладяването на Цариград. Изд. Вс. Николаев. С., 1947.

GEORGIUS ACROPOLITA. Opera. Ed. A. Reisenberg. T. 1–2. Lipsiae, 1903; извадки: *ГИБИ*, 8, 1972, 151–213.

GEORGIUS CEDRENUS вж. Ioannes Scylitzes.

GEORGIUS PACHYMERES. De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim. Ed. I. Bekker. T. 1–2. Bonnae, 1835.

Le Gesta d'Umur pacha. /Düsturname i Enveri/. Texte, trad. et notes par J. Melikoff-Sayar. Paris, 1954. 156 p.

GREGORIUS ANTIOCHUS. Opuscula. Ed. J. Darrouzès. Deux lettres de Grégoire Antiochos, écrites en Bulgarie vers 1173. – *BSl*, 23, 1962, No 2, 276–278; 24, 1963, No 1, 65–86; Григорий Антиох. Изд. А. П. Каждан. – *ВВр*, 26, 1965, 94–99; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 264–272.

HALKIN, F. Un érémite des Balkans au XIVe siècle. La vie grecque inédite de Saint Romylos. – *Byz*, 31, 1961, 111–147.

HENRI DE VALANCIENNES. Histoire de l'empereur Henri de Constantinnes. Ed. N. de Waily. 3. ed. Paris, 1882; J. Longnon. Paris, 1948. 135 p.

Historia peregrinorum. Ed. A. Chroust. Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I. – *MGH SS, N.S.*, 5, 1928; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 221–244.

Imperatores orientis compendio exhibiti, e compluribus graecis praecipue scriptoribus a Constantino Magno, ad Constantinum ultimum, et expugnatam per Turcos Constantinopolim, studio Francisci Borgiae Keri, e Societate Jesu Sacerdotis. Cum Pricile gio Sacrae Regiae Majeistatis, Facultate Superiorum. Tyrnavie, 1774. 570 p.; извадки: Радев, Ст. Данни за историята на Първата и Втората българска държава в унгарски източник от XVIII в. – *ВИС*, 1975, № 4, 250–261.

INALCIK, H. An ottoman document on Bayezid I expedition into Hungary and Wallachia. – In: *Milletlerarsi Bizance tetkikleri kongresi tebligleri.* Istanbul, 1957.

INNOCENTIUS III PAPA – CALOIOHANNES REX. Epistolae. – *PL*, 214, 1890, col. 2–1194; 215, 1891, col. 10–1612; Изд. Ив. Дуйчев. Преписката на папа Инокентий III с българите. – *ГСУифф*, 38, 1942, 1–116. Gesta. – *PL*, 214, 1890, col. 17–228; същото в: *ЛИБИ*, 3, 1965, 307–378.

IOANNES CANTACUZENUS. Historiarum libri IV. Ed. L. Schopen. T. 1–3. Bonnae, 1828–1832.

IOANNES CINNAMUS. Historia. Ed. A. Meineke. Bonnae, 1836; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 209–262.

IOANNES SCYLITZES – Georgius Cedrenus. Historia. T. 1–2. Ed. I. Bekker. ed. Bonn., 2, 1839, 641–744; Synopsis historiarum. Ed. I. Thurn. Berlin, 1973; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 198–340.

IOANNES ZONARAS. Epitome historiarum. Ed. Th. Büttner-Wobst. ed. Bonn., 1897; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 150–208.

KALUŽNIACKI, E. Aus der panegyrischen Literatur der Südslaven. London, 1971. 132 p. Фотокопие на изд. от 1901 г.

LAONICUS CHALCOCONDYLAS. Historiarum libri decem. Rec. I. Bekker. Bonnae, 1843.

LEUNCLAVIUS. Historiae musulmanae turcorum de monumentis ipsorum excerptae. Libri 13. Frankfurt, 1501.

MANSI, D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. Paris etc., 1901; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 197–205; 4, 1961, 113–118.

MERTZIOS, K. Mnimia Makedonikis istorias. Thessaloniki, 1947. 574 p.

MICHAEL ATTALIATA. Historia. Ed. I. Bekker. ed. Bonn., 1853; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 159–197.

MICHAEL PSELLUS. Chronographia. Ed. E. Renauld. Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance /976–1077/. T. 1–2. Paris, 1926–1928; E.R.A.Sewter. London, 1953. London, 1953. 320 p.; Хронография. Пер., статья и примеч. Я. Н. Любарский. М., 1978. 319 с.; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 93–132.

MIKLOŠICH, F. et J. MÜLLER. Acta et diplomata graeca medii aevi. Vol. 1–6. Vindobonnae, 1860–1892.

Monumenta Catarensia. T. 1. Zagrabiae, 1951.

NICEPHORUS BRIENIUS. Historia. Ed. A.Meineke. Bonnae, 1836; Histoire. Introd., texte, trad. et notes par P. Gautier. Bruxelles, 1975. 409 p.

NICEPHORUS GREGORAS. Byzantina historia. Ed. L. Schopen. T. 1–3. Bonnae, 1829–1855.

NICETAS CHONIATA. Historia. Ed. I. Bekker. Bonnae, 1835; I.A. van Dieten. Vol. 1–2. Berlin etc., 1975. CXV, 656 p.; Orationes et epistolae. Ed. I. A. van Dieten. Berlin etc., 1972. XXIII, 279 p.; I.L. van Dieten. Niketas Choniates. Erläterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin etc., 1971. 194 p.

Novella Alexii Comneni. Ed. I. Zepos et P. Zepos. Ius Graeco-romanum. T. 1. Athenes, 1931, 341–346; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 95–101.

Novella imperatoris Ioannis Tzimiscis de vectigali captorum mancipiorum. Ed. P. Zepos et I. Zepos. Ius Graeco-romanum. T.1. Athenes, 1931, 257–258; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 236–238.

PAPADOPOULOS, J.B. et P.A.VATOPÉDINOS. Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Mélénicon. – *СпБАН*, 45, 1933,

1–6.
PETRUS MONACHUS COENOBIUS. Vallium Cernai Historia Albigensium. – *PL*, 213, 1855, col. 546.
PETRUS TUDEBODUS SEU TUDEBOVIS, SACERDOTIS SIVRACENSIS. Historia de Hierosolymitano itinere. – *RHCHOc*, 3, 1866, 1–117; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 12–21.
PHILIPPE MOUSKES. Chronique rimée. Ed. Reifenberg. Bruxelles, 1838.
POLEMIS, D.J. A manuscript of the year 1247. – *ByzF*, 1, 1966.
PRINZING, G. Der Brief Kaiser Heinrichs von Konstantinopel vom 13. Januar 1212. Überlieferungsgeschichte, Neuedition und Kommentar. – *Byz*, 43, 1973, 395–431.
PROKIĆ, B. Diie Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes. Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV. Ein Beitrag zur Geschichte des sog. Westbulgarischen Reiches. Diss. München, 1906. 54 p.
RAYMUNDUS DE AGUILERS CANONICUS PODIENSIS. Historia francorum qui ceperunt Hierusalema. – *RHCHOc*, 3, 1866, 231–310; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 53–58.
RAYNERIUS SACCHONI. Summa de Catharis et Leonistis. Ed. A. Dondaine. Un traité néo-manichéen du XIIIe siècle: le „Liber de duobus principiis" suivi d'un fragment de Rituel cathare. Rome, 1939. 172 p.
ROBERT DE CLARI. La conquête de Constantinople. Ed. Th. Lauer. Paris, 1924; Roberto di Clari. La conquista di Constantinopoli /1198–1216/. Studia crit., trad. e note di A. M. Patrone. Genova, 1972. XIV, 294 p.
Sigilia Basilii. Ed. K.E.Zacharia von Lingenthal. Ius Graeco-romanum. T.3. Lipsiae, 1857; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 40–47.
Die Slavische Manasses-Chronik. Nach der Ausgabe von I. Bogdan. Mit einer Einleitung von J. Schröpfer. München, 1966. 242 p.
Symbatii Kalisque Testamenta. Ed. Ἰωαχεὶμ Ἰβηρίτης, Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν ἁγίῳ ὄρει ἱερᾶς μονῆς τῶν Ἰβήρων βιζαντιναὶ διαθῆκαι. Ὀρθοδοξία, 5, 60, 1930, 614–618, 6, 66, 1931, 364–371: извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 68–78.
SWEENEY, J.R. Basil of Trnovo's Journey to Durazo. A note on Balkan travel at the Beginning of the 13th century. – *SEER*, 51, 1973, No 122, 118–123.
TAFEL, G. L. F. ET G. M. THOMAS. Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig... T. 1–3. Wien, 1856–1857. XXII, 574 p.; XV, 496 p.; VIII, 466 p.
THEINER, A. Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. T. 1–2. Roma, 1859–1860.
THEINER, A. Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia... T. 1. Roma, 1863. XXXVIII, 667 p.
THEOPHYLACTUS BULGARIAE ARCHIEPISCOPUS. Oration in imperatorem dominum Alexium Comnenum. – *PGr*, 126, col. 287C – 306C; Epistolae. – *PGr*, 126, col. 307A–558D. Изд. Симеон митрополит Варненски и Преславски. Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ Български. – *СбБАН*, 27, 1931, 1–238.
THOMAS ARCHIDIACONUS. Historia Salonitanorum pontificum atque Spalatensium. Ed. Fr. Racki. – *MSHSM*, 26, 1894, 3–212; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 370–371.
Typicon Gregorii Bacuriani. Ed. L. Petit. Typikon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pétritzos /Bačkovo/ en Bulgarie. – *BBp*, 11, 1904, Прил. № 1, 1–63; M. Tarchnišvili. Louvain, 1954. 52 p.; S. Kautschischvili. Georgica. T.5. Thbilisiis, 1963; Типик Григория Пакуриани. Введ., пер. и коммент. В.А.Арутюнова-Фиданян. Ереван, 1978. 250 с.; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 39–68.
Typicon monasterii Kosmosotirae. Ed. L. Petit. Typikon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos /1152/. – *ИРАИК*, 13, 1908, 18–77; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 129–135.
VITA LAZARI. Notitiae de Petro Deliano. – *ASS*, Novembris III. Bruxelles, 1910, col. 508–588; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 90–91.
WALDING, L. Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco insitutorum. Romae, 1733.
WILLERMUS TYRENSIS. Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum Mahumeth usque ad annum Domini 1184. – *RHCHOc*, 1, 1844; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 180–196.
ŽIVKOVA, L. Das Tetraevangeliar des Zaren Ivan Alexandar. Recklinghausen, 1977. 229 p.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

АВРАМОВ, В. Войната на България с Византия в 1190 г. и погромът на императора Исак Ангел при гр. Трявна. С., 1929. 236 с.
АНГЕЛОВ, Б. СТ. Страници из историята на старобългарската литература. С., 1974. 239 с.
АНГЕЛОВ, Д. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV век. С., 1958. 258 с.
АНГЕЛОВ, Д. Антифеодални движения в Тракия и Македония през средата на XIV век. – *ИП*, 1951/1952, № 4–5, 439–456.
АНГЕЛОВ, Д. Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в средновековна България. – *ИП*, 1949/1950, № 4–5, 493–508.
АНГЕЛОВ, Д. Богомилството в България. 3.доп. и разш. изд. С., 1969. 563 с. 1. изд. 1947; 2. осн. прераб. и доп. изд. 1961; същото на рус. ез.: Богомильство в Болгарии. М., 1954; на фр. ез.: Le Bogomilisme en Bulgarie. Toulouse, 1972; на итал. ез.: Il Bogomilismo. Roma, 1979.
АНГЕЛОВ, Д. Българо-византийските отношения през периода 1331–1341 г. от царуването на Иван Александър. – *ВИС*, 1973, № 1, 34–53.
АНГЕЛОВ, Д. Българо-византийските отношения при царуването на Иван Александър. Втори период 1341–1347. – *ВИС*, 1974, № 1, 22–50.
АНГЕЛОВ, Д. Българо-византийски отношения при Иван Александър. Трети период. 1347–1352. – *ВИС*, 1976, № 4, 19–32.
АНГЕЛОВ, Д. Византия и България /VII–XIV в./. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. 1. С., 1979, 190–198.
АНГЕЛОВ, Д. Въпроси на феодализма в българските земи през XIII–XIV в. – *ИП*, 1960, № 6, 61–90.
АНГЕЛОВ, Д. За зависимото население в Македония през XIV в. – *ИП*, 1957, № 1, 30–66.
АНГЕЛОВ, Д. Ивайло. Ист. очерк. С., 1954. 70 с.
АНГЕЛОВ, Д. Италиански извор за българската средновековна история. – *ИП*, 1972, № 6, 86–99.

АНГЕЛОВ, Д. История на Византия. Ч. 2. 867—1204. 4. изд. Ч. 3. 1204—1453. С., 1972—1974. 315 с.; 179 с.

АНГЕЛОВ, Д. К вопросу о политике Византии и других балканских государств накануне турецкого завоевания. — В: *XXV Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр. 1.* М., 1962, 449—458.

АНГЕЛОВ, Д. Крупното манастирско стопанство на Северна и Средна Македония до XIV век. — *ГИНИ—Ск.*, 1, 1957, № 2, 81—138.

АНГЕЛОВ, Д. Към въпроса за поземлените отношения в средновековната българска държава. — *ИП*, 1945, № 4, 285—298.

АНГЕЛОВ, Д. Към въпроса за царската власт в средновековна България. — В: *Сб. в памет Ал. Бурмов.* С., 1973, 158—166.

АНГЕЛОВ, Д. Към историята на религиозно-философската мисъл в средновековна България, исихазъм и варлаамитство. — *ИБИД*, 25, 1967, 73—92.

АНГЕЛОВ, Д. и Щ. ЩЕФАНЕСКУ. Общи черти и различия в обществено-икономическото развитие на България и Влашко през XIII—XIV в. — В: *Балг.-рум. връзки и отн.* Т. 1. С., 1965, 55—111.

АНГЕЛОВ, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България. /IX—XIV в./. С., 1979. 315 с.

АНГЕЛОВ, Д. По въпроса за населението в Македония през средновековната епоха /VII—XIV век/. — *Из*, 1962, № 4—5, 35—39; същото на рус., фр. и англ. ез.

АНГЕЛОВ, Д. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV век. — *ИП*, 1950/1951, № 4—5, 426—442.

АНГЕЛОВ, Д. Принос към народностните и поземлени отношения в Македония /Епирския деспотат/ през първата четвърт на XIII век. — *ИКНКсхн*, 1947, 130—174.

АНГЕЛОВ, Д. Принос към поземлените отношения във Византия през XII век. — *ГСУфиф*, 47, 2, 1952, 1—104.

АНГЕЛОВ, Д. Робството в средновековна България. — *ИП*, 1945/1946, № 2, 129—156.

АНГЕЛОВ, Д. Рост и структура крупного монастырского землевладения в Северной и Средней Македонии в XIV в. — *ВВр*, 11, 1956, 135—162.

АНГЕЛОВ, Д. Светогледът на господствуващата класа в средновековна България, отразен в житийната литература. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 263—294.

АНГЕЛОВ, Д. Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII—XIV в. — *ИБИД*, 22—24, 1948, 214—248.

АНГЕЛОВ, Д. Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. — *ИП*, 1953, № 4, 347—398.

АНГЕЛОВ, Д. Философските възгледи на богомилите. — *ИИБИ*, 3—4, 1951, 113—140.

АНГЕЛОВ, Д. Черноморието през IV—XV век. — В: *Черно море.* Варна, 1978, 452—485.

АНГЕЛОВ, П. Грамотите на Стефан Душан за манастира „Св. Никола Мрачки" и българо-сръбските отношения. — *ИП*, 1979, № 1, 109—116.

АНГЕЛОВ, П. Названията „България" и „българи" в титулатурата на сръбските крале от XIV век. — *В*, 1979, № 2, 48—54.

АНДРЕЕВ, Й. Бележки върху Палаузовия препис на Бориловия синодик. — *ИБИД*, 29, 1974, 137—141.

АНДРЕЕВ, Й. Идеята за приемствеността в българската държава през Средновековието /XII—XIV в./. — *ТВТУ„КМ"*, 12, 3, 1975, 19—37.

АНДРЕЕВ, Й. Надписите при с. Иваново, Русенско, и последните години от живота на цар Георги Тертер I. — *В*, 1975, № 3, 77—84.

АНДРЕЕВ, М. и ВЛ. КУТИКОВ. Договорът на добруджанския княз Иванко с генуезците от 1387 г. — *ГСУюф*, 51, 1960, 23—95.

АНДРЕЕВ, М. Изследвания върху обичайното право в средновековната българска държава. Обичайното право във Втората българска държава. — *ГСУюф*, 66, 2, 1976, 1—61.

АНДРЕЕВ, М. и Д. АНГЕЛОВ. История на българската феодална държава и право. 4. изд. С., 1972. 418 с. 1. изд. 1955; 2. прераб. и доп. изд. 1959; 3. изд. 1968.

АНДРЕЕВ, М. Към въпроса за сключването и съдържанието на договора на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 година. — *ПМ*, 1961, № 3, 79—93.

АНДРЕЕВ, М. Службите на провинциалното управление на средновековна България и средновековна Сърбия според данни на дарствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII и XIV век. — *ГСУюф*, 58, 2, 1967, 1—31.

Атлас по българска история. С., 1963. 87 с.
Авт.: Д. Косев, Д. Ангелов, Ив. Дуйчев, Н. Тодоров, В. Миков, Г. Тодоров и П. Коледаров.

БАКАЛОВА, Е. Бачковската костница. С., 1977. 247 с.

БАКАЛОВА, Е. Фрески църкви-гробницы Бачковского монастыря и византийская живопись XII века. — В: *Византия, южные славяне и древняя Русь. Западная Европа.* М., 1973, 216—234, 11 прил.

БАРТИКЯН, Р. М. Към кого се отнася прозвището Παραδούναβις в приписката на монаха Теодул от 1059 година? — *ИБИД*, 25, 1967, 315—319.

БИЧЕВ, М. Стенописите в пещерата „Църквата" край с. Иваново, Русенско. С., 1965. 144 с.

БЛАГОЕВ, Н. Делян и неговото въстание в Моравско и Македония против византийците. — *МкП*, 1928, № 2, 1—22.

БОБЧЕВ, С. С. История на старобългарското право. С., 1910. 560 с.

БОБЧЕВ, С. С. Титли и служби в областното управление на старовремска България. /Според грамотите на българските царе/. — *ИИД*, 11—12, 1932, 228—248.

БОЖИЛОВ, ИВ. Белота — български властел от началото на XIII в. — *ИП*, 1977, № 1, 71—81.

БОЖКОВ, АТ. Стенописите в Беренде — бележит паметник на българската средновековна живопис. — *Из*, 1962, № 4—5, 69—76; същото на рус., фр. и англ. ез.

БУРМОВ, АЛ. Зависимото население в България през XIII и XIV в. — *ИП*, 1946/1947, № 3, 257—263.

БУРМОВ, АЛ. История на България през времето на Шишмановци /1323—1396/. Св. 1—2. — *ГСУифф*, 43, 1947, 1—58; 1—22; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.

БУРМОВ, АЛ. Към историята на Крънската област. — *ГБИ*, 1, 1948, 168—172; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.

БУРМОВ, АЛ. Феодализмът в средновековна България. — *ИП*, 1945/1946, № 2, 157—171; същото в кн. му:

Избр. произв. 1. С., 1968.

Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958. 648 с.

Авт.: Щ. Атанасов, Ив. Дуйчев, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов и Б. Чолпанов.

ВАСИЛЬЕВ, А. А. Византия и крестоносцы эпоха Комнинов /1081—1185/ и Ангелов /1185—1204/. СПб., 1923. 120 с.

ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В. Г. Византия и печенеги. /1048—1094/. — В кн. му: *Труды.* 1. СПб., 1908, 1—175.

ВАСИЛЬЕВСКИЙ, В. Г. Обновление болгарского патриаршества при царе Йоане Асене II в 1235 г. — *ЖМНП,* 238, 1885, 1—56, 206—238.

ВОЙНОВ, М. Предлав, Средец, Охрид — три средновековни престолни града на българските царе и патриарси. — *ИП,* 1968, № 4, 72—76; същото на фр. ез.: Preslav, Sredec, Ochrida — trois anciennes capitales des tzars et patriarches bulgares. — *ЕН,* 4, 1968, 167—173.

ВЪЖАРОВА, Ж. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско. С., 1956. 65 с.

ВЪЛОВ, В. „Калояновият" пръстен или надписът на Иван Асен II. — *ИП,* 1974, № 3, 86—91.

ГЕНОВ, М. Григорий Цамблак. /Из историята на културните отношения между българи, руси, сърби и ромъни/. — *БИБ,* 3, 1930, № 2, 150—195.

ГЕОРГИЕВ, Е. Литература на изострени борби в Средновековна България. С., 1966. 322 с.

ГЕОРГИЕВ, Е. Литературата на Втората българска държава. Ч. 1. Литературата на XIII век. С., 1977. 293 с.

ГЕОРГИЕВ, СВ. Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. — *БИБ,* 3, 1930, № 2, 103—149.

ГЕОРГИЕВ, СВ. Писмата на латинския император Хенриха като извор за българската история. — *ИБИД,* 16—18, 1940, 115—125.

ГЕОРГИЕВ, СВ. Първият кръстоносен поход и българските земи. — *БИБ,* 1, 1928, № 2, 69—117.

ГЕОРГИЕВ, СВ. Четвъртият кръстоносен поход и граф Балдуин Фландърски. — *БИБ,* 2, 1929, № 2, 112—159.

ГЕОРГИЕВА, С. и Д. БУЧИНСКИ. Старото златарство във Враца. С., 1959. 280 с.

ГЕОРГИЕВА, Ц. Отново за Боженишкия надпис. — *ИБИД,* 25, 1967, 307—313.

ГЕРАСИМОВ, Т. Секъл ли е монети Петър /Тодор/, брат на Асен? — *Нум,* 1973, № 1, 5—9.

ГОРИНА, Л. В. Из историята на книжовното наследство на Евтимий Търновски в Русия. — В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 326—331.

ГОРИНА, Л. В. К вопросу о подлинности Виргинской грамоты. — *СовС,* 1965, № 5, 60—68.

ГОРИНА, Л. В. К истории болгарской монастырской вотчины XII—XIV веков по иммунитетным грамотам. — *ВМУси,* 1965, № 3, 71—79.

ГОРИНА, Л. В. Материалы дневника Антона Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV в. — *ВВg,* 4, 1973, 229—251.

ГОРИНА, Л. В. Походът на граф Амедей Савойски против България през 1366—1367 г. — *ИП,* 1970, № 6, 71—78.

ГОРИНА, Л. В. Социально-экономические отношения во Втором болгарском царстве. М., 1972. 159 с.

ГОРОВ, Г. Местонахождението на средновековната Парория и Синаитовия манастир. — *ИП,* 1972, № 1, 64—75.

ГЮЗЕЛЕВ, В. България и римската църква /IX—XIV в./. — В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 275—293.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Духовната култура на средновековна България през XIII—XIV в. — *ТПОИ,* 1977, № 1, 9—43; № 2, 202—274.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Из историята на България през 1358 и 1365 г. — *ИП,* 1975, № 3, 102—110.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Към историята на Видинското царство през 1365 г. — *ИП,* 1975, № 3, 102—110.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Момчил в светлината на един нов исторически извор. — *ВНМ—Х.,* 1, 1965, 21—30.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Нови данни за историята на България и на град Несебър през 1257 г. — *В,* 1972, № 3, 10—16.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352—1353 г. — *ГСУфиф,* 64, 3, 1, 1972, 55—98.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Сведения за историята на Варна и Анхиало /Поморие/ през XI век в житието на Кирил Филеот. — *ИБИД,* 28, 1972, 315—323.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Средновековната крепост Калиакра през XIII — средата на XV в. — *ИНМ—В.,* 9, 1973, 123—138.

ДАНЧЕВ, Г. Владислав Граматик — книжовник и писател. С., 1969. 148 с.

ДАНЧЕВА-ВАСИЛЕВА, А. България и Латинската империя /1207—1218 г./. — *ИП,* 1977, № 1, 35—51.

ДЕРЖАВИН, Н. С. История Болгарии. Т. 2. Болгария времени Первого и Второго царств /679—1393/. М., 1946. 164 с.; на бълг. ез.: История на България. Т. 2. С., 1947. 196 с.

ДЖУРОВА, А. Българо-кипърски културни връзки. — В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 222—227.

ДЖУРОВА, А. За орнамента в българските ръкописи от XIII—XIV век. — *Из,* 1976, № 9, 22—28.

ДИНЕКОВ, П. Стара българска литература. Т. 1—2. С., 1950—1953. 271 с.; 206 с.

ДИНЕКОВ, П. Съдбата на българската литература през XIII и XIV век. — *С,* 1968, № 12, 53—70.

ДОСТЯН, И. С. Борьба южнославянских народов против турецкой агрессии в XIV—XV вв. — *ВВр,* 7, 1953, 32—49.

ДРАГОЈЛОВИК, ДР. Еретичката македонска црква на Балканот и во Мала Азија. — *ГИНИ—Ск.,* 17, 1973, № 2, 147—154.

ДРИНОВ, М. Въпросът за Българската и Сръбската църкви пред съдилището на Лионский събор в 1274 год. — *ПСпБКД,* 7—8, 1873, 25—42; същото в кн. му: *Избр. съч.* 1. С., 1971.

ДРИНОВ, М. Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало и до днес. Виена, 1869. 8, 188, 1 с.; същото в кн. му: *Избр. съч.* 2. С., 1971.

ДРИНОВ, М. О некоторых трудах Димитрия Хоматиана как историческом материале. — *ВВр,* 1, 1894, 319—340; 2, 1895, 1—23; същото в кн. му: *Избр. съч.* 2. С., 1971.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Български спогодбен акт от епохата на византийското владичество. — *ИНА,* 3, 1966, 185—190; същото в кн. му: *Бълг. средновековие.* С., 1972.

ДУЙЧЕВ, ИВ. Взаимоотношения на средновековната българска книжнина с Византия и съседните страни. —

В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 299–310.
ДУЙЧЕВ, ИВ. Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – *ИИБИ,* 6, 1956, 327–358.
ДУЙЧЕВ, ИВ. Няколко бележки към Кекавмен. – *ЗбРВИ,* 5, 1958, 59–68.
ДУЙЧЕВ, ИВ. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV в. – *ИТНИ,* 2, 1970, 73–105.
ДУЙЧЕВ, ИВ. Приноси към историята на Ив. Асеня II. – *СпБАН,* 66, 1943, 147–179.
ДУЙЧЕВ, ИВ. Проучвания върху българското средновековие. – *СбБАН,* 41, 1949, 1–176.
ДУЙЧЕВ, ИВ. Рационалистически проблясъци в славянското средновековие. – *ИП,* 1963, № 5, 86–100; същото в кн. му: *Българ. средновековие.* С., 1972.
ДУЙЧЕВ, ИВ. Славянски местни и лични имена във византийските описни книги. – *ИИБЕ,* 8, 1962, 197–215.
ДУЙЧЕВ, ИВ. Цар Иван Асен II. 1218–1241. С., 1941. 55 с.
ДУЙЧЕВ, ИВ. Центры византийско-славянского общения и сотрудничества. – *ТОДРЛ,* 19, 1963, 107–129.
ЕРСЕГИ, Г. Семейно-династическите връзки на унгарския крал Андрей II с българските царе. – В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 284–289.
ЖАВОРОНКОВ, П. И. Никейско-болгарские отношения при Иване II Асене /1218–1241/. – В: *Византийские очерки.* М., 1977, 195–215.
ЖУГЛЕВ, К. Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих дьо Валансиен. – *ГСУифф,* 46, 2, 1950, 1–119.
ЗАБОРОВ, М. А. Крестовые походы. М., 1956. 280 с.
ЗАЙЦЕВ, В. К. Богомильское движение и общественная жизнь Северной Италии эпохи Дученто. Минск, 1967. 47 с.
ЗАЙЦЕВ, В. К. К вопросу о взаимоотношении богомильства и некоторых западных еретических движении. – *ВЛУсиял,* 14, 3, 1964, 109–116.
ЗЛАТАРСКИ, В. Ансбертовият „жупан или сатрап на България" не е бил Добромир Хриз. – *ГСУифф,* 29, 1933, 1–20.
ЗЛАТАРСКИ, В. България при приемниците на Иван Асеня II. – *БИБ,* 5, 1932/1933, № 1, 25–68.
ЗЛАТАРСКИ, В. Вопрос о происхождении болгарского царя Ивана-Александра. – В: *Статьи по славяноведению.* Т. 2. СПб., 1906, 1–30.
ЗЛАТАРСКИ, В. Въстанието на Петра Деляна в 1040–1041 година. – *БИБ,* 4, 1931/1932, № 1, 94–114.
ЗЛАТАРСКИ, В. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Ивана Рилски. – *ИИД,* 13, 1933, 49–80.
ЗЛАТАРСКИ, В. Де и кога е бил заточен и умрял българският патриарх Евтимий? – *ЛБКД,* 6, 1906, 103–170.
ЗЛАТАРСКИ, В. Един гръцки фалсификат, който се отнася към българската история. – *BSl,* 2, 1930, № 2, 231–258.
ЗЛАТАРСКИ, В. Иван Асен II /1218–1241/. – *БИБ,* 3, 1930, № 3, 1–55.
ЗЛАТАРСКИ, В. История на българската държава през средните векове. Т. 2. България под византийско владичество /1018–1187/. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневци /1187–1280/. С., 1972. 584 с.; 656 с. Фотокопия на изд. от 1934,1940 г.
ЗЛАТАРСКИ, В. Какъв народ се разбира у Анна Комнина под израза γένος τὶ Σκυθικόν. – *ИИД,* 11–12, 1932, 71–83.
ЗЛАТАРСКИ, В. Моливдовул на Самуила Алусиана. – *ИБАИ,* 1, 1924, 86–102.
ЗЛАТАРСКИ, В. Наместници-управители на България през царуването на Алексия I Комнин. – *BSl,* 4, 1932, № 1, 139–158; № 2, 371–398.
ЗЛАТАРСКИ, В. Политическото положение на северна България през XI и XII векове. – *ИИД,* 9, 1929, 1–50.
ЗЛАТАРСКИ, В. Потеклото на Петра и Асена, водачите на въстанието в 1185 г. – *СпБАН,* 45, 1933, 7–48.
ЗЛАТАРСКИ, В. Родопският юнак Момчил воевода. – *БИБ,* 1, 1928, № 2, 118–131.
ЗЛАТАРСКИ, В. Цар Калоян под стените на Солун през 1207 год. – В: *Сб. Солун.* С., 1934, 27–36.
ЗЛАТАРСКИ, В. Южна България след смъртта на Иван Асен II и Регинският мир. – *ГНБ–П.,* 1927, 327–341.
ИВАНОВ, Й. Асеновата крепост над Станимака и Бачковският манастир. Историко-археологически бележки. – *ИБАД,* 2, 1911, 191–230.
ИВАНОВ, Й. Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност с етнографска карта и статистика. 2. доп. изд. С., 1917. VII, 381 с. 1. изд. 1915.
ИВАНОВ, Й. Епархиите в Охридската архиепископия през началото на XI век. – *СпБАН,* 1, 1911, 93–112.
ИВАНОВ, Й. Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917. VI, 164 с.
ИВАНОВ, Й. Северна Македония. Исторически издирвания. С образци и карти. С., 1906. VII, 420 с.
ИВАНОВА, КЛ. Отражение борьбы между исихастами и их противниками в переводной полемической литературе балканских славян. – In: *XIV Congr. int. étud. byz. Bucarest, 1971. Act.* 2. Bucarest, 1975, 167–175.
Икономика на България. В 6 т. Т. 1. Икономика на България до социалистическата революция. С., 1969. 687 с.
ИРЕЧЕК, К. Български цар Срацимир Видинский. – *ПСпБКД,* 1, 1882, 30–54.
ИРЕЧЕК, К. История на българите. Под ред. на В. Златарски. С., 1929. XVI, 462 с.
ЈРЕЧЕК, К. Историја Срба. Т. 1. До 1371. Београд, 1911. XVI, 423 с.
ИРЕЧЕК, К. Пътувания по България. Прев. от чеш. с предг. Ст. Аргиров. С., 1974. 1040 с.
История на България. 2. прераб. изд. в 3 тома. Т. 1. С., 1961. 552 с.
История на българската литература. В 4 т. Т. 1. Старобългарска литература. С., 1962. 454 с.
История на философската мисъл в България. Т. 1. С., 1970. 472 с.
ЙОНЧЕВ, Л. Българо-византийски отношения около средата на XIV в. /1331–1344 г./. – *ИП,* 1956, № 3, 63–74.
ЙОНЧЕВ, Л. За характера на манастирското земевладение в Македония през XIII–XIV в. – *ИИИ,* 22, 1972, 121–182.
КАЖДАН, А. П. Аграрные отношения в Византии XIII–XIV вв. М., 1952. 244 с.
КАЖДАН, А. П. Новые материалы о богомилах в Византии XII в. – *BBg,* 2, 1966, 275–277.

КАЖДАН, А. П. Рабы и мистии в Византии IX–XI вв. – *УЗТГПИин*, 2, 1951.
КАЖДАН, А. П. Центростремительные и центробежные силы в византийском мире /1081–1261 гг./. Athen, 1976. 28 с.
КАНДЕЛАКИ, Б. И. Петрицонская обитель в Болгарии. Тбилиси, 1975. 44 с.
КАРЫШКОВСКИЙ, П. О. Восстание Ивайла. /Крестьянская война в средневековой Болгарии в 1277–1280 гг./. – *ВВр*, 13, 1958, 107–135.
КИСЕЛКОВ, В. Килифарският отшелник Теодосий. – *БИБ*, 1, 1928, № 2, 132–164.
КИСЕЛКОВ, В. Митрополит Йоасаф Бдински и словото му за св. Филотея. – *БИБ*, 4, 1931/1932, № 1, 168–206.
КИСЕЛКОВ, В. Патриарх Евтимий. С., 1938. 320 с.
КИСЕЛКОВ, В. Средновековна Парория и Синаитовият монастир. – В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 103–118.
КОВАЧЕВИЋ, Ј. Бој на Косову. Уторак, 15 јун 1389 године. Београд, 1953. 45 с.
КОВАЧЕВИЋ, Ј. Средњовјековна ношња балканских словена. Студ ја из историје средњовјековне културе Балкана. Београд, 1953. 362 с.
КОЛАРОВ, ХР. Българо-сръбските отношения при Тертеровци /по сведения от „Животи краљева и архиепископа српских"/. – В: *България в света от древността до наши дни*. 1. С., 1979, 213–221.
КОЛАРОВ, ХР. Към въпроса за външнотърговските връзки на България през XII–XVI в. Въз основа на писмени извори. – *ТВТУ„КМ"*, 8, 2, 1973, 131–160.
КОЛАРОВ, ХР. Средновековната българска държава /уредба, характеристика, отношения със съседните народи/. В. Търново, 1977. 172 с.
КОЛАРОВ, ХР. Титулатура и полномощия владетелской власти в средневековой Болгарии. – *ЕВ*, 1978, № 3, 89–101.
КОЛЕДАРОВ, П. Мореплавателни карти, наръчници и други свидетелства за международното значение на Втората българска държава. – В: *България в света от древността до наши дни*. 1. С., 1979, 290–298.
КОНДОВ, Н. К вопросу о системе полеводства в болгарских и суседних землях Балканского полуострова в средние века. – *ВВр*, 20, 1961, 3–13.
КОНЯРОВ, Г. Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953. 172 с.
КРЕКИЋ, Б. Дубровник и Левант /1280–1460/. Београд, 1956. 176 с.
КРЪНДЖАЛОВ, Д. Влашкият княз Мирчо и Добруджа според неговите грамоти. – *ГСУиффф*, 42, 1946, 1–78.
КУЕВ, К. Судьба сборника Ивана Александра 1348 года. – *ТОДРЛ*, 21, 1969, 117–121.
КУЗЕВ, АЛ. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. 1. Тутракан и Русе. 2. Пиргос, Новград, Свищов и Никопол. 3. Гиген, Оряхово, Лом, Видин и Флорентин. 4. Силистра и Хърсово. 5. Исакча /Облучица/ и Тулча. – *ИНМ–В.*, 2, 1966, 23–50; 3, 1967, 41–70; 4, 1968, 27–55; 5, 1969, 137–157; 7, 1971, 77–93.
ЛЕВЧЕНКО, М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956. 557 с.
ЛИТАВРИН, Г. Г. България и Византия в XI–XII вв. М., 1960. 472 с.
ЛИТАВРИН, Г. Г. Византийское общество и государство X–XI вв. Проблемы истории одного столетия: 976–1081 гг. М., 1977. 311 с.
ЛИТАВРИН, Г. Г. Восстание болгар и влахов в Фессалии в 1066 г. – *ВВр*, 11, 1956, 123–134.
ЛИТАВРИН, Г. Г. Крестьянство Западной и Юго-Западной Болгарии в XI–XII вв. – *УЗИС*, 14, 1956, 226–250.
ЛИТАВРИН, Г. Г. Культурные связи Древней Руси и Византии в XI–XII вв. /Опыт исторической характеристики/. – *БИ*, 2, 1976, 254–265.
ЛИТАВРИН, Г. Г. Налоговая политика Византии в Болгарии в 1018–1185. – *ВВр*, 10, 1956, 81–110.
ЛИТАВРИН, Г. Г. Провинциальный византийский город на рубеже XII–XIII вв. – *ВВр*, 37, 1976, 17–29.
ЛИТАВРИН, Г. Г. Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България в сравнение с Византия /от края на VII до края на XII век/. – *ИП*, 1970, № 6, 23–40.
ЛИХАЧЕВ, Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958. 67 с.
ЛИШЕВ, СТР. Българският средновековен град. Обществено-икон. облик. С., 1970. 224 с.
ЛИШЕВ, СТР. За проникването и ролята на парите във феодална България. С., 1958. 200 с.
ЛИШЕВ, СТР. За стоковото производство във феодална България. С., 1957. 159 с.
ЛИШЕВ, СТР. Към въпроса за неуспеха на въстанието в Македония през 1072 г. – *ИП*, 1956, № 1, 74–79.
ЛИШЕВ, СТР. Към известията за преминаването на кръстоносците от Третия поход през българските земи. – *ИИБИ*, 3–4, 1951, 273–278.
ЛИШЕВ, СТР. Третият кръстоносен поход и българите. – *ИИБИ*, 7, 1957, 205–240.
ЛЮБАРСКИЙ, Я. Н. и М. М. ФРЕЙДЕНБЕРГ. Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Боэмундом. – *ВВр*, 21, 1962, 260–274.
МАВРОДИНОВ, Н. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955. 180 с.
МАВРОДИНОВ, Н. Старобългарското изкуство. XI–XIII в. С., 1966.
МАВРОДИНОВА, Л. Земенската църква. С., 1966. 72 с. с репрод.
МАНОВА, Е. Средновековното въоръжение според някои стенописи в Югозападна България от XII, XIV и XV в. – *ИАИ*, 29, 1966, 67–82.
МЕДВЕДЕВ, И. П. Византийский гумманизм XIV–XV вв. М., 1976. 256 с.
МЕДВЕДЕВ, И. П. Византия и суверенитет в Средние века. – В: *Пробл. ист. междунар. отношений. Сб. стат. памети Е. В. Тарле*. Л., 1972, 412–423.
МЕЛОВСКИ, Х. Институцијата екскузија во Македонија во XI и XII век според даровните повелби на византиските цареви. – *ГЗФФУ–Ск., 27, 1975, 115–126.*
МЕЧЕВ, К. Освободительная борьба болгарского народа в конце XII – начале XIII века. К вопросу о содержании термина „влахи". – *СовС*, 1979, № 2, 35–47.
МИКОВ, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943. 316 с.
МИХАЙЛОВ, СТ. Боянската черква – бележит паметник на средновековното българско изкуство. – *А*, 1960, № 2, 1–13.
МИЯТЕВ, КР. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965. 252 с.; същото на нем. ез.: Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien. S., 1974. 244 p.

МИЯТЕВ, КР. Боянските стенописи. С., 1961. 92 с.; същото на рус., англ., фр. и нем. ез.

МИЯТЕВ, КР. Иконите в България. — В: *Икони Балк.* С., 1966, XLIII—LVI.

МУТАФЧИЕВ, П. Българи и румъни в историята на дунавските земи. — *ГСУисфф*, 23, 1927, 1—247.

МУТАФЧИЕВ, П. Владетелите на Просек. Страници из историята на българите в края на XII и началото на XIII век. — *СбБАН*, 1, 1913, 1—85; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1973.

МУТАФЧИЕВ, П. Войнишки земи и войници във Византия през XIII—XIV в. — *СпБАН*, 27, 1923, 1—113; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1973.

МУТАФЧИЕВ, П. Добруджа в миналото. — В кн. му: *Съч.* 4. *Добруджа.* С., 1947, 13—91.

МУТАФЧИЕВ, П. История на българския народ. Т. 2. Второ българско царство. С., 1943. 329 с.

МУТАФЧИЕВ, П. Към въпроса за българо-румънските отношения в средните векове. — *ГСУисфф*, 28, 1932, 1—56.

МУТАФЧИЕВ, П. Произходът на Асеневци. — *МкП*, 4, 1928, № 4, 1—42; същото в кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1973.

МУТАФЧИЕВ, П. Сръбското разширение в Македония през средните векове. — *МкП*, 1, 1924/1925, № 4, 1—26.

МУТАФЧИЕВ, П. Съдбините на средновековния Дръстър. — В: *Силистра и Добруджа.* 1. С., 1927, 101—196; същото в кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1973.

МУШМОВ, Н. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924. XVI, 199 с.

НАТАН, Ж. Стопанска история на България. С., 1957. 572 с.; същото на рус. ез.: История экономического развития Болгарии. М., 1961.

НАУМОВ, Е. П. Анонимная болгарская хроника и проблемы балканской общественно-политической мысли /XIV—XV вв./. — *БИ*, 3, 1978, 240—258.

НАУМОВ, Е. П. Из истории болгарского Причерноморья в конце XI века. — *BHR*, 1976, № 1, 47—59.

НАУМОВ, Е. П. К вопросу об эволюции феодальной ренты в Сербии, Северной и Центральной Македонии и Зете в первой половине XIV в. — *УЗИС*, 24, 1962, 255—279.

НЕДЕВ, СТ. Османското нахлуване в Североизточна България през 1388 г. — *ВИС*, 1979, № 1, 66—71.

НЕШЕВА, В. Накитът в средновековния български костюм през XIII—XIV век. — *БЕтн*, 1978, № 3—4, 111—124.

НИКОВ, П. Българи и татари в средните векове. — *БИБ*, 2, 1929, № 3, 97—142.

НИКОВ, П. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Ист.-крит. изсл. — *СпБАН*, 11, 1920, 1—220.

НИКОВ, П. Българска дипломация от началото на XIII век. — *БИБ*, 1, 1928, № 3, 76—108.

НИКОВ П. Изправки към българската история. — *ИИД*, 5, 1922, 57—84.

НИКОВ, П. История на Видинското княжество до 1323 година. — *ГСУисфф*, 18, 1922, 1—124.

НИКОВ, П. Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — *БИБ*, 3, 1930, № 1, 96—153.

НИКОВ, П. Татаробългарските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. — *ГСУисфф*, 15—16, 1921, 1—95.

НИКОВ, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — *ИИД*, 7—8, 1928, 41—112.

НИКОВ, П. Църковната политика на Иван Асеня II. — *БИБ*, 3, 1930, № 3, 65—111.

НИКОЛОВА, Я. Жилищната архитектура в Търново през XII—XIV в. — *ТВТУ„КМ“*, 8, 2, 1973, 63—129.

ОСИПОВА, К. А. К проблеме пресельничества в Византии X—XII вв. — В: *Византийские очерки.* М., 1977, 66—78.

ОСТРОГОРСКИЙ, Г. Византийские писцовые книги. — *BSl*, 9, 1948, № 2, 203—306.

ОСТРОГОРСКИЙ, Г. К истории иммунитета в Византии. — *ВВр*, 13, 1958, 55—106.

ОСТРОГОРСКИ, Г. Проније. Прилог историји феодализма у Византији и у јужно-словенским земљама. Београд, 1951. 200 с.

ОСТРОГОРСКИ, Г. Сабрана дела. Т. 1—6. Београд, 1969—1971. X, 484 с.; 404 с.; 460 с.; 655 с.; 466 с.; 583 с.

ОСТРОГОРСКИ, Г. Серска област после Душанове смрти. Београд, 1965. 172 с.

ПАЛАУЗОВ, СП. Избрани трудове. В 2 т. Под ред. на В. Гюзелев и Хр. Коларов. Т. 1. Изследвания по история на България и европейския Югоизток през Средновековието. С., 1974. 608 с.

За Втора българска държава: Уния в царуването на Йоана I Асеня; Ростислав Михайловнч, руски самостоятелен княз на Дуна ва през XIII век Ростислав Михайлович, княз на Мачва/; Сино дикът на цар Борил. Ръкопис от XIV век; Европейскнят Югоиз ток през XIV столетие; Посланието на патриарх Калист като нов извор за исторнята на българската църква.

ПАНАИТЕСКУ, П. „Прадалика“ — феодална институция в България и Румъния. — *ИИИ*, 14—15, 1964, 235—242.

ПАНОВ, БР. Богомилското движење во Македонија одразено во писмата на Теофилакт Охридски. — *ГЗФФУ — Ск.*, 28, 1976, 179—191.

ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Въпроси на старобългарската литература. С., 1966. 160 с.

ПЕТКАНОВА-ТОТЕВА, Д. Хилядолетна литература. С., 1974. 290 с.

ПЕТРОВ, П. Българо-византийските отношения през втората половина на XIII в., отразени в поемата на Мануил Фил „За военните подвизи на известния чутовен протостратор“. — *ИИБИ*, 6, 1956, 545—576.

ПЕТРОВ, П. Въстанието на Ивайло /1277—1280/. — *ГСУфиф*, 49, 1, 1956, 173—260.

ПЕТРОВ, П. Въстанието на Константин и Фружин. — *ИИИ*, 9, 1960, 187—214.

ПЕТРОВ, П. Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и съдържащите се в нея сведения. — *ГСУисфф*, 51, 2, 1957, 169—255.

ПЕТРОВ, П. Към въпроса за българо-византийските отношения през втората половина на XIII в. — *ИП*, 1960, № 1, 83—90.

ПЕТРОВ, П. Към въпроса за освобождението на Видинска, Белградска и Браничевска област от византийско иго и за присъединяването им към Втората българска държава. — *ИП*, 1957, № 2, 84—92.

ПЕТРОВ, П. Нови данни за търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. — *ИБИД*, 28, 1972, 45—53.

ПЕТРОВ, П. О титулах „севаст“ и „протосеваст“ в средневековном болгарском государстве. — *ВВр*, 16, 1959,

52–65.
ПЕТРОВ, П. Поражението на латинците при Одрин през 1205 г. и неговото историческо значение. – *ИП*, 1960, № 4, 26–51.
ПЕТРОВ, П. Протосеваст Прибо, български феодален владетел в Македония през първата половина на XIII в. – В: *Изсл. в чест М. С. Дринов.* С., 1960, 521–533.
ПЕТРОВ, П. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в. – *ИИД*, 25, 1967, 93–115.
ПЕТРОВ, П. Унията между България и Римската църква през 1204 г. и Четвъртият кръстоносен поход. – *ИП*, 1955, № 2, 35–37.
ПОПОВ, А. Средновековният Крън. – *ИИД*, 25, 1967, 233–251.
ПОПОВ, Г. Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света Гора през първата половина на XIV в. – *БЕ*, 1978, № 5, 402–410.
ПРАШКОВ, Л. Хрельовата кула. История, архитектура, живопис. С., 1973. 150, 2 с.
ПРИМОВ, Б. Богомилският дуализъм. Произход, същност и обществено-политическо значение. – *ИИИ*, 8, 1960, 73–151.
ПРИМОВ, Б. Богомильство в Болгарии и славянских странах и его значение в Средневековой Европе. – *ЕН*, 4, 1968, 109–139.
ПРИМОВ, Б. Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи. С., 1970. 388 с.; същото на фр. ез.: Les Bougres. Histoire du pope Bogomile et de ses adeptes. Paris, 1975.
ПРИМОВ, Б. Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204–1205 г. Ролята на богомилите. – *ИБИД*, 22–24, 1948, 145–158.
ПРИМОВ, Б. България като център на антицърковна и еретическа дейност в средновековна Европа. – *ИП*, 1959, № 2, 36–72.
ПРИМОВ, Б. Българското богомилство и европейската реформация. – *ИП*, 1969, № 1, 29–51.
ПРИМОВ, Б. Българското народностно име в Западна Европа във връзка с богомилите. – *ИИБИ*, 6, 1956, 359–408.
ПРИМОВ, Б. Върху някои въпроси от общата и българската средновековна история във връзка с Четвъртия кръстоносен поход. – *ИИБИ*, 3–4, 1951, 427–440.
ПРИМОВ, Б. Гръцко-български съюз в началото на XIII в. – *ИП*, 1947/1948, № 1, 22–39.
ПРИМОВ, Б. Жофроа дьо Вилардуен, Четвъртият кръстоносен поход и България. – *ГСУифф*, 45, 2, 1949, 1–145.
ПРИМОВ, Б. За името „попеликани" на еретиците в Западна Европа. – В: *Изсл. в чест Д. Дечев.* С., 1958, 763–777.
ПРИМОВ, Б. Международно значение на Втората българска държава в периода на нейното създаване и утвърждаване. – *ИП*, 1966, № 1, 22–46.
ПРИМОВ, Б. Отношението на богомилите и на техните западни последователи към труда, частната собственост и държавата. – *ИП*, 1956, № 1, 36–58.
ПРИМОВ, Б. Райнер Сакони като извор за връзките между катари, павликяни и богомили. – В: *Изсл. в чест М. С. Дринов.* С., 1960, 535–570.
ПРИМОВ, Б. Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя. – *ГСУифф*, 43, 1947, 1–39.
ПРИМОВ, Б. Сведения из анонимен извор за влиянието на българското богомилство в Западна Европа. – *ИИИ*, 14–15, 1964, 299–313.
ПРИМОВ, Б. Средновековна България и Западна Европа /VII–XIV в./. – В: *България в света от древността до наши дни.* 1. С., 1979, 253–262.
ПРИМОВ, Б. Създаване на Втората българска държава и участието на власите. – В: *Балг.-рум. връзки и отн.* 1. С., 1965, 9–54.
РАДЧЕНКО, К. Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. М., 1896. 344, VII с.
РОМАНСКА, ЦВ. Славянските народи. Етногр. характеристика. С., 1969. 315 с.
РУСЕВ, Р. Върху технологията на някои железни предмети от XII–XIII в. – *А*, 1961, № 2, 8–14.
САКЪЗОВ, ИВ. Българската търговия през XII–XIV век. – *СБИД*, 21, 1922, № 1–2, 39–87.
САКЪЗОВ, ИВ. Данъчната система в средновековните ни монастири. – *ДК*, 1924, № 20–21, 122–151.
САКЪЗОВ, ИВ. Дубровник и България в миналото. – *БИБ*, 5, 1932/1933, № 1, 87–109.
САКЪЗОВ, ИВ. Една новела на Алексия Комнин за робибългари. – В: *Сб. В. Н. Златарски.* С., 1925, 367–387.
САКЪЗОВ, ИВ. Обществено и стопанско развитие на България при Асеневците. – *БИБ*, 3, 1930, № 3, 112–148.
САКЪЗОВ, ИВ. Средновековното монастирско стопанство в България. – *СБИД*, 22, 1923/1924, № 4–5, 205–232.
САКЪЗОВ, ИВ. Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в. – *ГСУюф*, 30, 1935, 1–100.
САКЪЗОВ, ИВ. Търговията в Македония през VII–XIV векове. – *МкП*, 1, 1922, № 6, 9–23.
САКЪЗОВ, ИВ. Търговските отношения между България и генуезците в началото на XIV век. – *ИИД*, 7–8, 1928, 13–40.
СЕЛИМ, Н. Сражението при Никопол 1391 г. – *ВИС*, 7, 1933/1934, № 13, 72–97.
СКАБАЛАНОВИЧ, Н. Византийское государство и церков в XI в. от смерти Василия 2-го Болгаробойцы до воцарения Алексия I Комнина. СПб., 1884. LXXI, 449 с.
СНЕГАРОВ, ИВ. История на Охридската архиепископия-патриаршия. Т. 1. С., 1924. 349, 19 с.
СНЕГАРОВ, ИВ. Турското владичество – пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. С., 1958. 244 с.
СОКОЛОВ, Н. П. Образование венецианской колониальной империи. Саратов, 1963.
СОЛОВЬЕВ, А. В. Фундаjajити, патерики и кудугери у византиским изворима. – *ЗбРВИ*, 1, 1925, 121–147.
Старобългарска литература. Изследвания и материали. Т. 1. Ред. кол. П. Динеков, Б. Ст. Ангелов и Хр. Кодов. С., 1971. 500 с.
СЫРКУ, П. А. К истории исправления книг в Болгарии в 14 веке. Т. 1–2. СПб., 1898–1890. 509 с.; 233 с. Фототип. изд. London, 1972.
ТИВЧЕВ, П. За войнишкото население във Византия през XII в. – В: *Изсл. в чест М. С. Дринов.* С., 1960, 571–578.

ТИВЧЕВ, П. За класовата борба във византийското село през XII в. – *ИП*, 1961, № 1, 76–99.
ТИВЧЕВ, П. За положението на българския народ под византийска власт /1018–1185 г./. – *ВИС*, 1975, № 4, 54 73.
ТИВЧЕВ, П. За участието на българи във византийската войска през периода на византийското иго /1018–1185/. – *ИП*, 1963, № 1, 79 93.
ТИВЧЕВ, П. Към въпроса за селското население във Византия през XII в. – *ГСУфиф*, 53, 2, 1959, 503–526.
ТИВЧЕВ, П. Нарастването на едрото земевладение във Византия през XII в. – *ИИИ*, 9, 1960, 215–246.
ТИХОМИРОВ, М. Н. Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. – В: *Слав. сб.* М., 1947, 125–201.
ТОНЧЕВ, АЛ. Италианските нормани и балканското население под византийска власт /1081–1100 г./. – *ИП*, 1975, № 2, 25–45.
ТРИФОНОВ, Ю. Към въпроса за старобългарското болярство. – *СпБАН*, 26, 1923, 1–70.
ТЪПКОВА ЗАИМОВА, В. Византия и населението в крайдунавските земи през XI в. – *В*, 1973, № 3, 24–32.
ТЪПКОВА ЗАИМОВА, В. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X XII в. С., 1976. 187 с.
ТЪПКОВА ЗАИМОВА, В. Съобщения за харистикии в нашите земи. *ИИБИ*, 5, 1954, 385–392.
ТЪПКОВА ЗАИМОВА, В. Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на Нижнем Дунае /XI–XII вв. . – В: *Восточная Европа в древности и средневековье*. М., 1978, 67–73.
Търновска книжовна школа. 1371–1971. Международен симпозиум Велико Търново, 11–14 окт. 1971. Ред. кол. П. Русев, Г. Данчев и Ек. Сарафова. С., 1974. 549 с.
ТЯЖЕЛОВ, Н. Н. и О. И. СОПОЦИНСКИЙ. Искусство средних веков. Византия. Армения и Грузия. Болгария и Сербия. Древняя Русь. Украина и Белоруссия. М., 1975. 338 с.; същото на нем. ез.: Die Kunst des Mittelalters. Byzanz, Armenien, Georgien, Bulgarien, Serbien, der alte Rus, Ukraine, Bjelorussland. Dresden, 1976. 368 p.
УДАЛЬЦОВА, З. В. Центробежные и центростремительные силы в византийском мире 1071–1261 гг./. Athen, 1976. 58 с.
УСПЕНСКИЙ, Ф. И. История Византийской империи. Т. 2. 717 1057 г. Т. 3. XII–XIV вв. М., 1927–1948. 520 с.; 859 с.
УСПЕНСКИЙ, Ф. И Образование Второго болгарского царства. Одесса, 1879. 2, 256, 91 с.
УСПЕНСКИЙ, Ф. И. Очерки по истории византийской образованности. СПб., 1891. 395, III с.
ФЕРЈАНЧИЋ, Б. Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960. 226 с.
ФЛОРИНСКИЙ, Т. Южные славяне и Византия в второй четверти XIV века. London, 1974. Фотокопие на изд. от 1882 г.
ФРЕЙДЕНБЕРГ, М М. Развитие феодальных отношений в византийской деревне в XI–XII вв. – *УЗВЛПИ*, 1956, 106–120.
ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго. – *ТВИИ„КМ“*, 1, 1957, 21–121.
ХАРБОВА, М. Българският средновековен град /XII–XIV в./ – възлово звено в отбранителната система на държавата. – *ВИС*, 1978, № 4, 46–59.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. България при Асеневци. С., 1978. 192 с.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Българо-гръцки и българо-латински отношения при Калоян и Борил. – *ИИИ*, 21, 1970, 149–172.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Влияние на византийски политически институции у българите през XI в. – *StB*, 2, 1970, 97–104.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Восстановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение болгарского государства. – *ВВр*, 28, 1968, 136–150.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. За аграрните отношения в средновековна България /XI–XIII в./. С., 1964. 210 с.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Към въпроса за селскостопанската техника в средновековна България и в някои съседни балкански области. – *ИИИ*, 13, 1963, 123–137.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. и П. ТИВЧЕВ. Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII век. – *А*, 1964, № 2, 41–45.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. и П. ТИВЧЕВ. Нови данни за историята на Софийска област през последните десетилетия на византийското владичество. – *ИИИ*, 14–15, 1964, 315–324.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Петър Делян през погледа на неговите съвременници. – *ИП*, 1966, № 4, 97–106.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Социальный состав населения болгарских земель в периоде византийского господства. – *ВВр*, 23, 1963, 3–22.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Феодалното земевладение в южните и югозападните български земи под византийско владичество. – *ИИИ*, 8, 1960, 273–308.
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Югозападните български земи през XI в. според „Стратегикона“ на Кекавмен. – *ИИБИ*, 6, 1956, 589–630.
Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през Втората българска държава. Т. 1–2. Ред. кол. Кр. Миятев, Д. Ангелов, С. Георгиева и Т. Герасимов. С., 1973–1974. 355 с.; 416 с.
ЦВЕТКОВА, Б. Българо-византийските отношения през царуването на Теодор Светослава. – *ИСиффСУ*, 3, 1948, 1–31.
ЦВЕТКОВА, Б. Героичната съпротива на българите против турското нашествие. С., 1960. 68 с.
ЦВЕТКОВА, Б. За смъртта на Теодор Светослав. – *ИИБИ*, 3–4, 1951, 269–272.
ЦВЕТКОВА, Б. Съдбата на Теодор Светослава преди възцаряването му. – *ИБИД*, 22–24, 1948, 40–48.
ЦОНЕВ, СТ. За историческата последователност на функциите на парите при феодализма. – *ТВИНС–В*, 39, 1, 1967, 3–40.
ЦОНЕВ, СТ. Стоковото производство във феодална България. – *ИП*, 1954, № 5, 51–81.
ЦОНЕВ, СТ. Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки. – *ТДУ–С.*, 2, 1951/1953, 539–573.
ЦОНЧЕВ, Д. К изучению особенностей болгарских и византийских крепостей эпохи развитого феодализма. – *ВВр*, 18, 1961, 206–215.

ЦОНЧЕВ, Д. Родопски крепости южно от Перущица. *ИБИД*, 22–24, 1948, 249–260.

ЦУХЛЕВ, Д. История на българската църква. Т. 1. Първи период /864–1186 г./. С., 1910. VIII, 1153, 2, 4 с.

ЧАНГОВА, Й. Средновековни оръдия на труда в България. – *ИАИ*, 25, 1961, 19–55.

ЧАНГОВА, Й. Средновековното селище над тракийския град Севтополис /XI–XIV в./. С., 1972. 149 с.

ШАНДРОВСКАЯ, В. Печать с именем Борила. – *СГЭ*, 31, 1970, 46–48.

ШАНИДЗЕ, А. Грузинский монастырь в Болгарии и его типик. Тбилиси, 1971. 390 с.

ШТЕФЭНЕСКУ, ШТ. Румыно-болгарские связи в IX–XIV вв. и становление румынской государственности. – *RSI*, 9, 1963, 531–542.

ЩАПОВ, Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М., 1978. 291 с.

ЯЦИМИРСКИЙ, А. И. Григорий Цамблак. СПб., 1904.

ABRAMEA, A. Σημείωμα γιὰ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα „Σλάβος" καὶ τὴ σημασιολογική του ἐξέλιξη στὶς βυζαντινὲς πηγές. – *Ἑλληνικά*, 25, 1972, 409-414.

AHRWEILER, H. Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités. – *TM*, 6, 1976, 99–124.

ALEXANDER, P.I. Religious and political history and thouth in the Byzantine empire. 16 étud. en angl., fr. et russe. 1940–1974 avec préf., notes bibliogr. et index. London, 1978. 360 p.

ANDREA, A.J. ET I.MOTSIF. Pope Innocent III and the Diversion of the Fourth crusade army to Zara. – *BSl*, 33, 1972, No 1, 6–25.

ANDREEV, M. Le développement des charges de l'administration provinciale du Second Etat Bulgare /1185–1386/. – *Balc*, 8, 1977, 587–592.

ANGELOV, D. Les Balkans au Moyen Age: la Bulgarie des Bogomile aux Turcs. 13 étud. en fr., allem. et angl. 1948–1976. London, 1978. 322 p.

ANGELOV, D. Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk in den Grenzen des byzantinischen Reiches im XI. und XII. Jahrhundert /1018–1185/. – In: *XIII Int. Congr. byz. Stud. Oxford, 1966. Proc.* London, 1967, 149–166.

ANGELOV, D. Der Bogomilismus auf dem Gebiete des byzantinischen Reiches – Ursprung, Wesen und Geschichte. – *ГСУиф*, 44, 2, 1948, 1–72; 46, 2, 1950, 1–58.

ANGELOV, D. Certains aspects de la conquête des peuples balkaniques par les Turcs. – *BSl*, 17, 1956, 220–275.

ANGELOV, D. Deux contributions à l'histoire de la culture médiévale bulgare. – *BBg*, 4, 1973, 75–88.

ANGELOV, D. Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien. – *BSl*, 20, 1959, No 1, 40–49.

ANGELOV, D. L'influence du bogomilisme sur les Cathares d'Italie et de France. – *EH*, 4, 1968, 175–190.

ANGELOV, D. Le mouvement bogomile dans les pays slaves balkaniques et dans Byzance. – *PASC*, 62, 1964, 607–616.

ANGELOV, D. Le mouvement bogomile dans les pays balkaniques et son influence en Europe occidentale. – In: *Colloque int. civilis. balk. Sinaia, 1962. Act.* Sinaia, 1962, 173–182.

ANGELOV, D. Parallele in der sozialwirtschaftlichen Entwicklung Bulgariens und Serbiens im Mittelalter. – *EH*, 6, 1973, 29–36.

ANGELOV, D. Patriotism in Mediaeval Bulgaria /9th–14th centuries/. –*BHR*, 1976, No 2, 22–45.

ANGELOV, D. Zur Frage der Immunitätsrechte der balkanischen Klöster im 13.–14. Jahrhundert. – In: *XI Int. byz. kongr. München, 1958. Act.* München, 1960, 27–33.

ASDRACHA, C. La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique. Préf. de N. G. Svoronos. Athènes, 1976. LII, 294 p.

ASDRACHA, C. Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle: Prosopographie. – *REB*, 31, 1973, 275–297.

ASDRACHA, C. Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie. – *REB*, 34, 1976, 175–209.

BABINGER, FR. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft im Rumelien /14.–15.Jahrh./. München, 1944. 95 p. ill.

BĂNESCU, N. Un problème d'histoire médiévale. Création et caractère du Second empire bulgare /1185/. Bucureşti, 1943. 95 p.

BĂNESCU, N. Les duchés byzantins de Paristrion /Paradounavion/ et de Bulgarie. Bucureşti, 1946.

BARNEA, J. et ŞT. ŞTEFĂNESCU. Din istoria Dobrogei. Vol. 3. Byzantini, Români şi Bulgari la Dunărea de Jos. Bucureşti, 1971. 440 p.

BECK, H. G. Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. München, 1959. XVI, 835 p.

BELDICEANU-STEINHERR,I. La conquête d'Adrianopole par les Turcs. La pénétration en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes. – *TM*, 1, 1965.

BEŠEVLIEV, V. Bulgarisch-byzantinische Aufsätze. London, 1978. 370 p.

BON, A. Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204. Paris, 1951. 232 p.

BORST, A. Die Katharer. Stuttgart, 1953. 372 p.; на фр. ез.: Les cathares. Paris, 1977. 288 p.

BOŽILOV, IV. Les Bulgares dans la préséance et l'administration byzantine. – *EB*, 1978, No 3, 112–120.

BOŽILOV, IV. La „Chronique de Morée" et l'histoire de Bulgarie au début du XIIIe siècle /1204–1207/. – *BHR*, 1977, No 2, 37–57.

BOŽILOV, IV. Zur Geschichte des Fürstentums Vidin. – *BBg*, 4, 1973, 113–119.

BRĂTIANU, G. J. Les Bulgares à Cetatea Alba /Akkerman/ au début du XIVe siècle. – *Byz*, 2, 1926, 153–168.

BRĂTIANU, G. J. La mer Noire. Dès origine à la conquête ottomane. München, 1969. 394 p.

BRĂTIANU, G. J. Tradiţia istorica despre intemeierea statelor româneşti. Bucureşti, 1945. 263 p.

BRINCKEN, A. – D. VAN DEN. Die „Nationes Christianorum Orientalium" im Verständnis der lateinischen Historiographie von der Mitte des 12. bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts. Köln, 1973. X, 551 p.

BROWNING, R. Studies on Byzantine History, Literature and Education. London, 1976. 390 p.

BÜTTNER, TH. ET E. WERNER. Circumcellionen und Adamiten. Zwei Formen mittelalterlicher Haeresie. Berlin, 1959. 141 p.

CAHEN, C. Turcobyzantina et Oriens Christianus. With pref. by H. Ahrweiler. London, 1974. 376 p.

CANKOVA-PETKOVA, G. A propos des rapports bulgaro-francs au commencement du XIIIe siècle. – *BHR*,

1976, No 4, 51–61.
CANKOVA-PETKOVA, G. Beitrag zu einigen Fragen des bulgarischen und des byzantinischen Feudalismus im 11.–13. Jahrhundert. – *EH*, 2, 1965, 85–99.
CANKOVA-PETKOVA, De nouveau sur Kékaumènes. – *BHR*, 1973, No 3, 61–77.
CANKOVA-PETKOVA, G. ET B. PRIMOV. Dubrovnik, Byzantium and Bulgaria at the End of the 12th Century. – *EH*, 3, 1966, 79–84.
CANKOVA-PETKOVA, G. Griechisch-bulgarische Büdnisse in den Jahren 1235 und 1246. – *BBg*, 3, 1969, 49–79.
CANKOVA-PETKOVA, G. La libération de la Bulgarie et la domination byzantine. – *BBg*, 5, 1978, 95–121.
CANKOVA-PETKOVA, G. La population agraire dans les terres bulgares sous la domination byzantine au XIe-XIIe siècle. – *BBg*, 1, 1962, 299–311.
CAPPUYNS, N. Le Synodicon de Chipre au XIIe siècle. – *Byz*, 10, 1935, 489–504.
CIOBANU, R. Genovezii şi rolul lor în Dobrogea în sec. XIV. – *Pon*, 2, 1969, 401–412.
COLES, P. The Ottoman impact on Europe. London, 1968. 216 p.
Colloquio Romeno-Italiano: „I Genovesi nel Mar Nero durante i secoli XIII et XIV". Bucarest, 27–28 marzo 1975. Acad. RSR. Acad. Naz. dei Lincei. Bucarest, 1977. 171 p.
CONČEV, D. Traits caractéristiques dans la construction des forteresses bulgares et byzantines aux temps féodaux. – *BSl*, 16, 1955, No 2, 265–269.
CVETKOVA, B. Sur le sort de Tărnovo, capitale bulgare au Moyen âge après sa prise par les Osmanlis. – *BBg*, 2, 1966, 181–198.
DANČEVA-VASILEVA, A. Les relations politiques bulgaro-latines au cours de la période 1218–1241. – *BHR*, 1979, No 1, 75–90.
DIACONU, P. Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles. Bucureşti, 1978. 158 p.
DIACONU, P. Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest, 1970. 158 p.
DÖLGER, FR. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. Leipzig, 1927.
DÖLGER, FR. Einiges über Theodora die Griechin, Zarin der Bulgaren /1303–1330/ – In: Mélanges Henri Grégoire. 1. Bruxelles, 1949, 211–221.
DÖPMANN, H. D. Das alte Bulgarien. Ein kulturgeschichtlicher Abriss bis zum Ende der Türkenherrschaft im Jahre 1878. Leipzig, 1973. 235 p.
DRAGOJLOVIĆ, D. Dispositions légales concernant les néomanichéens dans les nomocanons byzantins et slaves. – *Balc*, 1972, No 3, 135 – 155.
DRAGOJLOVIĆ, D. The history of Paulicianism on the Balkan peninsula. – *Balc*, 1974, No 5, 236 – 244.
DUJČEV, IV. La bague-sceau du roi bulgare Kalojan. – *BSl*, 36, 1975, No 2, 173 – 183.
DUJČEV, IV. Carlo d'Angio, gli Slavi meridionali e il Concilio di Lione del 1274. – In: *Studi in memoria di P. Aduito Putignani.* Cassano-Bari, 1975, 111 – 125.
DUJČEV, IV. La crise idéologique de 1203-1204 et ses répercussions sur la civilisation byzantine. Paris, 1976. 67 p.
DUJČEV, IV. Influences orientales et occidentales dans les Balkans aux Xe-XIIe siècles. – *ByzSt*, 2, 1975, No 2, 102 – 121.
DUJČEV, IV. L'interprétation typologique et les discussions entre hérétiques et orthodoxes des Balkans. – *Balc*, 6, 1975, 37–50.
DUJČEV, IV. Medioevo byzantino-slavo. Vol. 1-3. Saggi di storia politica e culturale. Roma, 1965 – 1971. XXXVI, 580 p.; XII, 653 p.; XVI, 722 p.
Студии и статии на фр., итал. и нем. ез., публ. 1935-1968 г.
DUJČEV, IV. Le néo-manichéisme balkanique. – *ByzSt*, 1, 1974, 85 – 89. Към Obolensky, D. The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manicheism. 1972.
DUJČEV, IV. Slavia Orthodoxa. Collected Studies in the History of the Slavic Middle Ages. London, 1970. 280 p.
Студии и статии на рус. и чешс.
DUJČEV, IV. Slavica dans les Acta Athoa. 1. – *BBg*, 5, 1978, 289 – 299.
DUVERNOY, J. Le Catharisme – la religion des Cathares. Toulouse, 1976. 412 p.
DŽUROVA, A. Le manuscrit pendant le deuxième Royaume Bulgare (1185 – 1396) – In: *Cyrillomethodianum.* 4. Thessalonique, 1977, 36-99.
FERLUGA, J. Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth centuries. Amsterdam, 1976. XV, 467 p.
FINE, J.V.A. The Bulgarian Bogomil movement. – *EEQ*, 11, 1977, No 4, 385 – 412.
GELZER, H. Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden. Leipzig, 1902. 230 p.
GERASIMOV, T. Les hyperpères d'Andronic II et d'Andronik III et leur circulation en Bulgarie. – *BBg*, 1, 1962, 213 – 236.
GERASIMOV, T. Les hyperpères d'Anna de Savoi et de Jean V Paléologue. – *BBg*, 2, 1966, 329 – 335.
GJUZELEV, V. La Bulgarie, Venise et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIIIe siècle. – *BHR*, 1975, No 4, 38 – 49.
GJUZELEV, V. Bulgarien und das Kaiserreich von Nikaia (1204 – 1261). – *JÖB*, 26, 1977, 143 – 154.
GJUZELEV, V. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. 1. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. – *BBg*, 3, 1969, 155 – 169.
GJUZELEV, V. Die mittelalterliche Stadt Mesembria (Nesebar) im 6 – 15. Jh. – *BHR*, 1978, No 1, 50 – 59.
GJUZELEV, V. Das Papstum und Bulgarien im Mittelalter (9.-14.Jh.). – *BHR*, 1977, No 1, 34 – 58.
GLUŠAC, V. Bogomilsko pitanje u istoriji Južnih Slovena. – *Pr*, 21, 1937, 76 – 86.
GODFRY, J. Venice and the Forth Crusade. – *HT*, 26, 1976, No 1, 15 – 22.
GRABAR, A. La peinture religieuse en Bulgarie. Texte; Album. Paris, 1928. XXII, 392 p.; 14, LXIV tabl.
GRÈGOIRE, H. L'opinion byzantine et la bataille de Kosovo. – *Byz*, 6, 1931, 246 – 251; 253 – 272.
GUILLANT, R. La Bulgarie de 1204 à 1350 ou le Second empire bulgare. – In: *Europe orient. 1081 à 1453.* Paris, 1945, 258 – 276.
GYONI, M. L'évêché valaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe–XIVe siècles. – *ESR*, 1, 1948, No 3,148 – 159; No 4, 224–233.
GYONI, M. Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jh. in Paristrion. (Archaisierende Volksnamen und ethnische Wirklichkeit in der Alexias von Anna Komnena). Budapest, 1944. 106 p.
GYÖRFFY, GY. Die Nordwestgrenze des byzantinischen

Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des „ductus Sclavoniae". – In: *Mélanges offerts à Szaboles de Vajay*. Braga, 1971, 295–313, Abb. XIII–XXIV.

HADJINICOLAU-MARAVA, A. Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde byzantin. Athènes, 1950. 135 p.

HENDRICKX, B. A propos du nombre des troupes de la quatrième croisade et de l'empereur Baudouin I. – *By*, 3, 1971, 29–41.

HENDRICKX, B. The main problems of the history of the Latin Empire of Constantinople (1204–1261). – *RBPhH*, 52, 1974, 787 – 799.

HENDRICKX, B. Recherches sur les documents diplomatiques non conservés concernant la quatrième croisade et l'Empire latin de Constantinople pendant les premières années de son existence (1200–1206). – *By*, 2, 1970, 107 – 184.

HEPPELL, M. The Hesychast Movement in Bulgaria: the Tărnovo School and its relations with Constantinople. – *EChR*, 7, 1970, 9–20.

HINTNER, D. Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren im Spiegel der Register Papst Innozenz III. Leipzig, 1976. 240 p.

INALDŽIK, H. Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. Hrišćanske spahije u Rumeliju u XV vijeku i njihovo porijeklo. – *POF*, 3–4, 1952, 23–54.

IONESCU–NISKOV, TR. Rumänisch-bulgarische feudale Beziehungen im XIV-ten und XV-ten Jahrhundert. (Einrichtungen und mittelalterliche Diplomatik). – *EB*, 5, 1966, 177–206.

KATAČIĆ, R. Korespondencija Teofilakta Ohridskogo kao izvor za historiju srednjovjekovne Makedonije. – *ЗбРВИ*, 8 /=*Mélanges Ostrogorsky*, 2/, 1964, 176–189.

KAŽDAN, A. P. Once more about the „alleged" Russobyzantine Treaty /ca. 1047/ and the Pechenegs' crossing of the Danube. – *JÖB*, 26, 1977, 65–77.

KOLEDAROV, P. The Bulgarian state in mediaeval cartography /9th – 15th century A.D./. – *EH*, 6, 1973, 37–54.

KOLEDAROV, P. Le titulariat des Boyards dans la Bulgarie médiévale et sa porté dans les autres pays. – *EH*, 4, 1968, 191–212.

KOLEDAROV, P. West Black Sea coast ports in the late Middle Ages /14th–16th centuries/ listed on nautical charts. – *EH*, 5, 1970, 241–272.

KUEV, K. Konstantyn Kostenecki w literaturze bułgarskiej i serbskiej. Krakow, 1950. 128 p.

KUTZLI, R. Die Bogomilen: Geschichte, Kunst, Kultur. Stuttgart, 1977. 261 p.

LAIOU, A. E. Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II /1282–1328/. Cambridge, Mass., 1972. XII, 390 p.

LAMBERT, M.D. Medieval Heresy. Popular Movements from Bogomil to Hus. London, 1977. VI, 430 p.

LANG, D.M. The Bulgarians: from Pagan Times to the Ottoman Conquest. London, 1976. 208 p.

LAURENT, V. Deux nouveaux gouverneurs de la Bulgarie byzantine: le proèdre Nicéphore Batatzès et le protoproèdre Grégoire. – *RESEE*, 7, 1969, 143–150.

LEMERLE, P. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. Paris, 1977. 331 p.

LEMERLE, P. L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur «La Geste d'Umur pacha». Paris, 1957. 276 p.

LIŠEV, STR. Zur Frage über die Lage der Stadtgemeinden in den Feudalstaaten der Balkanhalbinsel /X.–XV. Jh./. – *EH*, 3, 1966, 95–109.

LONGNON, J. L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Morée. Paris, 1949. 263 p.

LOSS, M. Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, 1974. 397 p.

MAGDALINO, P.A. A neglected authority for the history of the Peloponnes in the early thirteenth century: Demetrios Chomatianos, Archbishop of Bulgaria. – *BZ*, 70, 1977, No 2, 316–323.

MANDIC, O. D. Bogomilska crkva bosanskih krstjana. Chicago, 1962.

MARCULESCU, O. Balica şi Dobrotica. /Doi dinaştii pontici/. – *AD*, 18, 1937, 184–214.

MARGOS, A. Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second empire Bulgare. – *EB*, 2–3, 1965, 295–300.

MASLEV, ST. Les lettres de Théophylacte de Bulgarie à Nicéphore Mélissénos. – *REB*, 30, 1972, 179–186.

MEYENDORFF, J. Ideological crises /1071–1261/. Athen, 1976. 19 p.

MEYENDORFF, J. Projets de Consile oecuménique en 1367: dialogue inédit entre Jean Cantacuzine et le légat Paul. – *DOP*, 14, 1960.

MEYENDORFF, J. Saint Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe. Paris, 1976. 192 p.

MORAVCSIK, GY. Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. 2. durchgearb. Aufl. Berlin, 1958. XXVIII, 609 p.; XXV, 376 p.

MORAVCSIK, GY. Einführung in die Byzantologie. /Die Altertumwissenschaft/. Darmstadt, 1976. 186 p.

MORAVCSIK, GY. Pour une alliance byzantino-hongroise /seconde moitié du XIIe siècle/. – *Byz*, 8, 1933, 555–568.

MORGHEN, R. Problèmes sur l'origine de l'hérésie au Moyen âge. – *RH*, 236, 1966, 1–26.

MUTAFČIEV, P. Die angebliche Einvanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert. – *СпБАН*, 66, 1943, 1–130.

NAUMOV, A. Apokryfy w systemie literatury cerkiewno-słowianskiej. Wrocław etc., 1976. 123 p.

NELLI, R. La philosophie du catharisme. La dualisme radical du XIIIe s. Paris, 1977. 204 p.

NICOL. D. M. The despotate of Epiros. Oxford, 1957. 252 p.

NICOL, D. M. The last centuries of Byzantium, 1261–1453. London, 1972. XII, 482 p.

NIKOV, P. Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in der byzantinisch-bulgarischen Beziehungen. – *SBN*, 5, 1939, 229–238.

NOROCEL, E. Patriarchia bulgară de Tirnovo între anii 1235–1293. – *StT*, 2. ser., 18, 1966, 146–159.

NOROCEL, E. Sfîntul Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo, şi legăturile lui cu Bisercica românească. – *BOR*, 84, 1966, 553–573.

NORWICH, J.J. Venice. The rise to empire. London, 1977. 319 p.

NYSTAZOPOULOU-PÉLÉKIDIS, M. Venise et la Mer Noire du XIe au XVe siècle. – *Θησαυρίσματα*, 7, 1970, 15–51.

OBOLENSKY, D. The Bogomils. A study in Balkan Neo Manicheisme. Twickenham, Hall., 1972. XIV, 317 p.

OBOLENSKY, D. The Byzantin Commonwealt. Eastern Europe.

500–1453. London, 1971. XIV, 445 p.; на итал. ез.: Il Commonwealth bizantino. l'Europe orientale dal 500 al 1453. Roma, 1974. VII, 654 p.

OSTROGORSKY, G. Beiträge zur Geschichte der byzantinisch-slawischen Beziehungen. Darmstadt, 1974. X, 193 p.

OSTROGORSKY, G. Byzanz und die Welt der Slawen. Darmstadt, 1974.

OSTROGORSKY, G. Geschichte des byzantinischen Staates. 3. durchgearb. Aufl. München, 1963. XXXI, 514 p. 1. Aufl. 1940; 2. verbess. Aufl. 1952; на англ. ез.: History of the Byzantine State. 2. ed. Oxford, 1968. 1. ed. Oxford, 1956; на фр. ез.: Histoire de l'Etat byzantin. Paris, 1969.

PALL, FR. Considerazioni sulla partecipazione veneziana alla crociata antiottomana di Nicopoli /1396/. – *RESEE*, 7, 1969, 187–189.

PAPACOSTEA, Ş. De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle. – *RESEE*, 16, 1978, No 1, 45–55.

PETROV, P. Le rôle de la Bulgarie dans la vie politique de l'Europe au Moyen âge. – *EH*, 2, 1965, 117–130.

PODSKALSKY, G. Zur Gestalt und Geschichte des Hesychasmus. – *OKSt*, 16, 1967, 15–32.

PÖRTNER, R. Operation Heiliges Grab. Legende und Wirklichkeit der Kreuzzüge /1095–1187/. Düsseldorf etc., 1977. 551 p.

PRIMOV, B. The Papacy, the Fourth Crusade and Bulgaria. – *BBg*, 1, 1962, 183–211.

PRIMOV, B. The Third and Fourth crusades and Bulgaria. – *EH*, 7, 1975, 43–67.

PRINZING, G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges. München, 1972. XVI, 203 p.

PRINZING, G. Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima-Theorie im Mittelalter. – *BBg*, 5, 1978, 269–287.

PUECH, H.-CH. Catharisme médiéval et Bogomilisme. – In: *Conv. sci. morali, stor., filol. /27 maggio – 1 giugno/: Oriente e Occidente nel Medio Evo. Atti.* Roma, 1957, 56–84, 154–156.

PURKOVIC, M. Jelena, žena cara Dušana. Düsseldorf, 1975. 32 p.

QUELLER, D. E. The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople, 1201–1204. Pennsylvania, 1977. XI, 248 p.

ROBERG, B. Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon /1274/. Bonn, 1964.

RUNCIMAN, ST. The Byzantine Theocracy. Cambridge etc., 1977. 197 p.

RUNCIMAN, ST. Le manichéisme médiéval. L'hérésie dualiste dans le christianisme. Le regard d'histoire. Paris, 1972. 206 p.

RUNCIMAN, ST. The First Crusaders Journey across the Balkan Peninsula. – *Byz*, 19, 1949, 207–221.

SAKĂZOV, IV. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1929. IX, 294 p.

SCOTT JOVINE, M. The History and Historiography of the Second South Slavic Influence. Diss. Yale Univ., 1977. 462 p.

ŞESAN, M. Les thèmes byzantins à l'époque des Comnènes et des Anges /1081–1204/./ – *RESEE*, 16, 1978, No 1, 45–55.

SETTON, K.M. The Papacy and the Levant /1204-1571/. Vol. 1. The Thirteenth and Fourteenth centuries. Philadelphia, 1976. XX, 512 p.

SOLOVIEV, A.V. Le problème du Bogomilisme en Bosnie médiéval. – Πεπραγμένα Θ' Διεθν. Βυζαντινολ. Συνεδριου, 1953, Β' /= Ελληνικά, παραπρ. 9/, 1956, 238–257.

SPREMIĆ, M. Turci i Balkansko poluostrovo u XIV i XV veku. – *JIČ*, 5, 1966, No 1–2, 37–49.

STADTMÜLLER, G. Ungarns Balkan-Politik im zwölften und dreizehnten Jahrhundert. Überlieferung und Auftrag. – In: *Festschr. M. de Ferdinandy* /s.l.s.a./, 603–613.

STANESCU, E. La crise du Bas-Danube byzantin au cours de la second moitié du XIe siècle. – *ЗбРВИ*, 9, 1966, 49–73.

STEFĂNESCU, S. Byzanz und die Dobrudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Bildung des Feudalstaates Dobrudscha. – *ByzB*, 1964, 239–252.

STIERNOU, D. Léon d'Achrida, archevêque byzantin, + 1055–1056. – In: *Diction. de Spirit.* 9. Paris, 1976, 623–625.

ŠKRIVANIĆ, G. Bitka kod Velbužda 28.VII.1330. – *VVM*, 16, 1970, 67–77.

ŠVOB, D. Postanak Vidinske države cara Sracimira. – *VHAD, N.S.*, 16, 1935, 127–136.

TACHIAOS, A.-E. Die Aufhebung des bulgarischen Patriarchats von Tirnovo. – *BSt*, 1963, No 4, 67–82.

TACHIAOS, A.-E. Mount Athos and the Slavic Literatures. – In: *Cyrillomethodianum*. 4. Thessalonique, 1977, 1–35.

TACHIAOS, A.-E. Sur traces d'un acte du tsar Ivan Alexandre. – In: *Cyrillomethodianum*. 3. Thessalonique, 1975, 183–189.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V. Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Danube le sort de Lykostomion et de quelques autres villes côtières. – *StB*, 1, 1970, 79–86.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V. Quelques particularités dans l'organisation militaire des régions du Bas-Danube et la politique byzantine aux XIe-XIIe s. – In: *Etud. civilis. médiév.* Poitiers, 1974, 617–622.

TARNANIDIS, I. Byzantine-Bulgarian ecclesiastical relations during the reigns of Ioannis Vatatzis and Ivan Asen II, up to the year 1235. – In: *Cyrillomethodianum*. 3. Thessalonique, 1975, 28–52.

TARNANIDIS, I. Ἡ εκκζηαιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκρατορος Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου ἔναντι τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων – *By*, 8, 1976, 47–87.

TIVČEV, P. ET G. CANKOVA-PETKOVA, Au sujet des relations féodales dans les territoires bulgares sous la domination byzantine à la fin du XIe et pendant la première moitié du XIIe siècle. – *BBg*, 2, 1966, 107–125.

TIVČEV, P. Le règne de l'empereur de Byzance Andronic Ier Comnène /1183–1185/. – *BSl*, 23, 1962, No 1, 19–40.

TIVČEV, P. Sur les cités byzantines aux XIe – XIIe siècles. – *BBg*, 1, 1962, 145–182.

TIVČEV, P. The War between Cyprus and Genoa in 1373–1374 and the participation of Bulgarians in it. – *EH*, 3, 1966, 125–144.

THOUZELIER, CH. Rituel cathare. Complément du Livre cathare des deux principes. Paris, 1977. 356 p.

TODOROVA, Ž. Ivan Koukouzel, réformateur du chant

orthodoxe. – In: *Apport Bulg. rich. cult. peuples.* S., 1968, 111–130.

TURDEANU, E. La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains. Paris, 1947. 188 p.

URBANSKY, A.G. Byzantium and the Danube frontier. A study of the relation between Byzantium, Hungary and the Balkans during the period of the Comneni. New York, 1968. 174 p.

WASILEWSKI, T. Administracija byzantinska na ziemiach słowianskych i jej polytika wobec słowian w XI–XIIw. – *KH,* 70, 1963, No 2, 303–323.

WASILEWSKI, T. Historie Bułgarii. Wrocław, 1970. 370 p.

WISE, T. The Wars of the Crusades, 1096–1291. London, 1978. 224 p.

WERNER, E. Formen der Feudalrente auf dem Balkan: Makedonische Agrargeschichte und die sogenannte Krise des Feudalismus. – *ZG,* 7, 1959, No 2, 331–345.

WERNER, E. Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen /1300–1481/. Ein Beitrag zur Genesis des türk. Feudalismus. 2. verbess. Aufl. Berlin, 1972. 391 p. 1. Aufl. 1971.

WERNER, E. Geschichte des mittelalterlichen Dualismus: neue Fakten und alte Konzeptionen. – *ZG,* 23, 1975, No 11, 538–551.

Прави съществени корекции към кн. на M. Loos. Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, 1974.

WHITE, J. Hesychasm and the Revival of Bulgarian literature in the Fourteenth century. – In: *Bulgaria. Past. a. Present.* Columbus, Ohio, 1976, 249–254.

WILD, G. Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik. Grundfragen der bogumilischen Symbolik und das Problem der katharischen Symboldarstellung. T. 1. Die Symbolik des Katharertums und das Problem des heterodoxen Symbols im Rahmen der Abendländischen Kultureinheit. Wiesbaden, 1970. XVI, 236 p.

WOLFF, R.L. The „Second Bulgarian Empire". Its origin and history to 1204. – *Sp,* 24, 1949, 167–206.

XANALATOS, D. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida. München, 1937. 85 p.

ZAGIBA, E. Die Entwicklungsgeschichte des slavischen Messegesanges bei Slaven und Nichtslaven /Finnugrier und Rumänien/ vom 9. bis zum 15. Jh. nach westlichem und östlichen Ritus. – In: *Methodiana.* Wien, 1976, 122-142.

ZAKYTHINOS, D. Βυζαντινὴ ἱστορία, 324-1071. Ἀθῆναι, 1972. 639 p.

500–1453. London, 1971. XIV, 445 p.; на итал. ез.: Il Commonwealth bizantino. l'Europe orientale dal 500 al 1453. Roma, 1974. VII, 654 p.

OSTROGORSKY, G. Beiträge zur Geschichte der byzantinisch-slawischen Beziehungen. Darmstadt, 1974. X, 193 p.

OSTROGORSKY, G. Byzanz und die Welt der Slawen. Darmstadt, 1974.

OSTROGORSKY, G. Geschichte des byzantinischen Staates. 3. durchgearb. Aufl. München, 1963. XXXI, 514 p. 1. Aufl. 1940; 2. verbess. Aufl. 1952; на англ. ез.: History of the Byzantine State. 2. ed. Oxford, 1968. 1. ed. Oxford, 1956; на фр. ез.: Histoire de l'Etat byzantin. Paris, 1969.

PALL, FR. Considerazioni sulla partecipazione veneziana alla crociata antiottomana di Nicopoli /1396/. – *RESEE*, 7, 1969, 187–189.

PAPACOSTEA, Ş. De Vicina à Kilia. Byzantins et Génois aux bouches du Danube au XIVe siècle. – *RESEE*, 16, 1978, No 1, 45–55.

PETROV, P. Le rôle de la Bulgarie dans la vie politique de l'Europe au Moyen âge. – *EH*, 2, 1965, 117–130.

PODSKALSKY, G. Zur Gestalt und Geschichte des Hesychasmus. – *OKSt*, 16, 1967, 15–32.

PÖRTNER, R. Operation Heiliges Grab. Legende und Wirklichkeit der Kreuzzüge /1095–1187/. Düsseldorf etc., 1977. 551 p.

PRIMOV, B. The Papacy, the Fourth Crusade and Bulgaria. – *BBg*, 1, 1962, 183–211.

PRIMOV, B. The Third and Fourth crusades and Bulgaria. – *EH*, 7, 1975, 43–67.

PRINZING, G. Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges. München, 1972. XVI, 203 p.

PRINZING, G. Entstehung und Rezeption der Justiniana-Prima-Theorie im Mittelalter. – *BBg*, 5, 1978, 269–287.

PUECH, H.-CH. Catharisme médiéval et Bogomilisme. – In: *Conv. sci. morali, stor., filol. /27 maggio – 1 giugno/: Oriente e Occidente nel Medio Evo. Atti.* Roma, 1957, 56–84, 154–156.

PURKOVIC, M. Jelena, žena cara Dušana. Düsseldorf, 1975. 32 p.

QUELLER, D. E. The Fourth Crusade. The Conquest of Constantinople, 1201–1204. Pennsylvania, 1977. XI, 248 p.

ROBERG, B. Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon /1274/. Bonn, 1964.

RUNCIMAN, ST. The Byzantine Theocracy. Cambridge etc., 1977. 197 p.

RUNCIMAN, ST. Le manichéisme médiéval. L'hérésie dualiste dans le christianisme. Le regard d'histoire. Paris, 1972. 206 p.

RUNCIMAN, ST. The First Crusaders Journey across the Balkan Peninsula. – *Byz*, 19, 1949, 207–221.

SAKĂZOV, IV. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1929. IX, 294 p.

SCOTT JOVINE, M. The History and Historiography of the Second South Slavic Influence. Diss. Yale Univ., 1977. 462 p.

ŞESAN, M. Les thèmes byzantins à l'époque des Comnènes et des Anges /1081–1204/./ – *RESEE*, 16, 1978, No 1, 45–55.

SETTON, K.M. The Papacy and the Levant /1204-1571/. Vol. 1. The Thirteenth and Fourteenth centuries. Philadelphia, 1976. XX, 512 p.

SOLOVIEV, A.V. Le problème du Bogomilisme en Bosnie médiéval. – Πεπραγμένα Θ' Διεθν. Βυζαντινολ. Συνεδριου, 1953, Β' /= Ελληνικά, παραπρ. 9/, 1956, 238–257.

SPREMIĆ, M. Turci i Balkansko poluostrovo u XIV i XV veku. – *JIČ*, 5, 1966, No 1–2, 37–49.

STADTMÜLLER, G. Ungarns Balkan-Politik im zwölften und dreizehnten Jahrhundert. Überlieferung und Auftrag. – In: *Festschr. M. de Ferdinandy* /s.l.s.a./, 603–613.

STANESCU, E. La crise du Bas-Danube byzantin au cours de la second moitié du XIe siècle. – *ЗбРВИ*, 9, 1966, 49–73.

STEFĂNESCU, S. Byzanz und die Dobrudscha in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts. Die Bildung des Feudalstaates Dobrudscha. – *ByzB*, 1964, 239–252.

STIERNOU, D. Léon d'Achrida, archevêque byzantin, + 1055–1056. – In: *Diction. de Spirit.* 9. Paris, 1976, 623–625.

ŠKRIVANIĆ, G. Bitka kod Velbužda 28.VII.1330. – *VVM*, 16, 1970, 67–77.

ŠVOB, D. Postanak Vidinske države cara Sracimira. – *VHAD, N.S.*, 16, 1935, 127–136.

TACHIAOS, A.-E. Die Aufhebung des bulgarischen Patriarchats von Tirnovo. – *BSt*, 1963, No 4, 67–82.

TACHIAOS, A.-E. Mount Athos and the Slavic Literatures. – In: *Cyrillomethodianum*. 4. Thessalonique, 1977, 1–35.

TACHIAOS, A.- E. Sur traces d'un acte du tsar Ivan Alexandre. – In: *Cyrillomethodianum*. 3. Thessalonique, 1975, 183–189.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V. Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Danube le sort de Lykostomion et de quelques autres villes côtières. – *StB*, 1, 1970, 79–86.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V. Quelques particularités dans l'organisation militaire des régions du Bas-Danube et la politique byzantine aux XIe-XIIe s. – In: *Etud. civilis. médiév.* Poitiers, 1974, 617–622.

TARNANIDIS, I. Byzantine-Bulgarian ecclesiastical relations during the reigns of Ioannis Vatatzis and Ivan Asen II, up to the year 1235. – In: *Cyrillomethodianum*. 3. Thessalonique, 1975, 28–52.

TARNANIDIS, I. Ἡ εκκζηαιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκρατορος Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου ἔναντι τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων – *By*, 8, 1976, 47–87.

TIVČEV, P. ET G. CANKOVA-PETKOVA, Au sujet des relations féodales dans les territoires bulgares sous la domination byzantine à la fin du XIe et pendant la première moitié du XIIe siècle. – *BBg*, 2, 1966, 107–125.

TIVČEV, P. Le règne de l'empereur de Byzance Andronic Ier Comnène /1183–1185/. – *BSl*, 23, 1962, No 1, 19–40.

TIVČEV, P. Sur les cités byzantines aux XIe – XIIe siècles. – *BBg*, 1, 1962, 145–182.

TIVČEV, P. The War between Cyprus and Genoa in 1373–1374 and the participation of Bulgarians in it. – *EH*, 3, 1966, 125–144.

THOUZELIER, CH. Rituel cathare. Complément du Livre cathare des deux principes. Paris, 1977. 356 p.

TODOROVA, Ž. Ivan Koukouzel, réformateur du chant

orthodoxe. – In: *Apport Bulg. rich. cult. peuples.* S., 1968, 111–130.

TURDEANU, E. La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les pays roumains. Paris, 1947. 188 p.

URBANSKY, A.G. Byzantium and the Danube frontier. A study of the relation between Byzantium, Hungary and the Balkans during the period of the Comneni. New York, 1968. 174 p.

WASILEWSKI, T. Administracija byzantinska na ziemiach słowianskych i jej polytika wobec słowian w XI–XIIw. – *KH,* 70, 1963, No 2, 303–323.

WASILEWSKI, T. Historie Bułgarii. Wrocław, 1970. 370 p.

WISE, T. The Wars of the Crusades, 1096–1291. London, 1978. 224 p.

WERNER, E. Formen der Feudalrente auf dem Balkan: Makedonische Agrargeschichte und die sogenannte Krise des Feudalismus. – *ZG,* 7, 1959, No 2, 331–345.

WERNER, E. Die Geburt einer Grossmacht – die Osmanen /1300–1481/. Ein Beitrag zur Genesis des türk. Feudalismus. 2. verbess. Aufl. Berlin, 1972. 391 p. 1. Aufl. 1971.

WERNER, E. Geschichte des mittelalterlichen Dualismus: neue Fakten und alte Konzeptionen. – *ZG,* 23, 1975, No 11, 538–551.

Прави съществени корекции към кн. на M. Loos. Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, 1974.

WHITE, J. Hesychasm and the Revival of Bulgarian literature in the Fourteenth century. – In: *Bulgaria. Past. a. Present.* Columbus, Ohio, 1976, 249–254.

WILD, G. Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik. Grundfragen der bogumilischen Symbolik und das Problem der katharischen Symboldarstellung. T. 1. Die Symbolik des Katharertums und das Problem des heterodoxen Symbols im Rahmen der Abendländischen Kultureinheit. Wiesbaden, 1970. XVI, 236 p.

WOLFF, R.L. The „Second Bulgarian Empire". Its origin and history to 1204. – *Sp,* 24, 1949, 167–206.

XANALATOS, D. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida. München, 1937. 85 p.

ZAGIBA, E. Die Entwicklungsgeschichte des slavischen Messegesanges bei Slaven und Nichtslaven /Finnugrier und Rumänien/ vom 9. bis zum 15. Jh. nach westlichem und östlichen Ritus. – In: *Methodiana.* Wien, 1976, 122-142.

ZAKYTHINOS, D. Βυζαντινὴ ἱστορία, 324-1071. Ἀθηναι, 1972. 639 p.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ*

А	Археология. София
БЕ	Български език. София
БЕтн	Българска етнография. София
БИ	Балканские исследования. Москва
БИБ	Българска историческа библиотека. София
БМз	Българска музика. София
БП	Български преглед. София
Бурмов, Ал. Избр. произв.	Бурмов, Ал. Избрани произведения. Т. 1. С., 1973
Бълг.-рум. връзки и отн.	Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Т. 1. С., 1965
В	Векове. София
ВАНГрузССРоон	Вестник Академии наук ГрузССР. Отдел общественных наук. Тбилиси
ВВр	Византийский временник. Москва
ВИ	Вопросы истории. Москва
ВИС	Военно-исторически сборник. София
ВЛУсиял	Вестник Ленинградского университета. Серия история, язык и литература
ВМУси	Вестник Московского университета. Серия история. Москва
ВНМ–Х.	Вести на Народния музей в Хасково. Хасково
ВОНАрмССР	Вестник общественных наук Армянской ССР. Ереван
Вопр. ист. религии и атеизма	Вопросы истории религии и атеизма. Сб. статей. М., 1958
ВУИ	Варшавские университетские известия
ГББИ	Годишник на Българския библиографски институт. София
ГДА	Годишник на Духовната академия. София
ГДСС	Гласник Друштва српске словесности. Београд
ГЗФФУ–Ск.	Годишен зборник. Филозофски факултет на универзитетот. Скопје
ГИБИ	Гръцки извори за българската история. София
ГИНИ–Ск.	Гласник на Институтот за национална историја – Скопје
ГНБ–П.	Годишник на Народната библиотека в Пловдив. Пловдив
ГНМ	Годишник на Народния музей. София
ГСАН	Глас Српске академије наука. Београд
ГСКА	Гласник Српске краљевске академије. Београд
ГСУбф	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. София
ГСУиф	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. София
ГСУифф	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София
ГСУфиф	Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София
ГСУюф	Годишник на Софийския университет. Юридически факултет. София
ГСФФ	Годишњак Скопског филозофског факултета. Скопље
ДК	Духовна култура. София

* В библиографията и при бележките.

Дринов, М. Избр. съч.	Дринов, М. Избрани съчинения. Т. 1. София, 1971
Дуйчев, Ив. Българ. средновековие	Дуйчев, Ив. Българско средновековие. С., 1972
Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски	Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Стоян Романски. С., 1960
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург
ЗбИЈССО	Зборник за историју јужне Србије и суседних области. Скопље
ЗбЛУ	Зборник за ликовне уметности
ЗбРВИ	Зборник радова Византолошког института. Београд
ЗиффСПбУ	Записки Историко-филологического факултета Санктпетербургского университета
ИАИ	Известия на Археологическия институт. София
ИАрхИ	Известия на Архивния институт. София
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт. София
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт с музей. София
Из	Изкуство. София
Изсл. в памет К. Шкорпил	Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961
Изсл. в чест Д. Дечев	Изследвания в чест на академик Димитър Дечев. С., 1958
Изсл. в чест М. С. Дринов	Изследвания в чест на Марин С. Дринов, С., 1960
ИИБЕ	Известия на Института за български език. София
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература. София
ИИД	Известия на Историческото дружество. София
ИИИ	Известия на Института за история. София
ИИИз	Известия на Института по изкуствознание. София
ИИИзИ	Известия на Института за изобразителни изкуства. София
ИИМуз	Известия на Института за музика. София
ИИФИ–Н.	Известия Историко-филологического института им. князя Безбородко. Нежин
ИКНКсхн	Известия на Камарата на народната култура. Серия хуманитарни науки. София
Икони Балк.	Икони на Балканите. С., 1966
Икон. Българ.	Икономиката на България. Т. 1. С., 1969
ИНА	Известия на Научния архив БАН. София
ИНБ„ВК"БСДУ	Известия на Народната библиотека „В. Коларов" и Библиотеката на Софийския държавен университет. София
ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей. София
ИНМ–В.	Известия на Народния музей – Варна
ИОРЯС	Известия Отделения русского языка и словесности. Санкт-Петербург
ИП	Исторически преглед. София
ИПИ	Известия на Правния институт. София
ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе. Одесса
ИСиффСУ	Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Соф. университет. София
Ист. филос. мисъл в България	История на философската мисъл в България. Т. 1. С., 1970
ИЧ	Историјски часопис. Београд
ИТНИ	Известия на Тракийския научен институт. София
ЛБКД	Летопис на Българското книжовно дружество. София
ЛИБИ	Латински извори за българската история. София
ЛМ	Литературна мисъл. София
М	Минало. София
XXV Междунар. конгр. востоковедов. Москва, 1960. Тр.	XXV Международный конгресс востоковедов. Москва, 1960. Труды. Т. 1. М., 1962
V Междунар. съезд славистов. Докл. сов. делегации	V Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. М., 1963
МкП	Македонски преглед. София
МПК	Музеи и паметници на културата. София

Мутафчиев, П. Избр. произв.	Мутафчиев, П. Избрани произведения. Т. 1–2. С., 1973
Мутафчиев, П. Съч. 4. Добруджа. Сб. студии	Мутафчиев, П. Съчинения. Т. 4. Добруджа. Сборник от студии. С., 1947
Нум	Нумизматика. София
ОЗ	Отечественные записки
ПМ	Правна мисъл. София
Пробл. балг. историогр. след Втората свет. война	Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973
Пробл. ист. междунар. отношении. Сб. стат. памяти Е. В. Тарле	Проблемы истории международных отношений. Сборник статей памяти акад. Е. В. Тарле. Л., 1972
ПСпБКД	Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила
Р	Родина. София
Родоп. сб.	Родопски сборник. Т. 1–3. С., 1965–1972
С	Септември. София
СбБАН	Сборник на Българската академия на науките. София
Сб. В. Н. Златарски	Сборник В. Н. Златарски. С., 1925
Сб. Н. Михов	Сборник в чест на академик Никола В. Михов по случай осемдесетгодишнината му. С., 1959
Сб. Солун	Сборник Солун. С., 1934
Сб. в памет Ал. Бурмов	Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973
СБИД	Списание на Българското икономическо дружество. София
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
СГЭ	Сообщения Государственного Эрмитажа
Силистра и Добруджа	Силистра и Добруджа. Науч.-култ. изследвания. Кн. 1. С., 1927
Слав. сб.	Славянский сборник. М., 1947
СовС	Советское славяноведение. Москва
СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София
СФ	Славянска филология. София
ТВИИ„КМ“	Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“ – София
ТВИНС–В.	Трудове на Висшия институт за народно стопанство – Варна
ТВПИ–ВТ.	Трудове на Висшия педагогически институт – Велико Търново
ТВПИ„КМ“–ВТ.	Трудове на Висшия педагогически институт „Кирил и Методий“ – Велико Търново
ТВТУ„КМ“	Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“ – Велико Търново
ТДУ–С.	Трудове на Държавния университет в гр. Сталин
ТИБИ	Турски извори за българската история. София
ТОДРЛ	Труды Отдела древнерусской литературы. Москва
ТПОИ	Теория и практика на обучението по история. София
УЗВЛПИ	Ученые записки. Великолукский педагогический институт
УЗИС	Ученые записки. Институт славяноведения. Москва
УЗТГПИин	Ученые записки. Тульского государственного педагогического института. Исторические науки
УИ	Университетские известия имп. Университета св. Владимира. Киев
УПр	Училищен преглед. София

AD	Analele Dobrogei
Ae	Aevum. Milano
Antike u. Mittelalter in Bulgarien	Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960
Apport Bulg. rich. cult. peuples	Apport des Bulgares aux richesse culturelles des peuples. S., 1968
ASI	Archivio storico italiano. Firenze
ASLSP	Atti della Societa ligura di storia patria
ASPh	Archiv für slavische Philologie. Berlin
ASS	Acta sanctorum
Balc	Balcanica. Beograd
BBg	Byzantinobulgarica. Sofia
BHR	Bulgarian Historical Review. Sofia
BNJ	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher. Berlin
BOR	Biserica Ort. Romana
BSl	Byzantinoslavica. Praha
BSt	Balkan studies. Thessaloniki
Bulgaria. Past a. Present	Bulgaria. Past and Present. Studies in history, literature, economics, music, sociology, folklore and linguistics. Proc. of the First internat. Conf. on Bulg. studies held at

	the Univ. of Wisconsin, Madison, May 3-5 1973. Ed. Th. Butler. Columbia, Ohio, 1976
By	Byzantina. Thessaloniki
Byz	Byzantion. Bruxelles
ByzB	Byzantinische Beiträge
ByzF	Byzantinische Forschungen
ByzSt	Byzantine studies. Pictsburgh
BZ	Byzantinische Zeitschrift. München
ChH	Church History. Wallingford, Pa
CL	Convorbiri literare. Bucureşti
I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act.	I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. Sofia, 1966. Actes. 2. S., 1970
XII Congr. int. étud. byz. Ochride, 1961. Rapp.	XII Congrès international des études byzantines. Ochride, 1961. Rapports. Bucarest, 1971
XIV Congr. int. étud. byz. Bucarest, 1971. Act.	XIV Congrès international des études byzantines. Bucarest, 1971. Actes. 2. Bucarest, 1975
Conv. sci. morali, stor. e filol. 27 Maggio – 1 Giugno 1956	Convegno di scienze morali, storiche e filologiche 27 Maggio – 1 Giugno 1956. Tema: Oriente e Occidente nel Medio Evo. Atti. Roma, 1957
Colloque int. civilis. balk. Sinaia, 1962. Act.	Colloque international de civilisation balkanique. Sinaia, 1962. Actes. Sinaia, 1962
DOP	Dumbarton Oaks Papers. Washington
EB	Etudes balkaniques. Sofia
EChR	Eastern Churches review. London
ed. Bonn	Corpus Bonnensis
EEQ	East European Quarterly. Colorado
EH	Etudes historiques. Sofia
ESR	Etudes slaves et roumaines. Budapest
Eth	Ethnographie. N.S. Paris
Etud. civilis. médiév.	Etudes de civilisation médévale. Mélanges E.-R. Labande. Poiriets, 1974
Europe orient.	L'Europe orientale de 1081 à 1453. Paris, 1945
HT	History today. London
Festschr. M. de Fernandy	Festschrift M. de Fernandy. S.l.s.a.
XI Int. Byz. Kongr. München, 1958. Akt.	XI. Internationaler Byzantinisten Kongress. München, 1958. Akten. München, 1960
XIII Int. congr. byz. stud. Oxford, 1966. Proc.	XIII International congress of byzantine studies. Oxford, 1966. Proceedings. London, 1967
JIČ	Jugoslovenski istoriski časopis. Beograd
JÖB	Jahrbuch für Österreichische Byzantinistik. Wien
KH	Kwartalnik historyczny. Warszawa
LB	Linguistique balkanique. Sofia
MF	Miscellanea Francescana. Roma
MGH SS	Monumenta Germaniae historica. Scriptores
MM	Miklošich, F. et J. Müller. Acta et diplomata graeca medii aevi. Vol.1-6. Vindobonnae, 1860–1892
MSHSM	Monumenta spectantia historiarum slavorum meridionalium. Zagrabiae
OChP	Orientalia Christiana Periodica. Roma
OKSt	Ostkirchliche Studien. Würzburg
PASC	Problemi attuali di scienza e di cultura. Roma
PBg	Palaeobulgarica. Sofia
PGr	Migne, J.P. Patrologiae cursus completus. Series graeca
PL	Migne, J.P. Patrologiae cursus completus. Series latina
POF	Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom. Sarajevo
Polychronion	Polychronion. Festschrift Dr. Franz Dölger zum 75. Geburtstag. Heidelberg, 1966
Pon	Pontica
Pr	Prosvjeta. Zagreb
RBPhH	Revue belge de philologie et d'histoire. Bruxelles
REB	Revue des études byzantines. Paris
RES	Revue des études slaves. Paris
RESEE	Revue des études Sud-Est européennes. Bucarest
RFSEU	Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul
RH	Revue historique. Paris
RHR	Revue de l'histoire des religions. Paris
RJAZU	Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb
RSl	Romanoslavica. Bucureşti
SAW–W. ph–hKl	Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften – Wien. Philol.-hist. Klasse
SBAW	Sitzungsberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften. München
SBN	Studi bizantini e neoelenici. Napoli
SEER	Slavic and East European review. London
SHPhS	Studia historico-philologica

	Serdicensia. Sofia
SK	Seminarium Kondakowianum. Praha
Sl	Slavia. Praha
SOEA	Südosteuropäische Arbeiten. München
SRI	Scriptores rerum Italicorum
RHCHOc	Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux. Paris
Sp	Speculum. Cambridge, Mass.
StA	Studia albanica. Tirana
StB	Studia balcanica. Sofia
StT	Studii teologice
TM	Travaux et Mémoires. Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines. Paris
VHAD	Vjesnik Hrvatskoga archeološkoga društva N.S. Zagreb
VVM	Vjesnik Vojnog muzeja
ZG	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ III

Автори:
ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, СОНЯ ГЕОРГИЕВА, ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ЛЮБОМИР ЙОНЧЕВ, СТРАШИМИР ЛИШЕВ, ПЕТЪР ПЕТРОВ, БОРИСЛАВ ПРИМОВ, ПЕТЪР ТИВЧЕВ, ГЕНОВЕВА ЦАНКОВА ПЕТКОВА

Рецензенти:
СТЕФАН ЦОНЕВ, ВАСИЛКА ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, АЛЕКСАНДЪР КУЗЕВ

Редакционна колегия:
СТРАШИМИР ЛИШЕВ /отг. редактор/, ПЕТЪР ТИВЧЕВ, ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ГЕНОВЕВА ЦАНКОВА-ПЕТКОВА

Редактори на научния апарат и библиографията:
ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ, МАРА МАТАКИЕВА

Редактор на показалците ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ

Съставител на хронологическата таблица ПЕТЪР АНГЕЛОВ

Съставител на библиографията МАРА МАТАКИЕВА

Съставител на показалците ЛИЛИЯ РАДКОВА

Консултант по историко-географските имена ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

Илюстратор и оформител ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

Председател на комисията по илюстрирането ВАСИЛ ВАСИЛЕВ

Подбор на илюстрациите: ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ, ВЛАДИМИР МИНЧЕВ, МЕТОДИ ПЕТРОВ, ДАНАИЛ ДОНКОВ, ФИЛИП ГАНЧЕВ, СТРАХИЛ ГИЧЕВ, ХРИСТО ЙОНКОВ

СП „ФОРЕК“ с фотографи ПЕТЪР ФРАНЦ, ЯВОР ПОПОВ; ОГНЯН БОРИСОВ, ВЛАДИМИР КУСЕВ, НИКОЛАЙ КУЛЕВ, РУМЕН ГЕОРГИЕВ, МИХАИЛ ЯНЕВ, ДИМИТЪР ТЕНЧЕВ, ЛЮБОМИР ИВАНОВ, ХРИСТО ЧИЛИНГИРОВ, ХРИСТО СТОЙКОВ, АНТОНИЙ ХАНДЖИЙСКИ, НИКОЛАЙ ГЕНОВ, РОНАЛД ДУДЛЕЙ, ЙОРДАН КРЪСТЕВ, ТОРОС ХОРИСЯН, ВЕНКО МАРИНОВ, ЕЛКА БАКАЛОВА

Върху обложката: Златен печат на цар Иван Асен II /1218–1241/. Зографски манастир в Атон

ВТОРА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Музейни експонати и илюстрации предоставиха Министерството на външните работи, Комитетът за култура, Националният археологически музей, Националният исторически музей, Националният военноисторически музей, Националният музей „Рилски манастир", Археологическият музей в Пловдив, окръжните исторически музеи във Видин, Враца, Плевен, Велико Търново, Шумен, Варна, Пазарджик и Перник, градските исторически музеи в Карлово, Казанлък, Несебър, Националната художествена галерия, Народната библиотека „Кирил и Методий", Народната библиотека „Иван Вазов" в Пловдив, Библиотеката на Българската академия на науките, както и Библиотеката на Академията на науките на СССР в Ленинград, Държавният исторически музей в Москва, Британският музей в Лондон, Ватиканската апостолическа библиотека, Националната библиотека в Мадрид, Дворецът на дожите във Венеция

Въздушни снимки СТЕФАН МИХАЙЛОВ със съдействието на Министерството на вътрешните работи и ДСО Българска гражданска авиация „Балкан"

Консултант по полеви исторически обекти БОРИС ЧОЛПАНОВ

Карти
Автор ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ
Институт по картография – редактор ВЕРА ГЛАВИНЧЕВА, по графичен проект на ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ и ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ, ул. Акад. Г. Бончев

Редактор ЕЛИЗАБЕТ СТОЯНОВА
Художествен редактор ДАНАИЛ ДОНКОВ
Технически редактор КИРИЛ ВАСИЛЕВ
Коректор ЦВЕТАНА ХАНТОВА
Контролен коректор ФИЛИП ГАНЧЕВ

Полиграфическо изпълнение ДП „БАЛКАН", бул. В. И. Ленин, 113

Фотонабор АНТОАНЕТА КРЪСТАНОВА, НИКОЛАЙ КЮЧУКОВ; ИВАН ГЕОРГИЕВ /ръководител/

Цветоотделяне ГЕОРГИ МАРИНКОВ, АЛЕКСАНДЪР КОЛЕВ, ГЕОРГИ НИКОЛОВ; ретуш ЕЛЕНА ВАСИЛЕВА, ПЕТРАНКА ТОМОВА; монтаж РАДКА СТОЯНОВА
Печат ВАКЛИН ВАКЛИНОВ, КОСТАДИН ТРАЙКОВ, МИЛЬО ТРАЙКОВ, ЛЮБОМИР ЕВТИМОВ; ГРИГОР МИЛАНОВ /ръководител/

Подвързия ДПК „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ", бул. В. И. Ленин, 47

ИЗДАТЕЛСКИ ИНДЕКС 6288. ПОДПИСАНА ЗА ПЕЧАТ НА 30.III.1982 г. ФОРМАТ НА ХАРТИЕНИЯ ЛИСТ 620×950 мм. ФОРМАТ НА КНИЖНОТО ТЯЛО 230×297 мм. ХАРТИЯ ХРОМОВА ПОЛУМАТ 135 г/м² от ZANDERS – АВСТРИЯ. ШРИФТ TIMES, 452–55, 452–56, 452–57. ПЕЧАТ ОФСЕТОВ 4 + 2 + 1. ТИРАЖ 50 000. ПЪРВО ИЗДАНИЕ. БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. ПЕЧАТНИ КОЛИ 65,75. ИЗДАТЕЛСКИ КОЛИ 73

28 9531474836 / 0618-53-82
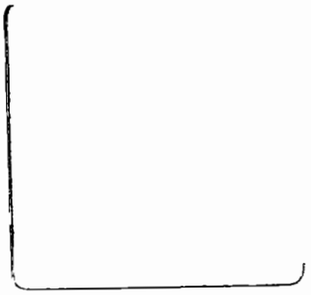
Цена 18 лева